ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XVI

ЛЕСКОВАЦ

1976.

Издаје:
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ЛЕСКОВАЦ

*

Редакциони одбор:
ДЕСАНКА КОСТИЋ
МИЛАН МИЛАДИНОВИЋ
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ
ЖИВАН СТОЈКОВИЋ
РАДМИЛА СТОЈАНОВИЋ

*

Одговорни уредник
ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

*

Штампа:
Новинско издавачко предузеће
„Напредак", Лесковац, тел. 42-215

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК

XVI

ЛЕСКОВАЦ 1976.

Рад КПЈ и Скоја на територији ОК Лесковац 1941—1945.

У Лесковцу је, у организацији Редакционог одбора за издавачку делатност из НОР-а и Народног музеја, одржан научни скуп на коме је расправљано о оквирној теми Рад КПЈ и СКОЈ-а на територији ОК Лесковац од 1941. до 1945. године. Непосредна организација скупа била је поверена Одбору који су сачињавали Милорад Вељковић, као председник, Борђе Јовић, као потпредседник, Хранислав Ракић, као секретар, и Милија Радовановић, Риста Антуновић, Бошко Крстић, Драгољуб Петровић Раде, Светозар Крстић, Живорад Петровић, Петар Станковић, Крста Миљанић, Сретен Ристић и Војислав Грујић, као чланови. Скуп је трајао два дана, 30. и 31. октобра 1975. године.

За скуп су били припремљени реферати, које доносимо у овом броју Зборника. Међутим, како реферати нису читани на самом скупу, већ су само битне моменте из њих аутори експлицирали, Редакција Зборника је, у жељи да што вредније представи ток симпозијума, одлучила да у другом делу материјала објави и оно што је, у виду скраћеног излагања мисли из реферата, на самом скупу изговорено. Тако се најпре штампа интегралан текст реферата, које је Редакција примила пре почетка скупа, а затим и све оно што је на самом скупу изговорено, од поздравне речи Милорада Вељковића, председника Скупштине општине Лесковац и председника Организационог одбора, до последње речи у дискусији на скупу.

У редиговању материјала учествовали су, поред Редакције Зборника, и Организациони одбор за припрему и вођење скупа. Сви реферати и излагања у дискусији су аутоизовани.

Др Венцеслав Глишић

Развој и делатност КПЈ на територији ОК Лесковац 1941—1942

Проучавајући историографску литературу о развоју и делатности КПЈ на територији ОК Лесковац дошли смо до закључка да је ова тема прилично истражена и написано је доста књига и чланака које су објавили вредни истраживачи пореклом из ових крајева.[1]

Шта остаје онда једном историчару са стране који до детаља није продро у историју овог краја? Пошто је највећи део историјских чињеница познат остаје му да их групише по проблемима и да их мало друкчије систематизује него што су то чинили други аутори, као и да покуша, ако не да разјасни, а оно да постави нека питања, која у историји КПЈ овог краја до сада нису објашњена. Писац реферата има намеру да отвори дискусију о неким питањима која ни он сам није могао да разреши. Према томе од овог реферата који је просторно ограничен не могу се очекивати одговори на сва питања из развоја делатности КПЈ на овој територији, нити нека сензационално нова открића већ ће обухватити само главне токове развоја и делатности КПЈ на поменутој територији.

Ако би се покушала вршити нека врста периодизације целокупног развоја и делатности КПЈ у овом крају, онда би се тај развој могао поделити на три периода. Први период обухвата време припрема за устанак и организационог сређивања КПЈ. Други период би почињао од августа 1941. и трајао до краја марта 1942, који се карактерише успешним развојем НОП одреда и стварањем слободне територије, и трећи период до краја 1942. године који је уједно и најтежи у развоју КПЈ у овом крају, када се партијска активност своди углавном на рад у НОП одредима, Лесковцу и неким селима све до учвршћивања одреда и партијске организације крајем 1942. године.

У току излагања ограничићемо се на најважнија питања која је имала да разрешава КПЈ у току 1941 — 1942. године: организационо питање, војни рад, делатност на стварању народне власти и других организација НОП-а, одржавање веза, технике, обавештајне службе и др.

Организациони развој КПЈ

У организационом погледу КПЈ у Лесковцу и околини је почетком окупације била релативно сређена. Партијском организацијом која је бројала од 90—100 чланова руководио је Окружни комитет у саставу који је изабран на окружној конференцији у септембру 1940. године: Коста Стаменковић, политички секретар, и чланови: Василије Смајевић. студент, Владимир Борђевић, Тома Костић, радници, док су Миодраг Хаџи-Јованчић и Ружа Сандић искључени из Окружног комитета пред почетак априлског рата. Пошто се Риста Антуновић налазио у заробљеништву, 1941. су у Лесковцу остала четири члана Окружног комитета.[2] Није још довољно објашњено када су постали чланови Окружног комитета КПЈ Благоје Николић, Станимир Вељковић Зеле и Бошко Крстић, јер се сва тројица 1941. помињу као чланови ОК.[3]

Што се тиче Месног комитета КПЈ у Лесковцу и ту не постоји јединствено гледиште: да ли је Месни комитет постојао од 1940. или од октобра 1941, такође је питање које треба расправити.[4]

Окружном комитету КПЈ за Лесковац био је подређен Месни комитет КПЈ у Врању који су сачињавали: Сима Погачаревић, секретар и чланови: Благоје Манасијевић, Стојадин Младе

новић Мače и Милош Јовановић Ставра. Овај комитет је руководио партијским организацијама на територији врањског административног, а касније партијског округа, које су обухватале око 45 чланова КПЈ.[5]

Знатну сметњу у обједињавању делатности КПЈ на овом терену представљала је демаркациона линија повучена између немачког и бугарског окупатора. Ова линија у јужној Србији протезала се од Бабине планине, Бабушнице — источно од Власотинаца — планине Влаина до Орлове Чуке.

Највише чланова КПЈ налазило се у Лесковцу (три организације индустријских и графичких радника и једна улична) и у Врању. По социјалном саставу чланови КПЈ били су углавном индустријски и занатски радници, око 20 сељака и 10 интелектуалаца. На први поглед с обзиром на величину територије чини се да је то мали број чланова КПЈ, али треба имати у виду да је било око 60 кандидата КПЈ и да је Партија имала своја упоришта и вршила утицај у свим већим местима на поменутој територији. Поред партијских организација у Лесковцу, Врању, Бујановцу, Власотинцу, Вучју, Бувцу, Новој Тополи и Црној Трави, формирани су активи КПЈ у Косанчићу, Доњем Коњувцу, Доброј Води, Мирошевцу, Лапотинцу, Печењевцу и другим местима.[6]

У организационом погледу у КПЈ овог краја врше се знатне промене са доласком Василија Бухе, члана ПК КПЈ за Србију и Драгог Стаменковића, члана ПК Скоја за Србију. По повратку у Београд половином јуна Василије Буха је одређен од Покрајинског комитета да контролише и усмерава рад најпре партијских организација на територији ОК Ниша и Лесковца, а касније и Зајечара. Буха и Стаменковић најпре су свратили у Ниш, те су за неколико дана реорганизовали тамошњи окружни комитет КПЈ, потом су продужили за Лесковац да се упознају са стањем партијске организације у овом крају. Са лесковачким окружним комитетом су заказали састанак у Братмиловцу 22. јуна у кући Томе Костића. Поред чланова ОК били су присутни секретари партијских организација. Укупно око 20 чланова КПЈ.[7]

После састанка који неки од учесника називају саветовањем, на коме се расправљало о припремама за устанак, учесници су се истог дана вратили у Лесковац и сазнали за напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез. У том тренутку Буха је објавио мобилно стање у партијској организацији овог краја и издао директиву да се сви познати чланови КПЈ склоне из Лесковца. Овај задатак је спроведен на време и нико од познатих комуниста није ухапшен у Лесковцу.

Одмах по избијању рата између Немачке и СССР-а Буха и Стаменковић су отишли у Београд за директиве од Покрајинског комитета. По повратку у Ниш, Буха је руководећи се искуством илегалног рада извршио премештање скоро свих чланова ОК за Лесковац у друга места, такође на партијске дужности. Тада је за секретара ОК Лесковац дошао Сима Погачаревић, а за секретара МК Врања је отишао Бошко Крстић. Владимир Борђевић је такође отишао у Врање. У Ниш су отишли за чланове Окружног комитета Васа Смајевић и Станимир Вељковић Зеле.[8] Истовремено упућени су на рад у Окружни комитет КПЈ за Лесковац Лепосава Стаменковић Ленка, која је у почетку била задужена за партијску технику и одржавање веза са ПК КПЈ за Србију и ПК КПЈ за Македонију, затим Глигорије Диклић Будни, који је као члан Окружног комитета КПЈ за Лесковац требало да ради по питању народноослободилачког фонда. Од јула 1941. Окружни комитет КПЈ за Лесковац је деловао у следећем саставу: Сима Погачаревић, секретар, и чланови: Лепосава Стаменковић, Тома Костић, Глигорије Диклић, Станојко Вукић, Благоје Николић. Као чланови ОК спомињу се још: Милош Јовановић Ставра, Жика Илић Жути до октобра 1941. кад је погинуо и Александар Јовановић Белка после Жикине погибије. У септембру 1941. вратили су се на терен ОК Лесковац Васа Смајевић и Владимир Борђевић, док је Милош Јовановић отишао у одред на Кукавици, а Станојко Вукић у Грделицу, да би држао везу са Македонијом. Промене у Окружном комитету су биле врло честе, тако да је тешко утврдити ко је све био и до када члан ОК. Секретари Окружног комитета су се такође брзо мењали од јула до септембра 1941. ту дужност је обављао Сима Погачаревић, затим Лепосава Стаменковић после чијег одласка у Кукавички НОП одред извештај Покрајинском комитету слали су чланови ОК који су се налазили у Лесковцу: Глигорије Диклић Будни, Благоје Ристић Раде Металац, Разуменка Петровић до јуна 1942. а од септембра до краја 1942. Радмила Обрадовић, све док није од стране Покрајинског

комитета одређен за секретара ОК за Лесковац Видое Смилевски који је на ту дужност дошао почетком фебруара 1943. године.[9]

Након припрема и формирања Кукавичког НОП одреда у партијским организацијама које су остале у Лесковцу да раде илегално, у септембру је извршена реорганизација, прешло се са предузетноструковног принципа на територијални принцип организације. То је урађено и у другим крајевима Србије, на пример: у Крушевцу, Краљеву итд. Од тада Лесковац је у партијском погледу био подељен на четири рејона у којима је постојала по једна партијска организација.

Почетком 1942. већи број чланова ОК Лесковац налазио се у партизанским одредима Василије Смајевић и Лепосава Стаменковић су били у Јабланичком, а Разуменка Петровић у Бабичком партизанском одреду, док су Благоје Ристић (Раде Металац) и Глигорије Диклић Будни углавном боравили у Лесковцу одакле су слали извештаје Покрајинском комитету и новоформираном Покрајинском поверенству у Нишу. Крајем 1941. у лесковачком крају било је око 77 чланова КПЈ. Како је већ речено у Лесковцу су постојале четири партијске организације, за сваки рејон по једна. Убрзо половином јануара 1942. због хапшења и одласка пет чланова КПЈ у одред остале су две партијске организације од којих је једна имала четири, а друга шест чланова КПЈ. У околини града постојала је једна организација у селу Прибоју од четири члана „иначе услова има и у осталим селима".[10] У другој половини јануара у Лесковцу је остао Глигорије Диклић и „само 2 члана у Месном".[11] У оваквој ситуацији када је непријатељ са великим снагама отпочео борбу са намером да уништи партизанске одреде и партијску организацију овог краја одржан је 29. јануара 1942. састанак ОК КПЈ за Лесковац коме су присуствовали секретар Лепосава Стаменковић Ленка и чланови: Василије Смајевић Новак, Благоје Ристић и Глигорије Диклић. Разуменка Петровић није могла доћи на тај састанак из Бабичког одреда. Један од закључака ОК на том састанку био је да се појача партијски рад у Врању и околини. У том циљу одлучено је да се тамо пошаље Велимир Манић Брка,[12] јер је у Врању у то време „остало је још неколицина некомпромитованих".[13]

На територији Јабланице и Пусте Реке, односно средњи део леве обале Јабланице био је главна партизанска база, која је теренски била повезана са Пасјачом. Тамо су се налазиле две партијске јединице са осам чланова и два неповезана члана КПЈ.[14]

Почетком фебруара 1942. у Лесковцу је погинуо Благоје Ристић. „Овде су остала само два партијца која нешто вреде, писао је Будни половином фебруара, али изгледа да и они неће моћи да остану овде. Остају нам 3 партијца и 2 техничара, али на њих не можемо да се ослонимо".[15]

Увидевши да је немогућ опстанак у Лесковцу Глигорије Диклић се склонио у Ниш код Бухе.[16] Његовим одласком успорен је рад КПЈ у Лесковцу. Други члан ОК за Лесковац Разуменка Петровић заробљена је марта 1942. у Бабичком одреду од бугарских војника и држана у затвору до маја исте године.

Одмах по изласку из затвора Разуменка Петровић се повезала са члановима КПЈ у Лесковцу и формирала једну партијску ћелију, а касније још две. Створено је и Месно руководство КПЈ које су сачињавали: секретар Војислав Николајевић Чиплак и чланови: Борђе Станковић Јоле и Љубинка Буверовић Оља. Успостављена је веза са лесковачким партизанским одредом и обновљен партијски рад у селу Винарцу.[17]

Половином јуна Разуменка Петровић је самоиницијативно напустила Лесковац и дошла у Београд, где је остала на партијском раду као члан Месног комитета Београда.[18]

Половином јуна 1942. чланови партијског и војног руководства за Пусту Реку и Јабланицу одржали су на планини Радан саветовање на коме је реорганизован штаб Јабланичког одреда и донети закључци: да Васа Смајевић оде на партијски рад у Кукавицу и Црну Траву,[19] а Милија Радовановић са терена Пусте Реке да успостави везу са Лесковцем и са ПК КПЈ за Србију.

Чланови ОК за Лесковац кретали су се уз одреде, па је то побудило Драгог Стаменковића да 21. јула предложи Покрајинском комитету: „треба ипак неко да оде, јер не смемо оставити цео округ без руководства. Изгледа Ленка у погледу успостављања рада у округу не може ништа да уради. Треба решити кога ће тамо послати".[20] Он је предлагао Радмилу Обрадовић или Душана Пуђу да оду у Лесковац. На крају је тамо послата Радмила Обрадовић у септембру 1942. године. Она је убрзо по

доласку успоставила везу са Месном организацијом КПЈ, којом је руководио Војислав Николајевић Чиплак. Преко ње га је успостављена веза са Лесковачким и Јабланичким партизанским одредом. Убрзо Чиплак је морао да напусти Лесковац пред потером полиције и да оде у Црнотравски одред, а на дужност секретара Месног комитета дошао је Борђе Станковић Јоле.

До септембра 1942. ОК КПЈ за Лесковац руководио је народноослободилачким покретом у лесковачком и врањском крају. Одржавање веза са Врањем и Црном Травом је било отежано због постојања демаркационе линије између Бугарске и немачке окупационе зоне. Зато је у септембру 1942. формирано Окружно повереништво КПЈ за врањски округ по одлуци ПК у саставу: секретар Василије Смајевић и чланови: Славољуб Петровић и Јован Милошевић.[21] Пошто не постоје документа о овом Окружном повереништву неки историчари доводе у сумњу његово постојање. На овој територији налазиле су се партијске организације у Црној Трави, Мачкатици, Белом Пољу, Сурдулици, Врањској Бањи, Врању, Прешеву и Бујановцу, али се поуздано не зна њихово бројно стање.

Ујесен 1942. ОК Лесковац није био обновљен после губитака својих чланова. Познавајући ситуацију у Лесковцу Покрајински комитет КПЈ за Србију је још половином новембра одлучио да пошаље за секретара ОК Видоја Смилевског „да ли сте обезбедили стан за друга, који ће доћи на рад ОК 3" (Лесковац — В. Г.), писао је ПК Караичићу који се у то време налазио у околини и у Лесковцу. „Јавите нам одмах да би га могли послати на исту јавку на коју ће Чича (Десимир Јововић) доћи. Гојка ће остати у месту као члан ОК и привремено обављати досадашњи посао док се дефинитивно не формира ОК 3".[22]

Вероватно да је ово формирање ОК за Лесковац омело ново хапшење у Лесковцу новембра 1942. Осим тога Видое Смилевски није одмах кренуо на пут. Кад му је саопштио одлуку КПЈ секретар МК Београда Јанко Лисјак, морао је да чека исправе, па је пошао на пут почетком јануара 1943. године.

Иако није постојао ОК за Лесковац, партијски рад се развијао на терену утицајем партијске организације из одреда. У више села формиране су организације КПЈ или активи: у Белановцу, Лапотинцу, Доњем Коњувцу, Бинћуши, Сувом Пољу, Горњем Коњувцу, Граници, Црквици, Гајтану, Тулару, Бувцу, Брзи, Мирошевцу, Вучју, Грделици и др. „Стварање партијских организација по селима учињен је крупан корак. Политичко стање у народу се стабилизовало. То се нарочито показало када су одреди морали да напуштају своја подручја. Партија је остајала да делује у селима".[23]

Већ у јесен 1942. Јабланица је била покривена мрежом партијских организација, а 7. новембра обновљено је Срески партијско повереништво за Јабланички срез чији је секретар био Милија Радовановић.

Нови период у развоју партијске организације на територији ОК Лесковац наступио је почетком 1943. када је био комплетиран Окружни комитет и када су се партијске организације почеле брже ширити по овом крају.

Војна активност КПЈ

Несумњиво да је једна од најважнијих делатности КПЈ била војна активност на припремама и организовању партизанских одреда и руковођење њима. Извршићемо једну кратку анализу како су чланови ОК и КПЈ спроводили директиве војне природе и како су се у том погледу сналазили у току прве две године ослободилачког рата и револуције.

Прве припреме КПЈ на овој територији као и на другим крајевима Србије почеле су са прикупљањем оружја одмах после окупације. У току маја 1941. формирана је при Окружном комитету КПЈ за Лесковац војна комисија којом је руководио Бошко Крстић, са задатком да не сакупља само оружје већ да око себе окупља, између осталих, и бивше југословенске официре. Поред тога, ова комисија приступила је формирању илегалних војних десетина и борбених група. Има историчара, као на пример Ракић, који сматрају да су ове групе формиране пре 22. јуна.[24] Ово би требало документовано доказати, јер смо склони пре да поверујемо да су ове групе формиране после 22. јуна 1941. године.

Нарочито значајну улогу у припремама одиграо је састанак у Братмиловцу 22. јуна 1941. јер се на њему расправљало „О припремама Партије и Скоја за оружану борбу против окупатора, О прикупљању оружја, Увежбавању

људи руковањем оружем"[25] и другим питањима.

Прве акције ударних група под руководством КПЈ почеле су одмах после 22. јуна у Лесковцу и околини. Војна делатност КПЈ у овом крају је исцрпно обрађена у књизи Стојана Николића „Лесковачки НОП одред". Стога немамо намеру да излажемо сву ту активност КПЈ, него ћемо додирнути само најважније моменте.

Кад су се Буха и Драги Стаменковић вратили из Београда са директивама Покрајинског комитета о убрзаним припремама за отпочињање оружане борбе против окупатора, они су одржали састанак ОК у првој половини јула на коме је одлучено да се формира партизански одред. Буха је одредио Драгог Стаменковића да оде и испита терен, где би било најподесније да буде логор одреда. Драги Стаменковић после обиласка терена определио се за Кукавицу.[26] Све док се Кукавички НОП одред није учврстио Драги Стаменковић је остао у одреду.

Буха је имао доста смисла за организацију илегалног рада, али кад је требало организовати оружану борбу у складу са општим директивама Покрајинског комитета у ослону на ОК Ниш и Лесковац није се најбоље снашао. Наставио је да ради онако како је научио у предратним илегалним условима. Он је издавао директиве и писао писма, али никад није изашао из града да обиђе те одреде и да види како изгледају у пракси, него је слао Драгог Стаменковића, Сретена Младеновића Мику и друге, тако да је оружану борбу спроводио више теоретски него практично. Као илегалац није имао поверења у шири круг људи, а сам није био спреман да у пракси спроводи директиве ПК него их је писмено преносио.

Као што је познато, Драги Стаменковић је организовао Кукавички НОП одред 10. августа од група чланова КПЈ и скојеваца из Лесковца, Јабланице и Вучја.[27] У почетку у одреду се налазио 31 борац и од њих су формиране три десетине. Током августа одред је нарастао на 75 бораца. Радом партијске организације у одреду у почетку је руководио Драги Стаменковић, а после његовог одласка у септембру ту дужност је преузео Васа Смајевић. Поред њега у партијском руководству одреда били су: Коста Стаменковић и Влада Борђевић. Од почетка командант одреда био је Милош Манојловић Милан, заменик команданта Обрад Лучић Милутин и политички комесар Крста Миљанић Буђански, кога је после рањавања заменио Влада Борђевић.

Половином августа 1941. формиран је Врањски партизански одред затим 20. септембра Бабички од 12 бораца Кукавичког НОП одреда и Јабланички НОП одред 21. октобра исте године од бораца Кукавичког НОП одреда, који су потицали из Јабланице и Пусте Реке. Тако се на подручју ОК Лесковац у јесен 1941. појавила четири НОП одреда, иако је било уобичајено да на територији једног ОК буде формиран један одред.

После одласка око 50 бораца из Кукавичког НОП одреда као језгра за формирање осталих НОП одреда он је морао претрпети реорганизацију. Од ранијег руководства у одреду остао је само политички комесар Влада Борђевић. За новог команданта одређен је Вукадин Блечић Вујадин, а за заменика комесара Борко Цекић Гута.

Пада у очи да се ови одреди на територији ОК КПЈ за Лесковац формирају нешто касније него у другим крајевима Србије. Покушала су се дати разна тумачења овом релативном закашњењу. Један од разлога који су наведени био је непостојање везе са Главним штабом НОП одреда за Србију. Чињеница је да нису постојале везе са Главним штабом који је целокупну активност својих чланова усмерио на западну Србију и Шумадију, али и тамо упркос присуства чланова Главног штаба партизански одреди су дејствовали углавном појединачно. Само приликом опсаде градова, на пример Краљева и Шапца, долазило је до војних садејстава. Неки су склони да овај спорији развој оружане борбе припишу управо извршеној реорганизацији Окружног комитета КПЈ за Лесковац јула 1941, када су дошли нови чланови ОК са стране, који нису познавали ситуацију на терену и да је због тога успорен развој оружане борбе. То такође не мора да буде један од главних разлога, јер је у Окружном комитету Лесковац остало људи који су познавали расположење маса на терену. Очигледно да су по среди дубљи разлози, које треба тражити у средини о којој је реч. То сматрамо да још није задовољавајуће решено питање, шта то успорава да радничка класа Лесковца одмах крене у партизане, јер се то не може правдати непостојањем веза са ПК-а које тада постоје и Покрајински комитет опомиње Буху на

„заостајање" на југу Србије. Основне разлоге за то треба тражити на линији Бухa — Окружни комитет КПЈ за Лесковац — чланови КПЈ на терену, јер су они заправо били та покретачка субјективна снага која је требало да поведе масе народа најпре у одреде, затим у устанак. Позната је оцена да је КПЈ уживала симпатије радничке класе и грађанства Лесковца, чак како каже Драги Стаменковић „трговци, занатлије и уопште средњи слојеви били су нам наклоњени".[28] Ако се то може прихватити онда су објективни услови били повољни. Очигледно је негде затајио субјективни фактор. Одговорност се не може свалити само на Симу Погачаревића, који је кажњен опоменом са образложењем „ради несналажења и неких пропуста по важним пословима".[29]

Тих појава било је и у другим окружним комитетима као и појава да се одуговлачи са отпочињањем значајнијих акција против непријатеља. То се мора и психолошки тумачити јер је постојао страх од последица тих првих акција. Уосталом то и није било неко закашњење које је битније утицало на развој народноослободилачког покрета на југу Србије.

После формирања народноослободилачки одреди на територији ОК КПЈ за Лесковац крећу одмах у оружане акције под руководством КПЈ. Тако Кукавички НОП одред два пута напада на Вучје у септембру, затим на Власотинце у септембру и новембру 1941. године. На интервенцију Покрајинског комитета почиње се и са акцијама рушења железничке пруге Ниш — Скопље. Јабланички НОП одред ослобађа Лебане и Медвеђу. Тако је у јесен 1941. створена пространа слободна територија која се простирала од села Слатине, Тулова, Рудара, Синковца, Турековца, Миланова, Душанова па до села Међе према Брестовцу и даље преко Пасјаче и Топлице до Јастрепца. Слободна територија на југу Србије је премашала територију ОК за Лесковац и на њој је деловало неколико одреда. Било је покушаја да се створи један центар устанка на југу Србије који би обједињавао све те одреде и њихове акције. Међутим, у томе се није успело. Та територија није била обједињена у политичком и војном погледу. То је требало да уради Покрајинско повереништво, али оно се није могло сакупити и било је лоше лоцирано, због Бухе који није желео из Ниша да иде у одреде.

Кад је заузета слободна територија у западној Србији од стране непријатеља крајем новембра 1941. непријатељ је сконцентрисао јаче снаге против народноослободилачког покрета на југу Србије. Прво је страдао од бугарских јединица Врањски НОП одред 20. децембра 1941. године. Офанзива непријатеља је настављена са несмањеном жестином почетком 1942. године. Ради прегледности укратко ћемо описати како је текао процес смањивања ових одреда и њиховог нарастања и како се развијала партијска организација у њима.

Кукавички НОП одред почетком 1942. имао је слободну територију у Поречју код Лесковца. Концентрични напади здружених непријатеља немачких, недићевских и јединица четника Косте Пећанца принудили су одред да се кратко време повуче на терен Јабланице, одакле се после смањења притиска непријатеља поново вратио на свој терен. Одред је имао око 230 бораца подељених у четири чете. У свакој од чета партијски рад је био подељен по секторима: политички, скојевски, војни, женски и народноослободилачки фронт. Сваки члан КПЈ је био задужен по једном од ових сектора. Партијски састанци су одржавани свака три дана од којих је један посвећиван теорији, а други пракси. У Кукавичком одреду почетком фебруара 1942. године налазило се 35 чланова КПЈ и 21 кандидат и одредско руководство од пет чланова. Секретар партијске организације одреда је била Лепосава Стаменковић Ленка.[30]

После борбе са четницима код Оруглице извршено је смањење одреда у другој половини фебруара на 150 бораца. Овако смањен, одред је поново прешао у Јабланицу, где је почетком марта почела акција делова бугарске 17. дивизије, недићеваца и четника Косте Пећадца против Кукавичког и Јабланичког одреда. Здружени Јабланички и Кукавички одред пробили су се 11. марта на Пасјачу и ту је на Белом Камену образован заједнички оперативни штаб за оба одреда и Пасјачку чету. Пошто је непријатељ почео да стеже обруч донета је одлука да се Кукавички и Јабланички одред пробију на своје терене и то у два правца. Јабланички одред је започео пробој, док још није стигао Кукавички одред, који се пробио после борби у рејон Ображде, где је извршена реорганизација и од четири формиране су три чете. У време кад се одред припремао да крене на Кукавицу, 18. марта стигло је писмо

из Горње Јабланице од Васе Смајевића и Лепосаве Стаменковић да једна његова чета са командантом крене ка њима. На месту званом Соковина код Тулара десеткована је ова чета од четника и само се неколико бораца спасло. Други део Кукавичког одреда кренуо је у правцу Кукавице, али су га у селу Игришту напали четници. Из обруча успела су да се пробију 34 борца. У току повлачења погинуо је Коста Стаменковић са ћерком. Остатак одреда се вратио на планину Радан одакле је кренуло 35 бораца који су се до Кукавице растурали у десетине 27. марта а Врањски део одреда отишао је на свој терен.

У току априла окупила се група од неколико бораца овог одреда. Првог маја он је реорганизован и преименован у Лесковачки НОП одред. За команданта је постављен Светозар Крстић, а за политичког комесара Радован Ковачевић Максим. Почетком јула одред је имао 14 партизана.

Лесковачки крај је остао половином 1942. без Окружног комитета, па је Покрајинско поверенство упутило Радмилу Обрадовић за члана ОК, која је заједно са секретаром МК у Лесковцу Војиславом Николајевићем почетком септембра 1942. успоставила везу са Лесковачким одредом, преко које је одред редовно добијао директиве.

У другој половини септембра долази Јабланичко-пасјачки одред на Кукавицу и састаје се са Лесковачким одредом. Извесно време дејствују заједно под командом Оперативног штаба на чијем се челу налазио Ратко Павловић Бињко до 20. септембра када се Јабланичкопасјачки одред вратио на подручје Радана и Пусте Реке. Одред је држао зборове, спречавао непријатеља да врши терор и пљачку и вршио мање акције. По доласку Милисава Караичића у октобру који је провео у одреду десет дана изабрано је партијско руководство и одржано заједничко саветовање са Врањским одредом (који се звао и Црнотравски).

Партијско руководство лесковачког НОП одреда сачињавали су Радован Ковачевић, Милорад Костадиновић и Милан Ковачевић. У одреду је било 20 чланова КПЈ подељених у две ћелије.[31]

Пред новембарску офанзиву непријатеља лесковачки НОП одред је имао око 60 бораца. У првој половини новембра непријатељ је организовао акцију против НОП-а на југу Србије под називом Рудолф комбинујући при том дејства немачких, бугарских и квислиншких јединица. Оне су извршиле блокаду Кукавице са намером да униште лесковачки одред. Да би се што успешније пробио из обруча одред се раздвојио на два дела: вештим маневрисањем један део се пребацио у Црну Траву, а други је остао на Кукавици. Овај део из Црне Траве вратио се са Врањским одредом на Кукавицу после месец дана где је извршена реорганизација Врањског одреда који се вратио у Црну Траву. Лесковачки одред је остао на свом терену до 7. фебруара 1943. када је као батаљон ушао у Први јужноморавски одред.

Сличну судбину имао је Јабланички одред у 1942. години. Он је имао ослобођену територију у децембру 1941, која је захватала Лесковачко поље, Пусту Реку и Јабланицу. Одред је имао око 200 бораца али је фактички располагао знатно већим оружаним снагама које су се састојале од помоћних десетина и чета које су постојале скоро у сваком селу.

Половином децембра 1941. Немци, недићевци и четници Косте Пећанца предузели су офанзиву да освоје слободну територију овог одреда, али је Јабланички одред успео да задржи Пусту Реку и Јабланицу. У току јануара и фебруара 1942. одред је водио више борби са недићевцима и четницима. Између осталог, за кратко време био је заузео Медвеђу. У то време у одреду била су 23 члана КПЈ распоређена у пет група и десет кандидата.[32] У Јабланичком и Лесковачком НОП одреду налазила су се и два члана ОК КПЈ за Лесковац: Васа Смајевић и Лепосава Стаменковић.

Пошто квислиншке снаге нису биле довољне да освоје територију, коју је држао одред као појачање дошле су бугарске јединице Првог окупационог корпуса. До сукоба је дошло у селу Бојнику 13. фебруара у коме су и једна и друга страна претрпеле губитке. У склопу опште офанзиве против партизанских одреда на југу Србије здружени непријатељи НОП-а после борби у Заплању предузели су акцију 7. марта против Јабланичког одреда, који је био принуђен да се постепено повлачи ка Пасјачи, где су се сакупиле знатне партизанске снаге из три одреда. Ту је руководство Окружног комитета КПЈ за Лесковац организовало одбрану, а после два дана донело одлуку да сваки од одреда пође на свој терен.

У току пробоја на терен Горње Јабланице одред се почео осипати. Осим тога стигло је обавештење ОК КПЈ за Ниш да се припрема нова офанзива непријатеља и да би одред требало да се подели у мање групе, па је штаб одреда 27. марта у Доброј води донео одлуку да се подели на десетине док не наступи повољнија ситуација за окупљање.[33]

По директиви Покрајинског поверенства КПЈ из Ниша почетком августа формиран је Јабланичкопасјачки одред „Станимир Вељковић Зеле" у који је ушла Пасјачка чета Топличког и борци из бившег Јабланичког одреда. Командант је био Милош Манојловић, а политички комесар Милија Радовановић и заменик комесара Бошко Крстић. Због непријатељске офанзиве једно кратко време у септембру дејствује на територији лесковачког округа. По повратку на свој терен још више шири круг дејства у правцу Топлице и Косанице.

Осећајући да народноослободилачки покрет поново оживљава, непријатељ у новембру организује офанзиву која обухвата Радан са свију страна. Одред је успео да се пробије из обруча у правцу Јастрепца и да се опет врати у Јабланицу, када је дошло до раздвајања чега. Пасјачка чета је отишла према Пасјачи, а Јабланичка према Радану. Јабланичкопасјачки одред борио се против здружених непријатеља све до почетка 1943. када је ушао у састав Првог јужноморавског одреда као батаљон са око 100 бораца.

Бабички НОП одред крајем 1941. створио је слободну територију на Бабичкој гори и у Заплању. Половином јануара 1942. окупљао је у својим редовима 250 бораца подељених у три чете од којих је било само 18 чланова КПЈ распоређених у четири јединице. У одреду се налазила и Разуменка Петровић, члан ОК КПЈ за Лесковац.[34] Командант одреда био је Обрад Лучић Милутин, заменик команданта Тома Костић и комесар Слободан Цекић Радован.[35]

Почетком фебруара 1942. удружене снаге бугарских и квислиншких јединица покушале су да освоје слободну територију Бабичког одреда. Од 2—5. фебруара вођена је борба са непријатељем на Бељаници. Одред је имао губитак од 26 бораца. То је био знак да ће непријатељ извршити напад на слободну територију.

У то време чете Бабичког одреда су биле раздвојене, а недостајало је садејство са Сврљишким одредом. Оба одреда су се нашла у окружењу крајем фебруара 1942. Ван обруча остао је део Бабичког одреда са комесаром Слободаном Цекићем, који је кренуо за Црну Траву и послужио као језгро за формирање Врањског одреда.

Окружни одреди у присуству Станимира Вељковића и Разуменке Петровић, чланова ОК, донели су одлуку да се пробију преко Заплања и Суве планине на Сврљишке планине. Тада је извршено отпуштање из одреда слабијих и оних који су могли да се привремено прикрију. Штаб Бабичког одреда са првом четом и Сврљишким одредом успео је да се пробије на Суву планину, где се задржао да сачека Трећу чету која се у међувремену распала, а њени борци у већини заробљени и отерани у логоре. Ускоро је престала половином марта 1942. да постоји и прва чета. Један њен део је отишао у Црну Траву, а други од око 20 бораца прешао је у Јабланицу, тако да је од Бабичког НОП одреда, који је у јануару имао близу 500 бораца, остала само група која се пребацила у Црну Траву.[36] Од ове групе и бораца са терена Црне Траве формираће се Врањски НОП одред, који ће играти све значајнију улогу у другој половини 1942. на југу Србије.

Однос КПЈ према народноослободилачким одборима и другим организацијама НОП-а

Уз војну активност значајна је била делатност КПЈ на стварању народноослободилачких одбора као органа нове народне власти и осталих организација НОП-а. У првим данима устанка док се воде акције за стварање одбора народноослободилачког фронта и док устанак није попримио шире размере у партијским прогласима и документима не поставља се питање власти, односно НОО одбора. Шта више у августу 1941. ПК КПЈ за Србију саветује Окружном комитету КПЈ у Нишу и Лесковцу: „Избегавати сукобе са председницима и одборницима општина, кулацима и сл. сем ако нису издајници и слуге окупатора".[97]

Убрзо, успешан развој устанка утицао је и на промену става према старим општинским управама и постепено се кристалише став у другој половини

августа и почетком септембра о стварању народне власти кроз форму НО одбора. Ти први органи народне власти стварани су одоздо, на терену и носили су различита имена: националноослободилачки комитети, одбори народноослободилачког фронта одбори НО фонда, а од септембра 1941. после саветовања у Столицама добили су заједничко име НО одбори, које је важило за целу Југославију.

Што се тиче територије за коју је био надлежан ОК КПЈ за Лесковац на њој се стварају одбори народне помоћи у току припрема за устанак, који у току јула и августа мењају име у одборе народноослободилачког фонда. Ови одбори формирани су у Лесковцу, Врању и другим местима у којима су постојале организације КПЈ. Њих стварају илегално чланови КПЈ. Ти одбори су били прва веза између партизанских одбора и градских насеља. У градовима у време оснивања народноослободилачких одреда они представљају главну материјалну фазу: извор финансијских средстава, оружја, хране и другог материјала потребног за партизанске борце у шуми.

Према Димитрију Кулићу илегални одбори НО фонда у југоисточној Србији имали су следеће задатке:

„1. Материјално (оружјем, храном и одећом) снабдевати партизанске одреде и свим осталим што је потребно за фронт;

2. сакупљати добровољне прилоге за потребе оружане народноослободилачке борбе и на тај начин окупити око народноослободилачког одбора фонда све напредне слојеве народа;

3. достављати податке партизанским одредима о саставу, расположењу и кретању непријатељских снага;

4. развити политички рад у народу и укључити што је могуће више родољуба у народноослободилачки покрет".[38]

Иницијатор за њихово организовање био је ОК КПЈ за Лесковац. У ствари он је реорганизовао већ постојеће одборе „Црвене помоћи" допуњавајући их новим члановима. Рад три рејонска одбора народноослободилачког фонда у Лесковцу обједињаван је преко Градског одбора НО фонда, а рејонски одбори НО фонда обједињавали су делатност уличних пододбора НО фонда. Руководећу улогу Партија у овим одборима обезбеђивала је на тај начин што се у сваком од тих одбора налазио неко од чланова Партије и Скоја.

Компетенције ових одбора НО фонда су се постепено проширивале да се по задацима, карактеру и функцији, нарочито у време постојања слободне територије када су били легални, нису много разликовали од НО одбора у западној Србији. Међутим, име се није мењало. Све до почетка 1942. године они се називају у партијским документима одбори народноослободилачког фонда.[39] Једини разлог за спорост промене овог назива је био због удаљености центра устанка и непостојања веза са Ужицем тако да су упутства о стварању народноослободилачких одбора стизала са великим закашњењем: на пример ужичка „Борба" тек по који примерак стигао је почетком 1942. године итд.

После заузимања западне Србије од стране немачких окупатора и њихових сарадника, развој одбора НО фонда и НОО на подручју ОК КПЈ за Лесковац је настављен. Они расту бројно и шире се њихове компетенције. Са ширењем слободне територије одбори НО фонда добијали су имена народноослободилачких одбора. Први пут име НОО помиње се у извештају ОК КПЈ за Лесковац од 30. јануара 1942. године у коме пише да су у Доњој и Средњој Јабланици „формирани НОО који добро раде".[40] Слично је написано и за територију на којој је дејствовао Бабички НОП одред. Према томе радило се само о називу а не суштини делатности ових одбора. Кулић тврди да је на ослобођеној територији Јабланице и Пусте Реке крајем 1941. формирано 57 легалних НОО, а у целом лесковачком и врањском округу било их је знатно више. Ипак ови одбори остали су на нивоу села и нису се развили и објединили своју делатност у општинске и среске НО одборе.

Непријатељске снаге које су сачињавали делови Првог бугарског окупационог корпуса, недићевци, четници Косте Пећанца и други сарадници окупатора успели су да угрозе НОП одреде на територији ОК КПЈ за Лесковац и заузимањем слободне територије спречили су даљи развој легалних НОО и одбора НО фонда. Од марта и априла 1942. највећи број ових одбора радио је илегално. На територији јабланичког среза наставило је рад седам илегалних одбора НО фонда. У лесковачком срезу ти одбори су радили илегално у селима: Брза, Тодоровце, Букова Глава, Новаков Рид, Тулово, Мирошевце и др. као и у граду Лесковцу. Илегални одбори

НО фонда у току 1942. деловали су у Власотинцу и неким селима Црне Траве.

Од осталих организација НОП-а КПЈ је посебну пажњу посветила изграђивању скојевске организације. Значајне резултате у организовању Скоја, КПЈ је постигла на територији ОК КПЈ за Лесковац, где је, између осталог, формиран један од три ОК Скоја у Србији. Надамо се да ће реферат Хранислава Ракића објаснити како је КПЈ постигла тако добре резултате у организовању Скоја на овом терену, који је после Београда имао једну од најбројнијих организација Скоја.

Значајну пажњу КПЈ у Србији, па и у лесковачком крају 1941/1942. године, посветила је организовању жена на платформи народноослободилачке борбе. Кроз разне форме рада оне су најпре радиле на сакупљању хране и припремању одеће за партизанске одреде, затим на нези рањеника и ступале су у НОО одреде. Велики број жена је био организован у народноослободилачкој борби лесковачког краја. Неке од њих играле су значајну улогу у Окружном комитету као Лепосава Стаменковић, Разуменка Петровић и друге које су претходно поменуте. Жене илегалци су биле главни ослонац у позадини непријатеља партијским радницима и партизанима, а као курири биле су незаменљиве за одржавање веза.

Друге масовне организације народноослободилачког покрета, као народноослободилачки фронт и уједињени савез антифашистичке омладине Србије још нису биле конституисане 1941—1942. године. Упркос тога недостају анализе о политичком утицају КПЈ на сеоско становништво, који је постепено растао са успесима, које је постизала КПЈ, а без проучавања тога утицаја не могу се схватити успеси које је постигла КПЈ после 1942. у мобилисању маса за НОП одреде.

Техника и везе ОК КПЈ за Лесковац

Под техником се подразумевала целокупна издавачка делатност и средства и људи који су се тиме бавили. Технике окружних комитета сачињавале су мрежу преко које се не само штампао партијски материјал него и растурао. Само један члан КПЈ, обично члан ОК, који је руководио техником, одржавао је везу са Окружним комитетом, иначе техника је била одвојена од Окружног комитета.

У Лесковцу су још у току априлског рата на иницијативу Косте Стаменковића хватане и умножаване „Вести". Међутим, техника је почела организовано да ради доласком Лепосаве Стаменковић Ленке, која је водила групу од двојице комуниста који су радили у техници и која је била одвојена од осталих партијских организација у Лесковцу. Најпре је прикупљен сав потребан материјал за умножавање вести. Међутим, гештетнер се није могао набавити па су лесковачки комунисти израдили ручно гештетнер. Штампарски материјал и писаће машине обезбеђени су преко књижаре „Покрет". После напада Немачке на СССР техника је склоњена у село Шишинце. Ту су умножени први прогласи ЦК КПЈ и Покрајинског комитета са позивима на устанак и на разне начине илегално убачени у град.

Поред гештетнера ручне израде Окружном комитету је стајао на располагању и шапилограф који се налазио у Лесковцу на коме су обично умножаване вести. Убрзо је техника премештена у село Доње Синковце. Ту су умножени углавном сви леци, које је Окружни комитет издао до новембра 1941. затим IV глава Историје СКП(б), Лењинова дела: „Корак напред два корака назад" и „Шта да се ради".[41]

Већ у извештају Покрајинском комитету од 24. јула Василије Буха, између осталог, пише да се леци ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију од 22. јуна умножени у 1.000 примерака и раздељени.[42] Следећи летак штампан је крајем јула 1941. То је био позив ОК КПЈ за Лесковац упућен „Радницима, сељацима, омладини, женама, поштеној интелигенцији и свим родољубивим грађанима"[43] на оружану борбу против немачког окупатора, затим летак у коме се јавно жигоше одређена група сарадника окупатора, као и летак поводом масовног стрељања у Лесковцу и др.

Крајем 1941. Лепосава Стаменковић је преко продавца у књижари у Лесковцу набавила нови гештетнер у Београду на коме су почетком 1942. штампане разне врсте летака и прогласа за потребе ОК Лесковац.

После одласка Лепосаве Стаменковић у Лесковачки НОП одред техником је руководила Разуменка Петровић, члан ОК а када је она отишла у Бабички одред почетком 1942. Глигорије Диклић Будни. Углавном по један члан ОК

је директно руководио партијском техником.

Крајем 1941. и овде је ишло теже са штампањем партијског материјала. „Издајемо једанпут недељно вести, затим смо издали летак поводом 6 месеци борбе Совјетског Савеза против немачког фашизма. Дознали смо да се Немци живо интересују шта мисли народ, тако су превели наш летак поводом стрељања и послали га некој њиховој високој власти",[44] писала је између осталог у извештају Покрајинском комитету Разуменка Петровић почетком јануара 1942. године.

Овај летак, поводом шест месеци рата између нацистичке Немачке и СССР-а, ОК за Лесковац је издао 25. децембра 1941. у коме је „радном народу, омладини, партизанима и родољубивој јавности" најављено да са „победама Црвене армије на прилазима ка Москви, Лењинграду и Ростову отпочео је пораз немачких окупатора".[45] Почетком 1942. године техника ОК Лесковац је радила пуним капацитетом. Тада је била готова VI глава Историје СКП(б), од које је било испоручено у јануару 1942. године 100 комада, затим је објављен летак поводом осамнаестогодишњице смрти Владимира Илича Лењина и летак у коме се разобличавала наредба и акције Косте Пећанца да се побољша положај радника, који су радили за окупаторе.[46]

Поред технике ОК за Лесковац, постојала је техника у лесковачком и Бабичком НОП одреду, а у јануару 1942. ОК је снабдео са материјалом за технику и Јабланички НОП одред. Познато је да је Бабички НОП одред издавао цепне новине и песме.[47]

У току јануара појавила се могућност да Окружни комитет купи „велику машину за штампање књига" са чим се сложио и Покрајински комитет. Међутим, до остварења ове замисли није дошло због непријатељске офанзиве.

Без обзира на све провале и офанзиву непријатеља, техника ОК у Лесковцу радила је без прекида са повећаном будношћу и опрезношћу. У фебруару техника је издала летак НОФ-а поводом партизанске недеље- а у марту поводом годишњице 27. марта. Техника ОК је радила на неколико места у Лесковцу. У кући Стојана Јанчића, у пекари Гојка Зечевића и у стану Војислава Николајевића Чиплака. Док је у првој половини 1942. њоме руководио неко од чланова ОК после је то чинио Месни комитет. Тако се догодило да је Чиплак био секретар Месног комитета и радио на техници. Због тога што је смањена конспирација и што није више техника строго била одвојена од осталог партијског рада постојала је могућност да буде откривена када су отпочела хапшења у новембру 1942. у Лесковцу. Зато је постепено преношена у околину на терен Пусте Реке.

До одласка из Лесковца техника је умножавала све оне материјале неопходне за свакодневни рад КПЈ, које је слао Покрајински комитет КПЈ за Србију, између осталог прогласе бугарским војницима, затим поводом формирања националне службе рада, 1. маја, годишњице напада нацистичке Немачке на Совјетски Савез и др.[48]

У Црној Трави радила је најпре месна техника којом су руководили Александар и Раде Стојановић. Од маја 1942. на овом послу је радила Велнишко-Чемерничка група партизана са Слободаном Цекићем Радованом. Углавном су издаване вести 15-дневно па недељно. Ова техника је постепено прерасла у току 1943. у технику ОК Врање.[49]

Сваки Окружни комитет, па и ОК КПЈ за Лесковац имао је своје курире који су долазили у Београд и одржавали везу са Покрајинским комитетом. Других веза није било 1941—1942. године, иако те везе за наше појмове су биле споре. Оне су биле најсигурније и једино могуће у то време.

Везу Окружног комитета КПЈ за Лесковац са ПК најпре је одржавала Бранка Стефановић Савка, затим Зора Адамовић Нада. У време повећане конспирације ову дужност су обављали Родољуб Боковић Цариник и железничари Благоје Илић, отправник возова у Лесковцу, и Станоје Прцовић, телеграфиста у Међурову, који су 1942. одржавали везу са Покрајинским поверенством и ПК, а међусобно се о састанцима договарали телефоном или путем телеграма.[50] ОК је имао посебне курире за везу са одредима и партијским организацијама на терену.

Када су биле у питању везе између појединих партијских руководстава, један од посебно важнијих задатака који је добио Покрајински комитет КПЈ за Србију био је да организује везу са Покрајинским комитетом КПЈ за Македонију. Остварујући овај задатак ПК КПЈ за Србију наменио је значајну улогу ОК КПЈ за Лесковац. То се јасно види из писма ПК-а Василију Бухи у првој половини августа 1941. у коме између осталог пише: „утврдите добро везу са

Македонијом и кад нешто дође отуда не жалите труда и новаца да дођете овамо. Тај задатак припада друговима у Л"(есковцу).[51]

По налогу Покрајинског комитета КПЈ за Србију Окружни комитет КПЈ за Лесковац је јула 1941. послао на терен Грделице Станојка Вукића са задатком да организује везу са Врањем и даље са Покрајинским комитетом КПЈ за Македонију. Око успостављања веза са ПК-а Македоније знатно је помогао Драган Павловић, који је при повратку из Македоније крајем августа на реферисање ЦК КПЈ повео са собом Љиљану Чаловску и упознао је са Станојком Вукићем у Грделици. Тада се са Драганом Павловићем у Лесковцу срео и Василије Буха, који је био задужен да контролише везе.[52] Од тада сви материјали ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију за ПК КПЈ за Македонију и обратно ишли су преко ове везе. У току септембра и октобра 1941. Љиљана Чаловска два пута је долазила у Грделицу ради размене поште. Иначе размена се обично вршила у Врању преко пункта који је успоставио Сима Погачаревић код Секе и Анчи Фиљковић. Неколико пута Станојко и његов брат Душан су путовали на јавку у Скопље где су предавали пошту Катарини Гошовој.[53] Преко ове везе путовали су и појединци у једном или другом правцу.

Буха је редовно извештавао ПК КПЈ за Србију како се ова веза развија, тако је за другу половину децембра 1941. писао: „Из Македоније нема ништа. Због акције око Л. отежанија веза, али ћемо је што пре омогућити. Ми им шаљемо све материјале редовно и нашег човека у Скопље, међутим, они тамо нешто затежу".[54]

Крајем децембра 1941. овом везом за Македонију је кренула Веселинка Малинска, али се морала задржати скоро месец дана у Грделици, због непријатељске офанзиве и тешкоћа на везама у Скопљу, због хапшења Колишевског и других чланова КПЈ. У немогућности да успостави везу у Скопљу Станојко Вукић је пронашао оца Веселинке Малинске у Куманову, са којим је договорено да је сачека у Предејану, одакле су отпутовали за Скопље. По њој је Окружни комитет за Лесковац послао 5.136 лева' „Код нас имамо 17.600 лева. То ћемо идући пут послати". У време кад је отпутовала Малинска, Буха је писао Покрајинском комитету: „Шаљемо вам два писма из Македоније" и „веза са Македонијом је учвршћена и редовна".[55]

Прелаз преко границе је био ризичан и не увек успешан што показује пример Јордана Николова, кандидата за ЦК КПЈ, који је покушао сам да се пребаци у Македонију и том приликом је наишао на бугарску заседу и погинуо 4. јануара 1942. близу Владичиног Хана. С друге стране, обавештени о развоју народноослободилачког покрета у јужној Србији, Македонци су се пребацивали преко Врања у партизанске одреде. Тако је у јануару 1942. стигло девет Македонаца у лесковачки партизански одред. „Другарица Л(енка) ће их саслушати и послати извештај о тамошњој ситуацији".[56] Ова саслушавања су поред редовне везе служила као допунски извор информација о стању партијске организације у Македонији.

Када су бугарске и Недићеве јединице предузеле офанзиву на партизанске одреде, у зиму и пролеће 1942. веза се теже одржавала. На инсистирање Покрајинског комитета, који није имао везу као ни Буха са ОК Лесковац, чији су се чланови налазили у партизанским одредима, Буха је покушао да успостави директну везу са Станојком Вукићем. „Нашег курира за Македонију звали смо одмах да дође и да што пре оде. Међутим, из нама непознатих разлога он није био у могућности због разних тешкоћа да то оствари. Ми смо неколико пута ургирали, слали тамо посебног човека кога смо данас очекивали да дође с њим, али нису дошли. Опет ћемо предузети све што је могуће"[57]

Овај захтев да веза поново беспрекорно функционише био је у вези са одлуком ЦК КПЈ да Добривоја Радосављевића пошаље као инструктора у Македонију о чему је Буха од Покрајинског комитета обавештен половином марта. Од Покрајинског поверенства се захтевало „Зато је потребно осигурати му пут до границе, пребацивање и пут од границе даље до другова из ПК. Ми смо му обезбедии личну карту личне исправе и објаву, ти пребацивање, а другови из Македоније документа за Македонију и прихватање даље... Ако ниси већ удесио са друговима из Македоније за прелаз Бобија онда им пиши о томе и пошаљи у исто време и писмо организационог секретара (ЦК) пошто се Боби упозна са његовом садржином"[58]

У пролеће 1942. случајно је дошло до провале на овој вези. Због офанзиве непријатеља на лесковачком терену ова

веза није могла ићи преко Окружног комитета за Лесковац, него је Бухa преко курира Благоја Илића одржавао везу директно са Станојком Вукићем, а тиме и веза са ПК Македоније. После трећег састанка са овим куриром 10. априла на улици у Нишу, Буху, Диклића и курира су ухватили агенти. Прва двојица су успели да побегну, а Илић је задржан и код њега су пронађена два писма за ПК Македоније, односно цео материјал који је примио од Бухе.[59] На једном од тих писама било је име Станојка, Илић је под батинама признао, па је Вукић ухапшен 11. априла у Грделици.

О овом хапшењу Бухa је обавестио Покрајински комитет као и да „Боби ће тамо бити све док се не омогући сигуран прелаз за југ. Веза са Македонијом не функционише. Ми смо уложили све силе, али нам то до сада није успело ради тешког стања у лесковачком крају. Пре две недеље у покушају да се то већ једном оствари, дошао је овамо један друг, који је био (незнајући ни он лично) ухођен од полиције и љотићеваца".

Са хапшењем Станојка Вукића дошло је до прекида везе са Македонијом због чега је и Покрајински комитет одустао да шаље Добривоја Радосављевића у Македонију „док се не успостави веза са Македонијом". О томе је обавестио ЦК КПЈ крајем маја 1942. године: „Са Македонијом немамо везе већ доста дуго. Са одласком Јове то је још теже, тако да ћемо слати некога одавде. Зато Боби још није отишао".[60]

Нова веза због непостојања ОК Лесковац организована је преко Врањског партизанског одреда и преко Васе Смајевића. Док није успостављена ова веза Добривоје Радосављевић је је чекао у Нишу. Тек 9. августа на вези у Нишу стигао је курир из Скопља, Стил Милевски, са којим се Радосављевић пребацио у Скопље. У првом писму које је упутио Недељку Караичићу тражио је од њега јавке и везе са Централним комитетом бугарске радничке партије и да се борци Македонци из Србије што пре пошаљу у Македонију.[61]

Веза између Добривоја Редосављевића и ПК-а КПЈ за Србију ускоро је почела да функционише. Октобра 1942. Боби је сматрао да је веза преко Црне Траве спора, јер мора да се иде пешке, па је предлагао да се поново успостави преко Грделице. „Јави ми да ли је (Коста) (Драги Стаменковић — В. Г). дао јавку коју смо уговорили оном железничару и да ли је тај са вама и да прекине сваки други посао, па да испробамо тај канал. И ако можеш да сазнаш јави распоред његовог дежурства".[62]

ПК-а је одговорио да „стање наше партијске организације на југу недозвољава нам да ти сада пошаљемо јавке за директно повезивање, одвојено од Васе и одреда. Иста је ствар са Братом, али радимо на томе".[63]

Међутим, ово писмо није стигло до 20. новембра 1942. што је био знак да је размена информација и директива за Македонију текла веома споро. Крајем новембра Добривоје Радосављевић је тражио од ЦК КПЈ помоћ од најмање пет до шест инструктора за позадински рад и одред. „И једне и друге важно је пребацити до Васе, а за даље ћемо се ми побринути".[64] До краја новембра 1942. из Србије од Македонаца је прешао само Елисије Поповски Марко.

Као што се из овог кратког осврта види постојала су два периода у одржавању веза са Македонијом 1941—1942; и то први период од августа 1941. до априла 1942. када је ова веза функционисала преко курира из Грделице, који је путовао углавном возом, и други период од лета па до краја 1942. када се ова веза одржавала преко Црне Траве знатно спорија и са више тешкоћа. Она је углавном служила за пренос извештаја од ПК КПЈ за Македонију као и директива ЦК КПЈ, а кад везу није имао ЦК онда ПК КПЈ за Србију и разног пропагандног материјала, затим за пребацивање једног броја истакнутих македонских руководилаца. Тек следећих година НОР-а и револуције доћиће до значајније сарадње између КПЈ у Македонији и КПЈ у Србији.

После повлачења партизанских одреда из западне Србије такође преко територије ОК КПЈ за Лесковац ишла је веза Обласног комитета КПЈ за Косово и Метохију са ПК КПЈ за Србију. Најпре је та веза кратко време успостављена преко Јабланичког партизанског одреда. У другој половини децембра 1941. Обласни комитет је тим путем послао два писма, које је Покрајинском комитету проследио Бухa и после неколико дана ургирао да се одговори: „Другови из Косова и Метохије траже одговор на оно писмо које су послали преко нас".[65] Покрајински комитет је одговорио да су та писма услед дугог путовања упропашћена и да се не могу

прочитати захтевајући да се напишу и пошаљу нова.[66]

У то време Обласни комитет добијао је све партијске материјале преко ОК-а за Лесковац и Јабланичког одреда. „Од свих материјала шаљемо бар по један примерак за Македонију, Косово и Метохију...“[67] За време велике офанзиве здружених непријатеља: бугарских јединица, недићеваца и четника Косте Пећанца у фебруару и марту на Јабланички одред ова веза је прекинута, али су преко овог терена стигли неки материјали у мају 1942. „Ми смо, међутим, преко једног одреда писао је ПК КПЈ за Србију — ЦК-у КПЈ, добили од Обласног комитета за Космет неке материјале од којих ти шаљемо приложена 2 документа, а идућег пута ћеш добити њихове прогласе. Ми ћемо за сада гледати да ту везу учврстимо и да им се јавимо да ће добити одговор од Вас“.[68]

Још једна активност КПЈ је била значајна, мада тешко уочљива, и о њој се најмање зна, а то је организовање обавештајне службе. Партијска обавештајна служба није имала круте бирократске организационе форме као Гестапо и Специјална полиција, него је била далеко еластичнија. Корени и почетни облици обавештајне службе ПКЈ носе печат илегалног рада Партије у непрекидној борби против полицијског апарата, жандармерије и осталих структура Краљевине Југославије. Користећи се тим искуством Партија је још у току припрема за устанак предузела мере безбедности како би припреме остале у тајности и да сачува своје кадрове. На почетку устанка са формирањем првих партизанских одреда, КПЈ је предузела мере да се у њима организује обавештајни рад и безбедност.

У току 1941. у партизанским одредима и на терену нису постојали посебни обавештајни органи, јер су све старешине и борци уз помоћ чланова КПЈ, народне власти и наклоњеног становништва имали задатак да поред осталог прикупљају податке о непријатељу и о покушајима његовог убацивања у партијске организације и партизанске одреде.

Крајем 1941. пришло се стварању специјализоване обавештајне организације народноослободилачког покрета. Већ у штабовима појединих одреда постављају се личности, чији је искључиви задатак обавештајна и контраобавештајна служба. О томе скоро да нема података са територије ОК КПЈ за Лесковац. Зна се само да је у заједничком штабу за партизанске одреде на територији ОК Лесковац и Ниш крајем децембра 1941. обавештајну функцију вршио Васа Смајевић“[69]

На крају овог прегледа разноврсне делатности КПЈ на територији ОК КПЈ за Лесковац 1941—1942. године можемо укратко констатовати да је партијска организација овог краја, без обзира на социјалну структуру и квалитет партијских кадрова и повремене застоје и кризе, знала да пронађе задовољавајућа решења за сва значајна питања која су се пред њом постављала. Да се могло постићи нешто више, то је само претпоставка. Углавном постигнуто је оно што је било у границама људских могућности. Та делатност КПЈ у прве две године НОР-а и револуције на територији ОК КПЈ за Лесковац створила је солидну основу да јужна Србија постане центар даље борбе против окупатора и домаћих издајника.

НАПОМЕНЕ

1. Поменимо само неке од њих: **Хранислав Ракић**, Рад комунистичке партије у лесковачком округу 1941, Лесковачки зборник, књ. VI, Лесковац 1966; **исти**, КПЈ лесковачког округа у 1942. години, Лесковачки зборник, књ. VII Лесковац 1967; **Стојан Николић**, Лесковачки НОП одред, Лесковац 1974; **Димитрије Кулић**, Коста, Лесковац 1973; **Миливоје Перовић**, Лесковац у рату и револуцији, Београд 1968; **Никола Илић**, Јабланичко-пасјачки одред, Лесковац 1971; и други.

2. **Николић**, н. д., стр. 21; **Д. Кулић**, Коста, стр. 223; **М. Перовић**, н. д., стр. 37.

3. Тако **Ракић**, у чланку „Рад комунистичке партије у лесковачком округу 1941“, стр. 8, помиње да је Благоје Николић члан ОК првих дана окупације, затим да Бошко Крстић предводи војни комитет ОК и да је Станимир Вељковић Зеле секретар ОК Скоја.

4. **С. Николић**, н. д. стр. 21, пише да је 1940. изабран и Месни комитет КПЈ у Лесковцу, али да су почетком окупације остала само два члана од тога МК Тома Костић, секретар, и Мара Борђевић Ђуђулика (јер су три члана искључена, један је био у заробљеништву, а један је морао да напусти Лесковац). **Д. Кулић** у књизи „Коста“, стр. 238, пише да није постојао МК до октобра 1941. и да је Окружни комитет директно одржавао везу са појединим партијским ћелијама. Такође **Ракић** и **Перовић** не помињу МК.

5. **Јосиф Трајковић**, Врањски партизански одред, Устанак народа Југославије, књ. V, стр. 553.

6. **Ракић**, н. ч. стр. 8, **Николић**, н. д. стр. 22.

7. Према сећању **Драгог Стаменковића** од 17. 9. 1974. године.

8. **Ракић**, н. ч., стр. 9; Сећање **Драгог Стаменковића** 17. 9. 1974.

9. **Ракић**, н. ч., стр. 16—17; **Кулић**, н. д. стр. 33, 238—239.

10. Зб НОР, I, 3, 7. Окружни комитет КПЈ за Лесковац — Покрајинском комитету КПЈ за Србију 3. 1. 1943; Зб. НОР, I, 3, 19.

11. Зб. НОР, I, 3, 30. Окружни комитет КПЈ за Лесковац ПК КПЈ за Србију, 23. 1. 1942.

12. Зб. НОР, I, 3, 37. ОК КПЈ за Лесковац — ПК-у КПЈ за Србију 30. 1. 1942. Велимир Манић није отишао јер је заробљен и интерниран у Норвешку. Вероватно је требало да иде да руководи партијском организацијом, пошто је Сима Погачаревић Црни који је радио на том терену погинуо 20. децембра 1941. у Собињској шуми са још два члана КПЈ.

13. АС, ПКС, 63. Окружни комитет КПЈ за Лесковац — ПК-у КПЈ за Србију, 2. 2. 1942.

14. Зб. НОР I, 3. стр. 57—59 Новак (Васа Смајевић) — Покрајинском поверенству у Нишу 3. 2. 1942.

15. АС, ПКС, 71. ОК КПЈ за Лесковац — ПК-у КПЈ за Србију, 13. 2. 1942.

16. Василије Буха је о томе обавестио Покрајински комитет КПЈ за Србију „У Лесковцу сада моментално нема никог из ОК" (ПКС, 144), а о последицама хапшења Гестапоа и Специјалне полиције писао је 21. априла 1942. између осталог: „Јасно је да смо тиме много ослабили, а нарочито у Нишу и Лесковцу" (ПКС, 109).

17. Упореди: **Хранислав Ракић**, „КПЈ лесковачког ратног округа у 1942. години", Лесковачки зборник, књ. VII, 1967, стр. 203. и **Миливоје Перовић**, Лесковац у рату и револуцији, Београд 1968, стр. 269—279.

18. О томе је ПК обавестио Лепосаву Стаменковић Ленку 15. јуна 1942. „Душанка је формирала у Лесковцу јединицу од три (3) партијца и успоставила технику... Душанка је напустила ваш крај и неће се враћати". АС, ППН 21.

19. **Драги Стаменковић** тврди да је Васа Смајевић самоиницијативно отишао у Црну Траву.

20. АС, ПКС, 156. Срба — Покрајинском комитету за Србију 23. 7. 1942.

21. **Миливоје Перовић**, Јужна Србија, стр. 228.

22. АС, ППН, 28. Не може се прихватити тврдња **Миливоја Перовића** да је са доласком Радмиле Обрадовић ОК КПЈ за Лесковац деловао у саставу: секретар Радмила Обрадовић и чланови: Васа Смајевић, Душан Пуђа и Бошко Крстић (М. Перовић, 211), јер би за то постојање ОК морао да зна Покрајински комитет који је потврђивао сва руководства КПЈ на територији Србије; осим тога Смајевић је био у Црној Трави секретар новоформираног Окружног поверенства за Врање, Пуђа се налазио у Топличком, а Бошко Крстић у Јабланичком партизанском одреду.

23. **Милија Радовановић**, Партијски рад у бившем лесковачком округу, „40 година", књ. V, Београд, 1961, стр. 249. Лако се уочава да се у партијским извештајима са овог терена у току 1942. врло мало говори о бројном стању партијских организација. Осим тога и сви они који су писали о овом питању нису успели да утврде бројно стање на територији лесковачког Окружног комитета СКЈ.

24. **Ракић**, н. д, стр. 27.

25. **Драги Стаменковић**, На југу Србије, 40 година, Зборник сећања, књ. VI, Београд 1961.

26. Интересантно је да је Буха једино имао поверења у Драгог Стаменковића да изврши тај задатак. Он о томе пише 29. августа 1941. између осталог: „Скојевац, Драги нарочито је у задње време био потпуно заузет у организацији и руководству одреда у Кукавици, те ћемо га тек сада вратити потпуно на омладински рад. То је било неопходно јер у руководству у Л. нисмо за то имали нити погодну нити могућу личност а да увелико не трпи остали нужни посао тога краја". АС, ПКС, 13.

27. **Ђ. Николић**, н. д, 48—49.

28. Сећања **Драгог Стаменковића**, 17. 9. 1974. год.

29. АС, ПКС, 13.

30. Зб НОР, I, 3, стр. 64—65. Извештај Лене почетком фебруара. Овде Ленка убраја и две сеоске јединице. Очигледно да чланови КПЈ за Лесковац у Лесковцу нису били у току развоја партијске организације, јер 16. јануара извештавају „Према последњим извештајима у одреду има 17 чланова Партије". Зб НОР, I, 3, стр. 20.

31. **Ђ. Николић**, н. д, 319—320.

32. Упореди: Зб НОР, I, 3, стр. 20—21. Извештај ОК КПЈ за Лесковац — ПК КПЈ за Србију од 16. јануара 1942; Зб НОР, I, 3, стр. 58—59. Извештај Новака ПП-у у Нишу од 3. фебруара 1942.

33. Зб НОР, I, 3. стр. 270. Писмо ПК КПЈ за Србију — ОК-у КПЈ за Лесковац 15. 6. 1942.

34. Зб НОР I, 3, стр. 21. Извештај ОК КПЈ за Лесковац — ПК КПЈ за Србију од 16. 1. 1942.

35. **Иван Глигоријевић Цина**, Партизански одреди источне Србије, стр. 166.

36. **Живојин Николић Брка**, 22 дивизија, Београд 1972, стр. 42—44.

37. Зб НОР, I, 9, стр. 3—4. ПК КПЈ за Србију — ОК-у и члану ПК-а у Нишу и у Лесковцу 10. 8. 1941. Неки историчари народноослободилачких одбора, као на пример **Д. Кулић**, објашњавају овај цитат и друге из писама ПК-а тиме да Покрајински комитет КПЈ за Србију у августу 1941. није имао потпуно „јасан став према старим општинским управама". Сматрамо да се то не може прихватити, јер став је био јасан. Можда је то била ствар тренутне тактике, пошто већ неколико дана касније у другој половини августа ПК-а инсистира на стварању „народних комитета". **Д. Кулић**, Народноослободилачки одбори и судови у Србији, Београд 1964, стр. 32.

38. **Д. Кулић**, н. д, стр. 48.

39. С томе сведоче закључци у записнику са конференције КПЈ за Топлицу 12. 12. 1941. АС ОК Топлица, 1.; И у извештају Бабичког НОП одреда крајем 1941. каже се да су одбори народноослободилачког фонда формирани у 34 села, али они већ играју улогу сличну народноослободилачким одборима, јер се за њих пише: „НОФ решава сеоске спорове и прилично нам је упориште у селу". Зб НОР, I, 1, стр. 317—320.

40. Зб НОР, I, 3, стр. 40.

41. **Д. Кулић**, н. д, 51.

42. **Миливоје Перовић**, Лесковац у рату и револуцији, стр. 133—134.

43. АС, ПКС, 122. Јова — Покрајинском комитету КПЈ за Србију 24. 7. 1941.

44. Зб НОР, I, 2. стр. 33—37.

45. Зб НОР, I, 3, стр. 7. Земун — ПК-у 3. 1. 1942.

46. АС, ОКЛ, 3.

47. Зб НОР, I, 3, стр. 40, 56; АС, ОКЛ, 4, 5.

48. АС ПКС, 71. Окружни комитет КПЈ за Лесковац — ПК-у КПЈ за Србију 13. 2. 1942.

49. **Миливоје Перовић**, н. д, 279—281.
50. **Радомир Костадиновић**, Црна Трава и Црнотравци, Лесковац 1968, стр. 246—247.
51. **Миливоје Перовић**, н. д, стр. 145—146.
52. АС, ОК Н, 2. Покрајински комитет КПЈ за Србију — Окружном комитету и члану ПК-а у Нишу и Лесковцу; Зб НОР, IX, 1, 5.
53. Зб НОР, I, 2, стр. 66.
54. АС, ПКС, 37. Јова — ПК-б КПЈ за Србију 29. 12. 1941.
55. АС ПКС, 56. Јова — ПК-у КПЈ за Србију 26. 1. 1942.
56. АС, ПКС, 58. Окружни комитет КПЈ за Лесковац — ПК КПЈ за Србију 30. 1. 1942.
57. АС, ПК С, 101. Покрајинско поверенство — Покрајинском комитету КПЈ за Србију 29. 3. 1942; Зб НОР, I, 3, 163.
58. Зб НОР, I, 3, 184. Покрајински комитет КПЈ за Србију — Покрајинском поверенству у Нишу 20. 4. 1942.
59. Зб НОР, I, 3, 187—188.
60. АРП, ЦК КПЈ, 315/42. Михајло, Јова, Сељак — Ђаћи 30. 5. 1942.
61. У првом писму које је упутио Недељку Караичићу тражио је од њега јавку и везе са БРП и да се Македонци борци пошаљу у Македонију. (АРП, Србија, II/269).
62. АРП, ЦК КПЈ, 538/42. Љуба — Михајлу 29. 10. 1942.
63. АРП, ЦК КПЈ, 557/42. Михаило — Љуби 6. 11. 1942. Ово је писмо ишло преко Недељка Караичића Брке са једним огледалом „Пази да му се преда и писмо и огледало, а да се огледало добро чува да се не одлепи и да не падне ни под коју цену непријатељу у руке". (ПП Н, 27).
64. АРП ЦК КПЈ, 593/42. Љуба — Централном комитету КПЈ 20. 11. 1942.
65. АС, ПКС, 37. Јова — Покрајинском комитету КПЈ за Србију 29. 12. 1941.
66. АС, ОК Н, 9. ПК КПЈ за Србију — Јови 30. 12. 1941.
67. АС, ПКС, 50. Јова — ПК КПЈ за Србију 18. 1. 1942; Зб НОР, I, 3, стр. 23.
68. АРП, ЦК КПЈ, 415/42. Михајло — Фишеру 28. 8. 1942.
69. Зб НОР, I, 1, стр. 306.

Dr Venceslav Glišić

LE DÉVELOPPEMENT ET L'ACTIVITÉ DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE SUR LE TERITOIRE DE LESKOVAC EN 1941—1942.

L'organisation du Parti de la région de Leskovac, immédiatement après l'occupiation a commencé ses préparatifs intensifs pour la révolution. Au cours de 1941—1942. cette organisation arrivait toujours à trouver des solutions satisfaisantes pour toutes les questions importantes que les conditions complexes de la révolution nationale récemment commencée imposaient. Dans son travail il y avait des arrêts temporaires qui partiellement représentaient le résultat de puissantes actions ennemies, mais ce qui était réalisé représentait un vrai résultat des efforts immenses et des capacités d'organisation des dirigeants du parti. Ces années-là, l'organisation du parti a constitué des bases solides pour un développement futur de la révolution dans la région de Leskovac.

Милан Борковић

КПЈ Лесковца организатор народноослободилачке борбе у округу (јануар 1943 — мај 1945)

Сва наша досадашња истраживања показују да се народноослободилачки покрет и народноослободилачка борба у Србији од јануара 1943. до маја 1945, односно до ослобођења целе Југославије, може поделити на више етапа или фаза. Јасно је да поједини периоди развоја НОП-а нису били једнаког интензитета. Било је више плима и осека, што је зависило од многих објективних и субјективних околности, на пример, од војно-политичке ситуације у свету, од снага окупаторско-квислиншких формација у појединим деловима Србије, од јачине партијске и скојевске организације у појединим округзима и од многих других фактора.

Разуме се, у склопу општег развоја народноослободилачког покрета треба потражити битне карактеристике развојног пута Партије и њене руководеће улоге, као и свих других организација НОП-а које су деловале у Србији у току рата. Пошто је предмет нашег истраживања Партија, односно њена активност у одређеном периоду, уверени смо да ће читалац на основу рада добити потпунију представу о једном изузетно богатом раздобљу наше револуционарне прошлости у лесковачком округу.

Целокупан развитак НОР-а и револуције у Србији од 1941—1945. године недвосмислено показује од какве је пресудне важности била улога Комунистичке партије Југославије у организовању, покретању и руковођењу народноослободилачком борбом од првих дана избијања оружаног устанка до завршетка другог светског рата.

Нема готово ни једног проблема који је решаван на терену, ниједне акције коју су организовали и извели партизански одреди, бригаде и дивизије НОВЈ, народноослободилачки одбори, Ској, УСАОС и остали органи НОП-а, а да Партија увек није била организатор и инспиратор тих акција: „Чланови Комунистичке партије и Комунистичке омладине Југославије, морају бити увијек тамо гдје је најтеже, морају показати другима примјер дисциплине, другарства и самопожртвовања", писао је Јосип Броз Тито у јесен 1941. у ужичкој серији „Борбе".[1]

У нашој историјској литератури непобитно је утврђено да је Србија после одступања партизанских снага из западне Србије и Шумадије крајем 1941. године, и завођења најсуровијег терора од стране окупатора, домаћих колаборациониста и четника Драже Михајловића, преживљавала најтеже тренутке у својој новијој историји. У таквој ситуацији, када је већина кадрова из Србије отишла са партизанским јединицама, Партија се суочила са небројеним тешкоћама. Година 1942. била је година највећих искушења. На свим светским фронтовима силе осовине су тријумфално марширале, освајајући град за градом, а на подручју Србије, осим борби које су се у мањем или већем обиму водиле у јужној Србији и Шумадији, владао је терор четника, недићеваца, љотићеваца и других. Партијске и скојевске организације и мањи партизански одреди једва су успевали да се одрже, и њихова активност и политички рад у масама био је сведен на најмању меру.

Година 1943, већ на самом почетку, оптимистички је обећавала преокрет на светској позорници у корист антихитлеровске коалиције. Такав обрт на међународном плану и велике победе НОВ у другим крајевима Југославије стварали су повољне услове за оживљавање партијског рада и НОБ-а уопште на територији читаве Србије. Према томе, крај 1942. и цела 1943. означавају ново раздобље НОП-а у Србији и истичу улогу КПЈ, у том преломном периоду НОР-а и револуције у Србији.

Готово цела 1944. година је у знаку борбе КПЈ и осталих организација

НОП-а за коначно ослобођење Србије. Улагани су посебни напори да се што више људства мобилише у партизанске јединице, да се стварају нови одреди, бригаде и дивизије НОВЈ. По активности партијске организације, по масовности ослободилачког покрета, овај период НОР-а и револуције подсећа на 1941. годину. Када је ослобођена ужа Србија, новембра 1944, партијска организација била је ангажована на решању многих, веома значајних задатака. Неоспорно, најважније је било мобилисати све људске и материјалне снаге за коначно ослобођење Југославије. Интензивно се радило на обнови ратом порушене привреде, на учвршћењу народне власти, на стварању и учвршћењу одбора Народног фронта и других организација НОП-а. Партија је посебну бригу поклањала политичком раду у масама, и преко конференција ЈНОФ-а тумачила линију и политику КПЈ у народноослободилачкој борби и истицала задатке за будући рад.

О свим овим и многим другим задацима опширно се расправљало на заседању Велике антифашистичке народноослободилачке скупштине (АСНОС); на Оснивачкој скупштини Главног одбора ЈНОФ-а Србије; на Првом конгресу УСАОС-а, а посебно на Првом (оснивачком) конгресу КП Србије.

Међутим, ми ћемо у овом раду детаљније анализирати улогу КПЈ лесковачког округа у периоду о коме је реч, као интегралном делу КП Србије, с тим да је ова организација била једна од јачих у Србији за све време НОР-а и револуције.

КПЈ Лесковца као организатор народноослободилачке борбе (јануар - децембар 1943)

На почетку 1943. године Окружни комитет КПЈ Лесковца интензивно почиње да учвршћује своје организације. Губици које је Партија претрпела у овом округу (као и у другим на југу Србије) током 1941. и 1942. године били су знатни, али су ипак надокнађивани пријемом у чланство напредних радника, сељака и интелектуалаца. Посебно је био осетан пријем из редова Скоја, јер су се скојевци у већини случајева разликовали од чланова КПЈ једино по годинама и политичком искуству, а били су им равни по револуционарном ентузијазму и спремности за борбу. Из редова Скоја и напредне омладине регрутован је велики број чланова КПЈ у свим фазама ослободилачког рата.[2] Према томе, Ској је био и остао непресушни резервоар Партије.

Окружни комитет КПЈ Лесковца, уз помоћ Покрајинског комитета, предузео је током 1943. године низ мера, не само да учврсти партијска руководства и организације на терену, већ је упоредо с тим радио на јачању и стварању партизанских одреда, на учвршћењу народноослободилачких организација, на политичком деловању у масама и на раскринкавању свих непријатељских снага у земљи.

Међутим, ови, као и многи други задаци решавани су уз многе тешкоће. Пре свега, Покрајински комитет КПЈ за Србију био је некомплетан; налазио се у Београду и није имао довољно увида у рад Партије Лесковца, као и многих других у покрајини. Самим тим помоћ овог форума организацијама била је недовољна. Везе између ПК и ОК Лесковца одржаване су преко специјалних курира, али су оне чешће прекидане, те су поједини пунктови и канали губљени и по неколико месеци. Посебан проблем је био у томе што је веза Покрајинског комитета са Централним комитетом КПЈ била веома слаба те су недостајала упутства за рад од највишег партијског руководства Југославије.

Доласком Светозара Вукмановића Темпа, члана Централног комитета КПЈ и делегата Врховног штаба, крајем децембра 1942. у Београд, где се налазило седиште Покрајинског комитета КПЈ за Србију, а крајем јануара 1943. одласком на ослобођену територију јужне Србије, партијске и друге организације НОП-а и партизански одреди добили су извесну помоћ.[3]

Већ смо напоменули да је партијска организација у лесковачком округу била једна од јачих у Србији за све време ослободилачког рата. Бројчано стање чланова КПЈ и кандидата кретало се од јануара до јуна 1943. између 150 до 200. Према извештају ПК КПЈ за Србију од јуна 1943, на територији овог округа било је тада 170 чланова КПЈ и 16 кандидата. Од наведеног броја 65 чланова КП налазило се у Првом јужноморавском одреду. Карактеристично је да се у многим извештајима ОК Лесковца помињу претканди дати (такви примери забележени су и на терену ОК Зајечара и Ниша).[4] Претканди дати су били активнији симпатизери НОП-а. Са њима је Партија у наведеним окруж-

ним комитетима више радила. Они су били поверљивији и из њихових редова су примани кандидати КПЈ, а ако су били чланови Скоја, примани су директно за чланове КПЈ.

У присуству Светозара Вукмановића Темпа и Недељка Караичића, члана ПК КПЈ за Србију, 7. фебруара 1943. Окружни комитет КПЈ за Лесковац реорганизован је и попуњен новим члановима. Састав комитета је био тада следећи: Видое Смилевски Бата, секретар (банкарски чиновник), и чланови: Радош Јовановић Сеља (инжењер), Бошко Крстић (студент), Радмила Обрадовић Гојка (радница) и Стојан Миленковић, који је уједно био секретар Окружног комитета Скоја (њега је ускоро заменио Радован Пантовић). После краћег времена у Окружни комитет КПЈ је кооптиран Риста Антуновић (студент), који је истовремено био заменик политичког комитета Првог јужноморавског одреда.[5]

О овом свом бављењу на подручју Јужне Србије, односно на територији ОК Лесковца, Светозар Вукмановић Темпо је после рата у својим сећањима забележио између осталог следеће: „Приликом поласка за Македонију у јануару 1943. одлучио сам да навратим у Лесковац. Том приликом нашао сам се у Београду са друговима из ондашњег Покрајинског комитета за Србију. Они су ме упознали са ситуацијом на терену и рекли да на подручју Црне Траве, Лесковца, Јабланице, Топлице и Тимока дејствују партизански одреди још од 1941. године, да се уопште нису распадали, док је на осталој територији Србије био само један мањи одред на терену Пожаревца и један мањи одред у рејону Космаја . . .

Ипак, стављено ми је у задатак да на тој територији (округ Лесковац — М. Б) окупим све партизанске одреде, сав руководећи партизански актив и да продискутујемо о задацима које треба да поставимо пред војне одреде, пред партијска руководства за организовање позадинских власти и народноослободилачких одбора.

У Лесковац сам дошао у поштанском вагону. Другови поштари — комунисти организовали су тај мој пут. Легално нисам смео путовати јер су ме познавали многи људи из Специјалне полиције. Када сам стигао у Лесковац, отишао сам на јавку. На тој јавци сам нашао и друга Видоја Смилевског. У Лесковцу сам остао три-четири дана, а онда сам изашао на планину Кукавицу.

Тако смо у једном селу нашли другове који су дошли из Јабланице, са планине Кукавице и из Лесковца. Ту смо одржали тродневно саветовање у селу Калуђерици. Са тог саветовања сећам се следећих догађаја:

Првог дана смо дискутовали о неким искуствима партизанског ратовања. Ја сам износио искуства са ослобођене територије, искуства главнине наших партизанских снага. Радили смо цео дан, а ноћу су партизанске патроле штитиле село. Било је 120 партизана из два одреда и то са планине Кукавице и из Јабланице. Из Топлице, колико се сећам, другови нису дошли. Ту смо првог дана закључили крупне ствари. Одлучили смо да се формирају одреди — Први и Други јужноморавски одред. Ставили смо у задатак тим одредима да брзо прерасту у бригаде, да ударају на непријатеље, да траже непријатеље и да се непрестаним акцијама проширују, повећавају да прерастају у бригаде и да пређу, продиру према Копаонику према Врању и даље према Космету, онда према Јастрепцу и Расини колико се сећам, према Тимоку. Другом јужноморавском одреду ставио сам у задатак још и то да продире према Куманову, онда у првцу Пирота и у Бугарску; да се тамо повеже са руководством Партије из Бугарске и да јој помогне на организовању партизанских одреда на територији Бугарске".[6]

О боравку Светозара Вукмановића Темпа на територији ОК Лесковца, Недељко Караичић Милисав упутио је 27. фебруара писмо Покрајинском комитету КПЈ у коме је речено између осталог и следеће: „Доласком друга Александра (С. В. Темпо — М. Б), партијска организација је кренула много на боље. Одржано је партијско саветовање на Кукавици, Кукавичког и Јабланичког одреда на коме је претресен прошли и будући рад. Ја сам дао реферат о прошлом, а Александар о будућем раду. Састанак је у потпуности скоро успео . . . Извршена су формирања сва три среза, наиме среска руководства и о томе ће вам Бата (Видое Смилевски, секретар ОК Лесковац — М.Б), писати опширније. Углавном партијска организација ће да крене умногоме боље и моћи ће у потпуности одговорити своме задатку.[7]

Територија новог Окружног комитета сада је била знатно проширена, јер је од фебруара 1943. Окружном комитету Лесковца била припојена и Топли-

ца, која је раније припадала нишком округу.[8]

Један од главних задатака новог ОК био је да се формирају, попуне и организационо учврсте срески комитети КПЈ, а паралелно с тим и партијска организација на терену. За релативно кратко време у свим срезовима била су образована среска партијска руководства и њихова активност допринела је да се на терену стварају нове организације и нова упоришта. У вези са радом среских комитета, Окружни комитет КП Лесковца је у свом извештају од 23. априла 1943. писао и следеће: „Чланови СК су дојучерашњи борци и партијски радници одреда, без имало искуства у раду на терену. Међутим, они су веома одани и храбри и могу бити и вредни".[9] А у извештају од 20. маја ОК је писао: „Учвршћење СК је све јаче, а контрола ОК над њима је све боља. Њихово састајање је обезбеђено једнонедељно, а рад чланова СК је непосредно управљен на рад партијских организација".[10]

Током маја и јуна 1943. бројчано стање партијске организације на терену ОК Лесковца било је следеће: у граду Лесковцу постојао је Месни комитет КПЈ од 3 члана, 2 партијске јединице са 10 чланова и 3 кандидата; у лесковачком срезу: среско руководство од 5 чланова, 2 јединице, са 6 чланова; у јабланичком срезу среско руководство од 5 чланова, 5 јединица, са 20 чланова КПЈ и 10 кандидата.[11]

Да би се лакше руководило организацијама на терену, територија Топлице била је подељена на два дела, те су аналогно томе била формирана и два среска комитета. „Подела бившег рејона СК Топлице на два дела и формирање два среска комитета, већ сада се показало целисходним", писао је ОК Лесковац у свом извештају од 20. маја 1943. године.[12] Среско партијско руководство у Топлици (а), имало је у мају 4 члана, 4 партијске јединице, 14 чланова КП и 2 кандидата; среско руководство у Топлици (б) имало је такође 4 члана, 4 партијске јединице, 14 чланова и 3 кандидата, а у моравичком срезу (Житковац), — Среско руководство је имало 3 члана, 9 чланова ПК. У одреду је било, како смо већ напоменули, 65 чланова КПЈ.[13]

Готово у свим извештајима током 1943. ОК Лесковца истиче да се посебна пажња поклања раду среских комитета и њиховом организационом учвршћивању. А у извештају од 6. јуна 1943. посебно се наглашава: „Одржани су састанци свију среских комитета са контролом. На овим састанцима пренели смо исправке по организационом раду: укидање агитационих група, поставили стварање партијских актива, прорадили упутство о раду Партије, пренели оцену летка о дражиновцима и истакли грешке које су се појавиле у раду".[14]

Окружни комитет КПЈ за Лесковац у пролеће, лето и јесен 1943. уводи извесну новину у организационо-партијски рад. Наиме, укинуте су агитационе групе и уведене многе друге форме политичког деловања на терену. У селима, где нису били сазрели услови за формирање партијских јединица, стварани су партијски активи, који су постепено прерастали у партијске ћелије. У ствари, партијски активи, у овом као и у другим окрузима Србије, стварани су и раније, али њихов је рад такорећи био незапажен. „Формирање партијских актива по селима — писао је ОК Лесковац у извештају од 14. јуна — даће силног маха нашој партијској организацији... ОК и СК морају посветити велику пажњу подизању тих актива, или већине чланова у активима, како би они прерасли у партијске организације. На тај начин неке од садашњих партијских јединица објективно прерастају у општинска партијска руководства, у бирое сеоских ћелија, који ће морати руководити партијским јединицама насталим из актива".[15]

Нисмо могли да устврдимо састав свих партијских руководстава током 1943. Извесно је, међутим, да је Месни комитет КПЈ за Лесковац почетком марта имао следећи састав: Василије Николић, секретар, и чланови: Живка Стоиљковић, Игњат Благојевић, Александар Н. и Миле „Економ". Фебруара 1943. дотадашње партијско поверенство за Пусту Реку реорганизовано је у СК КПЈ за Пусту Реку и Јабланицу, чији је секретар био Милија Радовановић. У истом периоду деловале су партијске организације у следећим селима Пусте Реке: Петровцу, Стубли, Белановцу, Косанчићу, Лапотинцу, Коњувцу, Турјану, Вујанову, а у Јабланици у селима: Реткоцеру, Тулару и Гајтану. До јуна 1943. формирају се партијске јединице и у следећим селима: Бучумету, Рујковцу, Газдару, Црквици, Савинцу, Речици, Брестовцу, Слишану, Плавцу и Кацабаћу. На територији среза тада постоје и 4 рејонска комитета Партије. Срески комитет КПЈ за лесковачки срез имао је у феб-

рyарy 1943. следећи састав: секретар Бока, чланови: Миливоје, Ненад, Љyбинко, Цане. Ово сy илегална имена чланова Комитета, а права имена, и поред свих напора, нисмо могли yтврдити. Јабланички срез: секретар Пера, чланови: Новица, Милан, Раде, Боја. Марта 1943. секретар СК КПЈ за десну страну Топлице (Пасјача), био је Тадија Поповић. Y јанyарy 1943. на овом терену постојале сy 2 партијске јединице, једна y селy Растовници, а друга за два села: Коњарник и Каре. Секретар СК КПЈ за Лесковачки срез који је формиран y априлy 1943. био је Миливоје Ковачевић. После краћег времена формиране сy и партијске јединице y селима: Тодоровцy, Мирошевцy и Горини.[16]

Бyдyћи да се мрежа партијских организација ширила све се више yказивала потреба да се на терену ОК Лесковца, формирају општински, односно рејонски комитети КПЈ, јер среска партијска рyководства нисy могла да држе на личној вези прилично нарасли број организација и партијских актива на терену. Већ y мартy 1943. формиран је Општински комитет КПЈ за Гајтан — Леце, а y јyнy и јyлy 1943. на територији лесковачког среза формирана сy 3 рејонска комитета. Yглавном, оријентација ОК и среских комитета КПЈ била је да се општински и рејонски комитети КПЈ стварају y оним местима где сy биле организационо јаче и бројније партијске организације.[17]

Комyнистичка партија лесковачког округа током 1943. године предyзима више мера ради јачања и организационог yчвршћења народноослободилачких одбора и организација НОП-а: Скоја, YСАОС-а, НОФ-а, АФЖ-а итд. Преко ових органа и организација КПЈ је изводила акције противy окyпатора и квислиншких снага: окyпљала масе за борбy против окyпатора; преко ових је политички деловала y масама и yкључивала их y акције и организације НОП-а. Према томе, било је веома значајно да рyководства народноослободилачких организација и њихови одбори, односно активи бyдy организационо чврсти како би могли спроводити линијy и политикy Партије на терену.

Од свих организација НОП-а најјача је била за све време рата, па разyме се, и 1943. године, скојевска организација. Постојао је Окрyжни комитет Скоја као самостално рyководство, а y срезовима срески, месни и општински комитет Скоја и знатан део антифашистичке омладине, која није била yкључена y Ској, већ y одборе YСАОС-а и са симпатијама гледала на ослободилачки покрет и помагала га. Током 1941. на територији ОК Лесковца, било је око 300 чланова Скоја, не рачyнајyћи оне који се налазе y партизанским одредима; 1942. било је y истом окрyгy око 200 скојеваца; 1943. (такође око 200).[17]а Скојевска организација је активно yчествовала y припремама које је Партија организовала за покретање орyжаног yстанка. Омладинци сy чинили највећи део бораца партизанских одреда. Yдарне диверзантске групе, које сy деловале y позадини непријатеља, такође сy y својим редовима имале највише омладинаца. Реткост је била наћи штаб одреда, партијско рyководство или народноослободилачки одбор, а да y њемy није било младих другова. По правилy, секретари месних, среских и окрyжног комитета Скоја, били сy чланови одговарајyћих партијских комитета.

Сачyвани сy подаци из којих се види да сy Партија и Ској током 1943. организовали и извршили многе атенtате на немачке, односно бyгарске шпијyне и провокаторе. Како сy провокатори сачињавали целе спискове симпатизера НОП-а и предавали их полицијским органима, било је неопходно да се ти провокатори yниште. На основy њихових потказивања, вршена сy хапшења, интернирања и стрељања. Петнаестог априла група партизана и омладинаца из Топлице ликвидирала је капетана II класе Милоша Катараша, окрyжног референта Националне слyжбе за обновy Србије. Yбијен је за време једног предавања y селy Брзиходе; y акцији сy yчествовали и припадници националне слyжбе — симпатизери НОП-а.[18]

Y Прокyпљy је почетком августа Партија организовала атентат на једног бyгарског полицајца, који је починио многе злочине y градy и околини. Партијско рyководство града поверило је извршење овог атентата омладинцy Витомирy Ракићy. Ракић је yсред дана на yглy једне yлице сачекао овог злочинца и изрешетао га револверским мецима, а онда је са једном групом омладинаца ступио y партизански одред.[19]

Диверзантских акција било је (иако многе нисy забележене) све до краја 1943, односно до ослобођења. Карактеристично је да сy y многим крајевима Србије y другој половини 1943. формиране десетине које сy под рyководством Партије вршиле крyпније акције. Једна омладинска десетина (топлички срез), запленила је y октобрy y селy Бадњев-

цу намирнице, реквириране и намењене Бугарима и предала их на Пасјачу друговима из партизанског одреда. Поводом прославе октобарске револуције, иста десетина извршила је напад на Житораће и запленила извесну количину оружја и муниције.[20]

Готово све ове акције и саботаже, које су чланови КПЈ, чланови Скоја и други симпатизери ослободилачког покрета изводили против окупатора и квислиншких органа, вршене су увек организовано и биле су руковођене од стране Партије. Ретки су били случајеви да су појединци мимо руководства КПЈ и Скоја предузимали било какве авантуре, и уколико је било таквих, они су оштро критиковани и кажњавани. Јер прилике у окупираним крајевима Србије биле су тешке и свака непромишљена акција не само да је за собом повлачила репресалије, већ би била и политички штетна. Ради тога су ОК КПЈ и ОК Скоја, градска и среска руководства, претходно о свим тим акцијама дискутовали и тек онда их преносили на месне организације и на поједине ударне групе. Нарочито су инструктори и чланови ПК КПЈ и ПК Скоја својим присуством на састанцима ОК КПЈ и ОК Скоја давали своје савете, преносили упутства ПК КПЈ и лично подручним организацијама пружали свакодневну помоћ. То се може видети и из извештаја ОК КПЈ који су упућени Покрајинском комитету КПЈ.

Већ смо истакли да је од свих народноослободилачких организација најактивније деловала на југу Србије, а самим тим и на терену ОК Лесковца скојевска организација за све време НОР-а и револуције. Али Партија је предузимала низ мера како би се на терену створили народноослободилачки одбори, одбори АФЖ-а и Народноослободилачког фонда. У вези с тим Покрајински комитет КПЈ упутио је 20. марта 1943. писмо свим окружним комитетима и партијским руководствима у одредима у коме се дају упутства за рад НОО-а, а уједно објашњавају односи између нових органа народне власти и осталих организација НОП-а. У писму је констатовано да је рад НОО био много бољи у окрузима и срезовима где су се партијске организације више ангажовале на терену. Да би се рад са НОО-а побољшао, Покрајински комитет је предложио да све партијске организације на терену проуче наредбу, коју је издао врховни командант НОВ и ПОЈ Јосип Броз Тито, 2. септембра 1942. о изборима за НОО на ослобођеној територији.[21]

Напоминьемо да је активност партијских организација на југу Србије у раду на стварању и организационом јачању НОО-а била интензивнија, него у другим деловима Србије. На овом простору, осим слободне територије као значајног предуслова за рад НОО битно је напоменути да је значајни фактор представљало и формирање крупних партијских јединица, јужноморавских одреда, ударних батаљона, а од октобра и бригада НОВЈ. Таква клима погодовала је стварању не само илегалних већ и легалних народноослободилачких одбора. Осим тога, значајно је истаћи да се НОО нису „постављали", већ су бирани на конференцијама грађана. У Лесковцу је 24. маја формиран илегални НОО као први орган народне власти за цео град. Међутим, први општински одбори у јабланичком и лесковачком срезу формирани су средином 1943. а у власотиначком срезу почетком новембра исте године.[22]

Покрајински комитет КПЈ за Србију у првој половини 1943. упутио је више писама окружним комитетима КПЈ на југу Србије, инсистирајући да се КПЈ више ангажује на стварању, јачању и активности НОО-а. У писму од 15. јуна, које је ПК упутио Окружном комитету КПЈ за Лесковац, речено је и следеће: „Правилно сте поставили проблем оживљавања рада НОО-а и испуњавања конкретних задатака, које треба да остварују НОО. Само морате стално да користите правилност рада одговарајућих другова у одборима да не греше, да не секташе као што се види нпр. у одлуци да се забрани пијанство или узимање жита у зајам. Треба добро водити рачуна како ће народ примити и тумачити сваку одлуку НО одбора и да ли имамо снаге и могућности да ту одлуку до краја са успехом спроведемо. Нпр. — нама није јасно ко се обавезује да врати жито узето на „зајам" и да ли ће се моћи вратити. Дакле, треба о свему водити рачуна".[23]

Срески НОО за Јабланицу и Пусту Реку, формиран је 10. септембра 1943, а Окружни НОО за округе Лесковац и Топлицу новембра 1943. у селу Славнику. У Прокупљу је образован народноослободилачки одбор у другој половини 1943, који је радио илегално до ослобођења овог града. Први срески народноослободилачки одбор у Топлици основан је 8. децембра 1943. Он је имао следећа повереништва: повереништво

за снабдевање војске, за безбедност, за снабдевање грађанства, за мобилизацију, за финансије, за социјално старање и за обраду земљишта.[24]

Срески и окружни народноослободилачки одбори на територији јужне Србије, одмах по свом формирању, почели су развијати многе корисне активности за јачање НОП-а на овом терену. Осим тога, помагали су у раду сеоским и општинским одборима. Радили су на помоћи фронту мобилишући нове снаге и шаљући веће количине намирница, одеће и обуће, чиме су били створени добри предуслови за успешнију и интензивнију борбу против бугарског окупатора, недићеваца и четника Драже Михајловића, а истовремено и за стварање првих српских бригада НОВЈ у октобру и новембру.

Интересантно је напоменути да је Окружни НОО одбор у Јабланици крајем 1943. у низу својих активности издао и једну посебну публикацију под називом „Документа о издаји Драже Михаиловића". Ова врсна књига штампана је, иако са оскудним техничким средствима, у више стотина примерака, омогућивши родољубивом становништву овог округа да упозна многа оригинална документа четника Драже Михаиловића, која су партизани запленили у борбама против четничких јединица током 1943. године.[25]

Настајањем крупних војних јединица и већих слободних партизанских територија, затим, формирањем среских и окружних народноослободилачких одбора наметала се потреба да се на територији јужне Србије стварају и позадински војно-територијални органи, Због тога је Окружни комитет КПЈ за Лесковац и Топлицу 18. новембра 1943. донео одлуку да се у селу Вујанову формира команда подручја за срезове: лесковачки, јабланички и пасјачки. После краћег времена (25. новембра), на слободној територији овог округа формирано је и 8 команди места у селима: Лапотинцу, Обилићу, Орану, Дубрави, Обртинци, Бучинцу, Бублици и Бучумету.[26]

Формирањем војно-позадинске власти, команди подручја и команди места створени су повољнији услови за рад партијске и других антифашистичких организација на ослобођеној територији. Посебно су нови органи народне власти, народноослободилачки одбори могли ефикасније да врше мобилизацију људских и материјалних снага и да помажу јачању оперативних јединица и њихових снага и да помажу јачању оперативних јединица и њиховом оспособљавању за успешније акције у борби против окупатора и његових сарадника.

Године 1943. партијске организације, срески комитети, па и окружни комитет КПЈ за Лесковац, нису довољно поклањали пажње раду међу женама, иако је АФЖ био посебан сектор рада у организацијама и руководствима. У већинини партијских ћелија и партијских комитета, био је задужен по један члан за рад са женама, али се недовољно политички радило. Осим тога, партијске организације нису биле довољно енергичне у стварању сеоских одбора АФЖ-а, тако да овај проблем није био постављен на широј основи.

У извештају готово свих среских комитета КПЈ, затим ОК Лесковац из прве половине 1943. г. констатује се да је знатан број жена укључен у акције ослободилачког покрета, али да се секташки односи према женама у погледу формирања одбора АФЖ-а, избора жена у народноослободилачке одборе, пријем у чланство КПЈ итд. Па ипак, упркос многих слабости, на сектору овог партијског рада доста је учињено. На територији округа Лесковца, на пример, од маја 1943. чешће су одржавани и масовни зборови жена, на којима је истицана њихова улога и задаци у НОБ. Први масовни збор одржан је у селу Кацабању, а затим и у другим селима лесковачког округа (Момчилово, Обилић, Дубово, Лапотинце, Косанчић итд.). Сеоски одбори АФЖ-а, уз непосредну помоћ среских руководстава КПЈ и партијских организација на терену, током лета 1943. били су створени готово у свим селима, а у септембру 1943. формиран је Срески одбор АФЖ-а за Пусту Реку. Одмах после тога и у другим срезовима ослобођене и окупиране територије јужне Србије. „Можемо забележити корак напред у раду са АФЖ-ом. Наши чланови КПЈ су најзад разбили секташки став у раду са женама. На читавом округу имамо 11 одбора АФЖ. Неки су у току свог формирања. Неке од жена из одбора АФЖ-а ићи ће у партијске активе", писао је ОК КПЈ Лесковац у извештају од 14. јуна 1943. године.[27]

Веома значајан задатак партијске организације лесковачког округа, као и других у Србији, био је за све време НОР-а и револуције политички рад у масама, а посебно рад на селу. Партијске организације на терену окупљале

су сељаштво ради организовања у НОП по низу актуелних питања. Објашњавајући линију КПЈ и циљеве НОБ-а, разобличаван је окупатор и његови сарадници, а посебно издајничка улога Драже Михаиловића. Преко разних конференција, зборова, састанака и других скупова, становништво је позивано да не даје реквизицију за окупатора и његове сараднике; да не иде у непријатељску војску ни на принудне радове у Немачку, рудник Бор и Костолац, у националну службу рада за обнову Србије и сл. Преко разних састанака и конференција, прогласа партијских комитета и штабова одреда, становништво је позивано да ступа у редове партизанских одреда итд. У прогласу ОК Лесковца од 5. марта 1943. писало је између осталог: „Сељаци, не идите у Хитлерове фабрике и руднике ни у Немачку ни у Србију. Тамо вас чека неограничено дуги робовски рад, тешки умор, глад и понижење од фашистичких чувара, робова... Напуштајте радионице, фабрике и предузећа. Ступајте у партизанске редове. То је дужност сваког правог родољуба, то је дужност сваког свесног радника".[28]

На почетку 1943. године Окружни комитет и Срески комитет КПЈ стварали су у селима специјалне „агитационе групе" од најбољих чланова КПЈ, како би се ефикасније политички деловало на сеоско становништво. Касније се увидело да то доводи до пасивизације осталих чланова КПЈ, чији је, готово једини и искључиви задатак био да политички делује међу сеоским становништвом. Због тога Покрајински комитет КПЈ за Србију послао је упутство свим окружним комитетима КПЈ на терену 15. маја 1943. у коме се наглашава да агитационе групе као сталне форме рада на селу треба укинути, али да се у одређеним ситуацијама могу формирати, с тим да им рад престане после обављеног задатка.[29]

О томе да је политички рад на селу преко агитационих група био постављен на широј платформи, говори и податак да је само на територији ОК Лесковца у периоду од 13. до 20. маја 1943. преко ових група одржано око 100 политичких конференција о разним питањима, којима је присуствовало око 2 000 људи, жена и омладине.[30]

Готово у свим прогласима партијских и скојевских руководстава, као и штабова одреда у току рата, у којима су се обраћали народу Србије с позивом да појача оружану борбу, увек је истицано да патриотским масама које се боре против окупатора и његових сарадника, треба да буде пример херојска борба Совјетског Савеза који се бори против окупатора. Током 1943. године у многим селима и градовима обележаване су годишњице смрти Владимира Иљича Лењина, годишњица рођења Јосифа Висарионовича Стаљина, годишњица октобарске револуције итд.

Међутим, 7. новембра 1943. годишњица октобарске револуције, најмасовније је прослављена на територији лесковачког округа. Тога дана у Црној Трави је извршена смотра јединица Другог јужноморавског партизанског одреда и одржан митинг уз присуство 2 000 људи. Напомињемо да су овом скупу присуствовали Благоје Нешковић, секретар ПК КПЈ и Драги Стаменковић, члан ПК КПЈ и секретар ПК Скоја, који су између осталог, говорили о војно-политичкој ситуацији у свету и у земљи. Овој конференцији присуствовали су и бугарски партизани, који су као посебна чета од 40 бораца налазили се у саставу Лужничког батаљона. Затим, Косовска чета, која је после смотре са ударним батаљоном прешла на терен врањског подручја. Истог дана у Прокупљу на митингу било је око 8.000 људи, жена, омладине и пионира; у Блацу око 4.000, у Куршумлији 2.000 грађана итд. Тим поводом ОК КПЈ за Лесковац писао је Покрајинском комитету: „На прославу су долазили из села организовано по општинама, са сликама, транспарентима, паролама... Уочи прославе, 6. новембра, била је организована бакљада уз учешће свих организација, власти и војске".[31]

КПЈ Лесковца у борби за коначно ослобођење (јануар-новембар 1944)

Крај 1943. и почетак 1944. представљају значајну фазу у даљем развитку народноослободилачког рата и револуције у свим крајевима Југославије. У овом периоду могло се јасније него икада раније сагледати да је неизбежан слом Хитлерове Немачке и фашистичких снага у свету уопште, јер је антихитлеровска коалиција толико ојачала да су немачке јединице трпеле поразе на свим фронтовима. Овакав развој догађаја на источном и западном фронту био је од неоцењиве важности за даљи развитак народноослободилачког рата и револуције у Југославији, јер је то дава-

ло моралну подршку и подстрек свим родољубивим снагама да наставе борбу против непријатеља до коначног ослобођења наше земље.

На југословенском ратишту крајем 1943. одигравали су се крупни војно-политички догађаји. Народноослободилачка војска израсла је у снагу од 8 корпуса са 26 дивизија, у више самосталних бригада, 108 партизанских одреда и више мањих јединица, у свему око 300.000 бораца, који су окупатору и његовим сарадницима наносили осетне губитке у људству и ратном потенцијалу.

У многим извештајима ОК Лесковца из овог периода, као и писама среских комитета прве половине 1944. године, читамо да се посебна пажња поклањала објашњавању одлука Другог заседања АВНОЈ-а и да се на свим партијским курсевима о њима држала предавања. У извештају ОК Топлице од 14. марта наглашава се да су на састанцима бироа ћелија у селу Вујанову проучаване одлуке АВНОЈ-а а после извесног времена и на састанцима партијских јединица и актива.[32] Исти комитет је 31. марта обавестио Покрајински комитет да је „народ свуда свесрдно прихватио одлуке са II скупштине и да су са зборова и конференција грађана упућени телеграми Покрајинском и Централном комитету КПЈ.[33] Писма сличног садржаја упућивали су Покрајински комитети у марту, априлу и мају 1943. и окружни комитети КПЈ Лесковца, Врања, Пирота, Ниша и Крушевца.

Захваљујући повољном развоју међународних догађаја и значајним успесима народноослободилачке војске Југославије, народноослободилачки рат у Србији почео је све интензивније да се развија. Редови НОВ и ПОЈ су попуњавани свакодневно новим борцима, док се у квислиншким редовима јављала све већа дезоријентација и знаци деморализације, па су Немци и бугарски окупатори у борби против партизана све више користили јединице четничког покрета Драже Михаиловића. Оно што нарочито карактерише развој борбе у Србији крајем 1943. и почетком 1944. јесте стварање већих војних формација, бригада и дивизија народноослободилачке војске, јер је искуство из претходних година ослободилачког рата показало да се озбиљнији ударци окупаторима и квислиншким јединицама могу нанети једино стварањем већих партизанских формација.

Најјача партијска организација на почетку 1944. (као и претходне 1942/43) у Србији, била је на територији Окружног комитет КПЈ Лесковца. Лесковачки ОК и Окружно повереништво за Топлицу имали су средином марта око 350 чланова КПЈ и више од 50 кандидата. У саставу ОК КПЈ за Лесковац вршене су многе промене током 1944. године. Тако је, на пример, до почетка марта секретар ОК КПЈ био Видое Смилевски Бата, а од тада веома кратко време Риста Антуновић Баја. Њега је после краћег времена заменио Милија Радовановић Новица итд.[34]

У лесковачком округу током 1944. године, као и у ранијем периоду, скојевска организација је била такође бројчано јака и организовано чврста. До априла 1944. био је секретар ОК Скоја Радован Пантовић. О томе да су предузимане посебне мере да партијска и скојевска организација кадровски ојачају, говори и извештај Недељка Караичића Милисава, члана ПК КПЈ за Србију од 13. марта 1944. године, у коме се истиче да су сви чланови КПЈ и ОК Скоја упућени на курс и да ће по том бити распоређени на територији лесковачког Окружног комитета: „Ми смо предузели мере да сви партијци и скојевци прођу кроз курсеве и тако смо у прву групу упутили преко 30 партијаца и скојеваца".[35] Од априла 1944. секретар ОК Скоја био је Братислав Гудурић. Укупно је тада у позадини било око 300 чланова Скоја, не рачунајући скојевце који су се налазили у јединицама НОВ и партизанских одреда. Пораст бројног стања скојевске организације био је сталан следећих месеци, тако да је крајем 1944. у округу било 250 актива Скоја, са 1.741 чланом.[36]

У марту 1944. се стварају нови окружни комитети КПЈ у Србији. Средином марта на терену врањског округа образована су два ОК КПЈ: врањски и пиротски. Крајем марта на територији ОК Лесковца, такође су формирана два окружна комитета: Лесковачки и Топлички (Прокупље), где је до тада постојало Окружно повереништво КПЈ у саставу ОК Лесковца. Нови ОК Топлица, био је од тада директно повезан за ПК КПЈ за Србију. Комитет је имао 7 чланова: Радош Јовановић Сеља, секретар и чланови: Срба Андрејевић, Милојко Максимовић, Радомир Тодоровић, Трајко Јовановић, Светозар Савић, Аранђел Младеновић.[37] Такође су била формирана и два Окружна комитета Скоја.

Тринаестог јула 1944. на територију ОК Лесковца (аеродром Косанчић), стигли су авионом Рато Дугоњић, секретар и чланови ЦК Скоја Милијан Неоричић и Брана Перовић са задатком да помогну у раду скојевске и омладинске организације. Брана Перовић је после краћег задржавања у Србији пошла за Македонију преко Лесковца и Врања, где је по задатку ЦК Скоја помагала у организовању и учвршћењу скојевске организације. Милијан Неоричић је после обиласка лесковачког и пиротског округа отишао на терен источне Србије а уједно организовао више омладинских конференција и скојевских саветовања на терену. Три дана после доласка на терен ОК Лесковца, Рато Дугоњић је у извештају Централном комитету Скоја о стању у овом делу Србије, писао поред осталог, и следеће: „Туче се народ овде жестоко, и то сваки дан све боље. Борбе које воде овдашње дивизије много су веће него што смо ми замишљали. Мобилизација иде добро и оне цифре које смо прије чули нису претјеране... Ових неколико ближих округа, по нашем мишљењу, имају услова да за кратко вријеме, створе и велику војску, и добро уређену и политички чврсту позадину, и да се мало разликују од осталих наших крајева, који су ослобођени већ дуже времена".[38]

Партијске организације у Србији, а то значи и на југу Србије интензивно су деловале на мобилизацији људства у партизанске јединице, на стварању нових одреда, бригада па и дивизија НОВЈ. Тако је, 14. јануара, у Великој Плани (Топлица), формирана Трећа јужноморавска бригада од бораца, са терена Кукавице, Јабланице и Пасјаче (у октобру, односно новембру 1943. биле су формиране Прва и Друга јужноморавска бригада). Шеснаестог јануара 1944. формирана је у селу Ображди Четврта јужноморавска бригада од људства Јастребачког и Расинског партизанског одреда, у чијем саставу су била три батаљона.[39]

Чланови ПК КПЈ и окружни комитети на терену били су практично организатори формираних бригада НОВЈ. Обезбеђивали су кадрове за ове јединице; помагали у организацији мобилизације људства, решавали проблеме наоружања, опреме и друго. Драги Стаменковић, који се тада налазио на територији лесковачког округа, писао је 2. јануара 1944. члану ПК и в. д. команданта Главног штаба, Петру Стамболићу: „Ја и Милисав (Недељко Караичић — М. Б), разматрајући овдашње људство и наоружавање, донели смо одлуку да формирамо још 2 бригаде и поред њих ће остати одреди. Предвидели смо и њихове штабове и састав људства и наоружања".[40] А у писму од 18. јануара Драги Стаменковић извештава: „Ових дана формиране су нове бригаде — III и IV ЈМ. бригада. Те бригаде ће партијски држати ОК Лесковац. Штабове смо одредили од најбоље расположивих кадрова војно-партијских на овој територији. Настојимо да им указујемо на њихове недостатке и да их подигнемо путем партијских курсева. Дешава се да једног дана једног друга кандидујемо, другог дана зачланимо, а трећег већ је политички комесар. Такво уздизање слично је у пазадини".[41]

На југу Србије и даље се интензивно радило на стварању нових бригада НОВЈ, у чему је активно учествовала партијска организација лесковачког округа. Тако је 4. фебруара формирана у Јабуковику Пета (касније Седма) српска јужноморавска бригада. Затим Шеста, Седма, Осма, Девета итд. Према томе, јужноморавско оперативно подручје имало је средином 1944. без Прве јужноморавске бригаде, која је крајем новембра 1943. отишла у Босну, осам бригада, 5 одреда и 3 команде подручја или око 50 батаљона, са просечно по 200 бораца, што укупно износи око 10.000 бораца.[42]

Пошто је првих неколико месеци 1944. створено више нових бригада, а чланови КПЈ, Скоја и симпатизери НОП-а масовно ступали у јединице НОВ, Главни штаб за Србију уз сагласност Врховног штаба донео је одлуку да се стварају и веће јединице — дивизије НОВЈ. Прва дивизија НОВЈ у Србији формирана је 19. маја 1944. на планини Радану, под називом Двадесет прва дивизија. Нешто касније формирана је Двадесет друга дивизија. До јуна 1944. формиране су: Двадесет трећа, Двадесет четврта и Двадесет пета дивизија. Ускоро, 10. и 11. јула, на импровизовани аеродром код Косанчића у Пустој Реци стигао је део Главног штаба Србије са командантом Кочом Поповићем. Попуњавање ГШ новим члановима, у време када су партизанске јединице почеле нагло да расту била је велика помоћ у организацији и учвршћењу НОВЈ у Србији. Према томе, у јулу је на територији Србије деловао комплетан Главни штаб. На окупу је био цео ПК КПЈ за Србију, те се организовани-

је могло деловати и руководити партијском организацијом у Србији.

Да би партијско чланство могло лакше да политички делује у масама и ефикасније разобличава непријатеље свих боја, током 1943. и 1944. године на територији ОК Лесковца поклањала се посебна пажња идеолошко-политичком раду међу члановима КПЈ и Скоја. Једна од форми идеолошко-политичког рада били су партијски и скојевски курсеви како на терену Окружног комитета, тако и у одредима и у бригадама НОВЈ. У вези са радом на сектору идеолошко-политичког образовања чланова КПЈ и Скоја, Покрајински комитет КПЈ за Србију, упутио је писмо ОК КПЈ за Лесковац 15. маја 1943, у коме између осталог, стоји: „Морате подизати систематски и свакодневно рад партијских јединица. То подизање се мора извршити кроз свакодневни конкретни рад, како у позадини, тако и у одреду. Прво, свака јединица поред радног састанка, мора имати једанпут недељно и теоретски. База теоретског рада у јединици је самосталан рад, а не заједничко читање на састанку. Састанак је само консултација и проверавање како се схватио материјал. Друго, теоретски ниво чланова морате подизати преко курсева. Ми одобравамо ваш план о курсевима".[43]

Месец дана касније Покрајински комитет је уверавo Окружни комитет КПЈ у Лесковцу у једном свом директивном писму да на територији њиховог округа има довољно искусних кадрова, „а изван њега се налази сигурно још другова који заслужују да се подижу на одговорније положаје".[44]

После многих припрема, почетком јуна 1943. одржан је први кратки семинар на ослобођеној територији Јабланице за чланове Среских комитета КПЈ и Скоја и секретара основних партијских организација, на којима је у предавањима и дискусијама обрађено неколико питања из дијалектичког и историјског материјализма, партијске изградње и текуће партијске политике.

О раду овог првог партијског курса послао је извештај Окружни комитет Лесковца 14. јуна 1943. — Покрајинском комитету КПЈ: „Партијски курс с првом групом у СК Јабланици је на крају; 12 чланова Партије из 3 партијске јединице; 3 члана СК и 2 члана СК Скоја — свега 18 другова, осећају радост првог озбиљног учења марксизма-лењинизма и политичких питања. Иако скоро половина ради и сеоске послове на њиви, сви нормално раде партијске послове; иако су састанци ноћу у мањим собицама и при чкиљењу светлости, они показују дивну истрајност и вољу. Они бележе и речи предавача, пропитују се међусобно код кућа и на путу и стиде се ако на постављена питања не могу да одговоре".[45]

У другој половини 1943. одржано је више партијско-политичких курсева на територији ОК Лесковца. Међутим, 1944. године о овом виду партијског образовања поклањано је више пажње. Курсеви су одржавани и на терену Окружног комитета и у одредима и бригадама НОВЈ. У писму Драгог Стаменковића од 18. јануара 1944. наглашава се да се на територији јужне Србије курсеви интензивно одржавају и да им окружни комитети КПЈ поклањају велику пажњу. „Партијски курсеви се стално држе и имају огроман значај за даљи развој Партије. Партијци и руководиоци излазе много више уверени, осећајући се снажнији и сигурнији у себе и боље раде. Сада у Лесковцу се држе одједном два курса партијска и један скојевски. Још више ћемо их држати: још један за скојевце и још 1—2 нижа партијска".[47]

Али курсеви и семинари, ма како били организовани, нису могли ни изблиза решити питање теоријског политичког образовања чланова КПЈ и Скоја. Курсеви и разне друге форме образовања били су само полазна основа или увод у учење и давали су само општи план и систем учења, што је била основа за даље самостално уздизање партијских кадрова. Зато ће се у другој половини 1944. и првој половини 1945. тежиште идеолошко-васпитног рада пренети на основне партијске организације и активе Скоја па ће се одржавати дужи дискусиони теоријско-политички састанци који су доста допринели подизању општег политичког нивоа већег броја чланова КПЈ и Скоја.

У августу 1944. у јужној Србији почињу се масовно стварати одбори ЈНОФ-а: сеоски и општински, а од септембра и окружни. Њихов је задатак био да раде на стварању јединства читавог народа у борби за коначно ослобођење земље. Покрајински комитет КП Србије упутио је, 24. јула писмо ОК Лесковац у коме је објашњена улога и значај ЈНОФ-: „До сада у Србији нисмо имали организације ЈНОФ-а, већ смо имали само НОО-е. Разлика између одбора НОФ-а и НОО-а је у томе што су одбори фронта уопште политичке органи-

зације, а НОО су органи власти. Задатак одбора НОФ-а јесте да створи јединство читавог народа за борбу против окупатора и издајника, тј. да уједини све демократске елементе без обзира на политичку припадност".[48]

Партијска организација са територије ОК Лесковца активно се укључила у овом значајном задатку. Крајем септембра био је изабран Окружни одбор ЈНОФ-а у Топлици, а средином октобра у Лесковцу. У извештају Среског комитета КПЈ Косаница од 4. септембра 1944. наглашава се да у свим селима где има услова стварају одборе Народног фронта и НОО-е: „Да ли да узмемо у одборе фронта људе који су одређени од сељака, иако ови не буду у правом моменту присутни. А тако и за НОО-е. Сељаци предлажу извесне људе, а ови се тешко примају дужности. Ми сматрамо да је и за једно и за друго најбоље да бирамо људе који бар хоће да раде и који су у првом реду одани нама".[49]

Из овог документа се види да су партијска руководства приликом бирања људи у одборе народног фронта строго водила рачуна и о њиховим морално-политичким квалитетима, односно колико су одани ствари НОП-а, што је било сасвим у складу са линијом и политиком КПЈ коју је она спроводила за све време рата.

Приликом избора људи у одборе НОФ-а, партијске организације, односно срески и окружни комитети, одмах су слали карактеристике за све изабране чланове. У извештају Среског комитета КПЈ у Јабланици од 27. септембра 1944. види се да је у Срески одбор Народноослободилачког фронта било изабрано 17 чланова, од којих је било: 7 сељака, 2 радника, 1 свештеник, 5 чиновника, 2 пензионера, 2 резервна официра. Срески комитет подвлачи да у одбору ЈНОФ-а има људи не само сарадника НОП-а, већ и других, који се у току другог светског рата нису налазили у непријатељским редовима.[50]

Међутим, чињеница је да су се многа окружна и среска партијска руководства тешко сналазила на терену у дефинисању народног фронта; да објасне његове циљеве и задатке, посебно разлике између НОФ-а и народноослободилачких одбора. У вези с тим Окружни комитет КПЈ за Топлицу послао је извештај Покрајинском комитету 28. септембра 1944. у коме између осталог стоји: „Наши другови не знају да објасне шта је одбор фронта, шта је фронт те се дешава да народ не прави разлику између одбора фронта и НОО-а, или ако прави не зна шта су задаци и шта треба да ради одбор фронта... Дешава се чак и појединим члановима среских комитета да не знају шта је фронт, а исти стварају одбор фронта".[51]

КПЈ Лесковца од ослобођења Србије до маја 1945.

После ослобођења Београда (20. октобра 1944), Врховни штаб народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије стигао је у овај град, одакле је руководио операцијама за коначно ослобођење Југославије. Одмах после тога у главни град су стигли Централни комитет КПЈ, Председништво АВНОЈ-а, Национални комитет ослобођења Југославије и Централни комитет Скоја; затим руководства НОП-а Србије, Покрајински комитет КПЈ и Скоја и Главни штаб НОВ и ПО Србије.

У овом периоду партијска организација Србије, а тиме и КП лесковачког и топличког округа, биле су ангажоване на решавању многих, веома значајних задатака. Неоспорно, најважније је било мобилисати све људске и материјалне снаге за коначно ослобођење Југославије. Паролу „Све за фронт, све за победу" истицали су припадници НОП-а свуда и на сваком месту. Интензивно се радило на обнови ратом порушене привреде, на учвршћењу органа народне власти и организација НОП-а. Партија је посебну бригу поклањала политичком раду у масама и преко конференција ЈНОФ-а, свуда и на сваком месту тумачила линију КПЈ у народноослободилачкој борби. Посебно су руководства КПЈ и организације били ангажовани на окупљању грађана, нарочито омладине у радне бригаде, које су радиле на многим радним акцијама. Вођена је брига о исхрани становништва, уништењу непријатељских група, посебно четничких банди које су се сакривале по шумама. Интензивно се радило и на пружању подршке војним органима, уређењу болница, смештају рањеника и многим другим питањима.

Разуме се, паралелно са свим овим задацима Партија је радила и на организованом учвршћењу и стварању нових организација, на попуњавању руководстава, на идеолошко-политичком уздизању чланова КПЈ, при чему су нарочито коришћени партијски курсеви.

Изгледа да је бројчано најјача била партијска организација у Србији и у овом периоду на терену лесковачког округа. Непосредно после ослобођења у округу је било око 500 чланова КПЈ и око 100 кандидата.[52] Из тог периода нема података за ОК Топлица, али из извештаја овог комитета 28. септембра 1944. године види се да је тада у округу било 294 чланова КП и 69 кандидата. Тада је ОК Топлица имао следећи састав: Животије Савић, секретар и чланови: Милојко Максимовић, Иконија Петровић, Рада Дедијер и Божа Михаиловић.[53]

У релативно кратком периоду после ослобођења уже Србије, партијска организација у овој покрајини (не рачунајући чланове у војним јединицама) осетно је бројчано порасла. Док је непосредно после ослобођења у Србији било око 3.500 чланова и око 600 кандидата, дакле, нешто више него 1941. после избијања оружаног устанка у овој покрајини. Међутим, средином јануара 1945. у Србији је било 5.894 члана КПЈ, а само на територији ОК Лесковца 1.028 чланова КПЈ, од којих: радници — 215, сељаци — 745, интелектуалци — 68. Са партијским стажом: од 1931 — 1, од 1941 — 8, од 1942. — 9, 1943. — 91, 1944. — 919.[54]

У истом периоду на територији ОК Топлице било је 411 чланова КПЈ од којих: радници — 16, сељаци — 292, интелектуалци — 30, занатлије — 35, осталих 38. По партијском стажу било их је од 1941. — 12, 1942. — 5, 1943. — 41, 1944. — 353.[55]

Низ акција партијске организације Лесковца и Топлице организовале су од ослобођења ових крајева до маја 1945. преко Скоја, односно УСАОС-а, ЈНОФ-а, АФЖ-а, Црвеног крста, Синдиката и других друштвено-политичких организаја. У акцији сече дрва на планини Радану учествовала је омладина Лесковца, Топлице, Ниша и Крушевца. У вези са овом акцијом Покрајински комитет КПЈ за Србију упутио је писмо 31. децембра 1944. Окружном комитету КПЈ за Лесковац: „Омладина је такође поставила себи задатак да организује сечење дрва у плантажама да би се решио проблем огрева за Београд. И ова акција није лака. Омладина треба да буде утопљена, потребан јој је алат. Све ово она не може сама наћи, ако јој у томе не изиђу у сусрет све наше власти. Партија мора да схвати и ово као дужност да помогне омладини да се снабде потребним средствима како би се задатак што брже и боље извршио".[56]

Друга значајна акција после ослобођења јесте скупљање помоћи за пострадале крајеве Босне и Херцеговине, Хрватске, Словеније и Црне Горе, у којој је становништво округа лесковачког и топличког као и други округи Србије, дало свој значајан допринос. Прва радна омладинска бригада на територији лесковачког округа била је формирана још почетком септембра 1944. године. Раније су на територији овог округа постојале разне десетине водови и чете, а тек у септембру били су створени услови за формирање радне бригаде. Бригада је радила код сиромашнијих породица, као и у оним домаћинствима чији су се синови налазили у партизанској восци. Лесковачка радна бригада радила је и друге послове. Само у септембру и октобру изградила је 34 куће, отесала грађе за све мостове од Медвеђа до Лебана; насекла 350 метара дрва, оправила 2 моста итд. О раду ове бригаде читамо у извештају Среског комитета КПЈ Медвеђе од октобра 1944: „Мобилисали смо све снаге Партије у решавању најхитнијих проблема. Радну бригаду смо повећали са још 380 људи. По батаљонима је организован културно-просветни рад, стварањем културно-просветних група. Вести и материјал редовно шаљемо батаљонима и ради се на њиховом политичком подизању и одабирању за Партију".[57]

Политички рад у масама, КПЈ Лесковца и Топлице схватила је после ослобођења као један од веома значајних задатака. Радило се на организационом јачању и учвршћењу организација Скоја, УСАОС-а, ЈНОФ-а, АФЖ-а, органа народне власти итд. Осим тога, Партија је редовно објашњавала становништву војно-политичку ситуацију у земљи и у свету; и надаље су популарисане одлуке Другог заседања АВНОЈ-а; споразум Тито — Шубашић; значај стварања ДФЈ и федералне владе у Србији. Популарисани су успеси Црвене армије и јединица НОВЈ, затим такмичење које је било организовано у многим фабрикама и предузећима. Објашњаване су многе уредбе и прописи, које су доносили органи народне власти, на пример Уредба о замени новца, Уредба о ценама, надницама и платама. Објашњаван је значај сетве, радних акција, акције за прикупљање помоћи за настрадале, значај уговора о пријатељству и узајамној помоћи између Југославије и СССР-а и многа друга питања. Само од

јануара до 25. априла 1945. одржано је на територији ОК Лесковца 1.677 конференција, 215 зборова, 33 митинга. На свим овим скуповима присуствовало је 394.326 грађана. По истим овим питањима на територији ОК Прокупља одржано је 2.861 конференција, на којима је било присутно 62.747 људи, жена и омладине.[58]

Посебан проблем за Партију, органе народне власти, органе безбедности (ОЗНА), јединице НОВЈ и за све организације НОП-а, после ослобођења Србије, било је ликвидирање остатака непријатељских група. У сваком округу било је по неколико десетина одметника, припадника бивших квислиншких формација и четника ДМ, који су ометали рад органа народне власти. Протурали су разне непријатељске пароле, убијали поједине руководиоце НОП-а и вршили многе друге диверзије. Међутим, систематским политичким радом, који је Партија организовала у свим селима, јатаци непријатељских група су брзо откривани, па је органима безбедности полазило за руком да без великих тешкоћа ликвидирају одметнике и четнике ДМ. Извештаји окружних комитета КПЈ од новембра 1944. до маја 1945. сведоче о многим успешно изведеним акцијама против одметника и четника ДМ. Окружни комитет Прокупља писао је о томе у извештају од 12. јануара 1945, поред осталог и следеће: „Ситуација у нашем округу се поправила. Многи дражиновци и они који су у Косаници бежали од мобилизације, предали су се или похватани у акцијама, међу њима и неколико зликоваца и организатора. Само прекјуче предало се у Куршумлији 64 дражиновца. Остале су само мале групе зликоваца које се скривају".[59]

У току децембра 1944. и јануара 1945, паралелно са најважнијим задацима које су решавали органи народне власти и ПК и ОК КПЈ Србије, интензивно су одржавани зборови и конференције у округзима, срезовима и јединицама НОВЈ у вези припрема за одржавање Првог (оснивачког конгреса КПЈ Србије). На свим тим конференцијама поднети су реферати: 1. О политичкој ситуацији у земљи и у свету; 2. О организационом питању Партије; и 3. О задацима Партије у изградњи војске и државе. Окружним партијским конференцијама присуствовало је у просеку око 200—250 делегата, као и представници Покрајинског комитета. У склопу ових реферата дискутовало се о најважнијим задацима који су тада постављани партијској организацији Србије.

Припремајући се за Оснивачки конгрес, партијске организације готово свих округа бирале су на својим конференцијама и нова руководства. Први пут после избијања оружаног устанка у Србији, непосредним и тајним гласањем изабрани су месни, срески и окружни комитети КПЈ, с тим што су срески и окружни комитети имали пленуме као извршне партијске органе.[60] У извештају ОК Лесковца од 14. јануара 1945. писало је поред осталог и следеће: „Партија је млада, партијски ниво јој је врло низак и пред нама се озбиљно поставља подизање сада прилично бројчане Партије. На конференцији се испољило да је рад широке партијске масе узак, површан и једностран, да ради на парче. Партија, иако је уствари у НО организацијама, не ради још довољно кроз њих".[61]

Непосредно пред одржавање Конгреса на територији целе уже Србије, било је 15.534 члана КПЈ и 4.894 кандидата (не рачунајући чланство у војним јединицама). А само на територији ОК Лесковца било је 1.324 члана КПЈ (1.075 мушки, 249 жене) и 202 кандидата. У истом периоду на територији ОК Прокупља било је 906 чланова КПЈ (747 мушки и 159 жене) и 173 кандидата. И надаље су партијске организације у ова два округа биле међу јачим у Србији.[62]

После вишемесечних припрема и неизвесности где и када ће се одржати, Оснивачки конгрес КП Србије одржан је у ослобођеном Београду од 8. до 12. маја 1945. На конгресу је извршена анализа рада партијске организације Србије, сумирани су постигнути успеси и донете одлуке за будући рад, који су читаву партијску организацију оријентисале у правцу спровођења и остварења линије ЦК КПЈ у условима изградње социјализма.

Конгресу је присуствовало 459 делегата (изабраних на окружним конференцијама КПЈ) из свих крајева федералне јединице Србије, Војводине и Косова и Метохије и представљала партијске организације у Југословенској народној армији. Партијску организацију ОК Лесковца представљало је 20 делегата, а организацију КП са терена ОК Прокупља 16 делегата.

Стицајем околности, другог дана Конгреса, у поподневној седници, делегатима је саопштено да је Немачка пот-

писала капитулацију. Моша Пијаде, председавајући Конгреса, прекинуо је седницу. Међу делегатима је наступило неизмерно весеље. Рат је био завршен. Наступио је нови период — обнова и социјалистичка изградња, у коме ће Партија, исто као и у рату, имати улогу организатора и мобилизатора маса у изградњи нове Социјалистичке Југославије.

После Конгреса, његове одлуке су проређиване на састанцима руководстава и основних партијских организација. На свим саветовањима говорило се о раду и одлукама конгреса, даване су смернице за нове услове рада партијског чланства и руководства Комунистичке партије. Партијска организација лесковачког округа и у овом периоду била је авангарда маса као и у току рата и спадала у ред бољих организација на територији Србије.

НАПОМЕНЕ

1. **Јосип Броз Тито,** Борба за ослобођење Југославије, Београд 1947, стр 33.
2. Опширније о Скоју на територији целе Србије, па разуме се и округа Лесковца види у студији др **Милана Борковића,** Ској и омладински покрет у Србији 1941—1945, Београд, 1970.
3. **Светозар Вукмановић Темпо,** Револуција која тече, Мемоари, Београд 1971, књ. I, 298—299; Архив за раднички покрет Београд (у даљем тексту: АРП) ЦК КПЈ, бр. 31, Писмо Благоја Нешковића Михаила од 14. јануара 1943. Централном комитету КПЈ. Види опширније у рад **Х. Ракића** „Рад КПЈ на југу Србије у 1943. години" Лесковачки зборник XIV, 1974, стр. 29—41.
4. Архив Србије (у даљем тексту: АС), бр. 46, Извештај ПК КПЈ од јуна 1943. — Централном комитету КПЈ.
5. Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа (у даљем тексту: Зб НОР), том I, књ. 5, стр. 57; писмо Светозара Вукмановића Темпа — Благоју Нешковићу, априла 1943; АС, ОК Л, 8, Извештај ОК КПЈ за Лесковац од 14. фебруара 1943. — Покрајинском комитетету.
6. Архив Института за историју радничког покрета Србије (у даљем тексту: АИРПС), Мг ОК Ниш, бр. 16.
7. Зб НОР, I5; У Извештају од 11. фебруара Светозар Вукмановић Темпо је писао Покрајинском комитету КПЈ за Србију између осталог и следеће: „Закључено је на састанцима војних и политичких руководилаца да се престане са дефанзивом и пређе у офанзиву. Указано на такмичење свих крајева ко ће први формирати бригаде и чија ће се звати Прва српска бригада. Расположење народа је одлично" (Зб НОР, I-5, 57).
8. **Милија Радовановић,** Партијски рад у бившем лесковачком округу, Зб. Сећања, књ. 5, стр. 449.
9. АИРПС ПКС, 282, Извештај ОК КПЈ за Лесковац од 23. априла 1943. — Покрајинском комитету КПЈ.
10. АИРПС, ПКС, 304, Извештај ОК КПЈ Лесковац од 20. маја 1943.
11. АС, ЦК КПЈ, 46, цит. Извештај ПК КПЈ од јуна 1943.
12. АИРПС, ПКС, 304, Извештај ОК КПЈ за Лесковац од 20. маја 1943. — Покрајинском комитету КПЈ.
13. АС, ЦК КПЈ, 46, цит. Извештај ПК КПЈ од јуна 1943; АИРПС, ПКС, 304, Извештај ОК Лесковац од 20. маја — Покрајинском комитету КПЈ за Србију.
14. АИРПС, ПКС, 315, Извештај ОК КПЈ за Лесковац од 6. јуна 1943. — Покрајинском комитету КПЈ за Србију.
15. АИРПС, ПКС, 319. Извештај ОК КПЈ Лесковац од 14. јуна 1943. — Покрајинском комитету КПЈ.
16. Опширније види у студији др **Милана Борковића,** Комунистичка партија Југославије у Србији 1941—1945, књига друга, Београд 1974.
17. **Хранислав Ракић,** КПЈ лесковачког округа у 1943. години, стр. 127.
17а. Др **Милан Борковић,** Ској и омладински покрет на југу Србије у другој половини 1943. (сепарат из Лесковачког зборника, XIV), стр. 51.
18. **Ново време,** 16. IV 1943.
19. АИРПС, Мг ОК Топлица, бр. 8.
20. АИРПС, Хроника села Коњарника. стр. 34.
21. АИРПС, ОК Вр, 3.
22. Др **Миливоје Перовић,** Србија у НОБ — Јужна Србија, Београд 1961, стр. 257.
23. АС, ОКЛ 16.
24. **М. Перовић**, н. д, 257.
25. **М. Перовић**, н. д, 253.
26. АИРПС, ПКС, 444, Извештај ОК Лесковца — Покрајинском комитету КПЈ.
27. АИРПС, ПКС, Извештај ОК Лесковац — ПК КПЈ; **М. Перовић,** н. д, 322.
28. АС, ОКЛ, 9.
29. АС ОКЛ, 13.
30. АИРПС, ПКС, 305, Извештај ОК Лесковац од 20. маја 1943. — ПК-у.
31. АИРПС, ПКС, 421.
32. АС, ОКЛ, 59, Извештај ОК КПЈ за Топлицу — ОК КПЈ Лесковац.
33. АС, ОКЛ, 62а.
34. Др **М. Борковић,** Комунистичка партија Југославије у Србији 1941—1945, књ. 2, стр. 177.
35. АИРПС, бр. 10226/505.
36. Др **М. Борковић,** Ској и омладински покрет у Србији 1941—1945, стр. 281.
37. Као напомена 34.
38. Зб ОПЈ, 144—146.
39. Као напомена 34.
40. АИРПС, ПКС, 468.
41. АИРПС, ПКС, 475.
42. Као напомена 34, стр. 187.
43. Зб. НОР, I-5, 154.
44. АС, ОКЛ, 17. Писмо ПК — КПЈ за Србију од 17. јуна 1943.
45. АИРПС, ПКС, 315, Извештај ОК Лесковац од 6. јуна 1943. — ПК КПЈ за Србију.
46. АИРПС, ПКС, 319. Крајем јуна и почетком јула на терен ОК Лесковца долази члан ПК КПЈ Недељко Караичић. На његову иницијативу у том периоду одржани су курсеви и семинари у следећим селима: Стубла, Коњувце и Горане.
47. АИРПС, ПКС, 475.
48. Као напомена 4, стр. 274.
49. АС, ОКТ, 17.

50. АС, ОКЛ, 123. Извештај СК КПЈ Јабланица од 27. септембра 1944. — ОК КПЈ Лесковац.
51. АС, ПКС, 688.
52. АС, ОКЛ, 145, 255, 171, 216, 157, Извештај ОК Лесковца од октобра 1944.
53. АС, ПКС, 688.
54. **М. Борковић**, КПЈ Србије 1941—1945, књ. 2, стр. 212—213.
55. Исто.
56. АИРПС, ПКС, 5327.
57. АИРПС, бр. 5493/4, Писмо СК КПЈ Медвеђе — ОК КПЈ Лесковац од октобра 1944.
58. АИРПС, ПКС, нерегистровано, Извештај ПК КПЈ од краја априла — ЦК КПЈ.
59. АС, нерегистровано, извештај ОК Прокупља од 12. 1. 1945.
60. **М. Борковић**, КПЈ Србије 1941—1945, књ. 2, стр. 323.
61. Исто.
62. Исто, стр. 326.
63. Исто, стр. 328.

Dr Milan Borković

LE KPJ DE LESKOVAC-ORGANISATEUR DE LA LUTTE DE LIBÉRATION NATIONALE DANS LA RÉGION (janvier 1943—1945)

L'an 1943 a donné un changement sur la scène internationale: les forces de la coalition antifasciste ont, même depuis le commencement de cette année l'emporté sur des forces de l'Allemagne ce qui s'est répercuté sur l'intensité nonseulement de l'activité du Parti communiste, mais aussi bien sur celle de tout le mouvement de libéération nationale en Yougoslavie, y compris la région de Leskovac. Presque tout l'an 1944 portait l'empreinte de la lutte du Parti communiste pour la libération définitive de la Serbie. Les opérations dans la région de Leskovac sont également devenues plus fréquente et au centre de toutes ces actions se tuouvait le Piarti commoniste. Il n'y avait plus d'arrêt, toutes les missions importantes étaient accomplies par le Parti qui a mobilisé et donné une orientation idéologique à toutes les forces qui ont pris part dans la lutte contre l'occupant et les traîtres locaux.

Др Мирољуб Васић

Допринос омладине Лесковца и околине антифашистичкој борби 1937—1941. године

Одсуство синтезе историје револуционарно-демократског покрета у Југославији између два светска рата, НОР-а и социјалистичке револуције последица је не само релативног сиромаштва изворне грађе и недовољног интензитета научноистраживачких напора, већ добрим делом и недовољне истражености и обрађености најважнијих збивања и процеса из тог периода у појединим местима и регијама, због чега је рад на таквој синтези знатно отежан. Због тога су напори који се чине у том правцу последњих година, у чему Лесковац може да послужи као изванредан, позитиван пример, вредни пажње и заслужују похвале и признање.

Ово кратко саопштење представља покушај да се пружи мали допринос расветљавању места и улоге револуционарног омладинског покрета у Лесковцу у широком револуционарно-демократском покрету у земљи који се под руководством КПЈ у годинама непосредно уочи напада фашистичких држава на Југославију борио за коренит преображај југословенског друштва. Чинимо то утолико пре што је тај допринос вредан пажње и још увек недовољно научно обрађен и учињен доступан јавности, а пре свега младој генерацији.

Средином тридесетих година на светску позорницу ступају фашистичке државе Немачка и Италија, које заједно са експанзионистичко-милитаристички оријентисаним Јапаном образују савез (Силе осовине), да би што лакше остварили своје освајачке планове, и својом агресивном политиком доводе свет на ивицу рата. Јапан је 1937. године почео освајачки рат у Кини, а Немачка марта 1938. извршила насилно присаједињење (аншлус) Аустрије. Својом попустљивом политиком владе Велике Британије и Француске су Минхенским споразумом са Хитлером (септембра 1938) жртвовале независност Чехословачке коју је Немачка марта 1939. окупирала. Овој експанзионистичкој политици придружила се Италија која је априла 1939. окупирала Албанију.

Свет се тако нашао у опасности од агресивног фашизма и империјалистичке експанзије Осовине Берлин — Рим — Токио која ће 1. септембра 1939. отпочети II светски рат и на тај начин отворити нову етапу у политичкој историји света, јер ће он унети коренште промене у живот многих земаља, а тиме и Југославије. У условима када је фашизам постао највећи непријатељ мира, демократије и слободе, борба против њега се наметала као једина алтернатива, као међународна нужност. Да би се зауставила његова експанзија требало је, како у међународним размерама, тако и у појединим земљама, ујединити све прогресивне и родољубиве снаге, од комуниста до демократских елемената окупљених у разним грађанским партијама, у један свенародни демократски покрет.

Такав развој међународних односа имао је снажан утицај и реперкусије како на спољну, тако и унутрашњу политику Југославије. Што се тиче спољнополитичке оријентације, југословенска влада се у овом периоду све више окреће, а потом и отворено везује за фашистичке државе, а пре свега Немачку, у чему је видела пут потискивања унутрашњих проблема и јачања свог међународног утицаја.

На унутрашњем плану влада М. Стојадиновића, а потом Д. Цветковића и Цветковић — Мачек није предузимала потребне мере за решавање економских, социјалних и других проблема, већ их

је још више заоштравала. Она је такође извршила сужавање већ иначе скучених демократских слобода и појачала терор против револуционарног покрета на челу са КПЈ, доприносећи на тај начин да напад фашистичких држава Југославија дочека неспремна и слаба.

У таквим међународним и унутрашњим приликама формирано је (у пролеће 1938) ново руководство КПЈ, с Јосипом Брозом Титом на челу, које је приступило решавању крупних задатака који су стајали пред КПЈ и радничком класом.

Три комплексна питања доминирала су тада у политичкој акцији југословенских комуниста и свих прогресивних и демократских снага: на међународном плану борба против фашистичке агресије, која је отворено и непосредно угрожавала независност Југославије, и спољнополитичке оријентације југословенске владе, а на унутрашњем национално питање (борба за националну равноправност и самоопредељење) и са њим уско повезано питање демократизације политичког живота и широки покрет народних маса за социјалне, економске и друге захтеве који је постепено прерастао у покрет за промену целокупног друштвеног система. У склопу такве платформе одвијала се и активност револуционарне и демократске омладине Лесковца.

Треба такође истаћи да су такви међународни односи (претећа опасност од фашистичке агресије) и унутрашња ситуација у земљи (очигледна немоћ буржоаских врхова да нађу излаз из сплета унутрашњих супротности) допринели да су се радне масе све више оријентисале улево и убрзали јачање револуционарног покрета. То је такође утицало да је у свести омладине почело све више преовладавати сазнање да је уједињење омладине која је до тада била разбијена или под утицајем разних грађанских партија, које су се бранећи своје класне интересе бориле за власт, за њу једина алтернатива и да само уједињена може водити успешну борбу за решавање својих економских, социјалних, школских и других проблема.

Процењујући објективну ситуацију у земљи и расположење најширих слојева омладине, КПЈ је поставила пред реорганизован СКОЈ задатак да поведе широку акцију за стварање масовног антифашистичког омладинског покрета и да рад својих организација у целини и својих чланова појединачно усмери у омладинске организације, клубове, школе, литерарне дружине, спортска и друга друштва, радионице, села, универзитете и сл., тј. тамо где ради, живи и окупља се омладина и тамо покрећу и воде акције за побољшање материјалног и друштвеног положаја омладине, буде њену класну свест и кроз такву, пре свега, широку легалну активност млади комунисти се афирмишу и буду прихваћени и признати од омладине.

Таквим радом и правилном политичком линијом СКОЈ је убрзано почео јачати своје редове и своје позиције, како код радничке и интелектуалне, тако (мада нешто спорије) и код сељачке омладине, тј. код свих слојева експлоатисане и угњетене омладине и све више постајати истински предводник младе генерације, а омладински покрет у појединим местима, као што је случај са Лесковцем, и земљи у целини израстали у озбиљну политичку снагу која је све више задавала бриге режиму и на чију је снагу и утицај морао да рачуна.

Сиромаштво извора првог реда, што је резултат тешких услова за револуционарну активност у годинама које су предмет нашег интересовања, јер је то време када се настојало да остане што мање писаних трагова да не би у рукама полиције послужили као доказни материјал, знатно отежава реконструкцију појединих догађаја и потпуније сагледавање процеса револуционисања омладине у Лесковцу и знатно онемогућава рад истраживача. До сада прикупљени подаци претежно из мемоарске грађе, која у одсуству архивских извора, а уз марљиву проверу, добија значај и карактер примарног извора, и литературе, писане углавном на основу њих, омогућавају, ипак, да се покаже да је омладина Лесковца — тог значајног радничког и револуционарног центра на југу Србије између два светска рата, својом демократском и антифашистичком активношћу подржала политику и захтеве КПЈ и представљала нераздвојни део широког антифашистичког, народног фронта који се у Југославији борио за одбрану угрожене независности земље и њен демократски развитак, за мир, слободу и напредак.

Процес реорганизације СКОЈ-а започет крајем 1936. и почетком 1937. године, на иницијативу и под непосредним руководством Јосипа Броза Тита, почео је врло брзо, упркос ударцима режима (велика хапшења комуниста 1937. и наредних година), који су доводили

до привремених организационих поремећаја, а тиме и до застоја или опадања активности организација КПЈ и СКОЈ-а, давати све крупније резултате. СКОЈ је током 1938—1939. организационо, идејно и акционо почео јачати, чему је знатно допринело његово ново руководство с Лолом Рибаром на челу, који је линију КПЈ за рад међу омладином разрадио, легално популаризовао и унео међу омладину као програм за акцију.

Организован и знатно интензивнији рад комуниста него ранијих година међу омладином у Лесковцу почео је крајем 1937. Користећи разне легалне облике и форме активности комунисти Лесковца су настојали да међу омладином, средњошколском пре свега, развију идеолошко-политички и културно-просветни рад, да је заинтересују за политичке догађаје у граду, земљи и свету, пробуде њену класну свест и придобију и укључе у револуционарно-демократски покрет. Резултати нису изостали како у организационом јачању СКОЈ-а, тако и у ширем политичком ангажовању омладине.

Већ почетком 1938. формирана је организација СКОЈ-а у Лесковцу која је повела акцију за што шире окупљање и укључивање омладине у јавни живот, политичко-идеолошки рад и своје редове, а пре свега младих радника чланова УРСС-а и „Абрашевића" и ученика гимназије и техничко-текстилне школе. У том циљу најспособнији чланови организације задужени су за поједине секторе рада (рад са радничком, студентском и средњошколском омладином). Захваљујући таквом раду убрзо је формирано више актива СКОЈ-а (кожарских, опанчарских, столарских, пекарских и графичких радника, актив трговачких помоћника и актив у радничко-уметничкој групи „Абрашевић") као и јака организација СКОЈ-а у гимназији, која је имала своје руководство, а нешто касније и у техничко-текстилној школи. У јесен исте године формиран је и Месни комитет СКОЈ-а, а у пролеће 1940. после окружне конференције СКОЈ-а, и Окружни комитет СКОЈ-а у Лесковцу.[1])

Предузете мере за стварање организација и актива СКОЈ-а у Лесковцу допринеле су не само консолидацији СКОЈ-а већ и убрзале процес његовог повезивања са све ширим слојевима средњошколске, радничке, а делом и сељачке омладине, која је почела све масовније учествовати у акцијама које је покретала или организовала КПЈ.

Због све отвореније профашистичке спољне политике југословенске владе и све веће угрожености независности земље, (економске и политичке) од стране фашистичких држава, руководство КПЈ је заузело курс одлучне борбе и раскринкавања такве политике југословенске буржоазије и агресивног фашизма. Полазећи од закључка да „Партија мора постати активан фактор у спољној политици Југославије" ЦК КПЈ је већ јануара 1937. као један од најважнијих задатака свих комуниста поставио „организовање снажног антихитлеровског покрета у Југославији" и разобличавање политике југословенске владе.[2]) Спроводећи такав курс КПЈ је почела износити свој став према свим значајнијим потезима владе у унутрашњој и спољној политици настојећи, у чему је увек успевала, да покрене широке масе у политичке акције. Напредна омладина Лесковца, предвођена младим комунистима, пружала је подршку Партији у тим акцијама манифестујући у њима политичку свест, немирење са постојећим стањем и спремност за борбу.

Најзначајнија акција у којој је учествовала омладина Лесковца у 1937. су несумњиво демонстрације (јула месеца) поводом ратификовања Конкордата у Скупштини (19. VII) који је влада М. Стојадиновића закључила са Ватиканом 1935. Иако је акције против Конкордата (неке његове одредбе доводиле су у питање суверенитет земље), које су у лето 1937. године добиле масован карактер у Србији, а пре свега у Београду, иницирала православна црква, КПЈ их је, оцењујући да представљају погодну форму за јачање свога утицаја у народу за разобличавање праве суштине и карактера владе, подржала, настојећи да им да карактер борбе против режима и фашизма. Да јој је то пошло за руком показују и масовне демонстрације народа и омладине у Лесковцу, одржане 23. јула, у којима се клицало против владе М. Стојадиновића и узвикивале пароле подршке борби шпанског народа за одбрану слободе и демократије, а против фашизма.[3])

Једна од карактеристика многобројних акција у Србији против Конкордата, у којима поменута у Лесковцу заузима истакнуто место, јесте њихов антифашистички карактер и масовно учешће омладине у њима. Зато их је ЦК КПЈ оценио као борбу народа „против

режима, пљачке и угњетавања" и његово супротстављање „служењу иностраном фашизму", коме би се применом одредаба Конкордата у Југославији широм отворила врата.[4])

Да је поларизација у редовима омладине у Лесковцу на антифашистичку, која је била у већини, и антидемократску, која је од 1937. интензивирана, узела широког маха и убрзаним темпом јачало антифашистичко расположење у њеним редовима, најбоље су показале демонстрације поводом минхенског споразума.

Упркос забринутости и протеста демократског јавног мнења не само у Југославији већ и у целој Европи и захтева да се одлучном акцијом заустави агресивне аспирације фашистичке Немачке ако се жели сачувати мир, владе Енглеске и Француске су потписивањем Минхенског споразума са Хитлером и Мусолинијем, крајем септембра 1938. жртвовале независност Чехословачке Републике и на тај начин и не желећи отвориле врата II светском рату.

Заступајући праве интересе и тежње народа руководство КПЈ је поводом овог споразума позвало народе Југославије на одбрану угрожене независности земље, а политику југословенске владе, која се као и у случају аншлуса Аустрије држала благонаклоно, више водећи рачуна да се не замери фашистичким државама него о интересима и безбедности своје земље, оценило као издајничку.[5])

На опасност која прети народима Југославије указао је и секретар СКОЈ-а Иво Лола Рибар и преко часописа „Младост" легално позвао омладину да без обзира на идеолошке и друге разлике збије своје редове и упозорио непријатеље Југославије: „Нека знају сви: овде је још жив дух Чегра и Орашца, још је жива спремност и жилава упорност раје која је знала да се бори, још је у срцима наше омладине будна њуд хајдука".[6])

На линији такве платформе, чији је основни садржај био збијање редова свих демократских снага пред фашистичком опасношћу, буђење слободарског и борбеног духа народа и раскринкавање капитулантске и дефетистичке политике владајуће реакционарне буржоазије, биле су и демонстрације поводом потписивање Минхенског споразума и његових последица, радника, средњошколаца и студената у Лесковцу, Нишу и Крушевцу, октобра 1938. У демонстрацијама су извикиване пароле КПЈ „хлеба, мира и слободе", осуђиван фашизам и захтевано склапање савеза са СССР-ом и одбрана слободе и суверенитета Чехословачке Републике.[7])

Да подржава захтеве КПЈ и да упркос репресалијама режима спремна да се бори за њихово остварење, демократска омладина Лесковца и околине показала је и у данима предизборне кампање за скупштинске изборе у јесен 1938. године. Она се организовано укључила у предизборну кампању, присуствовала зборовима и агитовала за кандидата КПЈ — истакнутог радничког борца и комунисту Косту Стаменковића, растурала партијски изборни проглас и упозоравала народ на прави карактер избора и на опасност од фашизма и издајничке и антинародне политике владе. Заједно са радницима више омладинаца је учествовало и у демонстрацијама против режима, јавног гласања и терора полиције које су комунисти организовали на дан избора 11. XII 1938. пред зградом Среског начелства, када је дошло до крвавог сукоба народа са полицијом, која је убила два, а ранила три демонстранта.[8])

Таквом активношћу антифашистичка омладина Лесковца, предвођена младим комунистима и члановима КПЈ, афирмисала се у народу и допринела да захтеви и програм КПЈ продру у народне масе.

Поред активног учествовања у политичким акцијама које је организовала КПЈ, у редовима антифашистичке и демократске омладине Лесковца комунисти су иницирали и развили интензиван идеолошко-политички и културно-просветни рад, како илегалан, тако и легалан, оспособљавајући је и припремајући за судбоносне догађаје који су долазили. Таква активност узела је нарочито широке размере у редовима средњошколске омладине, а посебно после оснивања актива СКОЈ-а у гимназији и текстилно-техничкој школи 1938. и месног руководства СКОЈ-а у Лесковцу. Томе су несумњиво допринели и одређени објективно повољни услови.

Уместо да одговарајућим мерама олакша све тежи економски, социјални и друштвени положај средњошколаца, који су добрим делом потицали из редова сиромашних и средњих слојева становништва, јер су ови у школовању деце видели једини пут да им обезбеде егзистенцију, и изврши барем делимичну реформу превазиђеног система образовања, режим је настојао да од школе

направи установу која ће стварати такве кадрове који ће радити у интересу постојећег поретка и одано му служити. Спроводећи такву концепцију просветне власти су настојале да спрече да друштвене противуречности и међународне прилике нађу одраз у идеолошко-политичком формирању младих личности, па су у том циљу дисциплинским и другим мерама настојале да присилно ограде ученике од друштвено-политичког збивања, од свега што је имало призвук и карактер напредног, од како се то говорило „штетног утицаја улице".

Зато су за сузбијање напредних идеја и струјања међу средњошколском омладином предузимане посебне мере: стална упозорења просветних и управних власти школама на појачану комунистичку активност међу ученицима; формирање тзв. родитељских већа у школама од „национално исправних грађана" за борбу против комунистичке пропаганде у школама; појачана активност антимарксистичког комитета; доношење Правилника о сузбијању комунистичке и друге разорне пропаганде међу средњошколском омладином; наређење да нико не може држати ученике на стану без дозволе полиције; контрола рада литерарних ђачких дружина и њихових књижница; забрана средњошколских листова итд. На тај начин вршен је организован и сталан притисак на ученике, ограничавана њихова слобода и сужаване могућности њиховог школовања. Међутим, таквом политиком режим није успео да постигне жељени циљ, како у земљи у целини, тако и у Лесковцу. Напротив, десило се нешто сасвим супротно.

У условима када је владајућа класа игнорисала тежње и захтеве средњошколске омладине, уосталом као и радних маса у целини, и разноврсним мерама настојала да је натера на покорност, гајећи илузију да ће на тај начин спречити њено револуционисање, велики њен део, изузев повлашћених појединаца, не видећи у постојећим друштвеним односима могућност и гаранцију за решавање својих проблема и остваривање својих захтева, а тиме ни перспективу боље будућности, све више је потпадао под утицај комуниста и почео постепено прихватати и опредељивати се за други пут, пут борбе против постојећег поретка. Покушај режима да новим мерама и облицима притиска (сарадња школских власти са полицијом ради сузбијања комунистичке активности у школама, искључивање ученика из школе због и најмање сумње због комунистичке активности, доношење Уредбе о ограничавању уписа Јевреја у школе, појачано тзв. национално васпитање ученика и сл) спречи револуционисање средњошколске омладине нису давали очекиване резултате из простог разлога што је владајућа класа пренебрегавала чињеницу да се репресалијама и принудом не могу зауставити револуционарни процеси, већ најчешће само убрзати, и да се друштвено-политички систем не може бранити и одбранити силом, већ етичким вредностима и задовољавањем економских и друштвених захтева радног народа.

Судећи према поменутим мерама државних органа против прогресивног покрета у средњим школама могло би се очекивати да је тај покрет био осуђен на неуспех. Међутим, сачувани документи, архивског и мемоарског карактера, који се односе на ово питање, показују његов стални успон. Ми ћемо то овде покушати да илуструјемо на примеру лесковачких средњошколаца.

Појачан рад комуниста међу средњошколцима у Лесковцу почео је током 1937—1938. што није било случајно. За успешан револуционарни рад међу средњошколском омладином требало је пронаћи и примењивати такве облике и форме њеног окупљања и активирања које ће с једне стране заинтересовати и привући омладину, и с друге стране, која неће давати повод просветним властима и полицији да такву активност ограничавају, гуше и предузимају репресивне мере против средњошколаца и њихових организација. Међутим, СКОЈ који је имао задатак да рад међу средњошколцима иницира, организује и усмерава, није из већ познатих разлога (секташтво, строго илегалне и завереничке форме рада, потцењивање легалног рада итд.) био у стању да тај рад постави на широку основу и успешно организује. Ова начелна оцена односи се и на Лесковац, мада је у њему било покушаја, и то успешних, још током 1932—1934. да се преко легалних форми организовано ради међу средњошколцима (стварање ђачких симпатизерских комунистичких група, освајање руководства у ђачкој дружини у гимназији „Вуловић" и рад преко ње итд.), али је таква активност 1935—1936. знатно опала.

Преокрет у погледу активирања и укључивања средњошколаца, како у земљи тако и у Лесковцу, у акције за решавање не само питања која су се односила на њихов положај, организовање и рад у школама, већ и друштвених проблема уопште, настао је 1937. У том правцу пресудну улогу имала је реорганизација СКОЈ-а, борба револуционарног студентског покрета у земљи, а пре свега у Београду, а посебно активност студената комуниста на терену који су по задатку и самоиницијативно почели залазити међу средњошколце и осталу омладину и у духу смерница VI конгреса КОИ и нових ставова руководства КПЈ о раду међу омладином, налазити и примењивати нове, легалне форме и методе рада и организовања, затим међународне прилике (јачање фашизма) напредна литература (издања „Нолита", „Космоса" и сл.), прогресивна штампа, која је све више читана и јачање и акције револуционарно-демократског покрета у земљи.

Једна од проверених форми коју су примењивали комунисти у Лесковцу, а пре свега скојевци и студенти комунисти, у окупљању средњошколаца биле су литерарне ђачке дружине, на чијим састанцима су отворено или индиректно испољавана идеолошко-политичка схватања и опредељења и развијана њихова класна и револуционарна свест. Зато је вођена огорчена борба између напредних ученика, с једне, и присталица Љотићевог „Збора" и националиста, с друге стране, за освајање њихових управа и других средњошколских организација које су пружале погодне могућности за легалан културно-просветни и спортски, а тиме и политички рад.

Захваљујући чињеници да су ученици комунисти и њихови симпатизери уживали велики углед међу својим друговима (у већини случајева били добри ђаци, бесплатно подучавали слабије ученике, нису пушили и пили, тј. били примерног владања, што је била и директива руководства СКОЈ-а, тако да ученици који нису испуњавали ове услове реће су и примани у редове СКОЈ-а) они су упркос провокацијама љотићеваца и националиста и сметњи чињених од школских власти успели да освоје и све до рата задрже у својим рукама управу литерарне дружине „Вуловић" и усмеравају рад „Јадранске страже" и Кола трезвене младежи „Бурбевак" у гимназији.[9])

Поред одржавања литерарних седница на којима су читани ученички радови, држани реферати и вођене дискусије, за које су се ученици, комунисти посебно, по задатку, припремали, тако да су најчешће питања која су претресана редовно задирала у један од друштвених проблема ондашњег капиталистичког друштва, напредни средњошколци из гимназије су одржавали контакте са својим колегама у граду (као напр. са ученицима из текстилно-техничке школе), заједничке седнице литерарних дружина и настојали да организују сусрете са средњошколцима из других градова у циљу упознавања, зближавања и размене искустава у раду. Тако је познато да су 1938. одржана два сусрета лесковачких и нишких средњошколаца, први у Лесковцу ,а други у Нишу и том приликом вођени разговори о раду литерарних дружина, поднесени реферати у којима су разматрана нека актуелна питања (положај жене, села; издањима „Нолита" и сл.), одржани спортски и забавни програми и млади комунисти у разговору измењали искуства из рада кроз литерарне дружине, дискутовали о методама борбе против љотићеваца и њихове идеологије и другим питањима из рада СКОЈ-а у средњим школама.[10])

Да би се у напредни покрет убрзало укључивање неопредељених, пасивних ученика, скојевци су од 1939. почели више него раније као форму рада примењивати у целој земљи организовање и извођење излета са припремљеним политичким и културно-забавним програмом на којима је поред средњошколаца позивана и радничка, а у неким местима и сељачка омладина. На њима је омладини говорено о опасности од фашизма и рата, ненародној политици режима, потреби остваривања јединства омладине и њеним задацима у одбрани земље и своје будућности, читани и прорађивани разни легални, а у неким случајевима и илегални партијски и скојевски материјали, држане родољубиве рецитације, певане револуционарне песме и извођен, обично на крају, забавни и спортски програм да би се камуфлирала претходна активност. Овај облик рада зближавао је и привлачио омладину и освајао њене симпатије и срца.

Такав један излет организовало је 5. септембра 1940. руководство Ској-а у лесковачкој гимназији у шуми изнад села Синковца и на њему је учествовало неколико десетина ученика, пре-

тежно комуниста и њихових симпатизера. На излету су певане борбене револуционарне и печалбарске песме (Црвен је исток и запад, Билећанка и др.), прочитани неки чланци из органа ПК КПЈ за Србију „Гласа радног народа“,[11]) и сл.

Немоћни да спрече све отвореније револуционисање ученика и огорчени због одржавања поменутог излета, који су сматрали за илегалан, управа гимназије и неки реакционарни професори само су чекали повод да се обрачунају са напредним ученицима. Зато су, тобоже благонаклоно, прихватили захтев напредних ученика да 14. септембра 1940. организују излет до села Рудара, припремајући се да испровоцирају излетнике и покажњавају његове организаторе и друге најистакнутије средњошколце. Иако су организатори излета, очекујући провокацију, предузели све потребне мере опрезности како не би дали повод управи школе и полиције да предузму репресалије, на излету је изрежирано рањавање једног ученика од пијаног чувара поља, што је послужило као повод управи гимназије да оцени овај излет као комунистичку манифестацију и 4 ученика искључи из школе, а око 70 казни укором који повлачи лошу оцену из владања.[12])

Овако драстичним казнама управа школе и неки профашистички оријентисани професори су очекивали да ће „завести ред“ у школи и натерати ученике на покорност и политичку пасивизацију. Међутим, њихова очекивања се нису остварила, а неправедно изречене казне изазвале су узнемирење и огорчење не само ђачких родитеља већ и демократског јавног мнења у Лесковцу. У таквој ситуацији на предлог партијског руководства издат је и легално растуран летак „Јавности Лесковца и околине“, (потписан са „Пријатељи ђачке омладине“) којим је обавештена јавност да кажњени ученици нису ништа криви, већ да реакционарне школске власти желе на тај начин да угуше слободу и другарство омладине и упућен позив свим ђачким родитељима и пријатељима слободе и демократије да подрже борбу ученика за „њихове захтеве и права на која се данас брутално јуриша“.[13])

Захваљујући широкој акцији комуниста и под притиском демократског јавног мнења више просветне (бановинске) власти су биле принуђене да пониште одлуку о кажњавању ученика.

Да су поменуте форме рада комуниста међу средњошколском омладином озбиљно забрињавале режим показује, поред осталог, поверљиво циркуларно писмо министра просвете просветним одељењима бановина од 16. септембра 1940. у коме се по ко зна који пут поново упозорава и констатује да комунисти кроз погодне форме „незрелој школској омладини успешно трују душу и намећу своје идеје и увлаче (је) у своје редове“, да се на тај начин подривају темељи целокупног „нашег породичног, социјалног и друштвеног поретка“ и да се томе мора стати на пут свим средствима.[14])

Све то показује да су напредни средњошколци у Лесковцу радили под изванредно тешким условима, стално изложени притиску и опасности да буду избачени из школе, па чак и ухапшени. Али, такви услови њиховог рада и организовања, а слично стање је било и у другим школама, истовремено су представљали једну посебну врсту школе, и то баш онакву против које се режим упорно борио — школу борбе за слободу и једно праведније друштво.

Значајну улогу у јачању напредног омладинског покрета у Лесковцу у целом јужу Србије одиграли су, као што смо већ истакли, напредни студенти. Они су својом активношћу вршили снажан утицај не само на омладину већ и на најшире слојеве народа и дали значајан допринос порасту антирежимског расположења и његовој све отворенијој оријентацији улево.

Да би таквој својој активности дали легалну форму, студенти Лесковца и околине већ 1934. оснивају своје Удружење, а потом и Академско позориште. Без обзира што је програм њихове активности формално био културно-просветног, забавног, хуманитарног и стручног карактера, она је у условима када је гушена и онемогућавана свака активност која је по оцени полиције доприносила буђењу класне свести, несумњиво добијала политички карактер, а Удружење и Позориште представљали значајне тековине не само студентске организације већ и демократског покрета уопште.

У својој активности у Лесковцу и околини студенти користе све постојеће легалне могућности и форме рада и значајно утичу на буђење политичке свести код грађана и јачање револуционарног покрета. То је нарочито дошло до изражаја 1939—1940. године када се у просторијама Удружења студената под фирмом разних састанака одржавају договори комуниста о разним акци-

јама и када је при Удружењу (1940), које је било у рукама студената комуниста, основан актив за рад међу омладином на селу. Овај актив имао је основни задатак да ради на стварању подружница Задружне омладине Југославије (ЗОЈ) и усмерава њихову многоструку активност.[15])

Мада недостају прецизни подаци, са сигурношћу се може рећи да су заслугом студената подружнице ЗОЈ створени не само у Лесковцу већи у више села. Оне су имале задатак да преко разних форми рада — организовањем приредби, академија, курсева о унапређењу пољопривреде, аналфабетских течајева, покретањем акција за оправку и изградњу задружних омладинских домова, отварањем сеоских читаоница, организовањем разних такмичења сеоске омладине, пружањем помоћи иностосним сељацима у обради земље путем моба, пропагирањем задружног покрета и сл. доприносе културно-просветном, економском и здравственом подизању села, а пре свега његове омладине и тако убрзају њено политичко активирање и укључивање у револуционарно-демократски покрет.

Таква активност ЗОЈ и Удружења студената која није остала незапажена од органа власти, које су знале да иза свега тога стоје комунисти и на тај начин легално јачају свој утицај, довела је до захтева среског начелства у Лесковцу, (октобра 1940) да се забрани рад Удружењу студената[16]), а убрзо (децембра 1940) и до одлуке режима о забрани рада ЗОЈ.

У овом периоду револуционарна струјања шире захватају и радничку омладину у Лесковцу, и то како ону која је похађала школе ученика у привреди (женска стручна занатска школа, школа ученика у привреди металског смера, школа ученика у привреди општег смера, нижа пољопривредна школа и лесковачка трговачка омладина), тако и младе раднике, што се поред осталог манифестовало у њеном све масовнијем учешћу у штрајкачким акцијама радника, појачаној активности у разним синдикалним (УРСС), културним („Абрашевић"), спротским (Спортски клуб „Дубочица" и фудбалски клуб „Јосиф") и другим организацијама.[17]) Таква њена активност имала је и политички карактер и била део борбе не само за побољшање економских, социјалних и културних услова у којима је живела и радила, већ и против реакционарног режима и опасности од фашизма, за јединство синдикалног покрета, за промену постојећих друштвених односа заснованих на експлоатацији и угњетавању, за преображај на новим основама.

Резултати поменуте активности комуниста у редовима омладине у Лесковцу најбоље ће се манифестовати у мартовским данима 1941, када ће млади Лесковчани изаћи на улице и манифестовати спремност да и по цену рата бране слободу и независност земље и њиховим масовним одзивом на позив КПЈ у лето 1941. да устану у борбу против окупатора, у борбу за социјалистички преображај југословенског друштва.[18])

Ако бисмо на основу изложеног хтели извући неке кратке закључке, сматрамо да се може констатовати следеће:

— да је напредни омладински покрет у Лесковцу у годинама уочи напада фашистичких држава на Југославију представљао значајно упориште КПЈ и СКОЈ-а, био део широког револуционарно-демократског покрета у земљи и непресушан извор нових бораца за друштвени преображај;

— да се кроз њега васпитавала и калила читава једна генерација младих која ће у одлучним историјским трењуцима који су убрзо дошли, одиграти прворазредну улогу;

— да се тај покрет, борећи се под руководством комуниста за остваривање актуелних политичких, економских, социјалних и других захтева, за демократски развитак земље и њену одбрану од фашистичке агресије, за демократизацију, напредак и мир, истовремено био и за братство и јединство младе генерације и кроз њу све више афирмисао као прави представник свих слојева омладине;

— да је тај покрет дао запажен допринос окупљању широких радних маса Лесковца и околине око програма КПЈ и јачању антифашистичког покрета који ће под руководством КПЈ убрзо после слома Краљевине Југославије, априла 1941. постати покретачка снага револуционарно-ослободилачке борбе и социјалистичке револуције у Југославији.

НАПОМЕНЕ

1. **Др Миливоје Перовић**, Лесковац у рату и револуцији, Београд, 1968, 41—42; **Хранислав А. Ракић**, Антифашистичка омладина на југу Србије уочи другог светског рата, Лесковачки зборник, IX, Лесковац 1969, 90—91.
2. **Пролетер"**, 5, за мај 1937, 1—2.
3. **Х. Ракић**, н. н., 89.
4. „Пролетер", 10, за септембар 1937, 1.
5. Архив Института за хисторију радничког покрета Хрватске, ЗБ — XVIII-L-7/99, проглас ЦК КПЈ „Против хитлеровске инвазије и њених помагача у земљи. За слободу, независност и мир".
6. **Иво Лола Рибар**, Говори и чланци, Београд 1953, 174—175.
7. **Х. Ракић**, н. н., 89.
8. Исто; **Аристомен Ристић**, Коста Стаменковић — Живот и рад, Лесковац 1969, 59—60; **Др М. Перовић**, н. д., 78.
9. **Х. Ракић**, н. н., 89—90.
10. **Драгољуб Мирчетић**, Два сусрета нишких и лесковачких скојеваца, Лесковачки зборник, IX, Лесковац 1969- 97—99; **Х. Ракић**, н. н., 89.
11. **Др М. Перовић**, н. д., 44—45; **Х. Ракић**, н. н., 92—93.
12. Исто: „Политика" од 24. XI 1940.
13. Исто: Архив радничког покрета (АРП), Збирка Омладински покрет, к. 22, бр. 78, летак „Јавности Лесковца и околине".
14. АРП, з. Омладински покрет, к. 21, бр. 27, Акт Просветног одељења Моравске бановине, пов. IV бр. 608 од 19. IX 1940. — Свим просветним установама Моравске бановине; поменуто писмо министра просвете у целини је донето у овом акту.
15. **Др М. Перовић**, н. д., 61—67, А. Ристић, н. д., 40—42.
16. Исто.
17. **Др М. Перовић**, н. д., 41—61.
18. Исто, 79—224.

Dr Miroljub Vasić

LA CONTRIBUTION DE LA JEUNESSE DE LESKOVAC ET DE SES ENVIRONS A LA LUTTE ANTIFASCISTE DE 1937—1941

La participation de la jeunesse dans la résistance contre la bourgeoisie yougosliave ainsi que l'occupant, était faite en masses. Jusq' à nos jours cette participation n'est pas suffisamment éclaircie. L'auteur de cette oeuvre constate que la jeunesse de Leskovac a donné sa pleine contribution au mouvement révolutionnaire démocrate des peuples yougoslaves. Par les formes différentes du travail, avant et pendant la guerre, la jeunesse fut élevée et fortifiée, devenant le facteur d'une importance primordiale pour le succès de la lutte de libération nationale dans la région de Leskovac ainsi que dans toute la Yougoslavie. Toujours côte à côte avec les communistes et conduits par le Parti communiste, les jeunes ont donnés leur pleine contribution à l'unité des peuples yougoslaves.

Хранислав Ракић

Развој и делатност СКОЈ-а у Лесковцу и околини 1941—1945.

О раду Скоја у ширем простору Лесковца, Врања и Прокупља доста је писано, али не и комплексно. Имајући у виду досадашњу научну литературу, а у првом реду књигу др М. Борковића „СКОЈ и омладински покрет у Србији", Београд, 1970, покушаћу у овом раду, колико је то могуће, да изнесем главне акције и карактеристике скојевске организације у лесковачком округу 1941—1945. године.[1]

Савез комунистичке омладине Југославије јачао је уочи рата упоредо са јачањем и организационим учвршћењем Комунистичке партије Југославије. Ској је организован по угледу на устројство КПЈ. Како је Ској представљао неисцрпни резервоар за попуну Партије, ова омладинска комунистичка организација васпитавала је своје чланове на делима класика научног социјализма и била је под директним утицајем и руководством КПЈ. КПЈ је своје руковођење остваривала на тај начин што је на разним нивоима имала у својим форумима и омладинце, тј. оне који су руководили Скојем. Секретар ЦК СКОЈ-а Иво Лола Рибар био је члан ЦК КПЈ. Секретар Окружног комитета Лесковац уочи рата био је Риста Антуновић, а потом Станимир Зеле и они су били чланови ОК КПЈ за Лесковац.

У лесковаачком округу поред Окружног комитета Скоја у очи рата постојао је Месни комитет Скоја у Врању и Месни комитет Скоја у Лесковцу, као и гимназијско руководство Скоја у Лесковцу и Врању.

На основу недовољно проучених извора произилази да је на територији ОК Скоја Лесковац уочи рата било је око 500 скојеваца. Међутим, снага СКОЈ-а као и Комунистичка партија, није била у броју, већ у револуционарним својствима свих чланова и њиховој спремности да учествује у револуционарном преображају земље.

Несумњиво је, као што нека испитивања указују, да је организација Скоја у Врању, а поготову у Лесковцу, била веома јака. База те снаге био је развијен раднички покрет у Лесковцу, који је био међу најјачим радничким покретима у ондашњој држави. Уочи рата средњошколска омладина је масовно прилазила Скоју и ти омладинци-средњошколци су и први носиоци распростирања и ширења марксистичке идеологије у нашим селима. Тако ти омладинци стварају упоришта за борбу противу окупатора и домаћих издајника после априлске катастрофе.

Омладина је прихватила све проглase КПЈ упућене после издаје земље. Она је узела масовно учешће у демонстрацијама против Тројног пакта, а у неким местима Ској је био организатор и инспиратор тих демонстрација (у Косанчићу, Печењевцу, Мирошевцу и др.).

Уочи и за време априлског рата, чланови Скоја су се масовно и добровољно јављали војним јединицама да би бранили земљу од фашистичке агресије. Међутим, војне команде овакве добровољце нису примале, плашећи се њиховог револуционарног полета.

Одмах после априлског слома Ској доследно прихвата директиву КПЈ за сакупљање оружја и другог материјала. Проучавајући Мајски проглас ЦК КПЈ у Загребу, ОК КПЈ за Лесковац је предузео мере за припремање оружаног устанка. Да би се те мере доследно спровеле, реорганизован је ОК Ској за Лесковац и изабран за секретара Станимир Вељковић Зеле[2]. Организационо је партијска организација сређена, а после тога формирано више ударних група. У лесковачком округу, већ од априла 1941. године, чланови Скоја почињу да сакупљају оружје, муницију и други

материјал, на састанцима је проучавана марксистичка литература, а када је избио оружани устанак велики број омладинаца се нашао у партизанским одредима.

Према сећању Александра Јовановића Белке, после избијања оружаног устанка у Србији било је у Лесковцу и околини око 300 чланова Скоја. Најјача организација Скоја била је у граду, где је била веома активна радничка и средњошколска омладина. Средином лета Лесковац је био подељен на три рејона, у којима су били формирани активи Скоја са руководствима.

Комунистичка партија Југославије увек је рачунала на Ској и омладину. У свим прогласима издаваним за време рата од стране КПЈ и других органа НОР-а, обраћала се пажња омладини.

ЦК КПЈ, поводом напада Немачке на СССР, издао је проглас и у њему се посебно обраћа омладини следећим речима: „Бије се последњи бој с твојим највећим непријатељем с крвником младе генерације, с фашистичким злочинцима против којих си се ти увек спремно борила када те је комунистичка партија позвала.

...Окупљај своје снаге у Савезу комунистичке омладине, па под вођством Комунистичке партије Југославије заузмеш своје место у борбеним редовима радничке класе".[3]

Овај проглас инспирисао је одржавање многих састанака у циљу распореда кадрова. У лесковачком округу после 22. јуна 1941. године прилагођен је рад новим ратним условима и отпочело се са интензивним припремама за оружани устанак. Један од најважнијих задатака скојевске организације било је њено омасовљавање путем обухватања нових чланова и ширењем мреже скојевских актива. За кратко време у лесковачком округу, у току лета, скојевска организација продрла је у већину сеоских насеља.

У Вучју су формирана два актива Скоја. Из фабричког актива у Вучју, у коме су били обухваћени, поред скојеваца радника из Вучја, и по један до два скојевца из скоро свих села вучјанске, стројковачке и дела мирошевске општине, израстају и организују се у току јула и августа самостални скојевски активи од 3—5 чланова у којима су радници из фабрике чинили језгро, а у неким били и секретари тих актива. Тада су формирани скојевски активи у Брзи, Бунуши, Жабљану, Белом Потоку, Стројковцу, Накривњу и Горини.

У централном делу Поречја постојала је једна јака скојевска организација. То је организација у Мирошевцу, формирана уочи рата. У селима Поречја према Лесковцу постојали су скојевски активи у Рудару, Шишинцу, Великом Трњану, а постојала су Скојевска упоришта и у планинском делу Поречја.[4]

У периоду мај-јули партијска и скојевска организација освежава се новим кадровима из лесковачке и врањске гимназије и из других школа, из фабрика, војске и придошлих избеглица из Македоније и Босне.

У Грделици је постојао својевски актив, који је основан половином јуна 1941. године, од десетак чланова, а у лесковачком поморављу, скојевске организације су постојале у Печењевцу, Дупљану (Живкову) и Шарлинцу.

У селима у околини Лесковца развијали су своју активност скојевски активи у Петровцу, Белановцу, Винарцу, Прибоју и Свирцу.

У периоду мај-јули формирани су активи Скоја и упоришта у низу села Пусте Реке и Јабланице, у Косанчићу, Коњувцу, Лапотинцу, Сувом Пољу, Стубли и Медвеђи, Гајтану и Тулару.

У Власотинцу је поред партијске ћелије постојао и јак скојевски актив. У околини Власотинца су постојали скојевски активи у Орашју и Шишави, а на црнотравском терену у Црној Трави.

У Врању и околини било је око 200 скојеваца и то у Биљачи, Жбевцу, Владичином Хану, Сурдулици и другим местима.

Поред омасовљења скојевских актива, међу омладином се и политички радило. Прикупљано је оружје и муниција, добровољни прилози, а у другој половини 1941. године прикупљена је одећа, обућа и др. Скојевска организација је проређивала проглас ЦК КПЈ и ЦК Скоја, летке, роман Н. Островског „Како се калио челик" итд.

Као што смо већ истакли, после 22. јуна 1941. године активност партијске и скојевске организације долази до пуног изражаја. Одржавају се састанци и на њима се дају конкретна задужења за рад на припреми оружане борбе у лесковачком крају, као и више анализа дотадашњег рада. Скојевски активисти су добили рејон и одлазе у околна села ради повезивања и давања инструкција активима и активистима Скоја на терену.

Организација Скоја била је чврсто повезана и врло конспиративна. Поред актива Скоја постојали су и шири ом-

ладински активи чију кичму су сачињавали скојевци. Скојевски активи су одржавали своје састанке посебно, а често су држали шире састанке и са антифашистичком омладином, јер су и ти омладинци показивали велику храброст и пожртвовање у многим акцијама и борбама.

Првог јула 1941. године ЦК Скоја издао је проглас у коме позива омладину да учини све како би били побеђени фашистички разбојници. У прогласу се омладина позива на јединствени отпор окупатору, као и да буде спремна за општи народни устанак. ЦК Скоја обраћајући се у прогласу омладини истиче:

„... Угњетачи твојих народа и твоји заклети непријатељи — немачки фашистички разбојници — који су поробили и у црно завили готово целу Европу, извршили су најтежи међу свим својим злочинима. У зору 22. јуна прикрале су се Хитлерове крваве хорде, под заштитом ноћу над мирне и цветнесовјетске градове, да их заспу својим бомбама и мучки напале на границе велике земље радника и сељака, на Совјетски Савез.

„... Куцнули су часови судбоносни по твоју будућност! Фашистички бандити напали су нашу и кулу светињу свих радних и угњетених људи, основну гаранцију за ослобођење твојих народа за твоју лепшу будућност.

„...Ти си омладино наших народа, већ од првог часа јасно показивала да нећеш да се помириш са судбином колонијалног робља који су ти наметнули фашисти у својој „новој Европи".

„... Недај омладино наших села, да плодове твоје земље и твога зноја служи исхрани фашистичких хорди!

„...Спремај се и хитно организуј своје редове за одлучан бој, за општенародни устанак!

„...Будите спремни за увек и у сваком часу извршите задатке које пред вас поставља комунистичка партија Југославије!"[5]

У Београду је на Дедињу 4. јула одржана историјска седница Политбироа ЦК КПЈ на којој је одлучено да одмах отпочне општенародни устанак. Одлуку Политбироа ЦК КПЈ је без резерве прихватило партијско и скојевско чланство лесковачког округа. 5. јула у Вучју је одржан састанак чланова Скоја, коме је присуствовао Драги Стаменковић. На том састанку је донет закључак, да је Кукавица најпогоднија за пријем бораца у циљу организовања партизанског одреда. Истог дана је одржан састанак и у Лесковцу партијског и скојевског руководства, на којем је расправљано о одласку прве групе скојеваца и чланова КПЈ на планину Кукавицу ради формирања партизанског одреда. 6. јула 1941. године одлази прва група партизана на планину Кукавицу. Сви омладинци из прве групе су углавном чланови КПЈ и Скоја. Већ 7. јула изведена је прва оружана акција у Србији у Белој Цркви, са којом почиње и општенародни устанак у Србији.

22. јуна 1941. године у Братмиловцу је одржано окружно партијско саветовање. Истога дана одржан је у Лесковцу и тзв. летећи састанак и на њему одлучено да се изврши размештај партијских кадрова и да комунисти напусте Лесковац с обзиром на немачко-совјетски рат и објаву рата фашистичке немачке свим комунистима света. Ова одлука ОК КПЈ Лесковац је далекосежна. Њоме је онемогућена фашистичка полиција да изврши хапшење комуниста у Лесковцу у ноћи 22/23. јуна и обезглави носиоце отпора. Тако је раднички покрет Лесковца спреман дочекао почетак устанка.[6]

ЦК КПЈ у смислу одлуке донете на седници Политбироа од 4. јула 1941. године издао је проглас 12. јула у коме се обраћа и омладини следећим речима:

„У бој, у бој против фашистичке окупаторске банде који тежи да истреби не само најбоље борце народа, већ и Словене на Балкану, која тежи да поджарми читав свет".

„... У бој, јер је сада куцнуо час да збацимо окупаторски и фашистички јарам".[7]

Током 1941. године у лесковачком округу одржано је више скојевских саветовања зборова и конференција. Међутим, од свих тих скупова треба истаћи окружно саветовање Скоја, одржаног 12/13. јула 1941. године[8] у Чифлук Мири, у кући Станка Михајловића. Саветовању су присуствовали чланови ОК Скоја и секретари скојевских актива. Поред скојевских активиста из Лесковца, саветовању су присуствовали представници из скојевских актива из Власотинца, Печењевца, Косанчића, Лапотинца, Белановца, Свирца и др. места.

Ово саветовање, које је одржано у Чифлук Мири, требало је да се одржи у граду. Међутим, како је место где је требало да се одржи саветовање било познато полицији, одлучено је да се одржи — али тек после седам дана. На саветовање се долазило појединачно. Пошто је био и верски празник Петровдан

у селу нико није посумњао да се ту догађа нешто неуобичајено.

На саветовању је поднето неколико реферата о политичкој ситуацији и задацима Скоја у време окупације и оружаног устанка. О политичкој ситуацији и задацима Скоја поднео је Станимир Вељковић Зеле, а о осталим актуелним питањима реферате су поднели Жика Илић Жути, Лепосава Стаменковић Ленче, Влада Борђевић, и Александар Јовановић Белка. Саветовању је присуствовао Драги Стаменковић Плави у име ПК Скоја за Србију, и Бошко Крстић, у име ОК КПЈ за Лесковац као председник војне комисије.

У дискусији је било највише речи о укључивању омладине у оружани устанак против окупатора и домаћих издајника. Драги Стаменковић је том приликом истакао да је радничка класа Лесковца кроз многобројне економске и политичке акције припремила кадрове за борбу против окупатора и да ће у тој борби омладина која је за све време правилно васпитавана од стране КПЈ имати видно место. На саветовању је на крају одлучено да чланови ОК Скоја Лесковца, као и истакнути активисти, крену на терен и да по повратку са терена на састанку ОК Скоја поднесу извештај о спремности омладине за борбу противу окупатора и домаћих издајника. На састанку који је после тога одржан, констатовано је да је омладина лесковачког округа спремна на оружани устанак.[9]

После окружног саветовања Скоја Драги Стаменковић је обишао многе скојевске активе у Лесковцу и околним селима, а потом у Јабланицу, Пусту Реку и Поречје и успео је да образује велики број револуционарних група састављених у првом реду од омладинаца. После ових састанака омладина је изразила спремност већ и доказала извођењем диверзантских акција, у почетку мањег обима, а касније све озбиљније, од паљења окупаторских новина до убистава агената и полицајаца у Лесковцу.

У току лета и јесени 1941. године под руководством Скоја су извођене и самосталне акције. Прве самосталне акције су паљење окупаторских новина, бацање шмиргли песка у осовине немачких возова, паљење сена и ћебади за окупаторску војску, паљење жита за време вршидбе на општинском имању Чифлук Мири, итд. На свим путевима су поломљени путни знаци и у овом периоду су реорганизовани многи скојевски активи.

Окружни комитет КПЈ за Лесковац, издао је проглас крајем јула у коме се обраћа омладини следећим речима:

„Ви сте народна нада и узданица. То непријатељ добро зна. Зато он за Вас спрема радне логоре и обавезну радну службу за сву омладину. Хоће да му радите бесплатно. Тера вас у Немачку на рад да тамо изгубите своје животе. Не дајте се преварити и ухватити у фашистичку клопку. Ви сви треба да се сврстате у борбене редове против фашизма, Вашег и народног највећег непријатеља. Улазите у партизанске оружане одреде и борите се за слободу и националну независност свога народа.

„. . . У бој! У бој омладино против непријатеља то вас зове глас наше јуначке партије и нашег слободољубивог народа. Нека нико не изостане из борбе. Нека свако од вас чини све што може, сада је час".[10]

На улицама Лесковца растурени су први леци. Јављају се на зидовима и јавним местима исписане пароле против окупатора и домаћих издајника. И у многим селима око Лесковца истичу се пароле које позивају на устанак.

22. јула извршен је атентат на полицијског агента Михајла Борђевића Ђуђулију, а 28. јула убијен је и злогласни жандармеријски наредник водник Буро Пиштало итд.

Окружни комитет Скоја после расподеле кадрова је измењен утолико што је за секретара дошао Александар Јовановић Белка, уместо Станимира Вељковића Зелета, који одлази за Ниш. У ОК Скоја за Лесковац, поред чланова Лепосаве Стаменковић Лепше, Николе Бурића Павке и Владе Борђевића, улазе нови чланови Жика Илић Жути, свршени матурант и Драги Стефановић, радник.

Упоредо са организовањем диверзантских и оружаних акција ударних група, ОК КПЈ за Лесковац је бирао терен за први партизански НОО одред.

Почетком јула 1941. године у Лесковцу је одржан састанак партијског руководства. На том састанку је одлучено да се на планини Кукавици лоцира први НОП одред.

Пошто је после тога извршен преглед терена одлучено је да Јасичка долина на месту зв. Козјак буде место за прво логоровање партизанских група.

Као што смо напред истакли почетком јула дошла је на планину Кукавицу прва група из Лесковца, а потом су

долазиле групе из свих рејона лесковачког округа.

10. августа 1941. године формиран је Кукавички НОП одред. Омладина је сачињавала гро његовог састава. У току августа једна скојевска група из Лесковца уништила је преко ноћи код села Копашнице машине фашистичке организације — ТОТ.

Скојевци су запалили фабрику ужарије и канапа. Крајем септембра 1941. године из састава Кукавичког НОП одреда издвојена је једна група, која је била језгро и из кога се развио Бабички НОП одред, а 21. октобра у Спонцу је формиран Јабланички НОП одред. У августу је формиран и Врањски НОП одред.

Скојевци, пре него што су одлазили у одред, били су испробавани. ОК КПЈ за Лесковац био је за то да сваки скојевац пре ступања у одред буде испробан у некој диверзантској акцији. Тако је Ској био школа за будуће партизане. Дешавало се и то да су омладинци који нису учествовали у диверзантским акцијама враћали из одреда да би се боље припремили за одред.

ЦК Скоја, преко ПК Скоја, послао је писмо окружним комитетима, у коме упозорава, да још интензивније организује рад Скоја у НОП одредима, градовима и селима. Поред осталог, у писму се наглашава потреба да се млади што више мобилишу у извршавању задатака Партије, као и да у местима кроз која пролазе стварају своја упоришта.

Све ове директиве и задатке скојевска организација је спроводила и извршавала.

У другој половини године, са јачањем партизанских одреда, ослобођењем многих насељених места и стварањем велике слободне територије, омладина је била носилац оних снага које су успостављавале нову народну власт, обједињавајући акције одреда са позадинским револуционарним органима. У многим акцијама одреда (Кукавички, Бабички, Јабланички и Врањски) главну ударну снагу представљала је скојевска омладина.

Најсмелија акција, која је изведена од стране скојеваца, јесте напад на четнике у Лапотинцу, између 8. и 9. октобра 1941. године. По формирању четничких одреда у Јабланици војвода Крста Михајловић је имао поседе и у многим местима, па и у Лапотинцу. Да би био уништен утицај четника у овом делу Пусте Реке, партијска организација је поставила руководству Скоја да изврши оружану акцију на ове четнике и да их разоружа. Ова акција је веома брижљиво припремљена од стране ОК Скоја. Њоме је директно руководио Жика Илић Жути, члан ОК Скоја.

У овој акцији учествовали су, поред скојеваца из града, и скојевци и омладина Петровца, Лапотинца, Белановца, Пресечине и још неких других места. Скуп свих ових група био је у селу Петровцу, где је разрађен план напада.

Четници су се налазили у основној школи у Лапотинцу и пружали известан отпор, али су се ипак предали, јер су увидели да је одбрана узалудна. Том приликом су разоружани. При сакупљању оружја дошло је до несрећног рањавања руководиоца ове акције Живојина Илића, који је одмах пребачен у Белановце. Но, и поред предузетих мера он је подлегао. Ова акција је показала решеност омладине, али и њено неискуство. Губитак храброг и популарног скојевског руководиоца тешко је погодио не само скојевску организацију, већ и покрет у целини у овом крају. О овој акцији постоји и извештај Министарства унутрашњих послова, — Команди жандармерије — Одељењу за Државну заштиту, у коме се каже: „. . .Ноћу између 8. и 9. октобра ове године, 150 наоружаних бандита напали су основну школу у селу Лапотинцу срез Јабланички (Лебане) у којој су се налазили 10 четника. После борбе разоружали су четнике, а четовођу Буровић Ристу, лакше ранили у главу. Од бандита два рањена.“[12]

Из извештаја се види датум акције, потом да непријатељ увеличава партизанске снаге, а своје умањује и погрешно наводи да су два партизана рањена, јер је у тој акцији рањен само Живојин Илић.

Карактеристично је да су у првој половини скојевци са антифашистичком омладином често уништавали гуме и непријатељска возила, специјално направљеним бодежима којима су их бушили или поливали соном киселином. Тако су онемогућавали да окупатор са домаћим издајницима извршава борбене планове противу народноослободилачких снага.

Ударне групе Скоја, са напредном омладином, вршиле су свакодневне акције у лесковачком округу. Група скојеваца из Косанчића и околних села одузела је жито, које је требало транспортовати за рудник Леце, и поделили га сиромашним сељацима. Непријатељ је после тога блокирао село и ухапсио

више људи, али ни један од њих није хтео да изда извршиоца акције.

Једна илегална скојевска група спалила је на железничкој станици у Лесковцу два вагона ћебади, која су била намењена немачкој војсци. Скојевци и напредни омладинци из села Печењевца, Прибоја и Винарца разоружали су групу четника из Чекмина и том приликом запленили шест пушака и један пушкомитраљез. На тај начин ликвидиран је четнички утицај у овоме делу лесковачког округа.

Ми немамо за циљ да у овоме раду наведемо све акције, јер их је у то време било много, а нарочито оних које су извели омладинци из НОП одреда. Сваког часа, дању и ноћу, извођене су оружане акције противу окупатора и домаћих издајника у Поречју, Пустој Реци, Поморављу, Јабланици, Бабичкој гори, Црној Трави, Пољаници и другим деловима лесковачког округа.

Због своје револуционарне активности скојевци су били пример и старијима ,а било је случајева да су се старији просто утркивали да учествују у акцијама ударних група и дисциплиновано су извршавали наређења руководилаца група. Руководиоци омладинских група су имали испод двадесет година. Делатност ових група била је позната како људима из града, тако и људима са села, али у 1941. години није долазило до издаје тих група, иако је непријатељ после сваке акције крстарио, хапсио, саслушавао, премлаћивао све редом итд.

Када би у некој оружаној диверзантској акцији непријатељ успео да ухвати некога од чланова из ових ударних група, грађани су увек били спремни да пред. Немцима и полицијом тврде да га лично познају и да гарантују за њега да је „лојалан" према немачким властима итд.

У редовима партизанских одреда још у првим данима оружаног устанка, као што смо већ истакли, углавном су ступали омладинци и они су чинили снагу у њима. Но, било би неправилно не истаћи чињеницу да су и омладинке и жене из града, касније и из села, ступале у партизанске одреде. У Кукавички НОП одред дошло је више омладинки. Међу њима су биле и Јелица Илић, Лепосава Стаменковић Лепче, Зора Нешић Орлова, Бранислава Стефановић и др. Омладинке су биле распоређене по водовима и четама, било као политички руководиоци или као политички радници на терену.[13] Треба истаћи да су омладинке на терену Кукавице, Јабланице, Пасјаче и другим местима учествовале у многим борбама. Биле су ангажоване и на другим пословима: превијање и изношење рањеника, прање и крпљење рубља, а учествовале су и у организовању приредби за одред и грађанство на терену.[14]

Ширење антифашистичког покрета и спремност за борбу противу окупатора нарочито је дошло до изражаја у средњим школама. Због тога је Министарство просвете квислиншке Недићеве владе упутило 22. децембра распис бановинским управама и директорима свих средњих школа на територији Србије. У том распису је, поред осталог, стајало:

„Изволите одмах предузети потребне мере да се ученици-це подручне вам школе подвргну критичном прегледу у погледу националне поузданости. У сарадњи са разредним старешинама и свим наставницима, у року од месец дана по пријему овог расписа имају се ученици категорисати: а) у национално поуздане безусловне, б) у комунисте организоване, или неорганизоване, симпатизере сараднике, вољне и невољне комунизму, в) у оне који лако подлежу сугестијама и утицајима било под уплив пропаганде, која штети интересима српске државне управе у овим моментима и која смета конструктивни национални српски посао у одбрани земље. Категорија б) сврстати списак и предложити за искључење из школе без права на полагање испита и послати такав списак овом одељењу (. . .), категорију в) ставити под стални строги надзор и непрекидно утицати на те ученике у циљу поправљања".[15]

У вези с овим расписом 21. јануара 1942. године у Реалној гимназији у Лесковцу одржана је седница наставничког савета на којој су сви наставници упознати са наређењем.

На овој седници заказане су седнице разредних већа, које су и одржане 29. јануара 1942. године. На овим седницама долазило је до сукоба између Александра Лазаревића, заступника директора, и појединих наставника који су бранили ученике, а у томе су се истицали Ћирило Јелачић, Житомир Јанезић, Душан Поповић, Василија Стојановић и Бранислав Митровић. У веома тешкој и мучној атмосфери заказана је седница наставничког савета, која је одржана 3. фебруара 1942. године, и на којој је требало усвојити класификаци-

ју ученика наметнуту од Александра Лазаревића.

Но, Александар Лазаревић ипак није знао право стање. Велики број ученика, чланова Скоја и чланова КПЈ, ученици ове гимназије, били су истакнути борци и организатори НОР-а као: Бранко Богдановић, Тихомир Ракић, Милан Момчиловић, Бранко Николић и многи други, а нису споменути у извештају А. Лазаревића.[16]

Омладина је показала велико херојство у овим најтежим данима наше историје. У прогласу ОК КПЈ Лесковац, поводом шестомесечне борбе коју су водили народи СССР и поробљени народи Европе, дат је посебан одељак омладини у коме се поред осталог истиче: „Омладина Совјетског Савеза раме уз раме са својим старијим друговима, неустрашиво и пожртвовано нештедећи своје младе животе, слама Хитлерову ратну машину.

„...Буди достојна својих херојских предака у борби за част и слободу земље. Уједини све своје снаге у борби против окупатора и народних издајица и настави још јаче и снажније да уништаваш непријатеља и његове слуге. Оствари борбено јединство целокупне омладине, јер је то залога срећније будућности и бољег живота".[17]

Сва ова признања и позиви, који су упућени од стране Партије младој генерацији још више су давали подстрека младима за борбу против окупатора и домаћих издајника.

Али то не значи да, поред успеха, није било и пропуста. Ови пропусти су долазили отуда што је рад био постављен на најширу платформу, па је долазило до реорганизација и, чак, компромитовања активних чланова Скоја. Тако је крајем 1941. године био компромитован секретар ОК Скоја Александар Јовановић, који одлази у Кукавички НОП одред, а њега замењује Благоје Ристић — Раде Металац.

После одласка из Лесковца Браниславе Стефановић и Вере Стаменковић у раду скојевске организације у граду се истичу Нада Караичић Цуца и Добрила Кривокућа. У то време долази Петар Цекић, Перица Корчагин и преузима месно руководство Скоја. Сваки члан руководства имао је део града у коме је развијао своју делатност на проналажењу и проширењу скојевске организације. На једном састанку Месног руководства Скоја, одлучено је да скојевци стриктно прате рад љотићеваца, како би упознавајући њихов рад могли правовремено да интервенишу.

Почетком 1942. године ситуација у граду била је веома тешка, а још више се погоршала доласком Првог бугарског окупационог корпуса. Ослањајући се на ту организовану и наоружану фашистичку војску, четници, љотићевци и недићевци су појачавали терор у граду.

И поред тога што је ситуација била тешка, скојевци су давали све од себе у извршавању задатака. Из извештаја, који је послат ПК Скоја за Србију од стране Месног руководства Скоја крајем јануара 1941. године, види се организациона структура скојевске организације, њен рад, као и пропусти и овај извештај гласи:

„На територији града Лесковца постоји месно руководство Скоја које се састоји од три члана, два интелектуалца и радника. У граду који је подељен на три реона, постоје три реонска актива и два у средњој школи, тј. један у гимназији, један у Текстилној школи. Свих пет актива имају по три члана. Рад и у једној и у другој школи, а нарочито Текстилној школи је јако отежан, због љотићевских провокатора, јер их у школи има највише.

„На агитационо политичком раду укључено је у последње време 208 омладинаца тј. 108 по реону, 28 у гимназији и 12 у текстилној школи. Наш агитационо-политички рад је много подбацио услед реакције и честе промене у активу а и у нашем руководству.

„Војно-револуционарни рад слаб. Месне десетине које су постојале и које су се само звале месне десетине изгубиле су своју вредност због тога, што су се узимали људи колико да се створе десетине. Зато смо решили да извршимо реорганизацију десетина, наиме, да створимо такве десетине какве нам стварно требају. Следећи пут даћемо детаљнији извештај.

„Акције: у задње време није било таквих акција, сем оно када се водила борба у Лебану. Бацили смо клинце и оборили два аутомобила, један са рањеницима. Било је и ситних акција: писање парола, скидање путоказа, упалили смо један камион немачки. Свакодневно вршимо такмичење у сакупљању ствари за партизане.

„Васпитни рад: у свим реонима постоји по једна васпитна група од најбољих који хоће да уче. За месец децембар прикупљено је за Ској 3130 дин. од 210 рад., 40 средњошколаца".

Из извештаја се да закључити да је можда у Лесковцу постојало месно руководство Скоја од три члана, да је у граду било 15 скојеваца, као и да је било три актива у три рејона. Међутим, било је мало скојеваца у граду због тога што су се многи налазили у партизанским одредима, али без обзира на масовност, Ској је био веома активан јер је обухватио 208 омладинаца у агитационо-политичком раду. Прикупио је помоћ од 210 радника и 40 средњошколаца, и имао је групу у којима се проучавао марксистички материјал.

Почетком 1942. године на простору од Јастребца до Кукавице и од Озрена до Бабичке горе, на слободној територији деловало је више партизанских одреда у чијим је редовима било преко 1100 бораца, с тим што се у позадини из месних десетина увек могло мобилисати и неколико хиљада бораца и то углавном омладинаца. Плима устанка је била на врхунцу. Значи, добар део територије у јужној Србији контролисали су партизански одреди. То је условило да је скојевски рад био и интензивнији него у осталим деловима Србије. Најбројнија скојевска организација у првој половини 1942. године била је у јужној Србији. У лесковачком округу било је преко 400 скојеваца и то на терену Лесковца 250, а на терену Врања 150.

На слободној територији функционисала је народна власт од новембра 1941. године до априла 1942. године. Слободна територија омогућавала је и несметан и разноврстан рад омладине. Задаци омладине на слободној територији су обимнији и добијају други вид рада. Омладина је радила на снабдевању одреда храном и другим потребним намирницама. У свим местима на слободној територији формирани су одбори за прикупљање добровољног прилога. Омладинке су организовале састанке и на њима преле вуну, плеле чарапе, џемпере, рукавице, шиле кошуље, крпиле и прале веш итд. На тим прелима су се читали прогласи, леци, препричавали примери херојства омладинаца из протеклих борби итд.

У Лапотинцу, Д. Коњувцу, Косанчићу, Стубли и Белановцу радиле су дилетанске групе састављене од омладинаца. Спремале су једночинке. Приредбе су одржавали по селима, а програм је био богат и разноврстан. Хорови су певали партизанске песме, а ниједна приредба није прошла без шаљиве тачке „враца".[19]

У Лесковцу и поред тешке ситуације, скојевска организација је ипак радила. То се најбоље види из извештаја које је ПК КПЈ за Србију добио од стране ОК КПЈ Лесковац 30. јануара 1942. године. У томе извештају се, поред осталог, о раду омладине каже:

„Омладина се сада мало учврстила. У руководству има два члана. Један нам се мало компромитовао, те се морао склонити. Имају пет актива, три реонска и два школска. На конференцији окупљају 170 другова. Сада су имали акцију писања парола која је извршена, али није задовољена. Омладина се овде учвршћује".[20] Почетком фебруара одржан је састанак Месног руководства СКОЈ-а за Лесковац, коме су присуствовали Петар Цекић и Благоје Ристић, секретар ОК Скоја. На том састанку чланови руководства су добили већи број летака (вероватно је то био летак поводом осамнаестогодишњице смрти Љенина) да би их поделили на својим теренима. У тој акцији били су ангажовани сви скојевци.

После тога састанка Добрила Кривокућа је требало да има састанак са Благојем Ристићем. Међутим, до састанка није дошло, јер је извршена провала у скојевској организацији и дошло до групног хапшења скојеваца. Ова масовна провала ни до данас није објашњена, али се претпоставља да је издајство извршио Слободан Грубишић Бода.[21]

У периоду од фебруара до априла 1942. године настају тешки дани за народноослободилачки покрет у овом крају. Окупатор са домаћим издајницима сконцентрисао је све снаге да уништи ово веома важно жариште народноослободилачког покрета у Србији. За ово време партизански одреди водили су веома жестоке борбе са окупатором и домаћим издајницима на Бељаници, у Пустој Реци, Поречју и Јабланици и у тим борбама гину најпрекаљенији комунисти овога краја и то: Тома Костић, Коста Стаменковић, а пре тога Влада Борђевић, Сима Погачаревић и многи други. Скојевска организација је исто тако претрпела огромне губитке. Поред многих светлих ликова, дали су своје животе Благоје Ристић — Раде Металац, Сланимир Вељковић Зеле, Лепосава Стаменковић Лепша, Тихомир Ракић Вељко, Бранко Николић херојски и свесно жртвујући се за ствар ослобођења овога народа и новог друштвеног поретка. Осим тога, велики број скојеваца непријатељ је отерао у концентрационе логоре, Смедеревску Паланку итд. Али

све то неће помоћи окупатору иако је дошло до привременог губљења слободне територије, да угуши устанак у овом крају, већ ће омладина под руководством КП да преброди све те привремене кризе и доследно наставити започету борбу противу окупатора и домаћих издајника.

Упркос великим губицима које су претрпели у великој пролећној офанзиви 1942. године и привременом потискивању са слободне територије, партизански одреди у лесковачком округу ипак су се одржали и већ у лето 1942. године поново почињу да изводе акције.

После изласка из затвора Разуменка Петровић успоставља прве контакте са члановима КП у граду. Повезује се са Војиславом Николајевићем Чиплико̀м, а убрзо и са Борђем Стаменковићем и Оливером Цуверовић .Одржала је са њима састанак и на њему је одлучено да се почне са оживљавањем народноослободилачког покрета и да њих троје чине Месно партијско руководство. Ово партијско руководство у овим тешким данима окупације показало је велику сналажљивост и упорност и за кратко време оформили су три партијске ћелије, са више чланова партије, Месно руководство Скоја, као и пет пододбора НОФ-а. У Лесковцу је самим тим НО покрет почео да дејствује, јер се у граду појављују пароле и леци, као и организовани рад.

Одмах затим партијска организација успоставља везу са лесковачким НОП одредом, а обновљен је партијски рад и у Лесковцу.

Половином јуна 1942. године чланови КП и војног руководства са терена Пусте Реке и Јабланице, држе партијско саветовање на Радану и на њему врше детаљну анализу политичке и војне ситуације, а у духу директива добивених од стране ПК КПЈ за Србију.

На овом саветовању реорганизован је штаб Јабланичког НОП одреда и донет закључак да Василије Смајевић Новак, пође на Кукавицу и Црну Траву, а да Милија Радовановић Новица, оде на терен Пусте Реке и успостави везу са Лесковцем и ПК КПЈ за Србију.

После саветовања партијски рад на терену Пусте Реке и Јабланице оживљује. Партијска организација са скојевцима и борцима, који су дошли из одреда, после кратког предаха, почели су да развијају активност и на јачању НОП-а. Они су објашњавали привремени губитак слободне територије, указивали да је остала жива снага одреда, да се НОП у земљи шири и упозорили борце да се организују и почну акцију.

У другој половини 1942. године партизански покрет нараста и на десној страни Јужне Мораве. Народноослободилачки партизански одреди врше и оружане акције већих размера, без обзира што је окупатор са домаћим издајницима створио читаву мрежу својих упоришта.

Оживљавање НОП-а и поново активирање партијске организације, као и наставак борбе поново је забринуло окупатора и његове слуге. У једном извештају начелник среза лесковачког каже: „У току месеца августа јавна безбедност у овом срезу је знатно погоршана. У овом месецу примећена је јача акција шумских одметника-партизана, нарочито у источном и јужном делу среза. Од ових партизана у току овог месеца спаљено је неколико општинских архива и покушава се да се омете правилно функционисање власти".[22]

Почетком јуна формирано је поново Месно руководство Скоја. Ради лакшег руковођења скојевском организацијом и даље је задржана подела на три рејона. Почетком школске године обновљен је рад скојевских актива у Гимназији и Текстилној школи.

Рад Скоја у Гимназији узима такав замах, да су ускоро формирани скојевски активи поново у свим одељењима виших разреда. Формирано је и посебно руководство у Гимназији. На састанцима актива проређивана је Историја СКП (б), прогласи ОК-а, роман Островског „Како се калио челик", држање пред класним непријатељем и марксистичка литература.

Активност скојевске организације у средњим школама у Лесковцу, а посебно у Гимназији, била је запажена и у квислиншкој штампи. О тој активности „Ново време" је писало: „Прави узрок комунистичке акције лежи у комунизираној омладини, која се годинама у лесковачкој гимназији потпуно несметано васпитавала у духу комунизма. Зато лесковачку гимназију с правом можемо назвати „Црвеном тврђавом" или школом за васпитавање комунистичке омладине."[23]

У току 1942. године Ској се је у граду организационо средио и омасовио, али ће претрпети велике губитке у новембарској провали.

На територији лесковачког ратног округа у току маја 1942. године обнављају свој рад и партијске ћелије и скојевски активи. Нарочито је у том пери-

оду запажен рад Скоја у Лапотинцу, Коњувцу, Белановцу, Доњем Коњувцу, Косанчићу и др. селима. Ови активи се повезују и координирају рад на извођењу појединих акција.[24]

Иако је непријатељски пропагандни апарат ступио у дејство после заузимања слободне територије да одврати народ од народноослободилачке борбе није имао успеха. Недићева пропаганда, присуство бугарске фашистичке војске, добровољаца, четника и др. и уз њихову помоћ квислишка власт, почела је да врши притисак нарочито на омладину, за одлазак на рад у Бор и Немачку. Скојевска организација, активним радом и правилним објашњавањем непријатељске пропаганде, успевала је да одоли овој непријатељској пропаганди и не дозволи омладинцима да иду на рад. Окупатор са домаћим издајницима је знао да су борци партизанских одреда углавном омладинци и због тога преузимају све могуће мере како би их мобилисали било у квислиншке формације или отерали на принудни рад у Борски рудник или Немачку. Увидевши да фашистичка мобилизација поприма шири карактер ПК КПЈ за Србију у прогласу од јуна 1942. године, обраћа се омладини следећим речима:

„...Ти си дала највеће жртве за ослобођење нашег народа. На тебе су зато фашистички гадови уперили све своје отровне стреле да те разбију и онемогуће у вођењу ослободилачке борбе. Тебе непријатељ хоће на силу да однароди. Од тебе наш народ и даље највише очекује за своје ослобођење и налаже ти да кујеш кроз борбу јединствени антифашистички фронт младих, залогу ослобођења нашег народа. У бој омладино!"[25]

Омладина је ове речи у прогласу без резерве прихватила и наставила одлучујућу борбу.

Домаћи издајници у чије редове омладина није хтела да одлази, предузимали су принудну мобилизацију омладинаца. У току ноћи њихове јединице блокирају села, покупе омладинце, стрпају их у камионе и одводе у своје касарне у Лесковац и Ниш. Пресвлаче их, изводе обуку и врше политичку припрему како би их оспособили за борбу противу партизанских одреда. Из Д. и Г. Коњувца успели су да на тај начин ухвате 15 омладинаца, који су се у свим овим припремама истакли као „узорни и добри" војници у једномесечној обуци и на тај начин заслужили десетодневно одсуство. Дошавши кући са одсуства нису се враћали у издајничку војску, већ су сви отишли у партизане, сем двојице.[26]

У Лебану је четничка омладина била организована преко тзв. секција. Забележено је да су формиране три секције равногорске омладине: организационо, пропагандна и обавештајна, а целокупан садржај њиховог рада био је постављен на принципу копчи (троји).[26]

Крајем године у многим селима лесковачког округа, били су формирани одбори СНООС-а, који су окупљали велики број омладинаца. Најактивнији у раду у том периоду били су одбори СНООС-а у селима: Косанчићу, Лапотинцу, Стубли, Д. Коњувцу, Гајтану и др. Они су показали добре резултате у прикупљању прилога са народноослободилачким фронтом за одред, а на том задатку је радила и скојевска организација. Преко СНОС-а вршене су припреме за вршење пријема у Ској.

На територији лесковачког округа формирају се или реорганизују активи Скоја у многим селима и то: Тулару, Реткоцеру, Лапотинцу, Косанчићу, Кацабаћу, Плавцу, Граници, Сувом Пољу, Доњем Коњувцу, Белановцу, Стубли, Њуковцу, Петровцу, Обилићу, Дубрави, Горњем Коњувцу, Речици и др.

Рад Скоја у 1942. године се одвијао на организационом сређивању и међусобном повезивању организације, пружању помоћи илегалним НОО у прикупљању намирница, оружја и муниције, припремању и слању омладинаца у партизанске одреде. Омладинци-скојевци су у 1942. години преко одигравања фудбалских утакмица, успели да окупе велики број омладине и да их припреме за народноослободилачку борбу.

Крајем 1942. године учестале су акције на телеграфско-телефонским линијама. У ноћи између 31. октобра и 1. новембра, пресечене су све жице на путу Лесковац — Власотинце. Учестале су саботаже у текстилним фабрикама, а један од највећих и најважнијих успеха партијске организације у Лесковцу, продор у саму полицију и проналажење сарадника у њој.

Народноослободилачки покрет у лесковачком крају поново је нарастао. Окупатору и домаћим издајницима је то веома сметало, те због тога у Лесковац долазе агенти специјалне полиције из Београда. Они од новембра 1942. године врше масовна хапшења. Похапшене активисте злостављали су и мучили у затворима Лесковца и Београда. Хапшења су била масовна због тога што се у по-

крет увукао неки омладинац по имену Драги. Он је стално био са Оливером Цуверовић и познавао је многе који су радили за НОР. Специјалној полицији из Београда успело је да ухапсе овог омладинца и да му изнуди признање. Пошто је признао да је радио са људима који су радили за покрет, принуђен је да скојевцима које је познавао представи агенте као више скојевске функционере. То је омогућило полицији да ухапси већи број скојеваца. Од чланова Месног руководства Скоја ухапсили су Александра Стојановића и Добрилу Кривокућу. Нарочито тешка мучења поднео је Александар Стојановић. Толико је био издржљив и пркосан у свакој прилици да су и сами агенти говорили да је штета што то није њихов човек. Ова провала је погодила радничку и средњошколску омладину. У Смедеревску Паланку на преваспитавање отерала је 14 ученика-ца.[28]

На крају 1942. године треба истаћи да је прошла најтежа година за народноослободилачки покрет овога краја, али и поред свих провала и масовних хапшења НО покрет је одржао свој континуитет. Тиме је омогућен још већи размах борбе противу окупатора и домаћих издајника.

Омладински покрет Лесковца и околине у 1943. години

У току 1943. године, нарочито у другој половини, на југословенском ратишту одигравали су се веома значајни војно-политички догађаји.

Захваљујући повољном развоју међународних догађаја и значајним успесима народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије, у јесен 1943. године народноослободилачки рат у Србији и на терену јужне Србије, почео је све интензивније да се развија.

У позадини је скојевски рад знатно добио у ширини и интензитету. Скојевска организација упоредо са партијском организацијом, стално је јачала своје редове. Пажња од стране Партије била је нарочито поклоњена на организационом учвршћењу скојевске организације. На терен лесковачког округа почетком 1943. године дошао је Светозар Вукмановић Темпо. Он је одржао више војно-партијских саветовања на Кукавици и Црној Трави, реорганизовао партизанске снаге створивши Први јужноморавски НОП одред са дејством на левој страни Јужне Мораве од Кукавице до Копаоника, а потом и Други јужноморавски НОП одред са дејством на десној страни Ј. Мораве од Козјака, до Бабичке горе.

Реорганизован је ОК КПЈ за Лесковац, а за секретара је дошао Видое Смилевски. Терен новог Окружног комитета обухватао је лесковачки, јабланички, власотиначки, добрички, топлички и косанички срез.

Окружно партијско поверенство на црнотравско-врањском терену прераста у ОК КПЈ Врање, а упоредо са стварањем окружних комитета партије формирају се и окружни комитети Скоја, за ове две територије, па ћемо због тога о раду Скоја у наредном периоду износити само рад Скоја са територије ОК Скоја за лесковачки округ, нужно захватајући рад Скоја са те територије која ће ући у састав ОК Скоја Лесковац после ослобођења, а занемарујући рад ОК-а Скоја Топлице, после његовог формирања и изласка из састава ОК Скоја Лесковац.

Окружни комитет Скоја формиран је фебруара 1943. године са секретаром Стојаном Миленковићем на челу.

Нагло ширење скојевске организације у 1943. године захтевало је и стварање нижих скојевских руководстава СК Скоја као и општинских и рејонских руководстава Скоја. Први СК Ској на овој територији отворен је за Пусту Реку и Јабланицу 22. маја 1943. године у махали Граовце — Лапотинце. Секретар СК Скоја за Пусту Реку и Јабланицу био је Мића Сретић, а чланови Александар Виденовић — Цале и Милан Миладиновић Пљака. Састанку су присуствовали Видое Смилевски Бата, секретар ОК КПЈ Лесковац и Нада Караичић, члан ОК Скоја за Лесковац.

Том приликом терен је подељен на три рејона. Први рејон је обухватао доњи део Пусте Реке, са центром у Лапотинцу а тај терен је држао Милан Миладиновић. Други рејон је обухватао села око Д. Коњувца, а тај терен држао је Мића Сретић. Трећи рејон је обухватао села око Вујанова, а тај терен је држао Александар Виденовић.

Одмах после формирања СК-а, пришло се формирању општинских руководстава Скоја, према територији коју су држали општински НОО.[29]

Основни задатак општинских руководстава Скоја била је координација рада сеоских актива, усклађивање задатака које поставља СК Скоја и др.

Општинска руководства Скоја постојала су у Косанчићу, Лапотинцу, Д.

Коњувцу, Орану и др. Радило се на проширењу мреже скојевске организације. У овом периоду формирани су и активи у Свињарици, Мрвешу, Бојнику, Вујанову, Душанову, Придворици, Магашу, Бублици, Драгом Делу, Богојевцу.

У првој половини 1943. године у свим селима где су постојали скојевски активи, формирани су одбори НООС, који другом половином углавном прерастају у одборе УСАОЈ-а.

За време ове активности скојевске организације, непријатељ је покушавао да предузме мере. Трудио се да организује равногорску омладину. У том циљу четници заказују збор маја 1943. године у Реткоцеру. На збору је требало да се сакупе сви омладинци из села. Међутим, на збор није дошао неки омладинац виђенијег сељака, кога су они вероватно планирали у руководство њихове организације. Неколико четника је послато да ухвате омладинца и доведу на збор. Овај омладинац, видевши четнике, почео је да бежи у правцу шуме. Четници су отворили ватру, омладинац се вратио у кућу, узео пушку, отрчао у шуму и отворио ватру на четнике. Ово препуцавање узнемирило је омладинце и сељаке који су дошли на збор и озлојеђени поступком четника Саве Миловановића разиђу се. Тако је покушај четника да организују омладину остао без успеха.[30]

Садржај рада и актива и виших форума Скоја

Рад виших органа Скоја у 1943. години био је веома плодан. На ослобођеној територији Пусте Реке налазио се ОК Скоја за Лесковац и Топлицу и чланови ПК Скоја и ПК КПЈ за Србију. Присуство руководилаца виших форума омогућило је да организација успостави чврсте принципе.

Унутар комитета и актива Скоја, дељени су задаци по секторима, а у комитетима сваки члан је добио рејон за чији ће рад одговарати. Сваки члан је имао конкретна задужења и увек се знало приликом обиласка актива о којим питањима има да предузима ефикасне мере. Сваки члан комитета, као и члан актива је одговарао за свој рад, и одговарао на наредном састанку подносећи извештај. На дневном реду обавезно на сваком састанку је била критика и самокритика, а то је имало огромног утицаја за формирање лика младог комунисте. Кроз другарску критику скојевци су указивали један другоме на слабости и пропусте, који су се дешавали у раду, а исто тако сваки члан се осврtao самокритички на своје пропусте и недостатке.

Свесно, са пуно одговорности и дисциплине сваки члан Скоја извршавао је своје задатке имајући у виду општи циљ, а све остале његове потребе су том циљу потчињене.

На терену Пусте Реке, Јабланице и Топлице није било омладинаца који је био ван утицаја Скоја или УСАОЈ-а. Из редова Скоја, партија је црпла непресушни резервоар својих кадрова. Многи тадашњи омладинци у наредном периоду постали су познати теренски и војни руководиоци.

После значајних победа Народноослободилачке војске на терену Лесковца и Топлице, омладина је развила још ширу активност, а та активност се испољавала на окупљању омладине у организације УСАОЈ-а. После извршења задака најбољи омладинци примани су у СКОЈ.

Теоретски рад је подигнут на виши степен, путем семинара и курсева: на организовању хорских и дилетантских секција, који су приређивале приредбе по селима; припремању омладине за одлазак у партизанске одреде и бригаде; окупљању женске омладине која се организовала у изради веша, цемпера, чарапа, рукавица за борце НОВЈ и ПОЈ итд.

У то време омладина је доста радила на прикупљању добровољних прилога. Из једног сачуваног списка се види шта су све скојевци из Кацабаћа сакупили и у њему стоји: „Мида Савић 3 кошуље, 2 гаће, 2 пара чарапе, 1 панталоне, 1 кг. масти, 300 динара три пара опанака. Стеван Тодоровић: 1 кошуља, 1 капут, 1 пар чарапа, 1 пешкир, 2 кг. масти, и 100 динара. Милорад Стојановић: 1 кошуља, 1 гаће, 0,5 кг. масти, 1 пешкир и 100 динара. Вецко Динић: 1 пуловер, 2 пара чарапа, 1 кг. масти, 1 пар опанака, 3 гаће, и 1 пешкир. Бошко Љубеновић: 2 пара чарапе, 2 гаће, 1 кгр. масти, 50 динара, 1 кошуља и 3 пара опанака. Милорад Пешић: 1 кошуља, 1 кг. масти, 10 динара, и 1 гаће. Обрен Митић: 1 кошуља, 1 панталоне, 2 пара опанака, 1 пуловер, 1 шал, 1 капу, 50 динара и лист „млади антифашист“ итд.[31]

Одзив омладинаца у добровољним прилозима у свим селима био је велики. Актив Скоја из Гајтана, на једној акцији сакупио је преко 100 пари чара-

па, а под руководством СК Скоја за Пусту Реку и Јабланицу, прикупљено је преко 2000 чарапа и те чарапе донели су на дан формирања Прве јужноморавске бригаде.

Самостална акције Скоја половином 1943. године

ОК Скоја јуна 1943. године донео је одлуку на предлог СК Скоја Јабланице и Пусте Реке, да организује акције на рушењу телефонских линија, које су повезивале непријатељски гарнизон из Житног Потока, преко Житораће са Прокупљем. Исто тако, донета је одлука да се изврши сечење бандера на линији Медвеђа — Лебане — Лесковац и за ову прилику су формиране специјалне десетине.

Према плану СК Скоја, за руководиоца акције, која је требала да прекине телефонске везе Житни Поток — Житораће — Прокупље, одређен је Мића Сретић, а у овој акцији су учествовали активи Скоја из Границе, Кацабаћа, Плавца, Буковца и Сувог Поља.

Скојевци су успели да пресеку телеграфске везе између непријатељског гарнизона. У акцији је учествовало око 30 скојеваца.

Једна група скојеваца, вршила је напад са истим циљем, ради прекидања телефонских веза између бугарског гарнизона, који се је налазио у Лебану и Медвеђи. Овом акцијом је руководио Вуксан Булатовић, која је у потпуности успела.

Скојевци су били снабдевени најпотребнијим алатом за акцију и то: тестерама, секирама и кљештама. Акцију су извели скојевци из Орана, Вујанова, Каменице, Турјана и др. села.

Рејонски комитет Скоја Косанчић, — Лапотинце у исто време извршио је акцију на рушењу сталних телефонских линија између Лесковца и Лебана.

Омладина Косанчића и околине у лето 1943. године, показује разноврсну активност. РК Скоја Косанчић — Лапотинце, доноси одлуку да се у непријатељском гарнизону у Косанчићу испишу пароле:

„Ни зрна жита окупатору! Живели партизани! СФ — СН! Живео друг Тито" И поред сталног патролирања од стране непријатеља скојевци су успели да напишу пароле и да непријатеља изненаде. Писање парола у непријатељској позадини је стварало самопоуздање код народа и будило његову свест за још енергичнију борбу, а код непријатеља изазвало револт и усамљеност.

После ових акција скојевци врше напад на непријатељски гарнизон у Косанчићу, демонстративни напад на бугарски гарнизон у Брестовцу и на железничку пругу. У част прославе октобарске револуције изводе демонстративне нападе на непријатељске гарнизоне у Прокупљу, Брестовцу и Лебану и то све са успехом.[32]

Активност Скоја у Лесковцу, Прокупљу и другим деловима лесковачког округа

Градови су и поред окупаторског терора и строгости квинслиншких власти, у већини и даље били на страни народноослободилачког покрета. Носилац политичке активности била је омладина, нарочито ученици гимназије и других школа.

Организационо устројство скојевске организације је завршено. Створени су СК Скоја лесковачког, пусторечког, јастребачког, бабичког и Пасјачког среза, као и Поверенство за Горњу Јабланицу.

У фебруару 1943. године образовани су МК Скоја у Лесковцу и Прокупљу, а после су формирани и реонски комитети Скоја у Пустој Реци, Поречју, Добричу и другим местима. Априла је формиран ОК Скоја за врањски округ са Славољубом Петровићем Бером.

ОК Ској давао је редовно помоћ руководствима СК-а, јер су увек присуствовали њиховим састанцима, а ти састанци су се одржавали најмање десетодневно. Чланови пак среских комитета Скоја, редовно су присуствовали састанцима рејонских комитета Скоја. Организациона повезаност унутар Скоја је била на принципима организационе структуре КПЈ, а она се огледала у томе што су секретари општинских комитета били чланови РК-а, а секретари РК-а, чланови СК Скоја, а секретари СК Скоја, чланови ОК Скоја и то је омогућавало редовно да свим састанцима руководстава присуствују чланови вишег руководства.

Састанци су били веома дуги, јер се је на њима расправљало понекад и преко десет веома важних тачака. На свим састанцима актива биле су исте тачке дневног реда. Тачке дневног реда су се претресале појединачно и сви су дискутовали износећи шта су урадили. Састанци су трајали читав дан, а понекад

су се настављали и сутрадан. На свим састанцима су биле тачке дневног реда: политичка ситуација; организационо питање; извештај о раду; критика и самокритика; теоретски рад итд.[33]

У 1943. години мрежа скојевских актива је била веома раширена на терену лесковачког округа. На терену топличког поверенства постојали су скојевски активи у Вољчинци, Коњарнику, Пејковцу, Кару, Новом Момчилову, Дебелом лугу, Асановцу, Бадњевцу, Влахову, Горњем Црнатову, Бабушници, Дешилову, Д. и Г. Расовачи, Лепаји, Облачини и другим местима.

Октобра 1943. године само на територији лесковачког округа било је 210 чланова Скоја, не рачунајући оне у оружаним одредима. Писмо упућено крајем године II конгресу УСАОЈ-а потписало је преко 2000 омладинаца и омладинки.[34]

На терену Поречја постојали су скојевски активи у Брзи, Горини, Пресечини, Мирошевцу, Г. и Д. Јајни, Збежишту, Радоњици, Трњану и др. селима.

Током лета и јесени 1943. године многе партијске и скојевске конференције или окружна саветовања, била су посвећена раду Партије и Скоја међу омладином.

Средином септембра, одржана је окружна конференција омладинских руководилаца на планини Пасјачи, Конференцији су присуствовали сви чланови среских комитета Скоја, као и секретари рејонских комитета Скоја. Било је присутно око 40 делегата са територије лесковачког округа. Овим саветовањем је руководио Драги Стаменковић, секретар ПК Скоја за Србију, а били су присутни Недељко Караичић Милисав, члан ПК КПЈ за Србију, Видое Смилевски Бата, секретар ОК КПЈ за Лесковац, Радован Пантовић, секретар ОК Скоја Лесковац и чланови ОК Скоја Нада Караичић и Ранђел Младеновић. На конференцији је разматрано организационо питање, а поднет је извештај о стању и проблемима сваке организације појединачно. На крају су донети закључци којима су истакнути основни задаци: да се подигне идеолошки ниво руководећих кадрова скојевске организације, у првом реду преко курсева; да се изврше припреме за слање што већег броја омладинаца у одред, ради формирања већих оружаних јединица; да се у Ској приме сви активни омладинци, на слободној територији и да се укључе у акције које организују Партија и Ској; да се масовни рад са омладином постави на ширу основу, стим што ће се преко омладинских десетина и других активности обухватити сва омладина.[35]

Партијске и скојевске конференције и из других мера које су предузимали Партија и Ској, ради јачања скојевског рада међу омладином, допринеле су да су на терену свакодневно ницали нови одбори УСАОЈ-а. Иако су на терену у другој половини 1943. год. стварани одбори и организације УСАОЈ-а, градска, рејонска и друга руководства, ове организације нису биле формиране, већ су одборима УСАОЈ-а руководили комитети Скоја, али то не значи да је он био индентичан Скоју.

Напротив, у лето и јесен 1943. године, нарочито на ослобођеној територији, велики број омладинаца, који нису били у Скоју, обухваћени су разним активностима ослободилачког покрета и преко културно-просветних одбора, ударних омладинских група, а нарочито радних чета, обављали су врло одговорне и корисне послове, дајући свој допринос развоју ослободилачког покрета.[36]

После Окружне конференције Скоја на Пасјачи крајем октобра 1943. године, формира се Окружно поверенство Скоја за целу Топлицу, чији је секретар био Аранђел Младеновић Корчагин.

Међутим, треба истаћи да и поред масовности доста се секташило у пријему нових чланова. У једном писму Драгог Стаменковића ПК КПЈ за Србију 1943. године, истиче се „да се у свим срезовима секташи у погледу пријема нових чланова Скоја". Из писма се још види, да је месец дана после ове интервенције примљено 100 нових чланова.[37]

Окружно саветовање скојевских руководилаца на Пасјачи, поставило је, поред осталих задатка, и неопходност припреме омладинаца за одлазак у војне јединице. У том смислу вршене су одговарајуће организационе мере. На овај терен у то време долази и Благоје Нешковић, који преноси директиву о потреби формирања Прве јужноморавске бригаде. На скојевским састанцима, поред осталог, дискутовало се и о одласку омладинаца у бригаду. На тим састанцима сваки скојевац је узимао обавезу да ради са одређеним бројем омладинаца, да их припрема за одлазак у партизане. Овај интензивни рад трајао је више од месец дана и уродио плодом. За то време направљени су спискови омладинаца који су се изјашњавали пред народом да желе да иду до-

бровољно и позивали остале присутне да ступају у војне јединице. За веома кратко време на терену лесковачког округа, формирале су се две бригаде Народноослободилачке војске и попуњени одреди из којих ће касније израсти нове бригаде.

Један збор и једну активност у ово време хроничар је забележио:

„И река почиње да тече, непресушна река нових бораца ка Радану. Спрема се одело, обућа, договара се на зборовима, јавно и тајно, прави се списак и сутра на великом збору изражавају јасно жеље за одлазак са друговима. Зборови су масовни, изађе цело село и старо и младо, и мушко и женско. Све хоће да чује, да види своје дичне партизане и да их поздрави, да кличе Црвеној Армији, својој народноослободилачкој војсци и Врховном команданту Титу и савезницима Енглезима и Американцима. Зборови се претварају у весеље, у коло. Пуста Река хоће поново у „Бој за народ свој", хоће поново на Лебане, на Лесковац, да казни домаће нитков за издају, да се освете фашистичким гадовима за двогодишње ропство, за опљачкану имовину, отето жито, попаљени Бојник, затворене у логору и побијене синове"[38]

После овакве активности и одласка скојеваца терен је остао празан. Ској је морао још интензивније да настави рад и врши пријем новим чланова. У веома кратком року, примљени су у Ској сви омладинци који су активно радили у организацији УСАОЈ-а. Без обзира на одлазак скојеваца у војне јединице, Ској се на терену лесковачког округа веома брзо омасовљавао и рачунајући њих и оне који су отишли можемо са сигурношћу тврдити, да је крајем 1943. године највише скојеваца било у Србији у овом округу.

Велика активност скојевских организација, сметала је окупатору, па је покушавао на све могуће начине и свим могућим средствима да је угуши.

Окупатор са домаћим издајницима је предузео масовно хапшење омладине у Прокупљу и Лесковцу у другој половини 1943. године. Полицијски агенти у Прокупљу, су успели да приликом претреса групе ученика на железничкој станици код једног од њих пронађу списак чланова Скоја из Гимназије у Прокупљу. По том списку бугарски фашисти са полицијским агентима су успели да похапсе око тридесет ученика, које су спровели у нишку полицију, а затим у омладински логор у Смедеревској Паланци. Пред крај године је и престала да постоји месна организација Скоја у граду.[39]

Крајем октобра 1943. године у Лесковцу долази до нове велике провале у партијској и скојевској организацији, која по броју ухапшених и последицама ни по чему не заостаје иза мартовске и новембарске провале 1942. године. Треба нагласити да један број од ових активиста, који су овом приликом похапшени, настрадали су пре свега зато што су се опортуно понашали. Несумњиво је да су акције које су изводили (сакупљање прилога, пропагирање покрета и слично) и имале свој значај, али би далеко корисније, па и по саме њих боље било, да су благовремено ступили у оружане јединице НОВ, јер су за то у ово време постојали сви услови. То значи да су многи активисти који су страдали у овој провали могли то да избегну да су благовремено отишли у одреде у околину Лесковца, који су у то време били већ прерасли чак у бригаде.[40]

Последице провале нису се осећале само у овој години већ је настављена и у 1944. години и нанела је прилично штете партијској и скојевској организацији у Лесковцу, али је и није уништила.

Рад и активност скојевске организације и организационо јачање и учвршћење УСАОЈ-а у 1944. години

Немачка ратна машина са својим савезницима је од 1943. године трпела страховите поразе од антихитлеровске коалиције на свим фронтовима. Савезници су преузели иницијативу на свим фронтовима и немачке фашистичке снаге су биле присиљене да се бране. Јединице Црвене армије незадрживо су марширале према западу, приближавајући се немачкој граници. После капитулације Италије и великих успеха у борби против Немаца на Апенинском полуострву, западни савезници су се припремали за отварање другог фронта у Европи.

На југословенском ратишту одигравали су се крупни војно-политички догађаји. Народноослободилачка војска израсла је у снагу од око 300 000 бораца, који су окупатору и његовим сарадницима наносили осетне губитке у људству и ратном материјалу.

Упоредо са војним победама, народноослободилачки покрет у Југославији

постигао је и значајне политичке успехе. На ослобођеним и окупираним деловима Југославије, бирани су нови органи демократске власти, а на Другом заседању АВНОЈ-а положени су темељи државном и друштвеном уређењу нове Југославије и донете одлуке које су биле од далекосежног значаја за будућност наших народа.

Захваљујући повољном развоју међународних догађаја и значајним успесима НОВЈ, народноослободилачки рат у Србији почео је све интензивније да се развија. Оно што нарочито карактерише развој борбе у Србији, крајем 1943. и почетком 1944. године јесте стварање већих војних формација, бригада и дивизија.

У оваквој ситуацији партија је посебну пажњу поклањала на јачању скојевске организације, како би Ској могао да окупи што већи број омладинаца и да их укључи у разне акције ослободилачког покрета.[41]

Покрајински комитет Скоја у 1944. години деловао је знатно ефикасније, сигурније и са много више успеха. Кад је почетком априла 1944. године попуњен новим члановима, могао је да оперативније делује, да обилази окружне комитете Скоја и пружи непосреднију помоћ у учвршћивању скојевских организација.

На територији Пусте Реке и Јабланице предузете су озбиљније мере на јачању и учвршћењу скојевске организације и претварању УСАОЈ-а у ширу, масовнију и политичку организацију. У одборе УСАОС-а бирани су најактивнији омладинци, углавном чланови Скоја и на тај начин је Ској обезбедио руководећу улогу и преко ње је могао да спроводи своје одлуке. Но, на почетку односи у раду између УСАОС-а и Скоја, нису били издиференцирани и било је лутања, али они су касније прецизирани и обе организације су нашле свој садржај рада у ангажовању на јачању фронта у што бржем ослобођењу земље.

Резултати на организационом јачању и учвршћењу организација УСАОС-а најбоље се могу сагледати у раду на ослобођењу територије јужне Србије и то у лесковачком округу, кроз такмичења у припремама за Други конгрес УСАОЈ-а. У периоду од јануара до маја, готово у свим селима где су постојали активи Скоја, били су формирани и одбори УСАОС-а, а у селима где није било сеоских актива такође су формирани одбори УСАОС-а. Има података из којих се види да је у многим срезовима овога региона преко 90% скојеваца у претконгресном такмичењу ступило у оружане јединице НОВЈ и ПОЈ, тако да су од омладинаца УСАОС-а формирани активи Скоја. Од омладинаца из одбора УАОС-а у овим срезовима биле су формиране ударне диверзантске групе, које су под руководством чланова КПЈ и чланова Скоја спроводиле акције на терену. Омладинци су вршили и обавештајну службу, извештавајући штабове бригада и одреда о снази непријатеља. Сакупљали су оружје, одећу и намирнице за потребе одреда и обављали многе друге корисне задатке сличне онима које су раније вршили скојевски активи.[42]

Држећи се упутстава и препорука од стране ЦК Скоја, Окружни комитет КПЈ за Лесковац је у току лета, па све до краја 1944. године све озбиљније постављао рад са омладином. Нема састанка ОК КПЈ, СК КПЈ, ОК Скоја и СК Скоја, да није утицано да омладински рад треба поставити на ширу платформу и да треба окупити сву омладину која жели да активно ради и сарађује у народноослободилачком покрету.

На састанку СК Скоја за Пусту Реку, одржаном 5. и 6. јануара у Горњем Брестовцу, расправљано је о раду скојевске организације у Пустој Реци. Сви чланови СК-а подносили су извештаје сва свога терена — рејона. Констатовано је том приликом да скоро у свим селима Пусте Реке постоје активи Скоја и одбори УСАОС-а, а у многима пионирске и радне чете. Истакнуто је да су се посебно истицале организације у Лапотинцу, Косанчићу, и Вујанову. Нешто већу активност показала је била у овом периоду омладинска организација у Коњувцу и Г. Брестовцу.[43]

Пошто је дошло до одлагања одржавања Другог конгреса УСАОЈ-а, дух такмичења није престајао. Омладина је добила задатак да буде иницијатор, на популаризацији одлука Другог заседања АВНОЈ-а.

Проучавање и популарисање одлука Другог заседања АВНОЈ-а били су веома значајна политичка акција на територији лесковачког округа, у којој су учествовали не само чланови КПЈ и чланови Скоја, већ и друге прогресивне и патриотске масе. Уз помоћ ОК КПЈ за Лесковац и ОК Скоја, организовано је више зборова и конференција на којима је објашњен значај тих одлука. У овом значајном политичком задатку, нарочито се испољила активност омладине у Пустој Реци, Поречју, Д. и Г. Јаблани-

ци, Пасјачи и другим деловима округа, тако се је кроз такмичења за Други конгрес УСАОЈ-а омладина упознавала и са одлукама заседања АВНОЈ-а.[44]

Омладина у част Другог конгреса УСАОЈ-а није се такмичила само у популарисању одлука Другог заседања АВНОЈ-а, већ се такмичила у мобилизацији омладине ради ступања у оружане јединице НОВЈ; на стварању јединства омладине; у обухватању омладине и укључивању у органе ослободилачког покрета; идеолошко-политичком и културно-забавном животу омладине итд. Са омладином су одржавани масовни зборови и конференције, на којима је омладина обећавала да ће наставити борбу са још већим еланом и да ће одлуке Другог заседања АВНОЈ-а прихватити као своје. На једном таквом збору, одржаном у селу Коњувцу почетком 1944. године, присуствовало је око 8000 омладинаца и том приликом извршена је смотра и уручена прелазна застава за предани рад и сви присутни су потписали подравно писмо Другом конгресу УСАОЈ-а.[45]

За време ових такмичења омладина се масовно активирала и дешавало се да сви омладинци оду у јединице НОВ и ПОЈ и терен остане празан.

У априлу 1944. године формиран је Окружни одбор УСАОС-а за Лесковац. Први председник је био Братислав Гудурић, а чланови: Вуксан Булатовић, Мија Вукадиновић, Роса Марјановић, Стева Петровић, Димитрије Бјелица и Миодраг Поповић. После избора Окружног одбора формирани су и срески одбори у свим срезовима овог округа.[46]

У селу Бубници одржано саветовање коме су присуствовали сви чланови среских руководстава, као и делегати из свих срезова лесковачког округа. Саветовању је присуствовало око 150 делегата, а реферате су поднели: Душан Пуђа, Светислав Поповић Тиле и Радован Пантовић. Саветовању присуствовали су представници ПК Скоја, затим Недељко Караичић, члан ПК КПЈ, и Милорад Вељковић, члан ОК КПЈ Лесковац. На саветовању се дискутовало о организационом стању организације, о учешћу омладине у изборима за органе власти, о масовној мобилизацији омладине и формирању омладинских бригада, као и о садржају рада одбора УСАОС-а и укључивање омладине у акције ослободилачке борбе.[47]

13. јула 1944. године на слободну територију лесковачког округа стигли су Рато Дугоњић, секретар, и чланови ЦК Скоја: Милијан Неоричић и Брана Перовић, са задатком да помогну у раду скојевске и омладинске организације. Три дана после доласка Рато Дугоњић у извештају ЦК Скоја, о стању у Србији писао је поред осталог: „. . .Када смо излазили чекали смо да видимо народ. А тај народ је диван. Гледао сам неке жене које су плакале када су виделе авион са петокраком звездом и од плача нису могле да проговоре.

. . .Иако су дан раније у та села били продрли тенкови ипак нигде не видиш неког страха. Само да видите са каквом једноставношћу пионири, омладинке или жене причају о томе како бјеже пред непријатељем. Изгледа да су постали прави мајстори у томе. Једна бака каже: „Е сутра ће синко опет тенкови када чују да сте дошли. Али нека их сада колико хоће, само нека сте ви стигли. Много ме подсећају на крајишке жене.

. . .Туче се овде народ жестоко и то сваки дан све боље. Борбе које воде овдашње дивизије много су веће, него што смо ми замишљали. Мобилизација иде добро и оне цифре које смо ми чули нису претеране.“[48]

На иницијативу Рате Дугоњића сазвано је саветовање за лесковачки и топлички округ у Орану августа 1944. године. На овом саветовању поднели су реферате о досадашњем раду скојевске организације и о раду УСАОС-а: Братислав Гудурић, и Мија Вукадиновић. Рато Дугоњић је говорио на овом саветовању о раду УСАОС-а, политичком и културно-просветном раду Скоја, као и о томе како треба да се постави Ској у односу према УСАОС-а и то при школи. Такође он је указао на појаву секташтва.

У лесковачком округу током 1944. године, као и претходних година ослободилачког рата, скојевска организација била је бројна, јака и организовано чврста. До априла 1944. био је секретар ОК Скоја Радован Пантовић. О томе да су предузимане посебне мере да партијска и скојевска организација кадровски ојачају, говори и извештај Недељка Караичића Милисава, члана ПК КПЈ за Србију, од 13. марта 1944. године, у коме се истиче да су сви чланови ОК КПЈ и ОК Скоја упућени на курс и да ће по том бити распоређени на територији лесковачког окружног комитета. „Ми смо предузели мере да сви партијци и скојевци прођу кроз курсеве и тако смо у прву групу упутили преко 30 партијаца и скојеваца.[49]

У лесковачком округу у априлу 1944. године постојао је ОК Скоја од пет чланова, а секретар је био Светислав Поповић Тиле ког касније замењује Братислав Гудурић Батило. Укупно је тада у позадини било око 300 чланова Скоја, не рачунајући скојевце који су се налазили у војним јединицама. Скојевска организација наредних месеци је стално била у порасту, тако да је крајем 1944. године у округу било 250 актива Скоја, са 1741 чланом. У то време у власотиначком срезу било је 742 скојевца, 72 актива, 13 општинских руководстава и СК Скоја од седам чланова, а у јабланичком срезу у истом периоду било је 246 чланова Скоја, 41 актив, 10 општинских руководстава и СК Скоја.[50]

Територија Окружног поверенства Скоја за Топлицу била је састављена од делова нишког и лесковачког округа октобра 1943. године. После извесног времена, уместо поверенства био је формиран ОК Скоја. Фебруара 1944. године био је формиран нови ОК Скоја у саставу: Аранђел Младеновић Корчагин, секретар, и чланови Добривоје Страхињић Боба, Мирко Стојановић, Драгољуб Стоиљковић Бели и Добривоје Павловић Бомба. Бројно стање Скоја повећавало се свакодневно, тако да је на терену овог округа новембра 1944. било 14 општинских руководстава са 63 члана; 94 актива са око 500 чланова СКОЈ-а. Крајем 1944. било је у Скоју на територији топличког округа 835 чланова.[51]

У току лета и јесени 1944. године одзив младих бораца у НОВЈ и ПОЈ био је велики. Томе су, бесумње, допринеле мере партијских и скојевских руководстава. Скојевски активи у лето 1944. године свакодневно расправљају о најважнијем питању тога времена, о припремама и одласку у јединице НОВ, а томе питању су биле посвећене многе скојевске конференције и саветовања. Због тога се дешавало у појединим срезовима лесковачког округа, да готово цела скојевска организација са месним руководством Скоја оде у НОВЈ и ПОЈ, тако да су СК Скоја морали изнова да стварају скојевску организацију и више пута повлаче људе из бригаде за политички рад у позадини.

Среска партијска руководства у циљу јачања скојевске организације омогућавала су руководствима Скоја да буду унутар партијског рада и на тај начин стичу искуства за још успешнији рад у скојевској организацији. СК КПЈ за Јабланицу, да би била ближа сарадња Партије са Скојем, одлучено је почетком 1944. године да чланови СК Скоја уђу у рејонске комитете КПЈ, где ће да износе рад и развој омладинске организације на том рејону и усагласе задатке за наредни период.[52]

Из извештаја СК КПЈ Лесковац од 7. VIII 1944. године који је послат ОК КПЈ Лесковац, се даје организационо стање СКОЈ-а у Поречју, а оно изгледа овако:

„На терену око 25 скојеваца. Руковод. 1 општ. рук. Брза — Горина са 4 и 5 чланова Скоја. 2 општ. рук. Радоњ. Мирошевце са 3 и 4 скојевца. Један актив у Пресечини са 4 члана и други скојевци који још нису распоређени. За Ској такође важи масовни политички рад са омладином и одатле повлачити омладинце за Ској. Иначе до сада се није оволико радило и зато није сва омладина обухваћена. Скојевци се такође добро држе. Нису се поколебали, остали су чврсти. Организован је срески одбор УСАОС-а од 10 до 12 чланова.[53]

Из овог извештаја може се закључити да СК КПЈ Лесковац није довољно био у току са мрежом скојевске организације, јер је он писан после веома жестоке непријатељске офанзиве у којој је непријатељ употребио све могуће снаге како би уништио народноослободилачки рат на овом терену, али и поред свих репресалија и одмазде НОР је корачао све брже, ка свом коначном успешном завршетку. Ској, као што смо напред истакли ,доживљава просперитет.

ОК КПЈ за Лесковац у свом извештају ПК КПЈ за Србију пише да је ПК Ској узео друга Братислава Гудурића члана ОК КПЈ и секретара Скоја за инструктура ПК Скоја. У извештају се предлаже да Димитрије Бјелица, члан ОК Скоја буде секретар ОК Скоја и члан ОК КПЈ Лесковац, са образложењем да може одговорити овој дужности, пошто је завршио курс.[54]

Окружни комитет КПЈ упозорава СК КПЈ да дају подршку у раду УСАОС-у. Он у писму упућеном СК КПЈ истиче: „Покрету УСАОС-а тареба дати пуну подршку, помоћи да се читава омладина активира — активизира како за фронт, тако и у позадини. Настојати да се све препреке и неразумевања на које омладина наилази код старијих отклоне једанпут за увек.

„. . .У будуће рад среских комитета гледаћемо у раду НОО, АФЖ-а, УСАОС-а, команде места. То су организације којима ми руководимо и ако оне не фун-

кционишу како треба значи да је недовољан рад оних чланова Партије који у њима раде.[55]

Да се помоћ није довољно пружала омладинским организацијама констатује и ПК КПЈ у писму које упућује ОК КПЈ и у њему се поред осталог каже:

„Осећа се да партијска руководства не помажу довољно Скоју. Запостављајући тај рад или препуштајући га оним друговима који су одговорни за то, или на скојевска руководства. Треба да вам буде јасно, да у првом раду за проширивање и учвршћивање Партије јесте скојевска организација, па због тога, поред велике важности рада међу омладином, несмете препустити само оним друговима који су одговорни само за то. Окружни комитет мора бити упознат са радом скојевске организације и у потпуности је помоћи. Из самих партијских извештаја види се занемаривање Скоја. Пише се без података, проблема скојевске организације и кроз то се осећа као да је скојевски рад за окружне комитете споредан. А Покрајински комитет не може по извештају да оцени колика је ваша помоћ, какви су проблеми Скоја, какво је стање скојевске организације у вашем округу, кад само поставимо бројчани однос партије према Скоју (600:800) види се, да се није довољно посветила пажња развоју скојевске организације.[56]

Изгледа да је ОК КПЈ Лесковац уочавао те појаве и на време је интервенисао код среских комитета КПЈ да посвети већу пажњу у раду скојевске организације у раду УСАОС-а, што је у потпуној сагласности са интервенцијом ПК КПЈ за Србију у претходном писму.

Припреме за први конгрес УСАОС-а у лесковачком округу почеле су одмах после окружног омладинског саветовања у Орану, које је одржано 9. августа 1944. године. На овом саветовању расправљало се о спровођењу одлука са Другог конгреса УСАОС-а. припремама за први конгрес омладине Србије и о општим задацима Скоја у УСАОС-а у борби за коначно ослобођење земље.[57] Само два дана касније Окружни одбор УСАОС-а за Лесковац, на састанку одржаном у вези са претконгресним припремама, упутио је позив омладини округа да се спроведе такмичење по срезовима у вези са следећим питањима: ко ће за одређено време послати више омладинаца у НОВ и ПОЈ, ко ће извршити више акција у позадини непријатеља; у коме ће срезу омладина сакупити више прилога за НОВ и који ће срез држати више конференција на којима би се проучавале одлуке Другог заседања АВНОЈ-а. Позив на такмичење упућен је свим бригадама НОВ које су тада оперисале на терену јужне Србије. Такмичење су прихватиле трећа, седамнаеста, једанаеста и још неке бригаде НОВЈ.

Срески одбор УСАОС-а Пусте Реке упутио је позив на такмичење свим окрузима и бригадама НОВ, на територији Србије и у томе позиву стоји:

„Ми Пусторечани и Пусторечанке решили смо да у знаку припрема прославе нашег конгреса што више помогнемо нашу борбу. Позивамо вас да то исто учините. . .

Ми смо уверени да ће те Ви усвојити предконгресно такмичење и чекамо ваш одговор.[58]

Претконгресно такмичење је прихваћено, а његов успех је зависио од рада скојевске и партијске организације. У окрузима где су партијске и скојевске организације више деловале и политички објашњавале у активима Скоја и одборима УСАОС-а значај конгреса и ослободилачке борбе ефекат такмичења био је већи. За време такмичења омладина лесковачког округа испољила је веома живу активност и тај успех по срезовима изгледао је овако:

У Пусторечком срезу формирано је седам општинских и 65 сеоских одбора УСАОС-а. Одржане 102 конференције. У војску је отишло преко 700 омладинаца, а 34 омладинке су отишле на болнички курс. Ударне групе извршиле су 14 акција на непријатеља.

Између осталог сакупљено је на име добровољног прилога: 4.850 кг. жита, 461 кг. поврћа, 480 воћа, 21.629 динара у новцу и још низ других ствари.

Нарочито се истакла лапотиначка општина. Из ње је отишло 109 омладинаца у НОВ, а само пшенице је сакупљено преко 1.100 кг.

Једна кројачка радионица израђивала је пре такмичења 100 до 120 пари гаћа дневно. Када је такмичење организовано производња се попела на 200 до 250 пари дневно.

У лесковачком срезу од 25. августа до 15. септембра отишло је у НОВ 530 омладинаца. Четири чете за време такмичења дале су 110 радних дана. За то време одржане су 53 конференције, са укупно 1540 омладинаца и омладинки. Одржано је седам општинских конференција, на којима је присуствовало 780 омладинаца и омладинки. Прикупљено је 1.697 кг. пшенице, 23.785 дин.

У јабланичком срезу од 25. августа до 15. септембра отишло је у НОВ 393 омладинца и омладинке. Омладина је од почетка свога рада дала 1.700 радних дана. За време такмичења је одржано 10 конференција, формиран је 31 сеоски одбор, четири општинска и срески одбор. Обухваћено је радом 692 омладинца и омладинке који су стајали до тада по страни. Прикупљено је 560 кг. жита, 19.770 динара и четири овце.

С обзиром да је конгрес био заказан за другу половину септембра у срезу пусторечком то су ови резултати постигнути. Нова ситуација: долазак Црвене армије у источну Србију, продор наших јединица кроз западну Србију и предстојеће ослобођење Београда довело је до тога да се конгрес одложи за месец новембар. Такмичења су и даље настављена и омладина је постигла ове резултате:

У лесковачком срезу сакупљено је 1.872 кг. пшенице, 239 кг. кромпира, 170 комада јаја, 2 овце, 28 пешкира и 24.053 динара. Омладинци у овом такмичењу нису заборавили на своје рањене другове. За рањенике је дато: 190 комада јаја, 50 кг. парадајза, 63 литра млека, 100 кг. грожђа, 16 пилића и 11 гибаница.

Омладина овог среза чија су 1.483 омладинца и омладинке отишли у НОВ доказала је своју развијену свест. На санитетски курс отишле су 52 омладинке, у 26 акција против непријатеља учествовало је 302 омладинца и омладинке, радне чете имале су 565 радних дана. Одржано је 15 општинских конференција са 1.224 присутна. Сакупљено је 6.679 кг. пшенице, 1.023 кг. кромпира, 1.500 кг. воћа, 703 кг. млечних производа, 103 кокошке, 8 оваца, 1 свиња, 10 кг масти, и 200 кг сена. Такмичења су настављена са још већим полетом и после конгреса.

У јабланичком срезу у наставку такмичења сакупљено је 40.200 динара, 760 кг. пшенице, 195 кг. пасуља, 700 комада јаја, 68 кокошака, 8 оваца, неколико стотина килограма воћа и разних других ствари.

Пионири су такође учествовали у такмичењу. Пре одржавања конгреса извршена је смотра пионира на којој су објављени резултати такмичења, а победници награђени. Чета од 80 пионира из села Лапотинца проглашена је за најбољу и пионири су добили награду беле титовке са петокракама.

Резултати који су постигнути у претконгресном такмичењу јасно говоре да омладина лесковачког округа имала је са чиме да изађе пред Први конгрес УСАОС-а.[59]

За време претконгресног такмичења омладина је имала помоћ од партијских комитета и партијских ћелија.

У помоћ Партије Скоја и УСАОС-у извештавају ОК КПЈ Лесковац упућеном ПК КПЈ за Србију се истиче:

„Омладина у нашем округу је активна. Окружни одбор УСАОС-а, одржао је пре неки дан окружну конференцију, на којој је било присутно 250 делегата. Омладина се припрема за I конгрес. Врше се такмичења и имамо пуно успеха у томе. Партија даје пуну помоћ омладини.[60]

Први конгрес УСАОС-а је одржан у ослобођеном Београду, од 16—18. новембра 1944. године. Присуствовало је 120 делагата из лесковачког округа. У име омладине Лесковца конгрес је поздравио Братислав Гудурић и том приликом је изнео укратко активност омладине Лесковца, Пусте Реке, Поречја, Јабланице и Црне Траве, а у име пионирске организације говорио је Стеван Соколовић из Лапотинца.

Скојевска организација упркос многим проблемима јачала је своје редове и помагала да се створе нови одбори УСАОС-а и радом обухвати сва омладина. До краја децембра 1944. године Лесковачка скојевска организација била је најмасовнија у Србији са 1741 чланом Скоја. Почетком 1945. године бројно стање скојевске организације се нагло повећава и средином марта скојевска организација у лесковачком округу имала је 2141 члана Скоја. У лесковачком округу у ово време није било насељеног места у коме се није испољавала активност Скоја или одбора УСАОС-а. И после ослобођења ових крајева она испољава своју активност у борби за коначно ослобођење земље, а после тога и у послератној социјалистичкој изградњи.

Омладина лесковачког округа после Првог конгреса УСАОС-а развијала је још ширу и свестранију активност, у слободи под паролом „Све за фронт — све за победу".

30. новембра одржана је Окружна конференција УСАОС-а на којој су делегати са Првог конгреса, Димитрије Бјелица и Мија Вукадиновић, лепо и прегледно изнели рад Првог конгреса и обавестили присутне о њеном такмичењу са омладином Војводине. На конференцији је изведен и културно-просветни програм.[61]

Омладина је и после Првог конгреса УСАОС-а задржала такмичарски дух. Омладина села Тулара, која није примљена у НОВ, није седела скрштених руку. Она је организовала прикупљање прилога за нашу војску, да би тако дала свој допринос нашој борби. За непуна два месеца сакупила је 850 кг. жита, 55 кокошака, 18 пари чарапа, 56 кг. воћа, 20 кг. мрса, 250 комада јаја, 6 кг. вуне и 17.340 динара у готову.

Поред овога омладина Тулара предала је доста поклона рањеницима 11. Српске бригаде, Четврте косовске бригаде и болници Двадесете бугарске дивизије. Тако омладина Тулара спроводи паролу „Све за фронт — све за победу".[62]

УСАОС лесковачког округа организовао је акцију у току фебруара 1945. године за слање пакета ударницима на Црном Врху, који су радили на сечи дрва за Београд. У тој акцији се је укључила веома активно омладина лесковачког округа. Омладина града Лесковца послала је 53 пакета, а омладина Јабланице 35 пакета хране, веша и других намирница. За њима није изостала ни омладина са осталог дела лесковачког округа.[63]

Овакву активност је испољавала сва омладина лесковачког округа.

Омладина среза лесковачког састала се у селу Мрштану и одржала веома успели збор. Секретар среског одбора УСАОС-а Драгољуб Гавриловић отворио је конференцију и дао реч председнику среског одбора УСАОС-а Влади Митићу, који је поднео реферат о спољној и унутрашњој ситуацији. После тога се развила дискусија. Члан окружног одбора ЈНОФ-а Столе Миленковић говорио је о кримској конференцији, изневши документовано значај састанка тројице вођа савезничких народа. Члан Среског одбора ЈНОФ-а Александар Виденовић, поднео је реферат о односима ЈНОФ-а и УСАОС-а. Члан Окружног одбора УСАОС-а Милован Динић реферисао је о задацима УСАОС-а. После ових свих реферата развијала се и занимљива и корисна расправа о многобројним питањима који занимају омладину и имају важности за њезин рад. На крају је извршена попуна среског одбора УСАОСА-а.[64]

Од 12—28. марта 1945. године, одржана је „Светска омладинска недеља". За време те недеље омладина лесковачког округа је показала веома завидне резултате. У вези са светском омладинском недељом, Срески одбор УСАОС-а сазвао је конференцију у селу Мрштану. Састанку су присуствовали сви чланови пленума Среског одбора УСАОС-а, а у име Окружног одбора УСАОС-а, Вукоје Булатовић. Реферат о војно-политичкој ситуацији је поднео председник Среског одбора УСАОС-а Влада Митић. На конференцији је обрађена декларација јединствене владе Југославије. Вукоје Булатовић је поднео реферат о омладинској светској недељи, у вези са којом се развила дискусија о организовању те недеље у лесковачком округу.[65]

За такмичење Светске омладинске недеље направљен је програм, а један од најважнијих задатака омладине поред осталих је да се на време заврше сетвени послови и тај посао је омладина ударнички завршила.

У току светске омладинске недеље Лесковац су посетили делегати из Македоније, Хрватске, Београда, и Зајечара.

Из статистичког прегледа да се закључити да је активност омладине у лесковачком округу била веома разноврсна и успешна, о томе говоре следећи подаци: За време светске омладинске недеље од 21 до 28. марта на територији среза власотиначког одржано је 38 сеоских омладинских конференција са приближно 2125 чланова. Одржана је једна широка конференција на којој је присуствовало 650 омладинаца и омладинки.

Формирано је осам радних чета од 380 омладинаца, који су дали 617 радних дана. Одржана су три културно забавна програма, а за делегате је сакупљено 29.145 динара. Одржано је седам конференција и на њима учествовало 680 омладинаца, формирана је и једна пионирска бригада са три батаљона и 11 чета. Отворен је пионирски дом, а у срезу је обухваћено 500 пионира на радом на сакупљању багремовог семена за државни расадник итд.[66] Омладинци су у току НОР-а били и носиоци васпитања најмлађих. Били су учитељи на ослобођеној територији, а и они су пролазили кроз све форме васпитања и образовања преко семинара и курсева.[67]

Са оваквим такмичарским еланом омладина лесковачког округа је после ослобођења наставила са обновом и изградњом наше социјалистичке домовине.

Радне чете, батаљони и бригаде

У току народноослободилачког рата, поред борбе које је водила омладина под руководством КПЈ и Скоја против окупатора и домаћих издајника, она је учествовала и у радним четама, а касније и батаљонима, у обнови порушених и попаљених кућа од стране окупатора и у давању помоћи на обради земље изнемоглим породицама и породицама чији су синови отишли у НОР. Та помоћ је пружана од почетка НОР-а и социјалистичке револуције, а организованији вид добија од 1943. године. После борбе на Јововића ливадама и страдања бугарске фашистичке војске „Ловне роте", бугарски фашисти су спалили село Гајтан. Народноослободилачки одбор је под руководством КПЈ предузео мере да се људима ублаже последице паљења па је организовао акцију пружања помоћи. У тој акцији омладина је узела живог учешћа. Из читаве Пусте Реке око 250 омладинаца радило је на оправци попаљених кућа. То су били омладинци који су познавали рад на грађевинским радовима. Иако су били веома тешки услови, јер је окупатор стално мотрио, радило се просто илегално и радне групе долазиле су на рад у Гајтан и из најудаљенијих села. Мештани Гајтана са омладинцима су извршили потпуно свој задатак у веома кратком року на обезбеђењу смештаја породица попаљених кућа.

Јуна 1943. године радне чете из Косанчића и Стубле за један дан направиле су мост на Пустој Реци. Присуство контрареволуционарних четничких снага на око 2-3 км, није их ометало да оправе пут и изврше постављени задатак.

10. јануара 1944. године извршена је величанствена смотра омладине у Коњувцу. На збору су говорили Видое Смилевски, секретар ОК КПЈ за Лесковац, Александар Виденовић, Бошко Крстић и Зорка Игњатовић. Најактивнијој омладинској организацији и радној чети уручене су прелазне заставе. Збор је прихватио формирање омладинског радног батаљона. Организација батаљона састојала се из штаба и радних чета, а радне јединице биле су организоване по десетинама. Десетине састављене од 10—12 омладинаца биле су подесније за самостално извршавање задатака. Батаљон је бројао 150 омладинаца и омладинки. Овај радни батаљон је био под директним руководством СК Скоја, а био је на располагању НОО за помоћ где се указивала потреба. Људи у батаљону су живели војничким животом, као војна јединица, а за време непријатељске офанзиве су се повлачили са војним јединицама.

Крајем маја 1944. године у Гајтану је створен омладински батаљон од 180 омладинаца. Овај батаљон радио је по читаве ноћи на сакупљању и превозу оружја и материјала који су савезници бацали из авиона. Дању су омладинци обрађивали имања бораца и неспособних грађана. Омладина је била највећи ослонац народноослободилачким одборима. Све што се радило за НОП, радило се са великим одушевљењем. У радним четама и батаљонима владао је такмичарски дух. Заказивана су такмичења између појединих чета о појединим питањима: ко ће више обрадити земљу породицама бораца? Ко ће обезбедити боље хигијенске услове. У сваком селу су постојале културно просветне групе, а било их је активнијих и више активнијих. Више активнији су изводили програме у тзв. центрима Косанчићу, Лапотинцу, Коњувцу и Вујанову. Постојале су дилетантске групе и хорови. Дилетантске групе имале су драмске секције, које су углавном давале комаде из НОР-а или комаде који су били против буржоаског система.[68]

Са ослобођењем ових крајева створене су и радне бригаде. Таква бригада је организована одмах по ослобођењу Лесковца са задатком обнове порушеног града. Потом су формиране бригаде за сечу и обезбеђење огрева за град, а у току јануара из Лесковца је отишла радна бригада за Црни Врх, који почетком фебруара 1945. године ударнички ради на сечи дрва за Београд.

О раду омладинске бригаде, локални лист „Наша реч" је објавио следеће: „Омладина Округа лесковачког такође ради ударнички. Од фебруара тг. на Црном Врху ради преко 200 омладинаца из нашег округа. Они су подељени у групе. Задатак једне групе био је да изнесе дрво из једне јаруге до пута чији је размак око 30 метара. Првог дана када није било такмичења изнесено је 25 кубних метара, а другог дана 45. Када је заведено такмичење истог дана та иста група пренела је 78 кубних метара дрва за један дан.[69]

Није било насељеног места да у њему није било радне јединице које ће у послератној обнови и изградњи узети активног учешћа на градњи пруге „Брчко-Бановићи", „Шамац-Сарајево" итд.

Омладински домови

Омладински домови организовани су скоро у свим селима на ослобођеној територији. Домови су уређени врло укусно са цртежима, сликама и паролама које су урадили сами омладинци. Омладински домови су били центри културно-забавног живота. У њима су формиране библиотеке и читаонице, а смештена је и гардероба за дилетантске и фолклорне секције. Најбоље уређен дом са изразито испољеном активношћу у раду био је омладински дом у Д. Коњувцу. Дом је поред других изложених радова био украшен цртежима Вуксана Булатовића, чији су мотиви били: партизани са пушком, а омладинци са лопатом, српом и чекићем, затим цртеж бомбаша где се види експлозија бомбе. Такође су били веома укусно уређени домови у Лапотинцу и Косанчићу.

Омладинци и омладинке су свакодневно проводили своје слободно време у омладинским домовима. У време сезоне пољских радова омладинци су долазили после рада на њима да би прочитали „Радио вести", а потом су примали задатке шта треба сутрадан да ураде било у саставу радне чете, хорској и дилетантској секцији итд.

У домовима су радили хорови, дилетантске секције и у њима добијали задатке у коме селу треба да изведу програм. Хор и дилетантска секција из Косанчића одржавали су приредбе у Стубли, Подримцу, Душанову, Кару, Д. Брињању и др. селима доње Пусте Реке. Све приредбе биле су масовно посећиване.

Пошто један део омладинаца због недостатка оружја није могао у првој половини 1943. године да ступи у партизански одред то је одлучено да се у свим селима формирају омладинске борбене чете, са задатком да се са њима врши обука и то у руковању оружјем, учењу основних појмова из стројевог и борбеног правила итд. Све те задатке су омладинци извршавали у оквиру рада омладинских домова. Кроз ову обуку су прошли сви омладинци који су у другој половини и касније отишли у НОВ и ПОЈ.[70]

Упоредо са ослобођењем насеља у њему је одмах створен омладински дом. После ослобођења ових крајева 1944. години није било села нити града где није било доброг уређеног омладинског дома, иако је стамбеног простора било веома мало.

Пионирске организације

Активност деце (пионира) у току народноослободилачког рата се је испољавала на разне начине. Међутим, карактеристично је да су дечаци највише желели да опонашају партизанске борце и у том смислу се и организују. У селу Вујанову 1941. године без помоћи Скоја и КПЈ, а по угледу на партизанске јединице, самоиницијативно деца формирају своје одреде. Наоружани су дрвеним пушкама, а бомбе су правили од кромпира. Са оваквим „бомбама" постројени у војне формације, дочекивали су испод села партизанске јединице, развијали се у стрелце и вршили јуриш на њих. Када је јуриш завршен, поново су се постројавали и заједно са јединицама улазили у село. Пионири су се обично делили у две чете и међусобно настављали „борбу".

Пионири су чинили велике услуге партизанским јединицама. Станко Анђелковић — Митровић, командир пионирске чете, помогао је рањеном партизану да се извуче из непријатељског обруча и био је без ичијег наговарања путовођа рањеном партизану, 14 километара, а тада је имао свега 11 година.[71]

Партија и Ској, увиђајући да им и деца могу бити од користи, поставили су Скоју и УСАОЈ-у да обрате већу пажњу у организовању најмлађих. Ова помоћ је дошла у 1943. и 1944. години, када НОР у лесковачком округу и доживљава свој највећи успон.

Пионири су имали и своје домове. У Лапотинцу је пионирски дом био много бољи од омладинског. Пионирске домове пионири су украшавали са више цвећа, слика, обојених хартија и парола. Пионири су коришћени и као курири. У лето 1943. године ОК Скоја Лесковац је затражио од Скоја Пусте Реке, да му одреди курира, који треба да одржава везу између секретара и чланова ОК Скоја. СК Скоја Пусте Реке је пронашао пионира Милана Гудурића Мићу, који је тај посао са успехом вршио. Априла 1944. године постао је курир ПК Скоја.

Пионири су били и обавештајци. Било је случајева да су пионири извештавали партизанске јединице и политичке раднике на терену о кретању непријатеља. Успевали су да се пробију до непријатељског обруча и дају драгоцене податке о броју непријатеља, наоружању, понекад су успевали да узму од не-

пријатеља муницију и предају је партизанима.[72]

Рака Јакшић из Брестовца за време једне бугарске офанзиве, посматрао је како непријатељ успоставља телефонске линије, па је одлучио да их прекине. Узео је два камена и пресекао линију и жицу почео да мота. Бугарски фашисти су то приметили, пуцали су у њега и ранили га. Но, и поред тога што је био рањен и даље је мотао жицу. Тада је имао око 12 година, а Душанка Јововић, после бугарске катастрофе на Јовића ливаде успела је да сакрије сандук са лековима, јер су га бугарски фашисти заборавили за време бежања и касније када је дошао партизански лекар, она му је дала сандук који је добро послужио рањеним партизанским борцима.[73]

Лист „Млади антифашист" о активности и организовању најмлађих у Пустој Реци износи:

„27. септембра 1944. год. формирана је пионирска бригада у општини лапотиначкој, који броји 210 пионира. За команданта бригаде изабран је Чеда Петровић из Петровца, а за комесара Стеван Соколовић из Лапотинца, који је у исто време као представник пионира ушао у срески одбор УСАОС-а. Бригада је састављена од три батаљона у којима су одређени одговорни руководиоци. Пионири су одмах отпочели свој рад брањем кукуруза, заједно са радним четама, скупљајући прилоге и вежбајући са дрвеним пушкама.[74]

Омладински лист „Млади борац", о раду ове бригаде, а на основу разговора са Стевом Соколовићем, забележио је поред осталог и ово: „. . .За време жетве, на пољима наших села, ми смо били предводници жетелаца. . . За време бербе кукуруза и грожђа помагали смо партизанским породицама. У сваком селу имамо омладински дом. Старији нам другови кажу, да су наши домови лепше уређени од њихових домова.[75]

У току марта 1945. године Власотинце је добило два батаљона пионира, по пет чета у батаљону, са укупно 460 пионира. Мали власотиначки пионири су схватили своју дужност веома озбиљно. Приликом избора својих старешина постављали су стражу и изгледали као „права" војска. После избора батаљони пионира су промарширали кроз град.[76]

Пионирске организације се формирају после ослобођења у свим местима. Пионири учествују у свим акцијама које спроводе остале друштвено политичке организације. Веома активно учествују у сабирним акцијама за пострадале у Босни, на прикупљању добровољних прилога за рањенике итд. Изводили су културно-забавне програме који су били веома запажени.

НАПОМЕНЕ

1) Територија лесковачког округа се стално мењала, па је због тога немогуће дати континуирано рад скојевске организације у целини. Пошто је ово први целовитији рад о Скоју од 1941—1945. године у лесковачком округу, вероватно да ће бити пропуста, али ће он дати довољно материјала за сугестије, како би се рад допунио и отклонио све недостатке уколико их буде.

2) **Др Милан Борковић** у књизи „СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941—1945, Београд 1970. године, на страни 65, наводи да је „У Лесковцу непосредно после окупације постојао Окружни актив СКОЈ-а који је имао функцију Окружног комитета". Ову констатацију је преузео из мемоарске грађе и других објављених радова на тему НОР-а са овог региона. Сматрамо да ово мишљење треба одбацити је, ако је уочи рата постојао Окружни комитет Скоја, и сви чланови остали живи после априлског слома, несхватљиво је да из некаквог Окружног актива Скоја израста Окружни комитет. ОК Скоја за Лесковац и Врање. Сигурни смо да ОК Скоја, који је формиран уочи рата, није престајао са радом, с обзиром на новонасталу ситуацију. Можда је дошло до реорганизације, па се то узима као некакво прерастање из Окружног актива Скоја у **ОК Скоја.**

Да је непоуздана меморска грађа којом се Милан Борковић служио показује и фуснота 168 на истој страни у којој каже: „Жика Илић Жути, родом из Лесковца, рањен у борби против четника у селу Лапотинцу, а затим умро августа 1941. г. „У овој реченици пуној података једино је тачно да је Живојин Илић Жути рањен у Лапотинцу и да је умро. Није тачно да је рођен у Лесковцу, већ је рођен у Мирошевцу, није умро у августу већ у октобру, а напад противу четника Крсте Михајловића су извели 8/9. октобра 1941. г. у Лапотинцу, а умро у Белановцу. Затим у истој фусноти се наводи: „Лепша Стаменковић, графичка радница, родом из Лесковца, погинула храбро у борби против Бугара марта 1942. године". Познато је да је Лепосава Стаменковић Лепша погинула херојском смрћу са својим оцем Костом Стаменковићем, Маром и Оливером Ђорђевић, после борбе са четницима, а то је било 26. марта 1942. год.

Проверавање мемоарске грађе је истраживачки посао, али често људи који се баве овом врстом посла иду линијом мањег отпора и узимају те податке као веродостојне историјске чињенице, али то смета, поготову када се објаве од познатих научних радника, јер се ти наводи експлоатишу као тачни, а они то нису. Исто тако на основу меморијалне грађе Борковић није утврдио нека имена, чланова ОК Скоја Лесковац.

3) **Стојан Николић, Хранислав Ракић, Јосиф Стефановић,** Хронологија народноослободилачког рата и револуције на југу Србије 1941. Лесковац, 1966. стр. 28—30.

4) **Мр Стојан Николић,** Лесковачки НОП одред, Лесковац, 1974. г. стр. 23—30.

5) **С. Николић** и др. н. д. Хронологија..., стр. 26—31.

6) У часопису „Наше стварање" бр. 4—5, Лесковац, 1966. у мом раду „СКОЈ Лесковачког ратног округа 1941. године", на 129. страни поткрала се у коректури веома груба грешка, која мења смисао. У 26 реду одозго уместо „није хтео да обезглави", треба да стоји „није могао да обезглави". Пошто досада нисмо били у могућности да дамо исправку, то молимо читаоце да уваже ово упозорење.

7) **С. Николић** и др. н. д. Хронологија... стр. 37.

8) **Др Милан Борковић** у већ поменутој књизи, наводи на два места и то на страни 66, да је саветовање одржано 10. јула у Винарачкој Мири и исто то на 76. Међутим, на основу наших истраживања, утврђено је да је Окружно скојевско саветовање одржано у Чифлук Мири 12/13. јула 1941. године, како је написано и на спомен-плочи која је постављена на кући Станка Михајловића. Сваки други датум је неприхватљив.

9) **Хранислав Ракић**, СКОЈ лесковачког ратног округа 1941. године, Наше стварање, бр. 4—5, Лесковац, 1966, стр. 125—138.

10) **С. Николић** и др. н. д. Хронологија... стр. 43.

11) **Мр С. Николић**, Лесковачки одред, стр. 33.

12) **Х. Ракић**, н. д. СКОЈ лесковачког ратног округа, стр. 134.

13) **Др М. Борковић**, н. д. СКОЈ и омладински покрет... стр. 3.

14) Грађа лесковачког музеја — неинвентарисано.

15) **Др М. Борковић**, н. д. СКОЈ и омладински покрет, стр. 114.

16) **Хранислав Ракић**, Рад Реалне гимназије у школској 1941/42. години, Лесковачки зборник XIII, Лесковац, 1973, стр. 199—210.

17) С. Николић, и др. н. д. Хронологија... стр. 87.

18) Државни архив Србије, арх. документација, бр. 1245.

19) Казивање **Милана Миладиновића**, пуковника и носиоца парт. споменице од 30. VI 1969.

20) **Стојан Николић, Хранислав Ракић, Јосиф Стефановић**, Хронологија народноослободилачког рата и револуције на југу Србије, 1942. Лесковац, 1967, стр. 36 и 47. У овим провалама је ухваћен и Благоје Ристић — Раде Металац (а не Раде Ристић Металац, како износи Др Борковић у књизи „СКОЈ и омладински покрет... стр. 218) члан ОК КПЈ за Лесковац и секретар ОК Скоја за Лесковац.

21) **Хранислав Ракић**, Бачке дружине и напредне организације при текстилној школи у Лесковцу од 1927. до 1948. године (40 година Текстилне техничке школе у Лесковцу 1927—1967), Лесковац, 1967, стр. 298.

22) Грађа Лесковачког музеја, инв. бр. 1194, стр. 57.

23) „Ново време" од 14. V 1942. године.

24) **Др М. Борковић**, н. д. Ској и омладински покрет... стр. 183.

25) **С. Николић** и др. н. д. Хронологија... 1942., стр. 102.

26) Грађа Лесковачког музеја, инв. бр. 1229, стр. 99—1000.

27) **Др М. Борковић**, н. д. Ској и омладински покрет, стр. 188.

28) **Др Миливоје Перовић**, Лесковац у рату и револуцији, Београд 1968, стр. 297—305.

29) После саветовања Скоја на Пасјачи долази до реорганизације скојевске организације у лесковачком округу. Тада су извршене кадровске промене. Уместо Вуксана Булатовића долази за секретара СК Скоја Лесковац Милан Маринковић, а у СК Скоја улазе Зарије Илић и Влада Митић. СК Ској Пусте Реке се проширује са Братиславом Гудурићем и Вујом Грујићем, Бошком Вукашиновићем и Сандом Н. из Орана. Ускоро Братислав Гудурић постаје секретар СК Скоја за Пусту Реку и Јабланицу, а Милан Миладиновић и Александар Виденовић улазе у ОК Скоја за Лесковац. Милан Миладиновић преузима терен Кукавице Станоја Стојковића, који одлази за секретара СК Скоја Јастребачког среза.

Са сигурношћу се може тврдити да су на територији ОК Скоја постојали крајем 1943. године СК Скоја за Лесковац (Милоје Маринковић, Зарије Илић и Влада Митић); СК Ској за Пусту Реку (Братислав Гудурић, Воја Грујић, Бошко Вукашиновић, Санда Н.) СК Ској за Добрич (Добривоје Страхињић, Добривоје Павловић, Божидар Михајловић и Милан Павловић); СК Ској за јастребачки срез (Станоје Стојковић, Мара Шушица, Коса Балабановић, Добрица Стојановић, Славко Н.); Среско повереништво Скоја за Горњу Јабланицу (Милоје Шћепановић, Милун Анђелковић и Будимир Милосављевић); и Окружно повереништво Скоја за Топлицу (Ранђел Младеновић, Миливоје Стојановић и Божидар Стојановић) и СК Скоја за Пасјачу (Милутин Булајић), а на територији ОК Скоја Лесковац било је више општинских и рејонских руководстава са многобројним скојевским активима.

30) Грађа Лесковачког музеја, инв. бр. 1229, стр. 112.

31) Исто, стр. 114/115.

32) Стенографске белешке од 30. марта 1951. по сећању М. Миладиновића, стр. 15, својина М. Миладиновића.

33) Грађа Лесковачког музеја, инв. бр. 1229, стр. 125/26.

34) **Др Миливоје Перовић**, Јужна Србија, Београд, 1961., стр. 252.

35) **Мр С. Николић, Х. Ракић, Ј. Стефановић**, Хронологија радничког и народноослободилачког покрета, Лесковац, 1961, стр. 153; **Др М. Перовић**, Јужна Србија, Београд, 1961., стр. 253 и **М. Борковић**, Ској и омладински покрет у Србији 1941—1945. год., Београд, 1970, стр. 242.

36) **Др Милан Борковић**, Ској и омладински покрет у Србији 1941—1945, Београд. стр. 244. На истој страни, говорећи о првом течају учитеља, Борковић помиње Славник, што је тачно, али се то село не налази у Топлици, како он наводи, већ у Пустој Реци.

37) Исто, стр. 247.

38) Глас ЈНОФ-а, Србије бр. 7 од 7. XII 1943. године.

39) **Слободан Несторовић**, Под Хисаром, Београд, 1972., стр. 258.

40) **Др М. Борковић**, н. д. Ској и омладински покрет., стр. 273—275.

42) Исто, стр. 320.

43) Казивање **М. Миладиновића**, члана ОК Скоја за Лесковац, 8. септембар 1975. године, које је забележио Х. Ракић.

44) Први конгрес УСАОС-а, Београд 1944., стр. 116.

45) На страни 315. у већ поменутој књизи Ској и омладински покрет у Србији... аутор износи да је у Коњувцу јануара 1944. присуствовало 800 омладинаца. Међутим, вероватно

је ово техничка грешка. Село је Коњувце, а на збору је присуствовало 8000.

46) Мемоарска грађа Лесковачког музеја, стр. 8 (неинвентарисано).

47) **Др М. Борковић,** у поменутој књизи Ској и омладински покрет, на странама 344. и 345, помиње два омладинска саветовања — конференције у априлу 1944. године. Према нашим истраживањима ради се о једној конференцији која је одржана у Бублици, јер у фусноти 214 се каже: „На Окружној конференцији Скоја у Лесковцу, као и на почетку последњег пасуса на истој страни добија се утисак, као да је једна одржана у Лесковцу што међутим није тачно, већ је мемоарска грађа допринела овој збрци".

48) Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, Том. 9, књ. 6, Београд 1974. стр. 63.

49) **Др М. Борковић,** н. д. Ској и омладински покрет., стр. 281.

50) Исто, стр. 289.

51) Исто, стр. 281 и 282.

52) Архив ЦК Србије, бр. 5491.

53) Архив ЦК Србије, бр. 5565.

54) Архив ЦК Србије, бр. 5353.

55) Архив ЦК Србије, бр. 5362.

56) Архив ЦК Србије, бр. 5326.

57 Архив ЦК Србије, бр. 5267.

58) Др М. Борковић, н. д. Ској и омладински покрет. стр. 360 и 361.

59) Грађа лесковачког музеја, инв. бр. 1229, стр. 139—141.

60) Архив ЦК Србије, бр. 5368.

61) Наша реч, бр. 8. 3. XII 1944.

62) Наша реч, бр. 8. 3. XII 1944.

63) Наша реч, бр. 7. 17. II 1944.

64) Наша реч, бр. 10. 10. III 1944.

65) Наша реч, бр. 11. 17. III 1945.

66) Грађа лесковачког музеја, инв. бр. 1197/4.

67) О скојевским курсевима и васпитању говориће М. Миладиновић на овом научном скупу, па због тога ми се нисмо на том проблему задржавали.

68) Грађа Лесковачког музеја, стр. 1—19 (нерегистровано).

69) Наша реч, бр. 17. II 1945.

70) Грађа Лесковачког музеја, ивн. бр. 1229, стр. 123/4.

71) **Др М. Борковић,** у већ поменутој књизи на стр. 126, у претпоследњем пасусу каже: „У селу Вујанову (Топлички срез). Међутим, то је село Вујаново, које се налази на територији Пусте Реке, а не Топлице".

72) Грађа Лесковачког музеја, инв. бр. 1229, стр. 142.

73) Грађа Лесковачког музеја, стр. 14—15 (нерегистровано).

74) Млади антифашист, бр. 3.

75) Млади борац од 16. новембра 1944.

76) Наша реч, бр. 12, 24. март 1944.

Hranislav Rakić

LE DÉVELOPPEMENT ET L'ACTIVITÉ DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE A LESKOVAC ET DANS SES ENVIRONS EN 1941—1945

L'auteur suit attentivement, notant les actions concrètes, le développement et l'activité de l'organisation de l'Union de la jeunesse communiste de Yougoslavie à Leskovac et dans ses environs. Les jeunes ont participé aux formes bien différentes de la lutte idéologiques ainsi que militaires Ils ont su lutter, étudier aux cours différents, aider l'action de l'organisation du Parti, agir de l'arrière, participer aux diversions.

Il y a des exemples innombrables de l'héroisme et de l'habileté des jeunes de Leskovac et de ses environs.

Suivant les actions des jeunes, l'auteur a, dans cette oeuvre écrit une chronique émouvante sur la combativité de la jeunesse qui a donné sa pleine contribution à la lutte de libération nationale de la région de Leskovac.

Борко М. Цекић
Добривоје Аранђеловић

Улога и значај партијске технике у време НОР-а и револуције у лесковачком крају

I. Уводне напомене

Код описивања и бележења догађаја из НОБ постоје одређене тешкоће: материјали на основу којих се приступа остварењу најчешће су искази и казивања учесника догађаја и историјски документи којима се располаже, било да су оригинални из наших архива било из архива непријатеља. Даље, тешкоћа је и у томе што том послу приступамо са извесним закашњењем, тако да је све мање живих учесника догађја, а и сећање је слабије због временске удаљености.

Ове напомене важе нарочито за секторе активности КПЈ у току НОБ који су радили у изузетно тешким околностима и условима као: строга конспирација, најстрожа будност итд. То нарочито важи за рад и дејствовање партијске технике и партијских веза и курира. Овај рад о улози и значају партијске технике у време НОР-а и револуције у лесковачком крају, и поред настојања да обухвати што више активности тог сектора партијског рада, сигурно није могао да обухвати сва питања и да на њих одговори у потпуности. Рад је покушај, можда и добар у том смислу да обухвати више но што је до сада у овој области дато, али тема остаје отворена за даља истраживања и допуњавања.

Рад обухвата исказе и казивања учесника који су радили на техници. Међутим, то нису учинили сви они за које се зна да су руководили или радили на техници, а да не говоримо о томе да има другова и другарица за које и не знамо да су дали свој допринос Партији и Револуцији на сектору партијске технике. Не мисли се само на другове који су у току борбе пали. Сматрамо да има и данас живих, али за које немамо података о томе да су дали свој допринос у руковођењу и раду на партијској техници. Посебно наглашавамо да терен Црне Траве и Пасјаче није обухваћен, те да у том правцу треба даља обрада и допуна.

Прва глава је покушај да се о партијској техници говори са аспекта организације и принципа рада технике. До сада се, по нашем мишљењу, овом послу прилазило једнострано у том смислу да се даје само један њен део: од хватања вести, умножавања материјала до набавке материјала, затим о учесницима који су радили на самој техници. Међутим, до сада се други њен део мало обрађивао: део о друговима који су техником руководили у партијским руководствима, Окружном и среским комитетима ,о вези технике као дела, функционалног дела Партије. односно везе технике и агитпропа Партије, а у том смислу значај и важност технике у ширем смислу. Учињен је овде покушај да се ова страна проблема нешто више осветли.

У II и III глави је дато повремено нешто података о садржини рада технике, по који летак или извод из летака и прогласа. Дато је више података о учесницима, тачније о друговима и другарицама који су радили на техници, о условима рада, о томе како се радило, о смештају технике, о породицама код којих је техника била смештена и радила, о бризи и пожртвовању наших људи да се омогуће максимално бољи услови за њен рад.

И на крају дат је попис летака, прогласа и другог материјала које је техника умножавала, и то само оног што је сачувано и што се налази у музејима, што такође сигурно није све.

II. **Организација рада и организациони принципи рада технике**

КПЈ је у илегалним условима рада пре рата, нарочиту пажњу поклањала обезбеђењу услова за рад своје партијске технике и везама између партијских организација и форума. То је уједно био и основни услов опстанка Партије и њеног рада. Будност и конспиративност у раду, били су и остали основни принципи у раду Партије. Посебно су ови принципи најстроже примењивани у раду партијске технике. Од другова који раде на техници и везама захтевало се да најдисциплинованије поштују у свом раду ове принципе.

Пре рата партијска техника КПЈ је била централизована. Њоме је руководио ЦК КПЈ. Међутим, уочи II светског рата, а нарочито после слома бивше Југославије, КПЈ у насталој ситуацији одлучује да се при окружним комитетима формирају партијске технике. Потребе Партије у овом периоду за посебном техником при сваком ОК произлазиле су из отежаних услова за одржавање веза са центром у Београду у условима окупације и повећане полицијске контроле, да се материјали у већим количинама шаљу из центра свим партијским организацијама. Потреба за чешћим обавештавањем како чланства, тако и народа у условима устанка захтевала је да се материјали умножавају и припремају непосредно на терену. Било је потребно и нужно чешће објашњавати јавности циљеве оружане борбе, позивати на устанак родољубиве грађане и омладину и разобличавати пропаганду и раскринкавати домаће издајнике и слуге окупатора.

Посебан принцип рада технике је следећи: другови који су одабрани и одређени да раде на техници, као и на одржавању веза, били су на вези секретара окружног комитета. Секретар ОК их је упућивао шта и како да раде. Нарочита пажња се поклања строгом поштовању правила будности и конспирације. Носиоци послова на техници су ослобађани свих других партијских задатака и задужења. Ако из садашњег угла посматрамо положај ових другова пада у очи да су они у односу на другове са којима су до тада радили одједном постали неактивни, пасивни, а да на питања другова нису смели да одговарају у чему је ствар и зашто су се „пасивизирали". Било им је изричито забрањено да се састају и виђају са другговима из партијског рада, односно тачније, правило је било да избегавају да се виђају са њима да не би долазили у ситуацију да изналазе разлоге да се правдају за своју „неактивност". Најчешће су били повезани са секретаром ОК за извршавање конкретних задатака по партијској техници. Везу је одржавао сигуран и сталан курир, који такође нема других партијских задужења и за кога нико није знао шта ради. Он доноси задатке шта треба да се умножава и односи готове материјале.

КПЈ је из тих разлога увек поклањала велику пажњу развоју и раду технике, како у илегалним условима пре рата, тако и у условима рада партијске технике у току НОР-а и Револуције. Окружни комитети су одабирали људе са посебним способностима и посебним квалитетима како за руковођење радом технике тако и за рад на техници.

У ОК-у се рад по сектору технике сматрао као један од најважнијих сектора. У партијском раду и животу се увек сматрало да другови и другарице који су добили задатак да воде технику и да раде на техници да имају важну улогу и да обављају значајан посао. Они су са врло великом одговорношћу обављали и извршавали тај тако значајан задатак.

Техника и целокупна садржина рада технике био је један од услова за ефикасно функционисање и рад Партије у целини, СКОЈ-а и свих организација на које је Партија имала утицаја.

Директиву ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију да се при окружним комитетима образују технике ОК КПЈ за Лесковац је дочекао спреман да је брзо, ефикасно и енергично спроведе у дело.

Можемо одмах на почетку да констатујемо да је партијска техника ОК Лесковца образована априла 1941. године, да је радила непрекидно у току целог НОР-а, да није ниједном откривена, да је радила најпре у Лесковцу и околним селима у току 1941. и 1942. године, да се крајем 1942. године и почетком 1943. пребацила на терен Пусте Реке где је наставила врло успешно да ради све до краја рата, односно ослобођења Лесковца октобра 1944. године.

Техником ОК КПЈ за Лесковац су руководили секретари ОК: Коста Стаменковић, Лепосава Стаменковић Ленка, Разуменка Петровић Зума, Радмила Обрадовић Гојка, Риста Антуновић Баја, Видое Смилевски Бата, Милија Радовановић Новица, а повремено, у кра-

тким интервалима, поједини чланови ОК.

Суштина садржине рада партијске технике, њен основни задатак је: штампање и умножавање разних материјала, важних за Партију, до којих се не може доћи легалним путем, материјала који су битни за партијски рад и живот. То су: партијске брошуре, партијски прогласи, леци, партијски чланци, преводи иностраних листова, итд. Ово важи нарочито за период пре рата, али и у току рата. Штампани су и умножавани сви материјали за које се сматрало да су битни и важни за рад Партије и њених организација.

Улога технике је у томе да је њен рад омогућавао да се ови материјали, умноже и разделе партијским организацијама, СКОЈ-у, синдикату и другим, да се проучавају и проучавају. У том смислу техника је саставни део идејно-политичког рада КПЈ за уздизање чланова КПЈ и симпатизера.

Партијска техника је умножавала и материјале за СКОЈ, синдикат и друге Партији блиске организације ради растурања и дељења у тим организацијама. Понекад су то били часописи, понекад материјали организационог карактера, а понекад агитационо-пропагандног.

Партија је на тај начин обавештавала партијску организацију, скојевску организацију, синдикалну организацију, задружну и напредну омладину о свим политичким збивањима која су имала битног утицаја на развој напредног радничког покрета и напредне омладине. У том смислу је организација технике имала изузетно велики значај за рад Партије. Због тога је партијска техника као сектора партијског рада у ОК била везана директно за секретара ОК, а врло ретко је технику водио члан ОК. Због тога је са друговима који раде на техници везу одржавао најчешће друг коме је то био једини задатак.

Партијска техника ОК Лесковца је спремно прихватила задатке који су се поставили априлским сломом бивше Југославије и окупацијом наше земље, а које је поставио пред њу ЦК КПЈ, позивом нашим народима да се дигну на устанак против окупатора.

Основна улога партијске технике у условима НОР-а била је да припрема и умножава материјале за обавештавање народа о најновијим, најважнијим и најбитнијим догађајима и збивањима на фронту у земљи и у свету. Затим, обавештавању јавности о држању појединих друштвених слојева, па и појединаца у Лесковцу и околини. Рад партијске технике је имао посебан значај у борби и окупљању народа овог краја против окупатора и домаћих издајника.

Вредно је одмах навести и позитивну оцену о раду партијске технике ОК КПЈ за Лесковац коју је дао ПК КПЈ за Србију у писму од 30. августа 1941. године. Писмо је упућено ОК КПЈ за Лесковац, секретару Лепосави Стаменковић Ленки. У тачци 7 овог писма стоји следеће:

„7. Задовољни смо са организацијом агит.проп. рада. Издајете доста материјала али треба и више. Умножавајте Билтен у што више примерака."[1])

Партијска техника је имала посебан механизам свог живота и рада: пре свега постојао је план шта ће се у техници и како радити. То су пре свега вести свих радио станица: Лондона, Москве, Слободне Југославије, све оно што се могло да ухвати; вести које говоре о ситуацији на фронтовима, о ситуацији у свету. Даље, то су били леци, леци које издаје ОК и партизански одреди лесковачког краја, као и прогласи које је издавао ОК.

Када се материјал у техници умножи друг који држи везу са техником преузима материјале и по плану, по вези даје даље, дистрибуира их. Ови материјали су слати партизанским одредима, среским комитетима, Народном фронту, омладинској организацији.

Материјали технике ОК Лесковца пшли су повремено и суседним окружним комитетима. Понекад по задатку, техника ОК Лесковца је умножавала поједине партијске материјале и за њихове потребе: **Историја СКП(б)** и Питања лењинизма.

Вести, прогласи и партијски материјали су се читали и проучавали по партијским комитетима, по одредима, растурали се по народу. Партијске организације, скојевске организације, Народни фронт, народни одбори и симпатизери били су тако обавештавани о правој истини вођења наше народноослободилачке борбе и развоја ситуације и стања у свету и на фронтовима, тако да су могли даље политички радити у народу, давати обавештења и водити кампању против непријатељске пропаганде, против непријатељске штампе која је лажно обавештавала о стању на фронту, и на источном и на западном. У томе је велика улога и значај који је имала партијска техника у току НОР-а.

ОК Лесковца је и октобра 1940. године, после избора ОК на окружној партијској конференцији, поред ОК, по неким подацима, изабрао и биро ОК у саставу: секретар ОК Коста Стаменковић, организациони секретар ОК Васа Смајевић и Миодраг Хаџи-Јованчић који је задужен за рад партијске технике.

Но свакако припреме за јачи агитационо-политички рад ОК Лесковца против рата и фашизма и упозорења јавности да фашизам води у нови светски рат упућивале су на потребу да се одмах образује посебна партијска техника и да се врше претходне припреме. Директива ЦК КПЈ да се при ОК хитно образује техника у таквој ситуацији је спремно дочекана и спроведена у дело.

Другови и другарице задужени за партијску технику радили су самопрегорно, издржљиво и вредно, са успехом су извршавали све задатке, не само кроз конкретан рад хватања вести на радиоапаратима, куцања на писаћој машини и раду на апаратима за умножавање. Такође су водили бригу и старали се о будности и конспиративности. Храбро држање имали су они који су у току НОР-а пали у руке непријатеља, јер у току НОР-а није било ни једног случаја провале технике, нити издајничког држања другова који су пали у руке полицији.

Окружни комитет о условима рада технике је јако много водио рачуна. Прво, најважнији и обавезан услов је био конспиративност, да о техници не може да зна нико сем одређених људи који под најстрожом одговорношћу одговарају за рад и контакте са техником. За смештај партијске технике су се бирале посебне куће, посебно поверљиви људи код којих је техника могла да се смести и да ради. Овај услов је био исти и пре рата у илегалним условима и у току рата у ратним условима. Конспиративност у раду је увек морала да дође до пуног изражаја.

Веза са техником је била задужење једног одређеног човека, било да је секретар ОК, било да је члан ОК. То је био његов сектор рада у ОК. У Лесковцу у току рата било је правило да секретари ОК имају директну везу са техником и задужење за организацију технике.

У Партији је важило правило о раду са техником, метод рада, који је поштован и који се увек спроводио, да ако се деси да се сазна за место где је техника смештена, или да одређени друг ради на техници, да се одмах предузму одговарајуће мере, било да се техника пресели на друго конспиративно место, било да се укаже друговима да се држе правила конспирације у раду, било да се критиком укаже друговима на правила будности и конспирације у раду, а понекад и оштријом партијском критиком све до партијског кажњавања. За Партију је било врло важно, од животне важности, да техника буде нерањива. Непоштовање ових принципа рада могло би довести да се техника открије, да се техника провали. То би било опасно, и из разлога што је и непријатељ најнеуморније трагао за партијском техником, јер је знао да је у њеној близини и партијско руководство, ОК или СК.

Партијска техника у Лесковцу је непрекидно, као техника ОК живела и радила, непрекидно кроз цео период рада и Револуције.

Што се тиче метода рада и организације технике, треба навести и то да је одлуком ОК на територији ОК Лесковца у току 1943. године, у оквиру среских комитета, такође постојала посебна, да је тако назовемо, помоћна техника којом је руководио СК за своје потребе. У овом раду ће бити приказан детаљније рад технике СК Пусте Реке, а у уводном делу смо нагласили да за територију Црне Траве, за технику њеног ОК, Пасјачу, па и СК Лесковац не располажемо подацима.

Још неколико речи о садржини рада технике ОК и СК. Технике СК су углавном радиле на умножавању добијених материјала од ОК и ПК. Карактер њиховог рада је, да се тако каже, био „преписивачки". Због опасности да се преносе веће количине материјала, дотуран је само мањи број примерака за потребе СК, а техника СК је то даље умножавала према својим потребама. Ту се радило углавном о вестима и лецима. Овај материјал је обично умножаван на писаћој машином под индигом у већем броју примерака, понекад шапилографом, ретко када гештетнером. Техника ЦК КПЈ и техника КП за Србију је имала карактер који је одговарао овим форумима. Ту се израђивао материјал који је имао значај директива и упутстава за рад, политике која има да се води, односно стваралачки карактер материјала. Једном речју, техника је била одраз тога да је умножавала материјале центра Партије. Техника ОК и СК губе овај стваралачки карактер, ову суштинску особину

материјала. Техника ОК је имала стваралачки карактер у приличној мери код разраде линије КПЈ на свом терену, код израде летака и прогласа народу свог краја, али је била, такође, у извесној мери условно преписивачка, да умножава материјале добијене од виших форума. За технике СК остаје оцена да су оне биле скоро искључиво преписивачке.

Било је случајева да је техника ОК Лесковца радила и за потребе ПК за Србију када је ПК дошао на терен лесковачког краја.

Техника ОК је радила и за потребе одреда и бригада на овом терену.

Рад технике ОК Лесковца у току НОР-а је био огроман. Не рачунајући вести које су се непрекидно издавале, техника је умножила више од 200 прогласа, а више пута изнова су умножаване прве главе **Историје СКП (б),** обично од I до VI, и то у на стотине примерака, више пута су се умножавала **Питања лењинизма** — последњи пут у око 400 примерака, затим разни материјали за рад партијских курсева. Глава VI **Историје** је чешће умножавана због значаја активности.

Летке и прогласе су писали чланови ОК КПЈ и ОК СКОЈ-а.

Техника је издавала и омладинске часописе и материјале. Тако је издала прве бројеве „Младог борца" и прве бројеве „Младог антифашисте".

Како се Револуција развијала, како се слободна територија ширила и повећавала, расла снага јединица НОВ, а самим тим и ближио крај рата, ближио дан потпуног ослобођења наше земље, онда су тако и поједини послови из технике, послови који су раније били конспиративни, постајали све легалнији. Ситуација у лесковачком крају је била таква да се са издавањем неких материјала почело легално на слободној територији у току 1944. године. То су биле најпре вести, а затим и други материјали. За партијску технику су остале стварно само унутарпартијске ствари. На слободној територији су дејствовали органи НОР-а, слободно су функционисали, па су и информације о догађајима могле више да се дају и круже, па и умножавају. У тим условима, на слободној територији је било мање могућности да непријатељ може да уништи технику. За време непријатељске офанзиве и продирања на слободну територију јединице НОВ су се повлачиле, али се повлачио и цео механизам власти, па и партијска техника.

Процес јачања нашег покрета, стварање већих јединица и слободних територија у исто време је утицао да се ослобађа од оне уске, тешке конспиративности у раду технике која је постојала у илегалним условима. Ово важи нарочито за 1944. годину када је на слободну територију у селу Ивању пребачена прва штампарија из Прокупља. Ова прва штампарија радила је пуном паром. На машинама су радила три графичка радника, два из Прокупља и један из Ниша.

То је укратко приказ организације рада и организационих принципа рада технике, партијске технике ОК Лесковца.

III. Рад партијске технике у току 1941 — 1942. године

Коста Стаменковић, члан Централног комитета КПЈ и секретар Окружног комитета КПЈ за Лесковац, на једном састанку, одржаном априла месеца у кући Јована Живковића-Шуњурана, о организовању, хватању и умножавању радио вести Москве, заузео је став да се са тим радом одмах отпочне. Такође, одлучено је на овом састанку да се приступи умножавању појединих поглавља Лењинових дела о партизанском ратовању. Овај задатак је поверен Миомиру Јовановићу Мићу Шанти, и Јовану Живковић Шуњурану. Живковић је добио задатак да хвата вести на радију, а ослобођен је осталих задатака.

Одмах се приступило извршавању закључака са овог састанка. Почело се са хватањем вести радио Москве и њиховом умножавању. Бранка Стефановић Савка је такође добила задатак да хвата радио вести и да их предаје даље ради умножавања. Ове вести су достављане партијском и скојевском чланству, ради информисања о најважнијим догађајима.

Лепосава Стаменковић Ленка, инструктор Покрајинског комитета КПЈ за Србију, по доласку на партијски рад у Лесковац, приступила је одмах организовању групе комуниста за рад на техници. То је била, у прво време, партијска ћелија у коју су укључени: Лепосава Стаменковић Лепша, графичка радница, Борко Цекић, студент ЕКВШ, и Бошко Борђевић, типографски радник из села Свирца код Лесковца. Групу је организовала и задатке постављала Ленка. Задаци ћелије су били: набавити

што веће количине разног материјала потребног за рад: гештетнер, шапилограф, хартију, боју, матрице и писаће машине. Посао је кренуо одмах. Преко симпатизера и веза набављене су веће количине хартије, боје и матрица. Овај материјал је склоњен на више места код сигурних симпатизера Партије.

Најтежи задатак у то време био је набавка гештетнера. Тих машина у Лесковцу није било. Требало их је набавити у Београду.

Како се међународна политичка ситуација развијала, потреба за техником је била све већа. У прво време пришло се изради гештетнера ручне израде. Дрвени рам и делови од дрвета за гештетнер израђени су у столарској радионици Благоја Николића и Владе Борђевића. Ручица за развлачење и премазивање бојом је направљена од ваљка старе писаће машине. Пошто није било одговарајућег материјала — свиле за рад преко кога се превлачи боја, куповане су боље свилене женске мараме и рајснеглама причвршћиване на дрвени рам. Тако је прорадио први гештетнер технике Окружног комитета КПЈ Лесковца, ручне израде и конструкције.

Борко Цекић, који је по објави рата Немачке СССР-у морао да се склони, као и други компромитовани комунисти, — добио је задатак од Ленке да се склони у једно од оближњих села и да тамо организује рад на техници. Изабрано је село Шишинце близу Лесковца, кућа Борка Илића, средњошколца, члана СКОЈ-а.

Веза и јавка технике и Окружног комитета одржаване су на периферији Лесковца, обично у Светоилијском парку и код јеврејског гробља. Ленка је организационо држала све делове технике: од скровишта материјала, набавке материјала, хватања и кућања вести на матрицама, до умножавања и даље расподеле летака на поједине организације за растурање.

Вођено је рачуна о пуној конспирацији и будности у раду технике. Ленка је држала на личној вези све другове и другарице који су радили на техници. Другови који су радили на пословима технике нису знали један за другог. На једној страни је била активност хватања вести, на другој послови кућања на машини и посебно сама техника за умножавање. На посебним местима чувао се резервни материјал, а посебно су се поједини другови бринули за набавку потребног техничког материјала.

Начин набављања материјала за технику

Материјал потребан за рад технике је набављан на више начина и преко више канала.

Ленка је организовала набавку материјала у току 1941. године који је коришћен доста дуго времена из књижаре „Покрет", преко Свете Костадиновића, који је радио у књижари као трговачки помоћник. Ленка га је држала на вези и постављала му задатке. Тим каналом је набављен најпре ручни шапилограф, писаћа машина, папир за умножавање, боје итд.

По одласку у Лесковачки партизански одред вези са Костадиновићем одржавао је Младен Борђевић, кројач.

У почетку материјал за технику је набављен у Лесковцу. Потребе у хартији и бојама добрим делом подмириване су из штампарије „Покрет". Извесне количине овог материјала набављао је Драгољуб Јовановић (брат Нерадника; Михајло Стојановић Кокоче, нада Јовановића Неше) штампарског штампарски радник, такође имао је задатак да повремено набавља материјал за потребе технике.

Пошто је било познато да тако велике количине материјала није било могуће обезбедити преко лесковачких штампарија и књижара, тражена је могућност да се ове набавке врше у књижарским предузећима у Нишу и Београду. Веће количине материјала, које су долазиле из Београда, преузимане су обично у вуновлачарској радњи Младена Хаџи-Јовановића у непосредној близини штампарије и књижаре „Покрет". Често, као нека врста пролазног магацина, коришћена је и посластичарница преко пута књижаре, под изговором да се муштерије књижаре журе за воз или аутобус а да ће књижара у то време бити затворена. Касније је било сувишно да се наводе разлози због којих се пакети остављају у посластичарници. Али, зато је промена лица која су узимала пакете била честа како њихов долазак не би изазвао сумњу и подозрење.

Чување партијског материјала

За смештај великих количина материјала морао се обезбедити довољан број сигурних места. Највеће количине чуване су у: пекарској радњи Гојка Зечевића; стану Свете Костадиновића,

у Миливојевићевој улици број 16; шупи једне старице у Костадиновићевом суседству, која није знала шта се у шупи налази; стану Војина Петровића, у Улици Девет Југовића број 7/а; посебним склоништима и шупама; специјално подешеном подруму Николе Живковића, трговачког помоћника, са станом у Улици Старине Новака број 28; трговачкој радњи Властимира Којунџића. где је чуван скоро потпуно легално; стану Јована и Савке Рајчевић у Подворцу, где су се налазиле две писаће машине и један део материјала; стану Данила и Виде Наранчић, у Улици Учитеља Јосифа број 27; стану Воје Николајевића Чиплака, у Улици Косте Пећанца број 3; стану Саве Стојановића, столара, у Улици Рада Металца број 4 и другим местима која су, зависно од ситуације у граду, била најпогоднија.

У овом периоду, један део материјала: боја, индигопапира, матрица и хартије за гештетнер био је смештен привремено у пролазно склониште у задњим деловима влачаре Младена Хаџи-Јованчића.

За све време рата, и поред многобројних хапшења и рација, није се десило да су у Лесковцу провађене и запаљене било које количине материјала намењене за потребе технике. Властимир Којунџић Циса, трговац из Лесковца, симпатизер НОП-а, држао је у својој радњи извесне количине материјала. Ухапшен због сарадње са НОП-ом, помагао је материјално НОП кроз Народни фронт, под батинама признао је сарадњу. Међутим, материјал који је био смештен у његовој радњи, уз помоћ његовог брата изнет је из радње тако да није пао у руке полицији.

С јесени 1941. године постојала је опасност да се склониште за материјал партијске технике у стану Војина Петровића открије. Ту је било склониште за веће количине партијског материјала. У овом стану је чуван следећи материјал: писаћа машина, матрице, боје, хартија итд. Овај стан је коришћен и за повремено склањање умноженог материјала за даљу расподелу у граду. Војин је становао заједно са својом браћом: Миливојем и Бошком. Опасност је била у следећем: Војинов брат Миливоје радио је у Београду у ложионици као радник на локомотиви. Откривен је као сарадник НОП-а. Гестапо је извршио претрес на локомотиви на којој је радио и у стану у Београду. Миливоје је сазнао за потеру и претрес, па се на време склонио и није пао непријатељу у руке. Свог брата Војина обавестио је о томе да га гоне. Војин је после тога одмах са друговима склонио сав компромитујући материјал из куће.

Кретање и рад технике у 1941. години

На гештетнеру у селу Шишинцу извучено је неколико летака и радио вести о догађајима на фронту и у свету. На раду технике у Шишинцу Цекићу је помагао Борко Илић. На везу и уговореној јавки по готов материјал долазили су, поред Ленке, повремено Жика Илић и Александар Јовановић.

Радио вести су хватане у кући Бранке Стефановић, а касније у стану Јована Рајчевића, Јована Живковића, Воје Николајевића и других.

Поред гештетнера за потребе Окружног комитета КПЈ Лесковац постојао је у 1941. години за рад технике шапилограф у стану Јована Рајчевића. На њему је неколико пута умножаван материјал и то најчешће радио вести. На шапилографу су радили: Добрила Стамболић, Добривоје Аранђеловић, Душанка Боковић и Ангелина Букумировић.

Због тешкоћа око одржавања везе са техником у селу Шишинцу техника је премештена, по налогу Окружног комитета СКЈ у село Доње Синковце. Техника је била смештена у кући Добривоја Аранђеловића, пекарског радника, који је због свакодневног одласка у град имао повољније могућности за одржавање везе између Окружног комитета КПЈ и технике. То је омогућило да се сигурније, брже, лакше и редовније одржавају везе са техником. Аранђеловић је одржавао везу између Ленке и Цекића. Није било потребно да Цекић, који је морао да се скрива од полиције, излази до периферије града и тиме доводи у опасност посао који обавља. Кућа у Доњем Синковцу била је на периферији села и приступачна са свих страна. Поред тога Синковце је село, излетиште за Лесковац, па није било сумњиво да се из града иде у правцу Синковца. То је олакшало и Ленки да долази непосредно до технике и даје задатке. Ленка је овим путем одлазила на терен у Јабланицу и Пусту Реку, у пратњи Аранђеловића, ради одржавања веза са партијским ћелијама и активистима на терену.

Техника је у Синковцу радила интензивно и боље. Рад је увежбан и убр-

зан. Поред радио вести радио станица Москва, Лондон и вести са бојишта у Југославији, на овој техници у Синковцу је умножаван и други партијски материјал и прогласи упућени народу овога краја. Тако је умножен следећи материјал:

— Проглас Централног комитета КПЈ са позивом на устанак;

— Летак Покрајинског комитета КПЈ са позивом на устанак;

— Проглас Окружног комитета КПЈ за Лесковац „Свим поштеним и родољубивим народним синовима у Лесковцу и околини;

— Летак Окружног комитета КПЈ за Лесковац у коме се јавно жигоше одређена група људи као сарадници окупатора. (Ови издајници народа осуђени су на смрт од народног суда) дат је поименчан списак ових непријатеља);

— Проглас Народног фронта Југославије да народ Југославије не извршава задатке окупатора и да се диже на устанак;

— Четврта глава Историје СКП (б);

— Лењинова дела: „Корак напред два корака назад" и „Шта да се ради".

Гештетнер је у Синковцу склањан и чуван у посебно направљеном склоништу испод огњишта у кући. Други део технике је чуван у кући Милунке Денчић, сестре Добривоја Аранђеловића. Хартија и боја за потребе технике чувани су на тавану у дворишној згради.

Штампани материјали на техници у Доњем Синковцу ношени су у град обично у зембилима и корпама. Преко материјала је стављано обично воће и поврће да би се добио утисак као да се носе животне намирнице у град ради продаје. Материјал је односио Добривоје Аранђеловић. Добривојев брат Витко, а понекад и мајка Милева, односили су материјал у град. Добривоје је преузимао тај материјал и предавао по налогу Ленке лицима која су долазила на одређено место са одређеном јавком и лозинком.

Ленка је одређивала који материјал и у колико примерака да се запакује у посебне пакете ради касније предаје куририма.

Једно време у Синковцу се налазила и писаћа машина и матрице поред гештетнера. Преко везе су се добијале само вести писане руком а овде умножавале. За време рада на техници, мајка Аранђеловића је чувала стражу. Рад гештетнера је нечујан и није изазивао никакве сумње код комшија.

Техника је у Синковцу активно радила до краја новембра 1941. године. Боље речено престала је са радом за кратко време. Скривена је у склоништу.

Цекић је средином августа отишао у Лесковачки партизански одред, а рад на техници у Синковцу су наставили Добривоје Аранђеловић, Војислав Николајевић и Стојан Јанчић.

У Лесковцу је настављено да се ради на другој комплетној техници и новом модерном гештетнеру.

Нов гештетнер, модеран, снажан, имао је велике могућности умножавања. Набавио га је Окружни комитет КПЈ Лесковац. Сачуван је и сада се налази у Народном музеју у Лесковцу.

Лепосава Стаменковић Ленка ставила је у задатак Светиславу Костадиновићу још у августу да набави један гештетнер. Костадиновић је задатак извршио посредством Јове Радуловића, трговачког помоћника из Београда, и код књижарског предузећа „Антонијевић и Буковић" набавио гештетнер, крајем 1941. године.

Гештетнер је у Лесковцу пренео Костадиновић као свој пртљаг. Договорено је да пакет у Лесковцу преузме шеф железничке станице Алавантић, сарадник НОП-а. Када се воз зауставио на лесковачкој станици, Костадиновић је приметио да је станица блокирана и да полиција врши строгу контролу путника. Користећи гужву насталу за време пењања и силажења путника, неопажено је спустио пакет са гештетнером на договорено место и удаљио се. Алавантић, шеф железничке станице, будно је пратио његово кретање и дао налог носачима да пакет са перона однесу у његову канцеларију. После кратког времена, када се рашчистила гужва на перону, гештетнер је предат одређеним друговима који су га однели даље.

Нарочито велики одјек у Лесковцу и околини изазвао је летак Окружног комитета КПЈ за Лесковац о сарадницима окупатора и народним издајницима, поименично истицање њихових имена и осуда на смрт у име народног суда. Летак је изазвао пометњу и у редовима групација које су сарађивале и симпатисале са окупатором. Овај летак је у току ноћи растуран по граду и убачен у станове и дворишта многих сарадника окупатора и издајника народа. То је имало за последицу да су се ови осуђени сарадници окупатора преплашили. Већина њих тражила је симпатизере НОР-а да им ставе до знања

да нису издајници народа и сарадници окупатора. Неки од њих су се после тога повукли и избегли даљу сарадњу са окупаторима. Само мања група осуђених сарадника окупатора у летку отворено је и даље наставила рад са окупатором и тражила заштиту, као што су: Миле Тасић Зец, др. Доленц, и др.

Резервна техника

Поред технике које је радила најпре у Шишинцу и Синковцу, а затим наставила рад у Лесковцу, у граду је постојао и радио читав систем технике. У граду је техника често мењала место рада. Премештање технике било је потребно због будности и конспиративног рада. Свакодневни доласци у одређене сатове били су упадљиви околини, која је почела из обичне људске радозналости да прати долазак и одлазак људи, који су одржавали везе технике са градом и одредима, доносили или односили материјал или радили на његовом умножавању. Исто тако водило се рачуна и о људима у чијим кућама је техника била смештена да се не деконспиришу и не падну у руке непријатељу. Ти људи су чинили огромне услуге покрету, примали од свег срца људе који су радили на техници, настојали да им пруже што повољније услове рада, чували их и стражарили да им се што не деси за време боравка у стану и за време рада на техници.

Резервна техника се састојала од: гештетнера, писаће машине, шапилографа и потребног материјала. Била је смештена на више места. Једно време је била смештена у кући једног радника у насељу Рупе, а затим у стану Станоја Стојановића, у Улици скопској број 8 у Подворцу. Ова резервна техника је октобра 1941. године премештена у стан Савке и Јована Рајчевића.

У времену док се техника налазила у стану Рајчевића, његова жена Савка је у критичним тренуцима показивала задивљујућу хладнокрвност. Савка је за време једне блокаде у Подворцу била врло сталожена и својом сналажљивошћу задивила другове који су се нашли у стану. Материјал који је био умножен ставила је у један сандук, а онда поставила своје дете на сандук да седи док опасност не прође. „Техничарима" је саветовала да и даље наставе рад, пошто ће их о опасности благовремено обавестити. Они су наставили рад, а дете је мирно седело на месту где га је мати оставила. Опасност од блокаде је успешно прошла.

Одлучено је да се ова техника премести у стан Димка Деновског, финансијског службеника. Деновски је у џаку сам пренео ову технику у стан Боре Марковића Агице у Улици сурдуличких мученика 40, код кога је становао. Готове матрице су доносиле Анђелина Букумировић и Душанка Боковић, а хартију набављао Димко Деновски. У неколико наврата матрице је куцао и Милорад Костић, отправник возова лесковачке станице у Лесковцу. На предлог Димка Деновског ова техника Окружног комитета КПЈ за Лесковац премештен је у стан Гавре Томића, такође финансијског службеника. Томићев стан се налазио у Улици Војводе Мишића бр. 31. Партијску технику су донели Добривоје Аранђеловић и Анђелина Букумировић Лала. По уласку у собу распаковали су пакете у којима су били: кутија са гештетнером, боја за умножавање и неколико пакета гештетнер хартије. Ту су наставили са радом.

После неколико састанака на којима су умножаване вести са источног фронта и V и VI глава **Историје СКП (б)**, десила се провала у граду и ухапшени су неки сарадници народноослободилачког покрета. По граду су настали претреси станова па и читавих блокова зграда. У таквој ситуацији Добривоје Аранђеловић је привремено обуставио рад на овом делу технике са Томићем.

Бојећи се да приликом претреса полиција не нађе гештетнер у стану, Томић са Аранђеловићем склањају технику у једну просторију подрума одељка финансијске контроле, у којој је чувана стара архива.

Аранђеловић је ову технику после три месеца однео у стан Стојана Јанчића, студента медицине у садашњој Улици Саве Ковачевића бр. 54, где је у међувремену био смештен нови, савременији гештетнер на коме је умножавање било далеко брже и квалитетније.

У време док се један део технике налазио у стану радника Станоја Стојановића, у Улици скопској бр. 8, Анђелина Букумировић Лала и Миомир Јовановић Шанти запали су једном приликом у врло тешку ситуацију. Док су они радили у једној соби на умножавању пропагандног материјала изненада је наишла нека комисија предвођена четничким војводом попом Слободаном Стојановићем. Прегледавши остале просторије, комисија, а нарочи-

то поп Слободан, инсистирала је да се отвори соба у којој су се налазили Анђелина и Јовановић, мислећи да се тамо налазе намирнице које домаћица не жели да покаже комисији. Нису ни слутили да се ту налази партијска техника и да се баш тога момента радило на умножавању материјала. Домаћица, млада и отресита радница, свесна тога шта би значило отварање ове собе, тврдила је да се кључ не налази код ње, већ код мужа који је на послу, и изразила своје жаљење што није у могућности да комисији изађе у сусрет. Поп Слободан је уважио „разлоге" и изјавио да комисија неће моћи да им помогне у вези добијања намирница, пошто није извршила целокупни преглед стана. У ствари, радило се о давању симболичне помоћи најугроженијим породицама. Свест и одговорност ове раднице је била јача од интереса за добијање намирница. Тако је, захваљујући њеној присебности, овај део технике сачуван.

У току илегалног рада у Лесковцу Зора Адамовић Нада и Добрила Стамболић Зора, учитељице, становале су у стану Загорке Бокић у Сахат мали бр. 27. Ту су, док се Загорка налазила на послу у дуванској станици, куцале летке на матрицама и по завршеном послу сав материјал скривале у сламарици. Једне суботе, крајем септембра 1941. године Загорка је видела да четници на дрвној пијаци организују рацију и врше хапшења. Забринута због материјала и технике који се налазио у њеном стану пожурила је кући. Убрзо су дошле и Добрила и Зора. После краћег договора одлучиле су да у дворишту ископају једну рупу и у њој склоне писаћу машину и остали материјал. Када је то било готово, преко свеже ископане земље бациле су ђубре и тако прикриле да се ту било шта радило. За сваки случај одлучиле су да преко ноћи наизменично дежурају.

Рад на кућању матрица

Душанка Боковић, са својим супругом Родољубом, дошла је из Београда по задатку у Лесковац на позадински рад. Први састанак ради повезивања са партијском организацијом у Лесковцу заказала јој је Лепосава Стаменковић Ленка. Са уговореном јавком и на одређеном месту, у некадашњем сокачету преко пута саборне цркве (сада источни део Улице Моше Пијаде) чекала их је Ленка. Ленка јој је саопштила да ће радити на партијској техници и још истог дана дала летак и матрицу и одвела је у један стан где је требало да ради са Зором Адамовић Надом, учитељицом и да због природе посла које ће обављати неће присуствовати састанцима партијских ћелија нити ступати у контакте са другим сарадницима НОП. Истовремено договориле су се где шта треба да приме, односно предаду.

Како Душанка није никада радила на писаћој машини била је помало збуњена и забринута да ли ће задатак моћи да изврши. „Чуј — рекла је она Ленки — ја нисам никада радила на писаћој машини, не знам ни матрицу да ставим у машину!". Међутим Ленка тренутно није могла да схвати ову њену исповест, па јој је прекорно рекла: „Каква си ти интелектуалка када то не знаш?!" Значи могло се све. Значи комуниста је морао да зна све и извршава задатке на које никада није рачунао.

Родољуб Боковић је по задатку Партије вршио коректуру радио вести, али то Душанка није знала. Разлози конспирације су налагали да појединац због евентуалних хапшења и провала не сме да зна већи број веза и сарадника. Тако, уместо да Родољуб редигован текст преда Душанки он је то давао трећем лицу које је по свом задатку одржавало везу са Душанком и Зором.

На сам дан масовног стрељања у Лесковцу, 11. децембра 1941. године, Зора и Душанка су радиле на техници у Чифлуку Мири у кући Стојана Антанасијевића. Изненада, у дворишту су се појавила два жандарма. Немајући могућности да брижљивије прикрију гештетнер на коме су управо завршавале умножавање летака, бациле су прекривач преко материјала, и грицкајући семенке понашале се као да се ништа необично није догодило, заборављајући да су им прсти запрљани фарбом и да то може скренути пажњу жандарма. Међутим, жандарми нису показали проницљивост. Питали су их зашто су ту. Када су им одговориле да чекају сељаке да би купиле намирнице, којих нема на пијаци, они су прихватили овај изговор, а сами додали да траже неког партизана који је успео да умакне.

Жена, у чијој су кући радили, имала је доста деце, била је веома прибрана и својом смелошћу допринела да се непредвиђени сусрет са полицијом срећно заврши.

„Децо, ја вам се дивим, али немам снаге да вам помогнем" — говорила је

она. Имала је разлога дивљењу. Душанка је била у другом стању, радило се у потпуно хладној соби на хладноћи која је достизала и близу 20 степени испод нуле. Иако је овога пута срећно избегнута опасност ипак се није могло веровати да ће се само на томе завршити. Донета је одлука да се техника из овог стана пресели на друго место.

Бранка Стефановић Савка је непрекидно радила на разним задацима технике, а повремено била и курир са Београдом. Када се компромитовала код непријатеља отишла је на терен и наставила да ради на техници. У њеној кући је, такође, био смештен повремено материјал технике. Једно време у њеној кући је била писаћа машина на којој је куцала радио вести, и матрице за умножавање на гештетнеру.

Руковођење техником

Ленка Стаменковић је руководила техником и одржавала везе са свим лицима која су радила на техници. Октобра 1941. године, по одлуци Окружног комитета КПЈ Лесковац, пребачена је на рад у Лесковачки партизански одред, због тога што је њен дужи боравак у Лесковцу запажен па је постојала могућност провале. Одлуком Покрајинског комитета КПЈ за Србију на рад у Окружни комитет КПЈ за Лесковац послата је Разуменка Петровић Зума, са задатком да ради у граду. Разуменка је у Окружном комитету добила задужење да ради на сектору технике и од Ленке преузела све везе по линији технике. Она је радила на овом сектору до јануара 1942. године, када је отишла у Бабички партизански одред.

И поред провала и хапшења у јесен и зиму 1941/42. године техника у Лесковцу је радила непрекидно без икаквих застоја и губитака. Преимућство је било у томе што је било више паралелних техника, тј. посебно организовано куцање матрица на више места, посебно организовано извлачење материјала на гештетнеру и шапилографу. Може се слободно рећи да је сав пропагандни материјал потребан за рад партији у граду, на терену и у одредима био увек на време и у довољном броју примерака умножаван.

Тако је техника радила у зиму 1941/42. године, па и целе 1942. године. Умножено је мноштво материјала, вести, летака и прогласа. Као значајан рад технике може да се истакне, поред већ реченог и рад на умножавању **Историје СКП (б)**, IV, V и VI главе **Питања лењинизма** у по неколико стотина примерака. Овај материјал је слат и за потребе партијског рада у Ниш, Врање и друга околна места.

По одласку Разуменке у одред послове технике преузео је Глигорије Диклић Будни, члан Окружног комитета КПЈ за Лесковац, и руководио техником све до хапшења, априла 1942. године.

После хапшења Будног Разуменка је поново наставила да ради на техници, јер је у међувремену пала у руке полицији и из затвора пуштена на слободу. То је било у мају 1942. године. Руководила је техником кратко време, око месец дана. Поновно је отишла у Одред.

Другарица Радмила Обрадовић Гојка послата је у Лесковац, из Ниша, одлуком Повереништва Покрајинског комитета КПЈ за Србију у Нишу. Преузела је да руководи радом технике. На овим пословима је радила од јуна 1942. године до средине 1943. године, када је повучена из града.

Члан Окружног комитета КПЈ за Лесковац у свом извештају Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 3. јануара 1942. године о стању и раду технике каже следеће:

„Издавање материјала сада нам је отежано. Издајемо једанпут недељно вести, затим смо издали летак поводом шестомесечне борбе СССР против немачког фашизма. Дознали смо да се Немци живо интересују шта мисли народ, тако да су превели наш летак поводом шестомесечне борбе и послали га њиховој вишој власти".[3])

Члан Окружног комитета КПЈ за Лесковац Благоје Ристић — Раде Металац у извештају Покрајинском повереништву КПЈ у Нишу од 2. фебруара 1942. године, за рад о техници Окружног комитета КПЈ Лесковац каже:

1. „Примили смо материјал према приложеном списку и проучили га.

2. Шаљемо вам два извештаја, један из Лесковца, а један из Јабланичког одреда. Такође шаљемо и омладински реферат и испоручујемо шесту главу историје СКП (б) 100 комада и извештај друга Б.

6. Добили смо књигу „Пораз" што је за Бабички одред".[4])

Из овог извештаја се види да је техника Окружног комитета КПЈ за Лесковац радила и за потребе партијског рада Окружног комитета КПЈ Ниша.

У једном писму Разуменка Петровић у извештају Окружном комитету КПЈ за Лесковац Покрајинском поверенству КПЈ за Србију у Нишу од 3. јануара 1942. године, пише:

„Ми бисмо преко једног штампара могли да купимо једну велику машину за штампање књига и да је негде сместимо у неком планинском селу и тамо радимо само књиге. Шта ви мислите о томе?“[5])

За тему коју обрађујемо је интересантан податак да је партијска техника ОК Лесковца у овом периоду, упркос свих тешкоћа, радила тако да је могла слати материјале и за потребе суседних окружних комитета. У извештају ОК наведеном горе стоји и следеће:

„Ми можемо да штампамо V и VI главу (мисли се на V и VI главу Историје СКП (б) — примедба наша), али само на једној страници. Хоћете ли да вам пошаљемо?“

Партијска техника Лесковца у отежаним условима за време хапшења и провала је радила без престанка са повећаном будношћу и опрезношћу. Њен рад се такође одвијао и за време велике непријатељске офанзиве почетком 1942. године на партизанске одреде у овом крају: Лесковачки, Јабланички, Бабички, Топлички. У овој офанзиви против партизанских одреда непријатељ је сконцентрисао око 160.000 квазлинштких војника.

У тим условима Окружни комитет КПЈ Лесковац издао летак којим показује да ни најригорознији терор није могао да поколеба отпор народа против непријатеља. Летак је издат поводом годишњице раскида пакта Југославије са Немачком.

Овај летак је актив народноослободилачког покрета при текстилној фабрици Мике Станковића Куце, поред осталих активиста у граду, убацио у станове немачких официра који су становали у кругу фабрике и изазвао страх и паniку међу њима. Летак који су ови официри пронашли у соби превели су и предали својој вишој команди.

Техника Јабланичког партизанског одреда

Јабланички партизански одред је имао своју технику за хватање вести радиостаница Москве, Лондона и Слободне Југославије и њихово умножавање за потребе одреда и политички рад одреда на терену.

Техника одреда је почела да ради новембра 1941. године у Лебану одмах по његовом ослобођењу. На техници је радила Лидија Левитин Мира. Мира није имала одмах писаћу машину. Вести је писала читко руком у више примерака под индигом.

По повлачењу одреда из Лебана Мира је пошла са одредом. У одреду је добила писаћу машину, па је вести умножавала на машини. Била је смештена са радиоапаратом, машином и материјалом технике у селу Ображди. Ту је остала до 10. јануара 1942. године, до постојања болнице. Из Ображде је прешла на терен Добре Воде где је остала до повлачења на Пасјачу марта 1942. године.

У периоду од марта до септембра 1942. године техника одреда није радила. Поново се у одреду образује техника за хватање и умножавање вести септембра 1942. године. Одред је био тада на Радан планини. На овом послу су радиле Мира и Савка — Бранка Стефановић.

Техника одреда је радила у овом саставу до краја 1942. године, када су Савка и Мира по задатку кренуле на ослобођену територију да раде на техници ОК у Пустој Реци.

Рад технике у 1942. години

У мају 1942. године, партијска техника наставља рад. У том смислу Разуменка Петровић Зума повезала је Стојана Јанчића најпре са Добривојем Аранђеловићем и Војом Николајевићем. Техника је наставила са радом у кући Јончића у Улици Степе Степановића 54. Овде је техника остала до касне јесени 1942. године, а упоредо се радило у пекари Гојка Зечевића и у стану Војислава Николајевића Чиплака.

Рад на техници у стану Јанчића обављао се углавном дању. Понекада је то трајало и читав дан. За то време Јанчићева мајка дежурала је у дворишту и пазила да полиција не изненади другове на раду. У време када се није радило, шапилограф и остали помоћни материјал скривани су у дуплом зиду свињца у дворишту куће Јанчића. Хартију, пак, Стојан је склањао међу своје студентске уџбенике у коферу поред свог кревета.

Хапшење Јанчићевог брата и неуспео претрес стана побудили су руководство да се предузму мере за премештај технике из стана Јанчића. По договору

Јанчића и Аранђеловића шапилограф је пренет у пекарску радњу Гојка Зечевића.

Други део технике истовремено је функционисао у стану Војислава Николајевића Чиплака у Улици Косте Пећанца бр. 3 (сада Делиградска) где су откуцавани текстови летака на матрице и склањана писаћа машина и део материјала за умножавање. За време док се техника налазила у овом стану, на умножавању материјала радили су Војислав Николајевић и Аранђеловић. Повремено су им пружале помоћ Војиславова мајка Савка и сестре Брана и Зага.

Техника у пекари Гојка Зечевића

По договору са Добривојем Аранђеловићем, Гојко Зечевић је ступио пекарску радњу преко пута споменика свом сувласнику Борђу Томићу, а узео под закуп пекарску радњу Љубомира Дунђеровића Штирке, у Улици краљице Марије бр. 24 (сада Пана Ђукића), у којој је рад могао бити подеснији. За ово је дата сагласност Окружног комитета КПЈ за Лесковац.

Ова радња се налазила у строгом центру града, у врло прометној улици, у непосредном суседству Крајскомандатуре, предстојништва градске полиције и других установа и надлештава окупатора и квислинга. Ова пекара није скретала пажњу, пошто се није рачунало на такву „дрскост", да се готово на очиглед власти умножава илегални материјал за народноослободилачки покрет.

Исто тако, у дворишту пекаре налазила се пинтерска радња Добривоја Вуксановића, у којој су се правила бурад и била складирана велика количина дуга, међу које, за случај опасности, могао је да се сакрије материјал. Вуксановић је имао добре раднике, склоне да у случају потребе притекну у помоћ, а и сам је био наклоњен НОП-у.

Техника у пекари је била смештена у једном малом одељењу иза предњег дела пекаре са ћуланом. Да би се обезбедио сигуран рад технике у пекари, Гојко је водио Добривоја Аранђеловића као свог радника у пекари, а гештетнер хартија је набављена легално за паковање бурека и пецива, најчешће у трговачкој радњи Николе Стојиљковића, који је иначе био непријатељски расположен према НОП-у.

Рад на умножавању материјала одвијао се у раним јутарњим часовима или касно увече. Радило се на куцању и умножавању, а понекад су доношене и готове матрице, па се у пекари само радило на умножавању летака. Ове послове су најчешће радили Добривоје Аранђеловић и Војислав Николајевић. Понекад се овом послу придруживао и Александар Стојановић Чиле. Стојановић је припремао текстове матрица у радњи Душана Живчића Пуцара. Гојко Зечевић је обично био на стражи.

За доношење материјала из пекаре били су ангажовани Борђе Станковић — Јоле, Василије Николић Циле, Витко Аранђеловић, а повремено је коришћен у тешким ситуацијама блокаде Милан Зец, припадник Српске државне страже, који није знао шта носи, а за ту услугу добијао новчану награду. Он је овај материјал најчешће преносио у пратњи неког од другова мислећи да је у питању шверц којим су се многи у то време бавили.

Да би отклонио сумњу са себе Гојко Зечевић је добио задатак да се дружи са виђенијим грађанима и трговцима тако да се стекне утисак да је његова личност неспојива са циљевима НОП-а.

У пекару се долазило уговореном јавком: ако је тестија за воду (земљани крчаг) у излогу, онда је приступ у пекару слободан. У противном, није се смело ући. Овде је део технике остао све до Гојковог хапшења новембра 1942. године. До Гојковог хапшења је дошло због провале Војислава Николајевића, који је запажен да долази често код Гојка у радњу. Полиција је дошла у радњу и извршила претрес радње тражећи Николајевића, али није открила технику која је била ту. Пошто је он на време обавештен и склонио се, ухапсили су Гојка Зечевића под сумњом да сарађује са НОП-ом. Добривоје Аранђеловић је склонио све делове технике одмах, најпре у пинтерницу Вуксановића, а касније у друге станове. Пошто полиција није нашла никакав компромитујући материјал за Зечевића, а он, иако мучен, није ништа признао. Тако је техника у потпуности сачувана, иако је постојала велика опасност да буде откривена и заплењена од полиције.

Данас, после овако дугог периода од догађаја, може се потврдити да је у току 1941. и 1942. године за рад на партијској техници поштован строго принцип рада партијске технике, да лица која раде на техници нису задуживана, нити радила на организационо-партијским задацима на терену, те да су др-

жана на личној вези секретара или члана Окружног комитета одговорног за рад технике. Међутим, у току 1942. године, а нарочито у другој половини 1942. године, било је случајева да се овај основни принцип конспирације рада на техници и будности у раду на техници, повремено не поштује. До тога је долазило због хапшења и осипања партијских радника у граду. Тако је у току 1942. године на партијској техници радио Војислав Николајевић, који је био и секретар Месног комитета КПЈ за град Лесковац, а као секретар комитета је радио не само у техници, већ и свим осталим организационим пословима Партије. Такође, на техници је, поред осталих, на задацима Партије радио и Александар Стојановић Циле, члан Градског комитета КПЈ и секретар Месног комитета СКОЈ-а за Лесковац, у току 1942. године.

Стојановић Александар Циле је у току 1942. године пао у затвор за време провале, месеца октобра, вероватно због тога јер је радио на организационо-партијским и скојевским задацима, а провала је била у току, похапшена је скојевска група. Међутим, Војислав Николајевић је избегао хапшење, а такође и још неки чланови Градског и Месног комитета Скоја, који су на време обавештени о провали и рацији предузетој за њихово хапшење.

Јуна 1942. године, техника је умножила Проглас упућен од стране Покрајинског комитета КПЈ за Србију војницима, подофицирима са пљачком и насиљем над српским народом, и да се укључују у народноослободилачке и партизанске одреде. Проглас је упућен поводом годишњице напада Немачке на СССР. Проглас је од стране скојеваца и чланова КПЈ растурен по становима и дворишту касарне у којој су били смештени бугарски војници.

Активност Партије у то време била је на пољу разобличавања окупатора и његових слугу на линији окупљања омладине у квислиншке организације. Тако су окупаторске слуге крајем 1942. године почели са формирањем такозване Националне радне службе у коју су хтели да окупе и мобилишу омладину која је остала у градовима. На овом пољу радили су заједно и Недић и Љотић. Активност Партије и Скоја је била на разобличавању ове намере и одвраћању омладине од ове организације.

Поред других активности важно је напоменути и Проглас Покрајинског комитета КПЈ за Србију који је у Лесковцу умножаван и растуран.

Још један податак: у току 1941. и 1942. године Окружни комитет КПЈ за Лесковац је доста уредно одржавао везу са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију и добијао материјале које је радила техника Покрајинског комитета у Београду. Тако је у Лесковац редовно долазио преко курира и пунктова у Лесковцу следећи материјал: билтен НОВ и ПОЈ; Глас Народног фронта Србије: Комунист; Историја СКП (б); Основи лењинизма и друго.

Интересантно је навести још један од начина како је материјал технике Покрајинског комитета преношен и слат у Лесковац. У Лесковцу је образован посебан пункт и то на адресу Данила Наранчића, трговца. Он је, поред осталог, трговао и аналинским бојама. На адресу његове фирме из Београда је легално слат материјал, али у бурадима, на којима је стајало да су пуни анилинске боје. Бурад су била обично тежине од око 100 килограма. Наранчић је знао у којим бурадима је долазио материјал, али није знао о чему се ради, о ком материјалу. Он је издвајао ову бурад и предавао партијској вези.

IV. Рад партијске технике у току 1943—1944. године

Одлуком Окружног комитета КПЈ за Лесковац партијска техника почиње крајем 1942. године својим појединим деловима да се постепено премешта и преноси на територију Пусте Реке. Разлози су били што је у граду било све теже радити због прогона од стране окупатора и његових слугу квислинга, као и терора који је у градовима све оштрије завођен. Опасност од провале технике у граду је постајала све већа. Хапшењима и стрељањима која је вршио окупатор кадрови су се у граду осипали, било их је све мање. Било је отежано одржавање везе како у граду, тако и из града са одредима. Један део другова који се компромитовао у партијском раду у граду отишао је у одреде. Такође је већи број чланова ОК био ван града у одредима и на ослобођеној територији. Крајем 1942. године ОК се налазио на територији Пусте Реке и са Јабланичким одредом.

О пресељењу партијске технике из Лесковца на слободну територију ОК је размишљао и разматрао ту могућност још почетком 1942. године. Чланo-

ви ОК Лесковца Благоје Ристић Раде Металац и Глигорије Диклић Будни разматрали су могућност пресељења технике на територију Пусте Реке са партијским задужењима. До реализације овог предлога није дошло одмах, јер је у то време наступила офанзива непријатеља на слободну територију. Концепција о пребацивању технике из Лесковца усвојена је почетком 1942. године а почела да се остварује крајем 1942. године и почетком 1943.

Прва писаћа машина из Лесковца за Пусту Реку отишла је крајем маја 1942. године. Њу је за потребе технике набавио Слободан Симић, службеник Предстојништва градске полиције у Лесковцу и сарадник НОП-а. Машину је из града изнео Стојан Миленковић. Воја Николајевић Чиплак, секретар МК Лесковац, радио је на партијској техници и имао на вези Миленковића. Миленковићу је дао у задатак да прими писаћу машину и потребан материјал, те да организује да се материјали потребни за рад на терену умножавају у довољном броју примерака.

Пошто Миленковић међу активистима није пронашао другa који зна да куца на машини, нити се могао ослонити да то неко други ради, прионуо је да тај задатак обави сам, да сам куца на машини и умножава материјале. Стрпљивим радом савладао је куцање на машини и умножавање материјала под индигом, те је тако извршио постављени задатак.

Касније, када је формирана међусеоска партијска организација, када је формирано и среско партијско повереништво, писаћа машина је пребачена у Лапотинце крајем 1942. године. Тада, на терен Пусте Реке долази Милија Радовановић за секретара Среског повереништва. Са Радовановићем из одреда су кренуле за Пусту Реку, по задатку Партије да раде на партијској техници ОК: Бранка Стефановић Савка и Лидија Левитин Мира. У овом истом периоду, крајем 1942. године реорганизован је и ОК Лесковца. Са Партијском техником у децембру 1942. године смештене су у селу Стубли у кући Велимира Тасића Зеке.

Крај децембра 1942. и јануар 1943. године провеле су у раду на техници у селу Кацабаћу. Техника је била смештена најпре у кући једног сељака, а затим у једној другој кући. Ни у једној кући није било изграђено склониште.

Прву кућу су напустиле у изузетним околностима. Немци су блокирали село. Били дошли пред вратима куће у којој су се налазиле. Једва су успеле да искоче кроз прозор и умакну Немцима.

После овог догађаја техника је смештена у другој кући. Једног дана код њих је дошао курир Стојанча и обавестио их да се у селу налазе „две војске" — израз који је уобичајен када претрес по селима врше обично четници и недићевци заједно. Претресали су цело село. Стојанча је пренео упозорење да оне саме не предузимају ништа, јер се у селу налазе чланови ОК. Бранка и Мира су се онда договориле да се пресвуку у сељачке хаљине и да остану у кући као чланови породице, а да материјал сакрију у помоћним зградама, јер није било склоништа. Савка је прала прозоре, а Мира се је нагаравила и ложила ватру, распаљивала је огњиште. Из куће се видело да су недићевци запалили стогове сена и неке куће селу. До ове куће су само дошли, позвали домаћина да дође до њих, нешто су од њега тражили, али нису улазили у кућу.

По одласку окупаторских војника, техника је премештена из Кацабаћа. Кад год дође до сумње да се за технику зна, предузимају се мере да се пресели, било у неку другу кућу, било у неко друго село.

Крајем јануара 1943. године из Кацабаћа техника је прешла у село Белановце. Савка и Мира су биле најпре у кући Миленковић Стојана, а затим у кућама: Живка Митића, званог Потокар и Душана Стефановића. То је било у фебруару 1943. године. У Белановцу је техника остала кратко време. Једном је наишла непријатељска војска, па су Савка и Мира једва успеле да се склоне у школу, проваливши прозор.

Милоје Спасић по налогу ОК је Миру и Савку из Белановца одвео у село Плавце. Предао их је домаћину у чијој кући је требало да се сместе привремено, а сам дошао, да обезбеди место за трајнији смештај. Материјал технике није био са њима. Међутим тог дана је наишла бугарска војска. Домаћин им је предложио да напусте кућу, а Милоја није било ту. Напустиле су кућу и пошле према Обилићу. Успут су се сакриле у један шумарак. Тек увече истог дана ухватиле су везу са Милојем Спасићем који их је одвео у Лапотинце. То је било марта 1943. године. У једној кући су Мира и Савка радиле заједно око месец дана. Тада је ОК донео одлуку да се образује посебно техника ОК Лесковца, а посебно техника СК Пусте

Реке. Мира и Савка су се раздвојиле. Савка је радила у партијској техници ОК и била на вези ОК, а Мира је радила у партијској техници СК Пусте Реке и била на вези СК.

Ове две технике су биле одвојене и из разлога будности. Међутим, организациона веза је постојала, организациона веза ОК и СК. То се види касније из рада технике, њихове међузависности и заједничког рада. У даљем тексту ће се дати одвојено рад технике ОК Лесковца, и рад технике СК Пусте Реке према казивањима учесника који су радили на техници.

Техника ОК КПС за Лесковац

Крајем марта 1943. године Савка је радила на техници ОП под директним руководством ОК. Непосредни руководилац јој је био друг Видое Смилевски Бата, секретар ОК. Он јој је саопштио да ће то убудуће бити техника ОК, да ће бити повезана само са ОК-ом, да не треба да зна за друге делове технике, нити ће други знати за њу.

Техника ОК је крајем марта смештена у Стубли, у кући Лацка. У његовој кући је за технику направљено склониште у штали. Мислило се да техника ту остане дуже време. Међутим он је био познат као симпатизер НОП-а, па је техника убрзо морала да се сели.

У кући Лацка Савка је по вези добила једног дана гештетнер. Из Лесковца га је донео Добривоје Аранђеловић. Он је објаснио Савки како се ради на гештетнеру и упутио је у технику рада. После тога се вратио у Лесковац.

Курир за везу са техником је био Велимир Тасић Зека.

Из куће Лацка партијска техника је премештена у кућу деда Милтена, бившег председника општине, кога су у селу сматрали за дражиновца. Са њим су другови одржавали везу и сматрали да је у његовој кући техника сигурна, јер његова кућа неће бити сумњива окупатору. То је било психолошки тешко Савки, али је било добро смишљено. Зека је био задужен да изврши пресељење технике, а и даље је одржавао везу са техником.

Деда Милтенова породица је била бројна. О Савки је ова породица водила много бриге из страха од партизана. Опходили су се врло лепо и поклањали пуно пажњу њеној исхрани, водећи рачуна о томе да је болесна на плућима.

У кући је постојало склониште, смештено у једној соби испод пода од цигала. Склониште је пре тога служило за скривање жита. Није било велико. Поклопац је био направљен од једне даске, а преко ње цигле. Камуфлажа није била најбоље изведена. Да би се склониште боље замаскирало домаћин је ставио један гвозден кревет довољно велики да покрије цео овај простор.

Једног јутра наишли су Бугари камионима и блокирали цело село. Домаћин је изашао да види о чему се ради. Било је то маја 1943. године. Савку је домаћин сакрио у скровиште. Бугари су вршили претрес по кућама. Из ове куће су одвели домаћиновог зета. Прва патрола у овој кући није била нашла ништа и отишла је. Међутим ускоро се вратила друга патрола. Вршили су детаљан претрес. У кући су нашли антену. То је била антена радија који су купили уочи рата, а дали су га партизанима за потребе НОБ. Бугарима је било јако сумњиво откуда антене, а нема радио апарата. Домаћица Љубица објаснила је да су је нашли у пољу после повлачења југословенске војске. Овај одговор је задовољио Бугаре. Али су приметили да и са циглама на поду нешто није у реду, па су почели да копају бајонетима. Дошли су до средине собе. Домаћица се уплашила, па је у тој безизлазној ситуацији почела да пева. Међутим, Бугари су извађене цигле ређали у ствари преко поклопца, па су престали убрзо да даље копају.

Савка која је чула шта се дешава у кући, прибојавала се да ће је открити, па је помишљала и на најгоре. Одшрафила је бомбу и била спремна да је баци. То су тренуци када човек врло брзо мисли. Припремала се да бомбу баци у моменту када Бугари отворе поклопац склоништа.

Када су Бугари отишли из куће, Савка је изашла из склоништа. Тада је помишљала да више никада не сачека у склоништу претресе које је окупатор вршио повремено у овим селима.

Савка, о условима рада технике, као и о томе како је дошло до тога да буде одређена да ради на техници, износи своје мишљење и запажања, да је поред услова поверљивости и сигурности као означеног критеријума, у њеном случају било од значаја и то да је она већ знала да куца на писаћој машини. Пре рата је завршила курс дактилографије. Мира је пре рата у школи учила стенографију.[5])

После дужег времена рада на технici, због услова рада, усамљености и других тешкоћа, нарочито за жене, Савка и Мира повремено су захтевале да се врате у јединице.

Савка се такође сећа да у прво време, када су радиле заједно на техници, Мира и она, у кућама у којима су биле није било склоништа. Први пут су имале склониште у кући Станише Момчиловића. Склониште је било испод једне собе у кући. Склониште, није било најбоље маскирано. По кућама у којима су становале, прикривале су се на један од следећих начина: некад су биле у кући као и остали укућани обучене у сељачке ношње, као чланови породице, некад су се склањале ван села, а некад су се склањале у склоништа. Зависило је од услова и одлуке другова који су их држали на вези.

Техника је била у селима на десетак до петнаест километара од Лесковца. Некад и врло близу: Белановце је од Лесковца удаљено 4—5 км. Овај крај је стално био мета непријатеља. Окупаторски војници су стално вршили рације. Али ова села су била и под сталном контролом партизанских одреда. Партија је радила и имала снажан утицај у масама. Смештај технике је био добро умишљен и проучен, а мењање седишта неопходна нужност за обезбеђење и безбедност рада технике.

Савка је радила сама. Имала је писаћу машину и гештетнер, као и потребан материјал. Некад је добијала матрице ради умножавања. Умножавала је најчешће вести. Радило се у много примерака, колико матрица може да издржи. Понекад је требало и по 1200 примерака. Савка је сачувала писмо, Смилевског, секретара ЦК, да се умножи проглас I јужноморавске бригаде. Проглас је требало откуцати и умножити за **једну ноћ.**

Савка зна из разговора којим је присуствовала, да су материјали који су умножавани у партијској техници ОК Лесковца ишли и за потребе суседних крајева.[6]) Некад је материјал ишао и за Прокупље и Крушевац, некад преко Кукавице за Врање, а понекад и за Ниш и Пирот.

Из Стубле је техника пребачена у село Плавце. Друг Зека више није био веза између Бранке и ОК. Везу је преузео Милоје Спасић. Милоје је Бранку одвео у кућу Александра Златановића. Одлуку о пребацивању технике из Стубле у Плавце донео је В. Смилевски, секретар ОК, иако је Милтен хтео да спреми друго ново склониште за технику у својој кући. У кући Златановића је направљено склониште у које се улазило из подрума. Склониште је урађено врло брзо. У соби изнад склоништа је била смештена техника и у њој је Савка становала и радила, а у склониште се склањала када мора. Улаз у скровиште је био врло добро замаскиран. Савка је из собе у подрум силазила мердевинама.

Радила је у соби на писаћој машини и гештетнеру. Домаћинов син Цветко, да би угушио звук писаће машине, радио је на ужарском точку, а његов млађи брат Милорад је вртео точак. Рад ужарског точка је спречавао да се куцање на машини чује далеко. Ноћу је било теже. У овој кући је техника радила углавном дању. Кад неко наиђе дат је знак Савки да престане са радом. Ова породица је такође била многобројна. Било је 13 чланова породице и сви су знали да је Бранка у кући. Партија је уредила да нико из ове породице не иде у партизане, да се не би компромитовала и изазвали сумњу код непријатеља а било је 4 младића који су хтели да оду у партизане.

Склониште у Плавцу је било врло солидно направљено, вешто закамуфлирано и довољно за смештај технике и људи који раде на техници. Ускоро по доласку Савке у ову кућу четници су вршили претрес целог села, па и ове куће, али нису открили склониште. Ово склониште је направио Милоје Спасић, за само једну ноћ. Грађу је узео у селу од познатих и сигурних сељака.

У склониште технике у Плавцу повремено су се склањали и чланови ОК. Смилевски се је овде склањао више пута. У њему су могли двојица да се пристојно опруже. Техника је у овој кући остала врло дуго, скоро годину дана, од маја 1943. до маја 1944. године. Савка се држала добро, а такође и сви чланови породице. Када наиђе непријатељ ради претреса, она је била у склоништу, а породица се склањала ван. Једном су тако Немци сами дошли у подрум, пили што су нашли али улаз у склониште нису открили.

Породици у Плавцу, а такође и породици у Стубли било је забрањено да контактирају са партизанима. Међутим породица у Стубли је једном приликом примила Зору Игњатовић, а да Бранка и Зора нису знале једна за другу. Заслуга је добро држање породице Златановић у Плавцу да је техника остала

тако дуго у њиховој кући непрекидно целу годину дана.

Савка је у Плавцу била дуго. Дуго се није кретала, нити била на ваздуху, па је негде у пролеће 1944. године замолила Ристу Антуновића Бају, секретара ОК, који је држао на вези да јој дозволи да изађе ван неколико дана. Добила је дозволу.

Касније, негде крајем маја 1944. године и почетком јуна, по сагласности Антуновића, Савка је са техником била 20—30 дана на Радану. Техника је била смештена у два шатора од падобрана. Са Савком су били Тихомир Павловић Дика и Владимир Станимировић Вацко из Стубле који се бринуо за исхрану. Савка зна да за све време док су били под Раданом није нико навратио код њих, па верује да је било и страже. Тако су живели и радили у шуми на ваздуху.

Уочи последње непријатељске офанзиве Савку су упознали са Петром Стамболићем који се интересовао за рад технике, за начин рада, за проблеме, обезбеђење итд. Интересовао се и како су наоружани. Када је Савка рекла да има само пиштољ и бомбу Стамболић је наредио да јој се одмах да један машингевер.

У овој офанзиви са терена су повучени сви активисти ОК и СК, као и људи из народноослободилачких одбора. Савка је добила наређење да се Тихомиром Павловићем Диком пође назад у Плавце са техником у склониште. Дика је био веза између технике и ОК у Плавцу.

У повратку, на путу за Плавце, код Коњувца су сазнали да су четници већ стигли у Обилић, те да су у офанзиви окупатор и сви квислинзи заједно. Задатак који им је постављен да се врате у Плавце су извршили тако да су један део технике која се налазила натоварена на једним колима, оставили у шуми у једно склониште. У Плавце су стигли у 12 сати ноћу. Цело село је било будно и на ногама. Очекивали су да непријатељ ускоро уђе у село. Савка се је одмах склонила у склониште, а Дика је отишао и склонио се у своје склониште. Непријатељ је ујрутру већ био у Плавцу. Техника није откривена.

У Плавцу је Савка добијала вести ради умножавања. Понекад их је дотеривала и уређивала. Умножавала је разне летке и поједине главе **Историје СКП (б).** Ту је урарила и **Питања лењинизма.** То је био велики и обиман посао, скоро 90 страница умножено у око 400 примерака. Лепо су укоричена у плави пакпапир. Имала је и хефтарицу за повезивање. У раду су јој повремено помагали синови домаћина: Цветко, Милорад, Никодије и Михајло. Помагали су у слагању, комплетирању и повезивању материјала.

Другарица Савка је сачувала добар део материјала који је на техници урадила у току 1942, 1943. и 1944. године. Све сачуване материјале је предала Народном музеју Лесковца и могу се користити као историјска грађа. Има сачуваних концепата вести које је куцала на матрици, или редиговала, као и извучене материјале на матрици. Сачувани материјал има око 500 страница. Народни музеј у Лесковцу има и један примерак **Питања лењинизма** рађених у Плавцу које је приложио Цекић.

Техника ОК је радила и за потребе осталих организација: за партизанске одреде, за народни фронт, за омладину, итд. Тако је овде умножаван за потребе омладине „Млади борац". Први бројеви су овде урађени. Вуксан Булатовић је уређивао прву насловну страну, некад је то било рађено руком на матрици, некад извучена прва страна на шапилографу, а цео лист је умножаван на гештетнеру. Чланке су писали Смилевски, Вуксан, Нада Караичић и други. Савка је уређивала те материјале и „млади борац" је излазио као часопис. Постоје сачувани примерци овог листа у Народном музеју у Лесковцу. Такође је рађен и „Млади антифашист".

После одласка Антуновића за Црну Траву Милија Радовановић је као секретар ОК Лесковца преузео и везу са техником. Последње директиве о раду технике Савка је добила од Милије.

Партизанска штампарија у Ивању

У току јуна била је створена већ велика слободна територија на терену Јабланице и Пусте Реке. Руководство ОК је одлучило да с обзиром на велике потребе за материјалима, како за војне јединице, тако и за саопштења народу, треба ићи на формирање штампарије на слободној територији. Била је набављена комплетна штампарија у Прокупљу и пребачена у село Ивање. Дошла су и три графичка радника. Окупљени су и људи који су радили на партијској техници.

Командант штампарије је био Риста Манојловић, комесар Вељa Мартиновић Бајица, партијски руководилац Бранка

Стефановић Савка. Била је ту и Лала Трајковић. Једна десетина је обезбеђивала штампарију.

У штампарију је често навраћао Петар Стамболић. Уредници су били: Милорад Панић Суреп, Зоран Жујовић, Добрица Ћосић и други. Били су уредници и писали чланке.

У овој штампарији се радило јако много. Ту су умножавани леци, прогласи. Штампан је и ГЛАС.

И на крају, септембра 1944. године ослобођено је Лебане, па је штампање летака, прогласа и свих потребних материјала умножавано у штампарији у Лебану, а сви радници штампарије пребачени из Ивања у Лебане.

Техника СК Пусте Реке

Марта 1943. године Мира је, задужена да ради на партијској техници СК Пусте Реке. била смештена у кући Милоја Стојановића у Лапотинцу. Милоје је био поуздан човек, помагао је НОП. У овој кући је за рад технике направљено склониште. Један део штале је преграђен за склониште. Ту је техника остала око три месеца.

Услови рада за другове који су радили на техници били су врло тешки. Није се смело излазити из куће, па ни и из собе и то од јутра, па до касно увече. Није се у току дана могло излазити на сунце и на ваздух. Данима се је било у затвореној просторији. Кретање је било врло мало тако да се је губила и физичка кондиција.

Радило се јако много. Упорно и савесно. Али та усамљеност је падала тешко. Мира о томе каже:

„Радни дан је пролазио тако да сам хватала вести. Тражила радио станице: Москву, Лондон и Слободну Југославију. Вести сам бележила стенографски. Затим сам те вести прекуцавала на писаћој машини у што више примерака. Некад сам их куцала на матрици. Онда сам куцала разне партијске материјале. У то време су се већ почели да образују разни курсеви за идеолошко образовање. Куцале смо Историју СКПб, Питања лењинизма, затим разне прогласе и летке.“[7])

У Лапотинцу је техника била на вези секретара у СК Милана Момчиловића. Он је долазио по материјал. У кући Милоја Стојановића Мири је помагао њихов јединац син стар 17 година.

Мира је врло млада, у 17 години пошла у партизане, па о условима рада технике каже:

„Због конспирације нико није нити знао, нити смео код мене да сврати, сем домаћина код којег сам. Имала сам понекад утисак као да сам у некој самици. Само захваљујући мојој великој љубави према борби и Партији могла сам у овим условима рада и живота да издржим и останем да тако кажем при чистој свести. Била сам потпуно сама баш у доба када је човеку највише потребно друштво. Пошто сам била жељна људског гласа, врло често сам разговарала са стварима, са матрицом, са радиом, само да бих чула глас, макар свој. Понекад ми се дешавало да домаћин куће то примети и пита ме: шта ми је, да ли сам болесна, да ли имам ватру, а имам утисак да је мислио и да сам луда. Та самоћа је била јако тешка, тешко је било издржати. Да није било љубави и идеала, не знам како би се све то издржало“.[7])

Из Лапотинца крајем јуна 1943. године техника се сели у Бинћушу у кући Јове Петровића. Техника је била смештена у једној соби: радиоапарат, писаћа машина и остали материјал. Техника овде није остала дуго. Била је запуштена па је пребачена у Сувo Поље.

У Сувом Пољу техника је смештена у кући Јове. Био је радник по занимању. У кући се живело под тешким условима. Техника је била смештена у шупи која је била влажна и мрачна. Било је једно укопано склониште — бункер у који се је Мира склањала у случају опасности. У Сувом Пољу се је остало врло мало.

Из Сувог Поља се је техника селила у више села на по неколико дана и средином јула је смештена у селу Придворици у кући Витка. Витко је био у партизанима. Технику је прихватио његов отац. То је била имућнија породица. Отац се наводно одрекао сина, тако да се је сматрало да је тиме обезбеђено да боравак технике у његовој кући неће изазвати сумњу код окупатора.

Када је техника радила у овој кући два сина домаћинова: Дирко и Боги су имали за задатак да седе у близини куће на удаљености на којој се чула машина или радиоапарат, па да у случају наиласка непријатеља обавесте.

Мира се сећа да је у овој кући имала гештетнер, да је умножавала материјале на гештетнеру. Боги јој је помагао у раду. Техника је у овој кући остала око два месеца. Да се техника не

би открила, из бојазни да није запажена, једне ноћи је пребачена на други крај Придворице. Мири је у Придворици додељена за рад Јелена Трајковић Лала. Она је била рањена у ногу, па није могла да се врати у одред. И у овој кући техника је остала око два месеца, до краја септембра 1943. године. У Придворици је технику држао на вези секретар СК Пусте Реке Игњат Миљковић Ицко.

Из Придворице је техника пресељена у село Црквицу. Мира је остала сама, а Лала је пошла по задатку даље. За технику је у кући изграђено мало склониште, али улаз у склониште није био потпуно довршен.

После више сеоба техника је смештена у Магаш. У кући је била старија жена са два сина. То је било уочи веће акције непријатељских снага на ову територију. Било је непријатеља свих боја: недићеваца, калабићеваца, кесеровићеваца, љотићеваца и др. У овој кући је било изграђено склониште, али опет недовршено. То је био бункер у земљи. После кратког времена сељанка је дошла и предложила да курир Станко и Мира напусте склониште. Станко и Мира удаљили су се из села на оближње брдо. Окупатор је кућу у којој је била техника спалио, а старицу су заклали, јер је изгледа ипак неко нешто приказао. Бугари и недићевци су поново дошли и нашли склониште. У њему је био сав партијски материјал: радиоапарат, писаћа машина, гештетнер, а било је и другог партијског материјала. Однели су све што су нашли. То је једини случај да је непријатељ пронашао и запленио технику, али не и људе. Ако је и био обавештен, то није била издаја, него сумња да се у кући нешто или неко налази, што су могли да запазе сељаци непријатељски расположени према НОБ.

Јуна 1944. године техника је смештена у Слишану које је било ослобођено. Са њом је била Нада Караичић, а дошла је и Лала. У Слишану је била и партијска школа. Ту је био смештен и агитпроп. Техником је руководио Јова Мариновић, који је руководио и агитпропом. Техника је радила вести и остале материјале потребне партијској школи.

Септембра 1944. године, Мира и Лала су добиле наређење да из Слишана оду у Лебане где је била пребачена и техника ОК, односно где је техника почела да ради легално у штампарији, јер је Лебане било ослобођено.

V. Преглед сачуваних материјала које је умножавала партијска техника на територији лесковачког краја

1. Месни комитет КПЈ за град Лесковац је новембра 1940. године издао летак поводом искључења и кажњавања ученика гимназије са потписом „Пријатељи Бачке омладине". Летак је обајвљен у књизи Димитрија Кулића „Како смо то учинили".

2. ОК КПЈ за Лесковац крајем јула 1941. године издао је проглас позив на борбу на устанак против окупатора. Летак се налази у Историјском архиву ЦК КПЈ, арх. док. 1069.

3. Проглас ОК Лесковца јуна 1941. године поводом хапшења и података НО рату југословенских народа, том I, књ. I, док. 109.

4. Проглас ОК КПЈ за Лесковац од 26. XII 1941. године поводом завршетка 6 месеци од напада Немачке на СССР; Архив Народног музеја у Лесковцу, инв, бр. 1168.

5. Летак ОК КПЈ Лесковца издат децембра 1941. године поводом стрељања у Лесковцу и одмазде окупатора: Архив Народног музеја у Лесковцу.

6. Летак ОК КПЈ Лесковца, издат поводом ликвидирања агента Буре Пиштала, кога је партизанска тројка 28. јула 1941. године убила усред Лесковца. Летак је носио натпис: Борци за националну независност и слободу народа. Летак се налази у Историјском архиву ЦК Србије, арх. док. бр. 10351.

7. Летак ОК КПЈ Лесковца издат марта 1942. године у јеку непријатељске офанзиве на слободну територију: Архив Народног музеја у Лесковцу, инв. бр. 1168, стр. 69—71.

8. Проглас ОК КПЈ Лесковца упућен радницима, сељацима и осталом радном народу Лесковачког округа поводом годишњице смрти Лењина јануара 1942. године: Архив Народног музеја Лесковца, инв. бр. 1168, стр. 37 — 42.

9. Летак ОК КПЈ Лесковца издат марта 1942. године поводом годишњице раскида пакта Југославије са Немачком: Архив Народног музеја у Лесковцу, инв. бр. 1168, стр. 69 — 81.

10. Проглас Покрајинског комитета КПЈ за Србију упућен омладини, крајем 1942. године: Историјски архив ЦК СК Србије.

11. Летак ОК КПЈ Лесковца издат 5 маја 1943. године упућен радницима и сељацима Топлице, Јабланице и Лесковца.

12. ОК КПЈ Лесковца и Штаб I јужноморавског партизанског одреда заједно издају проглас 5. III 1943. године поводом одласка на рад у Немачку: Архив Народног музеја у Лесковцу, инв. бр. 1206.

13. Проглас ПК КПЈ за Србију упућен омладини јануара 1942. поводом организовања присилних омладине за присилне радне акције: Историјски архив ЦК СК Србије.

Из архива Народног музеја Лесковца евидентирање је у току:

А: Прогласи:

1. Проглас ОК КПЈ Лесковца и I Јужноморавског партизанског одреда од 5. марта 1943. године, — радна верзија.

2. Проглас ОК КПЈ Лесковца и I Јужноморавског одреда — 1943. година.

3. ПК КПЈ за Србију и Главни штаб Народноослободилачке војске и партизанских одреда у Србији — април 1943. год.

4. Проглас Народноослободилачких одбора Пасјаче, Видојеваче и Косаонице од 16 августа 1943. године.

5. Изјава Врховног штаба НОВ и ПОЈ и Антифашистичког већа Народног ослобођења Југославије од 11. новембра 1943. године. Сачувана је радна копија све изјаве ухваћене на радију „Слободна Југославија", која је умножена за потребе Партије и одреда.

6. Проглас ЦК КПЈ од новембра 1943. године.

7. Проглас Штаба II Јужноморавске НО бригаде и Штаба I Јужноморавског народноослободилачког партизанског одреда, од 26. новембра 1943. године.

8. Проглас Народноослободилачких одбора, Одбора Антифашистичког фронта жена и Одбора уједињеног савеза антифашистичке омладине Округа Лесковац, од 1. децембра 1943. године.

9. Проглас ОК КПЈ Лесковца од 21. децембра 1943. године.

10. Проглас ЦК КПЈ од 1. маја 1944. године.

11. Проглас — Последњи позив Маршала Тита свима онима који су још у служби окупатора од 30. августа 1944. године. Проглас је ухваћен на Слободној Југославији. Сачуван је и радни примерак.

12. Проглас ПК КПЈ за Србију од 1. септембра 1944. године.

13. Проглас Народу горње Јабланице и Косанице са потписом истакнутих бораца овог краја.

14. Проглас Главног штаба НОВ и ПО Србије од 7. IX 1944. умножен у партијској штампарији штампарским слогом.

15. Проглас Главног штаба Србије од 7. IX 1944. године умножен у партијској штампарији.

Прогласи АФЖ:

16. Проглас Централног одбора АФЖ Југославије од децембра 1942. године упућен женама Југославије — радни текст.

17. Проглас Окружног одбора АФЖ Лесковца од септембра 1944. године. Сачуван је и радни текст и проглас.

Прогласи омладине:

18. Проглас Првог Антифашистичког конгреса омладине Југославије: Бихаћ, 29. децембра 1942. године.

19. Проглас ПК СКОЈ за Србију од 7. новембра 1943. године.

20. Проглас Земаљског одбора Уједињеног савеза Антифашистичке омладине Југославије од 15. новембра 1943. године.

21. Проглас II конгреса Антифашистичке омладине Југославије од маја 1944. године.

22. Директивно писмо Централног комитета СКОЈ-а од 23. маја 1944. године упућено свим организацијама СКОЈ-а.

23. Радни текст, задња страна о задацима и циљевима Омладинског билтена од јула 1944. године: Секретаријат Централног одбора Уједињеног савеза антифашистичке омладине Југославије.

24. Проглас Сазивачког одбора I конгреса Антифашистичке омладине Србије, од 12. VIII 1944. године. Овај проглас је умножен и у партијској штампарији.

25. Проглас одбора УСАОС-а Пусте Реке од 23. VIII 1944. године.

26. Проглас Окружног одбора УСАОС-а Лесковац од 24. VIII 1944. године.

27. Проглас Окружног одбора УСАОС-а Лесковац од 28. VIII 1944. године.

28. Сачуван је Први број Младог антифашисте, орган УСАОС-а округа Лесковачког: Год, I, број 1 од августа 1944. године.

29. Сачуван је радни текст (недостаје само страна 5) МЛАДОГ БОРЦА, год. I, број 7—8, за јули — август 1944. године.

30. Сачуван је Млади борац, орган УСАОС-а Србије, број 7—8, год, I, за јули — август 1944. године. Има 14 страница.

Остало:

31. Сачуван је говор Стаљина од 3. јула 1941. године, говор којим се обраћа грађанима СССР-а и војницима.

32. Проглас Свесловенског одбора. Сачувана је само трећа страница, недостају 1 и 2.

Вести

Бранка Стефановић Савка је сачувала 50 примерака вести, највише радних копија, што је само један део вести које је умножавала. То су вести умножаване само на једном техничком пункту. А било их је више.

Сачувани делови имају вредност као историјска грађа. Сачуван је радни текст под насловом: „Три године рата у Европи" према уводном чланку московске **Правде** од 1. септембра 1942. године.

Вести је ОК КПЈ за Лесковац у току 1943. године издавао једно време под насловом: „Радио Радан". Сачуван је један радни текст ових вести од 9. I 1943. године.

Радио Слободна Југославија је редовно слушана и хватана. Недељни коментари ратних догађаја друга Вељка Влаховића су уредно хватани и умножавани. Има сачуваних примерака.

Вести су издавали и: Окружни народноослободилачки одбор Лесковца. У 1944. години вести носе наслов „Ратне новости".

Путем Слободне Југославије, Москве и Лондона ухваћени су закључци II Антифашистичког већа у Јајцу, састав владе и чланова Врховног законодавног одбора, па је то са одлукама АВНОЈ-а умножено у виду вести.

Ухваћена и умножена вест објављена на радиу: „Застава слободе се вије над Сплитом" — објављена 20. септембра 1943. године.

Партијски материјали

Техника је умножавала за потребе Партије партијске материјале. Ту спада умножавање **Историје СКП (б), Питања лењинизма,** поједини кратки чланци Лењина — **С чим да се почне, Корак назад, два корака напред,** као и други текући материјал.

Ови материјали су умножавани чешће. **Питања лењинизма** су више пута умножавана. Поједине главе **Историје** су више пута умножаване. Нарочито је често умножавана IV и VI глава **Историје СКП (б).**

За потребе партијских курсева умножавани су и други материјали, али нису сачувани.

Напомене:

1) Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, Том I, књ. I.
2) Др Миливоје Перовић: „Лесковац у рату и Револуцији", стр. 37, напомена 5.
3) Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, Том I, књига III, док. бр. 2.
4) Архив ЦК СКЈ, док. бр. 1244.
5) Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа, Том I, књига III, док. бр. 8.
6) Мемоарска грађа у рукопису и магнетофонски снимак у Народном музеју у Лесковцу.
7) Мемоарска грађа у рукопису и магнетофонски снимак у Народном музеју у Лесковцу.

Скраћенице:

ОК — Окружни комитет
СК — Срески комитет
ПК — Покрајински комитет

Borko Cekić et Dobrivoje Arandelović

LE RÔLE ET L'IMPORTANCE DE LA TECHNIQUE DE LA PARTI AU TEMPS DU MOUVEMENT DE LIBÉRATION NATIONALE DANS LA RÉGION DE LESKOVAC

Au cours de la Lutte de Libération Nationale et la Révolution Nationale dans des conditions particulièrement pénibles agissait la soi-disant technique de Parti qui préparait le matériel de propagande et imprimait les informations sur les activités du Parti, situation sur les fronts, etc. Ce travail traite minutieusement non seulement le système du travail de la technique mais aussi bien son histoire dans la région de Leskovac s'efforçant de mettre en vue des renseignements sur ceux qui ont dirigé cette technique et sur le rapport du comité départemental et celui de l'arrondissement à l'égard de ce secteur important du travail. En même temps on a donné la liste des documents que la technique de Parti de Leskovac a préparé au cours de la Guerre de Libération Nationale.

Милан М. Миладиновић

Рад КПЈ и Скоја на марксистичком образовању и васпитању 1941—1945.

I

Комунистичка партија Југославије и СКОЈ схватајући значај теоријског рада на упознавању чланства и других симпатизера револуционарног покрета са марксизмом-лењинизмом, организовали су низ партијских школа,курсева, одржавали теоријске састанке, формирали партијске библиотеке, форсирали индивидуални рад итд. У свему томе циљ је био оспособити чланство да самостално, на основу онога што је сазнало из марксизма-лењинизма, врши анализе друштвене стварности свога краја и на основу тога одређује начин, облике и средства класне борбе. Богато разгранато теоријско образовање и васпитање утицало је да се подигне партијност, оданост, храброст, да се усвоје свесно идеали комунистичког покрета и да се активно за њих боре. Тако је теоријска мисао постајала стваралачка и претварала се у материјалну силу за време класне борбе пре рата и у току НОР и социјалистичке револуције.

Још на Мајском саветовању КПЈ 1941. године, наложено је партијским организацијама у земљи:

„Треба наставити са васпитавањем партијског кадра у духу марксизма-лењинизма.

Треба наставити са курсевима и изучавањем „Историје СКП(б)". Окупатори и његове слуге настојаће да униште сву литературу Маркса, Енгелса, Лењина. . ., јер је то метод фашиста да онемогуће ширење науке учитеља пролетаријата. Према томе, дужне су све партијске организације и сваки појединн члан Партије да преузме све потребне мере да би се сачувала та литература, која нам је неопходна као руководство у нашој борби. Свака таква књига и брошура представља драгоценост за нашу Партију"[1]). На основу ових одлука сва партијска руководства па и Окружни комитет КПЈ за Лесковац предузели су мере да обезбеде литературу да је сачувају и умножавају и тако настави теоријско образовање. Овај рад је појачан почетком оружане борбе, јер су догађаји захтевали да се и теоријски објасне. Истина, за неки дубљи теоријски рад није било времена, али се оно налазило по цени подношења великих напора од стране партијаца и скојеваца.

У току припрема за устанак вршене су и припреме за теоријски рад и марксистичко образовање и васпитање. Указивано је скојевским активистима и партијским ћелијама да наставе делатност и да проучавају дела класика и партијску литературу и да на основу тога развијају своју практично-политичку и револуционарну делатност. У том раздобљу издат је и летак поводом међународног празника рада Првог маја 1941. године. Затим је проучаван и летак поводом напада на Совјевски Савез од 22. јуна 1941. године.

Без обзира на теснац времена и преоптерећености практичним задацима остваривања револуционарних задатака, партијско и скојевско чланство налазило је довољно простора за теоријски рад. У томе је њихова велика заслуга, а следили су их и остали борци револуције.

Затим, они су учинили да идеје КПЈ постану идеје маса, то јест да основне идеје марксизма-лењинизма прихвате народне масе и да се боре за социјалистичко друштвено уређење.

Марксистичка теорија револуције одмах је спровођена у пракси. Требало је стварати оружане снаге, па су искуства других револуција, пре свега Октобар-

[1]) Из записника са мајског саветовања КПЈ, Зборник докумената НОБ-а, В. И. И. ЈНА, Бгд. Т — II, 2, док. 1.

ске револуције и Париске комуне, била веома драгоцена. Без сумње да су и искуства шпанског грађанског рата такође имала утицаја.

На југу Србије партијско чланство, иако се знало да постоје две етапе у револуцији у Русији (буржоаско-демократска и социјалистичка), кадрови у нас нису тиме били оптерећени. Они су то доживљавали као јединствени процес. Стога није било неких већих скретања са линије КПЈ, осим што су се јављале револуционарне фразе у Бабичком НОПО.

Удаљеност од Покрајинског комитета КПЈ за Србију, ставило је објективно кадрове на југу Србије да самостално разрађују политичку линију на основу платформе НОР и социјалистичке револуције коју је дефинисала КПЈ у почетку устанка. Ова самосталност родила је и велики интерес за изучавање марксизма-лењинизма, али и појаве секташтва у погледу пријема нових чланова у Партију и СКОЈ. Међутим, драгоцена ће бити непосредна помоћ коју ће пружити Покрајински комитет за Србију, партијској организацији југа Србије почев од средине 1943. године па све до краја НОР и социјалистичке револуције у дубљој и свестранијој разради партијске линије и теоријском раду на оспособљавању револуционарних кадрова.

Оно што је битно то је да је теоријско знање проверавано одмах непосредно и конкретно у револуционарној пракси, која је такође била извор нових сазнања и: а) утицала је на већи интерес за теоријско знање, б) подстакла чланство Партије да свестраније прилази самоваспитавању и образовању, ц) развила смисао за повезивање теоријског знања и практичну делатност, д) омогућила да чланство на делу проверава своје знање, способности и да уочава путеве даљег сопственог развоја и кретања револуције, е) допринела прекаљивању кадрова у директној политичкој и оружаној борби против окупатора и контрареволуционара, ф) ојачала редове револуционара и ширила њихов утицај на друге.

У току активности превазилажен је и страх пред учењем марксизма-лењинизма. Било је партијаца, скојеваца, кандидата за КПЈ и бораца који су се први пут срели са неким марксистичким делом. Мислили су да је то веома тешко и несавладиво за њих. Уз то било је неких „мудраца" који су употребљавали непознате речи и изразе, што је још више збуњивало појединце на састанцима, кружоцима, курсевима, предавањима и конференцијама. Полазећи од тог сазнања, партијске организације су интервенисале, а присутни су улагали напоре да овладају основним знањима из теорије марксизма-лењинизма у чему су и успели.

II

Од интереса је да се делимично укаже на марксистичко образовање и васпитање између два светска рата. Партијска и скојевска организација лесковачког округа су још пре рата настојале да подигну теоријски ниво свог чланства, да шире марксизам-лењинизам међу радништвом, интелигенцијом и другим радним слојевима. Организована је набавка напредне литературе која је илегално чувана, коришћена али јавно пропагирана. На партијским састанцима, курсевима, читалачким групама, путем индивидуалног рада и за време затворског живота неких осуђених комуниста, изучаван је марксизам-лењинизам. Вођене су и међусобне дискусије, које су водиле проширивању знања али и оспособљавању чланства да тумачи марксистичку теорију и да успешније води борбу против представника југословенске буржоазије.

Коста Стаменковић је располагао фондом књига које су користили и други партијци и скојевци. Тако је једном Живорад Петровић Брица дошао код Косте у стан и имао могућности да изабере књигу за читање. „Изабрао сам књигу о Марку", каже Петровић. Стога се можемо сложити са Кулићем који истиче да је Костина кућа била школа марксизма.[4])

Жика Илић — Жути, био је веома активан у раду али и тежњи да што више сазна из марксизма. „Био је скоро свакодневно са Станимиром Вељковићем — Зелетом. Они су усамљени у Жикиној соби, тачно код Шпитаљског гробља, седели и проучавали материјал[5]).

---

[3]) Димитрије Кулић: „Коста", Народни музеј. Лесковац, 1973. год. стр. 294.

[4]) Исто, стр. 84—87. Морамо рећи да је питање да ли је Коста Стаменковић, као познати револуционар, уз то је био и хапшен због комунистичке делатности, могао да држи забрањене књиге у свом стану и да дозволи да омладинци исте користе. Принципи илегалног партијског рада, међутим траже сасвим другачије понашање.

[5]) Хранислав Ракић и Станко Борђевић: „Ликови чланова гимназијског руководства СКОЈ-а", Лесковачки зборник, Т. I. стр. 73, Лесковац 1961. године.

Слично је било и у стану Благоја Лакићевића, члана гимназијског руководства СКОЈ-а у Лесковцу. Његов стан, који се налазио у близини гимназије „није био сумњив па је и то био разлог да се одабере његов стан као место смештаја те библиотеке. На састанке на којима се читао и тумачио материјал долазили су: Вуксан Булатовић, Милан Момчиловић, Бранко Николић, свакако и Александар Соколовић. За време читања истицали су Лењинову слику, коју је нацртао Вуксан, а чим би се читање завршило Соколовић би је скинуо. Радом је лично руководио Лакићевић“[6]).

У Сијаринској Бањи је одржан учитељски курс у лето 1940. године, којим је руководио Светозар Вукмановић — Темпо. Ученици су били подељени „у кружоке од по пет до десет лица. Комунисти су били у посебним кружоцима. Сваки кружок је имао свог руководиоца који је обавезно био комуниста. У кружоцима комуниста разрађивала се Историја СКП(б) и Лењинова дела“[7]).

Партијска организација Прокупља поверила је 1940. године Драгомиру Стојановићу — Гоцету из Г. Дреновца, да у својој кући организује, чува и користи партијску библиотеку. Овај комуниста, сељак књижевник, увећавао је фонд књига, а развијао је и свестрану активност код младих у селу и околини на изучавању дела марксизма и читању књига напредних писаца[8]).

Никодије Стојановић — Татко је такође развијао активност на организовању библиотека за ученике и друге у селима Добрича, али је располагао и илегалном марксистичком библиотеком, коју су користили само чланови Партије, СКОЈ-а и они који су показивали интересовање за активније укључивање у револуционарни покрет[9]).

III

Рад на марксистичком образовању и васпитању кадрова интензивиран је до максимума у НОР и социјалистичкој револуцији. То је било условљено и потребама да се млади кадрови што брже оспособе да би могли да играју улогу авангардних бораца. Масовно учешће народа југа Србије у НОР и револуцији наметали су пред партијском и скојевском организацијом задатке да свестрано приласе питању теоријског оспособљавања кадрова. Схваћено је да само теоријски оспособљени кадрови могу да: 1) Уносе револуционарне идеје у устаничке редове, 2) Сузбијају непријатељеву пропаганду, 3) Утичу на морално-политичко јединство, и 4) Шире политику КПЈ.

Стога су партијска и скојевска организација чиниле све да: а) Обезбеде интензиван теоријски рад, б) Прате развој кадрова, ц) Утичу на прихватање идеје револуције, и д) Потстичу теоријско уопштавање искуства из оружане и идејно-политичке борбе. Сама сложена револуционарна ситуација наметала је пред чланством велику обавезу да се оспособљава. И сам непријатељ, који је био агресиван и у сфери политике и идеологије, утицао је на партијце и скојевце да повећавају свој идејно-политички ниво. Ово сазнање је постепено постајала материјална снага која је деловала на свестрано теоријско образовање и васпитање кадрова.

У анализи стања партијске организације и партизанских јединица ПК КПЈ за Србију у Писмо од 15. маја 1943. године ОК КПЈ за Лесковац, истиче да се ту ради о недовољној образованости партијског кадра и нужности да се оно оспособљава[10]).

Коришћена су веома богата искуства из рада на марксистичко-лењинистичком образовању и васпитању између два светска рата. Разуме се, да су ова искуства допуњавана новим која су настајала у току оружане борбе. Облици рада су били разноврсни: теоријски састанци, курсеви, саветовања, индивидуални рад, рад у кружоцима, рад са кандидатима, политичка предавања и конференције, састанци бораца итд.

На овим скуповима рађено је на упознавању партијаца, скојеваца и осталих бораца са линијом Партије. Тежња је била да се политичка линија усвоји и правилно тумачи. Сасвим је било ра-

---

[6]) Исто, страна 81.

[7]) Петар Здравковски: „Учитељски курс у Сијаринској Бањи“, напис у књизи „Четрдесет година — Зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета“. Култура, Бгд. 1961. године, књ. IV, стр. 324 (У даљем тексту „Четрдесет година“).

[8]) Види: Милан М. Миладиновић: „Тако смо почели“, Месна заједница Косанчић, Београд 1971. године стр. 25. Ова библиотека је била касније у току устанка делимично преузета од стране Топличког НОПО, а један део књига је уништен у току фебруара 1942. године, када су бугарски фашисти продрли на слободну територију Добрича и Пусте Реке.

[9]) Види: Драгољуб Ж. Мирчетић: „Татко“, стр. 79.

[10]) ЗПРП Србије број 2589.

зумљиво да је то било значајно да не би дошло до оступања од платформе НОР и социјалистичке револуције. Без сумње да би свако скретање имало тежих последица на револуционарни покрет. Међутим, и поред великих успеха, било је и промашаја. Тако је Кукавички партизански одред водио узалудне преговоре са представником четника Кимићем. Појава секташтва јављала се и у Бабичком одреду. Секташења је било готово у свим партизанским одредима у пријему нових бораца у партизанске јединице, и у партијским и у скојевским организацијама, приликом пријема нових чланова.

Делимично извесне појаве секташтва настале су и као резултат погрешне оцене политичке ситуације Покрајинског комитета за Србију, изнешене у директиви од јануара 1942. год. о задацима и раду партијских организација у партизанским јединицама. У овој директиви се каже: **„политичка борба почела је све очевидније да се развија на класној основи"**, па се „отуда пред нашу партију постављају задаће да у партизанске чете окупља **у првом реду раднике и сиромашне сељаке који ће пушку држати чврсто и до краја у рукама, јер се боре за своју ствар, за ствар радног народа и његову будућност.** Мора се зато водити рачуна о развоју политичких прилика **у којима ће се све више заоштравати класни односи, како би партизанске чете доиста биле језгро и привлачна снага за стварање** радничко-сељачке црвене армије"[11]).

Ни касније Покрајински комитет није повукао ову Директиву, али је критиковао партијску организацију Бабичког одреда за секташтво и скретања са линије НОР и социјалистичке револуције. У једном документу се о томе каже: „У појединим партијским организацијама, нарочито у појединим партизанским одредима, као што је Бабички одред, неки од руководећих другова својим „револуционарним" фразама спречавали су да партизани и народ тога краја правилно схвате и усвоје линију Партије, што је имало за последицу сужавање народноослободилачке борбе[12]). О секташтву се говори и у писму Покрајинском комитету КПЈ, ОК КПЈ за Лесковац од маја 1943. године. А посебно је било речи о одступању од дефинисане партијске линије у време када је победа била видљива. Ова скретања изношена су у отвореном писму ОК КПЈ за Лесковац од априла 1944. године[13]). На то се указује и у закључцима саветовања СКОЈ-а, одржаног 21. августа 1944. године, у којима се преоштро оцењује тобожње непознавање партијске линије од стране скојеваца[14]).

Велику тешкоћу у раду на марксистичком образовању представљао је недостатак литературе. Стога су улагани напори још пре рата да се набавља, умножава и шири марксистичка литература, да се читају књиге прогресивних писаца, да се стварају библиотеке, све у циљу подизања марксистичког и општег знања.

Приступило се скривању и сакупљању марксистичке литературе и појачаном теоријском раду. У остваривању тог задатка чланови Партије и СКОЈ-а, излагали су се великим опасностима да би набавили, чували, користили и ширили марксистичку и напредну литературу. Тако је Жика Илић — Жути, „много пута изложио свој живот опасности. После полицијског часа, који су завели Немци, он је носио матрице на светоилијско гробље и предавао их даље", како би се умножио партијски материјал[15]).

На томе су радили и комунисти Топлице који на својој Првој окружној конференцији одржаној 12. децембра 1941. године на Пасјачи, донели одлуку да се стварају партијске библиотеке по партизанским јединицама и инсистирају на марксистичком образовању[16]).

У партијским директивама, писмима и другом материјалу, налазимо доста података о бризи која је испољавана за сакупљање и коришћење марксистичке литературе и партијског материјала. Тако Покрајински комитет КПЈ за Србију у писму окружном комитету КПЈ за Лесковац указује на материјале које шаље и на начин како треба поступати њиховој разради. На то указује и у писму од 15. маја 1943. године, истичући да у том циљу прихвата идеју Окружног комитета о организовању партијских курсева[17]). О послатом материјалу у писму од 17. јуна 1943. године пише:

---

[11]) Зборник докумената НОР Т — IX, 1, стр. 71—72.

[12]) Зборник докумената НОР Т — IX, 2, страна 15.

[13]) И. И. П. Р. Србије, ОКЛ — 67.

[14]) Тамо се каже: „Ској није добро схватио политичку линију народноослободилачке борбе не проучавајући и не разрађујући материјал". (Документа 327).

[15]) Хранислав Ракић и Станко Борђевић „Ликови чланова гимназијског руководства СКОЈ-а", Лесковачки зборник Т — I, стр. 73.

[16]) Завод за проучавање радничког покрета Србије (ЗПРП) ОКТ — 1.

„3) шаљемо вам Пролетер број 16. Огроман значај овог броја морате схватити и на курсевима проpађивати, али не само то, већ одмах приступити спровођењу у живот — ММ) политичке линије и организационих задатака који се у њему постављају... не само за Партију већ и за омладину и за АФЖ"[18]). Окружни комитет КПЈ за Лесковац у свом извештају од 10. децембра, у одговору на писмо ПК КПЈ од 4. децембра 1943. године, наводи податке да је примљена „Историја СКП(б) и Историја лењинизма (по 14 књига), лист Глас бр. 6, Пролетер бр. 16 и други материјали[19]). И Драги Стаменковић, обавештавајући ПК КПЈ за Србију о стању на југу Србије у извештају од 2. јануара 1944. године, истиче. „Добили смо писмо од 26. децембра и материјал „Глас", проглас ЦК-а и резолуцију АВНОЈ-а[20]). Тако су поступала и нижа партијска руководства, па у том смислу обавештавајући Окружни комитет КПЈ за Лесковац о свом раду Срески комитет среза Лесковац пише да су добили материјал, сем вести „које је курир у путу изгубио", да су примили 29 примерака „Младог борца" бр. 2. два примерка „Гласа" бр. 7 и реферат друга Стаљина и реферат друга Шчербакова[21]).

Помањкање марксистичке и партијске литературе захтевало је велике напоре од партијских руководстава.

У циљу да ублаже ову несташицу, организоване су партијске технике, које су уз велике материјалне и друге напоре успевале да умножавају бројну марксистичку литературу. Највише је умножавана „Историја СКП(б), држање пред класним непријатељем, чланци из „Пролетера" бр. 16, леци у вези Првог маја, Октобарске револуције, годишњице смрти Владимира Илича Лењина, Осмог марта и других значајнијих догађаја. Касније су умножаване одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, Билтен Врховног штаба НОПОЈ и друга, партијска и војна документа.

Када су почетком јесени 1944. године, били ослобођени многи градови на југу Србије, штампарије и друга техничка средства коришћена су за штампање публикација из области марксизма-лењинизма и партијски материјали. Радиле су штампарије у Лесковцу, Нишу, Врању и Прокупљу веома интензивно.

Развијена је и велика одговорност за чување и рационално коришћење постојеће литературе и набављена нова. То је и разумљиво када се имају у виду да се дође до малобројних марксистичких дела и партијских материјала. Пало је више комуниста баш због тога што нису хтели да униште партијску литературу, покушавајући да је склоне. Милан Ивановић, члан КПЈ, из Стубле, вратио се у блокирано село да би спасао партијски материјал и приликом поновног пробоја погинуо[22]). Више курира је страдало носећи партијски материјал. У томе су предњачили другови у партијским техникама који су радили под веома тешким условима и успели да обезбеде нужне материјале за марксистичко образовање и проучавање.

У истицању марксистичког и идејно-политичког образовања и васпитања често се запостављају листови.

Све листове које су издавала партијска и војна руководства, било је обавезно да се проучавају. У њима је било и директивних и теоријских чланака. Из њих су прештампавани поједини чланци и читани на састанцима и политичким конференцијама. Тако је проучавана „Борба" орган ЦК КПЈ, која је излазила у Ужицама 1941. године, лист „Глас" орган Јединственог НОФ Србије, који је доносио директивне чланке; „Млади борац", који је био радо читани лист из кога су омладинци и остали стицали нова знања. На терену лесковачког округа штампано је више листова. Увиђајући важност ове активности, Окружни одбор УСАОС-а Лесковац покренуо је лист „млади антифашист", а Окружни одбор АФЖ-а „Јабланичанка у борби". И у листовима бригада и дивизија имамо теоријских написа који су третирали питања оружане борбе, износили живот у Совјетском Савезу и тако ширили социјалистичке идеје, разрађивали место и улогу народноослободилачке власти, осуђивали издају, неговали родољубље. Листови су указивали и на нове културне тековине са становишта марксистичког схватања уметности, морала, културе итд. На тај начин листови су били стални материјал и извор знања о суштинским питањима НОР-а и

---

[17]) Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945. године, Лесковац, 1967. стр. 124—125.

[18]) ЗПР Србије, ОКЛ — 17.

[19]) Зборник докумената НОР, Т. IX, 4, стр. 606.

[20]) Документ ЗПР Србије бр. 468.

[21]) ЗПРП Србије, редни број 5479.

[22]) Види изјаву Велимира Тасића — Зеке, дате аутору 19. јуна 1967. године, у Београду. (Милан М. Миладиновић: „Косанчић и околина у НОР и револуцији (Збирка изјава) св. IV, стр. 30".

социјалистичке револуције. Из њих су извлачени закључци за даљи рад и тумачење линије КПЈ.

Индивидуални рад, на самообразовању марксистичком, сматран је основним обликом рада комуниста, скојеваца и симпатизера Партије и СКОЈ-а[23]). Успех овог облика рада настао је као резултат развијеног интереса за самообразовање. Комунисти и скојевци сматрали су својом дужношћу да подижу свој политички, културни и теоријски ниво. Стога су сами тражили литературу, бринули се за њено рационално коришћење, чували је и омогућавали другима да је користе. И то сазнање о неопходности сталног рада над собом је битно за целокупну активност на марксистичком образовању и васпитању.

Борци су у паузама битака вадили из својих торби књиге, летке, листове и читали. Код Ратка Павловића „у торби је увек била још понека књига, из које је, кад год је био предах, па чак и за време прекида борбе, читао понешто[24]).

Сваки сусрет с друговима коришћен је и за међусобно упознавање са оним што је ново сазнато или прочитано. Исто тако један од другога су позајмљивали литературу.

Дакле, индивидуални рад је био незаменљиви облик подизања теоријског знања и опште културе. Стога је и разумљиво што је ниво марксистичког знања повећаван и што је дао тако значајне резултате. Истина, индивидуални рад захтева навику да се чита књига, подиже степен писмености и културног нивоа. Сви нису могли сами да се служе књигама па су били задужени другови који су радили са појединцима и помагали им у разради теже материје. Израсли другови су се тако јављали као руководиоци кружока, рада са појединцима и групом другова и на тај начин и сами даље ширили своја сазнања и навикавали се да правилно усвајају и тумаче марксизам-лењинизам и политичку линију КПЈ.

У отвореном писму Окружног комитета КПЈ за округ лесковачки од априла 1944. године се постављају задаци да се индивидуално ради. „Чланови срески и реонских комитета треба да самостално изучавају „Основе лењинизма" и „Историју СКП(б)"[25]).

У систему партијског и скојевског рада биле су по садржају и намени две врсте састанака. На једном су по правилу претежно разматрана практична питања и доносиле одлуке о даљем раду, а на другом, теоретском односно васпитном, разрађивани су партијски материјали, дела класика марксизма — лењинизма и друга популарна марксистичка литература. О одржавању ових састанака инсистира ПК КПЈ за Србију „свака јединица поред редовног састанка мора имати једанпут недељно и теоретски"[26]). Ово је била и раније пракса у партијским и скојевским организацијама. Тако су комунисти и скојевци Лесковачког НОПО одржавали и практичне и теоретске састанке. Партијски састанци „ћелија држани су по правилу два пута недељно: радни и теоретски, којима су могли да присуствују и будући кандидати за чланове КПЈ"[27]). Партијске јединице се „састају свака три дана — стоји у извештају секретара партијске организације Лесковачког НОПО од почетка фебруара 1942. године — и то један састанак буде посвећен теорији, а други пракси. Одржавање ових састанака прилично успешно се врши"[28]). И скојевска организација је одржавала два састанка недељно. Одржавани су и посебни васпитни састанци са омладином у почетку НОР и револуције, али је касније постављено да актив СКОЈ-а буде „једно место и организациона форма за васпитни рад омладине[29]). Формирање одбора Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије, васпитни рад ће се пренети на њих, али актив СКОЈ-а неће престати да ради са онима који су највише обећавали да могу постати скојевци.

Ова подела на практични и теоретски састанак није значила да се на редовном састанку нису разматрала и теоретска питања, а на теоретском практична питања. Тежња је била да се практична питања теоријски осмисле и да се теорија примени на практичне задат-

---

[23]) „База теоретског рада у јединицама је **самосталан** рад, а не заједничко читање на састанку. Састанак је само консултација и проверавање како се схватио материјал".
(Писмо ПК КПЈ за Србију од 15. 5. 43. Документа о развитку народне власти на југу Србије, стр. 124).

[24]) Миливоје Перовић: „Хроника о Ћићку", Космос, Бгд. 1958. стр. 20.

[25]) ИИРП Србије ОКЛ — 67.

[26]) Писмо ПК КПЈ за Србију од 15. 1. 1943. ОК КПЈ за Лесковац, ЗПРП Србије, бр. 2589.

[27]) Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОПО", стр. 303.

[28]) Зборник докумената НОР, т. I, 3, стр. 64.

[29]) Документ у ЗПРП Србије, ОКЛ — 13. У Лесковцу су 1941. и 1942. године биле многобројне васпитне групе у којима се окупљао велики број младића и девојака. Види: Миливоје Перовић: „Лесковац у рату и револуцији". Бгд. 1968. године, стр. 159.

ке. Тако су и вођене дискусије на састанцима без обзира на њихов карактер. На пример, на практичном састанку је проучавана партијска литература, директиве, леци, прогласи и слично, ради договора како организовати њихово тумачење на теоретским и другим радним састанцима, на политичким конференцијама и другим скуповима. То се види из забележака члана ОК КПЈ за Лесковац, Миливоја Ковачевића, а из дневних редова свих скојевских и партијских састанака. Ковачевић је записао овај дневни ред састанка Окружног комитета КПЈ за Лесковац, одржаног 22. 12. 1943. године. „1) Извештај секретара: а) нове директиве, б) прорада материјала, в) војно политичка ситуација...[30]).

Из прве тачке се види да су прорађивани материјали, нове директиве и дата анализа војно-политичке ситуације на терену повезане са стањем на ратишту Југославије и другим фронтовима. И на самом овом састанку је „прорађиван материјал о будућој држави и речено је да ће будућа држава да се изгради на федеративном принципу"[31]). Тако на свим овим састанцима долази до изражаја јединство теорије и праксе.

Треба рећи да су састанци по правилу били доста дуги, нарочито од почетка 1943. до краја рата. Радни практични састанци ћелија или актива СКОЈ-а трајали су по неколико часова, а састанци руководстава Партије и СКОЈ-а и по један дан. Окружни комитет СКОЈ-а за Лесковац држао је састанке који су трајали од два до три дана и то редовно сваких десет дана. На овим састанцима је прорађиван и материјал па су били комбинација радно-теоретских. Ту су стицана знања, мењана искуства, добијана упутства за рад и тумачена политичка линија КПЈ. Проучавани су материјали на радним-практичним састанцима и из партијске штампе.

О одржавању састанака и активности на њима редовно су извештавале партијске ћелије и скојевски активи, као нижа руководства вишим руководствима партије и Скоја. Овде наводимо само неке извештаје о томе. У извештају Градског бироа КПЈ Лесковца се каже: „одржали смо три састанка, два организациона и један теоретски на коме смо прорађивали партијски материјал „Пролетер" и неке чланке из **„Питања лењинизма"** о коме смо сви дискутовали„[32]).

Срески комитет КПЈ за срез Лесковац, обавештава ОК КПЈ за округ Лесковачки да раде на теоријском образовању. „По васпитном раду се поступило са најосновнијим стварима из партијских материјала и марксистичко-лењинистичке теорије, јер је чланство сасвим сирово и треба му много помоћи да изучава. Прорађују се по плану теме из основе лењинизма и „Пролетера". Одржавају се теоретски састанци"[33]).

У Трећој српској бригади, партијска организација „је развијала и теоријски рад и то на посебним теоријских састанцима партијских ћелија. Расправљало се о националном и сељачком питању, дијалектичком материјализму и слично. О томе су комунисти разговарали и на састанцима за време маршева или одмора, па и на положају за време затишја. То је била својеврсна припрема чланства Партије како би могли тумачити политичке и друге догађаје осталим припадницима јединице, у непосредном разговору или на конференцијама"[34]).

И на састанцима одбора народноослободилачке власти и Антифашистичког фронта жена проучавани су материјали и то на радним састанцима. На свом састанку Срески НОО Јабланице одржаном 5. марта 1944. године, расправљајући о другим питањима упознаје се са историјатом октобарске револуције и карактером Црвене Армије, Одлукама Другог заседања АВНОЈ-а итд.[35]).

Сви ови састанци утицали су на оспособљавање кадрова за успешнији практично-револуционарни рад и идејно-политичку борбу против идеологије контрареволуције.

Активност на састанцима била је готово максимална. На практичним радним састанцима подношени су извештаји о раду, од стране свих присутних. У

---

[30]) По Х. Ракићу: „Рад КПЈ на југу Србије у 1943. години", Лесковачки зборник Т — XIV, стр. 38. И на састанцима партијских ћелија и скојевских актива, били су слични дневни редови. Дневни ред скојевских актива у Косанчићу у јесен 1943. године био је: Извештај секретара: а) Директива СКОЈ-а, б) Прорада материјала СКОЈ-а и партије, в) Војно политичка ситуација.

[31]) По Х. Ракићу: „Рад КПЈ на југу Србије у 1943. години", Лесковачки зборник Т — XIV, стр. 38.

[32]) ЗПРП Србије бр. 5646.

[33]) Документа о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945. год. Лесковац, 1967. стр. 207.

[34]) Милорад Мадић: „Корчагин и његови другови", „Народна армија 1968, године, страна 106.

[35]) Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945. књ. 1, стр. 226—227.

раду теоријских састанака, такође, су сви били активни. Руководилац састанка постављао је питања из прочитаног материјала и тражио одговоре. Ако одговор није био потпун одговарао би други и на крају би завршни одговор дао руководилац састанка или задужен за прораду материјала. На тај начин је повећаван интерес али и дужност да се што више научи, да се не заостаје, да се буде у курсу политике КПЈ, да се тумачи будућност остварења социјалистичког друштвеног уређења.

И путем ових састанака развијена је класна свест[36]), подизана одговорност за правилно држање пред класним непријатељем[37]), проучавани директивни чланци ради оспособљавања за практично политичку делатност.

Састанци бораца у јединицама НОВ и ПО на југу Србије били су места где се проучава партијски материјал, тумачена линија КПЈ, прорађивана дела класика марксизма, тумачени путеви оружане борбе и њени циљеви итд. Тако се и путем ових састанака радило на подизању идејно-политичког оспособљавања бораца за тумачење политичке линије КПЈ. Оваквом активношћу партијско-политички и теоријски рад попримили су масовни карактер, а што је било од значаја за појачавање оружане борбе и за развијање социјалистичке револуционарне свести.

Најорганизованији вид теоретског образовања и васпитања били су партијски и скојевски курсеви који су почели да се организују почев од пролећа и почетка лета 1943. године. Раније их није било, јер то војно-политичка ситуација није дозвољавала. Поред тога, потребе устанка су захтевале стални активни рад чланова Партије и СКОЈ-а, јер су партијске и скојевске организације биле малобројне па ниједан активиста није могао дуже да буде одсутан из јединице или са терена. Према томе се објективно није могао организовати курс као стални облик рада на марксистичком образовању и васпитању кадрова.

У пролеће и почетком лета 1943. године стварају се услови да се организованије настави рад. Увиђајући ту могућност Окружни комитет КПЈ за округ Лесковац покреће иницијативу коју прихвата ПК КПЈ за Србију и налаже свим окружним комитетима Партије да приступе организовању партијских курсева за оспособљавање партијског, скојевског, војног и другог револуционарног кадра.[38]) На основу тога Окружни комитети Лесковца и Врања приступили су организовању курсева. У Пустој Реци одржана су два, на терену Топлице,[39]) Црне Траве и Поречја један курс.[40]) Одржавани су само ноћу, у време када се партијски кадар могао повући са терена и трајали по неколико ноћи. Због конспирације мењана су места одржавања,[41]) а организована је и заштита — група омладинаца-илегалаца.[42]) То је би-

---

[36]) Децембра 1941. године комунисти Топлице на својој Првој конференцији поставили су себи задатак „да се појача класна свест кадрова" (ЗПРП Србије, ОКТ — 1) Тада су постављени и питање прораде материјала о држању пред непријатељем.

[37]) КПЈ за округ Ниш у Окружници бр. 1 (Архив ЦК СКС бр. 8575). На то указује и ПК КПЈ у Писму ОК КПЈ за Лесковац, где се истиче да се мора посветити пажња материјалима о држању пред непријатељем. То је, уствари, материјал о држању Георги Димитрова пред фашистима Немачке. Овај материјал су прорађивали и партијски и скојевски активисти Косанчића у пролеће 1943. године. О потреби да се проучава материјал о држању пред класним непријатељем говори се и од стране ОК.

[38]) Види: Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. 1, стр. 124.

[39]) О томе Драгољуб Ж. Мирчетић пише: „Ради идеолошког уздизања партијског чланства Сремски комитет КПЈ за Добрич Т (а), организовао је, крајем јуна 1943. године у рејону Јужногдановачке реке, петнаестодневни партијски курс, којим је руководио Радош Јовановић — Сеља, члан ОК КПЈ за лесковачки округ. Он је био главни предавач. Изучавана је „Историја СКП (б), затим „Улога Партије и Скоја и друге теме. Курс је похађало двадесетак слушалаца".

Поводом одржавања истог курса др Миливоје Перовић, пише: „Поред слања кадрова из Топлице на курсеве који су се одржавали у Пустој Реци, јуна 1943. у селу Јовине Ливаде одржан је четвородневни партијски курс за оспособљавање партијских активиста. Курс је похађало десетак активиста". (Србија у НОБ-и — Јужна Србија, стр. 251).

Као што се види овде има неслагања о месту где је курс одржан. Мирчетић пише да је курс одржан у Јовиним ливадама. Исто тако неслагање је око броја курсиста и времена трајања курса.

[40]) Др Миливоје Перовић пише: „У јуну су одржани десетодневни партијски семинари у селима: Стубла, Коњувце и Горина у срезу лесковачком". (Србија у НОБ-и — Јужна Србија, стр. 249). Пре свега овде се не ради о семинарима него курсевима, без обзира на дужину њихова трајања, а курс из Стубле пребацује се у Лапотинце, а потом у Плавце.

[41]) Промена места одржавања била је условљена безбедношћу, јер без обзира на конспирацију, дуже задржавање на једном месту већег броја људи није могло остати незапажено.

[42]) Док је партијски курс за доњи део Пусте Реке радио у Стубли, и Лапотинцу обезбеђење су вршили активисти ових села, а за време рада курса у Плавцу обезбеђење су вршили омладинци из Косанчића и Обилића.

ло и разумљиво јер се није смело дозволити никакво изненађење од стране непријатеља, пошто су на овим курсевима били истакнути кадрови са терена, па би сваки губитак био тежак.

Курсем за кадрове доње Пусте Реке, који је почео са радом у Стубли, па наставио рад у Лапотинцу и завршио у Плавцу, руководио је Видое Смилевски, секретар ОК КПЈ за Лесковац, а предавачи су били, поред Смилевског, Риста Антуновић и Радош Јовановић Сељa, чланови ОК КПЈ.[43]) Милија Радовановић, секретар СК КПЈ за срез Јабланички, руководио је партијским курсем који је радио у Коњувцу и на њему били партијски и скојевски кадрови са терена горње Пусте Реке.

Избор полазника ових партијских курсева вршили су срески комитети Партије уз помоћ и сарадњу Окружног комитета КПЈ. Слушаоци су били чланови среских комитета Партије и СКОЈ-а, чланови ОК КПЈ Лесковца и други истакнути кадрови, као и они који су били перспективни и тако оспособљени за руководећа места у Партији и СКОЈ-у.

Ујесен 1943. године Окружни комитет КПЈ Лесковца доноси одлуку да почне са радом окружни партијски курс. На овом курсу су одређивани кандидати од стране среских комитета и партијских руководстава партизанских јединица, а одлуку је доносио Окружни комитет КП. Овај партијски курс почео је са радом крајем јесени и то у Ивању, а почетком 1944. године лоцира се у Славнику[44]). Окружним партијским курсом је руководио Тадија Поповић и на истом предавао. Као предавач једно време је био и Радивоје Увалић Бата[45]).

Почетком пролећа 1944. године организује се и окружни партијски курс за партијске кадрове са територије Окружног комитета КПЈ Топлице. Курсем је руководио Радивоје Увалић Бата.

На територији Црне Траве Окружни комитет КПЈ за Врање организује окружни партијски курс.[46]).

О одржаним партијским курсевима на територији Црне Траве у 1943. године Хранислав Ракић пише:

„Тако је већ од 3—9. новембра одржан курс за чланове КПЈ, позадинске раднике и војне руководиоце. Затим, од 9—12. новембра одржан је курс за партизанске болничаре.

10. новембра одржан је курс који је отпочео у Загужју да би преко Славујевца, Баница, Млачишта, Степановца, Обрадовца, Самченкинца, завршио у Тодоровцу. Овај курс је трајао петнаест дана и сваког дана је прелазио из махале у махалу, из села у село.

Предавања на овом курсу су држали: Бранко Павловић, Василије Смајевић, Јован Цекић, Славољуб Петровић и Аца Николић Шипа.

Крајем 1943. године одржан је једномесечни курс у селу Броду, махали Којчани. Овом курсу присуствовало је 14 руководилаца КП, СКОЈ-а, АФЖ-а итд.

Крајем 1943. године одржан је још један курс коме је присуствовало 16 чланова КП који су радили као позадински радници. Са курсем се почело у Белчини, а завршило се у Дарковцу"[47]).

Поред окружних партијских курсева организује се, на територији ОК КПЈ за Лесковац окружни скојевски курс, којим је руководила Нада Карајичић Цуца. Курс је почео да ради у Магашу, а касније се пребацује у Славник. За време непријатељске офанзиве у јануару 1944. године курсисти се пробијају и настављају са радом у Плавцу, да би се после тога поново вратили у Славник. То говори под којим су условима радили партијски и скојевски курсеви, као и други курсеви.

---

[43]) О одржаним партијским курсевима почетком лета 1943. године Хранислав Ракић, познати историчар Лесковца и околине, пише: „ОК КПЈ за Лесковац је направио план одржавања партијских курсева за политичко и теоретско уздизање чланова КПЈ. За теме ових курсева предложене су: 1) народноослободилачка борба наших народа и улога КПЈ, 2) Истински народна, истински демократска власт — НОО, 3) О фашизму, 4) Империјализам, 5) Национално питање, 6) 1, 3, 4, 5 и 6 глава Историје СКП (б).

(Хранислав Ракић: „Рад КПЈ на југу Србије у 1943. години", Лесковачки зборник, т. XIV, стр. 35).

[44]) У извештају од 10. 12. 1943. године ПК КПЈ за Србију стоји: „Партијски курсеви — на крају трећи курс. Окружно повереништво (за Топлицу — ММ) отпочеће са курсевима за свој терен. У плану су више партијских курсева". (Зборник докумената НОР, т. IX, 4, стр. 608) Према томе окружни партијски курс је почео са радом почетком новембра 1943. године. То је био петнаестодневни партијски курс.

[45]) Радивоје Увалић Бата, пошто у то време није био враћен у КПЈ, предавао је само теме из марксизма. На партијском састанку који су курсисти одржавали Увалић није присуствовао. После одласка у Топлицу враћен је у КПЈ.

[46]) Види: Радомир Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци", стр. 250—251.

[47]) Хранислав Ракић: „КПЈ лесковачког ратног округа у 1943"., Лесковачки зборник, т. V, стр. 129.

На окружном партијском курсу у Ивању и Славнику слушаоци су били и руководиоци — комунисти из партизанских јединица. Затим су у раду учествовали и другови са територије окружних комитета КПЈ за Зајечар[48]) и Крушевца који су боравили на територији Пусте Реке.

Поред партијских и скојевских организовани су и војно-стручни курсеви[49]), потом курсеви за оспособљавање одборника револуционарне власти[50]), курсеви за активисткиње Антифашистичког фронта жена и други[51]). Без обзира на врсту курсева негде више, а негде мање изучавана су дела из марксизма.

Попут партијске организације на терену и организације у партизанским јединицама саме су организовале партијске и скојевске курсеве. Били су организовани дивизијски курсеви, средином 1944. године, а одржавани су курсеви по бригадама[52]). При штабу 13. бригаде кроз скојевски курс прошло је више група омладинаца, скојевских активиста, секретара и чланова батаљонских руководстава СКОЈ-а и секретари скојевских актива. У овој бригади организован је и партијски курс који је радио почев од фебруара 1945. године.

Овако разграната мрежа партијских, скојевских, војно-стручних и других курсева успевала је једва да покрије потребе за организованим марксистичким оспособљавањем кадрова. Стога се и даље наставило да се форсира индивидуални рад као основни облик активности комуниста, скојеваца и других. Оспособљен кадар успевао је да правилно тумачи политичку линију Партије, да организује своје јединице и усмерава активност свих организација и институција на ослобођеној територији.

Недостатак литературе и тежња да се друговима са мањим теоријским знањем помогне, организовани су бројни кружоци за теоријско образовање. На кружоцима је у току прораде материјала била веома жива дискусија. Руководилац кружока је настојао да сваки учесник каже своје мишљење о материјалу, да понови оно о чему је било речи и да постави питање за ствари које није разумео. Владали су прави комунистички другарски односи и дијалог који су омогућавали да се више сазна и храбрили оне другове који су се први пут срели са неком марксистичком књигом, па су се плашили да неће моћи да савладају основне мисли класика марксизма-лењинизма. Овај страх уносили су и појединци који да би били „паметнији" употребљавали су многе стране изразе.

У кружоцима је развијан и интерес за самостално изучавање класика марксизма и партијске литературе.

Оспособљавани су чланови Партије и СКОЈ-а, да тумаче линију КПЈ и самостално врше анализу дате ситуације на основу марксизма-лењинизма. Стицана је сигурност и за јавне наступе на политичким конференцијама или држање политичких предавања борцима у својим јединицама.

Кружоци су били организовани и на партијским скојевским и другим курсевима и показали су значајне резултате. За руководиоце кружока бирани су најизраслији, али и најбољи чланови Партије, СКОЈ-а, старешине и други активисти НОР и социјалистичке револуције.

---

[48]) О боравку и учењу на курсевима другова и другарица из Источне Србије види: Слободан Босиљчић — „Србија у НОБ-и — Источна Србија", Нолит — Просвета, Београд 1963. стр. 178—181.

[49]) На војно-стручним курсевима била су организована политичка предавања и друге информације. Читан је и политички материјал, листови и друга документа од значаја за политичко информисање и подизање политичке свести.

[50]) То је видљиво из дискусије вођене на састанку Окружног НОО Лесковца о раду курса за одборнике. На састанку одбора од 6. априла 1944. године је закључено: „Курс — да се умножи материјал, да један члан Окружног НОО-а види како се држи и да се продужи на седам дана, да се пребаци курс на ср НОО". (Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945. књ. 1, стр. 252).

[51]) Драгољуб Ж. Мирчетић у делу „Буна у Добричу" на страни 298 пише: „Срески комитет КПЈ на десној обали Топлице (Пасјача) организовао је курсеве за активисткиње АФЖ-а. Сматрало се да је чланице АФЖ-а потребно идеолошки оспособити за политички рад на терену".

[52]) При штабу 24. дивизије одржано је више војно-политичких курсева. О једном је у листу „Напред" од 3. маја 1945. године записано: „Сиромашан је наш курс — ето ни материјала за учење нема. Где је раније могла да постоји школа без књига? Па нема ни свесци, ни оловки за писање. Али је воља велика, жудња за знањем је безгранична, она побеђује све. Знају другови како су се некад наши првоборци изграђивали. На робији, у шуми, између два покрета; између две борбе, док је још пушка топла, а мозак малаксао од пробдивених ноћи на стражи и у маршу. Знају они, да су данас могли да се сакупе овде на курсу и да месец дана проведу у раду и учењу, зато, што наши другови... јуре проклете Немце, све даље и даље из наше земље").

(У Архиву В. И. И. ЈНА, рег. бр. 3/3, ш. к. 58).

У току НОР и револуције био је организован веома свестран рад са кандидатима за Партију, који су морали да извршавају одговарајуће задатке и за време кандидатског стажа да се упознају са основама марксизма, линијом КПЈ, унутрашњим односима у КПЈ, Статутом и Програмом Партије итд. Путем овако свестране припреме они су могли по пријему у КПЈ да делују свестраније на тумачењу политике КПЈ и самосталније изучавају марксистичку литературу.

Кандидати су заједно са члановима Партије присуствовали теоријским састанцима, а у колико их је било више онда су за њих организовани посебни теоријско-васпитни састанци. Најизразитији члан КПЈ је био задужен да теоријски припреми кандидата за КПЈ.

Тако је Милан Момчиловић, члан а затим и секретар Среског комитета КПЈ, Јабланице и Пусте Реке, одржавао теоријске састанке са кандидатима[53]). На овим састанцима проучавано је држање Г. Димитрова, пред класним непријатељем и партијски материјал. Овај индивидуални рад сматран је једним од најбољих облика теоријског рада јер навикава кандидата на самостално теоријско образовање.

Одржана су и бројна политичка предавања борцима и народу. На тим предавањима тумачена је политика КПЈ, изражена у Платформи НОР и социјалистичке револуције. Исто тако је говорено о Првом мају, Октобарској револуцији, Лењину и другим значајним догађајима из наше и прошлости међународног радничког покрета. Коришћена су предавања и о историји КПЈ и класној борби пре рата. У предавањима је говорено о лику партизанског борца, понашању, односу према народу и сл. Борци Прве јужноморавске бригаде слушали су „та предавања о лику борца, о односу према народу"[53]а).

На политичким конференцијама са народом тумачен је марксизам-лењинизам кроз објашњавање политике КПЈ. У тој дефинисаној политици, која је извршена на основу марксизма, вршен је и стваралачки прилаз стварном односу снага и захтевима маса од стране партије југословенских комуниста.

Тумачена је марксистичка национална политика путем говора о братству и јединству. Народ упознаван са друштвеним уређењем Совјетског Савеза, а преко тога сугерисано да се борба води за социјализам и у нас. За време Осмог марта истицана су права и дужности жена у НОР и социјалистичкој револуцији и њеној будућности. На политичким часовима и предавањима говорено је о партизанском рату, фашизму, издаји југословенске буржоазије и другим политичким догађајима и питањима. У свему томе настојала се дати теоријска анализа тих проблема што је утицало на подизање политичког и марксистичког нивоа партијаца, скојеваца, бораца и народа.

Овај масовни политички рад дао је значајне резултате. Доприносио је омасовљавању НОР и револуције и повећању борбене активности. Исто тако утицао је на осуду издаје, капитулантства, служења непријатељу, разбијан буржоаски, религиозни, патријархални морал.

Одвија се интензиван политички рад на подизању политичке свести људи на територији. Тако у изв. Среског комитета КПЈ за срез Лесковац — како из извештаја сазнајемо — мало је радио на политичком васпитању маса[54]).

У трећој српској бригади комунисти су деловали осим личним примером и путем одржавања политичких конференција бораца по четама „на којима би један комуниста, обично комесар или његов помоћник реферисао о политичкој ситуацији, а после би се о томе расправљало, постављала би се питања и давали одговори"[55]).

За време најтеже ситуације по рањенике, који су били смештени у земуници, Владимир Букилић Поп Мићо у циљу „одржавања морала, поред радничке лампе „карбитуше", читао је књигу „Како се калио челик" Николаја Островског.. Извесне фрагменте је причао рањеницима прилагођавајући текст Островског партизанским приликама. Држао је предавања о октобарској револуцији и њеним истакнутим јунацима, Чапајеву, Ворошилову и другима; говорио је о лику комунисте — партизана, о ситуацији на фронтовима, о снази Црвене армије, о Комунистичкој партији Југославије, организатору народноослободилачке борбе и друго"[56]). Са борцима Лесковачког (Кукавичког) партизанског

---

[53]) Милан Момчиловић је тако у априлу 1943. године радио са Стојанком, Станишом Момчиловић из Лапотинца и Миланом Миладиновићем из Косанчића.

[53]а) Младен Марковић „Прва јужноморавска", „4. јули" Бгд. 1968. године, стр. 292).

[54]) „Ради се свакодневно на подизању политичке свести и кроз рад самих нас. И ту би могли да кажемо самокритички да нисмо много постигли".

(Документа о настанку и развитку народноослободилачке власти на југу Србије 1941—1945. стр. 207).

одреда одржавани су „политички часови, а увече, поред логорске ватре, и око њих се дуго у ноћи дискутовало о томе, шта би требало да се сутрадан ради"[57]). Дакле, политички часови били су усмерени и на пружању знања али и на подизање активности партизанских бораца. У томе су посебну активност испољиле партијске ћелије, које су организовале „војно-политички и просветни рад ради подизања политичког и културно-просветног нивоа бораца и њихове војничке спремности ради остваривања моралног и политичког јединства и оспособљавања да у сваком моменту буду способни за акције које изводи Одред"[58]). Извештавајући Покрајински комитет КПЈ за Србију о партијском раду Бригадни комитет Друге јужноморавске бригаде указује да је политички рад у „зачетку прилично слаб. Бриг. комитет је за појачање политичког рада поставио као задатак да се проради материјал којим се располаже, као и да се изради нови план рада по којем би политички рад текао нормално без прекида"[59]). Не можемо се сложити са овом оценом да је политички рад „у зачетку слаб", јер се то у самом извештају демантује оценом „Другови су се у борби показали силно, јуришали су као вукови и привлачили се непријатељу као мачке. **Политичка свест код бораца је на висини"** (подвукао — ММ)"[60]). Можемо се само делимично сложити и са оценом о политичком раду у Првој јужноморавској бригади датој у извештају заменика политкомесара ПК ПКЈ за Србију од 3. новембра 1943. године. У извештају стоји: „Политички рад је слабији услед слабости политичких радника по четама, десетинама, који се још нису осетили као пол. радници из недовољне политичке спреме, који се још устежу и нећкају да слободно изнесу пред четама оно што знају и онолико колико умеју.

У смислу појачања рада и оспособљавања пол. радника одржавани су посебни састанци политичких радника у бригади, проређивани чланци из „Гласа" упућивани другови у рад итд."[61]). Кажемо делимично се слажемо јер политички рад у овој бригади, која је само двадесетак дана пре тога формирана, није могао одмах да буде испуњен пуним интензитетом. Радило се и о борцима које је требало упознавати, а уз то вођене су и сталне борбе где су борци показали политичку зрелост и јунаштво.

Политички рад је био веома интензиван и у другим јединицама. Организована су политичка предавања, посебне припреме политкомесара за политичке часове, разни семинари итд.

IV

У нашим разматрањима идејно-политичког рада и утицаја на људе заборављамо да је и непријатељ развијао веома живу пропаганду и да је имао и делимичних успеха: 1) један део југа Србије доста дуго је био под четничким утицајем, а што се често заборавља и заобилази, 2) бугарски фашисти су такође имали утицаја, истина далеко мање него четници, 3) љотићевци су развијали своју идеологију фашизма и 4) на свој начин деловала је англо-америчка пропаганда. Све је то било присутно. Уз то непријатељ је: а) располагао бројним пропагандним апаратом, б) ширио листове и друге публикације, ц) остваривао програм васпитања у школама у духу својих идеја и слично. Стога би било веома битно видети те методе, циљеве и средства непријатељевог утицаја политичког на масе. Исто тако, видети и покушаје контрареволуционара да се са становишта класног и патриотског нападају револуционарни покрет као комунистички и као анационални. У више наврата партијска руководства су морала да се обраћају људима под четничким утицајем и да им тумаче циљеве НОР-а. То су чинили и органи власти, команде партизанских јединица и борци. Наводимо проглас НОО Пасјаче, Видојеваче и Косаонице.

„Неверујте да ће вас прекорети или кажњавати што сте некад били силом одведени у туђе редове, а нисте починили никакав злочин"[62]).

---

55) Милорад Мадић: „Корчагин и његови другови", Народна армија, Београд, 1968. године, стр. 106.

56) Никола П. Илић: „Јабланичко-пасјачки одред", (друго издање) Наша реч, Лесковац 1971. стр. 138.

57) Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОПО", стр. 52.

58) Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОПО", стр. 303.

59) Зборник докумената НОР, т. IX, 4, стр. 554.

60) Исто, стр. 555.

61) Зборник докумената НОР, т. IX, 4, стр. 453.

62) Проглас НОО Пасјаче, Видојеваче и Косаонице од 16. августа 1943. ЗПРП Србије, бр. 2410.

Није била лака борба против непријатељеве пропаганде која се заснивала и на одржавању религијске и патријархалне свести. Имајући, пак, у виду постигнуте рецултате у деловању партијских, скојевских и других револуционарних кадрова можемо закључити да су комунисти показали велику упорност, спремност на жртвовање, умешност, сналажљивост, партијност и манифестовали снагу револуционарне свести, и марксизма-лењинизма.

И у самим партизанским редовима није било идејне чистоте како се то може схватити из многих написа. У партизане су људи долазили: 1) из разних социјалних слојева и средина, 2) са одговарајућим већ стеченим навикама, 3) са искуствима из политичких борби пре рата и слично. Стога није било могуће одједном то све негирати већ је било потребно улагати доста напора да се изгради политичка свест. Тиме што се рат ближио крају политичка борба за негирање старе свести је појачавана. У партизане су долазили поред добровољаца и они мобилисани. Приступали су НОВ и Србије људи из градова који су били под утицајем непријатељеве пропаганде све до ослобођења па их је требало преваспитавати, а не само сугерисати револуционарну идеологију и политику КПЈ. Требало је преваспитавати и оне који су долазили са терена где су четници дуго били присутни. Истина, општи успеси борбе омогућавали су да се брзо потисну фашистичка идеологија и идеологија издаје којим се правдала борба за буржоаску Југославију против социјалистичке револуције. Имајући све то у виду праћење ове борбе је од значаја да се види како старе идеје пружају веома велики отпор новим идејама које побеђују али не до краја. Старе идеје живе у навикама у реалним односима у друштву па се борба против њих мора константно водити.

Стога је требало марксистичко образовање и васпитање, као и партијско политички рад усмерити и ка преваспитавању људи. Било је потребно оспособити се за разбијање илузија и искривљених представа о народноослободилачкој борби и њеним циљевима и за развијање социјалистичке револуционарне свести. Овај процес преваспитавања био је веома дуг и напоран. Истина, успостављени односи у партизанским јединицама и на терену били су најбољи начин преваспитавања људи. И њихово учешће у борби значило је много. Борба је била школа за живот где се брзо губе илузије, предрасуде и усвајају нова схватања или пак доживљава коначни пад.

При крају рата критериј за пријем у Партију и СКОЈ био је блажи. Примљени су и они са манама и недовољно политички јасним ставовима. Ту до краја није била остварена Марксова мисао: „Кад се такви људи из других класа придружују пролетерском покрету, онда прво што се тражи јесте да не понесу са собом остатке буржоаских, ситнобуржоаских итд. предрасуда, већ да без ограде усвоје пролетерско схватање“[63]). И људи су многи то и чинили, али је било и оних који су из каријеристичких побуда желели да постану чланови Партије, а преко тога и руководиоци у војсци или на терену.

Ради се и о предрасудама које собом носе и делови радничке класе. Ни они нису били имуни утицаја туђих идејних схватања па је и њих требало преваспитавати. Исто тако и интелигенција је делимично била оптерећена туђим схватањима, које је теже напуштала него други слојеви.

V

Марксистичко образовање и васпитање и политичко-васпитни рад постављени су као неопходност ако се жели остварити револуционарна улога, ојачати редови револуционарних снага и оспособити за идејно-политичку борбу против непријатеља — окупатора и контрареволуционара.

Идејно-политички рад и марксистичко-образовање и васпитање били су повезани са револуционарном праксом. На тај начин револуционарна пракса је теоријски осмишљена и тиме доприносила даљем развоју марксистичког образовања и васпитања. Исто тако револуционарна пракса била је правилно усмеравана и на делу проверавала исправност политичких схватања и теоријских знања. У ствари револуционарна пракса била је верификација постојећих схватања и извор нових схватања.

Појаве извесних симплификација и вулгаризације у тумачењу марксизма-лењинизма биле су резултат веома ниског нивоа и жеље да се људима објасне основне ствари на „популаран“ начин. Не ради се овде о оправданој жељи да се

---

[63]) Маркс — Енгелс: „Изабрана дела“, т. II, стр. 472, Култура Бгд. 1949. године.

ствари учине јаснијим него у томе што се то чинило на такав начин да тумачења нису имала готово никакве додирне тачке са марксизмом-лењинизмом чак ни кад је употребљавана марксистичка терминологија. Ове појаве су уочене и учињено је да партијско и скојевско чланство схвати како није лако усвојити и тумачити марксизам-лењинизам и да је нужно уложити велике напоре ако се хоће да оствари своја улога идејног авангардног борца.

Веома низак образовни, политички и културни ниво отежавао је напоре партијско-политичког кадра да оствари свој програм идејно-политичког и марксистичког образовања и васпитања. Требало је, прво, научити људе писмености, друго, изградити навику за читањем и треће, подстаћи интерес за марксизам-лењинизам и усвајање политичке линије КПЈ.

Вршена је популаризација марксизма-лењинизма путем истицања циљева НОР и социјалистичке револуције. Тако се није директно говорило о марксизму-лењинизму већ је то презентирано јавности на један пригодан начин. Чињеница да су циљеви НОР и социјалистичке револуције дефинисани на основу марксизма-лењинизма па само њихово тумачење је значило објашњавати и основне мисли класика марксизма.

Марксистичко образовање и васпитање и идејно-политички рад били су усмерени и на практичну идејно-политичку борбу против идеологије окупатора и контрареволуционара. Било је нужно да се поред указивања на зверства фашиста и контрареволуционара води и политичка и идејна борба, наиме, борба у сфери иделогије Тражени су аргументи за побијање схватања четничког покрета о томе да још није време, да треба чувати српске главе и слично док су истовремено водили борбу против снага НОР и социјалистичке револуције и сопственог народа.

Теоријско знање подизало је револуционарну свест и активност, учвршћивало идејно-политичко јединство снага револуције. Баш ова усмереност марксистичке свести да подиже револуционарну активност на делу је доказивала снагу и суштину марксизма да је учење револуционарног преображаја друштва, руководство за акцију.

Марксистичко образовање и васпитање и идејно-политички рад попримили су масовни карактер, а биране су оне форме и начин обраде који је одговарао саставу партијског, скојевског, војног и другог кадра и степену развоја свести становништва на територији лесковачког ратног округа.

Тежиште је било на индивидуалном раду као основи самообразовања и самоваспитања. У том циљу оспособљавани су појединци да могу да се служе литературом. Велики интерес и воља за сазнањем били су мотивациони агенс да се више сазна, нађе времена за самообразовање и утиче на друге да повећају свој марксистички и идејно-политички ниво.

Теоријски рад је обавезивао да се у складу с наученим и поступа. На тај начин је марксистичко образовање и васпитање доприносило подизању моралности, револуционарности, идејно-политичке спремности на већу активност и на боље понашање.

Успостављен је такав однос да они који су више знали осећали су и потребу и дужност да то своје знање преносе на друге, без да им то неко нареди, постави задатак и слично. Успеси које су постизали у преношењу знања на друге повратно је утицало на њих да и даље раде на теоријском и политичком образовању.

Веома је значајно да су и жене масовно биле обухваћене марксистичким образовањем, васпитањем и политичким радом. Политички живот, који је био веома сложен, захтевао је и од другарица да се свестраније прихвате рада на подизању теоријског и идејно-политичког нивоа. Оне су саме тражиле више политичких предавања, читања књига, састанака где се говорило и о политици, курсева и слично. То је био резултат велике заинтересованости жена за политичко и теоријско оспособљавање, за рад и борбу.

Партијске и скојевске организације и други чиниоци идејно-политичког рада остваривали су масовни политички и идејни утицај у народу. То је чињено преко политичких конференција, зборова, разних политичких манифестација, скупова мештана и на друге начине. Свестраност овог рада и велика активност револуционарног кадра допринело је да су сами мештани тражили да им се говори о циљевима борбе, о Совјетском Савезу, о стању на фронтовима, о животу и раду партизана, о функционисању револуционарне власти и слично.

Марксистичко и идејно-политичко образовање и васпитање остваривано је и путем многобројних војно-стручних курсева: за командире јединица, за болничаре, радио-телеграфисте, интенданте

и друге. На њима су организована политичка предавања, а комунисти и скојевци су тумачили идеје марксизма-лењинизма.

Путем популаризације успеха у борби Совјетског Савеза и његовог унутрашњег уређења на најпогоднији начин су ширене идеје социјализма. Говорено је о свим друштвеним односима у првој земљи социјализма, развијана љубав према СССР-у и Црвеној армији, говорено о октобарској револуцији и грађанском рату, о великом Лењину итд. што је било од значаја и за развијање револуционарне свести народа и бораца.

Богато искуство рада партијске и скојевске организације лесковачког ратног округа на марксистичком и идејно-политичком образовању и васпитању је драгоцено и за садашњу активност на овом плану. Показало се да је изазиван интерес за изучавање марксизма-лењинизма и за подизање идејно-политичке свести био она мотивациона сила која је покретала на тражење могућности за свакодневни образовни и политички рад без обзира на услове борбе. Исто тако индивидуални рад је постао основни облик теоријског рада. Порасло је и схватање да без познавања марксизма-лењинизма и политичке линије КПЈ не може се бити револуционар, комуниста, скојевац, командант, одборник, једном речју борац за ослобођење и социјализам.

Milian M. Miliadinović

L'ACTIVÉ DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE ET DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE SUR L'ÉDUCATION ET L'INSTRUCTION MARXISTE

Le Parti communiste yougoslave et l'Union de la jeunesse communiste de Yougoslavie ont, hors la lutte armée organisée, parallèment organisé le travail sur l'instruction thérétique de ses membres et des combattants des unités de l'armée de libération nationale. Dans ce but on a organisé un grand nombre d'écoles qui assurait l'instruction communiste de cours et de réunions théorétiques. On a établi aussi un grand nombre de bibliothèques etc. Le Parti s'efforcait d'habiliter ses membres et des combattants pour qu'ils puissent indépendamment, se basant sur la connaissance du marxisme-léninisme, analyser la réalité sociale dans la région et de trouver des moyens éfficaces pour la lutte de classe. Le Parti s'efforçait que ses membres et ses combattants acceptent sciemment les idéaux du mouvement communiste et lesbuts de la libération et de la révolution. Ainsi la pensée théorétique devenait la condition pour une action engagée de classe du Parti et des combattants du Mouvement de Libération Nationale.

Др Гојко Миљанић

Руковођење народноослободилачком борбом на југу Србије

1. Стратегијско оперативни положај

Предео на југу Србије у сливу Јужне Мораве, између државне границе са Бугарском, затим Македоније и Косова, од увек је био и сада има посебан војностратегијски политички и економски значај за Србију и Југославију. Ту су се и у даљој прошлости разграничавали народи: Срби са севера, Бугари са истока, Албанци са запада те Македонци са југа. Са обе стране долине Јужне Мораве теку планинске реке и праве природне бразде кроз делимично пошумљене и слабије насељене пределе на десној обали, а нешто више пошумљене и гушће насељене пределе на левој обали Јужне Мораве. Географски посматрано, то је углавном планинска област са мањим или већим проширењима у долини Мораве и њених притока. Ту је и најплодније земљиште у читавој области. У нашим разматрањима под појмом Јужна Србија задржат ћемо се само на простору јужно од линије Сува Планина — Селичевица — р. Топлица иако у ствари и Ниш припада Јужној Србији. Највећи град у овој области је Лесковац са око 20.000 становника пред априлски рат 1941. године, са врло развијеном текстилном индустријом и радничком класом од око 5.000 људи. По традицији то је трговачки град. Тако је Лесковац и поред тога што му је Ниш веома близу представљао посебан и врло значајан привредни, саобраћајни, културно-образовни, административни па и политички центар.

Етнички састав становништва је претежно хомоген иако у планинским западним пределима живе досељеници из Црне Горе, Херцеговине и Србије али са знатним ратничким традицијама као и мороци. На крајњем југу око Прешева и Бујановца живи део становништва албанске народности. У брдовитим пределима Црне Траве и према Бугарској граници настањени су претежно печалбари са нешто мало обрадиве земље.

Војно-стратегијски значај овог простора проистиче пре свега из чињенице да долином Јужне Мораве кроз стешњену Грделичку клисуру воде најважније комуникације на Балкану, које са југа од Солуна и Атине изводе у Подунавље и Средњу Европу. Даље, што је то део европске и интерконтиненталне трансверзале за везу са Азијом, Блиским истоком и простором источног Средоземља. Овом природном браздом су се и у прошлости помјерале војске завојевача, на север или југ зависно од политичких претензија њихових господара. И друго, што је ово најужи део Југославије између граница са Бугарском и Албанијом око 200 км и осетљивим објектима као што су Грделичка и Качаничка клисура.

Економски значај је у томе што је Лесковац и пре рата био развијен индустријски центар али исто тако су у долини Мораве развијене пољопривредне културе а у планинским пределима и сточарство. Располаже и са изразито рентабилним рудама злата (Леце) и молибден (Мачкатица) које имају и стратешки значај. Све ово има и већи значај кад се налази на важним саобраћајницама.

Из досада реченог проистиче и политички значај овог простора, према коме су великобугарске аспирације често долазиле до изражаја, што се посебно манифестовало у другом светском рату када су уз помоћ фашистичке Немачке једностраном одлуком знатан део ове области анкетирали и припојили Бугарској. Топлички устанак 1917. године још је био у живом сећању многих савременика и у многоме је појачао борбене и ослободилачке традиције код

народа овога краја према сваком поробљивачу, што је без сваке сумње имало позитиван утицај и на прилике у току НОР и револуције 1941—1945. године.

Све ово имало је позитивног одраза и на развој напредног радничког покрета и комунистичке партије између два светска рата. Тако је још 1938. године на парламентарним изборима, кроз листу удружене опозиције истакнут комуниста и револуционар Коста Стаменковић, касније члан ЦК КПЈ.[1])

До 1940. године партијском организацијом на целом југу Србије руководио је Окружни комитет КПЈ за Србију. Секретар ПК КПЈ за Србију руководио је припремама и сазивања прве партијске конференције за округ Лесковац које је одржано септембра 1940. године на свега седам месеци пре избијања априлског рата. У саставу првог Окружног комитета КПЈ за Лесковачки округ који је обухватао читав југ Србије и непосредно руководио припремама за оружани устанак ушли су: Коста Стаменковић, члан ЦК КПЈ као политички секретар, Василије Смајевић организациони секретар и чланови: Станимир — Зеле Вељковић, Риста Антуновић, Мара Борђевић, Ружа Сандић и Миодраг Хаџи-Јовановић.[2]) Окружни комитет КПЈ Лесковац обухватио је читаво подручје које разматрамо у овом раду укључујући срезове црнотравски и врањски до границе са Македонијом а на север до Прокупља, Добрича и Косанице.

Окружни комитет одмах је приступио формирању партијских организација и руководстава у појединим срезовима, општинама, селима и предузећима. Развијање мреже партијских организација практично је значило припремање за одбрану земље од фашизма. У Врању је маја 1939. године формирано партијско руководство па су до априлског рата одржане и три партијске конференције. Слична руководства и организације као језгро око којих су у устанку формирани и први партизански штабови образоване су и у другим местима. Иако Партија није била бројна али је она изграђивана као кадровска организација па је свака ћелија или комитет представљала снажно кадровско језгро за покретање маса на устанак и руковођење оружаном борбом у целини. Непосредно пред рат, Лесковац је имао и јаку скојевску организацију са Окружним комитетом СКОЈ-а.

Поред организационог учвршћивања, Партија је у политичкој акцији противу претеће фашистичке опасности за одбрану земље развила живу активност у овом делу земље. У овој политичкој борби коју је Партија водила, израстао је на овом подручју нови партијски кадар који је био спреман и способан да спроводи политику КПЈ и поведе масе у борбу. Ти су кадрови били довољно уздигнути да заједно са партијским инструкторима које је ПК слао, организују и руководе оружаном борбом народа. Партијски курс у Сијаринској Бањи за напредне учитеље који је организовао Светозар Вукмановић корисно је допринео оспособљавању кадрова.[3]) Кадрови су у ствари и најважнији фактор руковођења, јер управо руководе. Оваквим упорним и прогресивним деловањем, Партија је у овом крају стекла политички углед и симпатије код већег дела народа на селу и у граду. Тај углед је још више порастао у мартовским и априлским догађајима 1941. године, када су се комунисти једини доследно понели и изразили спремност да се боре против фашистичких освајача. То је у крају са богатим борбеним традицијама противу освајача имало огроман значај, што је врло позитивно утицало и на опредељење маса за ослободилачку борбу, за политички програм који је понудила Комунистичка партија. Све је то допринело да програм КПЈ за ослобођење масе прихватају као свој, па је тиме њена руководећа улога још више порасла. То није био парламентарни него револуционарни и борбени пут прихватљив за све масе народа, којим је КПЈ остварила руководећу позицију у овом крају као и у читавој земљи.

Таква организација и њена политичка усмереност за непомирљиву борбу противу фашистичких освајача дошла је до практичног изражаја нарочито на прикупљању и склањању оружја у данима распада јединица бивше југословенске војске, без чега не би могла на устанак и у рат. Како су партијске организације и руководства били правилно усмерени и потпуно схватили закључке Пете земаљске конференције, то су се и не чекајући директиве од виших форума веома брзо укључили у расплет ратних и револуционарних збивања у току народноослободилачког рата. Саветовање окружног комитета као највишег партијског руководства у који су ушли прекаљени и револуционарни кадрови са Костом Стаменковићем на челу, затим образовање и развијање мреже партијских организација било је од превасходног и фундаменталног значаја

за организовање устанка и руковођење оружаном борбом од стране партијских организација и руководстава. То су основна језгра око којих ће се стварати и војни штабови у устанку.

2. Основне специфичности развоја НОБ и руковођења

Када разматрамо питање политичког и војног руковођења НОБ и ослободилачким покретом на овом простору, онда је нужно указати и на неколико специфичности које су биле од утицаја на руковођење па их треба имати у виду кроз читав овај рад.

Прво. Да је подручје Окружног комитета КПЈ Лесковац било посednуто од више „господара" окупатора. Бугари су самовољно и уз сагласност Немаца припојили — анектирали бивши Врањски округ и део Власотиначког среза. Северозападно од ове демаркационе линије Немци су успоставили свој окупациони систем и у Лесковцу успоставили војни гарнизон.[4]) Поред ових, четништво је још од 1917. године у овој области имало велике борбене традиције што је квислинг Коста Пећанац (самозвани Војвода) користио за јачање ове организације иако је првих дана народног устанка и непосредно успоставио контакт са Немцима. Према томе, ова територија је у 1941. години окупирана од два окупатора који су успоставили нову границу, па је то усложавало партијски рад и руковођење организацијама од стране окружног комитета. Но, како Партија није признавала никакве нове границе које су окупатори успостављали, наставила је јединствено деловање иако су услови за рад били знатно тежи.

Друго. Ово је било најудаљеније подручје од руководећег војнополитичког центра НОП у Србији (ПК и Главни штаб) за све време до њиховог доласка 1944. године. Ово је унеколико било ублажено чињеницом, што је у Лесковцу постојао пункт и преко њега су одржаване везе са Македонијом, па је и ово руководство повремено информисано о ситуацији у земљи и даљим задацима. Може се слободно тврдити да је у прве две године рата био мали утицај ПК и скоро никакав Главног штаба НОПО за Србију као и ЦК КПЈ и Врховног штаба, али је и у свим гибањима руковођење покретом и борбом било на линији усвојене политике КПЈ у НОБ. То свакако потврђује чињеницу, да је овдашње руководство било на висини историјског задатка.

Треће. Повереништво Покрајинског комитета за југоисточну Србију које је касније образовано у Нишу, није успело да израсте у руководећи центар за ову област из објективних а и субјективних разлога. Ово се руководство није никада састало ни конституисало, а услови деловања из Ниша су били врло сложени, па су практично преко тога пункта понекад добијана упутства и директиве Покрајинског комитета или су му упућивани извештаји. У првој години рата Главни штаб НОП за Србију био је преокупиран развојем НОП у западној Србији а затим се под ударом немачке офанзиве повукао у Санџак са Врховним штабом.[5]) У 1942. и 1943. години Главни штаб практично и не постоји иако се на југу Србије непрестано води рат, стварају се нове партизанске јединице и штабови, организује се народна власт, повезују се са покретом у суседним областима, стварају се слободне територије и војнопозадинске команде али без утицаја Главног штаба. Врховни командант је упозорио ПК КПЈ и Главни штаб за Србију да обрати пажњу на овај простор, а у првој половини 1943. године се одлучио да из западних области усмери јаке снаге преко југа за Србију као важном стратегијском простору где је непрекидно јачао НОП.[6]) Реализација ове одлуке је на пола пута прекинута предузимањем тзв. Пете офанзиве противу дивизија НОВ и Врховног штаба.

Четврто. У овој области као највиши руководећи орган не само покрета него и партизанских јединица, непосредно све до конца 1943. године када је формиран Штаб јужноморавске зоне био је Окружни комитет КПЈ. У скоро свим другим крајевима земље штабовима партизанских одреда руководили су главни или зонски (оперативни) штабови и организовали извођење операција, бојева и акција. Они су у оперативном смислу обједињавали дејство свих партизанских снага на својој територији. Партијска руководства са дотичне територије су вршили мобилизацију бораца и упућивали руководеће и партијске у војне јединице али нису непосредно руководили штабовима одреда. Такав случај није био на југу Србије. Сва војна питања, као: формирање јединица (батаљона, одреда и бригада), именo-

вање штабова и команди, издавање директива и наређења за извођење борбених дејстава и друго, решавао је Окружни комитет КПЈ, све до формирања штаба зоне и доласка Главног штаба на овај простор. Дакле, Окружни комитет је био за све то време једино и највише, не само политичко, него и војно оперативно руководство. Он је једини усмеравао дејства партизанских одреда и издавао наређења штабовима одреда. Другог руководећег органа није било.

Пето. На овом простору створено је више оперативних штабова за извршавање појединих задатака или за руковођење дејствима у појединим регионима, затим заједничких штабова са представницима руководстава НОП из суседних области (Косово и Македонија). Исто тако, поред војних јединица (партизанских одреда) биле су развијене и бројне позадинске полувојне јединице (месне десетине) које су по потреби активиране и ангажоване у акцијама, самостално или у садејству са партизанским одредима. Све ове акције и усклађивања борбених дејстава вршила су партијска руководства. Ове јединице су све време егзистирале као сигурна резерва из које су попуњавани партизански одреди и бригаде. Оне су биле наоружане и имале су командире и политичке комесаре.[7]) За руковођење партијским радом за поједине регионе формирана су повремено партијска повереништва као привремена руководства а обично су претходили стварању среских или окружних комитета (Топлица, Врање, Јабланица, Црна Трава итд.).

Шесто. Долазак Делегата Врховног штаба и ЦК КПЈ Светозара Вукмановића Темпа фебруара 1943. и мере које су по његовим директивама или уз његову сагласност предузете представљају прекретницу и нови револуционарни скок у развоју НОБ и руковођења.[8]) То је био први непосредни контакт са једним чланом војнополитичког руководећег центра. Била је значајна и сама чињеница, да су се руководећи кадрови подробно упознали са ситуацијом у другим крајевима земље и са развојем оружаних снага и НОП као и потврда правилности дотадашњег рада, што је у суштини подстрек за нова прегнућа и напоре у остваривању крупних ратних и револуционарних задатака. Квалитетан скок је у том периоду учињен у смислу руковођења поделом читавог простора на два дела за које су формирани већи партизански одреди: 1. и 2. јужноморавски НОП одред. Ови квалитетно боље организовани и већи партизански одреди су могли развијати оперативна дејства ширих размера што је у суштини прелазна етапа ка стварању партизанских бригада и дивизија НОВ. Извршене су и знатне организационе промене у раду КПЈ. Тако је створен Окружни комитет КПЈ за Врањски округ а у надлежности Окружног комитета Лесковац ушла је Топлица која је дотада припадала ОК за Ниш. Све ове промене су биле од утицаја и за даље руковођење НОБ али је и даље овај читав простор у војно-оперативном смислу био јединствен па га и разматрамо као јединствену целину. Крајем 1943. је образована и јединствена Јужноморавска зона а од септембра 1944. то је оперативни простор 13. корпуса НОВЈ.

Седмо. Коначно је половином 1944. године подручје Лесковачког округа са својом слободном територијом и развијеним војним јединицама постало база за долазак и окупљање Покрајинског комитета и Главног штаба НОПО Србије по први пут на једној слободној територији. Док је у 1941. база за деловање руководстава НОП била западна Србија (Ваљево, Ужице), дотле је 1944. то била Јужна Србија. То је и најбољи доказ о постигнутим дотадашњим резултатима у развоју НОП на овом простору.

Ово су само неке специфичности и карактеристике овога простора које морамо имати у виду када разматрамо питање руковођења НОБ на југу Србије за разлику од многих других крајева.

3. Организација руковођења у прве две ратне године

Настављајући да делује у новим условима окупације, партијска руководства и организације на подручју Окружног комитета Лесковац нису прекидале своју револуционарну политичку активност. Напротив, ситуација је оцењена да је наступио историјски тренутак за отворену и конкретну акцију Партије. Отпочеле су припреме за оружани устанак и борбу против окупатора и свих њихових сарадника и помагача. Окружни комитет КПЈ постаје организатор, инспиратор и непосредни руководилац свих припрема народа за акцију. Није било никаквих других снага ни кадрова који су били спремни и способ-

ни да у најтежим ратним условима за све народе и народности наше земље, узму ситуацију у своје руке и поведу народ у борбу за излаз из једне мрачне ситуације и дубоке друштвене кризе. Једино је политички, организацијски и кадровски за то била способна Комунистичка партија. Она је изградила и у априлском рату сачувала континуитет у раду а још раније јасно дата политичка оријентација омогућила је да у новим условима организације и руководства наставе још активније деловање. Зато је Партији неминовно и припала историјска улога да организује и руководи народноослободилачком борбом.

За организацију народа у оружану борбу која је прерасла у општенародни рат у пуном смислу речи, КПЈ није се могла користити искуствима из неких других ратова из овог периода. То су били ратови између унапред организованих оружаних снага за које су државе правовремено припремале ратне планове, оружане снаге, руководеће кадрове и борбена средства. Свега тога није било у нашој земљи а класични ратови не би уродили плодом. Зато су решења по питању организације и руковођења народноослободилачком борбом и револуционарним покретом морала бити потпуно оригинална, при чему је сваки крај имао и своје специфичности. Управо је такво стање још више усложавало организацију руковођења оружаним снагама у борби против окупатора. Радило се не о класичном, него о револуционарном руковођењу од стране партијских руководстава, не унапред организованом војском, него народном војском коју је тек у процесу борбе требало стварати. Кроз израстање оружаних снага требало је из редова бораца (радника, сељака и ђака) стварати и уздизати старешински кадар, формирати јединице и њихове штабове који су у стању остварити и реализовати политику КПЈ. Због тога су сва решења базирана према конкретним условима сваког региона и области, на јединственој политичкој платформи КПЈ и на политичким циљевима ослободилачке борбе у целини. Та крупна питања нису се смела препустити било каквој случајности, све је требало, предвидети, организовати и усмерити. Отуда су партијска руководства и организације у свакој средини били једина руководећа снага НОП-а, ослободилачке борбе и револуције у току читавог рата. Зато су окружни и срески комитети били у ситуацији да одабирају руководеће кадрове и да руководе борбом па чак и појединим акцијама преко својих чланова. То је било посебно нужно све док се издигну, развију и израсту војни штабови и док се потпуно изгради један војни механизам руковођења који је у стању да реализује основне задатке. Питање руковођења а посебно у ратним условима је крупно политичко и стратешко питање у сваком рату.

Окружни комитет КПЈ за Лесковац познавајући опште ставове и линију КПЈ, израженим у одлукама Пете земаљске конференције и у прогласима ЦК КПЈ и ПК Србије није чекао на конкретна наређења и директиве већ одмах приступа припремама за устанак. Полазећи од општеважећих принципа да је борба противу окупатора први и најважнији задатак у новим условима, ослонити се на сопствене кадрове и народ и не чекати већ се спремати за борбу. Одмах су партијске организације под руководством ОК вршиле и конкретне припреме. Донета је одлука да чланови ОК и други истакнути кадрови КПЈ плански одлазе на терен, да објашњавају народу новонасталу ситуацију, да раде на прикупљању оружја и да припремају масе за престојеће задатке. То је већ био конкретан пут руковођења процесом припрема народа за борбу. Обновљен је рад партијске технике у Лесковцу и приступило се формирању нових партијских организација у појединим местима. Тако је рад Партијских организација активиран и оне постају руководеће језгро око кога ће се окупљати симпатизери Партије и противници окупатора.

Непосредни корак Окружног комитета на војном плану је формирање Војног комитета који је стварао војне магацине и приступио формирању месних десетина по селима.[9]) То су уједно и први облици војног организовања народа из којих су постепено и кроз оружане и друге акције израсле оружане снаге: партизанске чете, батаљони и одреди са својим штабовима. Народ је од почетка показивао вољу да комунисте следи у борби. И Покрајински комитет КПЈ за Србију, тих дана је упутио свог инструктора Лепосаву Стаменковић да помогне Окружном комитету. Покрајински комитет ни Главни штаб нису слали војне делегате, него је преко партијских инструктора одржавао везу, преносио директиве, примао извештаје и тако пратио развој ситуације на територији окружних комитета. Тако се ПК преко својих инструктора непосредно бавио и

војним питањима. Главни штаб НОПО за Србију имао је мали утицај на прилике на југу Србије већ је по директиви Главног (Врховног) штаба НОПОЈ главну пажњу усмерио на простор Западне Србије.[10])

Анализа рада Окружног комитета и партијских организација у руковођењу припремама за устанак извршена је на окружном партијском саветовању од 22. јуна у с. Бракуловцу. Саветовању су присуствовали испред Покрајинског комитета Василије Буха и Драги Стаменковић.[11]) Том је приликом констатовано да су Окружни комитет и партијске организације правилно радили и руководили припремама за устанак. Слични су оцењени резултати рада у врањском, власотиначком и јабланичком срезу. Истог дана је одлучено да партијски кадрови иду у пуну илегалност како би се сачували од хапшења. Са овог саветовања су упућени поједини чланови у све организације да им пренесу усвојене закључке и то: Коста Стаменковић у Власотинце, Василије Смајевић и Станимир — Зеле Вељковић у Јабланицу и Пусту Реку, Влада Борђевић и Бошко Крстић у села око Лесковца а нешто касније су упућени у Врање а Сима Погачаревић је дошао у Лесковац. Они су као делегати и чланови ОК имали задатак да са тамошњим организацијама реализују усвојене закључке. Због непостојања веза било је нужно руковођење преко делегата и у нижим руководствима. Онога дана када је Немачка извршила агресију на Совјетски Савез и ЦК КПЈ издао Проглас народима поробљене Југославије, обавештавајући да је „куцнуо час" за почетак оружане борбе, на Окружном партијском саветовању је утврђено да су партијска руководства и организације успешно обавили етапу припрема за оружану борбу.

Да би се још одржавале везе са масама и развила информативна активност народа појачан је рад партијске технике. Умножаване су радиовести, прогласи ЦК, ПК КПЈ и Окружног комитета. Без средстава информисања није могло бити остварено успешно руковођење.

На другом састанку Окружног комитета од друге половине јула у присуству представника ПК, констатовано је да су сазрели услови за формирање партизанских одреда према конкретним могућностима и да треба том задатку и приступити. Окружни комитет се још налазио у Лесковцу а његови чланови на извршавању задатака у појединим срезовима. Десетог августа на пл. Кукавици у присуству Драгог Стаменковића формиран је Кукавички партизански одред, први на простору Окружног комитета.[12]) За команданта одреда именован је Милош Манојловић, за политичког комесара Влада Борђевић, за заменика команданта Обрад Лучић и за члана штаба Василије Смајевић члан ОК који је руководио партијском организацијом у одреду.

Овакав састав штаба указује на чињеницу, да је Окружни комитет правилно схватио директиву ЦК КПЈ и Главног штаба НОПОЈ о саставу штабова јединице а посебно о двостарешинству увођењем функције политичког комесара. Тиме је изражен политички карактер оружаних снага и нов облик руковођења. Исто тако, иако још није била уведена функција заменика комесара који је био партијски руководилац али је члан ОК био уједно и члан штаба, чиме је и у војним штабовима изражена руководећа улога Партије. У периоду устанка у многим крајевима су по овом питању примењивана и различита решења а ОК Лесковац је управо био на линији ставова ЦК КПЈ, што је и у пракси касније и примењивано. То потврђује политичку зрелост Окружног комитета.

За формирање одреда су убрзо осетили и окупатори, тако да је у току јесени 1941. за време извођења велике немачке офанзиве у западној Србији на десетине возова летело у ваздух на главној магистрали у долини Јужне Мораве. Касније су партизани применили и машине са електричним паљењем а приступило се рушењу и мостова. Затим су уследили напади на Вучје и рудник Лепе и друге значајније објекте. Окупатори су били присиљени да смање брзину возова на тој пруги на 10 км на час и да доводе појачања за непосредно обезбеђење.

Планина Кукавица, због средишњег положаја била је једина база са које је одред оперисао, а и одред је бројно нарастао па је донета одлука да се формира Врањски, Бабички и Јабланички НОП одред.[13])

Формирањем четири партизанска одреда Окружни комитет је имао више веза за непосредно руковођење свим штабовима, пошто није било сталног војног штаба који би усмеравао и обједињавао њихова дејства. Одреди су развили врло живу активност у јесен 1941. и у току зиме 1942. године када су Немци после офанзиве у западној Србији оценили да су „очистили" Србију од

партизанских снага. Убрзо су били присиљени да заједно за Бугарима, недићевом стражом и четницима предузму неколико офанзивних подухвата и на овом простору.

У време када су Врховни штаб и Главни штаб НОПО морали напустити Србију и повукли се у Санџак, још више је смањена могућност Главног штаба па и Покрајинског комитета на руковођење борбом јединица и народа на југу Србије. Широки политички хоризонти руководећих кадрова а пре свега Окружног комитета су у ситуацији осеке НОП у Србији били од пресудног значаја, да се услед прекида веза са руководећим центром, затим настале кризе као и офанзивних дејстава непријатеља није одустало. Напротив, руководства су појачала своју активност са пуно оптимизма за неминовну победу у борби. То је био један оригиналан вид садејства на оперативно-стратегијском нивоу између оних снага које су морале напустити западну Србију и ових на југу Србије. Ове јединице иако нису имале непосредну везу, оне су имале идејну везу засновану на заједничком циљу борбе која их је усмеравала у борбу противу заједничког непријатеља. Питање оперативног садејства у партизанском и општенародном рату у овим условима је значајно и са становишта организације одбране и у савременим условима.

Почетком 1942. године партизански одреди су бројали око 2000 бораца а према истраживањима Хранислава Ракића у помоћним јединицама (месним десетинама) и знатно више. Наметала се потреба јединственог командовања овим одредима ради координације и усклађивања њихових дејстава. Па иако су Топлица и Косаница припадале Окружном комитету КПЈ Ниш, партизанске јединице су заједнички дејствовале и базирале на планини Видојевици, Радану и Пасјачи. За руковођење здруженим одредима Окружни комитет је 12. марта формирао заједничко привремено оперативно руководство (штаб) у који су ушли Милош Манојловић, Ратко Павловић-Бићко, Василије Смајевић, Сретен Младеновић и Лепа Стаменковић из ОК Ниш.[14])

Година 1943. се карактерише на овом подручју предузимањем неколико непријатељских офанзива на партизанске одреде са циљем да угуше НОП на југу Србије. У градовима су настале провале и хапшења. Партија је имала велике губитке кадрова али је ипак наставила континуиран рад. Ухапшени кадрови су се добро држали. У лето 1942. године је обновљен МК Лесковац и рад илегалне технике а успостављене су везе са Повереништвом ПК у Нишу. У јулу је Повереништво упутило и нове кадрове па је Окружни комитет формиран у новом саставу. Настављено је са формирањем нових партијских организација и актива. Кукавички НОП одред је реорганизован у Лесковачки и именован је нови штаб одреда.[15])

Па иако одреди нису предузимали већа офанзивна дејства, успешно су парирали непријатељском притиску. Овај се период карактерише напорима руководстава на формирању нових партијских организација и актива тако да су се у бази консолидовали сви фактори НОП, а не само оружане снаге. При томе је свакако било најважније сачувати одред од осипања, спречити њихово разбијање каквих је покушаја било и ојачати снаге НОП за нове још веће офанзивне подухвате. Јабланички одреди који је привремено био разбијен на групе поново се прибирао на Радан планини, па је по одлуци Повереништва ПК Ниш формиран Јабланичко-пасјачки НОП одред.[16])

У 1941. и 1942. запажа се нешто мањи утицај ОК Лесковца на простор на десној обали Јужне Мораве. Провале и хапшења комуниста у Црној Трави и повлачење дела чланова КПЈ у одреде на левој обали Јужне Мораве имало је негативне последице на развој НОП и руковођење. У 1942. години почела се обнављати партијска организација и успостављати чвршће међусобне везе и са руководством. Због тога је на подручје Црне Траве и Бабичког одреда упућен члан Окружног комитета Василије Смајевић који је у ствари уиме ОК руководио развојем НОБ на овом простору.

У септембру је Врањски одред извршио покрет на крајњи југ Србије у Карадаг и непосредно успоставио везу са македонским и косовским партизанима где се налазио и члан Обласног комитета Фадија Хоџић. Они су у октобру 1942. године образовали заједнички Оперативни штаб и извршили напад на рудник Лојане. После два месеца Врањски НОП одред вратио се на подручје Црне Траве. Нешто касније је од Бабичког и Врањског одреда Недељко Каранчић повереник ПК КПЈ за Ниш, формирао Црнотравски НОП одред. Штаб одреда су сачињавали и командант Живојин Николић, политички ко-

месар Александар Стојановић и заменик комесара Радован Цекић.

Тешкоће у руковођењу су биле и услед тога, што се седиште Окружног комитета са техником дуго налазило у Лесковцу, па је руководио одредима преко својих чланова или писменим директивама и наређењима. И друго, што је демаркациона линија добро чувана од стране Бугара. Зато је Покрајински комитет донео одлуку да се образује посебно партијско руководство (Повереништво) за Врањски округ и делове среза Лесковачког преко демаркационе линије које су Бугари анектирали. Ово Повереништво је истовремено имало да руководи и свим војним јединицама на дотичној територији. У састав привременог руководства (Повереништво) именовани су: Василије Смајевић, Славољуб Петровић и Јован Милошевић.[17]) Стварање Повереништва је било нужно да би се остварило успешније и непосредније руковођење и даље развијање НОБ а то је био предуслов и припремна фаза за формирање посебног Окружног комитета Врање што је 1943. године и остварено.

4. Стварање већих јединица и организација руковођења 1943. и 1944. године

Почетком 1943. године, партијска организација у Лесковачком округу била је једна од јачих у Србији са близу 200 чланова, од чега више од половине у партизанским одредима. Већ је речено да је долазак делегата Врховног штаба и ЦК КПЈ Светозара Вукмановића Темпа на ово подручје био од великог значаја за рад руководстава партијских и војних и за даљи успешан развој НОП. У његовом је присуству на саветовању од 7—9. фебруара у селу Калуђерцу на планини Кукавици донета одлука и извршена нова организација руковођења па је том приликом извршена и нова територијална подела, војна и политичка. Топлица која је била у саставу ОК Ниш припојена је ОК Лесковац и формиран је нови Окружни комитет у саставу: Видое Смилевски, секретар и чланови Радош Јовановић, Бошко Крстић, Радмила Обрадовић и Стојан Миленковић. Нешто касније ушли су у ОК Риста Антуновић и Радован Пантовић.[18])

Дотадашња територија ОК Лесковац и у оперативном погледу је подељена на два дела, тако да је на простору новог Окружног комитета на левој обали Јужне Мораве образован од три дотадашња одреда само један. Први јужноморавски НОП одред састава три батаљона. Одред је имао знатно шире оперативно подручје а по саставу бораца и по ратном искуству и способности за маневар није заостајао иза бригада. Касније је у његовом саставу формиран један ударни и један омладински батаљон. Штаб одреда су сачињавали: Димитрије Писковић, командант, Радован Ковачевић политички комесар, Милош Манојловић заменик команданта и Радош Јовановић члан ОК заменик политичког комесара.[19])

Стварање великих одреда је био увод у стварање партизанских бригада што је и учињено у 1943. години.

На територији Окружног комитета Лесковац образовани су и срески комитети Партије за срезове лесковачки и јабланички, а у Топлици су образована два среска комитета. У Лесковцу је постојао Месни комитет од 3 члана а нешто касније се приступило стварању општинских и рејонских комитета тамо где су биле јаче партијске организације.

Светозар Вукмановић Темпо је после боравка на Кукавици отпутовао преко демаркационе линије на територију Црнотравског НОП одреда. Он је у другој половини фебруара и тамо одржао саветовање са партијским и војним руководиоцима. Том приликом је, у циљу лакшег руковођења ослободилачком борбом донета одлука да се обједини политичко и војно руковођење на читавом простору на десној обали реке Јужне Мораве, па је тиме територија бившег ОК Лесковац подељена на два дела. Формиран је 2. јужноморавски НОП одред од Црнотравског и делова Врањског одреда. Штаб одреда сачињавали су: командант Ратко Павловић Бићко, политички комесар Владимир Вујовић, заменик команданта Синадин Миленковић и заменик политичког комесара Риста Антуновић, уједно партијски руководилац у одреду.[90]) Исто тако, формиран је Окружни комитет КПЈ Врање у чији састав су ушли срезови: Врањски, Лужнички, Власотиначки и делови Бабичког и Црне Траве. У састав Окружног комитета именовани су: Душан Пуђа за секретара и чланови Василије Смајевић, Славољуб Петровић и Чеда Плави а од августа и Риста Антуновић заменик комесара у одреду.[21] И у Врањском округу убрзо су формирани срески комитети КПЈ.

Један од главних задатака нових окружних комитета били су формирање

среских комитета и попуна тих руководстава кадровима, учвршћивање и јачање партизанских одреда. Партијске организације и руководства заједно са партизанским штабовима били су носиоци развијања и других фактора НОП и стварања слободних територија. Партијске организације и руководство су у току 1943. године знатно ојачали, партизански одреди су постигли видне успехе у борби противу непријатеља и стварање веће слободне територије.

Овде треба указати и на стварање још једног значајног механизма руковођења у НОБ, позадинских војнотериторијалних команди на слободним територијама. Новембра месеца 1943. окружни комитети Лесковац и Врање донели су одлуке да се формирају команде места и команде подручја. Тако је 18. новембра у селу Вујанову формирана Команда подручја за срезове Јабланички, Лесковачки и Јабланичко-Пусторечки. За команданта одређен је Воја Ристић а за политичког комесара Борђе Стаменковић. Одмах после тога у овом округу је формирано девет команди места.

И на територији 2. јужноморавског НОП одреда у новембру је формирана команда места у Црној Трави а потом и у селу Првенику за територију Врањског окружног комитета. Јануара 1944. године су ове команде места прерасле у команде подручја са 11 команди места. Мрежом војнопозадинских команди (команде места и подручја) покривена је читава слободна територија на југу Србије. При свим командама места постојала је и по једна чета, које су имале командире и комесаре, као њен извршни орган, а по селима и партизанске страже. Ове су команде имале значајну улогу у обезбеђивању слободне територије, безбедности грађана и органа власти, за борбу противу убачених непријатеља и квислинга и у мобилизацији нових бораца. Оне су у бази и непосредно повезивале војне јединице и штабове са народноослободилачким одборима и политичким организацијама. Штабови одреда а касније бригада и дивизија, могли су сада да се посвете искључиво борбеним дејствима јер нису били строго везани за територију.

У току 1941. и 1942. године на овој територији су образовани и први сеоски органи народне власти од којих су неки деловали и илегално. Први општински одбори формирани су средином 1943. године у лесковачком крају а у Црној Трави нешто касније. До тада су функцију виших органа власти вршили срески комитети партије. Срески НО за Јабланицу и Пусту Реку формиран је 10. септембра 1943. у с. Брестовцу. Новембра месеца формиран је и Окружни народноослободилачки одбор за срезове лесковачки, јабланички, косанички, прокупачки и добрички као највиши орган народне власти. Први председник био је Николај Динић а секретар Бошко Крстић.[22])

И у 1943. години скоро је незнатан утицај Покрајинског комитета и Главног штаба на југу Србије. Главни штаб у ствари није ни постојао као руководство иако је још 1942. године именован командант (Радивоје Јовановић) а нешто касније и политички комесар (Мома Марковић), али ни они нису били заједно. Покрајински комитет је део чланова имао у Београду, неки су били са 1. и 2. пролетерском бригадом у Босни, а један број чланова је имао задужења за поједине области или округе. Тако је Недељко Караичић био задужен за југоисточну Србију па је после Василија Бухе био и најодговорнији у Повереништву ПК у Нишу које практично није ни деловало. Слабе су биле везе са ПК а и између суседних окружних комитета али је по одласку Вукмановића у Македонију веза преко Лесковца и Врања боље функционисала са ПК и ЦК КПЈ.

Можда је за посебну анализу зашто Главни штаб и ПК нису одлучили да искористе слободну територију на југу Србије као базу одакле би могли заједнички деловати и руководити развојем НОБ у Србији. Према писању Светозара Вукмановића он им је на ту могућност указао али то није било прихваћено.[23]) Највероватније да би ослонцем на слободну територију, постојеће одреде и партијска руководства, покрајинско руководство могло успешније колективно да изрази своју руководећу улогу у НОБ него што су то могли тако разбијени и у илегалности.

Прва половина 1944. године карактерише се формирањем десетак бригада да би се концем овог периода приступило и формирању дивизија. То је још више усложавало руковођење и командовање све већим бројем јединица оперативних (бригаде), територијалних (одреди), војнопозадинским командама (подручја) и илегалним позадинским јединицама. Окружни комитети давали су основна упутства, директиве и општа наређења. Питање координације дејстава свих јединица и организације садејства са је-

диницама из суседних области било је питање од стратешког значаја.

Да би се ускладило дејство свих јужноморавских јединица са обе стране Јужне Мораве и суседних подручја, по одлуци Главног штаба НОВ и ПО Србије 26. марта 1944. формиран је Штаб јужноморавске зоне. Иницијативу за формирање штаба Јужноморавске зоне дао је Светозар Вукмановић Темпо који је из Македоније поново дошао на ово подручје марта 1944. године. Под непосредну Команду зоне стављене су четири јужноморавске бригаде, четири партизанска одреда као и три команде војних подручја. Штаб зоне сачињавали су: командант Риста Антуновић Баја, политички комесар Драгољуб Раде Петровић, заменик команданта Радован Петровић, заменик политичког комесара Милан Ковачевић и начелник штаба Драгослав Петровић.[24]) То је било дотада највеће здруживање оружаних снага и формирана је команда високог ранга која је била потчињена Главном штабу. То свакако представља квалитетан скок у развоју командовања и руковођења бројним партизанским јединицама. Сада су се окружни комитети могли више бавити развијањем и јачањем других фактора НОП, па је тих дана поново формиран Окружни комитет КПЈ за Топлицу. Штаб зоне је остао као највиша војна команда све до формирања Штаба 13. корпуса 6. септембра 1944. године чије је оперативно подручје обухватало све до Ибра и западне Мораве.[25]) Овај штаб је ставио под своју команду прве четири дивизије у Јужној Србији у чијем су саставу биле све јужноморавске бригаде, затим Штаб јужноморавске оперативне зоне и све партизанске одреде. Тако је сада Штаб јужноморавске зоне имао више територијалну и војнопозадинску а штаб 13. корпуса оперативну улогу.

Под крај 1943. године на подручју Јабланице и Пусте Реке пристигао је део Покрајинског комитета КПЈ за Србију. Средином марта је пристигао и командант Главног штаба НОВ и ПО за Србију Петар Стамболић. Пошто је секретар ПК Благоје Нешковић отишао у Босну, Стамболић је једно време до доласка већине чланова ПК и Главног штаба на ово подручје био истовремено војни и политички (партијски) руководилац и давао наређења, упутства и директиве у име оба ова руководства. Тако је било неминовно, и једино исправно решење, што су управо Топлица, Пуста Река и Јабланица постали центар (база) одакле је до ослобођења деловало руководство НОП Србије. Средином јула месеца преко импровизованог аеродрома код села Косанчића у Пустој Реци стигао је део чланова новог Главног штаба НОВ и ПО за Србију на челу са новим командантом генералом Кочом Поповићем[26]) Свакако да је долазак искусних кадрова из пролетерских јединица био значајна помоћ оружаним снагама за још успешније извођење операција. То је умногоме олакшало даљи рад и руковођење развојем свих фактора НОП на југу Србије, у крају који је имао значајну улогу у НОБ.

5. Сарадња са руководствима НОП на Косову и у Македонији

Војностратегијски и средишни положај јужне Србије је био такав, да је неминовно морао имати утицаја на прилике у свим суседним областима као и обратно. Посебно је био велики и веома позитиван утицај на развој ослободилачког покрета у суседној Бугарској. На овој територији су формиране прве бугарске ослободилачке јединице, батаљони, одреди и бригаде а на слободној територији је боравио и њихов Главни штаб, руководио антифашистичким покретом и припремао рушење фашистичког режима у Бугарској. О овом питању су подробније већ писали Живојин Николић и Миодраг Митровић те се у овом саопштењу на том нећу задржавати. Исто тако, било је посебно врло развијена војна и политичка сарадња са окружним комитетима у Нишу и Крушевцу као и са партизанским штабовима и одредима из источне Србије и средњег Поморавља. У томе је одређену улогу имало Повереништво ПК из Ниша преко кога су делом циркулисале партијске везе или су чланови Повереништва а посебно Недељко Караичић, обилазили једна и друга руководства и размењивали искуства између њих.

У овом раду ћу само у краћим цртама указати на облике сарадње са партизанским руководствима, штабовима и јединицама са Косова и Македоније.[27]) Комунистичка партија је васпитавала своје кадрове у револуционарном и интернационалном духу што су они посебно у току народноослободилачког рата на делу у пракси борбе много пута потврдили. Заједничка политичка платформа и националноослободилачки циљ и карактер НОР, био је основа и база која је под заставу КПЈ окупља-

ла све прогресивне снаге народа и народности у борби противу свих окупатора а за национално и социјално ослобођење. Та општа сазнања увек су била присутна у току НОР код свих руководећих кадрова и чланова КПЈ. Зато су руководећи кадрови једнако сматрали својом дужношћу да раде и да се боре у било коме крају Југославије, јер је та борба имала заједнички циљ, програм и садржај и руковођена од једног војнополитичког центра ЦК КПЈ и Врховног штаба. На тим фундаменталним принципима је и заснивана сва сарадња између свих руководстава, без обзира што за то нису даване конкретне директиве од виших руководстава.

Још 1941. међу првоборцима Јабланице нашао се и популарни комуниста албанске народности Зејнел Ајдини где је касније и погинуо. Преко партијских веза и илегалних пунктова у Лесковцу и Врању ЦК КПЈ одржавао је везе са ПК КПЈ за Македонију било преношењем поште, одашиљањем курира са лажним пропусницама или руководећих кадрова. Овим су каналом у лето 1941. упућени Лазар Колишевски и Драган Павловић а касније Добривоје Радосављевић и Светозар Вукмановић Темпо као и многи други кадрови у току НОР.[28])

На подручју јужне Србије од 1941. до 1943. године ради један број руководећих партијских кадрова: Видое Смилевски, Кирил Михаиловски, Елисије Поповски, Боро Пацков и други. Они су у Србији заузимали врло високе положаје у партијским и војним руководствима. У 1943. години партијска и војна руководства Поморавља пружају политичку, кадровску и материјалну помоћ партијској организацији Куманова при формирању Кумановског НОП одреда. У том су циљу и упућени македонски кадрови из Србије у Македонију. У 1944. години успостављено је неколико пунктова преко демаркационе линије између Косова и јужне Србије.[28]) У октобру 1942. партизански одред „Зејнел Ајдини" сатао се на подручју Карадага са Врањским партизанским одредом па су заједнички извршили напад на рудник Лојане у близини Куманова. За руковођење нападом био је образован и заједнички штаб.[29]) То је била најбоља конкретна сарадња на делу у заједничком извршавању борбених задатака. Тако је још више развијена идеја братства и јединства између јединица, народа и руководстава све три ове суседне области. Народ и борци, када је била у питању борба за слободу противу заједничког непријатеља нису признавали националне границе нити границе које су између њих вештачки постављали окупатори. Таква је сарадња НОП у целини давала општејугословенски карактер.

У 1943. години и касније сарадња између руководстава и јединица ове три области поприма све организинованији карактер и све је успешнија и свеобухватнија. На партијском саветовању у Врању одржаном почетком новембра 1943. истакнута је потреба још више сарадње и борбеног садејства између штабова косовских, македонских и српских јединица. На подручју Јабланице и Врања боравили су чланови Обласног комитета Косова и Метохије: Али Шукрија, Живојин Ђурчић, Милија Ковачевић, Саша Јаворина и Милан Зечар Обрен. Они су одавде деловали у име Обласног комитета као део руководства на слободној територији јужне Србије. Они су донели одлуку да се од Косовске чете која је била у саставу 1. јужноморавског НОП одреда формира Косовски партизански батаљон на територији Јабланице. То су борци са Косова који су у групама пребачени преко демаркационе линије у Јабланицу. Овај је батаљон касније пребачен на територију Црне Траве ради дејства према Македонији.[30]) Крајем фебруара 1944. штаб Косовске оперативне зоне уз помоћ ОК Лесковац приступио је формирању косовских јединица на територији Јужноморавске оперативне зоне. Касније је код Врања формиран и још један косовски батаљон а онај први је проглашен за ударни. Ови су батаљони 23, марта 1944. обједињени па је од њих формиран Косовски НОПВ одред који је дејствовао у јужној Србији и североисточној Македонији. Из састава овог одреда 9. септембра 1944. је формирана 2. косовска бригада а нешто касније у рејону Врања и још једна косовска бригада. Дакле, јужна Србија је била стална база за формирање јединица са Косова али су се зато они заједно са српским и македонским јединицама и највише борили на овој територији, ослобађали српска и македонска села и градове. То је био њихов заједнички задатак као и касније заједничке борбе за ослобођење Косова.

Ради усклађивања оперативних дејстава и руковођења јединицама из све три суседне области крајем новембра 1943. формиран је привремени оперативни штаб за јединице косовске, ма-

кедонске и српске на подручју ових суседних територија. Командант овог штаба био је Милан Зечар са Косова и политички комесар Томо Софронијевски из Македоније.[31]) Првих дана јануара 1944. поново је образован Оперативни штаб за руковођење дејствима свих јединица на простору од Криве реке и Куманова до Црне Траве и Лужнице. За команданта је именован Живојин Николић командант 2. јужноморавског одреда а за политичког комесара Саша Јаворина која је тада припадала руководећем кадру Косова. Овај штаб је усклађивао дејства скоро два месеца, у борби противу јединица четничког Вардарског корпуса на пл. Рујен, Св. Илије Алинци, Дрењак итд.[32])

После извршеног фебруарског похода у Македонији 1944. године и доласка делегата Врховног штаба Светозара Вукмановића и Главног штаба НОВ и ПО Македоније у североисточну Македонију, сарадња постаје још шира и на вишем нивоу руковођења. Оцењујући средишњи положај и оперативни значај овога подручја, посебно у вези са развојем ситуације на источном фронту и Средоземљу, Вукмановић је предвидео потребу још чвршћег повезивања и оперативног обједињавања свих партизанских јединица на овом простору. Такво обједињавање и окрупњавање јединица требало је да замени непостојање дивизија и корпусних састава, а задаци су постајали све курпнији у оперативно-стратегијском смислу. Зато је 27. фебруара 1944. године у манастиру Прохор Пчињски одржано важно саветовање за војне и политичке руководиоце са ове територије. Том приликом је одлучено, да се ради лакшег руковођења свим дејствима формира Оперативни штаб за све македонске, косовске и јужноморавске јединице, на том простору. У овај су штаб ушли Михајло Апостолски, командант Главног штаба НОВ и ПО за Македонију, као командант и чланови: Страхил Гигов, Василије Смајевић, Живојин Николић, Душан Девевцић и други.[33]) Присуство делегата Врховног штаба који је имао велика овлашћења, омогућило је да се изврши обједињавање већег броја јединица под исту команду и да се њихова ударна моћ и оперативна покретљивост још више повећа. На овом терену су тада дејствовале или су тек формиране 3. македонска, 6. и 7. јужноморавска бригада, косовски НОП одред састав два батаљона, Врањско и Кумановско војно подручје са својим јединицама. Реорганизовани су и партизански одреди: Црнотравски, Кумановски, Босиљградски и други, док су касније формиране или долазиле и друге јединице. Основни задатак овога штаба и свих јединица био је довршити разбијање четничког вардарског корпуса и одупрети се великој бугарској офанзиви у пролеће 1944. у којој су ангажоване комплетне три дивизије, четири пука и неке друге мање јединице. Иако су партизанске снаге пре свега из тактичких разлога дубоко одступиле на југ, оне су изненада када су Бугари оценили да је офанзива успела извршили противудар, разбили неке бугарске јединице и поново ослободили читаву територију од Црне Реке до Црне Траве и Лужнице.

По пристизању Главног штаба НОВ и ПО Србије на простор Пусте Реке и Јабланице, компетенције Оперативног штаба су постепено смањиване. Главни штабови су још успешније наставили сарадњу и координирали дејства свих јединица а посебно при спречавању Немаца да се повуку долином Јужне Мораве ка Нишу и Београду и при ослобођењу Косова.

Овакви облици организоване сарадње, говоре о постојању јединства свих наших народа у борби против окупатора и за потпуно ослобођење, као реална претпоставка да ће кроз борбу створити заједничку државу равноправних народа и народности.

*

И овај скромни прилог потврђује прву тезу, да је овај крај имао неке специфичности које су утицале и на организацију руковођења. Оригиналност решења, еластичност у доношењу одлука и формирању јединица и штабова без шаблона и калупа, руководећа улога Партије у свакој средини и свакој јединици и велика довитљивост и снађљивост руководећих кадрова и руководстава, који су наишли на пуну подршку народа јужне Србије, су били од превасходног утицаја на успешан развој ослободилачке борбе, револуције и руковођења.

НАПОМЕНЕ

1. **Миливоје Перовић**, НОБ у Србији, — Јужна Србија, „Просвета", Београд, 1961. године стр. 13.

2. Исто стр. 26. Крајем 1940. године Коста Стаменковић је био ухапшен и упућен у логор у Билећу, који је под притиском народних маса и јавног мнења непосредно пред априлски рат био распуштен.

3. **Светозар Вукмановић Темпо**, Револуција која тече, „Комунист" Београд 1971. године стр. 142—143.

4. По оснивању квислиншке владе Милана Аћимовића а касније Милана Недића, у административној подели Србије Лесковац је постао окружно седиште.

5. На саветовању у Дуленима је одлучено да Главни штаб НОПО за Србију усмери посебну пажњу на простор Јужне Србије и западног Поморавља ради стварања веће слободне територије за руковођење НОП Југославије. Тамо је одмах ангажован Главни Штаб све до повлачења у Санџак па се још и више удаљио од Јужне Србије **(Јован Марјановић)**, Устанак и НОП у Србији 1941. године, Београд 1963. стр. 222, **Владимир Дедијер**, Дневник, Београд 1951. стр. 27; **Родољуб Чолаковић**, Записи, књ. I стр. 239—243.

6. **Хранислав Ракић**, НОП и револуција у Србији 1941—1945., Београд, 1972. Саопштење на научном скупу, стр. 241—250.

7. Ослободилачки рат народа Југославије, књ. I стр. 291—292..

8. **Миливоје Перовић**, нав. дело стр. 37.

9. **Јован Марјановић**, нав. дело стр. 222.

10. **Миливоје Перовић**, нав. дело стр. 38.

11. Исто, стр. 54.

12. Исто, 56.

13. Исто, 96 и 108.

14. Исто, стр. 114.

15. Исто, стр. 121 и 140.

16. Исто, стр. 211.

17. Исто, стр. 234.

18. Исто, стр. 236; Зборник НОР, том I, књ. 5, стр. 57; Светозар Вукмановић, нав. дело, стр. 303 и 304.

19. **Миливоје Перовић**, нав. дело стр. 233 и Светозар Вукмановић Темпо, нав. дело стр. 304.

20. **Миливоје Перовић**, нав. дело стр. 290; Светозар Вукмановић, нав. дело стр. 305; Зборник НОР, том I књ. 5 стр. 82; Ослободилачки рат књ. I стр. 291.

21. Комунистичка партија Југославије и Србије 1941—1945. друга књига, Рад Београд, 1975, стр. 97; **Миливоје Перовић**, нав. дело стр. 267.

22. **Светозар Вукмановић**, нав. дело, стр. 300 и 301.

23. **Миливоје Перовић**, нав. дело стр. 345.

24. Исто, стр. 346.

25. КПЈ у Србији 1941—1945. стр. 263; Миливоје Перовић, нав. дело стр. 409.

26. О сарадњи руководстава НОП с југа Србије и руководстава у Македонији детаљније је писао академик **Михајло Апостолски**, прилог у књизи НОП и Револуција у Србији 1941—1945, Београд 1972. стр. 423—442. О сарадњи јединица и НОП са Косова и Јужне Србије писао је **Иван-Цина Глигоријевић**, Зборник радова „Косово" бр. 2. 1973. стр. 85—102.

27. **Михајло Апостолски**, нав. дело стр. 427.

28. **Иван Цина Глигоријевић**, нав. дело стр. 91 и 92.

29. Зборник НОР, том I књ. 19 док. 29.

30. **Миливоје Перовић**, нав. дело стр. 336; Војна енциклопедија књ. IV стр. 782.

31. Зборник НОР, том VII, књ. 2, док. 90; Михајло Апостолски, нав. дело стр. 429.

32. Зборник НОР, том VII, књ. 2, док. 103 и књ. док. 15.

33. **Михајло Апостолски**, нав. дело стр. 431.

Dr Gojko Miljanić

LEITUNG DES VOLKSFREIHEITSKAMPFES IM SÜDEN SERBIENS

These dieser Schrift ist darin, dass der Volksbefreiungskampf und die Volksrevolution dieses Gebietes ihre Besonderheiten hatten, die auch auf den Charakter der Militärleitung in den Operationen einen Einfluss ausübten. Originale Lösungen, Elastizität in Beschlussfassung, Bildungeweise der Einheiten und Stäbe — das alles schablonenlos — machen diese Besonderheit, von der hier die Rede ist. Bedeutend ist die Tatsache, dass die Kämpfer und Stäbe der Einheiten im Laufe des Kampfes auf eine reiche Unterstützung des Volkes gestossen sind und eben das brachte den Volksfreiheitskrieg und die Revolution orfolgreich zu Ende.

Никола П. Илић

Рад КПЈ на политичком разобличавању и разбијању четничког покрета у лесковачком и топличком крају у 1941. години

За време окупације, НОР и социјалистичке револуције (1941—1944) у неким деловима лесковачког и топличког округа стално је постојао четнички покрет.[1])

У овом делу Србије, у 1941. години, војвода Коста Миловановић Пећанац из Куршумлије налазио се на челу четничког покрета.

За време окупације, од пролећа до јесени 1941. године, на простору између планина Кукавице, Јастрепца, Бабичке горе и Косова војвода Пећанац је формирао преко 30 четничких одреда: Јабланички, Медвеђски, Горњоморавски, Туларски, Реткоцерски, Козјачки, Шарпланински, Пуковачки, Печењевачки, Бублички, Хоргошки, Пусторечки, Брвенички, Власински, Вељоглавски, Медраговачки, Гајтански, Лесковачки, Добродолски, Барбатовачки, Кулински, Јастребачки, Запљањски, Косаонички (в. Вукоја Миловановића), Луковачки, Језерски (у Косаоници), Добрички, Видојевачки, Космачки, Статовачки, Корвински, затим одред Милана Пећанца, Аце Поповића, итд.[2]) Од тога четири одреда су убрзо престали да постоје: Јабланички (у октобру), Гајтански и Пусторечки (новембра) и Горњоморавски (2. децембра 1941).

Четници, у почетку формирања служили су се борбеним паролама и националном пропагандом. Обећавали су да ће се борити против окупатора. На бази старе славе и слободарске традиције, а с обзиром да су се организовали у име краља, они су брзо и лако завели, обманули и мобилисали широке народне масе у лесковачком и топличком крају, што се види и по броју формираних четничких одреда. Народ је био националистички и патриотски расположен за борбу против окупатора. На такво расположење утицала је КПЈ својом пропагандом Али, бар у прво време, народ је веровао и обећањима четника. Војводе и четовође су ауторитативно и убедљиво деловали. Чињеница је да су то били људи од ауторитета, познати по јунаштву, носиоци Карађорђеве звезде (Максим Буровић, Михајло Арсић, Владимир Грбовић и други), резервни и активни официри војске Краљевине Југославије, председници и деловође општина, па чак и свештеници (Михајло Поповић — Поп Мика Јастреб из Блаца, Слободан Станојевић из Вине, Илија Симић из Барбатовца, Радосав Кнежевић Раша из топличког Тулара). Организација четника давала је утисак да се спрема оружани устанак против окупатора, под руководством Пећанца.

Четнички покрет у овом крају Србије, за време априлског рата и после њега, није дао директиву народу да крије оружје.

Међутим, постоје докази да су окружни комитети КПЈ Ниш и Лесковац, који су руководили на овој територији, у априлу 1941. године пренели народу директиву да чува оружје за борбу против окупатора, јер ће, како су го-

---

[1]) За све време окупације (1941—1944) територија Топлице (срезови косаонички — Куршумлија и добрички — Прокупље) припадала је административно лесковачком округу (Уп. Уредбу о административној подели земље „Службене новине" број 136-а од 26. VII 1941; у Архиви ВИИ — Над к. 19/24-6-1). О раду четништва види моје радове у „Лесковачком зборнику" XIV и XV (1974, 1975).

[2]) Општирније у мом делу „Јабланички партизански одред 1941—1942" (монографија), рукопис код аутора.

ворили, борба бити настављена у новим условима.[3]) Народ је сачувао оружје не само на бази ове директиве већ што је имао слободарске традиције — борио се против сваке окупације. Такво расположење је користио четнички покрет за формирање одреда.

Партија је преко својих организација (ћелија), актива СКОЈ-а и других напредних снага одмах реаговала и настојала да политички разбије четнички покрет и да му још у почетку онемогући утицај. Али то није ишло глатко, јер је четништво у овом делу Србије имало снажну традицију из првог светског рата. Због тога су комунисти имали не мало тешкоћа да објасне народу да то није 1917. година, да не треба веровати Кости Пећанцу да ће се борити против окупатора, као и то да и он сноси део кривице за капитулацију војске Краљевине Југославије те да не треба дозволити да се на терену окупљају његови официри који су издали свој народ. У томе се није свуда успело. У почетку окупације ово је био најтежи вид борбе против четничког покрета — на југу Србије, у осињаку четништва, без доказа, предочавати народу и четницима да ће они бити издајници! У то је мало ко веровао. Доказа о четничком издајству није било, јавна сарадња са окупатором није примећивана,сем што окупаторска власт није прогонила четнички покрет, тако да су четнички одреди на овом терену формирани слободно и јавно.

Сукоби између четничког и народно ослободилачког покрета постепено су заоштравани, уколико су сами покрети јачали.

Војводе, четовође и четници, за борбу против народноослободилачког покрета, у циљу обмане народа, служили су се изношењем лажи, рачунали са недовољном свешћу народа и људским слабостима. Употребљавали су сва средства ради дезинформације, замагљивања и демагошког завођења. Раскринкавали су КПЈ говорећи на сва уста да се она бори против цркве, религије, обичаја, вере, краља; да не поштује брак и породицу; да хоће да освоји власт да би увела комунизам и одузела приватну имовину, итд. Сва ова питања су веома осетљива и погађала су онај део народа који је био недовољно упућен. Против такве пропаганде, КПЈ је водила тешку борбу, објашњавајући неистину којом се служи четнички покрет.

Јула 1941. године када је Политбиро ЦК КПЈ донео одлуку да се отпочне са оружаним устанком у целој Југославији[4]) против свих окупатора и домаћих издајника, Коста Пећанац, командант свих четничких одреда, упозорио је своје одреде да четници не пуцају на немачко-италијанско-бугарске окупационе војнике. За прекршај је запретио смртном казном.

Партија је у лесковачком и топличком крају од почетка оружане борбе (јула), настојала да врши диференцијацију четничког покрета, да придобија за НОБ заведене војводе, четовође и четнике. Тако су Кукавички, Топлички, Бабички и Јабланички партизански одред, у 1941. години, позивали у борбу против окупатора и Пећанчеве четнике.

На политичком придобијању четника, чланови КПЈ и СКОЈ-а су користили разне облике: усмену и писмену пропаганду, одржавање састанака и личних контаката са четницима и војводама. Примењиван је начин који је био погоднији и ефикаснији.

У другој половини августа 1941. године протурена је вест у Топлици, Јабланици, Поморављу и Поречју да је Коста Пећанац са Немцима закључио споразум о заједничкој борби против народноослободилачког покрета. Убрзо је КПЈ установила да се Коста Пећанац, 16. августа 1941. године, у селу Плочнику, код Прокупља, састао са немачким официрима војно-управне команде у Србији и закључио наведени споразум.[5]) У циљу политичког разбијања четништва, КПЈ је о том споразуму обавестила народ у овом делу Србије. Упркос чињеници да је Пећанац, после тог споразума, издао свој проглас „Драгом народу", четничке војводе то нису веровале и многи су тврдили да је то лажна вест. Ни овај доказ није био довољан да се компромитују четници као сарадници окупатора. Но, КПЈ је и даље наставила рад на политичком разбијању четништва.

Тако је, 23. августа 1941. године, одржан један састанак у Топлици, коме су присуствовале четири војводе у пратњи 20 четника а у име НОП били су само четири партизанска руководиоца: Василије Смајевић, члан Окруж-

[3]) Исто.

[4]) О томе види прогласе ЦК КПЈ, ПК КПЈ и окружних комитета КПЈ Ниш и Лесковац (Зборник докумената и података о НОР југословенских народа, том I, књига 1, стране 18, 22, 29 и књига 2, док. 4, стр. 23 и док. 7, стр. 33).

[5]) Овај споразум је познат у историографији.

ног комитета КПЈ Ниш — партијски руководилац Топличког партизанског одреда, Владислав Поповић Чеда, политички комесар тог Одреда, а имена трећег и четвртог лица нису установљена.[6]) Војводе се нису слагали са издајничком политиком Косте Пећанца — били су за борбу против окупатора. Са њим је постигнут споразум да „у будућим акцијама половину људи шаљу партизани а другу половину четници. У оружју постојаће узајамна сарадња, као у осталом материјалу и потребама... Ми ћемо настојати — каже се у извештају Василија Бухе Јове, члана ПК КПЈ од 28—29. августа 1941. — да им помогнемо да издају летак против издаје Косте Пећанца. Четници добивају скоро све наше материјале."[7])

У селу Бувцу су јула и почетком августа 1941. године, по налогу секретара Среског партијског повереништва КПЈ за јабланички срез, Зејнел Ајдиновић из Тупала, члан КПЈ, и Вукашин Јанковић из Сијарине, кандидат за члана КПЈ, радили на придобијању за НОБ Јордана Кимића, војводу Козјачког четничког одреда. Одржали су више састанака. Кимић се стално изјашњавао да је за борбу против окупатора, а од средине августа, да се не слаже са политиком Косте Пећанца. Даван му је на читање неки партијски материјал. Стално се колебао, НОП-у није прилазио, водио је дволичну политику. Касније, од новембра до децембра 1941. године, по налогу Василија Смајевића, члана Окружног комитета КПЈ и партијског руководиоца Јабланичког партизанског одреда (прешао је септембра из Топличког одреда у Кукавички, а од октобра се налазио у Јабланичком одреду), партизан Раде Поповић из Медвеђе, три пута је обнављао преговор са Кимићем, али без успеха. Постао је велики непријатељ НОП.[8])

У августу, септембру и октобру 1941. године, по наређењу Пећанца, многи четнички одреди силазе са планина и села у градове под паролом да „одржавају ред и мир". Тако су у Лесковац дошли цели четнички одреди или њихови делови са војводама: Лесковачки са Миодрагом Борђевићем Пчињским из Поречја, Горњоморавски са Максимом Буровићем из Гајтана, Медвеђски са Михајлом Арсићем из Црног Врха, Видојевачки са Ником Коштримовићем из Топлице, и други; у Лебане, Медвеђу и Бојник дошао је Јабланички четнички одред са Крстом Михајловићем из Реткоцера; у Власотинце — Власински одред са Јованом Ивковићем Корвинским; у Блаце Јастребачки са Михајлом Поповићем Поп Миком; у Прокупље — Кулски са војводом попа Раше Кнежевића и одред Аце Поповића, капетана бивше војске Краљевине Југославије, и други.[9])

Немачка обласна Фелдкомандатура 809 у Нишу издала је подређеним установама и војним командама упутство Пов. број 353 од 11. септембра 1941. године, под насловом: „Држање према четницима".[10]) Упутство је донето после споразума Пећанца са Немцима, пошто су четнички одреди дошли у градове и садејствују са немачким јединицама и установама у борби против партизанских одреда и НОП-а.

У извештају начелника штаба немачке управе у Србији од 16. септембра 1941. године, изнети су подаци о четницима Косте Пећанца, и поред осталог се каже: „... у југоисточној Србији, на подручју Фелдкомандантуре у Нишу, налазе се, поред банди (партизана — пр. Н. И.) које се боре против Немаца, и национално-српске банде Косте Пећанца. Овај са својим људима подржава српску владу и помаже немачке окупационе трупе и српску владу да би своју отаџбину сачувао од грађанског рата. Фелдкомандантура Ниш дозволила је присталицама Косте Пећанца да носе оружје. Оружје могу носити само јавно. Присталице Косте Пећанца су униформисане, колико год је то могуће и имају објаве којима се могу легитимисати као припадници групе Косте Пећанца. Они су једини признати четници. Они хоће борбу против комуниста и у појединим случајевима су се, изгледа, стварно и борили против комуниста. Сем тога, јужно од Ниша налазимо комите (четници) који су се досада према Немцима пријатељски опходили. Поступање с обема овим групама мора бити такво, да они и на-

---

[6]) Зборник НОР 1—2, док. 15, стр. 65—67; и казивање проф. др Владислава Поповића, 30. X 1975.

[7]) Наведени Зборник под 6.

[8]) Упореди мој рад „Јабланички партизански одред" и изјаве Рада Поповића, пуковника ЈНА у пензији из Београда, и Вукашина Јанковића, из Лебана, председника Општинског одбора СУБНОР Лебане, дате аутору.

[9]) Исто; Слободан Несторовић „Под Хисаром", Београд, 1972, стране 191, 198, 210—219; Никола Илић „Четници Косте Пећанца од Пчиње до Јастрепца", рукопис (монографија).

[10]) Зборник НОР, 1—1, стр. 434.

даље сачувају поверење у немачко вођство и оне саме униште комунизам у својим сопственим редовима . . .“[11])

Долазак четничких одреда у градове и њихово снабдевање новцем, храном и оружјем од окупаторске и Недићеве власти, КПЈ је појачано користила за политичко раскринкавање четничког покрета. Тиме се ситуација делимично изменила. Било је лакше разобличавати издајничку политику четника. Али, ни тада се није могао утицај четника ликвидирати. Четничко руководство се бранило да то није стављање у службу окупатора, већ „тактика“ да се обману Немци и у „повољној прилици“ ослободе градови, „преузме власт од Немаца“. Опет се тиме мутила политичка ситуација.

У вези с тим Окружни комитет КПЈ Лесковац тражио је мишљење од Покрајинског комитета КПЈ за Србију како би био обавештен о чему се ради. ПК КПЈ је 30. августа 1941. године обавестио ОК КПЈ Лесковац: „1. Коста Пећанац је коначно направио споразум са окупаторима и њиховим слугама . . . Треба брзо раскринкавати његову издајничку улогу и мобилисати читав народ против њега . . . Треба брзо одвојити све поштене људе који су се из било којих разлога раније или касније окупили око њега . . . Ваш споразум са четницима одлична је ствар . .“[12])

После овог одговора на основу директива окружних комитета КПЈ Лесковац и Ниш, организације КПЈ, активи СКОЈ-а, борци и руководиоци партизанских одреда још активније су наставили да политички разбијају четнички покрет.

Партизански одреди (Топлички, Јабланички, Бабички, Кукавички и други) где су се кретали по терену јавно су на конференцијама и зборовима објашњавали народу да се четнички покрет са Пећанцем на челу ставио у службу окупатора.

После упорног рада, у народу се почело говорити да се једино партизанска војска бори за слободу, а четници Косте Пећанца да су сарадници окупатора. Сама та чињеница није била довољна. Ова компромитација у појединим селима где је четништво имало јаку традицију остала је без утицаја. Ради тога је био неопходан већи контакт са народом, требало је стално објашњавати издајничку улогу четничког покрета. То је у оно време био стални задатак Партије.

Поред општег објашњавања, КПЈ је и даље радила на појединачном издвајању од Пећанца војвода и четника и њиховом придобијању за НОБ.

По налогу Василија Смајевића, члана ОК КПЈ и партијског руководиоца Јабланичког партизанског одреда, упућен је Владислав Поповић Чеда Гиланац, члан КПЈ од 1939, дипломирани правник — судија, иначе теренски радник, да обави разговор са војводом Максимом Буровићем, у циљу његовог одвајања од Косте Пећанца и придобијања за НОБ. Поповић се први пут састао са Буровићем у Лесковцу, а други пут у Гајтану. На састанцима се Буровић изјаснио против политике Косте Пећанца и за борбу против окупатора, али је одбио сарадњу са КПЈ.[13]) Било је то октобра 1941. године. После тога, на Радану, 4. новембра, чланови штаба Јабланичког партизанског одреда — Милија Радовановић, политички комесар Одреда, и Милош Манојловић, командант Одреда, обновили су разговор са војводом Буровићем.[14]) Пошто је ослобођен скоро цео јабланички срез ноћу између 7. и 8. новембра, Буровић је пришао НОП и остао у њему до краја рата.

У слишанској општини организовали су четнички покрет војводе Максим Буровић, Милорад Перовић из Доњег Коњувца и Владимир Грбовић из Гајтана. Са Грбовићем је по селима ишао Анте Грубишић, искључени члан ЦК КПЈ, из Скопља, који су радили на организовању четништва, убеђујући народ да су за борбу против окупатора. По налогу Лепосаве Стаменковић Ленке, из Лесковца, члана Покрајинског поверенства КПЈ за југоисточну Србију, октобра 1941. године, овлашћен је Миодраг Хаџијованчић (искључени члан КПЈ али и даље коришћен) да одржи састанак са Грубишићем. ОК КПЈ је позвао Грубишића да дође на састанак у Лесковац. Међутим, он није дошао, већ је упутио инжењера Поповића, који је са њим боравио у Гајтану. Хаџијованчић је Поповићу указао на издајнички рад Косте Пећанца и његових сарадника, позвао Грубишића и његове другове да приђу НОП. Поповић је тврдио да је свеједно бити четник или партизан пошто се исти бо-

---

[11]) Зборник НОР, 1—1, стр. 434.

[12]) Др Миливоје Перовић, „Лесковац у рату и револуцији“, Београд, 1968, стр. 130.

[13]) Изјава проф. др Владислава Поповића, из Београда, 31. I 1971. и 30. X 1975.

[14]) Види ратни дневник Максима Буровића и казивање Милије Радовановића, председника Републичког одбора СУБНОР Србије.

ре против окупатора. Указано му је на погрешност тог става. Поповић је обећао да ће Грубишићева група прећи на страну НОП, али то није учинила. Поново су покушали Грубишића да придобију за НОП неки чланови штаба Јабланичког партизанског одреда. Одржали су са њим састанке на Радану почетком новембра. Грубишић је обећао прелазак на страну НОП, а онда са Поповићем и Милорадом М. Буровићем из Гајтана напустио овај крај и отишао према западној Србији.[15])

Политичка борба између четника и партизана била је веома заоштрена. Она је продужена војничком борбом. У овом делу Србије њу су први започели четници. Они су 21. септембра у Доњој Речици, код Житорађа, убили Миодрага Николића Прику, свршеног матуранта гимназије у Прокупљу, родом из околине Вучитрна, борца Топличког партизанског одреда. Затим су у Лесковцу 4. октобра убили Алексу Папића, из Нове Тополе код Лебана, члана КПЈ од 1939. године, политичког делегата десетине Кукавичког партизанског одреда. Уочи ослобођења Прокупља, 8. октобра, на Пасјачи су Топлички и делови Кукавичког партизанског одреда одржали свечану комеморацију на којој су говорили Василије Смајевић, члан Окружног комитета КПЈ, о лику погинулог партизана Папића а Бићко о Николићу. Обојица су истакли да се мора водити беспоштедна борба против четника који сарађују са окупатором. Од тада се у Топлици, Јабланици, Пустој Реци, Поречју и Поморављу говорило да су четници почели да убијају своју браћу Србе — партизане, наводећи пример Папића и Николића.[18])

У селу Лапотинцу била је стациониpана једна група четника Јабланичког одреда. Она је школу претворила у своју касарну. Отежавала је рад КПЈ и СКОЈ-а у том делу Пусте Реке. Ради њихове ликвидације, Окружни комитет КПЈ, преко Окружног комитета СКОЈ-а Лесковац, организовао је скојевце који су извели акцију ноћу између 8. и 9. октобра 1941. године. Четници су после краће борбе разоружани. Речено им је да су домаћи издајници и слуге окупатора и објашњено да се против окупатора боре само партизански одреди. Затим су пуштени да се врате кућама. Неки од њих нису више били активни четници. Била је то прва борба између четника и партизана у Пустој Реци.[19])

Топлички и делови Кукавичког партизанског одреда ослободили су Прокупље 9/10. октобра 1941. године. То је представљало врло значајну војничку и политичку победу НОП. Нанет је тежак ударац четничком покрету Косте Пећанца у Топлици. Разбијена је заблуда окупатора да ће преко издајника Пећанца, без сопственог присуства, моћи да одржи у покорности и послушности народ у овом делу Србије. Том приликом је Топлички партизански одред запленио преписку (писма и наредбе) Косте Пећанца. Из ове документације видела се контрареволуционарна и издајничка борба четничког покрета. Између осталог, Пећанац у наређењу војводи Милошу Косанчићу 21. септембра 1941. године, каже: „. . .Јављам ти да ми је на расположење стављено више пушака (од Немаца)... Преговори са Немцима иду добро. Ја се овде налазим у друштву најјачих умова...“ Или, у наредби од 1. октобра 1941, Пећанац наређује Бубличком четничком одреду да обавести руководство Топличког партизанског одреда да се његови борци у року од пет дана „повуку одмах и да наставе миран домаћи живот“. У противном претио је смрћу. Сав заплењени четнички материјал је Топлички партизански одред са својим прогласом, октобра 1941. године објавио народу и четницима Тополице и лесковачког краја. И на тај начин је политички разбијан четнички покрет Косте Пећанца.[20])

Највећа борба између четника и партизана била је на планини Пасјачи 12. и 13. октобра 1941. године. Ослобођење Прокупља тешко је поразило четнички покрет Косте Пећанца. Озлојеђени због овог пораза, а да би уништили партизане Топличког и делове Кукавичког одреда, Пећанац и његове војводе мобилисали су око 1.200 сељака у Топлици и Косаоници, међу којима је било највише избеглица са Косова, под паролом да ће их повести „у борбу против Арнаута“, који тобоже надиру

---

[15]) Изјава Миодрага Хаџијованчића, маг. траке у Н. музеју у Лесковцу.

[16]) Зборник НОР, 1—2, док. 58, страна 206; и „Јабланички партизански одред“.

[17]) Изјава Драгутина Јовановића, из Бублице, живи у Лебану, носилац Партизанске споменице 1941. број 16681, 23. II 1973.

[18]) Стојан Николић Јоле, „Лесковачки НОП одред“, Лесковац, 1974, страна 106—107; и наведено дело „Под Хисаром“, стр. 205.

[19]) Опширније у „Нашем стварању“, Лесковац, број 4—5, 1966, страна 134.

[20]) Зборник НОР, 1—2, док. 58, страна 200—207.

са Косова према Топлици, и све их је наоружао, који нису имали своје оружје и сврстао у четничке одреде. Уместо да их поведе према Косову, Пећанац је окружио и напао партизане Топличког и делове Кукавичког одреда на Пасјачи. Четницима је командовао сам Коста Пећанац, са својим штабом смештеним у Житном Потоку. Четници су у борби били страховито поражени. Партизани су убили 30 и заробили 150 четника. Заробљени четници су задржани у партизанском логору на Пасјачи неколико дана и са њима су чланови штаба Топличког одреда присно разговарали, давали им дуван и храну, уверавали их у издајство Пећанца, Недића, Љотића и других окупаторских слугу. Заробљеници су пуштени, пошто им је оружје одузето, да се врате кућама. Онима који су морали да путују возом дат је новац за возне карте. Овакав поступак је имао снажан политички одјек у народу. Многи од ових четника, вративши се у своја села, постали су симпатизери и сарадници народноослободилачког покрета. Својим причањима о лепом и хуманом поступку партизана сами су разбијали четнички покрет и уверавали своје сељаке да се партизани борбе против окупатора и за бољу будућност.[21])

Кад су Јабланички, Топлички и делови Бабичког партизанског одреда ноћу између 7. и 8. новембра 1941. године ослободили Лебане, Медвеђу, рудник Леце и готово цео јабланички срез, то је изненадило четнике који су предузели два напада код Лебана да би уништили партизане. Оба напада су одбијена. Овај успех партизана поколебао је неке четничке војводе, који су се уплашили да не буду убијени или да не изгубе „битку" ако се рат брзо сврши и победи НОП. Зато у штаб Јабланичког партизанског одреда, који се тада налазио у згради дирекције рудника Леце, долазе војводе из Горње Јабланице, међу којима Сава Миловановић из Реткоцера и Милисав Булатовић из Брвеника. У име штаба Одреда преговарали су: Василије Смајевић, члан Окружног комитета КПЈ, Милија Радовановић, политички комесар Одреда, Милош Манојловић, командант Одреда, Владимир Букилић, Ратко Павловић Ћићко (командир Косаоничке чете Топличког партизанског одреда која је учествовала у ослобођењу рудника Леце) и други. Војводе су се изјаснили да су против политике Косте Пећанца, да нису за сарадњу са окупатором, већ за борбу против њега. Међутим, кад им је предложено да се њихови четнички одреди расформирају и формирају од њих чете у саставу Јабланичког партизанског одреда, уз додавање политичких комесара, а да они буду командири чета, предлог је одбијен. После тога, предложено је, да остану четнички одреди кави јесу и да им се додели положај фронта код Лебана према Лесковцу. Такође и овај предлог је одбијен. На растанку, војводе су обећали сарадњу, али никакав споразум није постигнут. Убрзо, они су са Немцима, љотићевцима и недићевцима организовали офанзиву против Јабланичког партизанског одреда.[22])

На позив штаба Јабланичког партизанског одреда око 10. новембра 1941. године у Леце је дошао Михајло Арсић из Црног Врха, војвода Медвеђског четничког одреда. Он је пристао на заједничку борбу с партизанима против окупатора. Додељен му је положај испред Лебана, према Лесковцу, на десној страни реке Јабланице. На том положају је остао са својим одредом све до 17. децембра 1941. године када је напустио партизане и пришао четницима — тако званој „Југословенској војсци у отаџбини".[23])

Максим Буровић из Гајтана, војвода Горњоморавског четничког одреда, када су партизани ослободили јабланички срез, пошао је са одредом да се бори против окупатора. Заузео је положај код Лебана, према Лесковцу. На

---

[21]) Извештај секретара ОК КПЈ Ниш, Сретена Младеновића Мике, од 17. III 1942. (Зборник НОР 1—3, док. 50, страна 150—151); цитирани рад „Под Хисаром" сстрана 202——205; и „Јужна Србија" страна 89. У последња два извора је преувеличан број мобилисаних четника (3.000) и заробљених (200). У наведеном извештају секретара ОК КПЈ, поред осталог, каже се: „Пећанац је једну офанзиву на нас правио — 1000 четника, а 110 партизана; резултат: 30 мртвих и 150 заробљених четника..." Извештај је писан са члановима штаба Одреда. У свом писму К. Пећанац пише мајору-војводи Крсти Михајловићу, команданту Јабланичког четничког одреда: „Ја се налазим у покрету са 1.200 четника и штаб ће бити у Житном Потоку" и даје наређење да овај одред напада из правца Пусте Реке (ВИИ, Нед. к. 66, 28-2-1). Нема сумње да је Пећанчев извештај тачан.

[22]) Различита су сећања преживелих преговарача: Смајевић каже да су у Леце дошли и војводе Алекса Марковић из Тулара, Пера Ивовић из Медраговца и Јован Милошевић из Боровца, а Радовановић се не сећа за остале војводе, сем за Миловановића и Булатовића. Упореди извештај М. Радовановића од 9. XI 1942. -(Зборник НОР, 1—4, документ 46, страна 158).

[23]) Опширније у наведеном „Јабланичком партизанском одреду".

том положају је остао од 22. новембра до 2. децембра 1941. Василије Смајевић, члан ОК КПЈ и партијски руководилац Јабланичког партизанског одреда у Горњоморавски четнички одред упутио је Владислава Поповића Чеду, члана КПЈ, за политичког комесара. Он је на тој дужности остао до расформирања овог одреда 2. децембра, кад су, сви четници отишли у помоћне партизанске чете својих села. Максим Буровић је остао на страни НОП-а: изабран је за командира Доњогајтанске помоћне чете. У партизанима је остао до краја рата.[24])

Са неким војводама вођени су дуги политички преговори све у нади да ће бити придобијени за НОП или да ће се пасивизирати. Тако је партијска организација (ћелија) у селу Доњем Коњувцу од августа 1941. године настојала да Милорада Перовића, војводу Пусторечког четничког одреда, придобије за борбу против окупатора и домаћих издајника. Поред многих појединачних разговора, Ратко Павловић Бићко, дални рођак, упутио је неколико писама Перовићу и позивао га у заједничку борбу против окупатора. Он је био превише везан са Драговићима из Лебана, познатим реакционарима и представницима буржоазије. ОК КПЈ Лесковац дао је директиву Бабичком партизанском одреду и Перовић је убијен 22. новембра 1941. године.[25])

У Гајтану је живео Владимир Грбовић, војвода Гајтанског четничког одреда. У циљу придобијања, са њим су више пута разговарали Радован Ковачевић, Василије Смајевић, Вукосав Драгић и други, али он се није могао одвојити од Косте Пећанца. Активно је радио на уништењу Јабланичког партизанског одреда. Због тога је стрељан од партизана 28. новембра 1941. године.[26])

Партија је народу и четницима ових одреда објаснила узрок стрељања Перовића и Грбовића. Речено је да им је пружена прилика да престану са непријатељским радом, да су позивани на сарадњу, али су они и даље наставили са издајничком и контрареволуционарном политиком. Изнети су бројни докази о сарадњи четника са Немцима. После њихове ликвидације, четници из Пусторечког и Гајтанског одреда су појединачно пришли НОП-у, тако да ни од уже породице убијених војвода нико није отишао у непријатељске редове, чак је Перовићева породица пришла НОП и помагала га, а његове две кћери су биле борци Народноослободилачке војске Југославије.

Бабички партизански одред имао је први сукоб са четницима Пуковачког одреда у селу Међи између 8. и 9. новембра 1941. године. У тој борби погинуо је партизан Сава Павловић Макса из Косанчића. На свом терену око Бабичке горе имао је прве акције против четника у времену од 5. до 12. децембра и разоружао је 160 четника Заплањског одреда. Четницима је указано на издајничку улогу Косте Пећанца и његових војвода, позвани су на сарадњу са НОП-ом, објашњени његови циљеви борбе и пуштени да се врате кућама.[27])

Прва борба између четника из Горње Јабланице и Јабланичког партизанског одреда била је у селима Лецу и Дренцу, 25. децембра 1941. године, када су четнички одреди са љотићевцима Једанаестог добровољачког одреда напали партизане. Погинула су два четника и један партизан.[28])

Војни сукоб између четника из Косаонице и делова Топличког партизанског одреда догодио се у Добром Долу 19. новембра 1941. године. Једна партизанска чета овог Одреда са Ратком Павловићем Бићком на челу пошла је из Леца за Добри До, где је био заказан политички збор. Пре тога био је постигнут споразум са четничким војводама да партизани одрже збор. Партија је испланирала да Косту Пећанца, у родном крају, где је био веома јак четнички покрет, аргументовано раскринка као слугу окупатора и домаћег издајника. Када се чета појавила у селу, неки необавештени четници почели су да беже из села са оружјем. Партизанска патрола је на њих припуцала и једног убила. Збор је одложен, а четници су приредили заседу партизанској чети и убили три партизана а четири ранили. Од тада до лета 1944. године поред политичке вођена је и оружана борба.[29])

Ове и друге борбе, које су од тада вођене између четника и партизана,

---

[24]) Изјава проф. др Владислава Поповића од 30. X 1975. и ратни дневник Максима Буровића.

[25]) Димитрије Кулић, „Бабички партизански одред", Ниш, 1961, стр. 22—24; и цитирани рукопис „Јабланички партизански одред".

[26]) Матична књига умрлих за 1941, налази се у МК Лече.

[27]) Цитирани „Бабички партизански одред", стр. 26 и 46—47; и архива ВИИ — Н. к. 52-47-3-1).

[28]) Зборник НОР, 1—3, док. 1, стр. 8.

[29]) Зборник НОР, 1—21, док. 11, стр. 174.

КПЈ је користила за политичко разбијање четничког покрета. У свим говорима је потенцирана чињеница да четници, недићевци и љотићевци иду заједно у борбу са Немцима против партизанских одреда. Тако је њихов углед рушен.

На територији Кукавичког партизанског одреда, а у панинском делу јабланичког среза са центром у Оруглици, сјесени 1941. године војвода Јордан Кимић формирао је Козјачки четнички одред. Увелико се спремао за борбу против Јабланичког и Кукавичког партизанског одреда, а истовремено прегова рао са партизанима у Јабланици како би добио у времену. Пошто преговори нису дали очекивани резултат, ОК КПЈ Лесковац дао је директиву Кукавичком одреду да војнички уништи Козјачки четнички одред. Кукавички партизански одред је извршио напад са успехом. Заробио и разоружао војводу Кимића и четовођу Станка Павловића са око 20 четника. У циљу политичког разбијања четништва у основној школи у Оруглици обављено је јавно суђење заробљеним четницима пред окупљеним мештанима Оруглице и околних села. Суђењу су, поред сељака као пороте, присуствовали и сви партизани који су учествовали у овој акцији. Суд су сачињавали: командант Одреда, политички комесар Одреда и један партизан. У име штаба Одреда оптужницу је поднео партизан Светозар Крстић, адвокатски приправник,а бранилац оптужених је био партизан, доктор наука Миливоје Перовић. Четници су били осуђени за издајство. На крају је донета одлука да војвода, четовођа и четници буду ослобођени, јер је постигнут договор о ненападању и заједничкој борби против окупатора. Четницима и народу је одржао говор командант Кукавичког партизанског одреда Вукадин Блечић, који је објаснио издајничку улогу Косте Пећанца, указао да су сељаци овог краја заведени од четничког војводе и позвао их у борбу против окупатора. Четницима је враћено оружје. Међутим, Кимић се и даље држао пасивно, оглушио се о позив партизана и није хтео да учествује у борбама против окупатора. Зато је штаб Кукавичког партизанског одреда одлучио да поново разговара са Кимићем. Почетком децембра 1941. заказан је састанак у селу Барју, позван војвода Кимић и упућен ради преговора Властимир Радоњанин Добри Шпанац, командир партизанске чете, пошто се он познавао са Кимићем још из Куманова. Овај састанак је био врло срдачан, Шпанац и Кимић су се побратимили, измењали капу и шубару, ставили своје амблеме — петокраку и кокарду, и поново је постигнут споразум о заједничкој борби против окупатора. Убрзо су партизани открили да Кимић и даље одржава везу са Пећанцем и Немцима. Он је отпочео војничку борбу против партизанских одреда у лесковачком крају, истицао се у борбама, стрељао сараднике НОП-а, спаљивао партизанске куће (у с. Газдару и другим селима).[30])

Овај споразум није имао утицај на политичко разбијање четништва у околини Оруглице и Бувца, али је бар народ тог краја упознат са правим карактером народноослободилачког покрета и издајничком улогом четништва.

Крајем новембра или почетком децембра 1941. године, у Пустој Реци је четнички капетан Драгоје Булајић ухваћен са још једним четником и стрељан од партизана. Петар Јанковић из Медвеђе био је у четничкој Врховној команди на Равној гори и донео декрет војводи Михајлу Арсићу да га је четничка Врховна команда поставила за организатора њихових активности у осам срезова. То штаб Јабланичког партизанског одреда није знао. Кад су Немци са домаћим издајницима напали на партизане и Медвеђски четнички одред код Лебана, војвода Михајло Арсић је напустио партизане и свој одред и посветио се организовању четништва Драже Михајловића. Четници његовог одреда, који су учествовали у борбама против окупатора, пришли су партизанима.

Четнички војвода и официри из Горње Јабланице окупљали су се око Арсића и настојали да га задрже у својим редовима и преко њега ступе у четнике Драже Михајловића. О томе је сачувано десетак писама. Штаб Јабланичког партизанског одреда слао је партизана Рада Поповића, из Медвеђе, који је са Арсићем преговарао да пређе у штаб Јабланичког партизанског одреда за инструктора герилског ратовања, јер је имао велико искуство из 1917. године када је учествовао у устанку. Арсић је одбио сарадњу са партизанима. За време мартовске непријатељске офанзиве 1942. године заробљен је од Козјачког четничког одреда у Тулару и предат Немцима, који су га због раније сарадње са партизанима стрељали.

---

[30]) Цит. дело „Лесковачки НОП одред", стр. 142—145.

У селу Здравињу, испод планине Јастрепца, четници Косте Пећанца напали су Јастребачку чету Топличког партизанског одреда, заробили једну десетину партизана и одвели је у затвор у Блаце. Да би ослободили Блаце и заробљене партизане, Топлички и Расински партизански одред, 5. децембра 1941. напали су четнике у Блацу и нанели им губитке. Том приликом су ослободили заробљене партизане и неке сараднике НОП-а. Партизани су имали четири погинула и шест рањених.[32])

Половином децембра 1941. године штаб Топличког партизанског одреда постигао је споразум са војводом — капетаном Ацом Поповићем, који се са својим одредом јачине око 50 четника налазио у Прокупљу, да поред његовог одреда буде и једна партизанска чета. Са Пасјаче је сишла илегално у Прокупље једна партизанска чета, јачине око 30 бораца, са командиром Димитријем Писковићем Трнавцем и политичким комесаром Милићем Ракићем Мирком. Смештена је у зграду гимназије, заједно са четницима војводе Поповића. Чета је била састављена од партизана који су родом ван Топлице. По споразуму, партизанска чета се није појављивала као партизанска, већ као „четничка" и илегално ширила идеје народноослободилачког покрета у граду. Из предострожности чета је становала одвојено, хранила се на посебном казану, одржавала своју стражу, а по граду су се кретале одвојено од четничких њене патроле. Кад се у граду прочуло да је то партизанска чета, партизани су се јавно представили: у сали хотела „Рапоња" одржан је збор грађана, на коме је политички комесар Ракић отворено рекао да се у граду налази јединица Топличког партизанског одреда и говорио је о борби НОП-а против окупатора и домаћих издајника. После је био организован легалан рад партизана у Прокупљу, изабран Градски народноослободилачки одбор власти, прикупљана помоћ за НОБ, држане политичке конференције и састанци са омладином и народом. Заједно су четници и партизани са народом дочекали Нову годину 1. јануара 1942. године и остали у Прокупљу до доласка бугарске окупационе војске у саставу Првог корпуса, почетком јануара исте године.[33])

Овај споразум био је вишеструко користан: придобијен је један четнички одред за НОП и потпуно политички разбијен, илегално а затим легално је учвршћивана НОБ у Прокупљу и Топлици, раскринкавани и разбијани четнички одреди са Костом Пећанцем на челу. Све је то имало позитиван ефекат и допринело јачању народноослободилачког покрета.

У правцу слободне територије и Јабланичког партизанског одреда заједничким снагама Немаца, четника, неди ћеваца и љотићеваца изведене су две локалне офанзиве 3. и 17. децембра 1941. године. Прва је одбијена, а у другој је непријатељ заузео Лебане, пошто су се партизанске јединице повукле на нове положаје. Учешће домаћих издајника на страни окупатора КПЈ је обилато користила за њихово политичко разбијање. Народ је стално упознаван да четници служе интересима окупатора и домаће буржоазије и заједно са немачким војницима боре се против устанка. То је у свим говорима и лецима истицано.

Поново је штаб Топличког партизанског одреда, децембра 1941. године, упутио позив народу Топлице за појачану борбу против окупатора и домаћих издајника. После објашњења циљева НОБ, штаб се обратио и четницима, војводама и официрима да напусте Косту Пећанца, објаснио његову издајничку улогу и позвао их у борбу против окупатора. У прогласу је, поред тога, објашњен циљ борбе, позван народ да не даје животне намирнице окупатору, раскринкана издајничка борба и политика Пећанца, Недића и Љотића.[34])

И поред тога, четнички покрет се стабилизовао, омасовљавао, јачао и активно борио на страни окупатора, служио се принудном мобилизацијом, преварама и демагогијом. Крајем 1941 године, Пећанац и Недић у својим говорима, преко штампе и Радио-Београда ширили су разне вести да ће они, кад истребе партизане, бити самостална власт у Србији, а да ће се окупаторска, немачка, војска повући.[35]) Уз то, четнички одреди су, поред оружја и муниције за борбу против партизана, добијали и месечне плате од Недићеве владе. Све је то КПЈ користила за раскринкавање четничког покрета. Говорено је да су четници плаћеници окупатора и

---

[31]) ВИИ „Хронологија ослободилачке борбе народа Југославије 1941—1945", Београд, 1964, стр. 164 и 180.

[32]) Наведено дело „Под Хисаром", страна 210—221.

[33]) Зборник НОР, 1—2, док. 86, страна 282—284.

[34]) Зборник НОР, 1—3, док. 11, страна 35.

[35]) Зборник НОР, 1—2, док. 58, страна 202.

издајничке владе Недића у Србији. Поред других, о томе су у наведеном прогласу Топличког партизанског одреда, каже: „Четници — кокошкари су НЕМАЧКИ ДОБРОВОЉЦИ, како их је народ лепо назвао, и заиста немају никакве везе и особине са старим и поштеним горским четницима и њиховим јуначким традицијама. Јер и луд човек увиђа њихову моралну беду и понор у који лакомислено срљају, грамзиви за пљачком и за пар хиљада бедне плате што им Немци плаћају. . ."[36])

Сви четнички говори, који су држани веома често, у сваком селу, пре сваког напада на партизане, на свечаностима и другим скуповима завршавани су „са Вером у Бога и краља" и на тај начин народ везиван религијом и заклетвом коју су људи дали краљу за време служења кадровског рока. Међутим, и народноослободилачки покрет је развијао пропаганду против четничког покрета и политички и војнички га разбијао, учвршћујући своје редове.

На југу Србије политичка и војничка борба вођена је између четника Косте Пећанца и партизанских одреда и у наредној години, када се ови четници реорганизују у четнике Драже Михајловића и воде борбу до коначног ослобођења Србије 1944. године.

ЗАКЉУЧАК

На основу претходног излагања установљено је да су четници били војнички организоване слуге окупатора и домаћи издајници, да су чинили националистички покрет великоспрске буржоазије. Били су бројно организовани, читава Топлица и лесковачки крај су покривени одредима. Имали су контрареволуционарни карактер. Водили су борбу против партизанских одреда у циљу очувања буржоаског монархистичког друштвено-економског уређења и окупаторске власти. Да би остварио свој циљ, четнички покрет није бирао средства, јавно се стављајући у службу окупатора.

Четници, такозвана „Југословенска војска у отаџбини", под командом најпре пуковника а затим генерала и министра војске Драже Михајловића, нису постојали у Топлици и лесковачком крају 1941. године, са изузетком појединих емисара и организатора, међу којима војвода Михајло Арсић, капетан Драгоје Булајић и други, чији је рад био безуспешан, јер је четнички покрет Косте Пећанца био јак и ривалски се односио према Дражи Михајловићу, не покоравајући му се. Ни избегличка влада Краљевине Југославије својом пропагандом није успела на југу Србије да подреди четничке одреде Косте Пећанца Врховној команди Драже Михајловића у 1941. години.

Овај рад је скроман допринос у циљу сагледавања борбе коју је водила КПЈ да би политички разбила четнички покрет. Њиме ни издалека није исцрпљена ова материја.

Nikola P. Ilić

L'ACTIVITÉ DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE A L'EXTERMINATION DE L'ORGANISATION DES FRANCS-TIREURS DANS LA RÉGION DE LESKOVAC ET DE TOPLICA EN 1941

Au cours de toute la guerre et de la révolution nationale, des francs-tireurs étaient militairement organisés et engagés au service de l'occupant. En même temps ils étaient des représentants du mouvement national de la bourgeoisie panserbe. Toute la région de Toplica ainsi que celle de Leskovac étaient pleines de détachements de francstireurs qui ont engagé une lutte acharnée contre l'armée de libération nationale. Pour cette raison, il était nécessaire d'engager toutes les forces disponibles pour démasquer des francs-tireurs du point de vue politique et triompher militairement sur eux. Pendant toute la guerre, cette lutte durait avec une intensité durait presque égale et elle est terminée, également la révolution en entier, par un triomphe absolu des forces de la Yougoslavie nouvele. Le peuple a donné sa pleine contribution à ce triomphe et c'est lui qui l'a rendu possible.

Мр Милица Бодрожић

Сељаштво у јужној Србији 1941-1944. године

Ослободилачки рат 1941—1945, који су водили народи Југославије, у суштини је био и социјалистичка револуција, а учешће сељаштва у њој је у ствари питање конкретне сарадње и односа између основне револуционарне класе радништва и најбројнијег слоја становништва — сељаштва.

Током целе последње деценије пред избијање рата и у часу отпочињања социјалистичке револуције, Југославија је била изразито сељачка земља са 76% сеоског становништва. То је био случај и са јужном Србијом у којој је број сељака био и можда већи за који проценат. Све ово значи да је преко три четвртине становништва живело на селу. Стога су на сељаштво рачунали и НОП и четници Драже Михаиловића, као и друге снаге. Ово се посебно односи на јужну Србију.

Значај сељаштва у револуцији уочили су већ К. Маркс и Ф. Енгелс, а Лењин га је посебно разрадио. Још у **Манифесту Комунистичке партије** Маркс и Енглес су подвукли: „Средњи слојеви, и ситни индустријалац, ситни трговац, занатлија, сељак, — сви се они боре против буржоазије а ради тога да сачувају свој сопствени опстанак, као опстанак средњег сталежа. Према томе они нису револуционарни, већ конзервативни. Шта више они су реакционарни, они теже да врате натраг точак историје. Ако они и постају револуционарни, то је само зато и утолико, уколико им предстоји прелаз у редове пролетаријата, уколико они штите не своје садашње, већ своје будуће интересе, уколико они напуштају своје сопствено становиште да би стали на становиште пролетаријата".[1] Ф. Енгелс је пре више од једног века указао да сељак као фактор политичке снаге изражава извесну апатију: „Капитализам пресеца нерв ситног сеоског газдинства и то газдинство почиње да назадује и пропада. У тој ситуацији крупни земљопоседник се намеће као првоборац, а ситни сељак прима тог првоборца. Пролетаријат тог ситног сељака, осуђеног на пропаст, ипак не сме да остави у рукама његовог лажног заштитника. Ту је суштина сељачког питања."[2]

На шароликост сеоског становништва указивао је такође В. И. Лењин. Он у сељаку види полурадника и полушпекуланта. Радник је стога што својим радом зарађује хлеб, а при томе га израбљују и велепоседници и капиталисти и трговци. „Сељак је шпекулант зато што продаје хлеб, тај неопходни предмет, који, кад се нема, вреди толико да би за њега дао све своје имање."[3] Услед експлоатисања од стране велепоседника, капиталиста и трговаца сељак је гајио мржњу према њима. Он је тражио савез „са радником против капиталиста, против шпекуланта, против трговца."[4]

Веома је карактеристично Лењиново схватање о сељаштву изнето још 1905. Он дословце тврди: „Сељаштво обухвата масу полупролетерских елемената напоредо са ситнобуржоаским. То чини и њега непостојаним, приморавајући пролетаријат да се организује у строго класну партију. Али непостојаност сељаштва из основа се разликује од непостојаности буржоазије, јер је сељаштво у датом моменту заинтересовано не толико у безусловној заштити приватне својине колико у одузимању спахијске земље, једног од главних облика те својине. Не постајући због тога социјалистичко, не престајући да буде ситнобуржоаско, сељаштво је способно да постане потпун и врло радикалан присталица демократске револуције."[5]

У Краљевини Југославији већину становништва је чинио ситно парцелни се-

њак. Међу сељацима постоји само локална повезаност, која није чврста те сељаштво не може чинити класу и нема чврсту политичку организацију.

Лењин је изнео схватање о стратификацији сеоског живља дајући одређене карактеристике појединим слојевима. То је пре свега пољопривредни пролетаријат који чине најамни радници, слуге и сеоски лумпен пролетаријат. Лењин је указивао на потребу стварања посебних организација (политичке, војне, професионалне и др.) од најамних радника, који је требало да буду природни савезници револуције (изузев лумпенпролетаријата који ће се према дефиницији **Манифеста** покушати да убаци у револуционарни покрет, „али ће се по читавом свом животном положају радије дати поткупити за реакционарна роварења".[6]

Други слој чине полупролетери или ситни сељаци који зарађују средства за живот делом најамним радом у пољопривредним и индустријским капиталистичким предузећима, а делом радећи на сопственом или под аренду узетом парчету земље. Са земље он добија само један део намирница за исхрану своје породице.

Трећи слој чини ситно сељаштво, тј. ситни земљорадници који поседују или узимају под аренду мале парцеле земље на којој раде сами подмирујући потребе своје породице са свог имања. Ситни сељак је најбројнији и најважнији. Њега у капитализму притискују порези, неродне године, судска парничења, дебе, а нарочито зеленаши. Он љубоморно чува своју њиву па у пролетеру види противника који се устремио на њу. Међутим, радник није дужан, а нема ни интереса да помаже сељаку да се одржи као ситни сопственик. Енгелс с тим у вези у раду: **Сељачко питање у Француској и Немачкој** пише: „Дужност наше партије је да сељацима непосредно предочава апсолутну безизласност њиховог положаја докле год влада капитализам, апсолутну немогућност да се сачува парцелно власништво као такво, апсолутну сигурност да ће капиталистичка крупна производња прегазити њихово беспомоћно, застарело ситно газдинство, као железнички воз ручна колица. Будемо ли то чинили, поступаћемо са неизбежним економским развитком, а тај развитак ће ситним сељацима сигурно отворити уши за наше речи."[7]

Кад револуција отпочне, и револуционарне и контрареволуционарне снаге се труде да окупе што више војника те се отимају за сељаштво као најбројније становништво. Сељаштво се колеба између једне и друге стране. Такав његов став је био карактеристичан и у време револуције у Русији. Да би се определио чврсто за једну страну он треба да се увери да ће му перспектива бити боља на тој страни.

У четврти слој Лењин убраја „средње сељаштво" које чине ситни поседници. Последњи, пети слој, по Лењину, чини крупно сељаштво које по правилу обрађује земљу најамним радницима. Највећи део припадника овог слоја су контрареволуционари и комунистичка партија треба да обрати главну пажњу на борбу против овог слоја, а за ослобођење радне и експлоатисане већине становништва од њиховог идејног и политичког утицаја.[8]

Кад револуција отпочне онда се свако отима за више војника, а сељаштво је као најмногобројније становништво, било највећи извор војне снаге. Такав је случај био и у јужној Србији чије је најбројније становништво било сељаштво и то ситно или полупролетаријат.

Још у данима пред избијање рата Комунистичка партија Југославије (КПЈ) је настојала да сељаштву укаже прави пут и потребу сарадње са радништвом. Тако у време парламентарних избора децембра 1938. КПЈ издала проглас у коме се, поред осталог, каже: „Сељаче! Тебе су окупили звани и незвани, сви су ти сад пријатељи, сви ти дају разна обећања: цркву, школу, ћуприју, општину, путеве и разна друга обећања само да те одврате од правог пута, од правог друга варошког радника, као што си и ти радник, па и још гори. Не дозволите да вас ваше ћате и остали сеоски ћилкоши купују за 2—3 банке и да вас продају као стоку банкарима и зеленашима, који ће вам доцније ударати намете на кулук, трошарину и друге разне даће, и када због немаштине дођете у град у надницу, да радите за 8—10 динара по 10 до 16 сати дневно. Зато се сељак заједно раме уз раме, бори са твојим друговима из вароши, јер ћете само удружени успети да се ослободите свих намета и поправите бедан сељачки и раднички живот."[9]

У годинама пред рат Партија је остварила знатан утицај на селу. У том периоду су у читавој Србији израсли одани партијски кадрови, који су чврсто били повезани с народом. Захваљујући томе десило се да је сељак на овом

терену постао неисцрпна резерва људског потенцијала за стварање партијских одреда и материјалних добара за издржавање партизанских одреда.[10]

У јужној Србији, као познатом печалбарском крају, велики број печалбара се враћа у родни крај, док је на хиљаде људи живело на селу, а радило у граду. Значајно је да су у овом крају постојала три окружна комитета Партије и то у Нишу, Лесковцу и Крушевцу. Партија је остварила свој утицај на селу преко припадника КПЈ и његових симпатизера. Велику улогу су одиграле и скојевске организације.[11] Радећи на овом терену партијске организације су брзо стицале симпатије међу сељацима. Партија је нарочито појачала свој рад на селу после одржавања Окружне конференције СКОЈ-а у шуми изнад села Рудара код Лесковца. Оснивају се нове партијске ћелије и активи по селима, а истовремено се врши повезивање партијских руководстава са суседним теренима, нарочито са нишким и другим.

После окупације земље Партија је наставила са својом активношћу у отежаним условима у циљу припремања народа за оружани устанак против окупатора. Тако је већ 22. јуна 1941. у време напада на Совјетски Савез одржано партијско саветовање у Братмиловцу. Учесници су после саветовања један за другим напустили село и отишли за Лесковац. На саветовању су донете одлуке како усмерити сва настојања да устанак буде масован.[12]

У јужној Србији, као и осталим деловима Југославије, ширен је проглас ЦК КПЈ поводом напада фашистичке Немачке на СССР. Проглас је упућен радницима, сељацима и грађанима Југославије у коме их обавештавају о нападу на мирољубиву совјетску државу која је 23 године градила своју земљу тако да је она већ представљала „цватући врт". У прогласу се каже радницима сељацима и грађанима: „Не верујте ништа фашистичким убојицама и крвницима радног народа. Сачувајте вашу хладнокрвност и чините све да се убрза пропаст тих највећих злочинаца што их памти историја човечанства. Верујте чврсто у то да ће Совјетски Савез у својој оправданој борби имати на својој страни не само симпатије, него и подршку милионских радних маса читавог света. Херојски народи Совјетског Савеза, бију свој последњи бој, да једанпут заувек не само одбране велику социјалистичку отаџбину од фашистичко капиталистичких аждаја, него и да спасу напаћено човечанство да га снова не задеси средњовековни мрак и ропство."[13]

И проглас ЦК КПЈ народима Југославије од 12. јула 1941. је имао свог одјека и у јужној Србији. И он је упућен свим друштвеним слојевима Југославије: радницима, сељацима и грађанима. И у њему се они обавештавају о нападу фашистичке Немачке на Совјетски Савез и позвани у борбу против окупатора. У прогласу се позива: „У бој против фашистичке банде која тежи да истреби не само највеће борце народа, већ и Словене на Балкану, која тежи да подјарми читав свет, која тежи да заведе најстрашнију владавину над народима коју памти историја. У бој, јер је сад куцнуо час да збацимо окупаторски фашистички јарам. У бој, јер то је наш дуг пред совјетским народом који се бори и за нашу слободу. У бој, у последњи бој за уништење фашистичке заразе."[14]

Истога дана је и Окружни комитет КПЈ за Ниш (12. јула 1941) упутио проглас радном народу Ниша и околине и то првенствено радницима, сељацима, омладини, женама, поштеној интелигенцији и родољубивим грађанима Ниша и околине. У прогласу се пре свега говори о двадесетодневној борби совјетских људи против фашистичких агресора, који су се устремили на Совјетски Савез да га поробе, као што су то учинили са већином европских народа. Немци су се надали да ће се из богате совјетске земље снабдети житом, стоком, петролеумом и другим сировинама којима ова земља располаже. Међутим, немачка надања се нису остварила. Совјетски народи су пружили снажан отпор, а на територији са које су одступили уништавали су и житарице и остале сировине. У исто време радни народ Ниша и околине је обавештен да народи Француске, Чешке, Финске, Бугарске, Грчке, Румуније и осталих земаља које су покорили фашистички освајачи организује отпор, штрајкове и масовне саботаже против окупатора. У прогласу се подвлачи: „Почели су већ да лете у ваздух возови, мостови, магацини муниције, да горе пластови сена и амбари жита и остали објекти којима се фашисти користе у борби против Совјетског Савеза. Свуда се стварају оружани партизански одреди за револуционарну национално ослободилачку борбу. **Фашистички окупатори биће у најскорије време окупирани од револуционарне снаге**

многомилионских за борбу спремних народних маса“[15] У прогласу ОК КПЈ Ниш се посебно обраћа сељацима. У њему се скреће пажња: „Окупатори помоћу наших народа, спремају се да вас опљачкају. Хоће жито и стоку. Хоће да однесу ваш труд и муку. Будите спремни да им ништа не дате, до ли презира и мржње и јуначког отпора. Скрите све што имате. Ако не можете успешно сакрити, разделите сеоској и градској сиротињи. Поклоните сиромашним избеглицама. Разделите нашим наоружаним народним борцима по шумама. Ако све то не можете успешно учинити, а окупатор са силом вас угрози онда ви запалите и уништите све чиме би се непријатељ хтео користити.“[16]

Крајем јула 1941. ОК КПЈ за Лесковац је издао летак упућен радницима, сељацима, омладини, женама и поштеној интелигенцији, у коме је обавестио народ овога краја о борби совјетских народа коју су они водили више од месец дана. Прогласом се указивало народу да су хитлеровци вршили притисак на своје верне слуге, издајице и непријатеље народа „да им што више помогну у пљачци и прогону над нашим народом“. Констатује се да се они плански боре против „живота и опстанка нашег народа“. Није им било доста што су поробили и опљачкали земљу: „Одвели хиљаде људи у ропство. Разорили нам и запалили градове и села. У црно завили скоро сваку кућу. Није им доста што су створили свуда пустош, беду и глад и изазвали море суза наших мајки. жена, сестара и кћери.“[17] Они се нису зауставили на томе. После напада на Совјетски Савез, знајући добро расположење народа, окупатори са домаћим издајницима су почели дивљу хајку на комунисте. Наводи се да су већ у Лесковцу, нахушкани од неколико познатих газда и среског начелника,успели да ухапсе 25 лица. Истовремено они су повели хајку за још двадесеторицом народних бораца расписујући потернице за њима. У прогласу се, даље, ОК КПЈ за Лесковац обратио сељацима лесковачког, јабланичког, власотиначког и осталих срезова речима: „Жетва је почела. Окупатор и његове слуге се спремају да вас опљачкају. Пишу кроз новине о доброј жетви. Расписују уредбе како би вас боље опљачкали. Прете и предвиђају казне. Њих се не тиче како ви живите и како ћете зимус преживети. Њима треба жито и стока и спремају се да вам то на силу одузму. Они траже порез. Намећу вам кулук.“[18] Констатује се такође да села посећују жандарми тражећи комунисте. Скреће се пажња народу да све што долази од окупатора и његових слугу на штету је народа. Целом народу је упућен позив да саботира сваку уредбу непријатеља, а у случају опасности по живот требало је да буде спреман да са партизанима да непријатељу одлучан отпор.[19]

О значају и утицају ових прогласа на масе, а нарочито на сељаштво, нема довољно података, али је несумњиво да је њихова улога у буђењу свести маса сељаштва у јужној Србији била значајна. Има података да је проглас који је упутио ОК КПЈ у Лесковцу у коме се позива народ Лесковца и околине у борбу против окупатора и његових сарадника читан у Власотинцу и околним селима на конференцијама које су том пригодом биле одржане.[20]

У другој половини 1941. на територији читаве јужне Србије био је створен низ народноослободилачких одбора (НОО) или одбора Народноослободилачког фонда (НОФ) који су имали функцију власти. Они су се бринули о безбедности и мирном развитку села у ком циљу су стварали сеоске страже; о снабдевању партизанских одреда храном, о сиромашним и незбринутим породицама, да омогући нормалан развој привредног живота, трговине и саобраћаја у интересу фронта.[21]

Пресудну улогу у организацији живота у ослобођеним селима играли су партизански одреди. Они су организовали читав низ зборова и конференција по селима на којима су говорили о циљевима народноослободилачке борбе, издајничкој улози четника и других сарадника окупатора. Посебно се расправљало о деловању председника општина. У извештају Младеновића од 16. августа 1941. се подвлачи да на територији Ниша партизани нису по селима дирали кулаке, мада су вршили смењивање председника општина, спаљивали архиве и изводили председнике општина на оптуженичку клупу. То су чинили и са порезницима.[22]

У вези са радом на селу Покрајински комитет КПЈ за Србију је упутио инструкције ОК и члану ПК у Нишу у којима се, поред осталог, каже: „Избегавати сукобе са кулацима и председницима општина не значи да не треба нападати и уништавати издајнике и најмрскије слуге окупатора, не значи да не треба распуштати издајничке општи-

нске управе и постављати народне управе, које у начину ранијег постављања општинских управа не треба ништа да измене осим да не служе непријатељима народа, не значи да не треба прогањати жандарме и порезнике (по могућности не убијајући их) не значи да не треба спаљивати пореске, војно-обвезничке и друге спискове у општинама и жандармеријским станицама."[23] Требало је свестрано радити на томе да се непријатељу не да повода да шири у народу паролу да се Срби сами истребљују.

Значајно је да је 27. августа 1941. у селу Бублици у горњем делу Пусте Реке одржан велики сабор на који долази народ из целог краја. На збору је била присутна маса од неколико хиљада грађана. Око подне Василије Смајевић је одржао говор у коме је упознао присутне са борбом партизана и издајством Косте Пећанца.[24]

Августа 1941. одржан је читав низ конференција у селима на подножју Кукавице, као и у селима са друге стране вучјанског пута према Стројковцу и Лесковцу и од Тулова према Грабовници. Задатак ових конференција је био да упозна са циљевима НОБ, као и о томе да је формиран одред на Кукавици. Тада су у тим селима образоване сеоске помоћне десетине и чете које су служиле у одбрани села и разним другим акцијама.[25] Те помоћне партизанске десетине и чете су биле формиране у скоро сваком селу на слободној територији од септембра до краја децембра 1941, а негде и у јануару 1942. Њих су формирали штабови Јабланичког, Кукавичког и Бабичког НОП одреда.[26]

Треба подвући да је ПК КПЈ за Србију 7. новембра 1941. издао проглас упућен радницима, сељацима, радном народу, грађанима, омладини, партизанима, поштеним четницима и официрима поводом 24. годишњице велике октобарске социјалистичке револуције. У прогласу се констатује да милиони људи и жена подржавају праведну борбу Совјетског Савеза „за одбрану отачаства, за ослобођење свих поробљених народа од крвавих немачко-фашистичких звери". Констатује се даље да фашисти већ две године пљачкају и убијају по целој Европи, јер су највећи њен део успели да освоје услед неслоге и издајства у разним земљама. Нападом на Совјетски Савез немачки фашисти су наишли на јединствен и моћан „совјетски народ, који је решен да се бори за одбрану мртвих и рањених, запаљена поља и шуме, разорене путеве и железнице и део простране руске земље са чије сваке стопе освајаче вреба смрт."[27] Овај проглас је несумњиво ширен по целој Србији, па и њеном јужном делу, и требало је да укаже народу да су фашисти рањиви и да трпе велике губитке на совјетском фронту. Мада нема података, с правом се може претпоставити да је он читан на зборовима и конференцијама у ослобођеним деловима јужне Србије.

У ослобођеним селима се организују зборови са народом од почетка оружаног устанка. Нарочито се интензивно ради на њиховом образовању током децембра 1941. на читавом југу Србије. У томе се нарочито истиче Бабички партизански одред, који се 1. децембра 1941. поделио у две групе и одржао зборове у 18 села за један дан. И наредних дана ова акција Бабичког партизанског одреда се наставља.[28] На одржаним зборовима и конференцијама народу је углавном говорено о распламсавању народног устанка, затим да су партизански одреди једини истински носиоци борбе за ослобођење, које је требало да помаже сваки човек. Народ је позван да приступи партизанским одредима или наоружаним месним десетинама. Истовремено је требало да помажу укидање старе општинске управе и прекину са пружањем било какве помоћи окупатору.[29] Поред тога је рађено на разобличавању четника Косте Пећанца и других четничких јединица.

Двадесет петог децембра 1941. ОК КПЈ Лесковац је издао проглас упућен радном народу Лесковца и околине у коме се, поред осталог каже: „Победама Црвене армије на прилазима ка Москви, Лењинграду и Ростову отпочео је пораз немачких окупатора. Уједините све снаге и истрајте у борби до коначне победе. Још чвршће и одлучније упркос терора жртвујте све у борби против окупатора и народних издајица. Не дозволите да се умирући окупатор користи вашим радом, да продужи свој живот, онеспособљавајте и уништавајте све што служи окупатору и његовим слугама. Учините све да и вашом борбом убрзате слом немачког фашизма."[30]

Поводом стрељања окупатора у Лесковцу Окружни комитет КПЈ за Лесковац са потписом Националноослободилачки одбор Лесковац је издао летак народу Лесковца и околине радницима,

сељацима, грађанима и омладини у коме их обавештава да је окупатор после стрељања у Краљеву, Крагујевцу и Мачви и осталим градовима и селима и у Лесковцу учинио велики злочин стрељајући преко 400 грађана из Лесковца и околине. Констатује се: „Немоћан у свом бесу, побеснели окупатор хоће да уништи српски народ. Под изговором борбе против херојских партизана они убијају мирне грађане и сељаке. Окупатор нема смелости да заће у српска брда и планине да се тамо бори против српског народа, већ хвата голоруке грађане и сељаке."[31] У тој акцији окупатору помажу четници Косте Пећанца и Недићеви најамници. Подвлачи се да четници К. Пећанца и недићевци сваког дана из оближњих села доводе сељаке под оптужбом да су радили против окупатора. У даљем излагању указује се на слободарске традиције српског народа те се каже: „Данас окупатору у нашој земљи гори под ногама. Он нема мирна спокојства. Србија за окрутне фашистичке зверове представља вулкан који прети да их својом лавином затрпа. Никаква мучења, убијања нити вешала не могу застрашити српски народ у чијим срцима гори осветнички пламен за хиљаде убијене браће". Указује се да је једна четвртина Србије ослобођена од окупатора и његових сарадника. На крају се истиче: „Победа ће бити наша, окупатор ће бити уништен. Наши славни партизани крвљу својом исписују нове странице наше славне историје."[32] Несумњиво је да је указивање на слободарске традиције српског народа, као и перспективу ослободилачке борбе, требало још више да утиче на омасовљење устаничких редова, који се боре за ослобођење целе земље од окупатора и њихових сарадника.

Из свега изнетог се јасно види да је руководство НОП-а свим средствима настојало да сељаштву Србије укаже на правилан пут, и усмери настојања и делатност овог најмногобројнијег дела становништва. То је било нарочито важно учинити у време када су и друге друштвене групације, нарочито четници и недићевци настојали да путем своје контрареволуционарне, издајничке пропаганде одврате сељаштво овог краја од његове исправне борбе било с пушком у руци у планинама или у органима НОП-а по селима.

Међутим, правилна опредељеност сељаштва се није испољавала само у случају да су они активни у партизанским редовима већ много шире, да су функционери у било којим форумима органа НОФ-а као најмасовније антифашистичке организације. У најширем смислу речи правилна опредељеност сељаштва се испољавала у негативном ставу према наредбама издајничке управе Милана Недића, која је настојала да за потребе окупаторске војске из јужне Србије, као и осталих делова земље који су били под њеном управом извуче што више сировина и прехрамбених намирница, које би обезбедиле још успешније деловање окупационих снага на другим фронтовима, а првенствено на источном, совјетском. Стога и није чудо да је Партија у својим прогласима, лецима, штампи и говорима на зборовима и конференцијама указивала на једино исправан пут који је сељаштво тога краја требало да следи. Из цитираних прогласа и другог материјала јасно се види да се сељаштву поклања потребна пажња, а резултати нису изостали, што потврђује делатност органа народне власти, тј. сеоских НОО.

На жалост, за сада у овоме раду се не може анализирати социјални састав партизанских одреда јужне Србије, у чијим редовима су се несумњиво налазили и сељаци, поред радника који су чинили већину ових првих весника и твораца слободе у знатном делу ослобођених крајева овог дела наше земље. Посебну специфичност овога краја представљају помоћне партизанске десетине и чете које су деловале у доста сложеним условима овога краја који су се огледали у томе што читава јужна Србија није била окупирана од стране истог окупатора, а с друге стране у овом делу Србије је у почетку деловао веома јак четнички покрет који је имао своју традицију из 1917. године. Помоћне партизанске десетине су се понекад називале и „сеоске" и „месне'. И то није без разлога, јер су се формирале у циљу одбране једног или више села. Међутим, у овоме раду се не намерава говорити о помоћним оружаним снагама партизанских одреда, јер је њихова функција и активност у нашој савременој историографији већ прилично разјашњена,[33] а представља проблем о коме би се могао написати посебан рад.

И током 1942. активност руководства НОПа била је врло жива. То се јасно види из извештаја члана Окружног комитета КПЈ за Лесковац о војно-политичкој ситуацији на територији округа лесковачког у коме се каже да рад на селу иде „сасвим добро". У циљу успе-

шније делатности известан број партијаца је остао у низу села у околини Лесковца, радио на стварању актива и одбора НОФ, који су сакупљали прилоге у новцу и натури за одреде и радили на формирању помоћних десетина, које су чувале стражу у циљу заштите одреда и села. Што се тиче става сељака према члановима КПЈ констатује се да се они „одлично држе према нама и масовно помажу партизане."[34] Скоро у исто време, 10. јануара 1942, ПК КПЈ за Србију је упутио писмо Окружном комитету КПЈ за Крушевац у коме му је саветовано, у вези са стварањем партизанских одреда, да се формирају мањи одреди од 50 људи тако да се ослањају „на сиротињу", а увлаче и „средњаке."[35] У то време партизанска група одреда у Доњој Јабланици, према извештају Окружног комитета КПЈ за Лесковац активно је радила одржавајући зборове, мобилишући помоћне десетине за борбу у случају потребе, скупљала прилоге за НОФ, формирала СКОЈ на селу и бавила се другим активностима. Има података да су Лесковачки и Бабички НОП одред били активни у одржавању комеморација Лењину поводом годишњице његове смрти. Комеморацијама су присуствовали сељаци из околних села, уз учешће хора.[36]

Сељаци једном ослобођени од окупаторских власти чврсто су стајали уз партизане спремни да се боре против окупатора и њиховог терора који је обично следио са највећом жестином. Расположење сељака према акцијама Бабичког НОП одреда окружни комитет КПЈ за Лесковац је формулисао овако: „Сељаци овог краја нарочито су заинтересовани за борбу, готови да се боре само да непријатељ не дође у њихова села и да их пљачка и да не врши репресалије."[37]

У свом писму од 2. марта 1942. године Покрајински комитет КПЈ за Србију саветовао је Покрајинском повереништву за нишку област, поводом стварања добровољачке војске Југославије, следеће: „Преко те борбе треба мобилисати радништво за партизанске одреде, за борбу за хлеб, против фашистичких синдиката, а сељаке, нарочито сиромашне, како за партизанске одреде, тако и за борбу против дириговане привреде, против отимачине хране и стоке."[78]

Нарочито је карактеристично упутство ПК КПЈ за Србију од 5. марта 1942. Окружном комитету КПЈ за Крушевац за интензивнији политички рад међу сељацима. У њему се пре свега уочава да је активност одреда на повезивању с масама, нарочито сељацима, била врло слаба, што је имало за последицу да је сељака било мало и у партијској организацији и у одреду. Саветовано им је: „Да би ојачали партијску организацију и одред, да би се повезали са масама, треба да појачате рад међу сељацима, нарочито сиромашним". Без тога, сматрало се, одреди неће моћи да изврше постављене задатке. Мобилизацију за партизанске одреде, покретање народа у политичку и економску борбу против поретка који су наметнули окупатори преко свог агента Недића у том моменту требало је извршити преко борбе против „радне службе". „Та борба треба да захвати и град и село и треба да буде праћена борбом за хлеб, против „дириговане привреде", против одузимања жита и стоке,"[72] закључује се у упутству.

Поводом годишњице раскидања пакта са Немачком ЦК КПЈ Лесковац је 27. марта 1942. издао летак у коме се обратио радницима, сељацима, омладини, поштеној интелигенцији и свим родољубивим грађанима у коме се износи значај и величина тога акта када су народи Југославије рекли хитлеризму одлучно не, што је за њега представљао „такав морални и политички шамар да се је запрепастио". Уследио је подли напад на нашу земљу, а ускоро после капитулације отпочела је ослободилачка борба која траје већ десет месеци. Констатује се да сталне успешне борбе партизана у Јабланици, Топлици и околини Ниша служе за пример и задају „смртни страх већ деморалисаним снагама нашег непријатеља". У прогласу ОК КПЈ за Лесковац се посебно обраћао сељацима као најмногобројнијем делу народа да се не да поколебати и застрашити казненим експедицијама. Сељаци је требало да се одупру настојањима недићеваца и љотићеваца да их укључе у државну (немачку) стражу и натерају да спроводе „планску Хитлерову привреду". Посебно је подвучено: **„Хлеба нема.** Наилазе недеље све веће оскудице и глади. Ствара се војска гладних. Градска и сеоска сиротиња, сви обесправљени и понижени треба да се организују и прикључе борби партизана у борби за хлеб, за слободу, за праведни мир и истински напредак."[41]

Од рада општинских управа по селима умногоме је зависило како ће се одређено село односити према окупато-

ру. Стога је маја месеца 1942. штаб Јастребачког НОП одреда упутио упозорење општинским управама да прекину сарадњу са окупатором. У упозорењу се, поред осталог, каже: „Наређујемо: свима општинским и сеоским часницима (претседницима, деловођама, благајницима, кметовима, одборницима и другим) да од данас престану са својом издајничком службом непријатељу, а да раде и свршавају само оне послове који су корисни њиховој општини, односно селу". Претило се сваком оном ко прекрши наређење и буде прикупљао реквизицију, извршавао наређења окупаторских власти и давао податке и спискове да ће бити осуђен и стрељан као издајник.[42] Вероватно су слична наређења упутили и остали одреди на територији јужне Србије, мада она нису доспела у руке аутора рада.

У периоду пред обављање жетве у целој Србији је вођена кампања за спасавање летине од руку окупатора и њихових сарадника. Још почетком маја 1942. у једном извештају је констатовано: „Треба развити огроман пропагандни рад за скривање овогодишње жетве, коју ће окупатор покушати да одузме. Сељаке треба учити тако да скривају жито још одмах приликом жетве, да склањају снопове, да их не износе на гувно и да не врше на вршалицама, а ако га вршу да уништавају књиге које власти воде преко власника вршалица."[43] У том смислу требало је издати и летак.

И ПК КПЈ за Србију је издао проглас у циљу правилног разјашњења шта ће се радити у циљу заштите летине. У прогласу се, поред осталог, каже: „Никако се не заваравајте да ће то ваше жито доћи у изгладнеле стомаке сеоске сиротиње и грађанског становништва, ако га предате „житарској централи" и „Дирису" јер то окупаторске организације до данас ни комад хлеба нису дале нашем народу већ све предају разбојничкој немачкој војсци. Ако ваше жито доспе у руке немачких плаћеника: Недића, Љотића и Пећанца, знајте да ћете ви и ваша браћа у граду умирати од глади, а да ће вашим житом немачке разбојничке војске продужити и повратити толико снаге колико јој је потребно за даље истребљење нашег народа."[44]

Да летина не би доспела у руке окупатора и њихових сарадника старало се и руководство НОП-а. Тако је Главни штаб НОПО Србије издао наређење шта треба поводом тога радити.[45] Ово наређење је доспело у све крајеве Србије и нижа руководства НОП-а су га објашњавала и тумачила у својим упутствима. Тако је сачуван извештај руководства Јастребарског одреда у коме се саветује да се наређење Главног штаба о жетви те године добро проучи и да се све снаге усмере ка његовом спровођењу. Сељацима је подробно требало разјаснити зашто је требало уништавати и онеспособљавати вршалице, а, с друге стране, упутити их како ће на спорији, али сигурнији начин доћи до летине. Требало је по свим селима писати пароле да се не да летина, јер ће гладовати. Дато је посебно упутство у вези са писањем парола које је требало да буду јединствене за сва села. Истовремено је требало издавати и летке у циљу спровођења што боље акције за заштиту летине.[46] Упутства је требало давати и на зборовима и конференцијама, а у случају немогућности њиховог одржавања требало је слати петорке као агитаторе у села, који би одржавали мање конференције у пољу и другим местима.[47]

И Окружни комитет КПЈ у свом писму од 3. јула 1942. руководству Јастребачког НОП одреда је скренуо пажњу да треба развити огроман пропагандни рад за скривање жетве, како је окупатори не би одузели. Сељаке је требало научити како да скривају жито одмах приликом жетве, да га не вршу на вршалицама, а ако то чине да уништавају књиге које власти воде преко власника вршалица. Саветовано је руководству одреда да у том смислу изда и летак за народ.[47а]

Читаву ову акцију на спасавању летине било је неопходно спровести јер је окупациона управа била немилосрдна при њеном одузимању. Према извесним подацима просечни приноси житарица по јутру 1942. били су око 500 кгр. Од тога сељаку је остављено свега 140 кг за исхрану. Све остало сељак је морао предати окупаторским властима по врло ниским ценама. При томе треба навести да је стопа пореза за 1942. била повећана за 200%, тако да је сиромашним и средњим сељацима остајало врло мало за егзистенцију породице и исхрану стоке.[48]

За окупаторе је добијање пшенице из крајева у којима их је на сваком кораку вребала смрт био посебан проблем. У циљу добијања пшенице они су у појединим крајевима јужне Србије издали читав низ објава о предаји жита

окупаторима. Сачувана је објава фелдкомандатуре 610 у Врањској Бањи од 11. новембра 1942. у којој се, поред осталог, каже: „4. Почев од 15. септембра вршиће се прикупљање жита по срезовима и општинама уз учешће немачке полиције и српске државне страже. Људство немачке полиције и српске државне страже сместиће се по општинама о трошку дотичних општина; 5. неизвршење предаје означених количина жита сматраће се саботажом у смислу „Обзнане за запоседнуту југословенску територију . . . Саботажа се може казнити и смрћу. 6. Против оних сељака и произвођача жита који се огреше о одредбе тачке 5 ове објаве, поступиће се најстрожије без икаквих обзира. Они ће бити изведени пред немачки ратни суд или преко Заповедника немачке полиције безбедности, Београд, упућени на рад у Немачку или у окупиране земље."[49] Подвучено је да ће се као саботажа сматрати свако оштећење или прикривање жетвених производа као и скидање и цепање ове објаве.[50]

Поред пшенице окупатору је представљао значајан проблем како од сељака одузети кукуруз и кромпир, као важне прехрамбене артикле. Да би онемогућио узимање тих производа штаб Јабланичко-пасјачког народноослободилачког одреда је издао проглас народу Јабланице, Пусте Реке и Топлице, 28. новембра 1942. године. У прогласу се говори о значају летине за одржавање и исхрану фашистичких освајача. Скренута им је пажња да не смеју дати кукуруз и кромпир, јер ће тиме „осудити сами себе и своју децу на најтеже муке, на најгрознију смрт од глади". Наступило би стање које би било горе од оног из 1917. године. Саветовано је народу: „Не дајте бар кукуруз, пошто су вам пшеницу отели, сакријте га. Уништавајте спискове. Не улазите у одборе за разрезивање и отимање жита, јер ће и ти одбори бити одговорни за пљачкање народа исто онако као и они полицијски пси који чувају крвавог окупатора и помажу му да вам отима ваше жито, ваш зној и вашу муку."[52] Народ је позван да не да окупаторима ништа као што то није учинио ни прошле године. Истовремено упућен је позив народу да ступа у партизанске редове и тиме помаже ослободилачку борбу.

Има доста доказа да је руководство НОП-а у свим крајевима Србије, па и јужне, водило рачуна да летина не доспе у руке окупатора. 17. новембра 1942. ПК КПЈ за Србију је издало упутство Окружном комитету КПЈ за Крушевац о спречавању пљачке од стране окупатора. Констатовано је да окупатор и његове слуге, пошто су опљачкале од народа пшеницу, спремају се да отму и кукуруз. Требало је предузети све мере да се то спречи. Да би се то остварило требало је народу да помогну и одред и позадина. У том правцу је требало издати и кратак летак. Такође се саветовало: „У вези са предстојећом пљачком кукуруза и уопште са пљачком, која се врши од окупатора над народом, нека штаб вашег одреда под својим потписом изда наредбу претседницима општина вашег округа, да одмах поднесу оставке и да престану са пружањем помоћи окупатору и издајницима у реквизицији, а нарочито у пљачки кукуруза."[52] Требало је по свим селима организовати писање парола: „Ни зрна жита и кукуруза окупатору."[53]

Покрајински комитет КПЈ за Србију је и Покрајинском повереништву КПЈ за Ниш упутио писмо у коме се, поред осталог, саветовало у вези са припремама за пљачку кукуруза од стране окупатора — да треба предузети мере да се то спречи. И овде се саветовало да НОО-и и штаб одреда издају наредбу за председнике општина у којој би се тражила њихова безусловна оставка „јер су општине средство окупатора и издајничке владе Недића за пљачку наших сељака". Поред тога требало је издати летак у коме је требало позвати народ „да не да ни зрно кукуруза окупатору". Летак су такође требало да потпишу и овде НОО и штаб одреда. И овде се саветовало да по селима треба организовати писање парола: „Ни зрно кукуруза окупатору".[54]

И окупаторске власти са својим квислинзима су осећали да су економске прилике у јужној Србији тешке. Оне се нису устручавале да то изразе у својим извештајима. Окружно начелство из Лесковца, у свом извештају од 30. новембра 1942. шефу Недићеве СДБ о ситуацији у округу од 15—20. новембра 1942, констатовало је да су економске прилике биле један од узрока што је партизанска акција у лесковачком округу захватила великог маха: „Разрез откупа пшенице исувише је велики, због чега откуп у ствари ни до данас није у потпуности извршен. У извесним срезовима тај откуп није достигао ни 50%. Предвиђени разрез откупа кукуруза достиже огромну цифру, тако да се унапред може са сигурношћу предвидети

да се откуп у предвиђеном износу неће моћи извршити. Берба кукуруза била је веома слаба и подбацила је сва очекивања. Отуда постоји јака тенденција становништва да се потребним количинама намирница благовремено снабде бојећи се да ће после откупа бити немогуће набавити и уз највише цене, артикле потребне за исхрану.[55]

Из извештаја се јасно види да се и квислиншка управа плашила због тешких економских прилика и високих разреза пореза, којима сељаци нису могли удовољити, па је постојала опасност да ће се у још већем броју придружити партизанима. С друге стране, то расположење сељака руководство НОП-а је успело да исправно усмери да не дају ни оно што су могли дати окупатору. Оваква упутства руководство НОП-а није давало само преко прогласа, летака, писама и разних парола, већ и на зборовима и конференцијама које су држали по селима. Требало би више простора да би се навели сви зборови и конференције које су у то време одржане, а предмет им је, поред осталог, био упућивање сељака да не дају летину окупатору.[56]

У то време руководство НОП-а у јужној Србији је организовало по плану посете четничким селима у којима су такође одржали низ успелих зборова и конференција на којима су изнели став партизанског руководства према акцијама дражиноваца.[57]

И у овим врло тешким данима по ослободилачки покрет у јужној Србији није се заборавило да се ода дужна пажња годишњици октобарске револуције. У летку који је упутио ПК КПЈ за Србију сељаци и сељанке су позване да не дозволе да их одводе од родне груде, да их пљачкају и поробљавају. Сељаци је требало да ступају у партизанске редове у борбу против поробљивача и стварају народну власт на селу.[58] У тој светој борби учествовали су и савезници СССР, Енглеска и Америка, те је победа у борби против фашизма била загарантована.

Током 1943. и партизански одреди на југу Србије и контрареволуционарне снаге четници Драже Михајловића, као и припадници квислиншке Недићеве владе, свим силама су настојали да сељаштво овога краја укључе у своје редове и извуку од њих што више намирница за исхрану људства. Значајно је да су у ово време сељаци уз помоћ партизана успели да увиде на чијој је страни истина и шта су фашистички окупатори представљали не само за Југославију већ и читаву Европу, па и свет. Овакво расположење народа јасно се види из извештаја Расинског НОП одреда од 8. фебруара 1943. о ситуацији у крушевачком округу у коме се, поред осталог, каже да народ није раније разумевао борбу партизана, да их је слабије помагао те да је одред преко зиме 1941/1942. морао да буде на терену Топлице. Захваљујући раду на политичком пољу и чешћем појављивању партизана у свим крајевима, па чак и у Крушевцу народ много више разуме народноослободилачку борбу. При томе се констатује да су планинска села и она сиромашнија више помагала борбу но равничарска и богатија. Међутим, уочава се да и кулаци почињу да са симпатијама гледају на борбу партизана.[59]

Правилнијем објашњењу линије ослободилачке борбе несумњиво су допринели партизански одреди који су нарочито на својим зборовима тумачили линију своје борбе како против окупатора тако и свих њихових сарадника. У извештају ОК КПЈ за Лесковац од 20. фебруара 1943. се објашњава да је Први јужноморавски партизански одред, тј. партијска организација одреда, у марту, априлу и мају посебно била ангажована на одржавању зборова и конференција нарочито у селима где су четници раније имали своја упоришта. Конференције су одржане у селима: Барје, Лалиновац, Тумба, Мировац, Поповац, Игриште, Врановац, Црквица и онима „где никад до тада није долазио партизан и близу пруге Зољево и Тулово".[60]

Колико је политички рад на селу преко агитационих група био постављен на широкој платформи најјасније потврђује чињеница да је на територији ОК КПЈ Лесковац у периоду од 13—20. маја 1943. године, преко ових група, било одржано око 100 политичких конференција о разним питањима на којима је присуствовало око 2.000 људи, жена и омладине.[61]

Средином 1943. и пријатељи и непријатељи народа су могли да виде брзи слом Хитлера и његових помагача. Зато се у наредби штаба трећег батаљона Првог јужноморавског НОП одреда од 10. јуна 1943. каже да партизани од тада неће више никоме дозволити да некажњено ради за окупатора, а против интереса свога народа. Сви они ће бити најстроже кажњени. У име народноослободилачке борбе забрањен је рад

општинским управама. У наредби о њиховој забрани се каже: „1. Сав пропагандни материјал који примите од окупатора не делите народу, него предајте штабу овог батаљона ради уништења. 2. Не смете известити окуп. и власт његових слугу о одласку људства из ваше општине у партизанске одреде, јер се непријатељи свете невиним породицама. 3. Да о свима наредбама од окупатора и његових слугу и власти, које примете најхитније известе штаб овог батаљона. 4. О овој наредби не смете известити нама непријатељ. власт."[62]

Међутим, ни четници као и квислиншка власт М. Недића нису остали пасивни. И они су свестрано разраћивали мере у циљу очувања села за себе. То су морали учинити јер је сељаштво све масовније приступало у партизанске одреде на југу Србије. Из извештаја штаба Првог јужноморавског НОП одреда види се да су сва села сем оних која су држали четници Д. Михајловића помагала ослободилачку борбу. При наиласку четника, припадника СДС и окупатора народ је одлазио у шуме и планине. Карактеристично је да су сви батаљони Првог јужноморавског одреда на дан писања извештаја 12. јула 1943. били састављени у већини од сељака, док су мањи број чинили радници, интелектуалци и бивши службеници.[63]

Године 1943. ОК КПЈ Врање је одржао састанак после којег је упућен летак народу нишавског, лужничког, власотиначког, масуричког, јабланичког, пчињског и прешевског среза у коме се обавештавају масе да су читава села спаљена и хиљаде породица остале без крова над главом. У летку ОК КПЈ Врање се обраћа радницима, сељацима, грађанима и омладини указујући им да су код Стаљинграда фашистичка Немачка и Бугарска претрпеле велики пораз, док се у целој Европи као и храбри партизани дижу борци против Хитлеровог „новог поретка" и „тоталне мобилизације". У самој Бугарској се стварају све јачи партизански одреди. Саветовало се народу: „На свакодневна стрељања и паљења, на „тоталну мобилизацију" за робовски рад и фашистичку војску одговоримо тоталном мобилизацијом свега поштеног и храброг, тоталном мобилизацијом свих Срба и српкиња за борбу против наших крвника бугарских окупатора и њихових слугу домаћих издрода и шпијуна."[64]

У време када су господари квислиншког режима трпели поразе на свим фронтовима влада М. Недића је посебну пажњу посвећивала селу, јер је знала да је оно извор нових бораца и прехрамбених производа. Зато је продужила своја настојања да преко штампе и конференције и зборова које је држала по селима да убеђује сељаке да испуњавају своје обавезе према влади М. Недића и обавештавају више органе власти у случају доласка партизана. Претило се репресалијама онима који на време то пријављивање не учине. Репресалије су, поред криваца, погађале и невино становништво.[65]

Нарочито су биле предвиђене драстичне казне за оне који су било на који начин желели да спрече предају летине у руке окупаторских власти и његових квислиншких органа. Влада М. Недића је о томе издала посебну наредбу чије је делове 28. јула 1943. објавило **Ново време.** У тој наредби је, поред осталог, писало: „Сви они који подметање угарака у крстине и пластове жита и паљење вршаћих машина као култ проповедају, имају бити као највеће народне штеточине уништени". Међутим, родољубиво становништво није се придржавало ове наредбе. Оно је било спремно да саботира све наредбе окупационих власти. Нарочито је била активна омладина у спречавању да реквириране намирнице доспу на место где су окупационе власти желеле. Омладинци су одузимали реквириране намирнице и предавали их партизанима за њихову исхрану.[63] Поред прикупљања намирница омладинци, који су формирали радне чете, радили су на изградњи кућа које је бугарски окупатор попалио у Гајтану и околним селима. Омладинци су такође учествовали при обављању пољских радова оним породицама чији су храниоци погинули или су се налазили у партизанима. Они су такође били организатори културно-просветног живота по селима, организујући веома успеле приредбе.[67] У то време по селима су организовани и курсеви. То нису били само политички и војнички курсеви, него и санитетски, курсеви за одборнике, просветни и други. Већ од јуна 1943. ти курсеви су радили систематски и претварали се у сталне школе уколико су оне биле могуће у ондашњим ратним условима,[68] М. Перовић је у свом делу „Јужна Србија" детаљно обрадио како се на овој територији врши обнављање и формирање нових народноослободилачких одбора по селима, партијских ћелија, одбора НОФ-а, скојевских организација. Њихово по-

новно обнављање или формирање сасвим нових органа масовног антифашистичког покрета су били од огромног значаја јер су сведочили да у трећој години рата народноослободилачка борба на југу Србије добија све чвршћа упоришта.

Да су партизани постали господари ситуације јасно сведочи и извештај окружног начелства из Лесковца у коме се, између осталог, каже: „Јавна се безбедност из дана у дан све више погоршава, тако да комунисти господаре на терену, нарочито прибрежним крајевима. После активнијег спречавања рада на вршалицама, комунисти су приступили организованом и смишљеном раду на ометању испоруке пшенице и др. житарица".[69] У више наврата окружно начелство се жалило на немогућност рада председника општина, те су они вршили и промене у њиховој организацији.[70]

Партизански одреди су се у свим актима заиста трудили да објасне сву штетност предаје жетве окупаторским властима, јер би тиме себе осудили на смрт од глади. „Ту своју намеру фашистички окупатор спроводи помоћу и кроз ненародне органе старе власти, уз помоћ општинских управа, сеоских кметова и других издајничких органа". Да би се омео њихов рад штаб Првог јужноморавског одреда је октобра 1943. издао наредбу у којој се каже: „1. да претседници општина, деловође и сеоски кметови одмах и без изузетка напусте своју службу и никакве наредбе и мере окупатора и издајничких власти не признају и народу не преносе ни сада око прикупљања реквизиције ни прикупљања кукуруза, ни у будуће". Нико није смео да прикупља реквизицију у селима и општинама, јер би се тиме помогао окупатор. Претило се да ће сваки онај ко прекрши ту наредбу бити најстроже кажњен.[71]

Штаб трећег батаљона Првог јужноморавског одреда је издао наредбу у којој се, поред осталог, каже „да од дана пријема ове наредбе нико више не сме да одлази на пијаце и продаје жито, стоку и дрва, помажући на тај начин окупатору".[72] Сваком оном ко прекрши ту наредбу претило се најстрожом казном.

Посебну пажњу руководство НОП-а на југу Србије је обратило на детаљније разобличавање издајничке улоге Косте Пећанца, Димитрија Љотића, Милана Недића, а нарочито Драже Михајловића. 26. новембра 1943. године, Окружни НОО за лесковачки и топлички округ, штаб јужноморавске бригаде и штаб Првог јужноморавског НОП одреда је упутио позив народу Топлице, Јабланице, Косанице, Мораве и лесковачког среза у коме га је упознао са свим злочинима које су ови издајници и њихови присталице учиниле народу. Специјално је разјашњена улога четника Д. Михајловића те се констатује: да и савезници поздрављају преко радио Лондона праве борце за ослобођење народа „Врховни штаб НОВ и ПОЈ, а осуђују ненародни рад четника Драже Михајловића и опомињу их да се уразуме и оставе се свог досадашњег рада и служења окупатору".[73] У овом позиву упозоравани су сви друштвени слојеви — радници, сељаци, грађани, жене и омладина да је победа антифашистичких снага близу, док је хитлеровска Немачка са својим помагачима пред катастрофом. Они су позвани да још чвршће збију своје редове и још сложније помогну антифашистичку борбу у земљи, како би што пре дошли до слободе.[74]

На основу расположивих података може се уочити да је крајем 1943. утицај НОП-а на територији Окружног комитета Крушевац почело све више да јача јер су борци Прве и Друге јужноморавске бригаде и Расинског НОП одреда током новембра 1943. успешно разбили четнике Драже Михајловића на овом терену. Све чешћи су били случајеви бегства присилно мобилисаних из редова четника Д. Михајловића. Одбегли из њихових редова су не ретко прилазили партизанима.[75] Иако се јединице НОВЈ у крушевачком округу нису дуже задржавале значајно је што су оне прошле кроз овај крај јер су дражиновцима нанеле „озбиљних губитака, а својом снагом изазвале колебање код њихових присталица, а код поштених сељака и симпатизера народноослободилачке борбе појачала веру у нашу снагу".[76]

Крајем године јединице НОВЈ по селима на југу Србије су одржале читав низ зборова и конференција[77] на којима је разјашњена ситуација у свету и земљи и позивани нови борци у њихове редове. М. Перовић у свом већ цитираном делу „Јужна Србија" наводи да су сваким даном нове групе бораца долазиле у одреде. Мобилизација у њих се одвијала на добровољној бази.[78]

Значајно је да се 7. новембра 1943. први пут организовано и масовно слави

октобарска револуција у свим већим местима слободне територије. Реферати и приредбе су организоване уз опште народно весеље. Тако је у селу Стубли организована величанствена манифестација у част прославе октобарске револуције.[79] У децембру 1943. је организован читав низ курсева. Тако је у селу Славнику (Топлица) био организован први течај за учитеље. Курсу је присуствовало 14 омладинаца-средњошколаца који је за кратко време требало да стекну знања која су била потребна за просветни рад.[80] У то време одржан је и први курс АФЖ-а у Доњем Коњувцу. Овај курс је трајао десет дана, а присуствовало му је двадесет жена. Слични курсеви су одржани у Славнику, Бублици, Орану и Црквици. На курсу су разрађиване теме: о развоју покрета жена, о развитку друштва и о октобарској социјалистичкој револуцији, осмом марту, међународном дану жена, развитку радничког покрета у свету и код нас. На тај начин учеснице курса су стекле извесно знање и на селима почеле да раде на окупљању жена и испуњавању одређених задатака.[81] После ових курсева значајно је да је учешће жена у органима власти и другим организацијама било масовније.

У последњој години рата, 1944. године, све војне снаге које су се налазиле на територији јужне Србије су наставиле да воде борбу за омасовљење својих редова. Као најмногобројнији део становништва сељаштво је и овога пута била највећа резерва. И поред настојања владе Милана Недића и четника ДМ да у своје редове привуку сељаштво својом лажном пропагандом руководство НОП-а је у овој години рата бележило нарочито видне резултате у придобијању сељаштва за борбу против окупатора и њихових сарадника. Томе су несумњиво допринели успеси НОВЈ у овим крајевима као и целој Југославији и успеси антихитлеровске коалиције на свим фронтовима у свету.

Далеко би нас одвело када бисмо извршили систематску реконструкцију свих органа НОП-а који су у овом периоду развили или наставили своју делатност. То је био случај пре свега са НОО-има, НОФ-ом, скојевским организацијама и ћелијама КПЈ које су ширили своју делатност и по најзабаченијим селима јужне Србије. Рад КПЈ у јужној Србији већ је прилично разјашњен. Посебно је драгоцен рад Х. Ракића: „Рад КПЈ лесковачког округа у 1944".[82] У цитираном раду Х. Ракића се детаљно износи како се формирају партијске организације у низу села лесковачког округа нарочито од друге половине 1944. године. Не мање важни су и подаци које доноси М. Перовић за читаву јужну Србију.[83] Какво је расположење народа било према ослободилачкој борби и читавој констелацији снага јасно се види из извештаја окружног поверенства КПЈ за Лесковац од 7. марта 1944. у коме се, поред осталог, каже: „Иако наше радио вести скоро не излазе, народу је углавном познато да Црвена армија незадрживо ломи фашистичке хорде и гони ка западу. Јасно је ко води борбу противу окупатора, а величина наше НО војске и њен однос са савезницима. Говори Черчила и Симовића су позитивно одјекнули у народу, а колебљиви и непријатељски настројени повили су главу јер виде да су чињенице принудиле и Симовића да призна стварно стање у Југославији иако је и он био међу штићеницима Д. Михајловића."[84] Нарочито је значајно да су пропали покушаји Кесеровића који је заједно са Бугарима настојао да ликвидира слободну територију и разбије јединице НОВЈ. Кесеровић је морао да се повуче према Жупи, док је на ослобођеној територији настављена све шира делатност.

Правилном схватању ослободилачке борбе допринела је и чињеница што су се сви органи НОП-а трудили да укажу где је исправан пут. Тако је приликом формирања Треће јужноморавске бригаде присуствовало 5.000 сељака и сељанки.[84а] И при формирању Пете, касније Седме јужноморавске бригаде присуствовао је велики број сељака из читавог низа села.[85] Посебно је било значајно да су се партизански одреди бринули о становништву у оном крају кроз који су пролазили. Постоје подаци да је Пета јужноморавска бригада вршила реквизицију кромпира и сена од оних села и сељака који су имали тих пољопривредних производа преко својих потреба, уз објашњење, процену вредности реквириране робе и давање одговарајуће признанице. Тако су борци Пете јужноморавске бригаде априла 1944. године по други пут поделили становништву Црне Траве и Брода нових 2.000 кг жита, а предвиђали су и поделу 12.000 кг кромпира.[86]

Веома је добро био организован рад народне власти преко НОО. 16, 17. и 18. априла 1944. у лесковачком округу су

спроведени први слободни масовни избори за органе народне власти. Тада су спроведени избори у 50 села среза јабланичког на слободној територији Пусте Реке и слободном делу Јабланице.[87] Значајно је да је у Пустој Реци априла 1944. формирана стална радна бригада која је по селима обрађивала конфискована имања и пружала помоћ у окопавању кукуруза и жетви породицама чији су се чланови налазили у јединицама НОВЈ и оним породицама које нису имале радну снагу.[88] Иначе сеоски НОО су и даље имали за главни задатак организацију борбе против окупатора и домаћих издајника: недићеваца, четника и других. На зборовима, које су организовали, саветовали су сељацима да не иду на рад у Борски рудник и Немачку, да не испоручују реквирирано жито и стоку, да помажу сиромашне породице и породице бораца и погинулих, да се брину о обради земље итд.[89] Има података да су, на пример само у лесковачком округу 1944. одржана 292 збора којима је присуствовало 8.698 људи и 247 спонтаних зборова са 688 присутних.[90] О одржавању зборова извештавало је и одељење за државну заштиту недићевско Министарство унутрашњих послова.[91]

Сви органи НОП-а је требало да раде на убеђивању људи да се укључују у јединице НОВЈ. Сачувано је упутство Главног штаба НОВ и ПО Србије 1. августа 1944. упућено Окружном комитету КПЈ за Лесковац о мобилизацији људства за партизанске одреде и команде места. У њему се, поред осталог, каже: „Настојте да се развије што већа агитација за мобилизацију, за формирање нових бригада и дивизија. Услови постоје, користите повољну ситуацију, напредовање Црвене армије, савезника, распад сателита итд.[92] Захваљујући правилно организованој пропаганди многи су се добровољно јављали у јединице НОВЈ. Тако се из извештаја заменика команданта Главног штаба НОВ и ПО Србије од 1. септембра 1944. Главном штабу НОВ и ПО Србије о ситуацији у Нишу и околини види да је у том периоду било људства за једну дивизију, јер су свакодневно стизале стотине добровољаца.[93] Треба напоменути да у оним крајевима у којима се није јавио одговарајући број добровољаца извршена је мобилизација путем власти. Може се констатовати да у неким крајевима није ни било потребно вршити мобилизацију путем власти. До тога је долазило због тога што су се у јужној Србији многи крајеви од почетка ослободилачке борбе определили за њу. То се пре свега односи на Црну Траву. Тако у заповести штаба 25. НО дивизије од 6. августа 1944. штабовима 16, 18. и 19. српске НО бригаде се наређује да на територији Црне Траве — Брода и Доброг Поља не врше присилну реквизицију јер су се становници тих подручја већ три године налазили у редовима снага НОВЈ.[94]

*

* *

Иако нема довољно статистичких података ипак се може са сигурношћу закључити да су сељаци у јужној Србији чинили преко две трећине бораца у редовима револуције. Значајно је да су се сељаци определили за ослободилачку борбу већ на почетку партизанских оружаних акција. Оно није испољило знаке колебања као што је то био случај у неким другим крајевима Југославије. Томе је допринело њихово тешко материјално стање (сељаци беземљаши, сељаци полунадничари и ситни сељаци) чија се револуционарна свест изграђивала заједно са радничком класом. Томе је несумњиво допринео и велики број печалбара из овога краја.

Живећи у тешким економским условима, а повезано са радништвом, сељаштво је од почетка до краја рата у већини било за ослободилачку борбу активно као борци НОВЈ или као његови симпатизери и чланови НОО и других органа НОП-а. Као такви они нису одавали окупатору и његовим сарадницима где се налазе партизани чак ни у случају да су знали да им прете велике репресалије као што је то био случај са Бојником, чији су сви становници били побијени, а куће попаљене и низ других села на територији јужне Србије. Четничке јединице које су такође образоване у јужној Србији као и квислиншке власти нису имале ауторитета и оне су своје редове попуњавале једино присилном мобилизацијом. И да би прехранили своје јединице четнички штабови су се служили присилном реквизицијом, заправо одузимањем свега на шта би наишли код сељака.

Из изнетог се јасно види да су у селима били значајни пунктови илегалног рада и главне базе партизанског одреда, што је било од неоцењиве важности за развитак народноослободилачког рата и револуције у јужној Србији.

(Ово се нарочито односи на нишки и лесковачки округ).

Посебно су били значајни напори органа НОП-а да летина сељака не доспе у руке квислиншких власти и окупатора. У том циљу је била разрађена специјално широка акција која се испољавала путем издавања прогласа, летака, упутстава, наредаба и говорима на зборовима и конференцијама на којима је указивано шта значи испорука житарица и других прехрамбених производа окупаторима и њиховим сарадницима.

НАПОМЕНЕ

1. **К. Маркс** и **Ф. Енгелс**, Манифест Комунистичке партије, Изабрана дела, I, Култура, 1949, Београд, 29.

2. **Ф. Енгелс**, Сељачко питање у Француској и Немачкој, Изабрана дела, Култура, Београд, 1950, II, стр. 411.

3. **В. И. Љењин**, Сверуски конгрес о ваншколском образовању, (Љењин и Стаљин, Сељачко питање) стр. 15.

4. **В. И. Љењин**, Економија и политика у епоси диктатуре пролетаријата 1919, Изабрана дела, Култура, Београд, 1960, к-13, 280.

5. **В. И. Љењин**, Две тактике социјал-демократије у демократској револуцији, Изабрана дела, Београд, 1960, к-5, 85—86.

6. **К. Маркс** и **Ф. Енгелс**, Манифест комунистичке партије, 25.

7. **Ф. Енгелс**, Сељачко питање у Француској и Немачкој, 411—430.

8. **В. И. Љењин**, Првобитни нацрт теза о аграрном питању (за други конгрес Комунистичке интернационале) Изабрана дела, Београд, 1960, к-13, 578—581.

9. **М. Перовић**, Лесковац у рату и револуцији, 1968, Београд, 70.

10. **М. Перовић**, Јужна Србија, 1961, Нолит, Просвета, XXVI и XXVII. М. Перовић наводи леп пример како је капитализам продро у лесковачка села и расточио их тако да су сељаци из околине Лесковца у 90% били вечити надничари који су износили своје производе и продавали их у граду. Исти аутор даље констатује да су 2.000 хектара сељачке земље поседовали индустријалци, трговци и грађани у власотиначком срезу, док је преко 2.000 сељака са земљиштем мањим од једног хектара. М. Перовић, Јужна Србија, 8.

11. **М. Перовић**, Јужна Србија, 13—14.

12. **Х. Ракић**, Комунистичка партија у лесковачком округу 1941. (Лесковачки зборник, 1966, VI), 8.

13. **Зборник докумената и података о НОР-у југословенских народа** (даље **Зб. НОР**), I, док., 1, стр. 12. Крајем јуна били су успостављени партизански активи у селима Брзи, Бунуши, Радоњици, Накривањском Чифлуку, Стројковцу, Пресечини и Мирошевцу. **(Х. Ракић**, Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја у 1941, Лесковачки зборник, 1961, I, 84.

14. **Зб. НОР**, I, стр. 21.

15. **Архив радничког покрета** (даље **АРП**), Србија, II/264.

16. Исто.

17. **АРП**, Србија, II/272 и **М. Перовић**, Лесковац у рату и револуцији, 98.

18. Исто.

19. Исто. Упор. **Х. Ракић**, Рад КПЈ у лесковачком округу у 1941, Лесковачки зборник, 1966, VI, 12. У то време основан је скојевски омладински рад у следећим селима Поречја: Брзи, Турековцу, Горини, Радоњици, Бунуши, Чукљенику, Накривњу, Великом Трњану, Доњој Јајни, и Шишинцу. **Х. Ракић**, Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја у 1941, Лесковачки зборник, 1961, I, 85. Значајно је да је 28. VII 1941. на планини Кукавици ради формирања партизанског одреда Драги Стаменковић, члан Окружног комитета КПЈ Лесковац одржао партијске састанке са члановима КПЈ и активистима у Лесковцу и у селима Доброј Води, Придворици, Новој Тополи, Доњем Коњувцу, Лецу, Лебану и Вучју. Д. Стаменковић је пренео одлуку о потреби одласка чланова КПЈ и активиста на Кукавицу. **С. Николић, Х. Ракић** и **Ј. Стефановић**, Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1941, Лесковац, 1966, 39. Карактеристично је да су у периоду од 10—15. VII 1941. скојевци села Печењевца разнели пароле са натписом: „Доле фашизам!, „Ми и Руси 200 милиона", „Живео СССР" итд. Ове пароле су излепили по селима: Чифлук, Разгојна, Граданица, Топоница, Брестовац, Липовица итд. **Х. Ракић**, Хронологија догађаја из НОР-а у бившој општини Брестовац 1941—1945, Лесковачки зборник, 1966, VI, 76. Група скојеваца села Белановца је током јула 1941. излепила летке и пароле с позивом на устанак у десетак села Лесковца. **Х. Ракић**, Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја у 1941, 85.

20. **Ј. Јовић**, Власотинце и околина 1941, Лесковачки зборник, 1966, VI, 33.

21. Међутим, овде нам није намера да говоримо о улози сеоских одбора чија је делатност у јужној Србији разјашњена у више радова: **С. Крстић**, Рађање и развијање народне власти у лесковачком округу 1941, Лесковачки зборник, 1961, I, 63—70; **С.** и **Б. Крстић**, Устанак народа Југославије 1941, к. II, 1964, Београд, 175, **С. Николић**, НОБ у лесковачком крају у 1941, Лесковачки зборник, 1961, I, 43—62; **М. Перовић**, Јужна Србија, 155—156; **С. Николић, Х. Ракић** и **Стефановић**, Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1941, Лесковац, 1966, **Б. Стаменковић**, Народна власт на територији Заплања у време ослободилачког рата, Нишки зборник бр. 1, 1973, стр. 147—154.

22. **АРП**, Србија, II/15.

23. **АРП**, Србија, II/17.

24. **С. Николић, Х. Ракић** и **Ј. Стефановић**, Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1941, 52.

25. **Х. Ракић**, Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја у 1941, 87.

26. **Н. Илић**, Помоћне партизанске десетине и чете у Јужном поморављу 1941—1942, Лесковачки зборник, 1964, IV, 14.

27. Као напомена 25, стр. 71—72.

28. Тако су 5. XII 1941, његови припадници обишли следећа села: Ступницу, Јарсеново, Липовицу, Комарицу, Личје, Драговље, Велики и Мали Крчимир, Горњи и Доњи Присјан, Завидинце, Равну Дубраву, Штрбовац и др. и одржали зборове. **М. Перовић**, Јужна

Србија, 117. О одржаним зборовима и конференцијама у том периоду видети и **Д. Дејановић,** Заплање слободна територија, Нишки зборник, 1973, број 1, стр. 140—147 и **Б. Стаменковић,** Народна власт на територији Заплања за време ослободилачког рата, Нишки зборник, бр. 1, 1973, 147—154.

29. Исто.

30. **АРП,** Србија,II/273.

31. **М. Перовић,** Лесковац у рату и револуцији, 143.

32. Исто.

33. **М. Перовић,** Јужна Србија, **Х. Ракић,** Помоћне оружане снаге партизанских одреда у лесковачком крају 1941—1942, НОР и револуција у Србији 1941 — 1945, Београд, 1972, 241 — 250.

34. **Зб. НОР,** I/3, 1, стр. 7.

35. **Зб. НОР,** I/3, 2, 11.

36. **Зб. НОР,** I/3, 9, 31.

37. Исто, 22, стр. 62.

38. Исто, 43, 123.

39. Исто, 44 ,129—131.

40. **С. Николић, Х. Ракић** и **Ј. Стефановић,** Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1942, Лесковац, 1967, 72.

41. Исто, 73.

42. **Зб НОР,** I/3, 79, 243.

43. **ЈРП,** Србија, II/268.

44. Као напомена 40, стр. 100.

45. Види наређење Главног штаба НОП одреда Србије од 12. јула 1942. штабовима НОП одреда у Србији за спасавање летине од окупатора, **Зб. НОР,** I/4, 15—16.

46. **АРП,** Србија, II/271.

47. Исто.

47а. **Зб. НОР,** I/20, 40, 175.

48. **М. Борковић,** Ској и омладински покрет у Србији 1941 — 1945, Београд, 1970, 144.

49. **Зб. НОР,** I/4, 81, 270—271.

50. Исто.

51. **Архив Војноисторијског института** (даље **АВИИ,** к-1642, 1/1-7/1 и **С. Николић, Х. Ракић** и **Ј. Стефановић,** Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1942, 116.

52. **Зб. НОР,** I/4, 47, 161—162.

53. Исто.

54. **Зб. НОР,** I/4, 49, 168.

55. **Зб. НОР,** I/21, 41, 343.

56. Вид. **Зб. НОР,** I/4, 324—325; Исто, I/4, 104, 332; Исто, I/4, 105, 334; Исто, I/4, 113, 354; Исто, I/4, 116, 361, Исто, I/4, 127, 382; Исто, I/4, 141, 403; Исто, I/4, 152, 416; **Н. Илић,** Јабланичко-пасјачки НОП одред 1942/1943, Лесковачки зборник, IX, 169, 135—164; **Н. Илић,** Борбе и активности лесковачког партизанског одреда (мај 1942 — фебруар 1943), Лесковачки зборник, X, 1970, 83—105 и **Х. Ракић,** Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја у 1942, Лесковачки зборник 1962, II, 98—109.

57. **С. Николић, Х. Ракић** и **Ј. Стефановић,** Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1942, 139. Упор. **Зб. НОР,** I/20, 59, 242—244, Исто, I/20, 61, 254—256, и Исто, I/20, 62, 258.

58. **С. Николић, Х. Ракић** и **Ј. Стефановић,** Хронологија НОР-а и револуције на југу Србије 1942, 129.

59. **Зб. НОР,** I/5. 13. 49.

60. **Архив Србије** (даље **АС**), ПКС, 304 и **М. Борковић,** КПЈ у Србији као организатор НОБ (јануар — децембар 1943), Токови револуције, бр. VIII, 1972. 60.

61. **АС,** ПКС-305, Упор. Извештај Окружног комитета КПЈ за Лесковац од 14. VI 1943. ПК КПЈ за Србију да је делатност одреда била нарочито успешна у родном месту Косте Пећанца и Механама у којој су одржали успелу конференцију са 45 људи, у Пролому са 60, у Арбанашкој са 30, у Товрљанама са 30, у Крушевици са 50 и у Рграју са 40 сељака и сељанки. **Бб. НОР,** I/5, 65, 195. Упор. **Зб. НОР,** I/21, 45, 364.

62. **Зб. НОР,** I/5, 64, 192 и АС, 4366.

63. **Зб. НОР,** I/20, 93, 373, и АШ, 80.

64. **М. Перовић,** Јужна Србија, 292.

65. **Зб. НОР,** I/21, 389 — 390.

66. **М. Борковић,** СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941 — 1945, 211—213. М. Борковић наводи да су омладинци из села Коњарника у октобру запалили у селу Бадњевцу намирнице реквириране за потребе Бугара и пребацили их на Пасјачу партизанима. **М. Борковић,** н. д., 243.

67. **М. Борковић,** н. д., 243.

68. **М. Перовић,** Јужна Србија, 321.

69. Исто, 249 — 287.

70. **Зб. НОР,** I/21, 468.

71. **Зб. НОР,** I/21, 69, 471.

72. Исто, I/5, 120, 344 — 345.

73. Исто, 138, 388 — 389. У исто време 5. децембра 1943. изишла је и наредба 3. батаљона Првог јужноморавског НОП одреда о забрани чувања железничке пруге од стране сеоских стража. **Зб. НОР,** I/5, 139, 389 — 390.

74. Исто, I/5, 133, 377.

75. Исто, 379.

76. Исто, I/5, 134, 380 и Исто, 141, 392—393.

77. Исто, I/5, 141, 392 — 393.

78. И окупатор и његови квислиншки органи су доносили извештаје о њиховом одржавању. Вид. **Зб. НОР,** I/21, 81, 533, Исто, I/21, 78, 513 — 514; Исто, /I21, 80, 523, Исто, I/21, 558. Вид. и **Р. Костадиновић,** Црна Трава и Црнотравци, Лесковац, 1968- 268 — 271.

80. **Х. Ракић,** Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја у 1943, Лесковачки зборник, 1963, III, 54.

81. **М. Борковић,** Ској и омладински покрет, 243.

82. **Х. Ракић,** Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја у 1943, Лесковачки зборник, 1963, III, 57. Ппор. **М. Перовић,** Јужна Србија, 322.

83. **Х. Ракић,** Рад КПЈ у 1943, Лесковачки зборник, 1968, VIII, 229 — 242. Вид. и **Х. Ракић,** Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције лесковачког краја у 1944, Лесковачки зборник, 1964, IV, 26 — 45.

84. **М. Перовић,** Јужна Србија, 374 — 85.

85. **Зб. НОР,** I/20, 141, 501.

86. **М. Перовић,** Јужна Србија, 332.

87. **Зб. НОР,** I/7, 15, 55.

88. Исто, I/20, 144, 543.

89. На изборима је од 15.496 гласача гласало 10.089 бирача. **М. Перовић,** Јужна Србија, 370. О раду сеоских одбора видети и **Н. П. Илић,** Улога, значај и задаци сеоских НОО

за време НОР-а и револуције у лесковачком округу (Лесковачки зборник, 1972, XII, 147 — 151).

90. **Х. Ракић,** Хронологија догађаја из НОР-а и народне револуције у лесковачком крају у 1944, Лесковачки зборник, 1964, IV, (30).

91. **Н. П. Илић,** н. д., 147 — 148.

92. **Х. Ракић,** Рад КПЈ лесковачког округа у 1944, (Лесковачки зборник, 1968, VIII, 238).

93. Тих извештаја има више. Вид. неке од њих: за округ нишки, **Зб. НОР,** I/21, 85, 570; Исто I/21, 86, 579; и I/21, 94, 625 — 626 за округ крушевачки **Зб. НОР,** I/21, 90, стр. 607 — 608.

94. **Зб. НОР,** I/9, 52, 119.

95. **Зб. НОР,** I/11, 93, 224 — 225.

96. **Зб. НОР,** I/9, 86, 199.

Dr Milica Bodrožić

BAUERNSCHAFT IN SÜDSERBIEN 1941 — 1944

Südserbien war sowie die übrigen Gebiete Jugoslawiens ein ausgesprochens Bauernland mit über 76% der Dorfbeweohner. Auch in den Jahren vor dem Kriegsausbruch bestand die Kommunistische Partei Jugoslawiens darauf, der Bauernschaft Südserbiens auf den richtigen Weg und die Notwendigkeit einer regen Mitarbeit mit der Arbeiterschaft hinauzweisen. Die KPJ übte einen ziemlich starken Einfluss auf das Dorf aus, indem es eine unerschöpfliche Reserve zur Gründung der Partisaneneinheiten und deren Verpflegung wurde. Die Partei ist zur Zeit der Vorbereitung des Aufstandes besonders auf dem Dorf täting, obwohl die Bedingungen während der Okkupation ihre Arbeit beschwerten. Es wurden Versammlungen und Konferenzen in Dörfern veranstaltet, wo Parteibekanntmachungen gelesen wurden. Vog grosser Bedeutung ist die Gründung der Volksbefreiungsausschüsse in Dörfern in befreiten Gebieten Südserbiens, die eine neue revolutionäre Obrigkeit darstellten. Bauern auch einen bedeutenden Teil der Partisanenabteilungen. Eeine besondere Bedeutung hatten für Südserbien auch Hilfspartisanenzehner, die auch »Dorfs« — oder »Ortspartisanenzehner« benannt wurden, weil sie gegründet wurden, um einige Dörfer zu verteidigen. Im Laufe des Freiheitskrieges wurde das Volk in Serbien durch Bekanntmachungen, Befehle, Hinweise auf Versammlungen und Konferenzen in Dörfern gemahnt, die Ernte vor der Hand des Okkupanten und seiner Mitarbeiter zu retten.

Др Петар Качавенда

Ској лесковачког округа у НОП одредима 1941. године

Овим саопштењем настојаћемо да прикажемо учешће и основне активности Скоја са територије округа Лесковац у устанку 1941. године. Чланови Скоја на овој територији, као и у осталим крајевима Југославије били су покретачи и носиоци бројних активности у устаничкој 1941. години. Руковођени КПЈ, Централним комитетом Скоја, покрајинским, обласним и окружним руководствима КПЈ и Скоја, млади чланови Скоја и КПЈ дали су огромни допринос победи ослободилачке и револуционарне платформе КПЈ у току НОР и социјалистичке револуције, 1941—1945. године.

Масовно учешће Скоја и младе генерације у борби за ослобођење народа Југославије од окупатора у току другог светског рата, било је у многоме резултат револуционарне борбе и остварених успеха у периоду између два рата, а посебно уочи другог светског рата. Упорном борбом за унутрашњу изградњу, идејно и акционо јединство и перманентним сукобима са режимима Краљевине Југославије у којима су давали животе његови најистакнутији чланови, Ској је стекао драгоцено искуство, које му је омогућило да у условима НОР и социјалистичке револуције оствари руководећу улогу у масама омладине из класних и сталешких структура, мобилише је у борбу и постане бројно и идејно главни ослонац КПЈ у остваривању њене политике.

Окупацијом Југославије од стране Немачке, Италије, Мађарске и Бугарске, битно су се изменили услови за даљи развитак и активност КПЈ и Скоја. Због тога је Централни комитет Скоја, предузео мере да што пре успостави сталне и сигурне везе са нижим руководствима и да организациону структуру Скоја прилагоди новим условима. Одмах после априлског рата из којег је Ској изашао углавном са очуваним својим чланством и кадровима и са још већим угледом међу масама омладине, Централни комитет Скоја је уз помоћ Комитета КПЈ успоставио и обезбедио везе са покрајинским комитетима, као и покрајински са обласним и окружним комитетима и остварени су у то време чвршћи контакти са партијским руководствима и организацијама. То је било од непроцењивог значаја за функционисање и активност организација Скоја, јер им је омогућена помоћ виших руководстава КПЈ и Скоја. Осим тога, на састанцима, саветовањима и конференцијама, који су одржавани широм земље у периоду од априлског рата до устанка, присуствовали су и истакнути руководиоци омладинског покрета који су својим искуством и познавањем политике КПЈ, пружали помоћ руководствима и организацијама Скоја на терену.

У то време у граду Лесковцу и на територији округа, деловала је доста бројна и јака организација Скоја. У периоду од априлског рата до устанка, само на територији Месног комитета Скоја Лесковац, било је око 300 чланова Скоја. Од тог броја у гимназији је било око 100 организованих омладинаца, а организациона структура Скоја била је прилагођена условима рада у граду. Постојала су три рејонска актива Скоја са руководствима, а радом међу средњошколском омладином руководио је посебан актив Скоја. Окружни комитет Скоја за Лесковац, основан је маја 1941. године и одмах је организовао и спроводио активност у селима Црне Траве и Поречја и проширио већ постојеће организације у Вучју, Белановцу, Мирошевцу, Јабланици и другим местима.

За рад са сеоском омладином постојао је посебан актив састављен од седам способнијих и идеолошко политички изграђених младих чланова КПЈ, који су били под директним руководством Окружног комитета Скоја Лесковац.[1]

Спроводећи одлуке ЦК КПЈ, ЦК Скоја и ПК КПЈ за Србију о организовању припрема за оружану борбу, ПК Скоја за Србију одржао је 24. јуна 1941. године састанак, на коме је закључено да се окружним и среским комитетима Скоја пружи највећа могућа помоћ. И пре овог састанка већ су се поједини чланови ПК Скоја за Србију налазили на терену и присуствовали партијским и скојевским састанцима и саветовањима, на којима се расправљало о раније добијеним задацима на спровођењу припрема за оружану борбу. Та саветовања су била драгоцена помоћ руководствима Скоја, јер су на њима били детаљније упознавани са задацима и начином њиховог остварења на терену.

За окружну организацију Скоја Лесковац, од посебног значаја било је Окружно саветовање КПЈ у селу Братмиловцу, недалеко од Лесковца, које је одржао Драги Стаменковић 22. јуна 1941, Овом састанку је присуствовало око 20 чланова ОК КПЈ и ОК Скоја, који су износили своја мишљења и ставове о активности КПЈ и Скоја у припремама за оружану борбу, о прилагођавању организационе структуре и раду организације КПЈ и Скоја у условима окупације земље и низу других организационих и политичких питања и задатака. Овај састанак и многи други слични састанци који су се одржавали широм Југославије и пре напада Немачке на СССР, речито показују да је КПЈ под руководством њеног генералног секретара Јосипа Броза Тита, самостално и самоиницијативно, не чекајући позив са стране, вршила припреме и припремала своје чланство и чланство Скоја и остале патриоте за покретање оружане борбе за ослобођење земље од окупатора и за коренит друштвени преображај на новим социјалистичким основама.[2]

Настављајући убрзаним темпом завршне припреме за отпочињање оружане борбе, одржано је 12/13 јула омладинско саветовање у Винарачкој Мири, крај Лесковца, коме су поред делегата са територије целог округа, присуствовали Драги Стаменковић и Бошко Крстић у име ОК КПЈ Лесковац. Поред анализе остварених резултата у дотадашњој активности на припремању устанка, на саветовању је закључено да се настави са још упорнијим радом на окупљању младих људи и њиховом припремању за извођење борбених акција и за одлазак у НОП одред. Ступање младих у оружану борбу током јула и августа месеца, показује да је ова конференција, као и све друге одржане на овој територији, имала знатног утицаја на целокупну активност омладине, а посебно у њеном односу према ослободилачкој борби народа и одласку у НОП одред. У циљу што успешнијег спровођења постављених задатака на саветовању ОК КПЈ и омладинском саветовању, Драги Стаменковић је обишао активе Скоја у Лесковцу и околним селима, затим Јабланицу, Пусту Реку и Поречје, Вучје и друга места и формирао „војно-револуционарне групе", чији састав су сачињавали углавном млади људи.[3]

Крајем јула 1941. после првих успешно изведених акција: паљење пшенице, непријатељске штампе, убиства полицијског агента Михајла Борђевића — Ђуђулије и других акција у којима су учествовали чланови Скоја и омладинци, Окружни комитет КПЈ за Лесковац издао је проглас са позивом народу Лесковца и омладине на устанак против окупатора. У прогласу се ОК КПЈ посебно обратио омладини, која је већ у припремном периоду за устанак и у првим акцијама које су у јулу 1941. изведене на територији округа Лесковац и у самом граду испољила храброст, неустрашивост и спремност да се под руководством КПЈ и Скоја бори за ослобођење земље и нови живот достојан човека. Обраћајући се омладини, ОК КПЈ је, између осталог, истицао:...„Омладинци, ви сте народна нада и узданица. То непријатељ добро зна. Зато он за вас и спрема ратне логоре и обавезну радну службу за сву омладину. Хоће да му радите бесплатно. Тера вас у Немачку на рад да тамо изгубите своје животе. Не дајте се преварити и ухватити у фашистичку клопку. Ви сви треба да се сврстате у борбене редове против фашизма, вашег и народног највећег непријатеља. Улазите у партизанске оружане одреде и борите се за слободу и националну независност свога народа. Ваша љубав и оданост народу мора да дође до изражаја, кроз дела и кроз акције. У бој! У бој омладино против не-

пријатеља, тако вас зове глас наше јуначке партије и нашег слободољубивог народа. Нека нико не изостане из борбе. Нека свако од вас учини све што може сада је час"... каже се у прогласу ОК КПЈ Лесковац.[4]

Одмах чим је проглас одштампан чланови КПЈ и Скоја су га разделили и отпочели су са организовањем бројних акција, које су оставиле значајан утисак у народу и утицале на подизање борбеног морала међу омладином и становништвом. Истаћи ћемо само неке од бројних акција које су у то време извели омладинци у Лесковцу и на територији њеног округа, као: ломљење путних знакова у Лесковцу, убацивање шмиргл-песка у осовине и мазалице вагона на железничкој станици у Лесковцу, који су служили окупатору за превоз војних снага; наоружања и материјалних добара, лепљење плаката и писање парола у селима у околини Лесковца са позивом на устанак, паљење окупаторских новина на мосту на р. Власини у време пазарног дана када је у близини догађаја било мноштво људи, нарочито из села.[5]

У току јула 1941. одржани су састанци актива Скоја, на којима се договарало о одласку у НОП одред. Најбољи чланови „војно-револуционарних група" одлазили су у оружану борбу Већ 22. јула 1941. у Лесковцу се пријавило за одлазак у НОП одред, 30 чланова Скоја и три члана КПЈ. На дан формирања Лесковачког НОП одреда 10. августа 1941, на планини Кукавици (отуд и назив за одред — Кукавички), јачине око 70 бораца, већину су сачињавали млади људи из Лесковца, Јабланице и Пусте Реке[6] Од формирања одреда па до краја 1941. радом организација Скоја и партизанских активиста, Вучје и Поречје је дало у састав одреда 182 активна борца, од којих је 110 било до 20 година старости. Осим тога, било је много више омладинаца бораца који су одржавали сталну везу са одредом и са њим учествовали у неким од акција које је одред изводио. Почетком августа 1941. једна група омладинаца из Горње Јабланице и група Дреновачких омладинаца, ступиле су у Топлички НОП одред, који је на дан формирања 3. августа 1941. имао 26 бораца, углавном омладинаца, а септембра месеца сви чланови актива из истог места отишли су у Бабички НОП одред. Током октобра из Горње Јабланице отишла је у Јабланички НОП одред друга десетина омладинаца.[8]

Поред учешћа у борбама које је одред водио, наоружане десетине на терену округа Лесковац, под руководством Жике Илића, члана Окружног комитета Скоја, успешно су извеле низ акција у јесен 1941. У току септембра месеца ударне групе су спалиле општинске архиве у преко осам места и учествовале су са НОП одредом у рушењу железничке пруге. Једна од највећих и најзначајнијих акција коју је извело око 70 наоружаних омладинаца, била је напад на четнике Косте Миловановића — Пећанца у месту Лапотинцу 8/9 октобра 1941. године. У овој акцији било је заробљено 35 четника — већином сељака, разоружано и после њиховог обећања да се неће више борити против партизана пустили су их кућама. После ове акције, омладинци ударних десетина ступили су у Лесковачки и Бабички НОП одред и сачињавали су њихово борбено језгро.[5] Од августа до октобра 1941. из илегалних десетина, којих је крајем јуна у Лесковцу било 16, отишло је у Лесковачки (Кукавички) НОП одред око 40, а у Бабички НОП одред око 30 бораца.[10]

Успешно изведене борбене акције партизанских јединица у лето 1941. и касније, знатно су утицале на пораст НОП одреда у јужној Србији. Ослобођењем Прокупља, 9. октобра 1941, још су се више побољшале могућности за мобилизацију омладине у НОП одреде на овом подручју и на територији јужне Србије. Само из Прокупља, отишло је у партизане око 200 људи, од којих је највише било омладинаца, који су ступили у Топлички НОП одред.[11] О расположењу народа и омладине за борбу против окупатора у овом крају, у извештају Окружног комитета КПЈ за округ Ниш, од 23. децембра 1941. године, између осталог пише: ...„У прокупачком и добричком срезу готово све симпатије су на нашој страни, у Косаничком око 60%. Но и то становништво, које нас симпатише, може се поделити у три групе: Пасјача и Видојевица — становништво спремно да се бори, према Јастребцу — да даје добру подршку, да учествује у борби, но не у тежим акцијама, док је у Добричу још слабије — даће само моралну и материјалну помоћ...".[12] О расположењу народа за борбу, писали су и непријатељи НОП у својим извештајима. Тако у извештају Министарства унутрашњих послова Недићеве владе од краја 1941, о расположењу сељака овог краја, између оста-

лог пише, да се „поуздано зна да у партизанима у Топлици има 400 сељака".[13]

Формирањем Бабичког НОП одреда, 20. септембра 1941, од делова Лесковачког одреда, у јачини око 70 бораца, услови за мобилизацију људства су се знатно побољшали. Ударну снагу овог НОП одреда сачињавали су борци Лесковачког НОП одреда са територије округа Врање, од којих је само из Врања отишло у партизане 30 бораца. Овај одред су такође попуњавали и омладинци из Црне Траве.[14] Деловање Бабичког НОП одреда снажно је утицало на расположење сеоског становништва према НОП у јесен 1941, што се позитивно одразило и на мобилизацију омладине. Упорним објашњавањем циљева НОП-а, људи су постајали слободнији, поверљивији, а посебно омладина, што је утицало на пораст Бабичког одреда, који је на овај терен дошао са око 70 бораца, а само за 10 дана одред је нарастао на 150 бораца. Већ средином новембра 1941. године, Лесковачки НОП одред је имао око 300, а Бабички преко 250 бораца. У извештају о акцијама Бабичког НОП одреда за месец децембар 1941, Покрајинском комитету КПЈ за Србију о расположењу народа и мобилизације омладине у овом крају, каже се између осталог: . . .„Са овим радом (односи се на рад по селима — ПК) у почетку је ишло доста тешко, јер је овај крај био политички врло заостао и необрађен. Постепено људи су се ослободили, нарочито омладина. Одред је почео нагло да расте. Када смо прешли на овај терен, било нас је око 70, а ускоро затим (за 10 дана) одред је нарастао на 150 људи, што је доказ да је и овај крај увидео да је ово заиста права борба српског народа за ослобођење. . ."[15]

До краја 1941. НОП одреди на југу Србије стално су повећавали своју ударну моћ, вршећи у првом реду мобилизацију омладине, која је све више испољавала спремност да активно учествује у ослобођењу земље од окупатора и његових домаћих сарадника. Такав однос народа и омладине према оружаној борби, коме су чланови КПЈ и Скоја стално објашњавали њене циљеве, омогућио је формирање нових одреда: Сврљишког (10. октобра), и Јабланичког (21. октобра) од 50 бораца, тако да је 1941. у овом делу Србије било око 1.100 бораца НОП одреда. До краја 1941. у саставу НОП одреда, борило се и око 50 жена, већином омладинки. Највише жена је било у Лесковачком НОП одреду. Долазак у одреде толиког броја жена већ у устанку 1941. било је од посебног значаја за мобилизацију женске омладине и за развијање партијско-политичког рада у НОП одредима и на терену, јер су прве жене борци биле искусни и у многим акцијама до рата и у периоду припрема за устанак прекаљени партијски и скојевски радници. Ступањем у НОП одреде омладинке су учествовале у свим борбеним акцијама, које су изводиле њихове јединице, као борци с пушком у руци, стражари у патролама и извиђању, политички радници на терену, политички делегати десетина, скојевски и партијски радници у одредима и на ослобођеној и неослобођеној територији.[16]

Ступањем у НОП одреде, жене су својим радом и борбом, упорношћу и истрајношћу, коју су показивали у обављању разноврсних послова, које је захтевала борба против окупатора и домаћих издајника у устанку 1941, врло брзо освајале симпатије и поштовање бораца, па и оних који су имали одређене резерве и сумње у могућност жена да са пушком у руци ратују и да издрже све напоре које је захтевала борба против јачег и бројнијег непријатеља, који је стално испољавао крајњу суровост. Пример првих партизанки, био је путоказ осталим женама и у многоме је допринео развијању интересовања за политичка збивања међу женском омладином и њеном укључивању у активност НОП-а.

Одласком у оружану борбу 1941. жене су испољиле велику храброст, јер су тим чином храбро ломиле све препреке и превазилазиле дотадашњи неравноправан положај жене у породици и друштву, који им вековима није дозвољавао да развијају и обогаћују своју личност. Храбрим ломљењем разних предрасуда у својим срединама и активним учешћем у оружаној борби већ у устанку 1941. жене чланови КПЈ и Скоја су са осталим женског покрета у нас и његовој улози у НОР и социјалистичкој револуцији у Југославији 1941—1945.

О социјалној структури првих бораца НОП одреда на терену округа Лесковац нема потребних података, тако да је веома тешко приказати из којих су све слојева одлазили омладинци у партизанске јединице. Међутим, из постојећих, врло оскудних података, могуће је дати приближно тачну оцену о социјалној припадности првих бораца НОП одреда. На овом терену је слично

као и у осталим крајевима Србије, социјална структура бораца НОП одреда у лето 1941. била радничко-ђачка, с тим што су међу ђачком и студентском омладином била већином деца из сеоских породица, што је било од значаја за ширење утицаја ослободилачке линије КПЈ међу сеоским становништвом. Масовнијим ступањем у НОП одреде сеоске омладине у јесен 1941, социјални састав бораца НОП одреда био је измењен, тако да је већина њих била из сеоских породица. То нам показује да је Ској већ 1941. израстао у руководећу снагу међу омладином и уз сталну помоћ КПЈ створио услове за снажење својих организација пријемом у чланство Скоја напредних и борбених омладинаца и омладинки из сеоских породица. Успостављањем снажних упоришта у селима, међу сеоским становништвом била је већ у устанку 1941. створена широка основа за даљи развој НОП и његових оружаних снага, без обзира на повремене тешкоће и губитке које је у тешким борбама са бројно надмоћнијим и боље технички опремљеним окупаторима, подносио НОП на овом терену. Ској и млади људи лесковачког округа били су 1941, као и њихови вршњаци широм Југославије, најснажнији ослонац КПЈ у реализацији њене ослободилачке платформе и најхрабрији и најупорнији борци за нове друштвене односе који су настајали са борбом против окупатора и домаћих издајника у устанку 1941.

Организациона изградња Скоја у НОО одредима

У првим НОП одредима на југу Србије исто тако и у другим крајевима Југославије, налазили су се бројни омладинци с различитим нивоом знања, многи од њих нису познавали вештину и начин ратовања, јер још нису били служили војску. Те младе борце требало је обучити у руковању оружјем и другим војним вештинама и васпитавати их и даље изграђивати у духу политике КПЈ и захтева народноослободилачке борбе. Сложени услови у којима је покретан и вођен оружани устанак, императивно су захтевали да се од припадника нове војске, створене из народа, изграде такви борци који ће бити спремни и способни да се за победу НОП боре не само с пушком у руци, већ и речју. Управо, од тога је у многоме зависило остварење ослободилачке платформе КПЈ и стварање и изграђивање снажне и монолитне НО војске способне да се одлучно бори за остварење националне слободе народа и њихов бољи живот.

Због тога је Ској у условима оружане борбе и формирања првих партизанских јединица, морао уз помоћ КПЈ да проналази нове форме активности, које би најадекватније одговарале ратним условима и војној организацији. У одређивању облика и садржаја активности Скоја у НОП одредима, ЦК Ској је полазио од захтева, како Ској у војним јединицама оспособити да најефикасније доприноси остварењу политике КПЈ у развоју оружаних снага и НОР у целини. Искуства из првих месеци деловања НОП одреда (јун-август 1941) показала су да је за остварење руководеће улоге Скоја међу омладином и њено стално мобилисање у оружану борбу, неопходно да се чланови Скоја поред храбрости, исказују и на другим активностима које је наметао живот и борба војних јединица и развој унутрашњих и међународних догађаја.

У извршавању својих задатака на плану развоја и јачања партизанских јединица, Ској је већ у лето 1941. отпочео прилагођавати своје организације и њихову активност ратним условима. У том правцу био је усмерен део напора организација Скоја у јесен 1941. године. На темељу дотадашњих искустава потреба даљег развоја оружаног устанка и организација и активности омладине у НОП одредима, ЦК Скоја је 30. августа 1941. упутио директивно писмо свим покрајинским комитетима Скоја у коме је одредио делокруг рада и основне дужности организацијама Скоја у НОП одредима. Ово писмо су и покрајинска руководства КПЈ издала као своју директиву, што показује колики је значај придаван организовању и делатности чланова Скоја и неорганизованих омладинаца у НОП одредима. Покрајински комитети Скоја су преко окружних комитета Скоја одмах предузели потребне мере да се ово директивно писмо ЦК Скоја спроведе у пракси. Већ почетком септембра 1941. године, ПК Скоја за Србију доставио је Окружном комитету Скоја за Лесковац директивно писмо ЦК Скоја са задатком да га спроведу у живот. На крају садржаја директивног писма ЦК Скоја, ПК Скоја за Србију је писало: „Ми вас позивамо, другови, да преко свога партизанског руководства хитно известите о

свему овоме наше другове у одредима вашег краја и поставите пред њих горње задатке"...[17]

У уводном делу писма ЦК Скоја је истакао значај учешћа омладине у оружаној борби, која има ...„силан одјек на најшире омладинске масе, а нарочито јак непосредни утицај на народ и омладину у оној области у којој се развијају", и даље ...„Наши чланови који се данас са оружјем у руци боре за слободу свога народа, високо су уздигли и понели заставу Скоја". Истичући борбеност и храброст чланова Скоја и младих људи у саставу НОП одреда, као пример осталој омладини, ЦК Скоја је скренуо пажњу да „њихова политичка активност у партизанским одредима, као и изван њих међу становништвом још се ни издалека довољно не осећа..." Полазећи од тих захтева ЦК Скоја је ставио у задатак Покрајинским комитетима Скоја, да у договору са партијским покрајинским руководствима спроведу следеће мере:

...„I. Унутар свих партизанских одреда који дејствују на вашем подручју имају се одмах организовати скојевске јединице (активи и васпитне групе). У чланство тих јединица требају ући не само досадашњи чланови Скоја, већ и сви они млади партизани који то желе. Ове јединице биће под непосредном контролом и руководством Партије у дотичном одреду, којим ће путем добијати упутства од надлежних окружних скојевских руководстава и слати извештаје о свом раду.

II. Делокруг рада и основне дужности скојевских организација у партизанским одредима јесу:

1. Систематски рад на политичком подизању младих партизана, њихово упознавање са линијом и задацима народноослободилачких партизанских одреда, са политиком КПЈ и принципима марксизма-лењинизма.

2. Стално учвршћивање и подизање свесне гвоздене дисциплине, духа самопрегора и храбрости међу свим младим борцима једног одреда.

3. Организовање културног живота чланова одреда путем предавања, организовања слушања радио-емисија, аналфабетских течајева за неписмене борце, забава итд. Брижљиво неговање другарства и солидарности у одреду.

4. Мобилисање свих младих партизана у сталној потпори Партији у одреду; уздизање младих кадрова и њихово предлагање за чланство Партије.

5. У селима и градовима, кроз које одред пролази или у којима изводи акције, скојевска организација овог одреда мора наћи могућности да окупља омладину, објасни јој данашњи положај, циљ и задатке партизана и изведе акције. Истовремено она мора поставити темеље јединственом омладинском фронту и организацији Скоја у тим местима.

На тај начин, скојевске јединице у одредима морају постати главним помагачем КПЈ, најдисциплинованијом и најпожртвованијом ударном четом команднра и политичког комесара одреда и, истовремено, љубимцем свих партизана, о чијем културном животу и дневним потребама морају да се старају. Кроз округе и места својих борби оне морају објаснити масама младих народноослободилачку борбу, покренути их у њу и помоћи им у организовању исте."[18]

Наведену одлуку ЦК Скоја о стварању организација Скоја у НОП одредима, потврдио је Политбиро ЦП КПЈ на састанку у Београду 31. августа 1941, чиме су партијске организације у НОП одредима добиле задатак да помогну Скоју у спровођењу директиве ЦК Скоја.

Овим директивним писмом, били су прецизирани задаци и дужности Скоја у НОП одредима, али не и начин њиховог остварења, што је у условима када је било потребно што пре прећи на ратни начин деловања, било неопходно учинити. Због тога се у делатности Скоја 1941. и почетком 1942. осећало извесно несналажење у примени поменутих упутстава и недовољна ефикасност у њиховом спровођењу. Инструкцијом ЦК Скоја „Задаци скојевских организација у партизанским четама" од почетка марта 1942, упутство од августа 1941. прецизније је формулисано и разрађено. Ново у овој инструкцији било је управо конкретна разрада метода рада и планирања задатака којима су имали да се баве активи и руководства Скоја. Тада је истакнуто да „без планске поделе рада по секторима унутар актива, нема резултата. Од тог времена чланови Скоја су се опредељивали према својим склоностима, за један од сектора рада, узимали задатке из његовог оквира и били су одговорни пред активом за извршавање примљених задатака, коме су редовно подносили извештаје о свом раду. Тиме је било постигнуто да су појединци истовремено имали одређене дужности и обавезе, али и одго-

ворност пред активом за извршавање примљених задатака и обавеза.[10]

О организационој изградњи актива Скоја у НОП одредима на југу Србије и њиховој активности не постоје подаци у сачуваној архивској грађи, што отежава одређивање овог значајног питања из развитка омладинског покрета на терену округа Лесковац. Међутим, према постојећој литератури и сећањима учесника догађаја и у одредима на овом терену, КПЈ и Ској су током 1941. основали активе Скоја, који су уз сталну помоћ чланова КП из одреда и руководстава КПЈ и Скоја са терена, спроводили своју активност међу омладином у НОП одредима и на терену. Млади су поред истицања у борбеним акцијама које су изводиле њихове јединице, испољили интересовање за политичко изграђивање, културно-просветну и сву другу активност која је организована и спровођена у НОП одредима 1941. На својим састанцима упознавани су са развојем најновијих догађаја, циљевима народноослободилачке борбе и деловањем домаћих издајника и свакодневним проблемима из живота и борби партизанских јединица. У свим јединицама у јесен 1941. почела се посвећивати већа пажња васпитном раду, који се спроводио заједно са политичким образовањем, а основни материјали из домена идеолошке изградње, била су документа ЦК КПЈ, ЦК Скоја, ПК КПЈ за Србију, ПК Скоја за Србију и Окружног руководства КПЈ и Скоја за Лесковац. Практиковано је и заједничко читање партизанске штампе и напредне литературе, што је одиграло значајну улогу у подизању образовања и политичке свести чланова Скоја и младих бораца у првим НОП одредима.

Директивно писмо ЦК Скоја од 30. августа у којем је изложена одлука о стварању актива Скоја унутар партизанских јединица, који су били основна организациона јединица, имало је значајну улогу у јачању војних снага НОП-а. Стварање актива Скоја у НОП одредима, већ 1941. године, омогућило је члановима Скоја да на један сталан начин приступају питањима политичког рада и других врста активности међу младим борцима, а и на терену међу масама омладине. Руководство НОП-а је настојало од самог почетка оружаног устанка и стварања партизанских јединица, да нова војна организација, која по својој природи носи у себи елементе милитаризма, постане и развија се као војно-политичка организација народа, чији ће се припадници борити за остварење ослободилачких и револуционарних циљева не само с пушком у руци, већ и речју. У том циљу већ у устанку 1941. предузимане су све мере да се обезбеде услови за такав развитак Војне организације. У томе су видну улогу имали и активи Скоја у војним јединицама. Стварање политичких организација унутар партизанских јединица, имало је у условима општенародне борбе да обезбеди адекватно спровођење линије КПЈ у развитку оружаних снага.

НАПОМЕНЕ

1. **Бранко Ковачевић,** Омладина Југославије у 1941. години, Београд, 1973, 208.

2. **Др Милан Борковић,** Ској и омладински покрет у Србији 1941—1945, Београд 1970, 55; Др Миливоје Перовић, Лесковац у рату и револуцији, Београд 1968, 103, 104.

3. **М. Радовановић,** Партијски рад у бившем лесковачком округу, Ратна сећања 1941—1945, Београд, 1961, књ. I, 213; Мр Стојан Николић — Јоле, Лесковачки НОП одред, Лесковац, 1974, 25, 26.

4. **Стојан Николић, Хранислав Ракић, Јосиф Стефановић,** Хронологија народноослободилачког рата и револуције на југу Србије 1941, Лесковац, 1966, 43.

5. Исто, 45.

6. **Бранко Ковачевић,** н. д., 208.

7. **Мр Стојан Николић — Јоле,** н. д. 26.

8. Лесковачка „Наша реч", 21. мај 1955; **Милан М. Миладиновић,** Тако смо почели, Београд, 1971, 47—50.

9. **Др Петар Качавенда,** Ској и омладина у народноослободилачкој војсци и партизанским одредима Југославије 1941—1945, Београд 1975, 125; С. Миленковић, Акције скојевских ударних група у лесковачком крају 1941. године, Устанак народа Југославије 1941, Зборник сећања, Београд, 1962, 654—658 (у даљем тексту: Устанак).

10. **Хронологија,** 24.

11. **Војин Бајовић — Вук,** Топлица 1941. године, Устанак, књ. III, 649.

12. Војноисторијски институт Југословенске армије, Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, Београд 1949, I/1, 305, (у даљем тексту ЗБ. НОР).

13. **Бранко Ковачевић,** н. д., 224, 225.

14. Исто, 225.

15. ЗБ. НОР, I/1, 318.

16. **Мр Стојан Николић — Јоле,** н. д., 116—119.

17. Исто, 59—61.

18. Историјско одељење Централног комитета НОЈ, Документи историје омладинског покрета Југославије, Београд, 1954, I/2, 42, 43.

19. **Др Петар Качавенда,** н. д., 313.

Dr Petar Kačavenda

BUND DER KOMUNISTISCHEN JUGEND JUGOSLAWIENS DES LESKOVACER KREISES IN ABTEILUNGEN DER VALKSBEFREIUNGSBEWEGUNG

Mitglieder des Bundes der Kommunistischen Jugend Jugoslawiens waren im Leskovacer Militärkreis, sowie auch in übrigen Gebieten Jugoslawiens, durch die Partei geführt, Träger vieler Tätigkeiten am Anfang des Kampfes und der Revolution des Jahres 1941. Somit leistete die Jugend einen bedeutenden Beitrag dem Sieg der revolutionären und Befreiungskräfte der KPJ im Laufe der sozialistischen Revolution. Durch einen beharrlichen Kampf für den inneren Aufbau, für die Ideen — und Tätigkeitseinheit und im ständigen Zusammenstoss mit dem Regime des alten Jugoslawiens erwarb sich der SKOJ kostbare Erfahrungen, die ihm ermöglichten, eine leitende Rolle unter der Jugend zu erringen und zu einer Ideenstütze der Kommunistischen Partei in sozialistischer Umwandlung des Landes zu werden. Einen regen Beitrag leistete der SKOJ auch in der Bildung und Tätigkeit der Militäreinheiten.

Бошко Крстић

Рад КПЈ на организовању војних курсева 1941—1945.

Питање војних курсева било је у центру пажње наше Партије.

Још у време припрема устанка у округу Лесковац овоме је поклањана прворазредна пажња.

Окружни комитет КПЈ за Лесковац је, поред других задатака, поставио војнореволуционарном комитету да се повезује са официрима и подофицирима бивше Југословенске војске и да настоји да их придобије за учешће у устанку.

У раду на овоме послу било је видних резултата.

Поред других подофицира и официра бивше Југословенске војске који су приступили НОР-у први командант Кукавичког НОП одреда и Јабланичког одреда био је наредник бивше Југословенске војске — Милош Манојловић, члан КПЈ, први командант Бабичког партизанског одреда био је поручник официр бивше Југословенске војске Обрад Лучић, начелник Кукавичког НОП одреда био је генералштабни капетан прве класе Петар Цветковић — Бока Мапа.

Партијска руководства одреда су настојала да војни кадар Одреда и чета буде на висини задатака.

Војних курсева није било, али се и у 1941. и 1942. години настојало да се борци, а посебно десетари водници и командири чета стално обогаћују многим знањима из области војне вештине.

У том циљу су врло често — једном па и два пута недељно држане четне конференције на којима се поред политичких и теоретских држала и војна предавања.

После сваке акције или битке држани су посебни састанци бораца по четама на којима су разматрани резултати посебно са војних аспеката, уочавани пропусти и извлачене поуке за даљи рад. На овим састанцима било је речи и критике и самокритике о држању у акцијама и борбама сваког борца па и руководиоца од десетара и политичког делегата до командира и комесара чете и команданта одреда.

Ова пракса је настављена и у 1943, у Првом и Другом јужноморавском одреду, као и касније у бригадама, с тим што су на нивоу штабова одреда и бригаде одржани састанци са руководиоцима батаљона, а у оквиру батаљона са штабовима чета итд.

Али даљи размах НОП-а у округу Лесковац, ступање у НОВ и ПОЈ хиљада нових бораца, јачање постојећих а стварање нових и већих јединица бригада и дивизија тражили су веће и квалитетно ново залагање на организовању војних кадрова. Све снажнији прилив нових бораца, нарастање постојећих и стварање нових партизанских јединица на југу Србије постављали су све озбиљније питање већег броја искуснијег војног кадра. Кроз непрекидну борбу, коју су водили одреди од 1941. године, израстали су бројни кадрови. Међутим, поред стеченог искуства у борби за успешније руковођење све већих јединица било је потребно и више теоретског познавања војних вештина. Зато је Главни штаб НОВ Србије септембра 1943. године у Ивању у Пустој Реци, донео одлуку о формирању војног курса за руководиоце из партизанских јединица са подручја од Расине до Црне Траве.

За команданта курса постављен је Драгослав Петровић Горски, начелник штаба Првог јужноморавског ПО, за комесара Влада Вуксановић, комесар чете у I батаљону Одреда, и за руководиоца наставе Влада Момчиловић, капетан I класе бивше Југословенске војске. После одласка Петровића на другу дужност, за команданта курса постављен је почетком 1941. године Благоје Комненовић, мајор бивше Југословенске

војске. Крајем 1943. за предавача постављен је Миодраг Тепавац, поручник, а почетком 1944. и Никола Стефановић, ваздухопловни капетан бивше Југословенске војске. Курс је стављен под надлежност штаба I ЈМПО. После формирања Јабланичке команде подручја, средином новембра 1943. године, курс је прешао у надлежност ове Команде. Уз помоћ штаба I ЈМПО и Прве јужноморавске бригаде, посебно Предрага Марковића Алимпија сачињен је програм наставе.

Програм курса је обухватао следеће предмете: Ратна служба са посебним осврtом на герилско-партизанско ратовање; Војна топографија; Настава гађања и стројева правила обуке. Почетком 1944. године указала се потреба за увођење још једног предмета: систем војне организације, позадине и обуке.

Курс је трајао две недеље — некада и дуже а имао је 25 до 30 полазника. То су били водници, командири чета и заменици команданта батаљона.

Поред полазника, са територије Расине, Топлице, Пусте Реке, Јабланице, Поречја и Црне Траве на курсу у 1944. години били су и полазници са територије Тимока за време боравка Тимочко-озренске девете бригаде у Пустој Реци.

Рад курса се одвијао у два дела. Пре подне су држана предавања, а после подне се радило практично. Један или више полазника су на бази предавања давали предлоге одлука и решења, и на основи најбољих приступило се конкретизацији у којој су учествовали сви полазници.

Ратна служба се изводила на нивоу вода, чете и батаљона. У оквиру овога предмета било је више тема: напад-напад на насељено место, у шуми, на широком фронту итд; одбрана — на ужем и ширем фронту, у окружењу итд., с посебним осврtом на систем борбеног осигурања: предстража и мртва стража, даљна обезбеђења и тсл. извиђање непријатеља и тсл., марш и маршевско обезбеђење.

Значајно место у оквиру ратне службе било је дато обавештајној служби.

У оквиру герилске тактике изношена су и искуства из шпанског рата, као и искуства чувеног марша IV и VIII кинеске армије као и стечена искуства из НОБ-а. Затим се говорило о врстама диверзије, о начину њихова извођења, као и о припремама екипа за примену ратних лукавстава. У поподневним часовима посебна пажња је поклањана конкретном приказивању разних врста диверзија.

Предмет војне топографије обухватао је карту, топографске знаке, размере и израчунавање на карти и у природи, оријентацију и ноћну оријентацију — путем бусоле, звезда, маховине, објеката — цркве и др., кретање по азимуту, кретање ноћу, распоред јединица по карти, израчунавање маршрута итд.

Настава гађања обухватала је теме: обука са пешадијским наоружањем: пушком, пушкомитраљезом, минобацачем, тромблоном итд.; обука у гађању бомбом у разним ситуацијама, нишањење-нишањење у тачку и померањем, троугласто нишањење, коришћење таблица за гађање минобацачем, гађање митраљезом и минобацачем ноћу итд. Предмет стројева правила обуке обухватао је обуку од јединачне преко десетичне и водне до четне. Батаљонска обука је извођена, на нивоу штабова, а не са батаљонском јединицом. Стројева обука је извођена и у пракси тако да је то било подлога за борбену обуку и брже и еластичније престројавање у борби.

Курс је почео да ради средином октобра 1943. године на Малој Лопарди у кући Радосава Нововића у засеоку Добре Воде.

На првом курсу било је 25 полазника. Поред других међу њима били су истакнутији борци: Обрад Лазовић Живко, са Јастрепца, Милан Божовић, из Гајтана, Радивоје Павловић, из Тулара, Градимир Павловић — Гане, из Обилића, Петар Момчиловић Павле, из Доњег Коњувца — Пуста Река.

Крајем 1943. године курс је пребачен у село Иване у куће Борића где је било повољнијих услова за рад. У овом селу курс је радио све до дефинитивног ослобођења Лебана августа 1944. године.

Кроз курс је прошло преко 250 бораца партизанских јединица од Расине до Црне Траве и десетак руководилаца Озренске бригаде. Курсисти су учествовали у већим биткама које су се водиле на терену Пусте Реке и Јабланице у време трајања курса на коме су они били. — на Рујковцу, на Доњем Коњувцу у новембру 1943. године и др. У време јачих непријатељских офанзива курс је прекидао рад и настављао одмах после протеривања непријатеља. У то време курсисти су се укључивали у партизанске јединице или у јединице Команде подручја, учествовали у борбама и на пракси проверавали стечено знање.

После ослобођења Лесковца курс је наставио да ради у Лесковцу. После формирања XIII корпуса курс прелази у његову надлежност и наставља да ради у ослобођеном Нишу октобра 1944. године.

Поред партијског, војног и других курсева у Пустој Реци радио је и радиотелеграфски курс основан маја 1944. године у селу Магашу за обуку радио телеграфиста бригада и других јединица на југу Србије. Из Магаша курс је премештен у село Ивање где је радио као и војни курс све до ослобођења Лебана.

Кроз овај курс је прошло више десетина бораца од Расине до Црне Траве, који су после распоређени као радио телеграфисти у бригаде и дивизије.

Boško Krstić

L'ACTIVITÉ DU PARTI COMMUNISTE YOUGOSLAVE A L'ORGANISATION DES COUR MILITAIRES EN 1941 — 1945

Un anneau important de la chaîne des succès de la révolution nationale était le souci permanent pour l'instruction militaire des participants du mouvement et des combattants de l'armée de Libération nationale. Même au cours des préparatifs pour l'insurrection on a prêté une grande attention à cette question. Au cours de la guerre on a organisé un grand nombre de cours dirigés pricipalement par des officiers de l'armée ancienne yougoslave. On y a étudié à fond l'enseignement militaire et le stratagème. L'auteur a particulièrement présenté plusieurs cours importants pendant lesquels on parlait sur l'aspect politique et idéologique de la lutte engagée par les peuples yougoslaves dans le but de l'affranchisement national et celui de classe.

мр Стојан—Јоле Николић

Рад КПЈ на организовању и учвршћењу већих војних формација НОВЈ на лесковачко—топличком подручју (фебруар 1943—октобар 1944)

Предмет нашег проучавања је „Рад КПЈ на организовању и учвршћењу већих војних формација НОВЈ на лесковачко-топличком подручју фебруара 1943 — октобра 1944."

Као што се из самог наслова види тема нас упућује на проучавање једне временске етапе у раду и делатности КПЈ на војном плану на једном ужем регионалном српском и југословенском простору.

Ослободилачки покрет и револуција на лесковачко-топличком подручју развијао се као део југословенског НОП-а и револуције под руководством његовог Врховног штаба и ЦК КПЈ, па према томе и у периоду који је предмет проучавања.

Делатност КПЈ на организовању и учвршћивању војних формација НОВЈ одвијала се у духу општих директива и наређења.

КП лесковачко-топличког подручја је у највећем периоду ослободилачке борбе самостално и сопственим снагама, без директне помоћи Главног штаба и ПК КПС, радило све до краја марта 1944. године, када овамо долази командант Главног штаба Србије, односно до јула 1944, када долази комплетни Главни штаб и ПК КПС да са ове територије непосредно руководи ослободилачком борбом у Србији.

Овај као и други објективни фактори, као што су разноврсни окупатори (бугарски окупатори овде су били све до 9. септембра 1944. године, када је Бугарска коначно капитулирала; чет ништво ДМ поражено је тек крајем маја 1944. године) те други фактори објективног и субјективног карактера, проузроковали су ослободилачку борбу на овом подручју веома сложеном и дали су јој одређене специфичности.

Да се не би преценили или опет потценили ни субјективне ни објективне тешкоће, потребно је претходно указати на неке опште законитости југословенског НОП-а и револуције у претходном периоду. Које су основне карактеристике Врховног штаба и КП као руководећих снага НОП-а и револуције?

Врховни штаб и ЦК КПЈ су у претходном периоду постигли следеће стратегијске циљеве:

Прво, после званичне капитулације Југославије и распада њене регуларне војске, успели су да од почетних облика партизанског организовања — партизанских одреда пређу на виши степен војног организовања на бригаде, дивизије и корпусе НОВЈ. До фебруара 1943. године формирано је девет дивизија НОВ-а, од фебруара 1943. године до октобра 1943, тј. до формирања Прве јужноморавске бригаде, формирано је још 16 дивизија НОБ. До тог периода савладане су четири непријатељске офанзиве, па и Неретва и Сутјеска. Од октобра 1943. године до маја 1944. године, тј. до формирања првих српских дивизија на овој територији, формирано је још девет дивизија, што је укупно 34 дивизија. Од маја 1944. до краја 1944. формирано је још 19 дивизија, односно укупно 53. Од тога броја 8 дивизија формирано је на територији јужне и југоисточне Србије.

До формирања Првог јужноморавског одреда формирана су два корпуса НОВ-а, а до формирања Прве јужноморавске бригаде формирано је осам корпуса НОВ-а. 13. корпус је формиран 6. септембра 1944. године од дивизија са

овог подручја, а 14. корпус истог датума од дивизија из источне Србије.

Преласком јединица са Врховним штабом и Централним комитетом КПЈ за Босну, премешта се центар југословенског НОП-а и револуције из Србије у западне делове Југославије. Од краја 1941. године, па све до ослобођења Београда Врховни штаб и ЦК КПЈ остваривали су непосредан утицај на развитак ослободилачке борбе у тим деловима Југославије, повезујући се са тамошњим партијским и војним руководствима, дајући им упутства у погледу војне делатности и политичког рада у народу. Природно је да су се у оваквим околностима тамо најпре и појавиле крупне војне формације Народноослободилачке војске Југославије.

Упоредо са развојем војних формација, јачале су партијске организације и њихова руководства у војним јединицама. Партијске и скојевске организације су највише допринеле за високу борбену вредност и за спремност у подношењу највећих тешкоћа путем војно-политичког и културно-просветног уздизања бораца и старешина.

Друго, што су почетне облике партизанске борбе разрадили и претворили у прави — општенародни рат у коме суделују не само оружане војне формације, већ и наоружан народ сврстан у разноврсне ослободилачке организације које развијају богатство облика борбе ради истеривања окупатора. Овако широки фронт борбе створио је потребу да се образује јединствено политичко тело које ће представљати народноослободилачки покрет. На заседању у Бихаћу 26. и 27. новембра 1942. године основано је Прво антифашистичко веће народног ослобођења Југославије као највиши орган народноослободилачке борбе. АВНОЈ ће одиграти велику улогу у јачању јединства народа Југославије и у развоју народноослободилачких одбора као орган власти. ЦК КПЈ је одмах после овог заседања дао иницијативу да се образују национална антифашистичка већа, што је отварало још јасније перспективе за остварење равноправности народа и за још ширу мобилизацију њихових снага.

Стварањем Народноослободилачке војске и АВНОЈ-а, формирана су два битна фактора југословенског НОП-а и народне револуције — нова војска и нова народна власт.

Битне карактеристике развоја НОП-а на лесковачко-топличком подручју до формирања Првог јужноморавског одреда биле би следеће:

— КП је на овом подручју успела од августа до октобра 1941. године да организује пет партизанских одреда (четири у лесковачком и један у топличком округу), чије се стање до краја 1941. године кретало укупно до 1.200 активних бораца и на преко 5.000 бораца организованих у помоћне сеоске десетине и чете (више од половине је било наоружано). Ови одреди створили су велику слободну територију у лесковачко-топличкој равници, са наслоном на планине Кукавицу, Радан, Пасјачу, Бабичку гору и Јастребац — на немачком окупаторском подручју на десној и левој обали Јужне Мораве, дејствовао је Врањски партизански одред,који је организовао илегалне сеоске десетине и вршио акције допирући до Бујановца и Прешева. Због жестоких одмазди бугарског окупатора (масовна стрељања, терање у логоре у Бугарску), те погибије секретара ОК, политичког комесара и једног броја бораца, овај одред пребацио се у састав Кукавичког одреда.

На десној обали Јужне Мораве, на црнотравском терену НОП се у 1941. години налазио у фази политичког и војничког организовања, али оружане акције нису вршене. Оба ова подручја била су под бугарском окупационом зоном.

У свим селима на читавој слободној територији, посебно у равничарском делу (па чак и у селима у непосредној близини Лесковца) бирани су народноослободилачки одбори на сеоским конференцијама у присуству војних и политичких делегата из одреда. Народноослободилачки одбори заменили су рад окупаторских општинских управа, које су укинуте, а најокорелији непријатељи су стрељани, док су неки избегли у градове и тамо у кафанама отварали своје назови „канцеларије". Радом народноослободилачких одбора, партијским и скојевским организацијама на терену руководила су партијска и скојевска руководства из одреда, јер је скоро све чланство из градова и са терена било повучено у одреде. Штабови одреда били су највиша војничка и политичка власт на терену. Виших органа власти и партијских органа, општинских и среских у то време није било.

КПЈ лесковачко-топличког подручја ангажовањем целокупног партијског и скојевског потенцијала, организовало је једну знатну оружану снагу у партизанским одредима и помоћним сеос-

ким десетинама и четама, која се прилично територијализирала и прешла на тактику одбрамбених борби преко зиме 1942. године. Немајући довољно искусног старешинског војничког кадра, а партијска руководства одреда и чланови ОК (Окружног комитета Лесковца и Ниша), оптерећени ранијим илегалним радом, били су изненађени оваквим широким устаничким расположењем народа у већем делу округа. Настале су дилеме и лутања како даље руководити војничким снагама у одредима и народом. На сцену ступа још неколико фактора, који ситуацију чине још сложенијом:

— јануара 1942. године долази у Ниш нови окупатор — Први бугарски окупациони корпус, који једну своју дивизију размешта на територији лесковачког и топличког округа;

— четници Косте Пећанца из планинске позадине (који су до тада ћутали и обећавали сарадњу) осиљени новим окупатором, почињу све више да нападају на слободну територију одреда.

Десила се још једна историјска околност, што је изгубљена слободна територија у западној Србији и Шумадији и што су се са тамошњим оружаним снагама повукли, поред Врховног штаба и ЦК КПЈ и чланови Главног штаба и ПК КПС, тако да су везе са руководством биле потпуно прекинуте у овом значајном тренутку.

Поред низа слабости субјективног карактера (недостатак заједничке оперативне команде за све одреде на овом подручју), нису формиране покретљивије јединице, батаљони и чете које би проширile маневарски простор у позадини. Појављује се још један моменат субјективног карактера. У току зиме 1942. године, готово сви одреди рочели су са отпуштањем бораца под видом растерећења и боље покретљивости одреда.Многи враћени борци убрзо су пали у руке непријатељу. Отпуштање бораца изазвало је нерасположење и морално-психолошку кризу не само код отпуштених бораца, већ и код осталих бораца, па и код народа, а нарочито у градовима међу сарадницима, симпатизерима и у редовима пролетаријата.

Иза тога долази до већих страдања и губитака у одредима: у фебруару у Куршумлији је страдала једна чета Топличког одреда, у марту и две чете Бабичког одреда на Сувој планини. У другој половини марта страдају две чете Кукавичког одреда у Горњој Јабланици и код Лебана, а у току априла једна чета Топличког одреда на планини Видојевици код Прокупља. Ове погибије и заробљавања најбољих комуниста и скојеваца, већином радника Лесковца, Врања, Ниша, Прокупља и других, представају непроцењиве људске и моралне губитке за Партију ових градова и за покрет у целини.

Највеће губитке претрпела је партијска организација Лесковца, чији су скоро сви стари прекаљени комунисти и скојевци кроз илегалан рад били у одредима (највише у Кукавичком али и у Бабичком). Десила се несрећна историјска околност, да су скоро сви ти кадрови, до марта и у марту (Соковина, Игриште) 1942. године, што изгинули, што отерани у заробљеништво. Јула 1942. године нашао се само један преживели, од преко стотину, лесковачких кадрова који су били у Кукавичком одреду.

То је доживела и партијска организација Врања, а исто тако Ниша и Прокупља.

Ови губици оставили су дубље последице и морално-психолошког карактера на даљи рад Партије у овим градовима.

Интересантна би била једна посебна анализа, колико су ови губици имали последица на даљи развитак покрета у овим градовима. Питање је за анализу зашто се скојевци и радници Лесковца, Врања, Ниша слабије одазивају позиву за одлазак у одреде, после мартовске офанзиве 1942. године, за дуго, па и по цену одласка у логоре и на принудни рад. Познато је, а то је историјска чињеница, са колико су жара и у какве све окршаје улазили скојевци и радници тих градова непосредно пред и у формирању првих одреда 1941. године, где су у првим месецима били и основна снага у одредима.

Из напред наведених чињеница, у развитку партизанских одреда у периоду од децембра 1941. до краја марта 1942. године, из више разлога објективног и субјективног карактера, начињена је до тада највећа војничка и политичка грешка. Истина је да овакве грешке на овој територији више се нису поновиле до краја ослободилачког рата. Али иако оне нису изазвале прекид даље борбе и развитак партизанских одреда, оне су у одређеној мери успориле темпо развоја у омасовљењу одреда, а у погледу попуњавања пролетерским и радничким елементом из градова, чак и до лета 1944. године.

Наша проучавања овог веома важног периода показују да се на различите начине прилази том периоду. У неким приступима сувише се наглашавају објективне тешкоће у разноврсности окупатора, тако да се слабости субјективне природе могу правдати. У другим приступима, грешке субјективног карактера из овог периода правдају се поновним нарастањем устаничког расположења у току лета и с јесени 1943. године па надаље, али се прелази преко последица, које су, поред других, утицале да се на то чекало пуних једанаест месеци до формирања Првог јужноморавског одреда као веће формације и пуних деветнаест месеци до формирања прве Јужноморавске бригаде. Зато се после тога гро бригада и дивизија створе скоро у једном даху. Има и појава да се заобилази у објашњавању овог периода како би се избегло и давање оцена о њему.

Такву једну генералну оцену овог периода потврђују следеће историјске чињенице:

На овој територији постојала је потребна, организована и наоружана војничка снага у партизанским одредима, да се створе не само једна, већ и две покретне јединице, било батаљони или бригаде, јер је било преко 1.000 активних бораца, од тога половина радника комуниста и скојеваца, са скоро шест до девет месеци искуства у оружаној борби, поред неколико хиљада наоружаног организованог народа и још толико организованог без оружја. Стварањем овакве борбене покретне јединице пружила би се већа могућност за маневрисање и дејства на ширем подручју и избегли учињени војнички и политички губици.

Врховни штаб је у међувремену већ 21. децембра 1941. године и 1. марта 1942. године формирао Прву и Другу пролетерску бригаду од партизанских снага које нису биле много јаче у првом моменту и изменио целокупну ситуацију у том делу Југославије у корист НОП-а у току 1942. године. И уместо да се поступи у духу војне логике Врховног штаба, партизански одреди су се стално смањивали и назад, разбијени, повлаче се у делове четничких рејона, где су неки одреди претрпели катастрофалне губитке. Према томе, таква одлука је имала далекосежне негативне последице.

Податак да је део Топличког одреда на левој обали Топлице на планини Јастрепцу остао компактан, током пролећа, лета и јесени 1942. године, показује да у условима новог бугарског окупатора, који је имао велике снаге, тактиком сталних покрета на ширем рејону избегне ударе савладавши неколико великих офанзива.

Други податак говори да су делови Бабичког и Врањског одреда баш у 1942. години на бугарском окупационом подручју створили ново жариште НОП-а на територији која до тада није имала партизански одред. Ова два податка показују, применом еластичније тактике, да су ови одреди савладали и такав објективни фактор као што је присуство новог окупатора на територији Топлице, односно врањско-пиротског рејона, који су били Бугари анектирали као своју територију. (И поред присутности морално-психолошког момента — бугарски окупатори су у првом светском рату 19. децембра 1915. године извршили масовни покољ више хиљада угледних Срба, а по неким подацима чак и око 20.000. На територији Топлице вршили су масовне злочине после угушења топличког устанка 1917. године).

Период од пролећа 1942. па до формирања Првог јужноморавског одреда карактерише неколико најбитнијих елемената:

Пред крај пролећа и у току лета партизански одреди се обнављају. Кукавички одред је у току јуна имао свега 13 бораца. Јабланички одред се спаја са Пасјачким и дејствује као Јабланичко-пасјачки одред, док се део Бабичког одреда пребацује на црнотравско подручје. Иако малобројни, одреди врше низ политичких и војничких акција и постепено стварају упоришта на својој бившој слободној територији. Поучени ранијим искуством, развијају интензиван рад на стварању партијских и скојевских организација по селима. Полази се од тога да је битно у раду да се ојачају и партијске и скојевске организације на терену и постепено да преузимају неке задатке којима су се раније бавили комунисти и скојевци из одреда. Тај квалитет ће се нарочито постићи у наредној фази 1943. године и даље.

На војном плану постигнута је већа сарадња међу одредима у заједничком дејству (разоружање четника на бившој слободној територији). Прихваћена је и већа покретљивост за време непријатељских офанзива, пребацујући се са територије једног на територију

другог одреда. Тако се за време велике новембарске офанзиве Кукавички одред пребацио на подручје Црне Траве.

Трећи битан моменат у овом периоду је распадање четника Косте Пећанца у току лета 1942. године у Горњој Јабланици и Косаоници, који од тада више не постоје као војничка формација.

Од лета 1942. године па све до пролећа 1943. године ова планинска позадина остала је празна. С јесени 1943. године појављују се први емисари четника ДМ, који уз велику пропаганду преузимају мере да формирају своје одреде.

Малобројни одреди, иако поучени искуством из претходног периода, нису били у стању да одвоје снаге и овладају војнички и политички овим рејонима, то ће непријатељ уз каснију обилату помоћ савезника поново организовати четничке одреде ДМ, који ће све до маја 1944. године уз сарадњу окупатора водити борбе са јединицама НОВ-а.

То би биле најглавније одлике југословенског НОП-а и револуције као и на битније одлике развоја НОП-а, рада Партије и партизанских одреда у претходним етапама развитка ослободилачке борбе до формирања Првог јужноморавског одреда.

Друга етапа у развитку ослободилачке борбе лесковачко-топличког подручја са гледишта развоја већих војних формација може се поделити на неколико фаза:

Фаза од формирања Првог јужноморавског одреда до формирања Прве јужноморавске бригаде. То је време од фебруара—октобра 1943. 7. фебруара 1943. године делегат Врховног штаба НОВ на планини Кукавици формирао је Први јужноморавски одред од дотадашња три партизанска одреда, Кукавичког, Јабланичко-пасјачког и Јастребачког, који је имао три батаљона и заједничку команду. Тада је формиран и заједнички Окружни комитет КПЈ за Лесковац и Топлицу. Претходне етапе развоја показују колико је био потребан виши степен војног и политичког организовања. Борци и старешине упознати су са искуствима Врховног штаба и његових јединица, први пут непосредно од члана највишег војног руководства НОВ-а.

Постављени су као главни задаци: поред удара по разноврсним окупаторима, стварање нових база у планинској позадини за повезивање са НОП-ом на Косову и према Македонији. Ово присуство делегата Врховног штаба улило је још веће поверење у НОП. То показује и прва борба коју је новоформирани одред водио истог дана када су борци (свега њих 120) до ногу потукли преко 1.200 недићеваца.

Делегат Врховног штаба приликом овог боравка оцењујући ситуацију, после саветовања са партијским и војним руководиоцима одреда и на основу расположења бораца и народа, дао је директиву да се што скорије формира бригада.

Од фебруара до јуна Први јужноморавски одред је нагло омасовљен у свим батаљонима. Штаб Првог јужноморавског одреда у јуну 1943. године је због тога од Главног штаба Србије и Покрајинског комитета тражио писмено одобрење за формирање бригаде, јер без њихове сагласности формирање већих оперативних јединица није се могло спровести. Уследило је наређење Главног штаба од 29. јуна 1943. о формирању бригаде и пропратно писмо ПК Србије од 30. јуна исте године са неким допунама око стварања бригаде. Ова два директивна наређења Покрајинског војног и партијског руководства, иако се радило о стварању прве веће формације на територији Србије, нису дали уједначене и довољно прецизне ставове како и до када треба формирати бригаду.

У наређењу Главног штаба НОВ и ПОЈ Србије од 29. јуна 1943. године штабу Првог јужноморавског одреда каже се: „У вези са нашом одлуком да се на терену вашег одреда формира НОВ бригада, наређујемо вам следеће: од три батаљона: Кукавичког, Јабланичког и Јастребачког издвојићете 60 до 20% људства (руководилаца и бораца и формирати два ударна батаљона и то: први батаљон од бораца Кукавичког и дела јабланичког бат., а други ударни батаљон од бораца Јатребачког и дела Јабланичког одреда. За удар не батаљоне одабраћете добре борце и дисциплиноване и снабдети их са довољно аутоматског оружја. Штабове батаљона поставићете од најбољих војних и политичких руководилаца.

„Ударни батаљони остају под командом штаба одреда и оперисаће на терену одреда... Стварање бригаде не треба схватити као расформирање одреда. Од преосталог људства формираћете три батаљона: Кукавички, Јабланички и Јастребачки бат. под вашом командом, са задатком да се ојачају.

Они ће оперисати на своме терену. Појава бригаде на вашем терену створиће услове за њихово јачање, већи политички утицај и успешну борбу.

Разлике између ударних бат. и ових других је у квалитету бораца, челичној дисциплини, која влада у уд. бат., у наоружању и већој покретљивости и повезаности за одређени терен.'

ПК КПЈ за Србију 30. јуна 1943. године Окружном комитету КПЈ за Лесковац пише у вези са стварањем бригаде следеће:

„У прилогу вам шаљемо писмо Главног штаба, штабу вашег одреда у вези са припремама за стварање ударне бригаде на вашем терену. Из вашег одреда ће се припремити два батаљона за бригаду, а из врањ. и расин. по један, тако да ће се крајем идућег месеца, доласком представника Главног штаба и ПК створити бригада и одредити штаб бригаде. Бригадом ће непосредно руководити Главни штаб."[1]

Већ крајем јула на територији Првог Јужноморавског одреда створени су Први и други ударни батаљон, са око 300 бораца одабраних и издвојених из редова првог Кукавичког, другог Јабланичког и трећег Јастребачког батаљона. Према томе, Први јужноморавски одред је нарастао на пет батаљона са око 700 бораца. Бројчани састав одреда је био у перманентном повећавању приливом нових бораца. Појачани рад партијских организација на терену све више се осећао, тако да у августу ступа још већи број бораца у одред. Према подацима у књизи „Јужна Србија у НОБ-у" само у септембру 1943. стиче се са овог подручја у јединице Првог јужноморавског одреда 500 нових бораца.

По наређењу Главног штаба Расински одред у току августа такође формира два батаљона, од којих је један ударни, а други теренски.

Други јужноморавски одред, на основу истог наређења, у току августа извршио је реорганизацију и образовао три батаљона, од којих је један ударни.

Партизанске снаге Првог јужноморавског одреда у саставу првог и другог ударног батаљона и другог Јабланичког батаљона и наоружаних активиста из Пусте Реке и Пасјаче у јачини од око 600 бораца од 3—16. августа водиле су борбу против четничке групације ДМ из Горње Јабланице из састава Јабланичког, Другог косовског и делова Топличког корпуса у јачини од око 2.000 четника, од којих су многи принудно мобилисани у планинским пределима Горње Јабланице и Косаонице. Овом групацијом командовао је Горски штаб 110, који је био у исто време и штаб за Јужну Србију, Космет и Македонију и представљао тзв. штаб Јужног фронта, којој су западни савезници у то доба бацили огромне количине оружја и опреме. Концентрисане четничке снаге започињу офанзиву на планини Радан и слободној територији око њега, 3. августа. У тринаестодневним борбама на планини Радан, кад су сваке ноћи енглески авиони бацали четницима оружје и муницију, јединице Првог јужноморавског одреда су их потпуно поразиле, тако да су тек у марту 1944. године, уз помоћ команданта Расинске четничке групације, предузели офанзиву, али су и тада претрпели војнички пораз. Овој победи над четницима дали су значајан допринос наоружани активисти, чланови КПЈ и СКОЈ-а и одборници народне власти, који су свакодневно из Пусте Реке и са Пасјаче пристизали и попуњавали партизанске редове. Дотле су свакодневне колоне са храном и другим потребама пристизале на планину Радан што је уливало снаге борцима да издрже и извојују победу над четницима.

27. августа 1943. године штаб Првог јужноморавског одреда писмено ургира да се што пре формирају бригаде. Пошто наводи да од краја јуна, тј. од првог писменог контакта о формирању бригаде, није добио ни једно писмо, па даље каже: . . . „Предлажемо да се што пре формира бригада о којој сте говорили, јер ће она бити у стању да угрози банде Дражине, које су задња два месеца врло активни и опасни."[2]

Од краја јуна па све до краја септембра 1944. године није било никаквих веза Првог јужноморавског одреда са Главним штабом Србије. Оновремена документација показује да су командант Главног штаба, који је одређен за командира Прве шумадијске бригаде, а политички комесар Главног штаба за политичког комесара исте бригаде, у току целог августа и септембра исте године били заузети око организовања бораца из Шумадије за ову бригаду. Они су фактички тада и престали да врше дужност чланова Главног штаба, тако да је од тада Главни штаб престао једно време да делује као војно руководство Србије. Иако су се стекли сви материјални услови да се већ

крајем јула формира Прва јужноморавска бригада, из формалних разлога то није могло бити спроведено. Крајем септембра на терен Пусте Реке стиже секретар ПК КПЈ за Србију. После саветовања са штабом Првог јужноморавског одреда и ОК КПЈ Лесковац, донета је одлука о формирању Прве јужноморавске бригаде, и то је спроведено 9. октобра 1943. године, када је бригада и формирана.

У то време и **Главни штаб** Ср[illegible] није имао сталне и добре везе са Врховним штабом, тако да је и то био један од разлога да се нешто касније приступило формирању већих војних формација у Србији.

У наређењу Врховног команданта НОВ и ПОЈ од 28. августа 1943. године стоји: „У вези са догађајима, како на међународном терену тако и унутар наше земље, решили смо да на територији Србије приступимо одмах формирању регуларних јединица народноослободилачке војске из постојећих партизанских одреда: батаљоне, бригаде, дивизије итд.

„У ту сврху ми шаљемо до вас неколико другова... који ће вам помоћи при организацији војних јединица тамо...

„Ми немамо од вас никаквих извештаја о броју ваших партизанских одреда, о њиховом бројчаном стању, о њиховом делокругу итд. и према томе не можемо да вам дамо тачне упуте о томе, колико ћете и где формирати бригада и дивизија. Свакако да нам о томе морате што пре послати извештај. Одмах приступите формирању ових војних јединица свуда где постоје партизански одреди."

Из директиве Врх. команданта од 9. октобра 1943. године штабу Другог корпуса НОВ-а види се да је замисао Врховног штаба да се тежиште дејства тог Корпуса пребаци у правцу Србије и каже се... „Мој план јесте: концентрисати Први корпус и ваш други корпус на сектору Санџака и Метохије и, када за то буде моменат сазрео, кренути у правцу Србије и Македоније".[3])

„Ниште требали, каже се даље, да се закачите са Албанцима, већ сте ваше операције морали уперити према Србији. То је најважнија стратешко-политичка задаћа садашњице да се онемогући Дражa. Треба радити хитно у том правцу због ванъско-политичких разлога."

У том периоду један од најважнијих задатака на територији Првог јужноморавског одреда био је онемогућити да се створе четнички одреди ДМ у планинским рејонима које су раније контролисали четници Косте Пећанца. Међутим, битку са временом добили су четници ДМ уз свесрдну материјалну помоћ савезника (Енглеза), тако да су до краја јула 1943. године имали формиране бригаде и корпусе. Истина, те њихове јединице су биле формиране од присилно мобилисаних сељака, али су се пред савезницима успели у то време да представе као војна снага у Србији.

Иако се каснило са формирањем првих бригада, партијски рад у војсци и позадини био је веома развијен. Слањем бораца комуниста у јединице, није се смањивао интензитет рада у позадини. Већ у току пролећа и лета створена је мрежа партијских и скојевских организација од месних па до среских као и других ослободилачких организација. Поклоњена је пуна пажња идеолошком уздизању комуниста и скојеваца у јединицама и на терену путем краћих курсева. То је допринело јачању и развијању морала и код бораца и народа. То се огледало и у јачању јединица Првог јужноморавског одреда сталним приливом нових бораца.

Период од формирања Прве јужноморавске бригаде, тј. од октобра 1943. па до јуна 1944. године, тј. до формирања првих српских дивизија НОВЈ на овом подручју, време је правог успона револуције.

Календар формирања јужноморавских бригада у овом периоду изгледа овако:

Прва јужноморавска бригада 11. X 1943. год. 570 бораца;

Друга јужноморавска бригада 21. новембра 1943. год. 350 бораца;

Трећа јужноморавска бригада 14. I 1944. год., 350 бораца;

Четврта јужноморавска бригада 16. I 1944. год., 712 бораца;

Пета јужноморавска бригада 14. II 1944. год., 500 бораца;

Шеста јужноморавска бригада 6. III 1944. год., 600 бораца;

Седма јужноморавска бригада 9. V 1944. год., 614 бораца;

Девета српска бригада 11. III 1944. год., 350 бораца;

Једанаеста српска бригада 14.V 1944. год., 400 бораца.

Из овог редоследа види се да је просечно сваког месеца формирана нова бригада, а у неким месецима створе-

не су и по две бригаде у размаку од неколико дана. За осам месеци укупно је формирано девет бригада: четири од људства са лесковачко-топличког подручја — три од људства са подручја врањско-цронтравско-пиротског, једна од људства са подручја лесковачко-врањско-расинског и једна од људства нишко-зајечарског.

На какво расположење је наишло формирање првих јужноморавских бригада види се из следећих извештаја: у извештају ОК КПЈ Лесковац—Топлица од новембра 1943. године између осталог пише: „ . . . на топличком терену после пролаза Прве јужноморавске бригаде народ се диже на устанак и за 15 дана дошло је преко 150 људи. Стално долазе нови и нови, само је проблем оружје и муниција и одмах бисмо могли масе подићи у борбу".[4])

У другој једном извештају ОК КПЈ Крушевац стоји: . . . „После проласка Прве и Друге јужноморавске бригаде и разбијања четника у Великом Шиље говцу и на Здравињу, почиње да се ситуација мења у корист НОП-а. Народ је видео први пут већу снагу партизана и њихову ударну моћ и почиње да се разуверава у лажи Дражићеваца, који су присилно вршили мобилизацију и њихове снаге гро су сачињавали присилно мобилисани."[5])

„Формирању Треће јужноморавске бригаде присуствовало је преко 5.000 људи и жена, међу којима је било доста омладинаца" (Уп. „Јужна Србија у НОБ-у", стр. 337).

О томе како су са народом поступале јединице НОВ, а како јединице ДМ, интересантан је извештај немачког генерала Фелбера из јануара 1944. године у коме се, поред осталог, каже: „Комунистички ослободилачки покрет још више је ојачао. Он то може да захвали у првом реду умесном и коректном држању према народу, што је увек најбоља пропаганда. Пошто јединице Драже Михајловића нису слично поступиле, то су партизани добили много симпатизера. Тежиште комунистичке делатности јесу: терен Лесковац, западно од Прокупља и јужно од Крушевца. Констатоване су групе јаче од 1.000 људи које за сада потпуно владају овим подручјем". (Уп. „Јужна Србија у НОБ-у, стр. 375).

Од јуна 1944. па до краја октобра исте године је време стварања нових бригада, дивизија и корпуса НОВЈ и коначног ослобођења Србије.

Календар њиховог формирања изгледа овако:

21.	српска	дивизија	20. маја	1944.	3 бриг. 1.500 бораца
22.	„	„	22. маја	1944.	3 бриг. 2.000 бораца
23.	„	„	6. јун	1944.	3 бриг. 2.000 бораца
24.	„	„	10. јун	1944.	2 бриг. 2.000 бораца

У току јуна формиране су још две бригаде са још две хиљаде бораца.

25.	српска	дивизија	21. јуна	1944.	3 бриг. 3.000 бораца
45.	„	„	3. септ.	1944.	3 бриг. 2.100 бораца
46.	„	„	20. септ.	1944.	3 бриг. 9.850 бораца
47.	„	„	1. окт.	1944.	3 бриг. 4.700 бораца

Ово су подаци о дивизијама које су формиране у јужној и источној Србији. На подручју које проучавамо формиране су: 21, 23, 24, 25. и 47. дивизија, 22. и 24. дивизија формиране су на територији Врање — Пирот, а 45. на нишко-зајечарском подручју, док су у 23. дивизији две бригаде биле са тог подручја, а једна са подручја Црне Траве.

У току јуна 1944. године настављено је формирање бригада, од којих једна у августу:

17.	српска	бригада	2. јун.	1944.	200 бораца, 2 бат.
12.	„	„	10. јуна	1944.	800 бораца, 3 бат.
13.	„	„	13. јуна	1944.	2.272 бораца, 4 бат.
16.	„	„	15. јуна	1944.	300 бораца, 3 бат.
14.	„	„	20. јуна	1944.	500 бораца, 4 бат.
18.	„	„	јуна	1944.	350 бораца, 3 бат.
19.	„	„	јуна	1944.	900 бораца, 4 бат.
20.	„	„	2. авг.	1944.	380 бораца, 4 бат.

Пада у очи да је масовна база толико проширена и нарасла да и поједини ужи региони формирају своје бригаде са својим борачким и старешинским кадром. Тако је у Пустој Реци у мају створена 11, а у Поречју у јуну 13. бригада. И Горња Јабланица и Косаоница, које су све до маја контролисали четници ДМ, већ у јуну стварају своје бригаде: Горња Јабланица 15. и Косаоница 17, с тим што је командни кадар ушао из састава јужноморавских бригада.

У септембру, до 4. октобра, формирано је још седам бригада и то:

21.	српска	бригада	6. септ.	1944.	4 бат.	9.000 бораца
23.	„	„	12. септ.	1944.	4 бат.	1.000 бораца
26.	„	„	12. септ.	1944.	3 бат.	710 бораца
27.	„	„	21. септ.	1944.	4 бат.	2.000 бораца
28.	„	„	30. септ.	1944.	3 бат.	900 бораца
29.	„	„	1. окт.	1944.	3 бат.	950 бораца
24.	„	„	4. окт.	1944.	4 бат.	600 бораца

од тога на овом подручју формиране су: 28. и 29. српска бригада, 24. и 23. на подручју Ниш-Зајечар, те 25, 26. и 27. на подручју Врање-Пирот.

13. Српски корпус формиран је 6. септембра 1944., састава: 22, 24, 46. (од 20. септембра 1944) и 47. дивизија од 1. октобра 1944. године.

14. српски корпус формиран је 6. септембра 1944. године у чијем су саставу: 23, 25. и 45. дивизија.

21. српска дивизија која је формирана на овој територији, од 25. септембра 1944. године улази у састав Првог пролетерског корпуса.

Војнички развитак ситуације на овом подручју и другим подручјима јужне и источне Србије имао је великог значаја за развитак народноослободилачког покрета уопште, а посебно за развитак органа власти и других ослободилачких организација током 1943. и 1944. године. Развитак органа власти и других ослободилачких организација зависио је од општег тока народноослободилачке борбе и револуције, а у првом реду од војничких успеха на фронту. Велики део ослобођене територије омогућивао је ширење мреже народноослободилачких одбора и осталих народноослободилачких организација, које су се конституисале на свим подручјима од месних па све до окружних одбора до јуна 1944. године.

Таква политичка и војна ситуација омогућила је да Главни штаб Србије, Главни народноослободилачки одбор Србије и Покрајински комитет КП Србије дођу комплетни у јулу 1944. године и да са лесковачко-топличког подручја наставе са руковођењем народноослободилачке борбе у Србији до коначног ослобођења Србије, односно Београда.

Септембра на конференцији Главног народноослободилачког одбора Србије где су, поред чланова Главног одбора делегата народноослободилачких одбора из ширег дела Србије, представника Главног штаба Србије, присуствовали и представници руске, британске и америчке војне мисије. Ова конференција представљала је припрему за сазивање АСНОС-а, која је припремана да се одржи на овој територији, али је ипак одржана у Београду који је у међувремену био ослобођен.

Формирањем дивизија народноослободилачке војске на овом подручју, изграђивала се нова народна армија у Србији, која је при коначним операцијама за ослобођење земље и овог дела Југославије омогућила продор главнини народноослободилачке војске Југославије из Санџака и Босне, те заједничким снагама до краја октобра допринела ослобођењу Србије.

Ово моје излагање, надам се, могло је да покаже под каквим се условима, објективне и субјективне природе, развијао рад и делатност Партије на овом подручју на плану војничког и политичког организовања.

ЛИТЕРАТУРА

— **Владо Стругар:** Рат и револуција народа Југославије, Бгд. 1962.

— **Миливоје Перовић:** Србија у НОБ — Јужна Србија, Бгд. 1961.

— **Хранислав Ракић:** Рад КПЈ на југу Србије у 1943. години, Лесковачки зборник XIV. Лесковац, 1975.

— **Стојан Николић:** Народноослободилачки покрет на јужном подручју Србије, 1965. — рукопис.

— **Живојин Николић Брка**: 22. српска дивизија, Бгд. 1972.

— **Милан Борковић:** СКОЈ — и омладински покрет у Србији, 1941—1945. Београд, 1970.
— Велика антифаштистичка народноослободилачка скупштина Србије, од 9—12. новембра 1944., Бгд. 1945.

НАПОМЕНЕ

1. Зборник НОР-а, том. I, књ. 5, стр. 115.
2. Зборник НОР, том. I, књ. 5, док. бр. 84, стр. 268.
3. Зборник НОР, том. II, књ. 10, док. бр. 102, стр. 238—240.
4. Зборник НОР, том. I, књ. 5, док. 140, стр. 392.
5. Зборник НОР, том. I, књ. 5, док. 141, стр. 392.

Mr Stojan Nikolić

TÄTIGKEIT DER KPJ AN DER ORGANISATION UND BEFESTIGUNG GRÖSSERER MILITÄRFORMATIONEN DER VOLKSBEFREIUNGSARMEE JUGOSLAWIENS IN LESKOVACER — TOPLISCHEN GEBIET

Im Zeitraum vom Februar 1943 bis zum Oktober 1944 wurden im Leskovacer und Toplischen Gebiet einige grössere Militärformationen geschaffen und das war Ergebnis eines starken Wachstum und der Entwicklung der Volksbefreiungsbewegung und der Jugoslawischen Armee. Darin spielten Parteiorgane eine grosse Rolle, indem sie häufig und selbständig weitreichende Entschlüsse fassten, denn dazu vurden sie durch eine spezifische Situation gezwungen, in der sich die Volksrevolution auf dissem Gabiet seit ersten Tagen befand. Nämlich, der Hauptstab und PK KPS konnten in diesem Gabiet Serbiens nicht immer unmittelbar den Kampf leiten, und so waren Führungen der Abteilungen und Parteikomitees auf diesem Gebiet häufig ohne direkte Hinweise. Jedoch trug die Bildung der Brigaden und Divisionen auf diesem Gebiet dem Aufbau der Armee auch in Serbien und erfolgreichen Gewaltstreichen für die Befreiung bei.

Милан Обрадовић

Рад КПЈ и Скоја лесковачког ратног округа на стварању обавештајне службе и система безбедности НОП 1941—1945.

Рад који је објављен са прошлог симпозијума 1973. године у **Лесковачком зборнику** бр. XIV под насловом: „Обавештајна служба и систем безбедности НОП-а на југу Србије за време Другог заседања АВНОЈ-а" чини са овим једну целину, јер догађаји и историјске чињенице лоциране у току 1943. године у овоме прилогу се не захватају. Због тога су истраживачки напори били усмерени на прикупљање нових докумената и чињеница који бацају више светла на рад Партије и СКОЈ-а на организовању обавештајно-безбедносне активности, на развијању самозаштитне свести снага револуције у лесковачком крају током прве две године рата као и током 1944. и 1945. године.

На основу досадашњих истраживања може се поуздано рећи да је партијско и војно руководство лесковачког ратног округа, у веома тешким условима окупације, за окупатора од економског и стратешког значаја као комуникација која води долином Јужне Мораве ради снабдевања немачке оружане силе у Солуну (група армија „Е"); у условима најудаљенијег краја од руководећег војног и партијског политичког руководства НОП-а, лоших или готово никаквих веза са Главним штабом НОПО за Србију и са ЦК КПЈ и Врховним штабом, све до друге половине 1944. године.

Када се све то има у виду, онда је овдашње партијско и војно руководство било на висини историјског задатка, јер је борбом и социјалистичком револуцијом руководило на основу стратегијске концепције наше револуције и на основу основних ставова усвојене линије КПЈ у НОБ-и. Руководство се односило примењујући ту линију према постојећим условима и могућностима и војно-политичкој ситуацији онаквој каква је стварно била на терену, разгарајући стално ослободилачку борбу и револуцију, која је, уз мање кризе, ишла стално узлазном линијом.

Томе је допринело постојање марксистички способних кадрова Партије с којима је ушла у рат као и њихово креативно понашање у пракси и испољена храброст и самоиницијатива, па је зато стално НОП ишао узлазном линијом. Ово није довољно познато у историографији НОР-а и револуције у другим крајевима наше земље, а што је велики пропуст који би требало исправити у будућим радовима из тематике НОР-а и револуције са подручја југа Србије.

I

Основне карактеристике делатности немачког, бугарског и квислиншког обавештајно-безбедносног и полицијског апарата на лесковачком подручју јесу у томе, што је овај апарат стално бројно растао по густини и интензитету наступа у сразмери са сталним нарастањем НОП-а и снага револуције. Заправо, у намери да оствари своје циљеве и задатке, бугарски и немачки фашистички окупатори и њихови сарадници, четници, недићевци и дражиновци координирали су своје акције у окупационом систему и тако се организовали да би били што способнији и ефикаснији у борби против НОП-а.

Наиме, процене немачких обавештајно-полицијских служби у контексту стратегијске концепције, чување региона

југа Србије, као животног питања за Грећи Рајх, полазиле су од тога да су једино комунисти у стању да руководе борбом, с обзиром на јак револуционарни покрет, бројну радничку класу и интелигенцију лесковачког индустријског басена до рата.

Због тога су на лесковачком ратном округу била лоцирана четири центра немачке обавештајне службе током рата (два центра немачке војно-обавештајне службе — Абвер; Крајскомандатура) (окружно војно-управно надлештво на окупираним територијама); мрежа Rüknec; и BdS) Испостава Заповедничке полиције безбедности и службе безбедности Рајха), под командом СС мајора Sattlera у Београду. Ове испоставе су Немци развијали једино у рејонима где је НОП био највише развијен и на подручјима од посебног стратегијског и економског интереса.[1])

О томе Хранисав Ракић пише: „...У Лесковцу и другим градовима југа Србије где нису постојале интензивне борбе, окупатор је концентрисао веома јаке снаге, изградио рафинирани апарат за сузбијање партијског рада. Наиме, у самом Лесковцу постојале су четири разне полиције, чак и агенти специјалне полиције боравили су више месеци..."[2])

Како се види ,и по локацији безбедносно-полицијских снага, удружених окупатора овај регион добија све већи значај и важност и у војним плановима немачке Врховне команде. Заправо све окупационе снаге југа Србије, ради ефикасније координације и руковођењем дејствима против НОВ, стављене су под непосредну команду начелника штаба немачке групе армија „Е" генерала Фелбера.

Иако је персонал Испоставе БдС у Лесковцу био бројно мали, она је имала радио станицу за везу са вишом инстанцом СС мајором Сатлером чије се седиште налазило у Београду.

Поред уске сарадње са Крајскомандатуром округа Лесковац, војном жандармеријом и полицијом ова Испостава се нарочито, у свом раду и борби против илегалног НОП-а Лесковац, ослањала на квислинге, а нарочито на окружног начелника п.пуковника Живојина Бурића, чија је секретарица Вера Пешић, како је већ познато, била предратни агент немачке обавештајне службе. Вера је имала јак утицај на политику Испоставе БдС, која се готово у свим питањима ослањала на њено мишљење и савете за борбу против Партије и НОП-а Лесковац и околине. Немачка документа указују и на то да је ова Испостава присно сарађивала у борби против Партије и НОП-а са квислиншком полицијом и са Српском државном стражом. Њена главна делатност била је усмерена на борбу против веома јаког НОП-а Лесковца. У тој борби Испостава је користила податке које је добијала од своје сарадничке мреже као и од осталих немачких, бугарских и квислиншких обавештајно-полицијских, војних и цивилних установа с којима је сарађивала. Тако нпр. ухапшена и привођена лица Испостава БдС је саслушавала без обзира на то које су власти вршиле хапшења, односно заробљавање припадника НОП-а и партизанских јединица.

Према немачким полицијским документима до података о НОП-у Лесковца, Испостава БдС долазила је и преко појединих партизанских дезертера, који су одавали нека лица из илегалног НОП-а Лесковца, на основу чијих изјава су вршена хапшења. Тако је, према овим подацима, већа провала у Лесковцу била децембра 1942. године у којој је помогла квислиншка полиција. Овом приликом је ухапшен већи број омладинаца — скојеваца Лесковца.

„...Испостава Лесковца — пише у једном извештају Испоставе БдС датираном са 15. 3. 1944. године — СС мајору Сатлеру у Београду — предала је 57 мушких затвореника из Лесковца логору на Дедињу... Сви су окривљени у Лесковцу давали комунистима стан и храну. Пошто су комунистичке банде на подручју Лесковца врло јаке, а пошто се оне поново враћају у ослобођена села после спроведених акција немачког Вермахта и наше полиције, то треба ово спречити свим средствима. Једино **услед подршке коју партизанима пружају сељаци, они могу да се одрже, а познато је да баш сељаци обавештавају партизане када ће немачке јединице на подручју Лесковца кренути у потеру против банде. Услед, тога, партизани су у могућности да увек благовремено измакну (подвукао аутор).** Да би се спречило овакво стање које се сваким даном погоршава на нашу штету, предлог је Испоставе Лесковац да се свих 57 затвореника пошаље на принудни рад у Немачку..."[3])

У једном другом извештају послатом из Лесковца 18. 2. 1944. године у Београд, руководилац Испоставе БдС,

СС поручник Дрекол се жали на становништво Лесковца и приликом координираних немачких и бугарских акција против НОП-а.

„. . . Бугари су — пише у овом извештају — према наводима пуковника Клисурова, спровели у Лесковцу две до три хиљаде лица (мушкараца, жена и деце) . . . Упркос спровођења бугарских подухвата „Непогоде" у простору Лесковац — Прокупље у времену од 27. 1. — 2. 2. 1944. године у коме су узеле учешћа и овдашње снаге полиције поретка и једно одељење Заповедника полиције безбедности из Београда под командом СС капетана Шредера (партизани опет запосели села која су била у означеном простору од њих очишћена) . . . У случају подухвата „Непогода" благовремено су сазнале **банде од становништва**, (подвукао М. О.), пошто у многим селима нису затечени људи способни да носе оружје . . ."[4])

На интензивну обавештајну активност окупатора против НОП-а Лесковац указује и један извештај ОК КПЈ за Лесковац у којем се поред осталог каже: „. . . Гестапо настоји да врбује по селима своје кофеденте . . . Има још од раније познатих непријатеља народа који су познати кофиденти Гестапоа. То су, углавном бивши посланици, председници општина (али не сви), трговци (али не сви)."

Колики су значај придавали окупатори југа Србије и у склопу такве оцене предузимали мере да униште НОП, види се и по томе што је у Србију дошао командант Југоистока Фелдмаршал Лист. Своју прву конференцију он је, управо, одржао у Нишу 21. јула 1941. године са највишим руководиоцима окупационог апарата у Србији: командантом Више команде 65 за нарочиту употребу, генералом Бадером, генералом артиљерије Хофманом, генералом Шталом, командантом 704. немачке дивизије, генералом Фортнером, командантом 718. немачке дивизије и генералом Боровским.

И по месту одржавања састанка и по саставу учесника се може видети колики је значај придаван југу Србије од стране Немаца. Резултати овога саветовања као и оних касније у Београду, био је доношење закључака да три немачке дивизије (посадне) нису у стању да се супротставе НОП-у у Србији и да би немачке војне јединице требало да избегавају сукобе са устаничким снагама, те да у борби треба употребљавати жандармеријске јединице и полицијске снаге. Истом одлуком Милан Аћимовић и његови заменици Таса Динић и Драги Јовановић су добили задатак да организују специјалне жандармеријске одреде за борбу против партизана Србије.[5])

У вези са овим Барцел, 22. јула 1944. године, Берлину предлаже један далекосежни политички план за уништење НОП-а Србије а нарочито најосетљивијег подручја — југа Србије. Он поред осталог пише:

„. . Имамо да бирамо: или борити се против устаника сопственим трупама и сопственом полицијом, што према досадашњем искуству, с обзиром на недовољан број поседних трупа обећава мало а и политички није паметно, јер би у том случају били принуђени да вршимо стрељања као репресалије, чиме би смо помогли комунистима да против нас изазову мирно српско становништво: или појачамо наоружање српске жандармерије и тако устанак поставити политички као чисто српску ствар . . ."[6])

То, другим речима значи нека се Срби сами туку међусобно, док би Немци стајали по страни.

Барцела нису одмах послушали, па су и следиле репресивне мере против устаника Србије. То се најбоље види из извештаја команданта за Југоисток Берлину датиран 27. 2. 1942. године у коме се поред осталог каже: „. . . До сада нам још није успело да са драконским мерама устаницима сломимо кичму. **Најефикасније средство јесте да се помоћу јако разгранате шпијунске мреже, као и применом бруталних мера како политичких тако и оних тајне полиције дође до података о зачецима рада на формирању устаника и да се униште** (подвукао аутор). Ови методи рада морају се применити у најширем обиму . . ."[7])

У складу с овим, командант Југоистока, 19. 3. 1942. године поред осталог наређује свим немачким снагама и њиховим савезницима у Србији: „. . . Бруталним мерама полиције и тајне полиције образовање устаничких банди мора се у самом њиховом стварању сазнати и уништити. Заробљене устанике треба начелно стрељати или обесити. Употребе ли се исти у циљу извиђања, то треба да значи да је њихова смрт само за краће време одгођена . . ."[8])

Како се види, поред обавештајних и репресивних мера, окупатори су у борби против НОП-а и на југу Србије ве-

што искористили и домаће издајнике; четнике Косте Пећанца, дражиновце, припаднике Српске државне страже на чему су нарочито радиле немачке обавештајно-полицијске службе.

Према подацима који су сачувани, Немци и Бугари су се одлучили не само на репресалије већ и за масовно уништење српског народа.

Сачуван је један извештај о разговорима о том питању између бугарског генерала Станчева и шефа немачке полиције у Србији СС генерала Мајснера, почетком 1942. године.

„... Генерал Станчев је у разговору између осталог саопштио да му је Мајснер, шеф Гестапоа изнео гледиште да треба прићи масовном уништењу српског живља ..."[9])

У склопу свих ових комбинација удружених окупатора и њихових војних снага и обавештајно-полицијског апарата, подржаних од домаћих издајника, треба ценити под каквим су тешким условима деловали комунисти и скојевци на подручју Лесковца и у таквим условима релативно успешно извршили своје задатке револуционара. Ово је било још теже, јер после кризе устанка у западној Србији крајем 1941. године сав притисак окупатора се сручио на југ Србије.

II

Партијски форуми, организације и чланство, организације СКОЈ-а и друге организације НОП-а а нарочито партизанске јединице, супотстављајући се стално нарастајућем обавештајном притиску тако бројног и веома разгранатог удруженог полицијског апарата окупатора и квислинга континуирано раде на стварању масовног система безбедности, самозаштите и обавештајне активности по садржају са широким ослонцем на становништво. Сем партијског и скојевског чланства (по др Глишићу, др М. Борковићу и Х. Ракићу око 100 чланова КПЈ и 300 чланова СКОЈ-а на територији ОК Лесковац почетком устанка), на развијању масовног система безбедности радили су сви чиниоци НОП-а: одбори народноослободилачке власти, војно-позадински органи (команде места и подручја), помоћне партизанске десетине и чете, партизанске страже, партизански одреди, бригаде и дивизије и њихови обавештајни органи.

Истраживања показују да је Партија на подручју лесковачког ратног округа још од првих дана оружаног устанка, осим развијања масовне обавештајне активности и самозаштитног деловања и понашања свих чинилаца НОП-а и партизанских бораца, увела и низ мера безбедности. Један од њих је провера новодошлих из градова, уклањање из јединица колебљиваца и оних који нису поштовали правила конспирације.

„... Све колебљивце склањајте из одреда, јер ће вам они у тешким моментима нанети велико зло" — стоји у једном писму Мирка Томића (потписаног псеудонимом Стојан Моравац) посланом ОК КПЈ за Лесковац.

У једној директиви ПК КПЈ за Србију од априла 1942. године свим окружним комитетима о раду партијских организација по питању предузимања мера безбедности поред осталог се истиче: „... Треба контролисати сваког појединца кад долази у чету као и његов рад. Онемогућити долазак у чету људима ... који не чувају војне тајне, а ћаскање о намераваним акцијама, о стању у одреду као и другим важним стварима најстрожије кажњавати ..."

И ова мера Партије била је веома ефикасна на заштити јединица НОВ од непријатељског обавештајног продора у њих. Развијана је исто тако будност у односу на четничке елементе: „... Водите рачуна — пише у директиви ПК КПЈ за Србију — ОК КПЈ Лесковац од 15. јуна 1942. године — јер Дражини официри у народу проносе вести да неће водити борбу против партизана из разлога што желе да се увуку у наше наоружане десетине и да партизане придобију за своје одреде. То не смете никако дозволити".

И из овога примера се види подла улога четничких елемената које је Партија на време уочила и на њих указивала народу и партизанским борцима.

Осим тога на свим састанцима партијских форума као тачка дневног реда разматрано је питање будности, безбедности и самозаштитног деловања и понашања. „... Обично су срески комитети" — пише Хранислав Ракић — „одржавали своје састанке петнаестодневно а по потреби и чешће ... на тим састанцима вршена је анализа политичке ситуације, дискутовало се о раду непријатеља, усвајани су одговарајући закључци за њихово уништење. Предмет разматрања била је будност ..."

Партија је појачавала мере безбедности НОП-а нарочито у јединицама НОВ лесковачког краја током последње две године рата када је био масов-

ни прилив нових бораца у јединице и када је настојао и непријатељ да убаци и своје људе са одређеним обавештајним задацима и разорним деловањем. Тако се, нпр., у директиви партијских органа и органа ОЗН-е XII корпуса од 28. 9. 1944. године поводом мера будности скреће пажња потчињеним командама постављајући им обавезу да „. . . најхитније растуре по јединицама оне који су се предавали као групе било у току борбе, било без борбе" јер — наглашава се у поменутом наређењу да ће „. . . штабови јединица бити одговорни пред Партијом за сваку па и најмању појаву разорног рада непријатеља унутар наших јединица . . ."

Сачувана документа указују и на то да су партизанске јединице на подручју лесковачког округа преузимале и нормативна акта у циљу спречавања растурања пропагандних материјала окупатора и његових слугу на партизанску територију. Такву наредбу је издао штаб Трећег батаљона Првог јужноморавског одреда општинским управама.[10])

ОК КПЈ за Лесковац захтева од ПК КПЈ За Србију 11. 11. 1943. године да за партизана Душана Новакова, који је дошао из Београда „. . . одмах пошаље карактеристику да ли је стварно члан Партије . . ."[11])

Онима који нису могли бити проверени није дозвољаван приступ у јединице НОВ већ су они враћани кући. Као једну од мера безбедности Партија је увела псеудониме за све партијске и војне руководиоце а на почетку и за борце ,затим и дозволе за кретање по ослобођеној територији. Ограничава се трговина са градовима под окупацијом[12]), забрањиван шверц, евидентирана су сумњива лица од органа народноослободилачке власти, од помоћних партизанских десетина, контролисани прелази преко река, а нарочито је вођена борба против дезертерства, вршена је заштита илегалних места састајања илегалаца-пунктова[13]) где су боравили партијски руководиоци, и др.

Колико су биле ефикасне и свеобухватне мере безбедности које је Партија предузимала на заштити илегалног НОП-а, веза и пунктова, најбоље се види с каквом је заштитном ефикасношћу сачуван илегални боравак Светозара Вукмановића Темпа у Лесковцу, који је пред крај јануара 1943. године илегално стигао у вагону са лесковачким поштарима на путу за Македонију. Његов боравак, захваљујући мерама безбедности, није провађен упркос напорима специјалне полиције из Београда и немачког Гестапоа, који су пре тога послали преко 30 специјално обучених агената на југ Србије ради откривања илегалних веза и пунктова између ОК КПЈ Лесковац и ПК КПЈ за Србију у Београду. Лесковачка партијска организација имала је неколико активиста који су радили у полицији и на време су јављали акције полиције тако да је избегавана опасност. Управо тих дана, за време боравка Темпа у Лесковцу, била је појачана полицијска контрола и вршен је претрес станова сумњивих кућа које би могле бити партијски пунктови и јавке. Према Добривоју Аранђеловићу услуге Партији у Лесковцу за време боравка Темпа пружио је полицајац Антон Сикошек. Он је често набављао бланко објаве из полиције у Лесковцу на и сам штамбиљ полиције који је за потребе илегалног НОП-а прекопирао активиста Костадиновић.[14]) Исто тако полицијски агент квислиншке полиције налазио се на обезбеђењу док је Темпо боравио у Лесковцу.

Према Ристи Антуновићу, долазак Темпа на југ Србије НОП-у је дало нови импулс и био је од великог значаја јер је НОП био у полету. Његов боравак на лесковачком региону од 3. — 18. фебруара 1943. године састојао се у измени искустава и преношењу поруке централног руководства о политичким, војним па и о обавештајно-безбедносним искуствима на организовању обавештајне службе НОП-а.[15])

Немачка полиција сазнаје за његов боравак у Лесковцу након девет месеци касније, односно октобра 1943. године, када је специјалној полицији пошло за руком да изврши провалу у ПК КПЈ за Србију у Београду и тада је тек дошла до података о кретању Светозара Вукмановића Темпа, члана ЦК КПЈ и Врховног штаба. Ово је евидентирано из једног немачког сачуваног полицијског извештаја из тог времена.[16])

Истраживања су показала да на југу Србије специјализовано-безбедносне организације револуције није било све до оснивања Одељења заштите народа (ОЗН-е) друге половине 1944. године. Поред докумената који то потврђују ово је рашчишћено коначно са одговорним партијским и војним руководиоцима лесковачког ратног округа на научном скупу од 30—31. октобра 1975. године. Утврђено је да је постојала веома разграната обавештајно-безбедносна и самозаштитна активност коју је

развијала Партија и СКОЈ, али да није било институционализације ових органа све до горе назначеног периода. Заправо, тога није било у целој Србији, за разлику од других крајева, јер ПК КПЈ и Главни штаб Србије нису имали акционог утицаја у реализацији Упутства Врховног команданта од новембра 1942. године о организовању јединствене обавештајне орнанизације НОП-а у војсци и на терену на подручју Југославије и стварању обавештајних центара као стручних органа револуције. Директива је било,[17]) али није било акције, на спровођењу, ради отежаних веза централних руководстава Србије са јединицама југа Србије, иако је то Упутство рецимо, спроведено и у Македонији, почев од 19. августа 1943. године и у Војводини, маја 1943. године.

Према томе, не би се могла прихватити тврдња др Венцеслава Глишића о томе да се „... Крајем 1941. године прешло на стварање специјализоване обавештајне организације НОП-а", и да се тада већ у штабовима појединих одреда постављају личности чији је био искључиви задатак обавештајна и контраобавештајна служба. Међутим, ова тврдња је заснована само на темељу једног документа о томе да је у заједничком штабу за партизанске одреде на територији ОК Лесковац и Ниш, крајем 1941. године обавештајну функцију у штабу вршио Васа Смајевић Смаја. Аутор ових редова је, још за живота Смајевића, разговарао са њим о овом документу, и он је категорички тврдио да никада није обављао ту функцију нити је таква функција постојала у штабовима све до 1944. године — до ОЗН-е.

Ову чињеницу потврђује и студија Хранислава Ракића: „КПЈ на југу Србије у 1943. години", у којој наводи: „...Борбе у Косанчићу и Брају нису добро искоришћене за разобличавање четника Драже Михајловића и њихове сарадње са окупатором... Први пут се помиње да треба организовати обавештајну службу преко позадинских органа власти команде подручја и команде места..."[18])

Другом половином 1944. године посебан проблем за Партију, јединице НОВЈ и организације НОП-а, након ослобођења Србије представљао је „... ликвидација остатака непријатељских контрареволуционарних група", јер је само на подручју Србије намерно остављено преко 8.000 четника а у Босни и Херцеговини око 9.000 са Дражином Врховном командом. Све је ово било уклопљено у стратешки концепт реакционарних снага Запада у циљу покушаја контрареволуције. Ове четничке групе су по планинским селима имале своје јатаке, вршиле диверзије, атентате на руководиоце Партије, органе народноослободилачке власти, војске и разне саботаже. Органима безбедности НОП-а уз помоћ становништва а нарочито СКОЈ-а и омладине полазило је за руком да без великих тешкоћа ликвидирају ове контрареволуционарне групе, о чему сведоче данас сачувани извештаји окружних и срески комитета КПЈ из тог времена.

„... Ситуација у нашем округу — пише у извештају ОК КПЈ Прокупље од 12. I 1945. године — се знатно поправила. Многи дражиновци и они који су у Косаници бежали од мобилизације предали су се... међу којима и неколико зликоваца и организатора... у Куршумлији су се предала 64 дражиновца итд..."[19])

Једна од мера Партије, војних штабова и органа ОЗН-е на брзој ликвидацији контрареволуционарних група на југу Србије и заштити ослобођене територије била су образовање потребних одељења (брзо покретне јединице) које су одлуком Штаба XIII корпуса НОВЈ формиране, другом половином 1944. године. Формирале су их све команде места и подручја од пробраног људства својих територијалних јединица (одељења, водова и чета) која су имала безбедносне задатке, а то су „... проналажење и уништавање свих четничких групица које су се налазиле на територији дотичне команде места, подручја, као и појединаца који се и даље крију по шумама... Упућивање свих потребних одељења координирати са органима ОЗН-е..." стоји у наређењу.

Осим тога, и Главни штаб Србије је својом наредбом од XI 1944. године потчињеним штабовима и јединицама изричито захтевао да треба „... предузети најхитније мере за уништење четничких банди и обезбеђења позадине. Оперативне јединице које поседују територију одмах да формирају потребан број ударних батаљона и потерних јединица, са задатком сталног крстарења неочишћеном просторијом, проналажење, гоњење и уништавање четничких банди и терористичких група... како би њихов разоран рад се у корену потпуно сузбијао..."[20])

III

Упоредо са стварањем масовног система безбедности и самозаштите и

развијањем самозаштите свести снага револуције као саставног дела класно-политичке и револуционарне свести, ради лакшег препознавања и идентификовања непријатељских снага, Партија је, на лесковачком ратном округу, нарочиту пажњу поклањала развијању офанзивне компоненте политичко-обавештајног рада. Сачувани извори, документи и други подаци говоре о успешном повезивању са симпатизерима НОП-а који су се налазили у редовима окупаторских и квислиншких јединица у њиховом окупационом апарату власти, полицијским органима и другим структурама. Подаци добијени овим пу тем били су од велике вредности за процену намере непријатеља, ублажили или спречили противакцијом снага револуције.

Ова делатност била је отежана на лесковачком подручју и због веома густог полицијског, војног и административног апарата удружених окупатора и квислинга, који је био хетероген по моралу, менталитету, па и циљевима, што је наметало изградњу посебне тактике Партије за сваког од њих (Немци, Бугари,дражиновци, СДС и др.).

Због значаја овог сектора партијског рада, Партија је за ове задатке одређивала своје најспособније кадрове са искуством стеченим у илегалном раду и класним сукобима са полицијом бивше Југославије између два рата.

„. . . У погледу Бугара треба радити интензивно, веома офанзивно, брзо и одлучно . . . Већину обавештајних података прикупљати путем партије и одељења. . .“[21])

У писму ПК КПЈ за Србију од 21. I 1942. године се инсистира, да је: „. . .По требно створити обавештајни апарат у редовима самог непријатеља на најконспиративнији начин, о чему би знао и водио рачуна само један члан руководства. . .“[22])

Или нпр. у извештају Штаба 2. јужноморавске бригаде од 11. I 1944. године се, поред осталог, каже: „. . . 9. о.м. имали смо план да једновремено нападнемо Медвеђу и групу дражиноваца Вељка Шукића. . . За обе акције смо послали на време људе који су испитивали да ли ће непријатељ на истим местима заноћити или не. . .“, па даље наставља се у другом извештају. „Убацили смо свог човека у њихове редове те смо сваку њихову намеру и подухват на време сазнали . . .“

У својој хроници „Лесковачки НОП одред“ мр Стојан Николић Јоле, поред осталог о томе пише: „. . .Лесковачка партијска организација имала је неколико активиста који су радили у полицији и на време нам сигнализирали акције полиције, тако да је избегнута опасност. . .“[23])

„. . . Скојевски актив је — пише Стојан Николић — организовао и један до бар обавештајни центар у Вучју, преко Николе недићевца из Мирошевца, који је био у недићевој посади у Вучју и симпатисао партизане. Поред њега, веома корисна обавештења о намерама непријатеља из ове посаде давали су Лука Борђевић из Вучја и један потпоручник СДС. Преко овог канала у Одред су дуго времена у овој години (зима 1942. прим. аутора) стизале вести које су од њих добијене све док нису били откривени и пострељани од стране непријатеља. . .“ па даље наставља да је „. . . Одред још много раније, у септембру и октобру, добијао преко своје обавештајне мреже податке из Вучја и Лесковца сигнале да се припрема једна већа непријатељска офанзива на планину Кукавицу у којој треба да учествују Немци и Бугари. . .“.

Ево једног извештаја који говори о подацима из Лесковца. „. . .Наша обавештајна служба — пише обавештајни официр 47. дивизије НОВЈ — да је непријатељ стигао у Лесковац из Ниша 1. октобра . . . поуздано смо сазнали из Лесковца да је непријатељ минирао све творнице у Лесковцу. . .“.

Свакако да је ово био драгоцен податак, добијен од сарадника НОП-а из града ради предузимања мера да се спречи разарање.

У погледу развијања офанзивне компоненте политичко-обавештајног рада међу непријатељским структурама на више места указују мр Стојан Николић, Милан Миладиновић, Никола Илић, Бошко Крстић, Борко Цекић и Добривоје Аранђеловић и други аутори у својим студијама из тематике НОР-а и револуције лесковачког краја.

„. . . Ангажовали смо сина командира жандармеријске станице — пише Стојан Николић — примили га у СКОЈ и он нас је стално обавештавао о намерама и плановима непријатеља, жандармерије и полиције у Лесковцу. . .“

Сви добијени подаци коришћени су за вршење самозаштитних, пропагандних и војних активности у циљу разарања морала окупатора и квислинга. Неки подаци су достављени на коришћење и другим јединицама, штабовима, војно-позадинским органима и ван лесковачког краја, који су се односили

на друга места и тако је вршена успешна размена информација а неке су од њих имале и стратегијски значај које су се односиле на јачину, састав, намере, морал, планове немачких и бугарских снага нарочито приликом великих офанзивних акција и акција ширих размера.

Организације Партије и војни штабови на подручју лесковачког округа добијали су доста информација и путем саслушавања заробљених четника и преко заплењене четничке архиве. Тако се нпр. у извештају о ОК КПЈ за Ниш од 13. X 1942. године у једном дневнику до кога је дошао ОК КПЈ за Лесковац каже: „... Пао је у руке днев ник одбеглог Б. Беговића, из кога се види начин организовања тзв. дражине војске и људи које је увукао у свој посао и метод рада... За организовање дражиноваца у јужној Србији постоји комитет у који су ушли Црвенић „илегално" име Војин, др Шијачки, лекар из Ниша и мајор Бурић..." па даље наставља да су „... Главни људи за остале срезове и то: за Лесковац Радосав Бурић, мајор, за њега кажу да има јак одред..."[24])

У извештају штаба 4. јужноморавске бригаде од 21. II 1944. године команди Јабланичког подручја о резултатима борбе против четника поред осталог се истиче:

„...Другови из Јастрепца су од једне разбијене „тројке" из потученог кор пуса запленили план дражиновске акције, која истовремено почиње и у Јабланици под командом мајора Бурића, а ова акција против партизана на Јастрепцу под командом Стојановића а обадве под врховном командом Кесеро вића. Циљ акције је уништење партизанских снага пре него што стигну „јаче Титове снаге како пишу четници „да би им ови крајеви послужили као сигурне базе у даљој акцији..."[25])

Драгоцени подаци су добијени и из извештаја Окружног поверенства за Топлички округ — послан ОК КПЈ за Лесковац, фебруара 1944. године, затим преко заплењене четничке архиве у бор бама у Јошаници, четничка архива заплењена од јединица 21. српске дивизије приликом борби у Топлици, Косаници, Јабланици и на Јастрепцу, архива четничког корпуса потпуковника Пилетића приликом борби 18. српске бригаде 1. X 1944. и др.[26])

IV

Истраживања показују да је Партија а и сви учесници НОП-а на подручју ратног округа Лесковац, а нарочито партизански штабови, од првог дана устанка, у средишту пажње, поставили питање и интензивно радили на развијању самозаштитне свести код партизанских бораца и становништва југа Србије. Ово је одмах партијско и војно руководство схватило као једну од основних претпоставки успешног организовања масовног система безбедности и самозаштите. У склопу активности на марксистичком и идејно-политичком уздизању снага револуције (чији је предмет саопштења на овом скупу, професора Милана Миладиновића), непрекидно је развијано обавештајно-самозаштитно васпитање као саставни део класно-политичке свести, јер му је даван такав и третман и прилаз од стране комуниста и скојеваца лесковачког краја у НОП-у и социјалистичкој револуцији. То је било стално присутно и било интегрисано у сваку политичку акцију, сваки састанак, збор, митинг, семинар, партијски, скојевски или војни курс, кроз лични додир комуниста политичких активиста и одборника народноослободилачке власти и војних старешина са народом и партизанским борцима.

У безбедносном васпитању партизан ских бораца и становништва, а нарочито код омладине афирмисано је стално начело самозаштите. То је имало за резултат повећану будност и одговорност сваког субјекта револуције, сваке организације НОП-а и војног колектива лесковачког краја кроз цео период НОРа. То је изоштравало осећај и свест за самозаштитно деловање и понашање, чиме је знатно умањивана могућност непријатеља социјалистичке револуције да продире у њене редове и налази упориште у редовима НОВ и организацијама НОП-а а да не буде брзо откривен и ликвидиран.

Из сачуваних докумената је евидентно да је непрекидно указивано на штетност неодговорног причања о свему што је представљало тајну покрета.

„... Свака небудност према непријатељским елементима мора се најстроже кажњавати, а за теже случаје и последице небудности и ликвидирати гла вне кривце" — каже се у једној директиви ОК КПЈ за Лесковац партијским организацијама, форумима и чланству.

У директиви ПК КПЈ за Србију подређеним руководствима Партије се истиче: „...васпитавање широке кругове симпатизера и масовних организација НОП-а у духу конспиративности. Сва-

ког човека треба васпитавати да пажљиво посматра и да обавештава о кретању војске, жандармерије, полиције, агената, окупаторских чиновника и домаћих издајника, јер је то у интересу успешног вођења наше ослободилачке борбе..."

У писму ПК КПЈ за Србију посланом ОК КПЈ Лесковац 20. IV 1943. године, нарочито се упозорава на повећање будности према новодошлим и истиче. „... Будите опрезни и водите строго рачуна о оним који добро не познајете а нуде вам се са разним привлачним услугама. Нарочито су опасни они који долазе са стране а сами се пребацују својим „везама" из Београда или из других места. Полиција намерно практикује да шаље издајнике претворивши их у отворене провокаторе не само у градовима по унутрашњости већ и по селима, па чак и у наше одреде да би нам нанели што већу штету. У неколико случајева небудности наших другова који су насели провокацији имали смо осетне губитке (мисли се на пад Глигорија Диклића Будног, прим. аутора). Ради тога водите рачуна да сваког који вам није познат, саслушате га добро а истовремено тражите тачне и детаљне податке са друге стране док га не проверите не поверавајте му ништа а у међувремену га стално контролиши те. Нарочито друговима у одреду скрените пажњу на то..."[26])

У безбедносном васпитању коришће не су у борбене традиције српског народа у његовој вековној борби за слободу и жигосање издаје као највећег злочина према отаџбини и слободи. То се најбоље види из прогласа ПК КПЈ за Србију, народу Србије, јула 1941. године, позивајући га на оружани устанак против окупатора и издајника: „... Српски народе, ти који си у својој историји и у својој борби знао да презреш и казниш издајице, буди и данас немилосрдан према свим прљавим нитковима, проданом националном непријатељу који издаде нашу земљу..."

У писму ПК КПЈ за Србију послатог ОК КПЈ за Лесковац 15. маја 1943. годи не наглашава се да самозаштитну свест код народа и партизана треба нарочито развијати на курсевима и истиче: „... на курсу треба поставити нарочиту пажњу... конспирацију у будности. Учите се и учите руководиоце да упознају кадрове и чланове Партије и да улазе у њихову суштину, њихову биографију и развој, јер ћете тако проналазити нове активности и откривати непријатељске елементе. Узимајте људе онакве какви су, те их онда исправљајте и постављајте на своја места..."[27])

Резултате самозаштитног деловања и развијања самозаштитне свести код омладине Лесковца, коју су развили комунисти признаје и непријатељ: „... Први узрок комунистичкој акцији — пише квислиншки лист „Ново време", под насловом „После комунистичке акције у Јабланици" датиран 14. маја 1942. године — лежи и у комунистичкој омладини, која се годинама у лесковачкој гимназији потпуно несметано васпитавала у духу комунизма. Зато лесковачку гимназију са правом можемо назвати „црвеном тврђавом".[28])

Партизанска штампа и публицистика на подручју лесковачког краја имала је важну улогу на развијању безбедносне и самозаштитне свести снага револуције. Она је, иако под веома тешким техничким и материјалним условима излазила бројно а нарочито другом половином рата (о чему су другови Добривоје Аранђеловић и Борко Цекић на овом скупу поднели исцрпно саопштење). Штампа је износила поучне примере из ратне праксе, указивала на значај будности и последице небудности (непотребна смрт драгоцених партијских кадрова лесковачког комунистичког покрета), истицала кроз бројне написе форуме и методе непријатељског рада, објављујући пресуде петоколонашима, издајницима и шпијунима, тако да су снаге револуције стално информисане одакле им прети опасност и куда да усмере своју пажњу ради заштите.

Путем штампе је Партија и партизански штабови истицала врлине бораца револуције: скромност, самоодрицање, пожртвованост, храбро држање пред класним и националним непријатељем[29]) развијала другарство, жигосала издају и кукавичлук, као и дезертерство, панику, колебљивост и друге слабости, што је позитивно утицало на изградњу борбеног морала као компоненте безбедности у НОР-у.

Највише су се у томе истицала у оваквим написима гласила као што су била: „Млади антифашист", лист УСАОЈ-а округа Лесковац, „Наша реч", „Пролетна офанзива" — билтен омладине округа Лесковац, „Вести" које је издао НОО Лесковац, затим „Народни глас", гласило НОО-а Топлица и др.[30])

Истраживања показују да је НОП Лесковца био развио веома ефикасан систем мера на супротстављању непри-

јатељској пропаганди васпитном акцијом на снаге револуције и нормативним актима. Веома се успешно супротстављао непријатељској пропаганди (дезинформацијама, лажним вестима које су лансиране ради обмане). Спречавано је растурање непријатељских пропагандних материјала (летака, штампе, публикација, наредби и др.).[31])

V

Једна од мера Партије, партизанских штабова, помоћних партизанских десетина и чета, ударних група и НОП одреда била је физичка ликвидација агентуре, окупатора и квислинга на лесковачком подручју (петоколонаша и издајника), чијом се ликвидацијом за дуже време пресецала обавештајна веза сарадника окупатора са господарима и олакшавале мере безбедности народноослободилачког покрета.

Задатке ове врсте извршавали су не само партизански одреди, помоћне партизанске десетине и чете, како је већ и истакнуто, него и илегалне ударне групе, а од 1944. године и потерна одељења команди места и подручја, као и ударни батаљони специјално намењени за ове задатке, а затим јединице корпуса народне одбране (КНОЈ).

Овај облик борбене активности Партија је на подручју Лесковца усмеравала и подстицала бројним директивама, наредбама, осврtима, циркуларима, прогласима,[32]) написима у штампи као и путем непосредних додира теренских радника и обавештајних органа (од друге половине 1944).

Приликом доношења одлуке о ликвидацији праљена је разлика између активних од заведених непријатеља НОБ-е и инсистирано да се пре свега ликвидирају огрезли злочинци који су својим деловањем НОП-у наносили највише штете (шпијуни Гестапоа), специјалне полиције, сарадници бугарске обавештајне службе, дражиновци, недићевци и др.

Значи, ликвидацијама окорелих непријатеља, као мером самозаштите НОП-а за дуже време су пресечени пипци немачке, бугарске и квислиншких обавештајних служби који су понекад досезали и до ослобођене територије лесковачког краја.

По свом значају и вештини извођења акција на ликвидацији агентуре окупатора, карактеристичне су оне које су изведене 20. маја 1943. године на ликвидацији 25 шпијуна код којих је нађена „. . . званична белешка издата од Бугара о томе да их нико не сме спречавати у вршењу свог шпијунског посла".

Многе ликвидације немачких, бугарских и четничких шпијуна и провокатора, који су својим господарима достављали целе спискове чланова Партије, СКОЈ-а и симпатизера НОП-а значило је спречити репресалије, хапшења и прогањања ових бораца.

Тако је, нпр. 15 партизана омладинаца из Топлице ликвидирало капетана II класе Милоша Котораша, тзв. окружног референта националне службе за обнову,[33]) затим ликвидација агената Специјалне полиције Мирка Поповића и Михаила Борђевића — Ђуђулије — познатог агента београдске специјлне полиције (који је радио у антикомунистичком одељењу), затим Говедарцоце, немачког агента у Топлици, успешна ликвидација групе немачких шпијуна од лесковачког НОП одреда, 12. децембра 1942. године: ветерничког војводе Буре Стојановића из Горине, ликвидација једне шпијунке „која је одржавала обавештајне везе са Бугарима", ликвидација два гестаповска шпијуна у Црној Трави 21. 10. 1943. године, успешан атентат на жандармеријског наредника Доброслава Дурбабовића, познатог квислинга и др.

О успешним ликвидацијама агентура окупатора и квислинга од стране бораца Лесковца и околине Стојан Николић пише: „. . Да би се морал партизана и народа подигао, а четници обезглавили, донета је одлука да се ликвидира неколико озлоглашених четничких војвода и четовођа. Тако је једна група партизана Одреда ликвидирала, 23. јула, војводу Зарија Вучковића из Вине. Друга група партизана, уз помоћ илегалне групе Мирошевца, ликвидирала је Никодија Станковића — заселак Отомија, који је био заменик Зарија Вучковића. Милан Савић, четовођа, из Великих Трњана успео је у том периоду да избегне казну побегавши под скут окупатора у Лесковац, али је нешто касније и он ликвидиран . . ."[34])

Исто тако, успешно је ликвидиран „...кмет Мало-Грабовничке, који за цело време рата врши службу и држи везе са окупаторима Немцима и Бугарима и њиховим слугама и помагачима Немцима, недићевцима и Дражиновцима" — пише у извештају Среског комитета КПЈ за Лесковац од 23. 2. 1944. године послатом ОК КПЈ за Лесковац.[35]) о

Истраживајући морално-политичке и друге аспекте ове врсте активности

оружаних снага револуције на подручју ратног округа Лесковац, може се утврдити да су ове акције позитивно утицале на морал партизанских бораца, организација НОП-а и становништва, а депресивно на окупатора и његове слуге. Окупатори и њихови колаборанти свуда су се осећали несигурним, па су због тога били принуђени да у Лесковцу и другим упориштима под окупацијом држе јаче оружане посаде и полицијске снаге ради заштите установа и институција окупационог система, а тиме у знатној мери растерећивали притисак на партизанске јединице.

У својој књизи „Лесковачки НОП одред" мр Стојан Николић је ефекат ове врсте акција изразио овим речима: „... Ове успешне акције повољно су одјекнуле у народу. Нарочито су одахнули сељаци Поречја ликвидацијом Зарија Вучковића ..."[36])

VI.

Истраживања показују да су у развијању масовног система безбедности и самозаштите лесковачког ратног округа, којем је Партија посвећивала пажњу од првих дана устанка, најважнију улогу осим оперативних јединица и НОП одреда имали: становништво, одбори народно-ослободилачке власти, помоћне партизанске десетине и чете, војно-територијални органи (команде места, подручја и партизанске страже).

Масовно учешће народа у свим аспектима револуционарне борбе, па и у масовном систему безбедности и самозаштити, чинило је основу и непробојни зид тога система. Из више сачуваних докумената, сећања револуционара и из других извора, безброј је примера стваралачке иницијативе и доприноса становништва и на овом аспекту борбе. Постојање бројне радничке класе лесковачког индустријског басена до рата и већег броја комуниста, скојеваца и кандидата, омогућило је Партији снажно деловање на становништво у јачању самозаштитне свести. На стотине радника сељака, интелектуалаца, железничара, поштара, па чак и најмлађих — пионира, организовано су и самоиницијативно обавештавали о непријатељу, откривали његове шпијуне, петоколонаше и провокаторе, давали своје станове за илегалне пунктове ради састајања партијских руководилаца, за складишта медикамената и других средстава сакупљених за партизанске борце, служили као водичи партизанским јединицама и ударним групама, чували партизанске базе и рањене борце и обављали низ других задатака из области безбедности и самозаштите НОП-а.

„..Партизански штабови — пише Драгољуб Мирчетић били су од народа на време детаљно обавештавани о непријатељским плановима и намерама ... Народ је у свим селима био листом за НОП и редовно је обавештавао партизанске штабове о свему ономе што се дешавало код непријатеља ..."[37])

У извештају штаба 21. српске дивизије од 24. VIII 1944. истиче се да су све податке о намерама и плановима непријатеља добили од мештана, а штаб 4. српске бригаде пише: „... Што се тиче дражиноваца из Жупе нам јављају сељаци да се повлаче кући ... Сви подаци о непријатељу добијени су од мештана ... Подаци говоре да се непријатељске снаге крећу ка Копаонику и Жупи ..."[38])

Према др Милану Борковићу, на подручју југа Србије и на лесковачком подручју „..било је случајева да су пионири извештавали партизанске јединице, политичке раднике на терену о кретању непријатеља. Успевали су да се пробију међу непријатељске јединице и да дају драгоцене податке о броју непријатеља, наоружању, распореду и моралу. Понекад су, пише Борковић, успевали да узму од непријатеља муницију и предају је партизанима ..."[39])

Ради масовног самозаштитног деловања и понашања становништва, често се на то тужио и окупатор и његове полицијске службе „..Овде је познато пише СС поручник, Хајдрих, из Лесковца, марта 1944. године да баш сељаци обавештавају партизане ... Једино услед те и такове подршке коју партизанима пружају становници лесковачког краја, они се могу одржати ..."[40])

Отуда је и разумљиво што је самозаштитна функција снага револуције била тако масовно развијена да је одолевала притиску стручно школованих и с богатим искуством и традицијама окупаторским обавештајним службама које су имале основни стратешки циљ да НОП разбију изнутра, по директиви шефа Гестапоа из Берлина Хајдриха Милера, који је изјављивао да ће „...Партизане побити партизанима", Није му се остварила та жеља управо ради масовног учешћа становништва у систему безбедности НОП-а.

Ове циљеве окупатора најбоље потврђују и искази начелника обавештајног одељења бугарског окупационог корпуса Александра Дочева приликом његовог саслушања у Нишу после рата, да су штабови добијали наређења да буду што строжији и суровији према становништву лесковачког краја. Заправо, то је било договорено још 16. 1. 1942. године у Београду између немачког генерала Бадера, команданта војно-управног штаба у Србији и Асена Николова, команданта првог бугарског окупационог корпуса. На овоме састанку је „... установљена сарадња бугарских и немачких трупа у борби против партизанских одреда ...“

Помоћне партизанске десетине биле су важан чинилац у систему безбедности НОП-а током пре две године рата и револуције. Оне су одиграле важну улогу у рушењу недићевог управног апарата, у паљењу општинских архива, разоружавању квислиншких војника и официра, често користећи за то и униформе противника у разобличавању код народа издајничке улоге четника Косте Пећанца. Оне су дале велики допринос у развијању самозаштите свести код становништва у склопу политичког рада са народом. Помоћне партизанске десетине су током 1942. и прве половине 1943. године дејствовале на територији Јабланичког, Кукавичког и Бабичког НОП одреда, тако да их је на овим подручјима имало свако село[41])

Поред осталих задатака ових десетина, оне су у систему безбедности НОП лесковачког краја обављале и послове око одржавања реда и мира, уништавале петоколонаше и издајнике, сузбијале појаве криминала и пљачке, чували села од упада непријатеља и др.

„... Помоћне партизанске десетине и чете у јужном поморављу развијале су свестрану обавештајну службу у циљу прикупљања података о непријатељу ... пратиле рад и кретање четничко-недићевских формација, настојале да их придобију за НОБ ... и имале разрађен читав систем обавештавања ...[42])

Како се види, улога помоћних партизанских десетина у систему безбедности НОП-а овога краја била је велика.

*
* *

Народноослободилачки одбори имали су веома важно место и улогу у систему безбедности, поред осталог, интегрисали су и обавештајно-безбедносне функције. Где је која функција била више изражена безбедносна, обавештајна или једна и друга, зависно је од територије (ослобођена, полуослобођена или неослобођена) где је деловао одбор народно-ослободилачке власти.

Народноослободилачки одбори поклањали су велику пажњу безбедности слободне територије, посебно борби против шпијуна и издајничких елемената. Ухваћеним шпијунима и издајницима је судио народни суд и о томе су издавана саопштења Окружног или срески народно-ослободилачких одбора, у којима је народ, као и на зборовима упознаван са радом ових непријатељских елемената. После формирања команде подручја, од средине новембра 1943. године, главни задатак на обезбеђењу позадине, као и кажњавање непријатељских елемената, прешло је на војно-позадинске власти. Многи одборници обављали су и обавештајну службу и слали извештаје о кретању и активности непријатеља на окупираној територији. У исто време одборници су водили борбу и против шпијуна и издајничких елемената, који су се обично у то време у већој мери појављивали ...“[43])

Међутим, а како је евидентно и из обиља докумената из зборника „Документи о настанку и развитку народне власти на Југу Србије“ и после формирања војно-позадинских органа, обавештајно-безбедносна функција органа народноослободилачке власти свих степена није била умањена, јер су одборници стално се налазили међу народом и најбоље познавали стање на терену, па и стање по безбедности и самозаштити.

Органи војних власти у позадини (команде места и подручја и партизанске страже) чинили су важну карику у систему безбедности НОП-а на подручју ратног округа Лесковац. Поред својих редовних обављали су и обавештајно-безбедносне функције. Осим мобилизације и снабдевања НОВ војно-позадински органи су имали и следеће задатке: по безбедности евиденција народних непријатеља, и сумњивих лица, контрола кретања војних и цивилних лица, борба против петоколонаша, издавање дозволе за ношење оружја, руковођење партизанским стражама и позадинским јединицама за обезбеђење територије, контрола и помоћ сеоским стражама, помоћ оперативним јединицама и др.

Од КПЈ Лесковац и Врање одлучили су 18. XI 1943. да се формира команда

подручја за срезове: јабланички и јабланичко-пасјачки. Након тога, на овом региону формирано је 9 команди места а јануара 1944. године ове команде места су прерасле и у команде подручја са 11 команди места. Тако је мрежом команди места и подручја покривена читава територија југа Србије.

„. . Команде места и подручја — пише Драгољуб Мирчетић са својим заштитним јединицама које су биле јачине од чете до батаљона, до њиховог прерастања у органе народне милиције и КНОЈ-а обављале су бројне безбедоносне задатке“ . . .

Током 1944. године ове територијалне војно-позадинске установе прикључиле су се оперативним јединицама НОВЈ . . . Оне су за сво време свог постојања „стално узнемиривале непријатеља и тамо где су постојали услови организовале обавештајну службу“ . . .

Биле су ангажоване за прикупљање података нарочито за јединице 24. и 25. српске дивизије и бугарску бригаду „Георги Димитров“, за јединице 24. дивизије и јединице 16. 7. и 18. бригаде 25. дивизије.

Ово је усклађивано сарадњом ОК КПЈ Лесковац и ових јединица као и НАРЕЂЕЊИМА ОВИХ ДИВИЗИЈА. Тако се, на пример, у наређењу штаба 24. дивизије 19. јула 1944. године потчињеним бригадама наређује следеће:

„. . Све бригаде ће на својим теренима ставити под своју команду све партизанске страже и команде места. Све јединице ће преко ових органа настојати да што боље организују обавештајну службу на својим правцима извиђања . . . С друге стране све јединице имају да развију потпуније обавештајну службу повезујући се са позадинским и партијским органима и комитетима СКОЈ-а, како би благовремено дознали правце и снаге непријатеља“[44])

Прерастањем оружаних снага револуције југа Србије на виши степен војне организације и формирањем дивизија, Партија приступа стварању специјализованих органа обавештајне и безбедносне службе Одељења заштите народа ОЗН-а. Наредба повереника за народну одбрану НКОЈ, друга Тита, од 13. маја 1944. године о формирању ОЗН-а, спроведена је на југу Србије средином јула 1944. године. Тада су и везе са Врховним штабом и Главним штабом Србије биле боље. Стварање ове стручне организације револуције за борбу против перфидног деловања непријатеља наметала је потреба, јер су крупније војне формације биле осетљивије на изненађења, а наметала се потреба за подацима о непријатељу ширих размера.

Партија је ову службу помагала саветима и кадровима и пред њу поставила задатке: борба против окупаторских и квислиншких обавештајних служби стручније него до тада, пошто је и непријатељ перфидније наступао, откривање непријатељских елемената у војсци и на територији јер је наглим приливом бораца у јединице и окупатор појачао убацивање агентуре у редове НОВЈ и на територију, продор у непријатељске центре и институције, спречавање панике и других последица непријатељске пропаганде и субверзије, која је била усмерена на слабљење морала НОВЈ и мрално-политичког јединства народа.

Даљи развој обавештајне службе и безбедности и система безбедности на лесковачком подручју тако је формирањем органа унутрашњих послова при среским и општинским НОО-има, крајем 1944. године.

Тако су Партија и организације НОП-а на подручју лесковачког ратног округа, са повременим кризама и тешкоћама, али истрајношћу, револуционарном упорношћу и храброшћу у савлађивању свега онога што је наметао рат и револуција успешно обавили и ову функцију ослободилачког рата и социјалистичке револуције.

VII.

Полазећи од чињеничног материјала на који смо указали досадашњим разматрањем, може се констатовати следеће:

— Деловање бројног обавештајно-полицијског апарата окупатора и квислинга током целог НОР-а на лесковачком ратном округу, био је условљен снажним развојем снага револуције као и стратегијско-економским разлозима окупатора (контролом важним комуникација које воде долином јужне Мораве ради снабдевања немачке групе армија „Е“ на Југоистоку. Управо ради тога су снаге револуције југа Србије као и лесковачки ратни округ биле под сталним јаким притиском бројних удружених окупаторских немачко-бугарских снага и снага домаћих издајника и њихових обавештајно-полицијских служби.

— Партија, организације НОП-а и војне јединице успешно су се супротстављале огромном обавештајном притиску, захваљујући томе што је Парти-

ја сав свој арсенал искустава из борбе против полиције, жандармерије и других структура власти краљевине Југославије успешно пренела на све партизанске борце и већину народа и тако створила јаку самозаштитну базу снага револуције.

— Партија, СКОЈ и други чиниоци НОП-а су развијали веома успешно офанзивну компоненту политичко-обавештајног рада, продором у окупаторске и квислиншке структуре (окупациони апарат власти и обавештајно-полицијске институције), дознавали намере и планове непријатеља и на тај начин су ублажавани удари непријатеља предузимањем одговарајућих заштитних мера, војног, политичког, пропагандног и самозаштитног карактера.

— Боравак члана Врховног штаба НОВЈ Светозара Вукмановића Темпа у Лесковцу и лесковачком региону с почетка 1943. године имао је велики морални и политички значај за даље нарастање НОП-а. Измењена су искуства по свим доменима оружане борбе па и по безбедности НОП-а. То је био још већи потстицај војним и политичким кадровима лесковачког подручја и на развијању система безбедности.

— Није постојала институционализована стручна служба безбедности све до јула 1944. године до формирања ОЗН-е, али је зато постојала снажна и масовна обавештајна и безбедносна активност по садржају.

— У развијању масовног система безбедности нарочито је Партија вешто применила и уклопила све мере безбедности у један систем: коришћење саслушавања заробљеника, заплењене непријатељске архиве, провере, легитимације, коришћење фалсификованих непријатељских докумената, добро чување јавних станова и илегалних пунктова, повезивањем са симпатизерима НОП-а који су радили у квислиншкој полицији, забрана трговине са градовима и упориштима под окупацијом, забрана кретања по слободној територији без дозвола, контрола прелаза преко река, забрана лова, лажног представљања, увођење псеудонима за све руководиоце а на почетку устанка и за борце и друге мере безбедности.

— У систему безбедности НОП-а лесковачког подручја најважнију улогу су имали: становништво, органи народноослободилачке власти, војно-позадински органи и њихове јединице, потерна одељења и народни батаљони, а пре тога помоћне партизанске десетине.

— Приликом ослобођења у ликвидацији контрареволуционарних група важну улогу су имали органи ОЗН-е, јединице КНОЈ-а и милиције, од друге половине 1944. године до ослобођења земље и непосредно после тога.

Тако су комунисти и скојевци лесковачког краја и на овом домену револуције деловали на линију усвојене политике КПЈ и НОБ као стратегијском циљу и били на висини свог задатка револуционара.

НАПОМЕНЕ

1) Немачка обавештајна служба током НОР-а, књ. IV, ДСУП, СФРЈ, Београд, 1959, стр. 523, и 997 (у даљем тексту НОС).

2) Хранислав Ракић: Рад КПЈ на југу Србије у 1943. години, Лесковачки Зборник, Том XIV. 1974. стр. 31. (у даљем тексту Н. Д.).

3) Испостави БДС у Лесковцу у борби против НОП-а овога краја дат је посебан значај и улога. Она је у Лесковцу формирана у лето 1942. године, а деловала је против НОП-а овога краја све до септембра 1944. године. Њен први шеф у Лесковцу био је СС подофицир Надлер, кога је заменио СС капетан Адолф Дајлер. После њега старешина Испоставе био је СС поручник Ричард Бутерегт. Од маја до септембра исте године Испоставом је руководио СС поручник Дрекол.

Из немачких сачуваних полицијских докумената се види да је испостава Бдс била успоставила чврсте везе и сарадњу са четницима Драже Михаиловића и са њима склопила споразум о заједничкој борби против Партије и НОП-а Лесковца. Тај споразум је прво склопила са поручником Миливојем Перовићем, затим са командантом Моравске четничке бригаде Д. М. мајором Стошићем, и након тога са командантом Власотиначке четничке бригаде, поручником Митићем као и са командантом лесковачке четничке бригаде Д.М. поручником Милетом Андрејевићем. Испостава је одржала шири састанак са овим четничким командантима у Лесковцу на коме је усклађена активност и сарадња борбе против КПЈ. Према том договору били су одређени и с једне и с друге стране официри за везу који су имали задатак координације заједничких акција против развијеног НОП-а лесковачког ратног округа. Исто тако у сагласности са Крајскомандантом у Лесковцу и другим местима почеле су да оперишу четничке „црне тројке" и „џеторке" које су убијале чланове Партије и НОП-а Лесковца. Рањени припадници четничких одреда Д.М. примани су на лечење у болнице у Лесковцу и других места а немачке власти су их снабдевале оружјем и муницијом. (НОС, књ. IV, стр. 523—524).

4) НОС, књ. VIII, ДСУП, СФРЈ, Београд, 1956, стр. 767.

5) Види извештај Кисела Берлину 23. VII 1941. године, архив В. И. И ЈНА немачки фонд (МФ I/6 X. 300993-7).

6) Ј. Маријановић: Устанак и НОП у Србији. 1941. Београд. 1963. стр. 125.

7) Извештај команданата за Југоисток Берлину (Зборник НОР, Том I/3 стр. 355).

8) Исто стр. 406.

9) Хранислав Ракић, н.д. Лесковачки зборник, XIV, стр 31. 3737. „... Партијска активност у Лесковцу" сећа се Видоје Смилевски „огледала се и у... прикупљању података о непријатељу..."

10) Наредни број 10 од 10. VI 1943. поменутог штаба батаљона, поред осталог се општинским управама наређује и ово: „... У име народне борбе наређујемо Вам да: 1. Сав пропагандни материјал који примате од окупатора и власти у служби окупатора не делите народу него предајете штабу батаљона ради уништења...3... Да о свим наредбама од окупатора и њихових слугу које примате морате известити штаб овога батаљона..." (Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, Лесковац, 1967, стр. 136 (у даљем тексту документи).

11) Зб. НОР. Том I/20. стр. 431.

12) У записнику са састанка среског НОО јабланичког среза од фебруара 1944. године види се да су се одборници борили против одласка у градове „... пета колона — каже се у записнику — је успела да у селима Бојнику, Црквици, Д. Коњувцу завара народ да иде у Лебане по со и друго... о томе је обавештен Срески НОО..." (Оригинал у народном музеју Лесковац, рег. бр. 307.)

13) Лесковачки зборник, Т. XIV, стр. 31.

14) Стојан Николић: Лесковачки НОП одред, Лесковац, 1974, стр. 362.

15) Х. Ракић: н.д. Леск. зборник, XIV, стр. 30.

16) НОС, књ. IV, стр. 691.

17) Види Наређење ГШС од 1. VI 1942. године (потпис Стојана Моравца) Мирко Томић (Архив ЦК СКС, бр. 1651), Наређење ГШС од 28. VII (Зб. НОР, 11. стр. 143). Писмо КПЈ за Србију од 21. X 1942. (Зб. Нор. I/4 стр. 212). Извештај ОК КПЈ за Лесковац од 20. V 1943. године (Зб. Нор. I/5, стр. 167) и Зб. НОР, том I/4, 249) Зб. докумената о настанку и развоју народне власти, књ. I/121.

18) Х. Ракић, н.д. Леск. Зб. XIV, стр. 38.

19) Архив ЦК СКС (нерегистрован документ) извештај ОК КП Прокупље од 12. I. 1945. године.

20) Види Наредбу XIII корпуса НОВЈ (Зб. НОР I/14, стр. 534.)

21) Наређење ГШС од 28. VII 1944. године, Зб. НОР, I/11. стр. 143.

22) Зб. НОР. 174, стр. 144.

23) Лесковачки НОП одред. стр. 362.

24) Зб. Нор, I/4. стр. 137—140.

25) Види цитиране извештаје који се налазе у Зб. I/7, стр. 110, и 112, књ. 9. стр. 279 и књ. 13, стр. 20.

26) Архив ЦК СКС, док. бр. 2. 586.

27) Архив ЦК СКС, рег. бр. 2589.

28) Види квислиншкии лист „Ново Време" од 14. V. 1942. године (Народна Библиотека Србије, Београд. повез стр. 233.)

29) Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије, стр. 125.

30) Библиографија издања у НОР 1941—1945 (Војно-историјски институт ЈНА, Београд, библиографске јединице број 8516, 8572. 8652. 8665. 8813, 9022, 8372, 8405, 8622.)

31) Оригинал у архиви ЦК СКС, бр. 4366. Зборник НОР, Том I/књ. 5, стр. 59, 134, и 415.

32) Зб. НОР. Том I/1, стр. 307, књ. 4, стр. 132 и Лесковачки Зборник Том X. стр. 68.

33) Види квислиншки лист „Ново време" од 16. IV 1943. године, Народна Библиотека Београд.

34) Стојан Николић, н.д. стр. 281.

35) Архив ЦК СКС бр. 5479.

36) С. Николић. н.д. 281.

37) Добрич у народној револуцији. Лесковац. 1973. стр. 193 и 216.

38) Зб. НОР, I/11, стр. 56—58.

39) М. Борковић: Ској и омладински покрет у Србији, Београд, стр. 126.

40) НОС, књ. VIII, стр. 883.

41) Никола Илић: Помоћне партизанске десетине и чете у Јужном поморављу 1941—1942. године, Лесковачки зборник, 1964. књ. 4. стр. 17—18.

42) Х. Ракић: Помоћне оружане снаге партизанских одреда „Наше стварање" 1971, 506.

43) Бошко Крстић: Народноослободилачки одбори у округу Лесковац у 1943/1944. године (Лесковачки Зборник, књ. XIV. стр. 73—74.)

44) Зборник НОР-а Том I/9. стр. 10. 50, и 201.

Milan Obradović

TATIGKEIT DER KPJ DER LESKOVACER KRIEGSABTEILUNG AN DER GRÜNDUNG DES ERKUNDIGUNGSDIENSTES UND SICHERUNGSSYSTEMS DER VOLKSBEFREIUNGSBEWEGUNG AB 1941 — 1945

Die Volksbefreiungsbewegung widersetzte dem Polizeisystem des Okkupanten seine Erkundigungs--Sicherungstätigkeit mit viel Erfolg. Während des Krieges existierte bis Juli 1944 kein institutionalisierter Fachsicherungsdienst, aber der Dienst bestand tatsächlich und wurde verrichtet. Die Partei verwendete verschiedene Methoden und ergriff Massnahmen — von Verhör der Gefangenen und verdächtigen Personen bis auf die Hilfe verschiedenartiger Anhänger der einheimischen Polize und Bewegungskontrolle im freien Gebiet. In diesem Sicherungssystem spielte die Bevölkerung, die mit der Partei und den Partisanen zusammenhielt, eine bedeutende Rolle, aber auch Volksbefreiungsobrigkeitsorgane, Militärhintergrundaschüsse, Streifwachen und Volksbataillone nahmen daren teil.

Милан Матић

Осврт на литературу на тему НОР-а у Лесковцу и околини (1945—1975)

Борбене традиције становништва лесковачког краја одувек су привлачиле пажњу обрађивача наше историјске прошлости. Налазећи се на подручју где су се укрштале завојевачке тежње непријатеља разних врста, ово становништво је кроз целу своју историју било принуђено да се бори за свој опстанак и слободу. На овом подручју почев од пропасти српског царства у XIV веку, па све до завршетка другог светског рата, одиграли су се многи бојеви и битке и извршили друштвено-политички процеси и промене, који још увек нису довољно истражени и изучени.

Становништво овог краја у свом историјском развоју било је прогресивно оријентисано подржавајући све оне идеје и акције које су обећавале више слобода и социјалне правде. То се нарочито огледа у појави социјалистичких идеја, односно социјалистичког и радничког покрета, који је овде рано добио своје следбенике. Познато је да је већ уочи првог светског рата Лесковац био један од већих центара српске Социјалдемократске партије у Србији и седиште окружног руководства.

Стварањем Комунистичке партије Југославије (1919) раднички покрет у овом крају добио је нове подстицаје и шири замах. Захваљујући активности чланова КПЈ у Лесковцу је 1920. године створена комунистичка општина, која се одржала десет месеци. Иако је делатност КПЈ убрзо била забрањена лесковачки комунисти су у периоду између два рата извели низ акција против владајућег режима борећи се за политичка и социјално-економска права радничке класе и осталих друштвених слојева.[1]

За време народноослободилачког рата и социјалистичке револуције партијска организација лесковачког округа била је једна од јачих организација у Србији. Она је развијала живу политичку активност како у току припрема и покретања устанка, тако и касније све до краја рата, настојећи да оствари најшире јединство народа у ослободилачкој борби против окупатора и домаћих издајника. Од самог почетка оружаног устанка на југу Србије створена је слободна територија која је захватала подручје лесковачког округа, на којој су створени бројни органи устанка: одбори народноослободилачког фонда, народноослободилачки одбори као органи нове револуционарне власти, позадинске партизанске чете и др. Већ јесен 1941. године на подручју ОК Лесковац успешно је деловало четири партизанска одреда који су кроз многе војне акције наносили ударце много јачим непријатељским и квислиншким снагама.

После ослобођења наше земље од фашистичких окупатора 1945. године отпочео је систематски рад на прикупљању архивске грађе, штампе и сећања и публиковању радова из историје радничког покрета, КПЈ и народноослободилачког рата и револуције у лесковачком региону. Осврт на тај рад дао је Хранислав Ракић у прилогу **Сакупљање изворне и мемоарске грађе за период 1941—1944. и њихова веродостојност** (Наше стварање, 1976, 1—2, стр. 35—37).

На прикупљању архивске грађе и публиковању радова ангажовало се више друштвено-политичких организација и институција у Лесковцу и другим местима (Врање, Прокупље, Власотинце и др.). Међу њима најзапаженије место свакако припада **Народном музеју у Лесковцу.** Од свог оснивања 1948. године Народни музеј је у оквиру свога програма рада посебну пажњу посвећивао организацији научних истраживања, обради и публиковању чланака, хроника и монографија и других врста ра-

дова из историје радничког покрета и народноослободилачке борбе.

У оквиру Народног музеја формирано је посебно историјско одељење у коме је сакупљено око 3000 оригиналних докумената, 6000 фотокопија докумената, преко 1000 фотографија и више хиљада мемоара. Комплетиран је примерак „Недељних новина" које су у Лесковцу излазиле 1933—1934. године.

При Музеју постоји стручна библиотека са преко 5000 књига. У циљу подстицања издавачке делатности поред Библиотеке посебних издања, покренута је и Специјална библиотека за издавање радова из народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције.

Народни музеј у Лесковцу био је организатор више научних скупова и симпозијума, као и предавања из историје радничког покрета и народноослободилачке борбе, на којима су узели учешћа бројни историчари и друштвено-политички радници не само из јужне него из целе Србије.

Тако је 1964. године одржан научни скуп поводом обележавања 20-годишњице ослобођења јужне Србије; 1969. године симпозијум поводом 50-годишњице оснивања КПЈ, СКОЈ-а и Синдиката; 1972. године симпозијум о злочинима окупатора у јужној Србији, а 1973. скуп под називом „Јужна Србија у време Другог заседања АВНОЈ-а".

Народни музеј у Лесковцу покренуо је 1961. године годишњак под насловом **„Лесковачки зборник"**, у коме су објављени бројни прилози из историје радничког покрета и народноослободилачке борбе у лесковачком крају. До сада је објављено 15 бројева овог зборника. Сарадници у Зборнику су из свих крајева наше земље. По карактеру и солидности прилога овај Зборник се афирмише као једна од значајнијих научних публикација не само у јужној Србији већ и шире.

Значајне прилоге из историје радничког покрета и НОБ лесковачког краја објавили су и други научни часописа и дневни листови овог краја, као што су **„Наше стварање"**, часопис за друштвено-економска питања, уметност, књижевност и науку у Лесковцу (покренут 1953), **„Врањски гласник"**, (покренут 1965. у Народном музеју у Врању), **„Трибина младих"** (покренута 1968), листови **„Наша реч"**, **„Топличке новине"** и др.

Архивску и другу грађу која се односи на историју радничког покрета и НОБ овог краја поседују и друге културне и научне институције (архиви, музеји, библиотеке) сконцентрисани у околним местима лесковачког региона, као што су Ниш, Пирот, Неготин, Књажевац, Зајечар, Крушевац, које је објављују у својим публикацијама.

Она се налази и у **Архиву Института за историју радничког покрета Србије, Архиву за раднички покрет Председништва ЦК СКЈ и Архиву Војноисторијског института у Београду.** У познатој едицији **Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа,** првенствено у тому I, књ. 1—22 (Борбе у Србији), Војноисторијски институт објављује и докумената о развоју НОП-а у Лесковцу и околини.

На основу прикупљених података, може се рећи да су НОР и револуција у лесковачком крају обрађивани како у посебним радовима, тако и као саставни део обраде НОР-а и револуције на ширем плану, пошто је народноослободилачки покрет овог краја саставни део борбе за национално ослобођење свих наших народа и народности. У тој обради учествовале су научне и друге институције и појединци из целе земље.

Међутим, још увек није урађена библиографија објављених радова, тако да се не зна њихов број, а не може се стећи ни увид који су све аспекти обрађени.

Делимичне информације о поменутим радовима могу се добити из следећих библиографија и библиографских прилога: **Библиографија о рату и револуцији у Југославији.** Посебна издања 1945—1965. Б. Пајовића и М. Радевића (Београд 1969); **Социјалистички и раднички покрет и КПЈ 1867—1969.** Библиографија посебних издања 1945—1969. од Ж. Протића, М. Весовића и М. Матића (Београд 1972); **Библиографија радова о радничком покрету и народној револуцији у лесковачком крају** од Драгутина Гроздановића („Наше стварање", 1972, 3—3, стр. 99—107; 5—6, стр. 100—114); **Библиографија радова о Лесковцу и издатих у Лесковцу** од Хранислава Ракића („Наше стварање", 1962, 1—2, стр. 71—76), затим **Библиографије радова часописа „Наше стварање" 1953—1973)** од Хранислава Ракића „Наше стварање", 1973, 1—4, стр. 7—56) и **Издавачка делатност на тему НОР-а** („Наше стварање", 1970, 1—2, стр. 39—41) од истог аутора; као и **Библиографије радова** (Београд 1974) од Милана Миладиновића и **Библиографије радова 1944—1974** (Ниш 1975) од Драгољуба Мирчетића.

Као што се види ови библиографски радови обрађују само посебна издања за ограничени временски период или пак радове из једног или неколико часописа који излазе у Лесковцу, док велики број посебних издања објављених после 1965. и часописа и листова изашлих у времену од 1945—1975. који садрже прилоге о НОП у Лесковцу и околини — није библиографски обрађен.

Док је недостатак библиографских прегледа очигледан, евидентно је неколико значајних радова који обрађују хронологију НОП-а у Лесковцу и околини. Од тих радова три су издата као посебна издања (књиге) и то: Николић Стојан, Хранислав Ракић и Јосиф Стефановић: **Хронологија радничког и народноослободилачког покрета у лесковачком крају 1903—1945** (Лесковац 1961); Николић Стојан, Хранислав Ракић и Јосиф Стефановић: **Хронологија народноослободилачког рата и револуције на југу Србије 1941.** I књига, (Лесковац 1966) и Николић Стојан, Хранислав Ракић и Јосиф Стефановић: **Хронологија народноослободилачког рата и револуције на југу Србије 1942.** II књига (Лесковац 1967). Хранислав Ракић објавио је 4 прилога **Хронологије догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције лесковачког краја** за године **1941.** („Лесковачки зборник", 1961, 1, стр. 83—92), **1942.** („Лесковачки зборник", 1962, 2, стр. 98—108), **1943.** („Лесковачки зборник", 1963, 3, стр. 43—57) и **1944.** („Лесковачки зборник", 1964, стр. 26—45). Исти аутор саставио је и **Хронологију догађаја из народноослободилачког рата и народне револуције у бившој општини Брестовац 1941—1945.** („Лесковачки зборник", 1966, 6, стр. 75—88). Милан Миладиновић објавио је **Хронологију догађаја Косанчића и околине 1941—1945.** (Београд — Косанчић 1971), а Драгољуб Мирчетић **Хронологију народноослободилачке борбе Топлице** (Прокупље 1971).

Као што смо поменули у један број прегледа, студијских и монографских радова, који обрађују НОР и револуцију у Југославији и Србији, укључена је и проблематика ослободилачког покрета Лесковца и околине, било да се она излаже у посебним одељцима, било у оквиру тематских аспеката, било као фактографски материјал за документовање одређених акција КПЈ и других органа устанка. У таквим радовима могућности аутора за свеобухватнијим објашњавањем догађаја често су условљене концепцијом дела, методолошким приступом и др. Међу тим радовима поменућемо **Преглед историје СКЈ** (Београд (1963); **Ослободилачки рат народа Југославије 1941—1945, књ.** I—II (Београд 1963, 1965); **Други светски рат.** Преглед ратних операција, књ. 1—5 (Београд 1957—1970); Перо Морача: **Југославија 1941.** (Београд 1971); Владо Стругар: **Југославија 1941—1945.** (Београд 1969); др Јован Марјановић: **Устанак и народноослободилачки покрет у Србији 1941.** (Београд 1963); др Миливоје Перовић: **Јужна Србија** (Београд 1961) и др Димитрије Кулић **Како смо то учинили** (Београд 1958); Слободан Босиљчић: **Источна Србија** (Београд 1961).

Развој оружаног устанка у Лесковцу и околини, стварање првих партизанских одреда, бригада и дивизија и њихова делатност, обрађени су у више посебних књига (монографија и хроника) и опширнијих чланака, а такође публиковано је и више сећања учесника тих јединица.

Од посебних издања о томе поменућемо следећа: Антић Гаврило: **Јужноморавци.** Четврта српска народноослободилачка ударна бригада (Београд, 1969); Николић Стојан Јоле: **Лесковачки одред** (јул 1941 — фебруар 1943), Лесковац, 1974; Кулић др Димитрије **Бабички партизански одред** (Ниш 1961); Илић Никола: **Јабланичко-пасјачки одред,** (август 1942 — фебруар 1943), II издање (Лесковац 1971); Марков Младен — Радомир Илић Звонко: **Прва јужноморавска бригада.** Записи. (Београд 1968); Јанковић Радун: **Њима припада победа** (Збирка записа о 11. српској бригади, Београд 1970); Николић Живојин Брка: **22. српска дивизија** (Београд 1972); Стошић Стојадин — Јордан Петковић: **Развитак НОП-а у Врању и околини и хроника 8. српске ударне бригаде** (Врање 1968); Глигоријевић Иван Цина: **Девета српска ударна бригада** (Београд 1970); Перовић Миливоје: **Лесковац у рату и револуцији** (Београд 1968); Перовић Миливоје: **Хроника о Пустој Реци** (Београд 1951); Ристић Аристомен: **Грделица у пламену револуције** (Лесковац 1963); Костадиновић Радомир: **Црна Трава и Црнотравци** (Лесковац 1968); **Тако се борила Црна Трава** (Редакција: Симон Симоновић Монка, Црна Трава, 1973); Несторовић Слободан: **Под Хисаром** (Хроника о НОБ Прокупља и околине, Београд 1972); Мирчетић Драгољуб: **Добрич у народној револуцији.** Хроника НОП општине Мерошина (Мерошина 1973); Мирчетић

Драгољуб: **Буна у Добричу.** Хроника НОБ општине Житорађа (Житорађа 1971); Перовић Миливоје: **Долином Јужне Мораве** (Београд 1952); Перовић Миливоје: **Кроз вас је проговорила Карађорђева Србија** (Београд 1951); Миладиновић Милан: **Тако смо почели** (Косанчић 1971); Матовић Иво: **Врањске претходнице.** Осма српска народноослободилачка ударна бригада (Београд 1974); Несторовић Живомир: **Три добра села. Хроника Прекидана, Гојиновца и Шишманца** (Прокупље 1951); Милетић — Шевчик Олга и Надежда Јовановић: **Две хронике из народноослободилачке борбе** — село Бања и Коњарник (Београд 1957); Динић Драгољуб Мића: Село без страха (Прокупље); **Лесковац и околина** (Београд 1961); **Трагом Другог јужноморавског одреда.** Редакција: Добривоје Дикић и Бранко Павловић (Власотинце 1955); **Тито у Лесковцу на прослави двадесетогодишњице Прве јужноморавске бригаде** (Лесковац 1968).

Две последње књиге садрже сећања већег броја учесника ових јединица, чија имена због недостатка простора не наводимо.

Од чланака о дејству партизанских јединица значајни су: Николић Стојан: **Прве акције партизана у Лесковцу и околини** (Наше стварање, 1961, 1, стр. 33—38); Илић Никола: **Борбе и активности лесковачког партизанског одреда** — мај 1942. — фебруар 1943. (Лесковачки зборник, 1970, 10, стр. 83—105); Николић Стојан — Јосиф Стефановић: **Бабички народноослободилачки партизански одред** (Наше стварање, 1969, 2—3, стр. 151—163); Перовић Миливоје: **Јужноморавске народноослободилачке бригаде и дивизије** (Војно дело, 1961, 12, стр. 769—782); Ракић Хранислав: **Ослобођење јужног поморавља** (Наше стварање, 1964, 1—4, стр. 1—18); Петровић Светислав: **Дејства 1. и 2. јужноморавске бригаде у периоду октобар — децембар 1943.** (Војноисторијски гласник, 1962, 1, стр. 63—85); Стефановић Јосиф: **Преглед акција Прве јужноморавске бригаде** (Наше стварање, 1964, 1—4, стр. 19—33); Савковић Светислав: **Борбе Топличког партизанског одреда против четника Пећанца 1941.** (Устанак народа Југославије 1941. Пишу учесници, књ. 5, Београд 1964, стр. 276—290); Николић Стојан — Јосиф Стефановић: **Јабланички народноослободилачки партизански одред** (Лесковачки зборник, 1963, 3, стр. 26—38); Стефановић Јосиф: **Формирање и акције 13. српске бригаде** (Лесковачки зборник, 1965, 5, стр. 157—169); Илић Никола: **Јабланичко-пасјачки одред у 1942/43. години** (Лесковачки зборник, 1969, 9, стр. 135—164); Миладиновић Милан: **Борбе против Бугара код Косанчића и Бојника фебруара 1941.** (Лесковачки зборник, 1971, 11, стр. 49—62); Миладиновић Милан: **Борбе у доњем делу Пусте Реке јануара 1942. године** (Лесковачки зборник, 1975, 15, стр.); Миладиновић Милан: **Борбе у доњем делу Пусте Реке у марту 1942. године** (Војноисторијски гласник, 1973, 2—3, стр. 211—230); Вишњић Петар: **Продор оперативне групе дивизија у Србији (разбијање четничких корпуса на Копаонику),** Лесковачки зборник 1975, 15, стр. 19—33); Костадиновић Радомир: **Жене црнотравског краја у социјалистичкој револуцији** (Лесков. зборник 1975, 15, стр. 69—70); Трајковић Јосиф: **Врањски партизански одред** (Устанак народа Југославије 1941, књ. 5, Биоград 1964, стр. 552—557); Митровић Миодраг: **Врањски одред „Сима Погачеревић" и Други јужноморавски партизански одред** (Врањски гласник, 1967, 3, стр. 27—95); Митровић Миодраг: **Борбена историја 6. јужноморавске (8. српске) бригаде** (Врањски гласник, 1966, 2, стр. 105—171); Митровић Миодраг: **7. јужноморавска (10. српска) бригада у народноослободилачком рату и револуцији наше земље 1944—1945.** (Врањски гласник, 1968, 4, стр. 127—181); Поповић Војин: **Развој устанка у Топлици и Јабланици,** јануар—март 1942. (Војноисторијски гласник, 1960, 1—2, стр. 24—58); Поповић Војин: **Ослобођење Горње Јабланице и продор 21 српске дивизије у Жупи и на Копаонику, мај—јуни 1944.** (Војноисторијски гласник, 1955, 6, стр. 56—98); Поповић Војин: **Борбе оперативне групе дивизија у Топлици, Расини и Жупи од 11. до 30. августа 1944.** (Војноисторијски гласник, 1957, 3, стр. 3—45); Пантелић Милојица: **Двадесетпета дивизија у Топличко-јабланичкој операцији** (Војноисторијски гласник, 1960, 1, стр. 251—266); Вишњић Петар: **Немачка офанзива на ослобођену територију у јужној Србији средином 1944.** (Војноисторијски гласник, 1970, 1, стр. 185—205); Митровић Миодраг: **Допринос народноослободилачког рата и револуције Југославије револуционарном покрету Бугарске у периоду април 1941 — септембар 1944.** (НОР и револуција у Србији 1941—1945, Београд, 1972, стр. 505—513); Апостолски Михаило: **О завршним операцијама у Македонији, југоисточној Србији и на Косметy** (Војнополитички

гласник, 1950, 11, стр. 72—82); Зеленика Милан: **Осврт на операције у Македонији, југоисточној Србији и на Космету** (Војнополитички гласник, 1950, 7—8, стр. 93—110).[2]

О везама и сарадњи косовских и македонских партизана са партизанима југоисточне Србије говори се у хроници Николе П. Видачића: **На обалама Неродимке** (Нови Сад 1967) и у чланцима: Хранислава Ракића: **Сарадња револуционарних снага на простору северне Македоније — јужне Србије 1943. године** (Лесковачки зборник, 1975, 15, стр. 37—47); Глигорије Шарановић: **Борци косовског батаљона у Горњој Јабланици** (Четрдесет година 1941—1945, књ. 6, Београд, 1961, стр. 391—393) и Михаила Апостолског: **Соработката во текот на востанието од 1941. до 1944. на просторт јужна Србија — северна Македонија** (Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1971, 3, стр. 33—50). Овај рад Михаила Апостолског објављен је у нешто измењеном облику још у следећим публикацијама: у Лесковачком зборнику (1971, 11, стр. 25—34) под насловом **Сарадња током устанка 1941—1944. на простору јужне Србије и северне Македоније** и у НОР и револуција у Србији 1941—1945, материјали научног скупа (Београд 1972, стр. 423—436) под истим насловом.

У више радова обрађивана је делатност КПЈ на организацији устанка у лесковачком округу, односно њен рад међу масама, организационо устројство, рад у одредима, веза са Покрајинским комитетом за Србију и ЦК КПЈ и др. Разуме се, ова обрада је била различитог интензитета и у зависности од приступа аутора теми, обима и врсте рада и др. Недавно су објављене две значајне монографије о овим питањима: др Венцеслава Глишића: **КПЈ у Србији 1941—1945, књ. I, 1941—1942.** (Београд 1975) и др. Милан Борковић: **КПЈ у Србији 1941—1945, књ. II, 1943—1944.** (Београд 1974) у којима је инкорпорирана и проблематика активности КПЈ на југу Србије. Поред ових монографија овде треба убројити издања о војним јединицама и хронике које смо напред поменули, као и чланке и сећања које у наставку наводимо. Хранислав Ракић је објавио 4 прилога под насловом **Рад КПЈ у лесковачком округу**, посебно за сваку годину: **1941.** (Лесковачки зборник, 1966, 6, стр. 5—20); **1942.** (Лесковачки зборник, 1967, 7, стр. 195—209); **1943.** (Лесковачки зборник, 1965, 5, стр. 119—133) и **1944.** (Лесковачки зборник, 1968, 8, стр. 229—242). Исти аутор је на ову тему објавио још и радове **Јужна Србија — значајан фактор у систему партијских веза између ПК КПЈ за Македонију и ЦК КПЈ 1941—1942.** (Наше стварање, 1972, 5—6, стр. 136—141) и **Рад КПЈ на југу Србије 1943. године** (Лесковачки зборник, 1974, 14, стр. 29—40). О сарадњи ОК Лесковца са другим организацијама и руководствима говори се у два посебна прилога **Неке везе и јавке ОК КПЈ Лесковац са ПК КПЈ за Србију и слободном територијом у 1941—1944. години** Костадина Коцића (Лесковачки зборник, 1965, 5, стр. 681—168) и **Неке дилеме о сарадњи ОК Ниша и Лесковца о сарадњи Бабичког и Сврљишког НОО** Ивана Цине Глигоријевића (Лесковачки зборник, 1969, 9, стр. 55—59).

У едицијама **Устанак народа Југославије 1941.** и **Четрдесет година 1941—1945. зборник сећања активиста југословенског револуционарног радничког покрета** објављена су сећања на партијски рад Милије Радовановића: **Партијски рад у бившем лесковачком округу** (Четрдесет година, књ. 5, Београд, стр. 243—250); Драгог Стаменковића: **На југу Србије** (Четрдесет година, књ. 6, Београд, 1961. стр. 35—59); Вујадина Блечића: **Око Лесковца 1941.** (Устанак народа Југославије 1941, књ. 5, Београд), 1964. стр. 815—820); Бошка Крстића: **Јабланица и Пуста Река у устанку** (Устанак народа Југославије 1941, књ. 1, Београд, 1962. стр. 509—527); Миливоја Перовића: **Ослобођење Власотинца 1941. године** (Устанак народа Југославије 1941, књ. 6, Београд, 1964. стр. 624-628); Радослава Борђевића: **Прокупље на почетку устанка** (Устанак народа Југославије 1941, књ. 6, Београд, 1964. стр. 348-361); Радоша Јовановића: **Припреме и почетак оружане борбе у Топличком округу** (Четрдесет година, књ. 5, Београд, 1961. стр. 190—194); Војина Бајовића: **Топлица 1941. године** (Устанак народа Југославије 1941, књ. 3, Београд, 1963, стр. 636—651); Стојана Николића Јола: **Лесковачки округ 1941.** (Устанак народа Југославије 1941, књ. 3, Београд, 1963, стр. 683—711); Миодрага Стаменковића: **Саветовање партијских активиста Србије маја 1944.** (Четрдесет година, књ. 6, стр. 485—487).

О етици у НОР-у и моралним вредностима комуниста у револуцији Милан Миладиновић написао је две књиге: **Морална својства комуниста Југославије у револуцији**, II допуњено изда-

ње (Београд 1973) и **Етика и традиција НОР-а и социјалистичке револуције у Југославији** (Бечеј 1975) у којима је обухваћено и лесковачко устаничко подручје. Посебно о том подручју говори се у његовом раду **Морално-политички лик комуниста на југу Србије у НОП-у и револуцији** (Лесковачки зборник, 1969, 9, стр. 69—86) и прилогу Драгољуба Мирчетића: **Морални лик борца револуције** (Градина, Ниш, 1973, 7—8).

Учешће СКОЈ-а и омладине лесковачког устаничког подручја у револуционарном и ослободилачком покрету обрађују 4 монографије у оквиру тематског разматрања овог питања у целини у Југославији и Србији. То су следеће књиге: Качавенда др Петар: **СКОЈ и омладина у народноослободилачкој војсци и партизанским одредима Југославије 1941—1945.** (Београд 1975); Ковачевић Бранко: **Омладина Југославије у 1941. години** (Београд 1973); Борковић др Милан: **Ској и омладински покрет у Србији 1941—1945. године** (Београд 1970); Миладиновић Милан: **Лик чланова СКОЈ-а у Револуцији** (Београд 1971). У **Споменици 80-годишњице ослобођења Топлице и 50-годишњице гимназије у Прокупљу 1878—1908—1958.** (Прокупље 1958) коју је приредио Будимир Илић, говори се између осталог, о учешћу ђака и професора у НОП-у и објављен је списак погинулих ученика.

Објављено је и неколико чланака о истом питању као што су: Ракић Хранислав: **СКОЈ лесковачког ратног округа 1941. године** (Наше стварање, 1966, 4—5, стр. 125—136); Борковић др Милан: **СКОЈ и омладински покрет на југу Србије у другој половини 1943. године** (Лесковачки зборник, 1974, 14, стр. 51—62); Качавенда др Петар: **СКОЈ у јужноморавским бригадама** (Лесковачки зборник, 1974, 14, стр. 89—93); Миленковић Стојан: **Акције скојевских ударних група у лесковачком крају 1941. године** (Устанак народа Југославије 1941, књ. 2, Београд, 1963, стр. 651—658); Ракић Хранислав — Борђевић Станко: **Ликови чланова гимназијског руководства СКОЈ-а** (Лесковачки зборник, 1961, 1, стр. 71—82); Михајловић Јоца: **Омладинске и дилетантске секције у првим данима ослобођења Лесковца** (Наше стварање, 1966, 1, стр. 108—109); Костадиновић Радомир: **Црнотравски пионири у народноослободилачком рату** (Лесковачки зборник, 1969, 9, стр. 61—67); Мирчетић Драгољуб: **Два сусрета нишких и лесковачких скојеваца** (Лесковачки зборник, 1969, 9, стр. 97—110).

У недавно објављеној публикацији **Жене Србије у НОБ** (Београд, 1975) исцрпно се говори и о учешћу жена лесковачког и Топличког округа у устанку. О овом питању Стојан Николић Јоле говори у три своја чланка и то: **Жене јужне Србије у НОП-у и револуцији** (Наше стварање, 1966, 2, стр. 62—71); **Жене борци у лесковачком крају** (Наше стварање, 1966, 4—5, стр. 108—116) и **Жене јужне Србије у народноослободилачкој борби 1941—1945.** (Лесковачки зборник, 1974, 14, стр. 79—87).

Поједини радови у целини или делимично говоре о значајним личностима КПЈ и револуционарног покрета Лесковца и околине, њиховом животу, револуционарној активности, њиховом доприносу оружаној борби, подвизима и др. Од посебних издања то су: Стаменковић Трајко: **Публицистички рад народног хероја Трајка Стаменковића** (Лесковац 1956); Перовић Миливоје: **Народни херој Ратко Павловић Ћићко 1913—1943.** (Ниш, 1963); Перовић Миливоје: **Хроника о Ћићку (Београд** 1958); Ристић Аристомен: **Коста Стаменковић** (Лесковац 1969); Кулић др Димитрије: **Коста** (Стаменковић), Лесковац 1973; Кулић др Димитрије: **Од октобра до Сутјеске. Монографија о Благоју Николићу** (Лесковац 1969); Мирчетић Драгољуб: **Татко** (Никодије Стојановић), Прокупље 1960; Туровић Добросав: **Радован Ковачевић Максим** (Лесковац 1969); Мадић Милорад: **Корчагин и његови другови.** Трећа српска (деветнаеста пролетерска) Народноослободилачка ударна бригада (Београд 1968); Глигоријевић Благоје — Цветковић Никола: **Ћулавка. Борбени пут Борисава Станковића** (Лесковац 1967); Пешић Миодраг: **Народни херој Сима Погачаревић доследан револуцији и себи.** (Врање 1967); Мирчетић Драгољуб: **Легенда о Кости Стаменковићу** (критички приказ). Посебан отисак, Градина (Ниш), 1973, бр. 7—8; Антуновић Риста: **Револуционарне традиције лесковачког краја** (О Кости Стаменковићу и дејствима 21, 22, 23. и 24. српске дивизије, Лесковац 1960); Ристић Аристомен: **Истакнути борци радничке класе Лесковца** (О Кости Стаменковићу, Трајку Стаменковићу, Благоју Николићу, Владимиру Вељковићу Зелу, Стојану Љубићу и Бурђелини Буки Динић), Лесковац 1951; Марковић Драган: **Неуморност револуционара** (Светозар Крстић: Погибија Косте Стаменковића); Београд 1959; **Ликови револуционара,** књ. I—II

(Београд 1962, 1964. О Бурђелини-Буки Динић, Благоју Николићу, Ратку Павловићу Ћићку, Сими Погачаревићу, Кости Стаменковићу, Станимиру Вељковићу Зелу, Никодију Стојановићу Татку).[3]

У појединим радовима које смо већ поменули обрађиван је процес настанка и делатности органа нове народне власти: њихово учешће у окупљању маса, пружању помоћи оружаним јединицама, угроженом становништву и др. Један број радова тематски је посвећен тој проблематици или се бави и другим питањима организације позадине која су у тесној вези са функцијом органа нове револуционарне власти. Од документарних издања публикованих за изучавање ове проблематике, поменућемо **Документа о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945.** Избор и припрема: др Димитрије Кулић и др Јосиф Трајковић (Лесковац 1967), а од истраживачких радова студију др Душана Живковића: **Постанак и развој народне власти у Југославији 1941—1942.** (Београд, 1969) и монографије Димитрија Кулића **Народноослободилачки одбори и судови у Србији** (Београд 1964) и **Револуционарни судови на југу Србије** (Ниш, 1962).

Међу чланцима и сеаћњима на питање власти највише се односе следећи радови: Крстић Светозар: **Рађање и развој народне власти у лесковачком округу 1941. године** (Лесковачки зборник, 1961, 1, стр. 63—70); Крстић Светозар — Бошко Крстић: **Народноослободилачки одбори у лесковачком округу 1941. године** (Устанак народа Југославије 1941, књ. VI, Београд 1964. стр. 168—190); Микулић Томо: **Први народноослободилачки одбори у Прокупљу** (Устанак народа Југославије 1941, књ. V, Београд 1964, стр. 360—364); Стевановић Владимир: **Формирање и развој народне власти у врањском крају 1941—1944. године** (Војни гласник, 1965, 1, стр. 171—187); Илић Никола: **Улога, значај и задаци сеоских НОО за време НОР и револуције у лесковачком округу** (Лесковачки зборник, 1972, 12, стр. 147—151); Станковић Драгић: **Градски народноослободилачки одбори за време рата и у ослобођеном Лесковцу** (Лесковачки зборник, 1966, 6, стр. 21—28); Крстић Бошко: **Народноослободилачки одбори у округу Лесковац у 1943—1944. години** (Лесковачки зборник 1974, 14, стр. 69—77); Крстић Бошко: **Народноослободилачки одбор у Пустој Реци** (Наше стварање, 1954, 1, стр. 14—18); Мирчетић Драгољуб: **Народна власт Добричу у време II заседања АВНОЈ-а** (Лесковачки зборник, 1974, 14, стр. 109—117) Крстић Светозар: **Партизанско правосуђе** (Лесковачки зборник, 1962, 2, стр. 88—97); Глигоријевић Благоје: **О организацији судства у току рата у нашем крају** (Наше стварање, 1966, 1, стр. 97—107); Живковић др Никола: **Основне активности народноослободилачког покрета на ослобођеним територијама у 1941. години,** (Историја радничког покрета, 1965, 1, стр. 169—256); Ракић Хранислав: **Војнопозадински органи власти у лесковачком крају** (Лесковачки зборник 1964, 4, стр. 22—25); Ракић Хранислав: **Помоћне оружане снаге партизанских одреда** (Наше стварање 1971, 5—6, стр. 104—113); Ракић Хранислав: **Помоћне оружане снаге партизанских одреда у лесковачком крају 1941—1942. године** (НОР и револуција у Србији 1941—1945, Београд, 1972, стр. 241—250); Булатовић Драгомир: **Неке специфичности у развоју и раду органа народне власти у јужној Србији 1941—1942. године** (НОР и револуција у Србији 1941—1945. Београд, 1972, стр. 251—264); Илић Никола: **Помоћне партизанске десетине и чете у јужном Поморављу 1941—1942. године** (Лесковачки зборник 1964, 4, стр. 14—21); Миладиновић Милан: **Револуционарни морал у деловању народноослободилачке власти на југу Србије** (Лесковачки зборник 1974, 14, стр. 13—28); Крстић Светозар: **Одјеци одлука II заседања АВНОЈ-а на југу Србије** (Лесковачки зборник 1974, 14, стр. 5—12); Обрадовић Милан: **Обавештајна служба и систем безбедности НОР-а на југу Србије за време II заседања АВНОЈ-а.** (Лесковачки зборник, 1974, 14, стр. 41—49); Глигоријевић Благоје: **Организација и рад органа унутрашњих послова у округу лесковачком за време рата од 1941. до 1945. године** (Наше стварање 1969, 3—4, стр. 26—132): Глигоријевић Благоје: **О раду среског народноослободилачког одбора среза лесковачког** (Лесковачки зборник, 1965, 5, стр. 170—177); Станковић Драгић: **Развој народне власти у лесковачком крају** (Лесковачки зборник, 1963, 3, стр. 5—9).

Становништво лесковачког краја од момента окупације било је изложено најдрастичнијем терору и прогонима, истребљењу и однарођавању, као и свим другим врстама физичког и духовног уништења, које су фашистички освајачи за цело време трајања другог свет-

ског рата примењивали специјално према живљу словенске припадности. У томе нису нимало заостајали ни фашистички бугарски окупатори, који су анектирали већи део југоисточне Србије и који су не само вршили насиља и ликвидацију становништва, него и уништавали све тековине националне културе.

Ова страдања становништва обрађивана су од стране појединих истраживача, а објављена су и сећања савременика. У организацији Народног музеја године 1972. у Бојнику је одржан и научни скуп на коме је поднето више реферата на тему злочина окупатора у јужној Србији.

Јосиф Стефановић описао је у књизи **Жртве фашизма** (Лесковац 1969) страдања становништва Бојника, Брестовца, Власотинца, Вучја, Грделице, Лебана, Лесковца, Медвеђе и Црне Траве 1941—1945. године. Др Венцеслав Глишић је у монографији **Терор и злочини нацистичке Немачке у Србији 1941—1944** (Београд 1970) обухватио и подручја југоисточне Србије, док је др Димитрије Кулић у својој књизи **Бугарска окупација Србије 1941—1944.** (Ниш 1970) обрадио однос бугарског окупатора према становништву јужне Србије. О бугарском окупатору говори се и у књизи Боре Митровског — Венцеслава Глишића и Томе Ристевског: **Бугарска војска у Југославији 1941—1945** (Београд, 1971), а у књизи Вукашина Цонића **Далеки бели путеви** (Лесковац 1969) о страдању интернираца у Норвешкој.

Поменућемо и чланке објављене у неким часописима који се односе на ову проблематику, међу које су уврштена и саопштења са поменутог научног скупа: Поповић Војин: **Бугарска војска у окупираној Србији 1941—1944.** (Војноисторијски гласник 1952, 3, стр. 22—57); Миладиновић Милан: **Злочини бугарског окупатора у доњем делу Пусте Реке фебруара 1942. године** (Лесковачки зборник 1972, 12, стр. 41—54); Савковић Светислав: **Терор и злочини окупатора и њихових слугу у Топлици 1941—1942.** (Лесковачки зборник 1972, 12, стр. 79—91); Хранислав Ракић: **Бојник и његова трагедија 17. фебруара 1942. године** (Лесковачки зборник 1972, 12, стр. 31—39); Михајловић Јоца: **Јужноморавци у концентрационом логору у Међуречју код Ивањице** (Наше стварање, 1969, 2—3, стр. 178—182); Михајловић Јоца: **Не само жртве фашизма** (Наше стварање, 1970, 3—4, стр. 100—118); Стоиљковић Мирко: **Политика бугарских власти на анектираним деловима југоисточне Србије 1941—1944.** (НОР и револуција у Србији 1941—1945, Београд, 1972, стр. 499—503); Коцић Костадин: **Тренутак ћутања, пркоса и храбрости** (Наше стварање, 1969, 2—3, стр. 164—177); Кулић Димитрије **Бугарски окупаторски поредак у Југославији 1941—1944. године** (Зборник Правног факултета (Загреб), 1970, стр. 415); Мирчетић Драгољуб: **Нишки концентрациони логор и стрељања на Бубњу** (Лесковачки зборник, 1972, 12, стр. 105—117); Костадиновић Радомир: **Зверства бугарских фашиста у црнотравском крају** (Лесковачки зборник, 1972, 12, стр. 67—78); Крстић Бошко: **Терор бугарске окупаторске војске у Пустој Реци и Јабланици у 1943. години** (Лесковачки зборник 1972, 12, стр. 55—65); Николић Стојан Јоле: **Први злочини окупатора у Поречју и Лесковцу 1941. године** (Лесковачки зборник 1972, 12, стр. 23—29); Илић Никола: **Јужноморавци у немачким логорима у Норвешкој 1942—1945.** (Лесковачки зборник 1968, 8, стр. 243—258); Глишић Венцеслав: **Злочини немачких и бугарских окупатора у Јужној Србији 1941—1943.** (Лесковачки зборник, 1974, 14, стр. 101—108); Глигоријевић Иван Џина: **Демаркациона линија кроз Јужну Србију** (Лесковачки зборник 1974, 14, стр. 63—68); Глишић Венцеслав: **Злочини у другом светском рату у светлу историје ратова** (с посебним освртом на Србију), Лесковачки зборник, 1972, 12, стр. 5—9).

У већини монографија и хроника о развоју устанка у југоисточној Србији, о којима је било речи, мање или више обрађивана је појава четничког покрета Драже Михајловића и Косте Пећанца, делатност квислинга и сарадника окупатора, као и присталица ранијих грађанских странака. Сем једног мањег броја чланака нема радова који се тематски опширније баве овим питањима у Лесковцу и околини. Од постојећих чланака поменућемо следеће: Марјановић Јован: **Прилози историји сукоба народноослободилачког покрета и четника Драже Михајловића у Србији** 1941. (Историја XX века, 1959, I, стр. 153—233); Илић Никола: **Четнички покрет на југу Србије 1941—1944. године** (Лесковачки зборник, 1974, 14, стр. 119—131); Поповић Војин: **Разбијање четника у Топлици и Јабланици** (Војни гласник, 1962, 1, стр. 79—90); Илић Никола: **Три борбе са четницима и недићевцима 6. и 7. фебруара 1942. код Газдара** (Наше стварање, 1969, 6, стр. 397—409); Петровић Драгољуб: **Четнич-**

ка организација Косте Пећанца у окупираној Србији до почетка октобра 1941. године (Војноисторијски гласник, 1968, 2, стр. 173—204); Петровић Драгољуб: **Војна организација четника Косте Пећанца у окупираној Србији 1941—1942. године** (Војноисторијски гласник, 1968, 3, стр. 205—218); Коцић Костадин: **Покушај успостављања сарадње са првацима и групама политичких странака у лесковачком крају августа-септембра 1941.** (Лесковачки зборник, 1965, 5, стр. 178—180); Илић Никола: **Рад британских и америчких војних мисија при четничким штабовима у сливу Јужне Мораве** (Лесковачки зборник, 1965, 5, стр. 134—156).

Проблем ратне штете и уопште експлоатације богатстава јужне и југоисточне Србије није још увек довољно обрађиван и изучаван. О томе је објављено мало радова, што је уосталом карактеристично и за остала подручја окупиране Југославије. Ове године објављена је монографија др Николе Живковића: **Ратна штета коју је Немачка учинила Југославији у II светском рату** (Београд, 1975), у којој је обухваћен и лесковачки регион. Овај аутор објавио је и два чланка о поменутим питањима: **Остварење немачких привредних планова на југу Србије** (Лесковачки зборник, 1974, 14, стр. 95—99) и **Експлоатација рудишта молибдена — Мачкатица** (Лесковачки зборник, 1973, 13, стр. 165—168).

О активности КПЈ и ослободилачког покрета на културно-просветном плану говори се у књизи Драгутина Гроздановића: **Просвета, школство и култура у лесковачком крају 1941—1945.** (Лесковац 1973) и чланцима Хранислава Ракића: **Рад реалне гимназије у Лесковцу у школској 1941/42. години** (Лесковачки зборник, 1973, 13, стр. 199—210) и Петра Здравковског: **Учитељски курс у Сијаринској Бањи** (Четрдесет година, књ. 6, Београд 1961).

Учешће свештенства у народноослободилачком покрету обрадио је Никола Илић у посебној књизи која је објављена под насловом **Свештенство Јужне Србије у револуцији** (Лесковац 1972).

О устаничком покрету у Лесковцу и околини, као и на терену јужне Србије уопште, постоји више књижевних и књижевно-историјских радова, романа, прича, песама. Ова дела доприносе богатству и разноврсности литературе о рату и револуцији а осим тога показују колике се могућности отварају оним стваоцима који се определе за изучавање духовних, културних и уметничких вредности нашег народноослободилачког рата и социјалистичке револуције.

Од радова ове врсте поменућемо романе Миливоја Перовића: **Поред Мораве** (Београд 1958) и **Планина Влаина** (Београд 1962), роман Јосифа Стефановића **Горка земља** (Ниш 1975) и Вукашина Цонића: **Укус земље,** као и два романа Љубе Стојановића: **Од пакла до сунца и Глас из земље.** Александар Вујновић написао је **Поноћна свитања** (Београд 1965), а Вера Павловић **Знани и незнани** (Београд 1963), кратке приповетке о истинитим догађајима и личностима партизанског покрета југоисточне Србије, односно Топлице. Јосиф Стефановић написао је и књигу **Партизанске приче** (Лесковац 1971), као и збирку песама **Моји зелени токови** (Лесковац 1971). Збирке песама објавили су Мирослав Миловановић: **Народне песме ослободилачког рата јужне Србије,** за коју је белешке о историјским догађајима дао Никола Илић (Београд 1974). Поред ових објављено је више радова у часописима чија је тематика песништво у народноослободилачкој борби. Од тих радова поменућемо следеће: Недељковић др Душан: **Развитак црнотравских и лесковачких народних песама ослободилачког рата и револуције** (Српски етнографски зборник, књ. LXXIX. Треће одељење. Српске народне умотворине, књ. 2, Београд, САНУ, 1967); Димитријевић др Сергије: **Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата и револуције, текстови** (Српски етнографски зборник, Књ. LXXIX. Треће одељење. Српске народне умотворине, књ. 2, Београд, САНУ, 1967); Николић др Видосава: **Врањске народне песме о ослобођењу и револуцији** (Лесковачки зборник, 1964, 4, стр. 68—75); Костадиновић Радомир: **Револуционарне песме из црнотравског краја** (Лесковачки зборник, 1967, 7, стр. 211—217); Шћепановић Милорад: **Песма о палим херојима Лесковца и околине** (Наше стварање, 1969, 2—3, стр. 192—198); Борђевић Драгутин: **Песник и гуслар Стоимен Станковић** (са текстовима песама о партизанским борбама, Лесковачки зборник, 1974, 4, стр. 283—307); Борђевић Драгутин: **Обрад Симоновић, народни гуслар** из Гласовика (Лесковачки зборник, 1969, 9, стр. 287—298).

НАПОМЕНЕ

1. О развоју радничког покрета и делатности КПЈ у Лесковцу и околини у периоду до 1941. године написано је више радова који

су објављени као посебне књиге и чланци. Од тих радова поменућемо следећа посебна издања: **Споменица 50-годишњице радничког покрета Лесковца и околине 1903—1953,** избор материјала и редакција др Сергије Димитријевић (Лесковац 1954); Димитрије Кулић: **Комунистичка општина у Лесковцу 1920—1921.** (Лесковац 1963); **Шездесет година рада КУД „Абрашевић" у Лесковцу (1905—1965).** Редакција Аристомен Ристић (Лесковац 1966); **Четрдесет година текстилне техничке школе у Лесковцу (1927—1967).** Ликови и сећања. Редакција Аристомен Ристић (Лесковац 1967); Драгољуб Трајковић: **Историја лесковачке индустрије до другог светског рата** (Београд 1961); Стаменковић Трајко: **Публицистички рад народног хероја Трајка Стаменковића.** Са предговором Аристомена Ристића (Лесковац 1953); Сергије Димитријевић: **Почеци радничког покрета у Лесковцу** (Лесковац 1951); Сергије Димитријевић: **Градска привреда старог Лесковца** (Лесковац 1952); Никола Илић: **Јужноморавци у октобарској револуцији** (Лесковац 1969); **Из прошлости мога краја.** Редактор Борислав Здравковић (Лесковац 1967); Сергије Димитријевић: **Тако је некад било** (Лесковац 1951); Перовић Миливоје: **Лесковац, трговачки и индустријски град** (Лесковац 1954).

2. Наводимо још једну групу радова у којима се третира проблематика стварања и делатности партизанских одреда и других оружаних јединица народноослободилачког покрета: Стојан Николић Јоле: **Народноослободилачка борба у лесковачком крају 1941. године** (Лесковачки зборник, 1961, 1, стр. 43—62); Миладиновић Милан: **Борбе у доњем делу Пусте Реке у марту 1942. године** (Војноисторијски гласник, 1973, 2—3, стр. 211—230); Милан Миладиновић: **Мартовске борбе у доњем делу Пусте Реке 1942. године** (Лесковачки зборник, 1973, 13, стр. 223—242); Мирчетић Драгољуб: **Бучуметкa партизанска чета у 1941. и 1942. години.** (Лесковачки зборник, 1973, 13, стр. 211—222); Мирчетић Драгољуб: **Разматрање војнополитичких аспеката борбе за Куршумлију, фебруар 1942. године** (Лесковачки зборник, 1970, 10, стр. 67—82); Никола Илић: **Борба партизана на Газдарској реци** (Наше стварање, 1968, 2—3, стр. 185—191); Костадин Коцић: **Диверзантске акције на железници 1941. године** (Лесковачки зборник, 1966, 6, стр. 69—74); Миле Ђаловић: **Напад 11. српске бригаде на немачки аеродром код Лесковца** (Војноисторијски гласник, 1950, 3, стр. 48); Светислав Петровић: **Дејства 1. јужноморавског партизанског одреда, фебруар-октобар 1943.** (Војноисторијски гласник, 1959, 5, стр. 3—14); Војин Поповић: **Борбе у јужној Србији од априла до јуна 1942. године** (Војноисторијски гласник, 1961, 1—2, стр. 73—103); Војин Поповић: **Борбе у јужној Србији од јула до септембра 1942. године** (Војноисторијски гласник, 1961, 3, стр. 52—88); Никола Илић: **Дневник Николе Суботића о борбама и акцијама 11. српске бригаде 24. дивизије НОВЈ** (Лесковачки зборник, 1973, 13, стр. 243—247); Петар Вишњић: **Немачка офанзива на ослобођену територију у јужној Србији 1944. године** (Војноисторијски гласник, 1970, 2, стр. 105—169); Јордан Јовић: **Власотинце и околина у 1941. години** (Лесковачки зборник, 1966, 6, стр. 29—43); Светислав Савковић: **Топлица у народноослободилачкој борби 1941. године** (Војноисторијски гласник, 1951, 4, стр. 26—39); Драгољуб Мирчетић: **Месна партизанска чета у Бучумету** (Лесковачки зборник, 1973, 13, стр. 211—233); Јордан Јовић: **Завршне борбе за ослобођење јужног поморавља** (Лесковачки зборник, 1964, 4, стр. 5—13); Никола Илић: **Два догађаја из наше блиске прошлости** (Лесковачки зборник, 1963, 3, стр. 39—42); Миле Ђаловић: **Кратак преглед развоја НОБ на југу Србије** (Војноисторијски гласник, 1956, 1, стр. 33); Хранислав Ракић: **Уз прославу 25-годишњице формирања Прве јужноморавске НОО бригаде** (Наше стварање, 1968, 3—4, стр. 71—78); Раде Станојевић: **Уз прославу десетогодишњице формирања јужноморавских бригада** (Наше стварање, 1953, 2, стр. 3—5); Стојан Николић — Хранислав Ракић — Јосиф Стефановић: **Први јужноморавски одред.** Уз 20-годишњицу формирања (Наше стварање, 1962, 3—4, стр. 145—165).

3. Појединим личностима из народноослободилачког покрета посвећени су и неки чланци објављени у часописима, као што су: Драгољуб Мирчетић: **Светислав Станковић** (Лесковачки зборник, 1968, 8, стр. 269—274); Јоца Михајловић: **Благоје Ристић — Раде Металац** (Лесковачки зборник, 1969, 9, стр. 121—133); Костадин Коцић: **Специјални задатак курира Станојка Вукића** (Наше стварање, 2—3, стр. 175—177); Радомир Костадиновић: **Јован Цветковић — Социјал** (Лесковачки зборник, 1971, 11, стр. 201—207); Јоца Михајловић: **Јован Живковић — Шуњуран** (Лесковачки зборник, 1968, 8, стр. 259—267); Стојан Бокић: **Двадесет година од смрти народног хероја Косте Стаменковића** (Наше стварање, 1962, 1—2, стр. 1—5); Зарије Поповић: **Два истакнута револуционара — Новица Илић и Војислав Николајевић** (Лесковачки зборник, 1966, 6, стр. 55—61); Јоца Михајловић: **Владислав Савић — Инжењер** (Лесковачки зборник, 1971, 11, стр. 191—195); Зарије Поповић: **Душан Поповић:** (Лесковачки зборник, 1971, 11, стр. 197—199).

Dr Milan Matić

RÜCKBLICK AUF DAS LITERARISCHE THEMA DES FREIHEITSKRIEGS IN LESKOVAC UND UMGEBUNG (1945—1975)

Viele Gesellschafts-politische Organisationen und wissenschaftliche Institutionen in Leskovac und anderen Orten (Vranje, Prokuplje, Vlasotince u.a.) haben am Archivmaterialsammeln und an der Publikation der Schriften über den Volksfreiheitskrieg und die Volksrevolution teilgenommen. Die erste Stelle unter ihnen gehört allerdings dem Volkksmuseum in Leskovac, das seit seiner Gründung des Jahres 1948 der Organisation der wissenschaftlichen Studien, der Redaktion Publikation der Aufsätze, Chroniken und Monographien und anderer Schriften aus der Geschichte der Arbeiterbewegung und dem Volksbefreiungskrieg besondere Beachtung geschenkt hat.

Diese Arbeit ist ein Verzuch der speziellen Bibliographie der Schriften über die Arbeiterbewegung und Volksrevolution im Leskovacer Gebiet.

Милан М. Миладиновић

Рад КПЈ и Скоја лесковачког ратног округа на развијању пролетерског морала у НОР и револуцији (1941 — 1945)

Комунисти и скојевци лесковачког ратног округа повезивали су делатност на развијању комунистичког морала са револуционарном акцијом за остваривање дефинисаних циљева НОР и социјалистичке револуције. Истовремено су јачали оружане снаге револуције и развијали морал који је био ангажован на изградњи револуционарне личности и односа на слободној територији и у јединицама НОВ и ПО Србије. У тој активности морал је добијао у садржини и сфери утицаја а оружана борба постајала снажнија и човечнија.

У раду комунисти и скојевци су се руководили општим начелима пролетерског морала и хуманизма полазећи при том од стварних односа који су владали на територији лесковачког ратног округа. Пролетерски морал и хуманизам тиме нису губили у општости, напротив створеним вредностима морал је богаћен. Полажено је од стварних односа класних снага, степена развоја човека, могућности прихватања одговарајућих револуционарних норми, развоја образовања и културе. На тај начин део и целина били су јединствени а кроз активност су стваране нове вредности.

Свестрано су коришћена искуства и традиције развоја пролетерског морала између два светска рата. У томе је радничка класа Лесковца и околине, као и интелигенција заједно са сељаштвом стварала вредности које су позитивно деловале на ширење пролетерског морала и идеје КПЈ.

Кроз револуционарну делатност чланови Партије и СКОЈ-а дијалектички су превазилазили претходна морална схватања и понашања. Водили су борбу и у сфери морала заједно са борбом за промену капиталистичког југословенског друштва. Код њих се сретно спојио историјски оптимизам, својствен марксистичком погледу на свет и марксистичком револуционарношћу, са револуционарном делатношћу, схватањима да се практичном акцијом може овај свет мењати и изменити.

Вођена је ослободилачка и класна борба па је морал био класно ангажован и политички обојен. Пошто су класни и политички циљеви радничке класе били јединствени и општељудски то није сметало да морал прихвате и остали слојеви друштва. Његова класност и политичка обојеност губила се у циљевима за које је радничка класа водила борбу.

Револуција је покренула човека да скоро у целини преиспита свој однос према свету и према себи. А то преиспитивање било је у конфликтима, захтевало је вољу да се победи неморално у себи и превазиђу услови у којима се живело и радило.

Разнолика социјална средина лесковачког ратног округа отежавала је афирмацију пролетерског морала. Изгледа парадоксално да је теже пролетерски морал продирао у заосталој средини него у градској или онима које су биле на вишем културном и политичком нивоу. Омладина га је прва прихватила и преносила на селу. У граду је радничка класа усвојила најдубље и најсвестраније свој морал и борила се за његово важење. Интелигенција је свесно прихватила револуционарни морал и хуманизам.

Био је присутан патријархалан морал који је превладаван у условима када је непријатељ настојао да ангажује један број људи указујући тобоже на

циљ комуниста да хоће да одбаце породицу и слично. Тим паролама су се служили и представници црквених установа који су, бранећи своје привилегије, говорили да се партизани боре против вере и бога.

Међутим, најтеже је било то што је непријатељ репресивним мерама развијао страх. Истина, тиме је и одбијао људе од себе, али страх за имовином, на које је непријатељ стално указивао, нестао је оног момента када су окупатор и контрареволуционари почели да пале и уништавају материјална добра. Непријатељ је могао да има само извесног упоришта у градовима код крупних капиталиста и богатих сељака који су из страха побегли са партизанске територије ,јер су наставили да се баве шпекулацијама, црном берзом и тако богате.

Партија и СКОЈ су преузимали вредности из богате моралне ризнице класне борбе између два рата. Развијали су револт према неправди, насиљу, понижавању човека и кроз то афирмисали пролетерски морал и хуманизам, поштовање човека и чување његовог људског достојанства.

Било је промашаја у жељи да се понешто ново пронађе, да се дода своја аутентичност, да се прилагоди условима, да се усвоји и распламса идеја и окупе масе око платформе борбе и револуционарних принципа и циљева. Уз то треба додати да је партијска организација на југу Србије била доста самостална делујући на основу општих упутстава. Покрајински комитет КПЈ је имао мали утицај бар у појединим периодима активности на оно што се дешава у лесковачком ратном округу. Сами кадрови прекаљени и оспособљени у класној борби наставили су борбу испољавајући снагу револуционарне личности. Било је ту и тамо и елемената субјективизма и утопизма у веровању да се личност може брже мењати, прихватити идеје које су по социјалном статусу његове, бити прави револуционар на делу. Све је то била нормална појава у једном преломном периоду какав је револуција.

КПЈ и СКОЈ су развијали свест и одговорност да се прихвате вредности револуционарног морала и хуманизма и да се остварују у конкретној класној и ослободилачкој борби. Учвршћивано је и све позитивно у човеку и враћено му оно што је као људско биће изгубио живећи у класном друштву. Тај процес није био лак ни једноставан какав се сада понекада приказује од неких његових учесника. И онај који је присвајао своје људско биће није увек био свестан тог чина па се и опирао. То је било ново за њега и требао је да стекне поверење и у себе и у друге, у СКОЈ и Партију да би прихватио оно што су му нудили комунисти и млади комунисти.

Борба је била место где се људи доказују на делу, где су проверавали своје способности и ослобађали наслага старог. Кроз такво понашање прихватали су нове вредности у чијем стварању су и сами учествовали. Већина је у тој провери доказала своју моралност а било је и оних који су на испиту моралности пали.

И кад посматрамо лесковачки ратни округ не смемо губити из вида да не представља јединствену целину у моралном погледу. Обзиром на састав становништва различито се манифестовао морал. И сама економска неразвијеност негде је била препрека за продор пролетерског морала. Планинска села Топлице, горњег тока Ветернице и Јабланице била су под четничким утицајем доста дуго. Сеоски елеменат долином Јужне Мораве бавио се и шпекулацијом, радио по градовима у фабрикама итд. У њима су се стари морални односи дуже задржали. Из ових села напредне личности су ступиле у борбу или се склањале због терора па није било кадрова који би ширили револуционарни морал. Стога када се говори о моралној ситуацији, као битној, за развој револуционарног морала мора се полазити од тих услова у којима је вођена борба. Не сме се губити из вида и снажни туђи морални утицај на становништво југа Србије. Било је појава и у самим партизанским јединицама као што су: малограђанштина, опортунизам, покушаји мита, политиканства, демагогије и слично. У борби против ових невредности примењиване су и веома тешке санкције, иако је тежња била на васпитним мерама.

На територији лесковачког ратног округа деловао је и различит непријатељ, што је карактеристично за прву годину устанка, а и то је имало одраза на ширење морала.

II

Радници су били први војници партизанских јединица заједно са родољубима и револуционарном интелигенцијом. Самим тим чином и радом партиј-

ске и скојевске организације у првим партизанским јединицама сви односи били су регулисани пролетерским моралним нормама. Ово је значајно за развој морала и за тражење узрока неким аскетским појавама, које су водиле у секташтво и примену строжијих санција. Прва група која је отишла на планину Кукавицу била је из редова радника и интелектуалаца.[1]) Штаб лесковачког НОПО трећег јула 1942. године је у извештају изнео ове податке: „5) Социјални састав — два радника, три сељака, девет интелектуалаца (шест од ових су синови сељака).“[2]) У извештају штаба Другог јужноморавског НОПО од априла 1943. године стоји: „Социјални састав — сељаци — неколико радника и неколико интелектуалаца“.[3])

Одласком цвета радничке класе из градова у партизанске одреде и репресалије непријатеља онемогућавале су рад по фабрикама, радионицама и рудницима лесковачког ратног округа. Полу радници — полу сељаци који су долазили на рад у градове радили су за интерес окупатора и контрареволуционара. Њих и остале раднике партијске организације су позивале на борбу, саботажу и утицале на подизање класне свести. Окружни комитет КПЈ за Лесковац у једном прогласу истиче: „Радници,

> Ви као најсвеснији и најборбенији део народа, сада треба да покажете непријатељу вашу радну снагу. **Не радите за окупатора, саботирајте га свугде и на сваком кораку“.**[4])

Штаб Првог јужноморавског одреда у прогласу од фебруара 1942. године такође се обраћа радницима:

„Напуштајте радионице, фабрике и предузећа“.[5]

Приликом расматрања утицаја радничког покрета на ширење револуционарних идеја и морала често се заборавља на улогу синдикалног покрета у који су укључени многи радници. Они нису били чланови Партије и СКОЈ-а али су усвојили пролетерски морал и испољавали активност у класној и штрајкачкој борби. Многобројне штрајкачке борбе прекалиле су и челичиле раднике који су себе сматрали комунистима и тако се понашали.[6]) У овим штрајковима долазиле су до изражаја фундаменталне вредности пролетерског морала: солидарност, револуционарност, узајамност, друштвеност, храброст, човечност, другарство и многе друге. Ове вредности су радници понели са собом у партизанске јединице.

И у моралном погледу села се мењају у току НОР и социјалистичке револуције. Пошто је најнапреднији део радника и интелигенције напустио градове и ступио у партизанске јединице то су сада нека села постајала центар ширења моралног утицаја и на градове.[7]) Овај моменат да су села прихватила брже сада пролетерски морал него градови је веома значајан и за сагледавање успеха рада Партије и СКОЈ-а. Градови су у моралном погледу почели да стагнирају. Стога је продор у градове почев од половине 1942. године до готово завршетка борби јесен 1944. године био веома тежак. У то исто време на селу долази до успона устанка и до веома живе политичке, идејне и морално-културне активности. Сама чињеница таквих промена условљавала је и осцилације у моралним односима. Наиме, зависно од репресалије непријатеља и присуства јединица НОВ и ПО зависили су целокупни односи па и морални односи на слободној територији. Извесна колебљивост код сељаштва јављала се нарочито од фебруара 1942. године па надаље. Међутим, иако је непријатељ успевао да привремено реокупира делове слободне територије пролетерски морал и утицај идеја револуције стално је растао. На пример ОК КПЈ за округ Врање указује на колебљивост сељаштва и марта 1944. године, када је победа била близу. У извештају ПК КПЈ за Србију о томе пише:

> „Пред све организације поставља се да одмах политичким радом отклоне последице ове реакције — привремену малодушност, клонулост и губљење перспективе наше борбе код народа“.[8])

---

[1]) Види: Драги Стаменковић: „На југу Србије“, Четрдесет година — Зборник сећања активиста револуционарног радничког покрета, Култура, Бгд. 1961. књ. 6, стр. 38 (У даљем тексту „Четрдесет година“).

[2]) Види — Архив ЦК СК Србије бр. 1646.

[3]) Зборник докумената НОР, т. IX, књ. 5, стр. 173.

[4]) Архив ЦК СК Србије, бр. 8663.

[5]) Хранислав Ракић и Стојан Николић: „Раднички покрет Лесковца од 1937. до 1940. Штрајкови текстилних радника, Лесковачки зборник, т. III, стр. 18—26.

[7]) У Пустој Реци таква су села била: Лапотинце, Косанчић, Д. Коњувце и друга. У Добричу: Лепаја, Александрово, Коњарник, Д. Дреновац. У Поречју: Мирошевце, Брза, Горина и Д. Јајина итд.

[8]) Зборник докумената НОР, т. IX, књ. 5, стр. 661.

Такве појаве срећемо и у Пустој Реци, Добричу, Поречју и другим деловима лесковачког округа.

Револуционарна борба била је усмерена ка ослобођењу радничке класе. Томе је служио и револуционарни морал. На то је указивао и Лењин":

„Ми кажемо: морал — то је оно што служи рушењу старог експлоататорског друштва и уједињавању свих трудбеника око пролетаријата који ствара ново друштво комуниста. Комунистички морал — то је онај морал који служи тој борби, који уједињује трудбенике против сваке експлоатације".[9]) и да морал служи томе „да се људско друштво уздигне навише, да се избави од експлоатације рада".[10])

У тој активистичкој револуционарној оријентацији пролетерског морала лежи његова снага утицаја. Служи радничкој класи и другим радним слојевима друштва да се ослободе експлоатације и угњетавања. Полазећи од тог сазнања комунисти и скојевци лесковачког ратног округа стално су указивали на ове вредности пролетерског морала. Овај морал је прихватило и сеоско становништво. Оданост радничкој класи и њеним циљевима је било мерило и оданости НОР и социјалистичкој револуцији. Тако је морал радничке класе постао морал акције, дела, практичног чина.

III

Веома је значајан и напор на теоријском уобличавању стварних моралних вредности на теорији лесковачког ратног округа. Напис „Партизански морал" у листу „Борба" Бабичког НОП одреда то и показује.[11]) У чланку су истакнуте основне моралне норме партизанског морала на основу примера стварних односа између партизана и народа. Истина, било је и промашаја у узимању једног примера који не говори баш о стварној вредности о којој се писало. Значајан допринос представља и јединствена у НОР и социјалистичкој револуцији у Југославији Резолуција са Прве партијске конференције комуниста Топлице одржане 12. децембра 1941. године на Белом Камену. По својој обимности — преко шездесет страница — по садржини и идејној заснованости. У њој су истакнуте готово све моралне норме револуционарног покрета и поставњени задаци како их треба реализовати и даље развијати у револуционарној пракси.[12]) И Окружница ОК КПЈ за округ Ниш од јануара 1942. године указује на то какав треба да буде комуниста као партизански борац, истиче значај критике и самокритике, захтева већа дисциплина, будност, одговорност, партијност, принципијелност, храброст и друга битна својства револуционара.[13]) Без обзира на оштрину и узимање појединачних појава и њихово подизање на степен општости и Писмо ОК КПЈ за Лесковац од априла 1944. године пада у ред оних докумената који су настојали да укажу на битне вредности комунисте и револуционарног покрета.[14]) И писмо Окружног НОО Лесковца има тих претензија, разуме се, само у мањој мери него горе наведена документа.[15])

Значај ових и других докумената је у томе што се не задржавају само на афирмисање ранијих вредности него настоје да уопште и примерима покажу шта је то ново што је створено и како се према њему треба односити. Стога поред практичног утицаја ова документа су имала и морално-идејни утицај на борце и становништво.

IV

Развијање пролетерског морала и хуманизма на делу био је један од примарних задатака партијске и скојевске организације. Оне су развијале љубав према човеку и истицале да је највиша вредност. Указивале су на одговорност чувања људи у борби, њиховом обезбеђењу од провала путем развијања будности и извлачења компромитованих другова из градова. Развијана је дужност да се у интересу борбе стварају, негују и чувају кадрови револуције. Захтевано је да се другови припреме како треба да се држе пред непријатељем ако буду евентуално пали њему у руке чиме се спречава непријатељев продор у редове бораца и чувају

---

[9]) В. И. Лењин: „Изабрана дела", Култура, Бгд. 1960. год. књ. 14, стр. 16—17.

[10]) Исто, стр. 18.

[11]) Цепне новине Бабичког партизанског одреда „Борба", бр. 2. од фебруара 1942. године. (Институт за изучавање радничког покрета Србије — Штампа).

[12]) Документ у ЗПРП Србије ОКТ-1.

[13]) Архив ЦК СК Србије бр. 8577.

[14]) Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945. године, Лесковац, 1967. књ. I, стр. 286—294.

[15]) Исто, стр. 198—203.

људи. Критиковане су појаве невођења рачуна о безбедности људи и у току борбених дејстава.[16]) Упућивана је и критика враћања компромитованих другова у градове,[17]) који су падали полицији у руке или се једва извлачили из повремених блокада делова града.

Партија и СКОЈ су радили на стварању одговарајуће моралне ситуације у којој ће човек показати све своје вредности па и оне мане које му сметају да се до краја докаже. Истина, неке санкције као да су доводиле у питања схватања да је борац највиша вредност. Ове казне су биле више мере репресивности него васпитања.

Развијано је сазнање да се мора водити борба за промену друштвених односа ако се желе створити реални услови за очовечење човека. Истицане су и невредности старог система и његове још веће неморалности у време фашистичке окупације.

Негиране су у самом зачетку појаве бирократизације народноослободилачких одбора и неких команди јединица.[18])

На понашање човека негативно је утицао рат. Дошло је до опадања морала и до губљења обичних људских норми понашања. Развија се мржња која некада погађа и невине. У таквој ситуацији остати хуман и моралан значило је победити нечовечно у себи и превазићи услове у којима се налазиш.[9]) Схватајући то партијска и скојевска организација су настојале да ублаже појаве убијања, које су нужне у рату да би се ослободила земља и уништио окупатор и контрареволуционари. То је могло да негативно делује на схватање да је човек највиша вредност, јер је употребљаван као средство од стране окупатора и контрареволуционара. Захваљујући раду Партије и СКОЈ-а лесковачког ратног округа до тога није долазило. Снага васпитног утицаја била је велика па они који су се много хвалисали убијањем нису били баш популарни у јединицама.

Партија и СКОЈ развијали су идеје хуманизма и у односу на заробљеног непријатеља. Можда се у томе и претеривало, али је и то било боље него да је оправдана мржња погађала и невине, заведене, колебљиве. Била је критикована и кажњена партијска ћелија Пусторечке чете зато што се благо понела према заробљеним четницима из Г. Дреновца. Да ова казна није била сасвим васпитна говори чињеница да је само после неколико дана примењена најоштрија сакција према заробљеним четницима код Миланова а што је било у супротности са пролетерским моралом и хуманизмом и начелима НОР и социјалистичке револуције да се избегава одмазда у којој се изједначава кривац и невин. Исто тако је било неоправдано што у борби против четника у Косанчићу 15. децембра 1943. године није било заробљеника. Иако је то условљено погибијом команданта Друге јужноморавске бригаде, Стојана Љубића Столета Вујановског, што је изазвало револт, са становишта револуционарног хуманизма то се не може да оправда. Далеко је више оних активности и поступака који су на позицијама револуционарног морала и хуманизма. Окружни комитет КПЈ за Лесковац критиковао је Лесковачки НОП одред зато што је у једној борби бачена бомба у кућу четника. О томе у књизи „Лесковачки НОП одред" пише:

„У окршају са четницима партизани су морали да употребе бомбе. Од тих бомби је запаљена четовођина кућа".[20])

Има више примера пуштања непријатељевих заробљених војника. Пасјачка чета Топличког НОП одреда пустила је заробљене бугарске војнике.[21]) Раније

---

[16]) Тако се у извештају политкомесара Јабланичког одреда од новембра 1942. године указује на промашаје до којих је дошло у борби на Магашу марта 1942. године. (види: Зборник докумената НОР, т. I).

Види и књигу Мр Стојана Николића Јолета „Лесковачки НОП одред", Лесковац, 1974. о страдању овог одреда марта 1942. године.

[17]) Види писмо Глигорија Диклића Будног у коме се критикује штаб Кукавичког НОПО што враћа другове у град.

— ПК КПЈ за Србију у писму ОК КПЈ за Лесковац од 21. 1. 1942. године указује на потребу чувања и склањања из градова компромитованих другова (Зборник докумената НОР, т. I, 3, док. бр. 11).

[18]) Види: Циркулар бр. 1 Окружног НОО од 15. фебруара 1944. године упућен свим НОО у округу (Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 198—203.

[19]) На то је упозоравао ПК КПЈ за Србију истичући да је потребно развијати мржњу према непријатељу али да не сме да погоди невине, затим да се не могу прихватити неке ликвидације јер су чин одмазде а не васпитна и политичка мера. (Зборник докумената НОР т. IX, 3, стр. 435 и документат у Архиву ЦК СК Србије бр. ОКЛ—13).

[20]) Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред", стр. 290.

[21]) Види: Зборник докумената НОР, т. I.

не контрареволуционаре у борби на Ображди 1942. године.

„партизани су превили и пустили".[23])

И у другим приликама пуштани су заробљени непријатељеви војници а пружана помоћ рањеном непријатељу.

V

Партијске организације Лесковца, Врања, Прокупља, и других градова и насеља радиле су на коришћењу богатих фондова створених вредности развојем пролетерског интернационализма и солидарности. Поред осталог и „Штрајкови су били школа пролетерске солидарности",[23]) а има и учесника октобарске социјалистичке револуције.[24]) Те вредности су биле значајне за васпитање комуниста, скојеваца и осталих бораца. Организоване су биле и прославе међународних празника комунистичког покрета. Давана је подршка другим револуционарним покретима и путем демонстрација против постојећег режима у Југославији и другим земљама.

Полазећи од тих вредности партијска и скојевска организација од првих дана наставиле су да међу устанике развијају идеје пролетерског интернационализма и солидарности и да их у том духу васпитавају. Прва прослава Првог маја у рату била је посвећена припремама за устанак 1941. године, а напад на Совјетски Савез изазвао је велику активност партијске и скојевске организације у развијању антифашистичких расположења и свести о интернационалној дужности да се борбом помогне прва земља социјализма. Борцима је говорено и о марксистичкој националној политици КПЈ као манифестацији класних интереса радничке класе који су национални по форми а интернационални по садржини.

Највише простора је давано прославама октобарске социјалистичке револуције и кроз то развијана свест о вредности пролетерског интернационализма. У Црној Трави је одржана велика прослава октобарске револуције 1942. године. Велика прослава октобарске револуције била је и у ослобођеним деловима Пусте Реке,, Јабланице и Добрича, у 1943. години.[26]) Најмасовнија прослава је била, што је и разумљиво, 1944. године. У манифестацијама октобарске прославе учествовала је огромна маса људи по ослобођеним градовима и у појачаној борби за коначно ослобођење југа Србије и Југославије.[27])

И прославе Првог маја, Дана жена, дана смрти Лењина и других манифестација тежиле су развијању пролетерског интернационализма и солидарности. Првог маја по градовима су писане пароле а на Кукавици је партизански одред у веома тешким условима одржао скуп у част међународног празника рада.[28]) Што се борба више разгарала прославе су биле све масовније и садржајније. Борци Четврте бригаде 21. српске дивизије прославили су Први мај 1945. године разбијајући Немце ка Новској у Хрватској.[29])

Поводом годишњице смрти В. И. Лењина, 21. јануара 1942. године били су одржани скупови комуниста, скојеваца и бораца где је говорено о вредностима које је створио овај великан радничког покрета.[30])

У циљу развијања пролетерског интернационализма и солидарности комунисти лесковачког ратног округа добијали су имена истакнутих револуциона-

---

[22]) Никола П. Илић: „Јабланичко-пасјачки одред", Библиотека РУ Лесковац, књ. 19, Лесковац, 1971. (друго допуњено издање), стр. 158.

[23]) Хранислав Ракић и Стојан Николић: „Раднички покрет Лесковца 1937—1940", Лесковачки зборник т. III, стр. 18—25.

[24]) Види: Никола П. Илић: „Јужноморавци у октобарској револуцији", Народни музеј Лесковац, 1969. год.

[25]) Радомир Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци", Општински одбор Црне Траве, Лесковац, 1968. године стр. 160.

— Прослава у Пустој Реци 1942. године протекла је у писању парола и држању реферата.

— Део бораца Лесковачког НОПО прославио је дан октобарске револуције заједно са борцима Црне Траве (Види: Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред", стр. 344).

[26]) Одржани су масовни зборови народа, скупови партизана, партијаца и скојеваца. Примани су нови борци у СКОЈ и Партију. Писане пароле. Вршене диверзантске акције. За ову прославу окружни комитети КПЈ Лесковца и Врања умножили су летке који су растурани у народу. Умножавани су и материјали ухваћени преко радио-станице „Слободна Југославија".

[27]) Види: лист 46. дивизије „Ка победи", фебруарски број од 1945. године, (Војно-историјски институт ЈНА, рег. бр. 1/1, ш. к. 81).

[28]) Хранислав Ракић: „Хронологија догађаја из НОР и народне револуције лесковачког краја у 1942. години", Лесковачки зборник т. II, стр. 103).

[29]) Гаврило Антић: „Јужноморавци", Народна армија, 1969. године, стр. 143.

[30]) Окружни комитет КПЈ за Лесковац је објавио проглас у вези годишњице смрти В. И. Лењина. (ЗПРП Србије ОКЛ-5).

— У листу „Напред" 24. дивизије од фебруара 1945. године објављена је песма Миланка Јовићевића: „Бесмртном Лењину", (Војно-историјски институт ЈНА).

ра. То је био случај и са партизанским јединицама, борцима и скојевцима. Прве партизанске десетине у Кукавичком НОПО носиле су имена „Стењка Разин" и „Чапајев".[31]) Учесници шпанског грађанског рата називе „Шпанци".[32]) Нарочито добри борци добијали су имена Павка или Корчагин, име и презиме узора совјетске омладине. Ова имена су значила признање за храброст и моралне врлине бораца, али неговање вредности револуционарног радничког покрета у свету.[33]) Ови борци су имали још већи углед па су и својим поступцима и именом Павка или Корчагин деловали на друге и развијали интерес за сазнање о октобарској револуцији, грађанском рату и изградњи социјализма у Совјетском Савезу. Било је бораца који су носили имена Максима Горког и то тако да су једни добијали име Максим,[34]) а други Горки.[35])

Бугари, припадници партизанских јединица југа Србије, носили су имена својих националних хероја: Левског, Ботева и Георга Димитрова.[36]) и тиме деловали као антифашисти и они који су преко имена својих националних великана ширили сазнање о њима а што је било од интереса за развој интернационализма.

У омладинским домовима истицане су слике вође радничких покрета других земаља, пароле о Црвеној армији, социјалистичкој револуцији и другим значајним догађајима из револуционарне прошлости. Вуксан Булатовић је био неуморан у сликању Лењина, Тита, бораца Црвене армије и других којима се симболизовала револуционарност и антифашистичка усмереност. У Омладинском дому у селу Дарковцу зидови су били „исписани разним паролама о народноослободилачкој борби, о КПЈ, другу Титу, СССР-у, Црвеној армији и СКОЈ-у".[37])

Развијан је интернационализам и према припадницима других народа који су приступали партизанским јединицама: Бугарима, Италијанима, Грцима, Русима и другима. У заједничкој борби развијана је солидарност и интернационализам где су стваране и друге вредности револуционарног покрета.[38]) И помоћ која је пружана посебно бугарском народноослободилачком покрету служила је томе да се докаже интернационализам на делу и да се учврсти пролетерско јединство и солидарност у борби против фашизма а за социјализам.[39])

Певане су револуционарне песме а партизански песници писали су своја дела упућена победи над фашизмом и социјалистичкој будућности.[40])

Интернационализам су ширили и шпански борци причајући о својим борбама у Шпанији, о другарству у интербригадама, о односу интербригадиста и шпанског народа итд.

Изношење успеха борбе совјетског народа и других народа света имало је утицаја на развијање и доживљавање

---

[31]) Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред", стр. 399.

[32]) Јелисије Поповски „Марко Шпанац", Добри Шпанац, Леско Шпанац, Радивоје Увалић Бата Шпанац и други. (Види: Мр Стојан Николић Јоле „Лесковачки НОПО, стр. 406, 399).

[33]) Љуба Корчагин из Врања (Тако се борила Црна Трава, Црна Трава, 1973. године, стр. 194).

[34]) Име Максим носио је Радован Ковачевић, политкомесар Првог јужноморавског одреда. (Види: „Радован Ковачевић Максим", Лесковац, 1969. године, писац Добросав Туровић). То име је носио и Сава Павловић, из Косанчића, први пали борац Бабичког НОП одреда (Милан М. Миладиновић: „Тако смо почели", МЗ Косанчић, Београд, 1971. године, стр. 95).

[35]) Име Горки носио је Владимир Јовановић из Лесковачког НОП одреда. (Види: Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред", стр. 390).

[36]) У Лесковачком НОП одреду било је Бугара који су носили име Ботев, (Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред", стр. 90). Партизанска бригада носила је име „Георги Димитров" формирана јула 1944. године у Пустој Реци.

[37]) Сотир Младеновић: „Формирање скојевске организације у Дарковцу", Тако се борила Црна Трава, стр. 216. Вуксан Булатовић украшавао је омладинске домове у Д. Коњувцу, Речици, Славнику, Орану и другим местима на слободној територији Пусте Реке.

[38]) О томе Радун Јанковић у књизи „Њима припада победа", на стр. 11 пише: „Касно у поподневним часовима у селу Савинцу био је срдачан сусрет бораца бригаде и Бугара који су прешли да се боре на страни НОВ". У 13. српској бригади борила су се два Руса. Тако је било и у осталим јединицама на југу Србије. (Види: Младен Марков: „Прва јужноморвска", Четврти јул, Бгд. 1968. године, стр. 81).Италијана је било у партизанским јединицама на терену Црне Траве итд.

[39]) На терену Пусте реке формирана је бригада „Георги Димитров", а у Црној Трави пружана је помоћ бугарским партизанима. (Види: Славчо Трнски: „Партизански записки", стр. 69, 70, 85—86).

[40]) Певане су песме: „Буди се исток и запад, буди се север и југ", „Партизан сам тим се дичим (Види: Д. Медељковић и Сергије Димитријевић: „Црнотравске и лесковачке песме народноослободилачког рата", Српска академија наука и уметности, Београд, 1972. године, стр. 96) „Кађуша", и многе друге. Певана је и песма „Бандера роса..." као и песме из Шпаније.

пролетерског интернационализма и припадност антифашистичком и социјалистичком фронту борбе.[41])

VI

У активности на припреми, организовању и вођењу устанка КПЈ и СКОЈ лесковачког ратног округа радили су и на неговању и развијању патриотске свести и осећања, који су били доведени у питање брзом капитулацијом земље у априлском рату 1941. године. Коришћени су различити поводи и средства за подизање патриотске свести и осећања: прогласи, пароле, песме, указивање на херојску прошлост и будућност, усменим истицањем створених вредности у борби за слободу и потреби њиховог богаћења у НОР и социјалистичкој револуцији. У прогласу Окружног комитета КПЈ за Лесковац од јула 1941. године се каже:

„За част нашег народа, за наш опстанак, за нашу слободу, за нашу бољу и срећнију будућност води се данас борба".[42])

А у прогласу штаба Топличког НОП одреда од октобра 1941. године народу Топлице стоји:

„Партизани својим свакодневним поступцима, својом јуначком борбом, својом чашћу и поштењем доказали да воле и цене свој народ и да су спремни сви до последњег да дају животе за добар и срећан живот свога народа".[43])

У другом прогласу ОК КПЈ за Лесковац од 25. децембра 1941. године обраћајући се омладини позива је да буде

„достојна својих херојских предака, у борбу за част и слободу земље". Том приликом упућује ове речи борцима: „Показали сте целом свету да сте достојни наследници јунака из минулих борби за слободу и независност српског народа".[44])

И национално-ослободилачки одбор Лесковца је упутио проглас народу децембра 1941. године којим га позива на борбу против окупатора и издајника и каже:

„Дух витештва и слободе не могу се исчупати из српског народа".[45])

Окружни комитет КПЈ за Лесковац и у прогласу од 21. јануара 1942. године истиче вредности створене у ранијим борбама за слободу.

„Попут некадашњих горских јунака и устанка храбри српски народ поново се дигао да збаци са себе омрзнути јарам фашизма".[46])

Другом приликом овај исти Окружни комитет КПЈ ће упутити народу Јабланице, Топлице, Лесковца и околине патриотске речи настављајући да развија патриотизам.

„Твоја старија и новија прошлост, твоја двогодишња борба у овом рату пуни је доказ твоје мудрости, племенитог родољубља и храбрости. Поћи стопама које су утабали твоји стари и твоји најбољи синови данас".[47])

У листу „Топлички партизан" дата је оцена Топличког устанка, што је од изузетног значаја и са становишта валоризације ранијих схватања и тумачења овог историјског догађаја. У напису „Двадесетпетогодишњица Топличког устанка" дата је ова анализа. Истовремено се указује да:

„Ликови таквих хероја као што су Коста Војиновић, Радован Влаховић итд. сијају непомућеним сјајем и данас и показују поред примера топличких других незнаних јунака, колико јунаштва је показао српски народ у борби за своју слободу. И када данас ми видимо да се Топлица окреће против новог бугарског окупатора и окупља око народногпартизанског покрета, не заборавимо никада да су томе много припомогле светле јуначке традиције топличког устанка".[48])

И у другим документима истицано је родољубље, као и на политичким конференцијама и другим скуповима

---

[41]) Види: Јован Јанковић: „О Црвеној армији", лист „Напред", год. I, бр. 2, стр. 15 и песма Симоновић Живојина: „На Берлин". У партијским лецима о овим успесима имамо доста података и у вестима које су умножавале партијске технике.

[42]) Документ у ЗПРП Србије, бр. ОКЛ

[43]) Зборник докумената НОР, т. I, 2, стр. 200.

[44]) Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945. књ. I, стр. 20—21.

[45]) Исто, стр. 49.

[46]) Документат у ЗПРП Србије ОКЛ — 5.

[47]) Исто, ОКЛ — 9.

[48]) Институт за изучавање радничког покрета Београд, Н. 1245.

народа и партизана. Певане су родољубиве песме[49]), а деца у школама на ослобођеним територијама учила су се патриотизму из марксистичког тумачења историјске прошлости српског и других народа и народности.

У листовима се пише о традиционалним вредностима и развоја патриотизам.[50]) Неке јединице и појединци носе имена славних предака.[51]) Повезују се традиционалне вредности са циљевима НОР и социјалистичке револуције, а стварају се и нове традиционалне вредности. Јединице носе називе хероја социјалистичке револуције „Косте Стаменковића"[52]) „Станимира Вељковића Зела",[53]) „Жике Илића Жутог",[54]) Никодија Стојановића Татка"[55]) итд.

Превладаване су и негативне традиционалне вредности које су доводиле у питање разгарања борбе и остваривања циљева НОР и револуције. Наиме, критикована је издаја. Тако имамо летак Окружног комитета КПЈ за Лесковац у коме се појединачно именом и презименом именују непријатељи народа.[56]) Летак је потписан са „Борци за националну независност и слободу народа". Превладаване су и појаве страха изазване репресалијама бугарског окупатора за време Топличког устанка. Не, гиране су и друге традиције које су сметале да се настави борба, да се гради нови револуционарни југословенски патриотизам.

Даване су и оцене појединих крајева деловања Првог јужноморавског одреда са становишта развијености патриотске свести и ангажованости у борби. Указује се да поједини делови Пусте Реке, Јабланице и Добрича поседују висок степен патриотске свести, што се може прихватити, али се не може усвојити увредљиво схватање о оцени степена патриотске свести терена на коме је деловао први батаљон Првог јужноморавског одреда. Ова оцена гласи:

> „Срби, досељеници с југа без традиција ... Политичка и национална свест без уочљивог израза, осећају се Србима, мрзе Бугаре".[57])

Зар је ова једна стварна оцена патриотске свести људи уз Ветерницу, који су први формирали одред на Кукавици, који су родили једног Николу Скобаљића, који су у револуционарној традицији Лесковца дали познате револуционаре. Зар ти људи се само осећају Србима, и мрзе Бугаре, зар су „без уочљиве политичке и националне свести".

VII

Поред рада на развијању моралних схватања и упознавања са фундаменталним вредностима пролетерског морала комунисти, скојевци и други кадрови лесковачког ратног округа неговали су и морална својства бораца. Васпитавана је револуционарна личност, богата позитивним људским врлинама.

У циљу изградње свестране личности рађено је и на неговању моралних својстава као неопходног услова вођења борбе и утицаја на становништво. Инсистирано је да се васпитава личност која ће бити: човечна, радна, храбра, друже љубива, одговорна, поштена, доследна, принципијелна, самоиницијативна, одана, скромна, несебична, критична, одважна, смела, продорна — једном речју свестрано морално развијена и позитивна која ће успети да окупља људе око политике КПЈ и морала

---

[49]) „Саво Блечић, уз гусле, певао је старе јуначке песме (нарочито је била омиљена песма о Старцу Вујадину и његовим синовима" (Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред", стр. 52—53). О томе види: Др Душан Недељковић и др Сергије Димитријевић: „Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата", стр. 69).

[50]) У листу „Млади борац" од јануара 1944. године пише: „Омладина наше земље у светој Народноослободилачкој борби исписује најлепше странице наше историје. Данашња родољубива и борбена омладина је истински настављач народних традиција из прошлости ускока, хајдука, бораца I и II устанка, Цера, Кајмакчалана и Топличког устанка. Из те херојске епохе наших народа изникли су најлепши производи наше народне и уметничке књижевности".

(ИРП Београд, Библиотека Н. 928)

[51]) Старац Вујадин (Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред стр. 444), Грујица, Јован Курсула (отац Благоја Лакићевића, политделегата вода у Бабичком НОП одреду) итд.

[52]) Први батаљон Првог јужноморавског одреда носио је име „Коста Стаменковић".

[53]) Први јужноморавски одред носио је име „Станимир Вељковић Зеле".

[54]) Трећа чета Кукавичког НОП одреда носила је име „Жика Илић Жути".

[55]) Види: Драгољуб Ж. Мирчетић: „Татко", Прокупље, 1969. год.

[56]) Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945, књ. I, стр. 20—21.

[57]) Зборник докумената НОР, т. I, 20, стр. 375.

радничке класе.[58]) Таква личност се изграђивала и доказивала на делу. Дешавало се, међутим, да је било и нестрпљења и неспремности код неких да се ради на дужу стазу. Стога се јављало секташтво, примењиване општрије санкције, удаљавање људи који су прихватали да се боре за слободу али су споро усвајали партизански морал како је тумачен у појединим јединицама.[59]) На те промашаје су указивале партијска и скојевска организација лесковачког ратног округа а било је и критике од стране Покрајинског комитета КПЈ за Србију.[60])

У свим ситуацијама говорено је о моралној личности партизанског борца. Тако је омладински руководилац батаљона у 11. српској бригади пред сваку борбу говорио:

„о значају другарства, пожртвовању, дисциплини и храбрости у борби".[61])

О успесима који су постигнути у изградњи моралне личности, Драги Стаменковић, секретар ПК СКОЈ-а за Србију пише:

„На око ситан и веома стрпљив рад са појединцем, одиграо је вома значајну улогу у развијању народноослободилачке борбе и народне револуције".[62])

Моралне личности су биле те о којима се говорило на скуповима партизанских јединица, партијских ћелија, скојевских актива, антифашистичким скуповима омладине, народа и жена. Истицане су похвале што је обавезивало похваљеног на још већи рад на самоваспитању. Остваривan је и рад на непосредном васпитању, где је човек човека васпитавао. То је било могуће јер су биле порушене многе преграде које је међу људе поставило класно друштво.

Постављени су веома конкретни васпитни задаци. Тако у Писму ПК КПЈ за Србију од 10. августа 1942. године Окружном комитету КПЈ за Лесковац стоји:

„развити највећу будност, дисциплину и иницијативу код партизана".[63])

У листу „Напред" у напису „За што бољу и чвршћу дисциплину" указује се на потреби васпитања свесне партизанске дисциплине.[64]) и у Отвореном писму ОК КПЈ за Лесковац од априла 1944. године указује се на задатке васпитања комуниста, скојеваца и бораца.

„Чланови партије треба да унесу више револуционарног елана и полета у раду, дисциплинованости и будности према непријатељу, одговорности не само за свој рад него и за рад својих другова".[65])

У Првој јужноморавској бригади „Партија је била та која је будно пратила како се владају њени чланови и партизани"[66])

Партијске и скојевска организација лесковачког ратног округа својим васпитним радом, борбом, руковођењем и личним пример стварала је ликове хероја, револуционара, партизанских бораца, комуниста, скојеваца, омладинаца, жена и фронтоваца који су били оличење свега доброг и нормалног: Косту Стаменковића, Станимира Вељковића Зелета, Владу Борђевића, Радована Ковачевића Максима, Тому Костића, Тихомира Ракића, Драгомира Стојановића Гоцета, Никодија Стојановића Татка, Милића Ракића, Ратка Павловића, Милоша Диманића, Вуксана Булатовића, Милана Ивановића, Милана Момчиловића, Борка Станковића Булавку, Димитрија Јовановића, Лепшу Стаменковић, Олгу Цуверовић, Симу Погачаревића и многе друге.

У васпитном раду никада није било схватање да се је све учинило у изгра-

---

[58]) Види о постигнутим резултатима развоја и изградње моралне личности на југу Србије ауторов рад „Морално-политички лик комуниста југа Србије у НОР и социјалистичкој револуцији", Лесковачки зборник, т. IX, стр. 69—86. Ауторову књигу „Морална својства комуниста Југославије у НОР и револуцији", Пролетер, Бечеј, 1973. (Друго допуњено издање), стр. 292, 264, 269, 229, 390, 204, 220 ,итд; Револуционарни морал у деловању народноослободилачке власти на југу Србије", Лесковачки зборник, т. XIV, стр 13—28.

[59]) Приликом пријема у одред узимане су и веома мале грешке које је неко починио пре доласка. То је с једне стране био морални фактор изградње партизанског борца али и вид секташтва. (Мр. Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред", стр. и Лесковачки зборник, т. I, стр. 52).

[60]) Види: Документат у ЗПРП Србије ОКЛ — 13.

[61]) Радун Јанковић: „Њима припада победа", Београд, мај 1970. стр. 45.

[62]) Драги Стаменковић: „На југу Србије", Четрдесет година, књ. 6, стр. 52.

[63]) Зборник докумената НОР, т. I, 4, стр. 60.

[64]) Лист „Напред", бр. 2 од 6. априла 1945. године.

[65]) ЗПРП Србије, ОКЛ — 67.

[66]) Младен Марков: „Прва јужноморавска", стр. 134.

дњи личности, да се не може бити бољи и слично. Већ постојеће врлине се даље оплемењују кроз међусобне односе и револуционарну активност. У пракси су врлине видљиве, доказују постојаност, оправданост. А ако врлине нису биле довољно развијене постављен је захтев личности да буде моралнија. Тако је учвршћивано оно позитивно у човеку и враћана својства која је био изгубио. Рађено је и на развијању човечности, друштвености, индивидуалности, скромности и одговорности за своје понашање и активност у борби. Борба је била место где се могао свако доказати, проверити своје стварне вредности и доћи до сазнања о нужности напора да се буде још моралнији. Ту другови један другом помажу и постављају захтеве да се делује и понаша у складу са револуционарним моралом и хуманизмом.

У васпитној активности полазило се од реалног човека ,коме није прилажено као идеалном друштвеном бићу, већ као бићу које треба развијати, доградивати, критиковати, хвалити, надграђи вати, кажњавати. Све је то сачињавало јединствени процес моралног васпитања.

Активност је била усмерена и на подизању општих знања и културе, јер је то била претпоставка свеснијег усвајања норми пролетерског морала и система моралних вредности. У том циљу подизана је писменост, организовани разни течајеви, курсеви за опште образовање, културно-уметничка делатност и слично.

Партија и СКОЈ су сву активност бораца усмеравали ка припреми и вођењу борбе како би се победио непријатељ, али су радили и на подизању својих знања и моралних својстава. Стога се и могло десити да је „на списку младића предвиђених за мобилизацију ставио најпре своје, а онда и синове осталих одборника",[67]) Тако се није понашао само овај председник НОО него многи други партијски и скојевски кадрови.

Радило се не само о васпитању младих него је требало преваспитавати и васпитавати старије, оне који су имали породицу, поседовали имање, изградили одговарајуће политичке и моралне навике, учествовали у политичким борбама између два светска рата, женама — мајкама које су већ дуже време живеле у заосталим срединама и патријархалним односима итд. Све је то требало мењати и сугерисати нови морал. Створена морална ситуација говори да су комунисти и скојевци лесковачког ратног округа у томе успели. Човек се све више ослобађао себичности, кукавичлука, склоности да говори неистину, зависти, грамзивости, шпекуланству, паникерства итд. и место тих невредности развијао позитивна морална својства и схватања. Стога је претешка оцена дата једном партијском раднику.

„За најмању ствар тражио је да буде консултован. Волео је да поједине људе хвали и најчешће у очи, волео је да везује људе за себе. Није пазио да у стану и храни буде једнак осталим партизанима".[68])

Извесних појава одступања од моралних норми је било, што је и разумљиво јер се ради о рату и револуцији где се дешавају дубоки социјални и морални преломни тренуци у којима се не снађу ни искусни кадрови, али је позитивна личност била доминантна на југу Србије, настала као резултат деловања Партије и СКОЈ-а на васпитању људи.

VIII

Процес упознавања бораца и становништва са начелима пролетерског морала био је сталан. Истицана су начела, моралне норме и револуционарни идеали на основу којих се личност могла да определи да докаже моралитет на делу. Борци нису били без мана али је превладавао револуционарни оптимизам да се сваки може поправити, васпитати, усвојити позитивне моралне врлине и схватања.

Комунисти и скојевци ширили су сазнање да треба имати поверење у људе и поштовати човека. Само човек који види да га васпитач поштује и цени спреман је да прихвати добре и корисне савете, да усвоји схватања која утичу на даље подизање његова достојанства и части. Таква личност је спремна да преузима и обавезе за морално и хумано понашање. Стога су критиковани они који су на било који начин покушавали да малтретирају људе, да доводе у питање њихову част и достојанство и слично. Таква понашања нису била дозвољена у Партији, СКОЈ-у, партизанској јединици и одбору влас-

---

[67]) Драгољуб Мирчетић: „Добрич у народној револуцији", Мерошина, 1973. године, стр. 343.

[68]) Архив ЦК СК Србије, бр. 1637.

ти. Појединцима су даване дужности које су и сами сматрали да их не могу остварити. То је био само њихов први утисак. Уз помоћ другова остваривали су своје одговорне дужности и задатке. На тај начин су оспособљавани нови партијски, скојевски, војни, политички и други револуционарни кадрови. То је било од значаја и са становишта усвајања и ширења револуционарног морала, јер се радило о моралним личностима.

Развијана је и иницијатива чиме је потенциран стваралачки однос према задацима. Кроз то је стварана личност која се сналазила у најтежим ситуацијама оружане борбе и партијско-политичког и скојевског рада. Требало је по градовима радити када је на сваком кораку вребала полиција, Гестапо и друге непријатељеве полицијске и шпијунске централе. За време покиданих веза исте поново успостављати, при том испољити иницијативу али и опасност да се буде провољен.[69]) У свему томе испољавана је и одговорност. Потенцирана је и продорност.

Вођено је рачуна да се васпитна активност и утицај врше поступно, систематски и доследно. Остваривен је константан васпитни утицај. Израслији борци сматрали су својом дужношћу да утичу на друге да прихватају револуционарни морал. Мика Цакић, члан СК КПЈ Пусте Реке, а затим политички комесар батаљона у Првом јужноморавском одреду, стално је васпитно деловао преносећи идеје револуције и пролетерски морал на све са којима је долазио у додир.[70]) У томе се истакао и Конрад Жилник, члан ОК КПЈ за Ниш, Благоје Лакићевић, Милан Момчиловић, Божидар Стефановић Тоска, Павле Момчиловић, Обрад Лучић, Благоје Ристић-Раде Металац, Владимир Букелић Поп Мића, Власта Радоњин Добри Шпанац, Никола Турчиновић, Страхиња Ераковић, Жива Чиклован, Божидар Дамњановић Пуковник,[71]) Даринка Несторовић,[72]) Боривоје Коцић, Славко Златковић,[73]) Нада Стојановић,[74]) Стојан Петковић Столе, Божидар Стојановић Дренички и многи други.

Критиковани су они који су на основу моменталног расположења доносили судове о људима и реаговали супротно начелима понашања револуционарне личности. Био је и критички однос према онима који су испољавали фамилијарност, либералистичке ставове поступали чак престрого а час преблаго према људима. Таквим понашањем нису могли да остварују позитиван утицај на борце.

Много је значио углед партијаца, скојеваца, команданата, политкомесара, одборника и других кадрова. Ради се о стварним ауторитетима који су стечени у току борбе, рада и понашања. Стечен ауторитет се чувао а то је било од значаја за васпитну активност. Млади су опонашали своје љубимце, хероје, добре другове, оне са знањем, моралне и хумане. Стога је сваки сусрет за познатим јунацима представљао освежење, могућност да се чује нешто ново, прихвати поука, повећа знање.

Окружни комитет КПЈ за Лесковац развијајући унутарпартијске односе утицао је да се такви односи развијају у СКОЈ-у, партизанским јединицама, народноослободилачким одборима и другим организацијама и институцијама НОР и социјалистичке револуције. У свим тим срединама организовано се одвијала делатност на васпитању.

Колективи партије, СКОЈ-а, јединице, АФЖ-еа и други много су значили за остваривање васпитног утицаја. Развијана је колективна част и понос. Борац се поносио својом јединицом, комуниста партијском ћелијом и комитетом, скојевац својом скојевском организацијом, одборник својим одбором власти, омладинац одбором УСАОС-а, жена својом организацијом. У том поносу расло је и достојанство. Истовремено је расла и свест да се чува и даље развија стечени углед колектива. То је обавезало личност да води рачуна о свом понашању. Васпитању револуционарне личности доприносило је и јавно мњење колектива. Оно је вршило валоризацију вредности личности и захтевало још моралније понашање. Тако је расла васпитна снага колектива а морална и хумана личност је јачала своје односе са другима и тако су сви скупа били снажнији, храбрији, успешнији у борби и раду.

---

[69]) Види: Др Миливоје Перовић: „Лесковац у рату и револуцији", Београд, 1968. године, стр. 245—264.

[70]) То је аутор сазнао из разговора са Петром Михајловићем Луњом, првоборцем из Косанчића.

[71]) Драгољуб Ж. Мирчетић: „Добрич у народној револуцији", стр. 247.

[72]) Слободан Несторовић: „Под Хисаром", Бгд. 1972. стр. 266.

[73]) Види: Лесковачки зборник, т. I, стр. 78—80.

[74]) Радомир Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци", стр 236.

Окружни комитет КПЈ за Лесковац је усмеравао све васпитне чиниоце ка истом циљу. Под утицајем комуниста на васпитању бораца су радили СКОЈ, НОО, команда јединице, одбор АФЖ-еа и други. Сваки од њих је остваривао свој део задатака према својим могућностима.

У току НОР и револуције никла су многа морална начела која су била полазна основа да се настави морално васпитање и обликовање личности. Начело „Сви за једног један за све" изражавало је јединство колектива, његову унутрашњу повезаност, складност односа личности и колектива, схватање да без ангажовања за све није могуће очекивати да се неко друга ангажује за тебе у току борбе, рада, одмора, учења.

Значајно начело „Учинити све да се друг спасе из руку непријатеља" представљало је дужност борбе за ослобођење другова из непријатељских затвора и логора.[75]) Чим друг падне у ропство задатак је оних на слободи да предузму све мере ради ослобођења.[76]) Стога је разумљиво што имамо много случајева спашавања другова из непријатељских затвора.[77])

Начело „Буди свестан борбе", захтевало је од другова да се боре и да схвате своје место и улогу у борби. Они су морали да воде рачуна и о свом понашању, моралним својствима и борбеном ангажовању. То је значило и владај се у складу са партизанским моралом, хуманизмом и партијском линијом.

Веома је било важно остваривати познато начело да „Без жртава нема слободе". То је значило и чувати људе у борби, не бити лудо храбар, бити спреман на саможртвовање и самоодрицање.

Оцена „Он је прави комуниста" и „Он је прави партизан" представљала је признање и за борбу, рад и понашање.

Указивано је и на начело „Кад може он, можеш и ти". У овом начелу полазиште је да је задатак могуће извршити, јер га је други већ извршио или је спреман да то уради. Упућиван је захтев да се уложе већи напори па ће се остварити оно што изгледа готово немогуће остварити.

Самоиницијатива је развијана путем начела „Снађи се" што је значило сам или са друговима разреши дати проблем, пронаћи смештај за борце, обезбеди исхрану, подршку, створи упориште, прошири утицај. Из тога је следио и захтев уради све што можеш сам и не тражи да ти задатке решава други. Кроз тражење решења расла је и потенцирана самоиницијатива уз одговорност.

Поред ових настала су и друга морална, политичка, војна и животна начела која је наметала борба а широка активност и самоиницијатива богатила новим вредностима и сазнањима. Ова начела су представљала сажето животно искуство и потстрек за даљу активност на моралном и хуманом обликовању бораца револуције.

IX

У циљу остваривања задатака из области морално-политичког васпитања и развијања револуционарног морала и хуманизма употребљавана су разноврсна средства утицаја: критика и самокритика, похвале, награде, санкције, контрола, лични пример, упоређивање, оцењивање, образовање, вежбање објашњавање, спречавање итд. Поред ових коришћена су и друга морална средства, то јест, она која су у датој ситуацији обећавала да пруже најшире могућности за васпитање бораца, партијаца, скојеваца, омладинаца.

1) Критика и самокритика су били средство које је најчешће примењивано. Партијска организација лесковач ког ратног округа је од бораца и комуниста стварала критичка бића, која су ставила све установе окупатора и југословенског буржоаског друштва као предмет своје активности. Радили су да их идеолошко-политички и морално критикују а практично руше и стварају нове које ће одговарати развитку друштва. Кроз то су вршили и самокритику сопствене активности, понашање, лоше појаве које су се јављале у редовима бораца, указивали на одступања од револуционарног морала и хуманизма. У том критичком и самокритичком односу развијала се нова идејно-политичка и морална свест, нови морал, настајала нова личност. У тој ак-

---

[75]) Пружана је помоћ друговима у затворима и логорима. Рађено на њиховом спашавању. Група теренских радника покушала је да спасе Петра Михајловића Луњу.

[76]) Примењиване су и друге мере ради спашавања другова: пружање материјалне помоћи, одржавање веза и давање упутства и слично.

[77]) Др Миливоје Перовић: „Лесковац у НОР и револуцији", стр. 255.

тивности превазилажене су старе навике, предрасуде ,схватања која нису одговарала историјским условима и кочила развој личности. То није ишло тако једноставно као што се понекад приказује у мемоарској литератури. Старо се опирало и друштву и човеку. Морало се превладавати међусобно неповерење да се каже истина о себи и другима. Много тога је било непознатог што је условљавало извесну бојазност па је личност била опрезна а то је успоравало морални и идејно-политички преображај.

На свим партијским скојевским и другим састанцима негована је критика и самокритика, које су биле сталне тачке дневних редова.[78]) У извештају Среског комитета КПЈ за Јабланицу од 20. фебруара 1944. године Окружни комитет КПЈ за Лесковац читамо:

> „е) Критика и самокритика
> Ова тачка поставља се на дневном реду у свим партијским организацијама. Другови се самокритички осврћу и примају критику . . .”[79])

У већ наведеној Резолуцији са Прве конференције КПЈ у Топлици истакнута је вредност критике и самокритике:

> „Бити свестан својих поступака, контролисати сав свој рад дубоко схватајући одговорност и самоодговорност, уочити своје недостатаке, искорењивати их, уочавати их и код других, трудити се да их други добронамерно искорене, то је својство комунисте. То значи користити се оруђима ком. партије самокритиком и критиком .Самокритика и критика су важна средства васпитања и подизања кадрова. Васпитавати се на сопственим грешкама, уочивши их, анализирајући, уочивши узроке и последице, отклонити их, трудити се да се у будуће не понове то је особина револуционарног пролетаријата, авангарде напредног човечанства.[80])

У извештају политкомесара Треће јужноморавске (Пете српске) бригаде од 10. априла 1944. године ПК КПЈ за Србију се наводи:

> „Критика се одвија редовно. Примећено је код другова војних руководилаца из свог несхватања не осећају се понекад партијцима, што је код њих примећено фразерство и тежња за већим положајима”.[81])

И сам извештај је, дакле, критичка анализа понашања војног кадра у овој бригади. Критикује се понашање и тежња ка положајима, тенденције кариеризма.

> Критика коју је упућивао Коста Стаменковић друговима „колико год је била оштра, она је увек бодрила, надахњивала, подизала морал и полет младе генерације”.[82])

Његова критика је била хумана и перспективна, отварала нове видике и подстицала на активност. Без тог васпитног елемента критика не би остварила свој циљ.

Величина критике и самокритике је била у томе што је представљала јавно указивање на грешке и захтев да се буде бољи и моралнији. Што су другови били један другом ближи то је њихова међусобна критика била оштрија али хуманија. Тако је поступио и Раде из Првог јужноморавског одреда:

> „Воли Раде и своје другове. С њима он дели и добро и зло, добре другове да може све би одједном загрлио. Али он је немилосрдан према свакоме ма ко он био ако учини што хрђаво по борбу. Раде и Др. су добри другови. Др. је погрешио, долази час четне критике. Раде га немилосрдно шиба пред свима. После критике Др. му прилази: „Раде, зар ти мене онако нагрди”. Раде слеже раменима и смешка се. „па брате, крив си. Ја те и даље волим, али брате, грешиш, а то шкоди борби, теби, нама, свима”.[83])

То је та права другарска критика која исправља, васпитава, бодри, помаже. Такву критику је неговала партијска организација лесковачког ратног округа.

Критика је била добронамерна, принципијелна, објективна, перспективна, другарска, хумана. Ово су њене битне вредности па је стога и могла да васпитно утиче на изградњу социјалистичке личности.

---

[78]) Види дневни ред Окружног комитета КПЈ за Лесковац са састанка одржаног 9. новембра 1943. године. (Хранислав Ракић: Рад КПЈ на југу Србије у 1943. год., Лесковачки зборник, т. XIV, стр. 37).

[79]) ЗПРП Србије ОКЛ — 41.

[80]) ЗПРП Србије ОКТ — 1.

[81]) Зборник докумената НОР, т. IX, 5 стр. 781.

[82]) Димитрије Кулић: „Коста”, Народни музеј, Лесковац, 1973. стр. 86.

[83]) Лист „Млади борац”, бр. 2 од фебруара 1944. године, ИРП Београд — Библиотека Н — 928.

И самокритика је била присутна вредност у васпитању и развијању личности. Она као виши вид критике, јер ту личност саму себи оцењује, вреднује, сагледава, — доприносила је даљој изградњи и самоизградњи бораца. То је видљиво било на сваком скупу партизана, комуниста, скојеваца, народа. Јавно признавање сопствених грешака водило је подизању одговорности да се буде бољи, моралнији ,исправнији, понаша, бори и ради у складу са циљевима револуције и вредностима револуционарног морала. Из извештаја Окружног поверенства КПЈ за Топлицу од 9. марта 1944. године сазнајемо:

„Другови су саслушани, раскритиковали се и увидели своју кривицу" (Из Команде подручја Топлице — ММ).[84])

На завршетку извештаја Главном штабу за Србију Штаб Првог јужноморавског одреда од 12. јула 1943. године тражи:

„Предлажемо да нам пишете и указујете на погрешке чешће, јер то би нам била велика помоћ".[85])

Овде се критика схвата као помоћ што је она стварно и била.

У свим партијским документима од већег историјског значаја указује се на потребу развијања критике и самокритике. И у отвореном писму ОК КПЈ за Лесковац од априла 1944. године се тражи садржајнија критика и самокритика.

„Питање критике и самокритике није довољно оживотворено. Критика негде изгуби оштрину и прелази у фамилијарност или је грубо оптуживање, које не води поправљању грешака . . .
Критика у партији треба да буде конструктивна и да има пред собом главни задатак да укаже на недостатке и погрешке да би их исправила. Свака фамилијарност у критици води слабљењу партијности и јединства партије" . . .[86])

У остваривању критике било је и промашаја. Појединци су пратили рад других и место да их исправљају на време сакупљали су њихове грешке и онда их износили на састанак, скуп партизана, конференцију народа. Такви поступци су критиковани и није прихватан начин „лов на грешке", јер иза тога се крије злонамерност. Промашаја је било и у инсистирању по сваку цену на самокритици па су појединци измишљали грешке само да би се „самокритиковали" и били „самокритични". У неким срединама критика је била преоштра па су се појединци бојали заказаних састанака, у себи размишљали шта су могли погрешити и да ли ће их неко због тога критиковати. Разуме се, да је било и ситничарења у изрицању критика итд.

Међутим, сви ти промашаји не могу да умање васпитни, револуционарни, морални, идејно-политички значај критике и самокритике и постигнуте резултате у изградњи личности.

2) Похвале и награде биле су стимуланс за већу активност али и признање за постигнуте резултате у борби, раду, учењу, понашању, моралности и хуманости. Ане су изрицане на састанцима комуниста, скојеваца, одборника, народа, партизана, омладине, жена и других. После сваке анализе рада указивано је на оне који су се истицали а истовремено упућивана критика онима који нису испољили већу активност. Ова средства су веома често примењивана уз одговорност да се олако не изричу похвале и додељују награде. Можда се у томе и претеривало па нису похваљивани и награђивани храбри борци због малих промашаја у понашању. Схватајући значај похвале за изградњу личности Штаб Бабичког НОПО похвалио је учеснике борбе на Биљаници фебруара 1942. године.

„Штаб одреда похваљује другове који су се истакли својом храброшћу у борби на Биљаници".[87])

У овој наредби се похваљују 11 другова поименично. Тиме се јасно видело да је било индивидуално оцењивање и вредновање личности према њиховом стварном учешћу у борби. Срески НОО Јабланице похвалио је писмено Пушторечане који су заједно са партизанским јединицама ишли и носили жито до Црне Траве а отуда донели муницију по цичи зими марта 1944. године.[88])

Много чешће су примењиване усмене похвале путем давања признања. По-

---

[84]) Зборник докумената НОР, т. IX, 5, стр. 581.

[85]) Зборник докумената НОР, т. I, 20, стр. 379.

[86]) ЗПРП Србије ОКЛ — 67.

[87]) ЗПРП Србије — Штампа (Лист „Борба" Бабичког НОПО).

[88]) Документи настанка и развитка народне власти на југу Србије 1941—1945. књ. I, стр. 238.

литички комесар и партијско-политички руководиоци нису заборављали на ово васпитно средство. Похвала је доста било и у раду скојевске организације.

Награде су биле у оружју, бољем оделу, сату, предлогу за виши положај у покрету и Партији итд. Избегаване су награде у новцу јер то није било у складу са партизанским моралом.

3) Лични пример је био најснажније васпитно средство стога је и разумљиво што се тражило да партијски и други кадрови примером шире пролетерски морал, идеје КПЈ, марксизам-лењинизам, политику Партије и циљеве НОР и социјалистичке револуције. Инсистирало се на томе да

> „не може да учи људе да буду беспрекорни у личном животу и да их исправља онај који и сам није такав".[89])

писао је Станимир Вељковић Зеле у извештају ПК КПЈ за Србију од 1942. године. Комунисти и скојевци су служили за пример у својим срединама. Значи да од њихове активности и друралности зависи какви ће бити и други чинили су све да буду што моралнији, хуманији, храбрији, човечнији и у томе су у већини случајева и успевали. Остварена је таква атмосфера у партијској, скојевској и другим организацијама НОР и револуције и у партизанским јединицама да су сви

> „свесни да су примери старешина у борби највеће охрабрење".[90])

Можда се у томе и претеривало па су поједине старешине да би били пример заборављали на своје задатке руковођења у борби него су се налазили у првим редовима и гинули. Зар о томе не говори и случај погибије тројице команданата Друге јужноморавске бригаде.[91]) Тако је било и са илегалцима-партијским и скојевским активистима по градовима.

Лични пример је доказиван у току борбе, у партијско-политичком и војнополитичком раду, у понашању, у испољавању врлина партизанског борца и комунисте, у личном животу, у спремности да се прихвате најтежи задаци. У свему томе лични пример је долазио до изражаја. Што је личност била моралнија и на вишој дужности у Партији и покрету то је била већа одговорност да буде позитиван пример.

Много храбри борци, партијци, скојевци, одборници, команданти и комесари били су пример како се треба комунистички понашати, испољавати револуционарна схватања и понашати се у складу са њима ,који су на делу доказивали јединство мисли, речи и дела. Александар Синадиновић члан ПК СКОЈ-а за Србију својим држањем, радом, комунистичким особинама и храброшћу служио је за пример омладини и народу Црне Траве. Благоје Костић Црни Марко је био пример другарства, храбрости, смелости лукавства и сналажљивости. Радован Ковачевић Максим представљао је светли пример политичког комесара и партијског руководиоца. Милутин Стојановић, из Г. Дреновца, био је пример скромности. Тихомир Ракић из Печењевца у својим поступцима био је пример упорности, оданости и спремности на највеће жртве. Благоје Лакићевић из Зоровца, показао је врлине одлучности, неустрашивости, упорности. Милош Диманић је деловао снагом своје личности и уверености у коначну победу. Драги Навалинка, командир чете у Трећем омладинском батаљону 13. српске бригаде, сваким својим поступком деловао је умирујуће на своје борце уносећи у чети увереност у победу, сигурност и смисао за колективним животом. Такви су били и остали многи борци који су и учинили да се револуционарни морал брзо развија, да има снагу утицаја, да постане готово владајући регулатор односа међу људима.

Остваривао је и колективни пример. Чете, батаљони и бригаде биле су пример другима како се треба борити и поступати. Другови из Трећег омладинског батаљона Друге јужноморавске бригаде су „врло дисциплиновани чиме служе за пример осталим друговима", стоји у извештају Бригадног комитета КПЈ ове бригаде.[92]) Пример чине партијске ћелије и комунисти, скојевски активи и други.

4) Казне су биле претежно васпитно средство изградње личности. Оне су биле разноврсне: одузимање оружја, искључивање из одреда,[93]) пребацивање

---

[89]) ЗПРП Србије, бр. 1545.

[90]) Радун Јанковић: „Њима припада победа", стр 62, 69.

[91]) Миливоје Перовић: „Хроника о Пустој Реци", Просвета, Бгд. стр. 140—174.

[92]) Зборник докумената НОР, т. IX, 5, стр. 456.

[93]) Види: Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред", стр. 96.

из једне у другу јединицу, изрицање захтева да се буде моралнији, примена партијских и скојевских санкција и на крају је остваривана најтежа санкција а то је лишавање живота. Долазило је и до смењивања са дужности.[94]) Приликом примене санкција водило се рачуна о њиховој благовремености, објективности, принципијелности, хуманости. Ратко Павловић Ћићко приликом примене казни није узимао у обзир

„Никакве његове раније заслуге нити грешке не треба да одлучују при одмеравању казне за садашње његове поступке".[95])

Напротив, раније заслуге су биле те које су захтевале да неко буде оштрије кажњен јер као стари револуционар и борац зна како треба да се понаша. Казне су биле оштрије и за грешке оних на руководећим местима јер се ради о израслијим кадровима који су упознати са својим правима и дужностима и од чијих промашаја покрет је имао тежих последица.

За поједине грешке било је смењивања са дужности. Тако је од истакнутог руководиоца постајо борац, партијац или скојевац. Неки су само удаљавани из руководства док се не докажу на делу. Искључивање из одреда је била велика морална казна. Она је примењивана према онима који су се до краја отуђили и направили такве грешке да би њихов опстанак у партизанима довео у питање углед НОР и револуције.[96]) Питање је само како је то било схваћено код оних који су долазили из градова у партизане. Нису се могли вратити назад да не би пали полицији у руке а нису могли остати на терену. Та је казна тако прерастала у самоуништење а што јој није био циљ. Један је у Лесковачком (Кукавичком) одреду искључен само зато што се уплашио, зар то не говори о промашају у овом случају који је учињен од стране тако искусних кадрова каквих је било на Кукавици.[96])

Вођено је рачуна приликом примене санкција да се не чини према онима који су починили грешке „из незнања".[97]) Мада је било и таквих партијских и скојевских казни које нису водиле довољно рачуна о стварној могућности личности да схвати своје поступке у таквој мери како се то могло схватити од израслијих другова.

Било је и претњи што није у складу са партизанским моралом. Тако у једном документу, веома истакнутог револуционара, упућеног Окружном комитету КПЈ за Лесковац 29. априла 1944. године стоји:

„Немојте се шалити јер ће због овога падати главе".[98])

Такав начин опхођења деловао је неваспитно и застрашујуће. Неких негативних појава у примени санкције било је нарочито у њиховој оштрини. За мале грешке које су могле да се исправе примењивана је најтежа казна. Посебно су строго кажњавани тзв. дезертери за напуштање својих јединица. Дешавало се да се дезертерима одузимала имовина,[99]) а неки су кажњавани смрћу. То је уносило непотребан страх међу оне који су остајали у јединицама. Овде се не ради о правим дезертерима који би прелазили у непријатељев табор него онима који у тешкој ситуацији нису нашли снаге да наставе борбу, напустили јединицу и после проласка непријатељеве офанзиве поново се враћали у своје или друге партизанске јединице. Они су претежно стрељани за пример осталима ,али то је био лош и неваспитан пример. Тако се десило у 11. српској бригади да су за пример изрицане санкције онима који би се могли поправити.[100]) У 13. српској бригади стрељана је група дезертера „као пример осталима" како је то речено.[101]) Таквих случајева је било и у другим јединицама на југу Србије.

---

[94]) Исто, стр. 137. О смењивању са дужности политкомесара Топличког одреда, Никодија Стојановића Татка ,види: Драгољуб Мирчетић: „Татко", Прокупље, 1969. године.

[95]) Миливоје Перовић: „Хроника о Ћићку", Космос, Бгд. 1958. стр. 124.

[96]) Стојан Николић Јоле: „Народноослободилачка борба у лесковачком крају 1941.", Лесковачки зборник, т. I, стр. 52.

[97]) Никола П. Илић: „Јабланичко-пасјачки одред", (друго допуњено издање), стр. 63.

[98]) Документат у Архиву ЦК СК Србије бр. 2706. Тако је због претњи Видића група пејковачких дезертера побегло код злогласног Михајла Зотовића. (Види: Драгољуб Ж. Мирчетић: „Буна у Добричу", Житорађа, 1971. год. стр. 365). Група дезертера из Г. Бријања уплашила се санкција и одбегла у непријатељске редове (Према изјави Петра Михајловића Луње, првоборца и партијскополитичког радника на терену дате аутору).

[99]) Из 13. српске бригаде дезертирао је један борац из Шаиновца коме је конфискована имовина.

[100]) Радун Јанковић: „Њима припада победа", стр. 30.

[101]) Аутору је познат случај стрељања троје бораца после борбе на шанчевима 28. јуна 1944. године и преласка на терен Г. Јабланице и реаговање осталих бораца на овај лош чин штаба бригаде.

Без обзира на извесне промашаје санкције су биле васпитно средство а не одмазда за учињене погрешке. Оне су примењиване индивидуално после утврђивања стварне виности бораца. Нису извршене на пречац, у љутини, као вид освете и слично. Све је то учинило да су могле стварно и постићи свој циљ у свеукупном васпитању и изградњи револуционарне личности.

5) Конторла је представљала сталну помоћ и тако је схватана. Она је доприносила да се појединац или већа скупина људи на време упозори на одступања од одговорности и да им се помогне да боље остваре своје задатке и улогу. О васпитној страни контроле у партијској организацији лесковачког ратног округа лепо је речено у Отвореном писму:

„Контрола и проверавање да би се одлуке спроводиле правило је неопходно у партији. Та контрола није груба и механичко узимање цифара, обрачунавање — већ свестрано испитивање узрока зашто једна партијска одлука није спроведена, да ли су задаци одговарали дораслости чланова партије, како су могли одстранити препреке".[102])

Оваква контрола била је и у односу на понашање личности у складу са револуционарним моралом. Стога није прихватана она контрола која је спутавала иницијативу, која је значила само надгледање без указивања помоћи, која је само значила оцењивање без напора да се схвати дата ситуација и могућност остваривања задатака.

X

У самом чину самоиницијативе у тражењу нових облика морално-политичког рада и васпитања манифестовала се вредност револуционарног морала. Остварени су многи облици васпитања: састанци, конференције, саветовања, разговори, политички часови, војнички скупови колектива, логорске ватре, рад с појединцем, информације, дебате, курсеви, листови, џепне новине, зборови јединица, комеморације, писма, усмене новине, културно-забавни и просветни рад итд. Сваки од њих је на свој начин омогућавао да се развија пролетерски морал и личност револуције. У делатности се увек полазило од садржине и могућности утицаја па је то опредељивало делатност и коришћење облика који су пружали највише шанси за успех. Помагало се људима, тумачило, објашњавало, саветовало, критиковало и то у свим условима када је то било могуће и применом одговарајућих начела, метода, средстава и облика активности.

1) Одржана су бројна политичка предавања у којима је било и говора о пролетерском моралу, понашању партизана и циљевима за које се КПЈ бори и води НОР и социјалистичка револуција.[103]) И сами предавачи морали су да служе за пример ако су желели да присутни прихвате њихова излагања. Тако су предавања утицала на слушаоце, предаваче и ширење морала.

2) Састанци су били најчешће примењивани облик рада на моралној изградњи и развијању револуционарног морала. Одржавани су пре и после оружане борбе и политичке акције.[104]) На њима је вршена анализа а то значи оцењивање моралног понашања ученика. Ова оцена полазила је са становишта норми и вредности револуционарног морала. Посебно су томе доприносили састанци комуниста[105]), скојеваца, ом-

---

[102]) ЗПРП Србије ОКЛ — 67. О контроли се говори и у извештају ОК КПЈ за Лесковац ПК КПЈ за Србију од 10. 12. 1943. године („Појачана контрола и директна помоћ ОК-а среским комитетима и парт. организацијама у војсци" (Зборник докумената НОР, т. IX, 5, стр. 608).

А Бригадни комитет Друге јужноморавске бригаде истиче „да се нема довољно контроле од надлежних другова, при извршењу задатака који су постављени млађим друговима" (Зборник докумената НОР, т. IX, 5, стр. 386).

[103]) У бележници једног комесара нађен је материјал о моралној настави у којој су истакнути задаци изградње ових врлина бораца: свесна дисциплина, храброст, другарство, иницијатива, пожртвованост, издржљивост и конспиративност.

(Види документ у Народном музеју Врање, инв. бр 91).

[104]) У наређењу ГШ НОПО и добровољачке војске Србије од 1. јануара 1942. године се указује на значај састанака ради анализе извршених акција и пише: „Заведите после сваке акције краће дискусије и нарочито подвуците погрешке које су учињене приликом њеног извођења, како би се други пут избегле". (Зборник докумената НОР, т. I, 3, стр. 244).

— Ратко Павловић је „увео једну новину у наш партизански рат: после сваке борбе обавезан је био састанак целе јединице која је водила борбу, на коме се вршила анализа, нарочито шта је било лоше а похваљивало добро" (Миливоје Перовић: „Хроника о Бићку", стр. 151).

[105]) „Сама примедба да неко крадом из свог џепа штрпка хлеб и једе, а да није по-

ладинаца, одборника, жена и других. На њима је вршена критика и самокритика, оцена понашања и активности, анализирана схватања и сакупљана искуства.

3) Саветовања су одржана када је ситуација дозвољавала и када је требало одредити политику за један релативно дужи период, мењати искуства и обрадити нову директиву. На саветовањима је истицано какав треба да буде партизан, партијац, скојевац, одборник, политкомесар, старешина и други актив виста. У свему томе истицане су вредности пролетерског морала. Саветовање Окружног комитета КПЈ Лесковца одржано 22. јуна 1941. г. било је од значаја јер су на њему преношени ставови Мај ског саветовања КПЈ 1941. године.[106]) Ускоро је одржано и окружно савето вање СКОЈ-а јула 1941. године у Мири крај Лесковца.[107]) Фебруара 1943. године одржано је шире саветовање у Калуђерици на Кукавици у присуству делегата ЦК КПЈ и Врховног штаба НОВ и ПОЈ. Оно је представљало нови квалитативни скок у развитку оружаних снага на југу Србије, нови правац у раду Партије и СКОЈ-а и отворило перспективе рада на развијању идеја и морала НОР и социјалистичке револуције.[108]) Од значаја је да се истакне и окружно саветовање СКОЈ-а лесковачког ратног округа септембра 1943. године на Пасјачи.[109]) На овом саветовању је било речи о лику члана СКОЈ-а и моралним идеалима за које се треба борити. За размах социјалистичке борбе и остваривање линије КПЈ од значаја је саветовање партијских активиста на Радану маја 1943. године.[110]) Још веће резултате дало је саветовање комуниста у Бубрлици маја 1944. године.[111]) И партијско саветовање у Црној Трави било је усмерено у истом правцу.[112]) И саветовање одборника у Црквици допринело је бољем раду НОО. Том приликом су истакнуте њихове дужности да раде на васпитању народа у демократском духу и да у раду још шире примењују револуционарне моралне норме.[123]) На овим скуповима кроз критичку анализу стања и понашања истицане су вредности и промашаји, вршен утицај на даљем развијању лика партизанског борца. „Значај ових саветовања — истиче Хранислав Ракић — лежи још у томе што су она улила у борце и руководиоце овог подручја силну веру у сопствене снаге, открила постојање огромних латентних резерви за још једну ширу, масовнију и успешнију ослободилачку борбу и облике и путеве њихове активности".[114])

4) Комеморације су примењиване са циљем да се ода заслужно признање погинулом другу, да се истакну његове заслуге, врлине, оно шта је значио за Партију, Ској, партизанску јединицу. Изношена су лична својства и позивано да се преузму одговорности за моралније понашање. Позвани су присутни да усвоје све вредности које је имао погинули друг. Тако је поводом погибије Алексе Папића „одржана свечана комеморација на којој је говорио Василије Смајевић о лику погинулог борца и потреби беспоштедне борбе против четника који сарађују са окупатором."[115]) Одржана је комеморација и поводом погибије Томе Костића..[116]) Поред комеморација успомена на погинуле другове чувано је и сећање путем узимања њихових имена за значајне борбе као знаке распознавања. Тако су често Благоје Костић Црни Марко, Радован

нудио другове опет би на партијском састанку добијала свој епилог" (Младен Марковић: „Прва јужноморавска", стр. 134).

— „На маршу се одржавају састанци партијаца и чланова СКОЈ-а. Потребно је скренути пажњу борцима на држање и дисциплину". (Радун Јанковић: „Њима припада победа", стр. 96).

— „Биро је редовно опсуђивао изведене акције ,одржавао увек кратке летеће састанке и дискутовао по појединим појавама (дељења плена, иступи појединих партијаца, појава колебљивости и сл.)" (Изв. заменика политкома Прве јужноморавске. Зборник докумената НОР, т. IX, стр. 452).

[106]) Драги Стаменковић: „На југу Србије" — Четрдесет година, књ. 6, стр. 35.

[107]) Хранислав Ракић: СКОЈ лесковачког ратног округа 1941. године", Наше стварање, Лесковац, бр. 4—5/1966. стр. 130.

[108]) Хранислав Ракић: ,КПЈ лесковачког ратног округа у 1943. години", Лесковачки зборник, т. V, стр. 120.

[109]) Миливоје Перовић: „Србија у НОБ-и — Јужна Србија", Нолит — Просвета, Београд. 1961. године, стр. 253.

[110]) О томе је аутору саопштио Михајло Митровић Мика Чича, (Збирка Михајло Митровић Мика Чича код аутора).

[111]) Миодраг Стаменковић: „Саветовање партијских активиста Србије маја 1944". (Четрдесет година, књ. 6, стр. 485—487.

[112]) Види: Радомир Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци", ср. 390—392.

[113]) Хранислав Ракић: „КПЈ лесковачког ратног округа у 1943. години", Лесковачки зборник, т. V, стр. 120.

[114]) Исто.

[115]) Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред", стр. 107.

[116]) Документ у АРХИВ ЦК СКС, бр. 1557.

Ковачевић Максим, Стојан Љубић Столе и други присутни међу борцима и путем знака распознавања.[117] Биле су одржане и многе комеморације посвећене секретару СКОЈ-а Иви Лоли Рибару.[118])

5) У развијању револуционарног морала коришћена су и писма појединаца и јединица. У тим писмима се изражава захвалност, износе сопствени резултати и позива на такмичење и појачану заједничку борбу. Штаб Другог јужноморавског одреда упутио је писмо мајци Ратка Павловића након погибије у коме су истакнута његова херојска дела, његове вредности и предузета обавеза да се настави Бићковим путем.[119]) Окружни одбор УСАОС-а Лесковца послао је писмо омладинцима Треће српске бригаде приликом доласка на терен Пусте Реке и Јабланице. У писму се истичу хероји Прве јужноморавске и каже да ће и омладина на терену наставити тим славним путевима својих вршњака.[120]) Лист Народног фронта Србије „Глас" објавио је писмо под насловом „Писмо младим партизанима Јабланице" у коме омладинци из позадине говоре о свом раду, о томе да се чује о херојским делима партизана, да народ прича о партизанском поштењу, другарству између другова и другарица и износе друге моралне врлине.[121])

6) Курсеви који су одржавани[122]) у свим јединицама на терену допринели су упознавању слушалаца са пролетерским моралом. Позивање да се реши и марксистичко знање остварује у пракси значило је утицати на развијање принципа пролетерског морала о складу мисли, речи и дела. Потенциран је и рад на изградњи свестрано развијене личности, остваривања својих вредности на делу, понашање у самом колективу курса као доказу усвојености пролетерског морала. У активности на курсевима дошло је до јединства идеолошког класног и хуманог у моралу радничке класе. Ту је било видљиво да партијност, идејна усмереност и опредељеност не доводе у питање општељудске вредности него их претпостављају и преузимају као опште вредности сваког борца. То је свакако заслуга партијских и скојевских кадрова — предавача и полазника који су такође били перспективни кадрови револуције. Оцена да „Како курсеви тако и васпитни рад у јединицама мора подизати и ниво партијности организациону и политичку спремност наших другова" била је стално видљива у деловању Партије и СКОЈ-а лесковачког ратног округа.[123]) Изградња партијности је у себи апсорбовала и изградњу моралне личности. То је представљало јединствени процес васпитања на курсевима.

7) Разноврсни облици културно-просветног рада су такође коришћени за развијање револуционарног морала. Они су доприносили подизању општих знања и културног нивоа а тиме и моралних схватања. У позоришним комадима[124]) указивано је на мане и врлине људи. Скечеви су измевали непријатеља и мане појединих бораца. У њима је изношена критика у једном прихватљивом виду што је било од значаја за ширење утицаја.

а) била је развијена партизанска песма која је бодрила, челичила, износила врлине и критиковала мане. Осуђивала је кукавичлук, издају, полтронство, лицемерје, бахатост, непоштење и друге мане. Тако у песми о погибији Косте Стаменковића и другова песник је певао:

„Падоше храбри синови твоји,
у светој борби за народ свој
Друг „Стари" Коста херојски паде
и јунак Шпанац заједно с њим
Бранећи правду, бранећ' слободу,
Синови твоји падоше ту".[125])

Песме су опевале и друге јунаке Црне Траве, Врања, Јабланице, Добрича, Пусте Реке, Топлице, и других крајева југа Србије. У песми се истиче и класни карактер борбе

„Партизанска борба јака
Радника је и сељака."[126])

---

[117]) Миливоје Перовић: „Хроника о Пустој Реци", стр. 173. Види још Радун Јанковић: „Њима припада победа", стр. 66—67.

[118]) Документа о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945", стр. 177.

[119]) Радомир Костадиновић: „Црна Трава и Црнотравци", стр. 191.

[120]) Документат у ИРП Србије ОО УСАОС-а Л—3.

[121]) „Глас" од маја 1943. бр. 5, стр. 10.

[122]) Види ауторов рад „Рад КПЈ и СКОЈ-а лесковачког ратног округа у НОР и револуцији на марксистичком образовању и васпитању".

[123]) ЗПРП Србије рег. бр. 2589.

[124]) Давани су многи комади а посебно „Слуга Јернеј и његово право" и други. У Косанчићу су давани делови из комада „Аналфабета" од Б. Нушића. (Милан М. Миладиновић:„Борбе у доњем делу Пусте Реке" јануара 1942", Лесковачки зборник, т. XV, у штампи).

[125]) Мр Стојан Николић Јоле: „Лесковачки НОП одред", стр. 262.

[126]) Лист „Борба" Бабичког НОП одреда, (ИРП Србије — Штампа).

У песмама се позивају другови да следе своје саборце пале у борби. Тако је песма активни чинилац позива на борбу, одржавања борбеног морала и развијања перспективе. Она је и доприносила ширењу партизанског морала и схватања.

б) Утицај на подизање партизанског морала вршили су и „Врапци" у којима се шибају недостаци и позивају другови на поштовање друштвених норми НОР и социјалистичке револуције. Они су били једна врста оштре критике и јавно упозорење како личност не треба да се понаша. Истовремено је и исмеван непријатељ и његове намере што је изазивало позитивна пријатна расположења и подстицало на већу борбеност, храброст, моралност, рад.[127])

ц) У веома богатој партијској и војно-политичкој публицистици налазимо бројне материјале у којима се непосредно или посредно разматрају питања револуционарног морала и хуманизма. У листу Бабичког НОП одреда „Борби" објављен је напис „Партизански морал", који посматрано са ширег теоријског становишта има историјски значај и спада у ретке теоријске расправе у НОР и револуцији. Ту се указује да партизани

> „нису људи обичног грађанског морала. Они су у својој праведној борби стекли нови морал. Морал човека, који осим свој превелике љубави према народу не зна за ништа друго, сем да чини оно што њему користи. Партизани су људи који су у тој превеликој љубави према народу омрзли све народне непријатеље. Оне који су клали и лагали, оне који су га издали у праведној борби и ставили се на страну највећег народног непријатеља — немачког фашизма.
>
> Морал наших партизана заснива се на општој жељи нашег народа за праведношћу, па партизани не презају да се до те правичности дође и по цену ма каквих жртава. Зар има људи који су тако немилосрдно прогањали силеџије, разбојнике и лопове свих врста, као што су то чинили

У листу 24. српске дивизије „Напред" у бр. 2 од априла 1945. године објављени су написи: „Међународни дан жена", Светска омладинска недеља", „Смео подвиг једног друга", „Мишљење једног друга", „За што боју и чвршћу војничку дисциплину" итд.[129]) Као што се види написи у којима се потенцира пролетерски интернационализам, другарство, дисциплина и друге врлине партизанског борца.

Написи из области револуционарног морала и хуманизма објављени су и у другим листовима са циљем развијања моралности, хуманости, храбрости и дружељубља. Такве написе срећемо у листовима: „Гласу", органу НОФ Србије, „Младом борцу", органу УСАОС-а, „Младом антифашисту", органу ОО УСАОС-а Лесковца, „Боримо се", листу 13. српске бригаде, „Ка победи", органу 46. српске дивизије, „Првом бригадиру", органу Прве јужноморавске, „Другом бригадиру", органу Друге јужноморавске", „Бригадиру", органу Треће јужноморавске, „Топличком партизану", органу Топличког НОП одреда, „Тешком бацачу" органу трећег дивизиона артиљеријске бригаде 21. српске дивизије и многим другим листовима, цепним и зидним новинама. Указивање на све те вредности представља наредни задатак који се мора обавити да би се сагледао велики допринос партијско-политичке, скојевске, војне и друге публицистике развоју револуционарног морала и хуманизма.

XI

Да закључимо, партијска и скојевска организација лесковачког ратног округа у току 1941—1945. године дала је велики допринос богаћењу револуционарног морала и хуманизма. Остваривала је општу политику КПЈ и СКОЈ-а, али је у њој уносила и оне специфичности које су биле видљиве за време вођења борби на југу Србије. Остварујући реално и одговорно општу платформу комунисти и скојевци су дали себе, уградили своју енергију, личност, идеје, схватања у темеље створених вредности које су ушле као општа вредност НОР и социјалистичке револуције у Југославији. И у најтежим ситуацијама покрета нису престали да се доказују као комунисти и млади комунисти.

У револуционарној борби понашали су се као прави борци и револуционари, а што је значило да нису само доказивали себе у току оружаних акција него као људе у свим сферама НОР и социјалистичке револуције. Њихова делат-

---

[127]) Види: Др Душан Недељковић и др Сергије Димитријевић: „Црнотравске и лесковачке народне песме ослободилачког рата", стр. 73.

[128]) У ИИРП Србије — Штампа.

[129]) Лист код аутора.

ност после борби била је усмерена да се страхоте рата ублаже, да се човек сачува од нечовечења које собом носи ужас рата и разарања и у томе су успели. Гушили су оно нечовечно а развијали човечно у себи и у осталим борцима и народу. Инстистирали су на освети али не и на одмазди у којој се не зна кривац него за индивидуално дело санкцију сносе групе, село, непријатељева јединица. Таквих појава није било и то је доказ колика је снага Партије и СКОЈ-а у усмеравању оружане борбе и хуманизирању човека. Насупрот таквом понашању партизана непријатељ је у свом контрареволуционарном бићу усмерио своју делатност на уништавање људи и материјалних добара примењујући одмазду а о чему говоре многе жртве фашистичког терора и уништени домови широм Црне Траве, Бабичког, Поречја, Јабланице, Пусте Реке, Добриња и Топлице.

Богата морална искуства створена у класној борби између два рата у Врању, Сурдулици, Власотинцу, Вучју, Грделици, Лесковцу, Лебану, Лецу, Прокупљу и другим градовима била су основа за деловање комуниста, скојеваца, радника, интелигенције и сељака на ширењу револуционарног морала и хуманизма. Али се није задржавало само на томе него да је даље богаћен морал и хуманизам новим искуствима стеченим у току НОР и револуције. И та нова искуства одмах су коришћена за успешан васпитни рад на изградњи револуционарних моралних односа, схватања, норми и понашања. У томе се испољавала стваралачка снага комуниста и скојеваца, пре свега, а и осталих учесника — револуционара.

Разрађен је револуционарни патриотизам који је богаћен новим сазнањима и искуствима стеченим у борби. Затим рађено је на тумачењу пролетерског интернационализма и солидарности и развијана интернационалистичка свест која је постајала материјална снага и извор морала партизанских бораца и народа.

Негована су сва битнија својства партизанских бораца, која су их чинила комплетним револуционарима. Морална личност се проверавала и доказивала у борби. Сама борба је била место где су борци, стицали нова сазнања, развијали своје скривене људске снаге и све то усмеравали ка циљу победе револуције.

Остваривана су и основна начела као полазиште у васпитању и развијању моралности и хуманости. У самој борби и активности долазило се до нових начела која су била коришћена да се постигну још већи резултати. У томе је испољена велика умешност и иницијатива.

Партија и СКОЈ у лесковачком округу користили су се и разним методама васпитног утицаја. Радили су на убеђивању, навикавању на нове моралне односе, подстицању на нове напоре у обликовању сопствене моралне личности и моралних односа у партизанским колективима, развијали такмичење, служили се и методом спречавања и присиљавања али само онда када су друге мере биле исцрпљене. Истовремено су користили средства моралног утицаја. У свему томе показали су све своје васпитне могућности никле из хуманистичких побуда и односа према човеку коме се сугерише нови морал и дају савети како може постати још моралнији, хуманији, бољи друг, храбрији, доследнији, упорнији, продорнији и одговорнији. Испољили су своју људскост и то је било пресудно да човек прихвати и верује у човека, у његове речи, поступке и идеје.

Комунисти и скојевци, као и други руководећи револуционарни кадрови, користили су разноврсне облике морално-хуманог утицаја. Највише су користили разговор с појединцем у чему су испољили невиђено стрпљење и другарство. Веома често су томе служили многобројни и разноврсни састанци на којима је тумачена линија КПЈ, основне вредности пролетерског морала и хуманизма и преузимане обавезе да се буде још бољи партизански борац, комуниста, скојевац, одборник народноослободилачке власти, АФЖ-еа, омладине, пионира итд. Ове обавезе су и извршаване па је у пракси долазило до јединства склада мисли, речи и дела. У развијању морала и хуманизма доста су допринели листови, културно-уметничке приредбе, песме, књиге, рецитације, подизање општих и културних знања итд.

Револуција је тако постала најсвестранија лабораторија изградње нове личности која ће по својим идејама, схватањима, понашању, моралом и човечношћу одговарати друштву које се рађало из пепела рата и разарања. То ново социјалистичко слободно друштво настало је борбом револуционара-бораца у којој су се сами стваоци преображавали, доградивали, оспособљавали, били моралнији и хуманији свесни да

да тиме настављају револуцију изградњом социјализма.

Извесни промашаји којих је било посебно у примени санкција не могу да умање стварне резултате које су партијска и скојевска организација лесковачког ратног округа постигле у изградњи и развијању личности револуционарних бораца и изградњи моралних односа на бази пролетерског морала и хуманизма.

Створене вредности, богата морална и хумана васпитна искуства, циљеви и идеје које су остваривање, ангажовање човека свим својим бићем да се победи нељудско и створи човечно — су вредности на којима треба и данас васпитавати младо покољење револуцинара које наставља да даље доградјује, очовечује, развија све створене вредности додајући им своју аутентичност, нове вредности настале у стваралаштву и активности на остваривању идеала социјалистичке револуције — ослобођење човека и рада.

Milan M. Miladinović

L'ACTIVITÉ DU PARTI COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE ET DE L'UNION DE LA JEUNESSE COMMUNISTE DE YOUGOSLAVIE DU DISTRICT MILITAIRE DE LESKOVAC AU DEVELOPPEMENT DU MORALE PROLÉTARIEN DANS LA GUERRE DE LIBÉRATION NATIONALE ET LA RÉVOLUTION

Ce qui donnait une force particulière aux unités de la Lutte de Libération Nationale, c'était le fait qu'elles étaient réglés sur les principes du moral prolétarien. De fait, la révolution était in laboratoire le plus universel pour la formation de l'homme nouveau qui, par ses idées, ses conceptions, allure et son humanisme conviendra à la société qui naissait du cendre de la guerre et de la destruction. Cette nouvelle société est édifiée par la lutte des révolutionnaires qui ont porte dans le fond de leur esprit le moral prolétarien.

ПРВИ ДАН НАУЧНОГ СКУПА
(30. октобар 1975)

МИЛОРАД ВЕЉКОВИЋ, председник Општинске скупштине Лесковац и председник Организационог одбора научног скупа

Уважени сарадници, драги гости, имам пријатну дужност да отворим научни скуп на тему „Рад КПЈ и СКОЈ-а на територији ОК Лесковац и да вас поздравим у име Организационог одбора, Скупштине општине Лесковац и у своје име.

Морам истаћи да је Народни музеј у Лесковцу организовао више научних скупова на тему НОР-а који су много допринели да се проблематика народноослободилачког рата на територији ОК КПЈ Лесковац продуби, проучи и презентира.

Исто тако, општинске организације СУБ НОР-а су доста урадиле на сакупљању меморарске грађе, учествујући у њеном обликовању, али све то није довољно.

Због тога је Редакциони одбор за издавачку делатност из НОР-а са Народним музејом направио детаљан програм на проучавању народноослободилачког рата Лесковца и околине, па се и овај научни скуп одржава у оквиру тог програма.

Сви ови научни скупови су допринели да се открију нове чињенице, које су досад остале непознате, па се надамо да ће и овај скуп у томе доста предњачити, јер смо овога пута инсистирали да скупу присуствује већи број истакнутих револуционара и организатора НОР-а и револуције у лесковачком крају, а и број референта је већи него до сада и све је то гаранција да ће се компетентно расправљати о теми која је веома интересантна и поред тога што је о раду КПЈ овога региона прилично писано.

Међутим, питања која покреће научни скуп су веома интересантна и значајна за научно сагледавање НОР-а и револуције, па се надам да ће заједнички скуп истакнутих револуционара и наших еминентних историчара омогућити да се сва та питања објасне и нађу своје право место у историји народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, не само у Србији већ и шире.

Приспели радови и чињеница да у његовом раду учествују научни радници, друштвено-политички радници, као и велики број учесника тога времена даје нам за право да очекујемо резултате који ће значити корак напред у научном истраживању историје народноослободилачког рата и социјалистичке револуције Лесковца и околине.

Мотиви за одржавање оваквих научних скупова су свакако у томе. Њихов циљ је, разуме се и у томе да се одстрањују неоснована тумачења појединих догађаја и периода. Да се помогне истраживачима, да у њиховом стваралаштву не буде површности, сликања НОР-а само у црно белим тоновима, да се не приказују периферни догађаји као централни, да се не осећају парцијалност, локалистичке тенденције, затвореност итд.

Дешавало се, у досадашњим истраживањима, да се преувеличава улога појединих личности а да се занемарује организација и покрет, што би у наредном периоду требало избећи. Улогу и рад личности треба уткати у рад организације и наћи јој праву меру.

Треба истаћи да су ова истраживања корисна, како у историографији, тако исто и у другим научним дисциплинама и сигуран сам да се у науци сви резултати из ових области довољно користе. Међутим, нисам сигуран да ли се ови резултати довољно користе у области образовања, културног стваралаштва (НОР као инспирација у прози и поезији) итд.

Другарице и другови,

Имајући у виду шта је све урађено у овој области у протеклих тридесет година, уверени смо да ће и овај научни скуп покренути многа витална питања из наше револуционарне прошлости и дати одговор који ће бити од интереса за историју наших народа и народности.

На крају желим много успеха у раду и пријатан боравак у нашем граду референтима, гостима и свим учесницима научног скупа.

ТОМИСЛАВ МИТИЋ,
секретар Општинског комитета СКС Лесковац

Част ми је и особито задовољство што могу да вас, у име Општинског комитета Савеза комуниста Лесковац и у своје лично име, поздравим, пожелим пријатан боравак у нашем граду, изразим захвалност за ваше изузетно интересовање за историју борбе наше Партије у овом крају и, изнад свега: пожелим успешан рад и изузетне, друштвено корисне резултате научног скупа.

На дводневном научном скупу ви ћете научно-истраживачки валоризовати изузетно значајан период историје у овим просторима и посебно осветлити рад Комунистичке пар-

тије Југославије и СКОЈ-а на територији Окружног комитета Лесковац 1941—1945. године. Еминентни научници, историографи, сарадници и изузетна студиозност и аналитичност с којима сте приступили овом послу гаранција су да ћете га ваљано урадити. Посебно је вредно пажње што у раду научног скупа учествују и истакнути револуционари, организатори и учесници народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, што ће читавом овом историографском подухвату — неоспорно је — дати посебан печат. Све ово јача наше уверење да ће резултати овог скупа значити вредан допринос историји народноослободилачког рата Лесковца и околине, па и југословенској историографији уопште.

Овај научни скуп и резултати које ће он постићи само су део плодне активности Народног музеја у Лесковцу и једна од карика у ланцу читавог низа научно-истраживачких радова и планова које ова институција има за будућност. Компетентна расправа коју ви данас водите, а наставићете је и сутра, део је ширег програма проучавања развоја Револуције у овом крају. Све ово учиниће да се у светлу науке за садашња поколења и она будућа оставе сведочанства о изузетном периоду развоја нашег друштва и социјалистичке заједнице.

Другови и другарице,

Ваш данашњи посао и будући напори овакве врсте вишеструко су корисни и потребни. Њихов значај и смисао превазилазе вредност њиховог научног доприноса. Они имају и огромну друштвену, идејну и политичку вредност. На светлим примерима наше историје васпитавају се младе генерације, борбене традиције народноослободилачког рата су најбоља порука младима да их следе и настављају, а примери хероизма и слободарства су живи завети одбране социјалистичке самоуправне Југославије.

Научних скупова са циљем какав сте ви себи поставили — да научно, истинито и свестрано расветлите рад Комунистичке партије и СКОЈ-а у изузетном времену наше Револуције — треба да буде и више. И не само у научним дисциплинама којима се ви бавите. Наша социјалистичка револуција мора у већој мери да буде у средишту истраживања и других друштвених наука, да инспирише и уметнике, васпитаче и културне посленике, да покреће градитеље новог друштва и све наше радне људе. Права историја овог доба и дела која говоре истину о нашој Револуцији најбољи су одговор бројним фалсификаторима наше историје изван наших граница, људима који обмањују науку и политику, али им то не полази за руком пред лицем прогресивног света који зна и цени вредност наше борбе за слободу и нашег доприноса борби против фашизма.

У години у којој славимо тридесетогодишњицу победе над фашизмом и ослобођења земље, овај научни скуп је значајан допринос основном смислу и поруци овог јубилеја.

Близу једанаест хиљада чланова Савеза комуниста наше општине посебно вам захваљују, што ћете изучити и истаћи један период Партије. То је још једна научна потврда континуитета развоја радничког покрета у нас и ми смо на то поносни.

Због свих ових значења која има научни скуп захваљујем вам, још једном вам желим много успеха у раду и пријатан боравак у нашем граду.

УВОДНА ИЗЛАГАЊА РЕФЕРЕНАТА

ДР ВЕНЦЕСЛАВ ГЛИШИЋ

Чињеница да су реферати умножени, међу њима и мој реферат, ослобађа ме обавезе да опширније излажем његову садржину, него ћу дати само одређена објашњења.

Историјска наука као и све друге науке тежи да од познатог продире у непознато откривајући све нове и нове чињенице у развоју одређеног друштва или критички преиспитујући познате чињенице и оцене. Узмимо на пример наш народноослободилачки рат и социјалистичку револуцију. Ту су догађаји тако згрснути да је веома тешко и одговорно за једног историчара да их рашчлани и у већим студијама а камоли у једном реферату. Зато су моје претензије у реферату који подносим овом скупу ограничене на развој и делатност КПЈ на територији ОК Лесковац за 1941. и 1942. годину.

Лесковац са околином био је познат као раднички центар између два светска рата у јужној Србији, који је Комунистичкој партији Југославије дао низ истакнутих руководилица, па није изненађујуће да тај крај улази у народноослободилачки рат и револуцију са снажном партијском организацијом.

Лесковачки крај је имао ту срећну околност да се изучавањем КПЈ у том периоду бавио низ истраживача ентузијаста, који су пореклом из овог краја, па је историчару са стране као мени знатно олакшано да објасним неке догађаје везане за историју КПЈ на овом терену. Међутим, то не значи да смо ми сва питања из историје КПЈ лесковачког краја разрешили. Ту се поставља низ питања, које још треба да проучавамо.

У реферату сам изнео до сада познате чињенице из историје КПЈ лесковачког краја и покушао сам да их систематизујем износећи неколико најважнијих проблема, које је КПЈ решавала у том периоду. Ту је пре свега војни рад Партије као основна и најбитнија њена активност у току устанка, затим организациони развој КПЈ, њен однос према народној власти, друштвено-политичким организацијама, партијска техника одржавање веза са суседним крајевима и са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију, обавештајна активност и др. Значи извукао сам најважнија питања која је имала да решава КПЈ на овом терену. То не значи да је партијска активност била сведена на она питања која сам поменуо у реферату. Она је била далеко разноврснија.

За ово кратко време колико ми је на расположењу не могу изнети сва питања о којима расправљам у реферату. Ограничићу се на нека важнија. У првом реду налази се питање периодизације. Ја сам дао једну условну периодизацију која не стоји тако чврсто и у којој сам делатности и развој КПЈ у лесковачком крају у прве две године НОР-а и револуције поделио на три периода: први период би обухватао припреме за устанак до 22. јуна или до почетка устанка; други, од почетка устанка до пролећа 1942. године када партијска организација и партизански одреди на територији ОК Лесковац доживљавају ударац за ударцем од непријатеља и налазе се у веома тешкој ситуацији, и трећи период, до краја 1942. године, који

карактерише обнављање, стабилизација и пораст партијских организација.

Једно од битних питања о коме се расправља у реферату је како је Окружни комитет руководио партијском организацијом и партизанским одредима и како се мењао његов организациони састав, који је врло тешко утврдити, јер су промене чланова ОК биле честе. Навео сам и имена чланова ОК о којима треба још једном да продискутујемо да ли су чланови ОК они које помињем и од када? Такође је потребно објаснити од када постоји Месни комитет КПЈ у Лесковцу: да ли од 1940. или од октобра 1941. године? Једно од питања о коме се може дискутовати је и питање Окружног поверенства КПЈ за Врање од септембра 1942. године, које се не помиње у партијским документима, али се учесници сећају да је постојао. Познато је да је до формирања Окружног поверенства КПЈ на овом терену радом партијске организације и одреда руководио КПЈ за Лесковац.

Што се тиче војне активности КПЈ дао сам преглед делатности народноослободилачких партизанских одреда. У том погледу овај партијски округ је специфичан; док је било уобичајено да се на територији једног ОК формира један партизански одред, на територији лесковачког ОК образована су четири одреда. Све то показује да није било једноставно руководити народноослободилачким покретом у овом крају.

Пуно се расправљало у нашој историји о наводном закашњавању на југу Србије у почетку устанка. Мислим да то треба да објаснимо: да ли је било закашњења и ако га је било у односу на шта је то закашњење. Мој утисак је да су Василије Буха, члан Покрајинског комитета, задужен од ПК да руководи партијском организацијом на југу Србије, и Драги Стаменковић, кад су после 22. јуна 1941. дошли са југа Србије у Београд, примили одређене директиве о убрзаним припремама за устанак, које су одмах почели спроводити. Убрзо потом 4. јула Политбиро ЦК КПЈ је донео одлуку да отпочне устанак. па се сад поставља питање кад се на југу Србије сазнало за ову одлуку, да ли она није стигла са закашњењем, јер су овде биле нешто дуже припреме и док се у другим крајевима Србије говори о партизанским одредима, Буха крајем јула инсистира на десетинама. У вези с тим поставља се питање кад је одлучено да се формирају одреди на територији ОК КПЈ за Лесковац, зашто тај посао Буха не поверава Окружном комитету него Драгом Стаменковићу да он то учини и изабере локацију где ће одред боравити.

Кад се расправља о партизанским одредима лесковачког краја намеће се и питање њиховог континуитета. Познато је да су се у пролеће 1942. године партизански одреди лесковачког краја нашли у врло тешкој ситуацији опкољени од непријатеља са свих страна. Поставља се питање, када је дошло до поделе партизанских одреда (Кукавички, Бабички, Јабланички) на групе бораца да ли се то може третирати као престанак одреда, или као даље њихово постојање. Пошто су овде учесници тих догађаја желео бих да се то питање објасни, јер постоји материјал који је сачињен додуше пола године касније после деобе, на пример Јабланичког одреда, из кога се стиче утисак да је одред као организована војна целина престао да постоји.

На крају кад се говори о делатности КПЈ на овом терену интересантно је и питање односа Партије према народној власти. У овом крају КПЈ формира најпре одборе народноослободилачког фонда и они се тако зову у партијским документима све до краја 1941. године, без обзира што се суштина њиховог рада не разликује много од народноослободилачких одбора. Имам утисак да се о народноослободилачким одборима у то време није знало на југу Србије. То закључујем по листу „Борба" (ужичко издање), који на овај терен стиже тек у јануару или фебруару 1942. године. То значи да су везе биле слабе поготову са Врховним штабом у западној Србији. Да бих ово поткрепио навешћу још један пример. На слободној територији у долини Ибра, која је била знатно ближа, такорећи улазила је у састав Ужичке републике није се знало за народноослободилачке одборе 1941. године. То ме још више утврђује у уверењу да су као помоћни органи народноослободилачког покрета у лесковачком крају постојали народноослободилачки фондови до почетка 1942. године. Но и о том питању може да се дискутује.

На крају овог кратког усменог излагања можемо констатовати, са чиме и завршавам реферат, да је партијска организације на територији ОК КПЈ за Лесковац 1941—1942. године, без обзира на квалитет партијских кадрова и повремене застоје и кризе знала да пронаће задовољавајућа решења за сва значајна питања која су се пред њу поставила. Да ли се могло постићи нешто више, то су само претпоставке, постигнуто је оно што је било у границама људских могућности у том тренутку. Та делатност КПЈ у прве две године народноослободилачког рата и револуције на територији Окружног комитета КПЈ за Лесковац, створила је солидну основу да јужна Србија касније постане центар борбе против окупатора и домаћих издајника у Србији.

ДР МИРОЉУБ ВАСИЋ

Прво да кажем да имам утисак да је моје учешће у раду овог скупа на неки начин сувишно, јер припремљена саопштења, као што се из програма рада види, искључиво обрађују период НОР-а и револуције.

Прихватајући позив да напишем саопштење за овај скуп и учествујем у његовом раду, ја сам веровао да ће бити припремљен и један, да тако кажем, уводни реферат, који ће обрадити стање и активност КПЈ уочи априлског рата 1941, што је методолошки и проблемски гледано било неопходно, па сам са својим саопштењем желео да само пружим допринос у том правцу. Као што видите, моја очекивања се нису остварила, тако да се само моје саопштење односи на револуционарну активност на овом подручју до 1941. године.

У овом саопштењу које сте добили, прелистали, а верујем неко и прочитао, јер времена ипак није било довољно, ја сам желео да на основу постојећих, углавном већ познатих података, покажем да је напад фашистичких држава на Југославију априла 1941, захваљујући организованом и систематском раду КПЈ и СКОЈ-а, револуционарно-демократска омладина Лесковца и околине добрим делом организационо, идеолошко-политички и акционо спремно дочекала и да је њена активност, борба која је уследила у условима

окупације била највећим делом само логична последица претходне активности и извршених припрема за те судбоносне дане.

Желео сам, даље, да покажем и укажем да је револуционарно-демократски омладински покрет на овом терену у годинама уочи II светског рата, односно напада на Југославију, био само део широког таквог покрета у земљи са истим формама организовања, рада и борбе и да су за његов развитак пре свега била пресудна следећа два фактора:

1. Организован и планski рад комуниста међу омладином.

— Иако је познато да се омладина по свом менталитету најтеже мири са постојећим стањем и тежи другојачијим, бољим решењима друштвених проблема, она ипак не постаје никада сама по себи револуционарна, без обзира на друштвене услове и класну борбу. Сам друштвени развитак — политички и економски ствара погодне услове да револуционарне снаге, а пре свега авангарда радничке класе, привуку широке слојеве омладине и придобију их за непосредно учешће у борби за промену старог друштва.

Велико учешће младих у класној борби и политичким догађајима, како овде у Лесковцу, тако и у земљи у целини, у периоду о коме говорим, а потом у НОР-у и социјалистичкој револуцији — израз је револуционарног ентузијазма омладине, њене осетљивости за нерешене економске, политичке, социјалне и друге проблеме и њене властите обесправљености и бесперспективности њене боље будућности, али исто толико, а можемо рећи и пре свега и организованог и систематског рада комуниста међу омладином, рада који није био ни једноставан ни лак и то не само због тешких услова илегалности који су тражили велике жртве од комуниста, њихову високу свест, самопожртвовање и умешност да се тај рад организује и усмерава, већ и зато што није било једноставно окупити и организовати омладину, пробудити њену класну свест, улити јој веру у своје снаге и права, изборити се за њено јединство.

2) Други фактор који је допринео развитку тог покрета били су општи услови у земљи и свету.

— То је, с једне стране, време наступања агресивног фашизма који је претио ратом и поробљавањем, време када је непосредно била угрожена слобода и независност народа Југославије, и с друге стране, време све већег раскорака интереса између владајуће буржоазије и радних слојева.

Буржоаско друштво Краљевине Југослави је тога времена било је друштво економске стагнације, социјалне неправде и националног угњетавања које није имало перспективе, јер је било неспособно да своју егзистенцију брани идејним, етичким вредностима, већ је покушавало да применом силе и страха заустави револуционарне процесе и тако несметано продужи своју владавину засновану на експлоатацији и угњетавању.

У контексту та два основна фактора ја сам анализирао активност напредне омладине Лесковца у годинама уочи рата и извукао закључке који су дати у саопштењу.

Пошто сматрам да је боље да остане што више времена за дискусију да још само кажем да ћу бити веома задовољан ако ово моје саопштење допринесе бољем разумевању револуционарних процеса који су се одигравали на овом терену у току НОР-а и револуције у којима је омладина одиграла једну од најзначајнијих улога.

ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

Реферат „О раду СКОЈ-а на територији ОК Лесковац 1941—1945“ добили сте. Поменућу само нека питања о којима овај скуп треба да продискутује.

У реферату је истакнуто да је СКОЈ као резервоар КПЈ доживљавао револуционарни полет, као и КПЈ, на овом терену уочи рата и на почетку устанка.

На почетку рата, на територији ОК Лесковац било је око 500 скојеваца (о том броју би требало продискутовати) и то на територији Лесковца и околине 300, а у врањској области око 200.

Међутим, исто тако до сада, када се континуирано посматра рад и делатност СКОЈ-а на територији ОК Лесковац, тешко је утврдити број и личности чланова ОК СКОЈ-а, као и секретаре окружне скојевске организације, све до 1943. године.

На пример: на више места се Жика Илић Жути помиње и као члан ОК и као секретар ОК СКОЈ-а. Није рашчишћено да ли Станимира Вељковића замењује Александар Јовановић Белка или неко други?

После погибије Благоја Ристића и већине чланова ОК СКОЈ-а у пролеће 1942. године није познато да ли је постојао ОК СКОЈ. До сада је познато да такво тело није постојало све до фебруара 1943. године када се формира ОК СКОЈ са Стојаном Миленковићем кога убрзо замењује Радован Пантовић Ива.

Из књиге др Милана Борковића „СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941—1945“ произилази да Радована Пантовића замењује Братислав Гудурић, а касније проучавањем сам утврдио да Радована Пантовића замењује Светислав Поповић Тиле и то одмах после саветовања на Пасјачи, а Светислава Поповића касније замењује Братислав Гудурић Батила.

Карактеристично је да из досадашњих извора и мемоарске грађе није могуће идентификовати све чланове ОК и СК, а да и не говоримо о секретарима и члановима рејонских и општинских руководстава СКОЈ-а.

Сигурно је да утврђивање личности није лако: долазило је до брзих кадровских промена, многа лица су позната по надимцима, а многа су и заборављена, па све то доприноси да је тешко утврдити све чланове руководећих тела.

У досадашњим истраживањима се углавном настојало да се утврде имена чланова, а чини нам се да се мало водило рачуна о садржини рада појединих форума и организација. Ми и поред многобројних тешкоћа утврдимо када је одржан неки састанак или саветовање, али о садржају тог саветовања или састанака мало знамо. Нама би требало у утврђивању садржаја састанака да помогну актери револуције, јер без њихових сећања наши закључци, уколико нема писаних извора, могу бити штури и површни.

У раду „Развој и делатност СКОЈ-а на територији ОК Лесковац“, који Вам је достављен, није третиран рад СКОЈ-а у партизанским одредима и регуларним јединицама (бригадама и дивизијама), јер то и није било могуће, а сматрали смо да ће бити радова који ће третирати и ту проблематику.

Исто тако, марксистичко образовање, рад на партијској техници, издавању прогласа и листова („Млади антифашист") и др. нисмо обрађивали јер је тај рад обухваћен у радовима Милана М. Миладиновића, Борка Цекића и Добривоја Аранђеловића.

Морам истаћи да мој прилог иако је прилично дугачак, не даје довољно материјала за свестрано сагледавање рада СКОЈ-а на територији ОК Лесковац, јер поједини делови округа нису ни додирнути. Надам се да ћу рад касније проширити и објавити као књигу, користећи примедбе и допуне са овог скупа.

На крају треба истаћи да су у реферату само покренута нека питања о раду СКОЈ-а, стварању антифашистичких организација и пионира, без претензија да је дата целовита обрада овог проблема.

Међутим, треба истаћи да је ово први покушај да се да целовит рад СКОЈ-а на територији ОК Лесковац и сигурно је да у једном оваквом реферату није могуће рећи све. Вероватно ће бити дискутаната који ће рећи да рад СКОЈ-а са те територије није истакнут али од констатације се нема користи, јер ми знамо шта све није обухваћено из ових или оних разлога. Највећи прилог дискутаната за даља истраживања ове материје биће ако изнесу чињенице о раду СКОЈ-а и са новим чињеницама помогну да се рад и развој СКОЈ-а свестраније сагледа.

БОРКО ЦЕКИЋ

Дозволите да пре свега дам неколико напомена у вези с рефератом који сте добили.

Основна напомена је да је реферат дат на основу казивања и исказа другова који су живи, другова који су у току рата и револуције у лесковачком крају радили на партијској техници, као и на сачуваним материјалима, тачније на **делимично** сачуваним материјалима које је партијска техника умножавала. У том смислу подвлачим и истичем извесну ограниченост. У том смислу, даље, реферат и треба схватити као покушај да се обради активност партијског сектора рада о којем је реч. Колико се је у овом покушају успело, уз ограду на наведену ограниченост у располагању историјским чињеницама и материјалима, остаје на овом скупу да то цени и да се о њему изјасни. Но, свакако све ово говори о томе да је постављени задатак веома широк и одговоран, обиман и сложен због тенденције да се да општа оцена улоге и значаја, па остаје да се у наредном периоду на овако постављеном задатку и даље марљиво, интензивно и истрајно ради.

Основни правац даљег рада је, и то би била друга основна напомена писаца реферата, да прикупи опширније казивање и исказе другова који су живели, а у току рата су руководили или радили на партијској техници, као и да се ради на прикупљању документације партијске технике. Да напоменемо само да немамо изјаве и исказе другова: Видоја Смилевског, Милије Радовановића и многих других. Прикупљање ове грађе, која је предмет реферата, хитан је даљи задатак. У најмању руку то ће онда бити комплетна документација за будућа поколења и генерације. У том смислу овај задатак, постављен овако широко, остаје и као циљ обрађивача, и не само обрађивача, а то је оцена улоге и задатка партијске технике лесковачког краја у рату и револуцији, који још увек стоји пред нама, који није овим рефератом завршен, на коме има и даље упорно и доста да се ради, како би се будућим историчарима оставила комплетна документација.

Затим, желимо да дамо неколико напомена у виду констатација на основу обрађеног материјала:

Из материјала се може извући јасна констатација а то је да је техника ОК Лесковца радила непрекидно у току рата и револуције, од формирања 1941. године, па све до ослобођења Лесковца. То је успех Окружног комитета КПЈ за Лесковац и партијских руководстава ОК на терену.

Следећа констатација која се може извући из ових материјала је да није било ни једне провале непријатеља у рад партијске технике, нити је било издајничког држања пред непријатељем другова који су руководили партијском техником или радили на партијској техници, а који су пали у руке непријатеља.

Ако ово неколико напомена и констатација служе као оцена о раду партијске технике, њеној улози и значају, онда је то несумњиво заслуга и резултат рада, доброг и позитивног рада, партијских кадрова ОК КПЈ за Лесковац, и свих сарадника који су пружали помоћ у било ком виду овом важном сектору рада Партије.

И на крају, партијска техника ОК Лесковца успешно је обезбеђивала партијски материјал и то у току целог трајања рата и револуције. Партијска техника је хватала вести, умножавала их, као и све друге партијске материјале потребне Партији како за унутарпартијски рад тако и за рад са масама. Тај материјал је био у одређеном смислу неопходан услов за даљи рад како у самој Партији тако и са масама, па стоји констатација да је партијска техника у свом домену успешно извршавала овај свој задатак.

МИЛАН М. МИЛАДИНОВИЋ

Партијска и скојевска организација лесковачког ратног округа схватиле су значај рада на марксистичком образовању и васпитању за појачавање оружане борбе, продубљивања класне свести и развијања аутентичне стваралачке личности. Марксистичка мисао је претварана у револуционарно дело. Комунисти и скојевци су марксизам усвајали као своје животно опредељење и настојали да се као марксисти-револуционари и доказују. У остваривању револуционарне марксистичке мисли вршили су верификацију и богаћење марксизма-лењинизма. Снага револуционарне мисли била је у томе што је пратила токове живота и осмишљавала интересе бораца НОР и револуције. Она је била и израз потребе оружане борбе, личности и превазилажења противуречности југословенског буржоаског друштва. Помагала је и човеку да из хаоса рата види прави пут ка слободи и бољем животу.

Сложена ратна ситуација као да је појачавала активност на марксистичком образовању и васпитању. Организован је био масован рад на изучавању и остваривању марксизма-лењинизма. За време готово сталних борби, велике преморености, недостатка литературе и времена наћи могућности и за теоријско образовање значило је схватити зна-

чај марксистичке мисли за практичну револуционарну активност и за развој човека. Остварени резултати и богата позитивна искуства говоре о потреби да се она сачувају од заборава и учине савременим за настављање токова социјалистичке револуције.

1.

Партијска и скојевска организација лесковачког ратног округа користиле су богата искуства из рада на марксистичком образовању и васпитању из периода класне борбе између два светска рата. У току оружане борбе жеље за сазнањем, за набавком литературе, за подизањем револуционарне свести и на основу ње појачавање класне борбе преносили на све припаднике НОР и социјалистичке револуције. У току оружане борбе појачаван је рад на марксистичком образовању и васпитању. Теоријски су оспособљавани кадрови да брже и свестраније прилазе новонасталим ситуацијама, да схвате класни однос снага, проникну у покретачке снаге револуционарног развоја и ослободилачке борбе, да на време уоче нове појаве у понашању националног и класног непријатеља, да разрешавају настале противуречности и могуће конфликтне ситуације, да предвиђају токове догађаја и уоче могуће понашање становништва у време офанзивних активности непријатеља итд. Тако оспособљени кадрови развијали су пуну иницијативу и доносили одлуке од пресудног значаја за даљи развој борбе на југу Србије и то у време када су биле прекинуте или веома нередовне везе са вишим партијским и војним руководствима ослободилачког покрета.

2.

Овладало је сазнање код комуниста, младих комуниста и других активиста НОР и револуције да је нужно за практичну оружану и политичку борбу овладати марксизмом-лењинизмом, политичком линијом КПЈ и стваралачки их примењивати на основу свестране анализе дате ситуације. То је било одлучујуће да се са великом одговорношћу приступа изучавању теорије марксизма и да се на основу њега прати и реализује политичка платформа КПЈ. Ово сазнање је појачало и рад на набавци, штампању, чувању, растурању и проучавању марксистичке и партијске литературе. Многи комунисти, скојевци и симпатизери КПЈ су и страдали у остваривању овог задатка. Партијска техника, курири и други показали су да су и на овом плану комунисти на делу. Без обзира па и упркос све жешћих непријатељевих репресалија радили су појачаном снагом да обезбеде довољно литературе за марксистичко васпитање и образовање. Још једном се показало колико је значајно развити интерес и сазнање револуционара о значају познавања своје револуционарне идеологије као услова и за развијање својих способности, и за проналажење времена за самообразовање, и за победу над незнањем и над реакционарним буржоаским идеологијама.

3.

Путем проучавања марксистичке и партијске литературе остваривано је јединство марксистичке теорије и револуционарне праксе, што марксизам-лењинизам и јесте већ остварено јединство револуционарног покрета и научног погледа на свет. Теоријска мисао је тиме добијала снагу утицаја на повећање револуционарне активности а револуционарна пракса научну и идеолошку осмишљеност. Доминирало је схватање да није добар марксиста онај који само познаје научну идеологију радничке класе већ онај који своје сазнање претвара у револуционарни чин. У самом револуционарном чину се и остварује јединство теорије и праксе, пракса доказује истинитост теоријског сазнања а теоријско сазнање даје дубљи смисао пракси уносећи у њу научне законе. Тако се револуционарна теорија развија новим уопштавањем праксе а пракса добија научну заснованост и делује на даље ширење марксистичких схватања. Стога није могло бити места за „брбљивце", „учене" марксисте, бубалице и оне који су водили дуге академске дискусије без повезивања марксизма-лењинизма и линије КПЈ са револуционарном праксом, са правим станом у јединици НОВ и ПОЈ, у селу, у градском рејону, у одбору народноослободилачке власти, у активу СКОЈ-а и стања у другим антифашистичким организацијама. Нису поштовани ни они који су знали марксизам и његово учење о револуцији, класној борби, држави, партији, оружаном народу, дијалектички материјализам али се нису доказали на делу као револуционари и прави марксисти. На тај начин су негирани услови за јалова теоријска надмудривања и дискусије које нису водиле ничему, које су биле бежживотне и ван везе са стварним односима у којима се деловало. Тако је познавање марксизма-лењинизма и линије КПЈ било стваралачки подстрек за још снажнију револуционарну активност и за даљи рад на осмишљавање богате револуционарне праксе.

4.

Успеси који су постигнути имају своје изворе и у напорима које су уложили учесници НОР и револуције на челу са члановима Партије и СКОЈ-а. Учило се за време заседе, у покрету на положају између две битке, за време предаха и у свим другим условима који су макар и минимално пружали могућности за теоријски рад. Помагано је онима који су теже схватали сложене проблеме теорије па је и код њих развијан интерес. Разуме се, да су се појединци први пут сретали са проблемима теоријског мишљења о друштвеним појавама и са филозофским мислима марксизма-лењинизма што им није било лако да схвате. Стога су неки и избегавали да иду на скупове партизана када су била питања упознавања са линијом КПЈ и са делима класика марксизма. Ова одбојност је превладавана једним сталним радом и убеђивањем а највише задуживањем изразлијих комуниста и бораца да помажу својим друговима којима је учење ишло мало теже. Другарски односи и лични пример, да се све може ако се хоће и ради на томе да се то и оствари, превазилазили су тешкоће у изучавању марксизма-лењинизма.

5.

Превладаване су појаве вулгаризације марксизма-лењиниза. Наиме, било је случајева апсурда у објашњавању појединих теоријских категорија марксизма. Желело се да ствари буду јасне па се ишло толико у упрошћавање да је теоријска мисао губила своју научну вредност и тиме и снагу утицаја. Није увек и свуда било напора да се једним дуготрајнијим напорнијим радом подиже тео-

ријски и научни ниво бораца па се на овај начин научна мисао деградирала а што није у складу са битним својствима марксизма-лењинизма. Уочавајући ове појаве интервенције су биле и нужне и корисне које су долазиле од израслијих комуниста. Ишло се од потребе повећања писмености, учења да људи дискутују, да правилно постављају питања, да дају адекватне одговоре, да пођу од битне мисли како би се схватила и целина проблема и слично.

6.

Превладаване су и појаве догматизације марксизма-лењинизма. На основу теоријског сазнања долазило је до свестране политичке ангажованости. Испољавана је и револуционарна смелост у тражењу нових путева остваривања општих ставова марксизма и платформе КПЈ. Револуционарна пракса је кориговала схватања која нису била у складу са стварним животом и могућностима револуционарног покрета на југу Србије. Полазећи од стваралачких односа према револуционарној пракси кадрови револуције су превазилазили појаве догматизације. Захтеви за теоријским осмишљавањем револуционарне праксе и полажења од ње у целокупном теоријском раду онемогућавало је догматизацију учења класика марксизма. Тако је стваралачки однос према револуционарној пракси условљавао и стваралачки однос према марксизму-лењинизму и обратно. Револуционарна пракса је била извор сазнања и мењања постојеће друштвене стварности. Марксизам-лењинизам није био „сува" теорија него руководство за акцију. Конкретизација марксизма-лењинизма на конкретне историјске услове није водило ка прагматизму нити позитивизму. Ти непосредни примери узети из револуционарне праксе превладавали су застоје у оружаној борби и развоју теоријске мисли. Догматизам је тако успешно превладаван, истина, не увек и не у свим срединама што је водило борби мишљења и захтеву да се прилази „живом животу стварности" (Лењин). Можда звучи парадоксално да је марксизам-лењинизам претежно изучаван из Стаљинових дела и Историје Свесавезне комунистичке партије (бољшевика), а ипак није дошло до догматизације теоријске мисли чланства Партије и СКОЈ-а. Снага непосредне ангажованости и полажења од стварности у којој се делује били су ти извори превладавања догматизма и то је један од историјских заслуга комуниста и скојеваца.

7.

Револуционарно и родољубиво оријентисана интелигенција, која је претежно тумачила марксизам-лењинизам, била је и сама револуционарно марксистички опредељена и ангажована на остваривању конкретних циљева револуције. То је било одлучујуће да се у раду на марксистичком образовању нису јављале бројније појаве фразирања, теоретизирања, апстрактности, неубедљивости, неконкретности и неспремности да се уложе већи напори како би се помогло људима да схвате оно шта се стварно догађало. Интелигенција је и сама била пример стваралачког учења и активности. Довољно је да се потсети на: Ратка Павловића Ђићка, Никодија Стојановића Татка, Милана Момчиловића, Радована Ковачевића Максима, Миливоја Перовића, Радоша Јовановића Сеље, Тихомира Ракића, Вуксана Булатовића, Станимира Вељковића Зелета, Мику Цакића, Милутина Стојановића, Милорада Костадиновића Неша, Стојана Миленковића Столета, Бошка Крстића и многе друге.

8.

Развијана је пуна иницијатива у марксистичком образовању и васпитању. Самоиницијативно се долазило до литературе, проналажено време за проучавање грађе, тражена помоћ од оних који више знају и размишљало о ономе шта се прочитало. Било је и тешкоћа у набавци литературе а сви су хтели да је изуче. Организације КПЈ и СКОЈ-а морале су на својим састанцима да упућују и критике онима који су дуже задржавали добијену књигу, брошуру, летак и други материјал и нису омогућили и другима да нешто више науче и сазнају. У ту сврху су организоване и читалачке групе и кружоци али све је то било недовољно да се задовољи интерес за проучавањем марксизма-лењинизма. Самоиницијатива је ту одиграла улогу а она је била израз великог интереса за теоријски и политички рад и образовање.

9.

Одржавана су по два састанка најмање недељно. Један је био практични а други теоријски. У ствари они су то били само по називу и по томе што су се на практичном постављали текући проблеми а на теоријском више питања сазнавања и подизања револуционарне свести. Иначе радни састанци су били и теоретски по: а) начину анализе револуционарне ситуације, б) проучавању директива виших партијских и војних руководстава, ц) разматрању партијских материјала ради њихове практичне примене, д) дискусији о питању досадашњег рада на марксистичком образовању и васпитању, и е) критици и самокритици путем којих је развијана морална и политичка свест. Теоријски састанци су, пак, били место где се путем проучавања материјала говорило и о практичним задацима, вршена анализа реалне стварности и указивано како треба теоријско знање да се преносе у редове бораца и тумачи становништву а преко тога и да буде усмерено на мењање садашњег друштвеног стања. У објашњавању теоријских ставова коришћени су примери из праксе. Приликом теоријских дискусија било је говора и о томе како и на који начин тумачити поједине појаве, убеђивати људе у исправност политике КПЈ и могућност остваривања циљева на које су теоријски указали класици марксизма. Исто тако се објашњавала и дата ситуација и са теоријског становишта. Истина, ту су се јављале тенденције прагматизма да се објасни теоријски и оно што је тренутно било од користи за оружану борбу али није и у складу са целокупном политичком линијом КПЈ и циљевима револуције. Затим, позитивистички приступи да се виде само чињенице без тражења њихових узрока и могућностима превазилажења негативних последица негирањем услова за настанак и постајања негативних узрока. Међутим, само јединством теоријских и практичних састанака који су били усмерени и на теоријско образовање и на његову функцију мењања постојеће стварности превладаване су појаве прагматизма и позитивизма.

10.

Курсеви су представљали највишу форму марксистичког образовања и васпитања. Сам чин одабирања полазника представљао је одавање признања појединцима за испољену активност и поседовање морално-политичких квалитета. Одлазак на партијски курс је била награда па је тако и схваћена. На курсевима су полазници били задужени да што више науче. Њихово одвајање од практичних задатака осећало се у раду партијских и скојевских организација којима су припадали. Курсеви су били снабдевени и са квалитетном и нешто бројнијом марксистичком литературом и партијским материјалима. Одабирани су и најбољи познаваоци марксизма-лењинизма и партијске линије и стварни педагози који су чинили понајвише да пруже полазницима курса. На курсевима су мењана и практична искуства из рада па је то била својеврсна школа изградње партијских, скојевских и војних кадрова за реализацију циљева револуције. Напори су улагани да се теоријска знања што више приближе стварности и тако учине руководством за акцију.

Време проведено на курсу коришћено је за мењање међусобних искустава, изграђивања заједничких ставова по основним питањима, развијање другарства, проверавање колико су разумели и схватили из марксизма-лењинизма итд. Кроз овакву активност изграђивана је и комунистичка личност са одговарајућом свешћу и моралним схватањима и понашањима. Тако су партијски курсеви били и школа у којој су изграђиване целовите револуционарне личности.

Курсеви су радили готово данонoћно што је захтевало велике напоре. Сами курсисти су се преко ноћи обезбеђивали и на тај начин били и војници и полазници курса. Овим се нису ни у теорији ни у пракси одвајали од револуционарне стварности. Било је и случајева да су курсисти учествовали у борби за време док је курс трајао. Такав је био случај са скојевским курсем у Пустој Реци и окружним партијским курсевима у Топлици. Ова два курса нису била изузетак.

11.

Индивидуални рад је био основни начин марксистичког образовања кадрова. Рад над самим собом прерастао је у свесну дужност, самообавезу, самоиницијативу, самоанализу докле се стигло у теоријском развоју. Партијска и скојевска организација су путем индивидуалног рада на самообразовању развијале индивидуално стваралаштво, дакле, и у области марксизма-лењинизма. У НОР и револуцији индивидуални рад је био основни и доминантни облик марксистичког образовања. Баш захваљујући сталном индивидуалном раду постигнути су тако велики резултати у марксистичком образовању и васпитању а који су позитивно утицали на целокупни развој личности и јачању оружане и политичке борбе. Чланови Партије, СКОЈ-а, борци и други су сами тражили литературу, молили другове да им нејасне ствари објасне, да им позајме на одређено време литературу итд. Баш такав однос појединаца према свом самообразовању и масовни индивидуални рад је представљао основу постигнутих успеха.

У односу појединаца према себи и као борцу али и као револуционару изражавала се и самоодговорност да се обрати пажња и на проширивање знања из марксизма-лењинизма. То је било свесно опредељење а не наметнута обавеза појединцима. Истина, неки нису могли индивидуално да раде пошто су били полуписмени или се први пут сретали са књигом. Њима је помагано и рађено путем читалачких група а и појединци су били задуживани да раде са одговарајућом групом скојеваца, омладинаца, кандидата за Партију, бораца, одборника, жена итд. Ово задужење је схватано и као признање за већ постигнути успех у подизању сопствене марксистичке свести и као поверење Партије и СКОЈ-а.

12.

Превладавана је непотребна затвореност приступа марксизму и упознавању са партијском линијом. Ова затвореност је била резултат несхватања масовног рада на марксистичком образовању. Тако су теоријски састанци често били затворени као и радни партијски, скојевски и други скупови. Позивани су, истина, они који су имали услова да буду примљени у Партију или СКОЈ. Други су веома ретко присуствовали теоријским састанцима. Са борцима и другим учесницима НОР и револуције одржани су политички састанци и конференције на којима је на приступачан начин ширена идеологија радничке класе.

Марксистичка литература је готово искључиво проучавана у оквирима партијских и скојевских организација. Ретки су били примери да се неко марксистичко дело проучавало и са осталим борцима. На политичким предавањима проучавана је претежно политичка литература: брошуре, чланци из часописа и новина и леци. Истина, повремено је говорено о класицима марксизма-лењинизма а највише о Владимиру Иличу Лењину па је тако превазилажено ово непотребно секташтво по питању масовног марксистичког образовања.

Ова затвореност била је условљена и недовољном литературом и тежњом појединих партијских ћелија и скојевских актива, па и скојевских и партијских комитета да се они прво оспособе да би могли да тумаче другима. Без сумње да је то било и позитивно, али је читава активност успоравана у међустепеницама.

Без обзира на недоследности и затворености партијци и скојевци су остварили и своје задатке на плану масовног идеолошког и моралнo-политичког образовања и васпитања учесника НОР и револуције. Марксизам је ширен на популаран начин а људи су почели да схватају и законе развоја људског друштва.

13.

Марксистичко образовање и васпитање доприносило је појачавању оружане борбе, јачало морално-политичко јединство, подизало борбени морал, развијало револуционарни морал и хуманизам, утицало на развијање вредности личности и покрета у целини. Већа марксистичка сазнања и боље познавање партијске линије јачало је и уверење у победу и повећавало активност да се револуционарни циљеви остваре. Човек је био снажнији у разрачунавању са сопственим недостацима и остацима старе свести. Још снажнији је био да схвати намере непријатеља и покушаје да демагогијом одвоји масе од револуционарног покрета. И више од тога то је омогућавало да се схвати своје место и улога, боље прилази људима, виде тенденције

развоја и на основу тога планира сопствена активност и доприноси правилном усмеравању оружане и идејно-политичке борбе у лесковачком ратном округу. Тако је марксистичко образовање било у функцији развоја револуције. Међутим, то није значило да марксистичко образовање је водило само томе да се објасни постојећа револуционарна пракса него је развијало и критичко мишљење према стварности и понашању појединаца и група. Развијање критичке свести је веома значајан допринос развоја марксистичке мисли комуниста и бораца. Ова критичка свест била је двоструко усмерена ка борби против буржоаске и фашистичке идеологије и ка разрачунавању са пунктовима који су кочили сопствени развој револуције и револуционарне свести. У том јединству критичке свести марксистичко образовање је помагало да се брже и боље остварују задаци и да се води ефикаснија борба против туђих схватања и сопствених понашања која нису била у складу са стратегијом и тактиком НОР и социјалистичке револуције.

14.

У току марксистичког образовања и васпитања подизана је и свест о неопходности вођења борбе за социјализам. Активност на тумачењу циљева које је дефинисао марксизам водиља је подизању револуционарне свести и захтевима да се води борба за ослобођење од окупатора и од буржоаске експлоатације. Дакле, расла је свест о потреби вођења борбе за циљеве радничке класе, о разрачунавању са контрареволуцијом — издајницима и слугама окупатора, о изградњи нових социјалистичких односа, о равноправности нација и националности, о нужности друштвене афирмације жена, о изградњи комунистичке свестрано развијене личности итд. Ово је и био најнепосреднији израз постигнутих резултата и правилног схватања значаја марксистичког образовања и васпитања за подизање класне и револуционарне свести, која је прерастала у материјалну снагу захтева да се оствари револуција до краја.

15.

Ангажованост у остваривању револуционарних задатака није била препрека да се врши и валоризација раније створених вредности борбе народа и народности лесковачког ратног округа у борби за слободу. То се посебно односи на валоризацију традиционалних вредности балканских ратова, првог светског рата а нарочито Топличког устанка. Са становишта марксизма-лењинизма су објашњавани и узроци брзог слома Југославије и извори издаје контрареволуционара.

16.

Научно обликовање богатих искустава из рада партијске и скојевске организације лесковачког ратног округа на марксистичком образовању и васпитању од значаја је да се сагледају домети који су постигнути и да се омогући даљи процес развијања револуционарне свести. У општим напорима које данас чине субјективне снаге социјализма на челу са Савезом комуниста Југославије на развијању социјалистичке друштвене свести указивање на искуства и постигнуте резултате у НОР и револуцији могу да подстакну на још активнији рад. На тај начин ће научно обликована искуства наставити да трају као вредност убрзања токова развоја друштвене свести данас. Уосталом то је и основни смисао враћања на вредности револуције у целини па и у сфери рада Партије и СКОЈ-а на марксистичком образовању и васпитању. Снага традиционалних вредности се мери тиме колико су данас потстрек за даљу активност и колико доприносе убрзавању процеса развоја револуције и изградње свестране социјалистичке револуционарне личности.

— ■ —

Учесници НОР и револуције лесковачког ратног округа могу бити поносни да су и на овом плану извршили свој револуционарни задатак. Оставили су богата наслеђа из области марксизма-лењинизма која могу корисно послужити садашњим и будућим генерацијама да развијајући научни поглед на свет још снажније продру у законе друштвеног развитка и кретање револуције учине осмишљенијим и хуманијим.

ГОЈКО МИЉАНИЋ

Мој реферат је правовремено достављен и умножен, па су учесници скупа вероватно имали прилике да га прочитају; ја бих овде само истакао нека своја виђења развоја НОБ на југу Србије и како сам ја пришао теми РУКОВОЂЕЊЕ НОБ НА ЈУГУ СРБИЈЕ. Бавећи се изучавањем НОР у оквирима Југославије и то претежно са војног аспекта, настојао сам и желео да и простор југа Србије посматрам у оквирима, какву је улогу играо и какво је мјесто заузимао у стратегијско-оперативним оквирима Југославије и Србији. Ту сам пре свега имао у виду интересе окупатора и њихових сателита, интересе руководства НОП са становишта неких историјских искустава као и са становишта савремених интереса друштва. На ова питања је требало указати да би се лакше и потпуније могао оцењивати и развој НОР и револуције у овој области. Затим сам у реферату указао на организацију руковођења ослободилачком борбом у прве две године рата а посебно у 1943. и 1944; на улогу овога краја на развој покрета у суседним областима а пре свега на сарадњу са Косовом и Македонијом, па и Бугарском. Зато бих овде желео да укажем само на неке специфичности посматране у овим оквирима реферата.

Овде је присутан знатан број савременика, па сматрам да је време учинило своје и да су савременици много тих сазнања већ сагледали и знатно мирније посматрају на те догађаје што може допринети да научни скуп буде објективан и научан, те очекујем да ће савременици омогућити научним радницима да дају научну слику тих догађаја. Време нам омогућава да можемо извлачити и потребне закључке о овим питањима и издићи се на ниво историјске науке. То нам је нужно и ради актуелних потреба савремених кретања и развоја друштва, а пре свега да револуцију што потпуније оценимо у једном сталном континуитету. Те специфичности овог краја по мени су следеће:

Прво, да је ова област подељена између Немаца и Бугара као њихових сателита а код једних и других су деловале квислиншке и контрареволуционарне снаге. Све је то усложавало питање руковођења покретом и бор-

бом а посебно су биле тешкоће у одржавању веза тзв. граница.

Друго, што је ово било најудаљеније подручје од руководства Србије (ПК и Главног штаба. Због тога је Окружни комитет све до 1943. године био једино политичко и војно руководство. ОК формира јединице, одређује штабове и именује њихове саставе, распоређује и војне кадрове, одређује војне задатке јер све до формирања Штаба Јужноморавске зоне ОК обједињива дејства одреда. Дакле он је био и штаб, управо зато што вишег није било који је могао остварити утицај руковођења на овом подручју.

Треће, због велике удаљености од виших руководстава и малог утицаја на прилике у овом крају ОК је био у ситуацији да самостално на основу неких општих и начелних ставова и линије КПЈ и НОБ скоро самостално делује и руководи покретом. Па и у таквим условима све одлуке и решења су била на линији и курсу КПЈ у НОБ. То говори о зрелости и израслости овог руководства и кадрова да самостално на свим етапама делује али увек сасвим на линији политике КПЈ и на њиховом курсу.

Четврто, иако је ПК КПЈ за Србију образовао Повереништво у Нишу и за ову област на челу са Василијем Бухом, које је требало да у његово име руководи НОП у овој области, центар (Повереништво) никада није израстао у неко руководство и више је служио као центар преко кога су слати извештаји и добијане директиве. То указује да су окружни комитети међу којима и лесковачки углавном руководили и деловали самостално, како партијском организацијом тако и оружаним снагама јер је био минималан утицај Главног штаба све до 1944. године. Уосталом ГШ није ни постојао читаве 1942. године. Ми у Југославији нисмо имали сличних случајева већ су војним јединицама руководили главни или зонски штабови а овде Окружни комитет.

Пето, долазак Светозара Вукмановића Темпа, делегата Врховног штаба и ЦК КПЈ, био је од изванредног значаја из два битна разлога: а) ова руководства су се уверила да су радили правилно и на општој линији КПЈ што им је уједно признање, а и подстрек за даљи рад и б) што је Вукмановић дао иницијативу да се смелије стварају веће војне јединице (одреди) а затим бригаде и дивизије. Тада је одлучено да се образује ОК Врање а у војном погледу са становишта извођења акција и руковођења било је значајно што су формирана два велика одреда и у оперативном погледу образоване две целине. Ово је значајно са становишта лакшег руковођења. ОК Лесковац до формирања штаба Јужноморавске зоне је и даље играо улогу координатора и усклађивао њихова дејства.

Шесто, што је управо ова област напокон постала база и простор који је примио читаво руководство Србије (ПК и Главни штаб), па је 1944. постао центар за даље руковођење развојем НОБ у Србији. Треба нагласити да је Тито још рано 1942. године уочио значај и снагу НОП на овом простору па је и упозорио ПК и Главни штаб да размотре могућност да се руководство тамо пребаци и окупи како би деловао са једне слободне територије и са једног места. На крају је то и остварено, али је могло и знатно раније и било би то и целисходније са становишта руковођења и чувања кадрова.

Ето то су неке специфичности на које сам подробније указао у свом реферату.

Даље ја бих желео указати и на ово. Један од високих војних руководилаца ми рече у току дискусије о припреми реферата „не заборавите да истакнете да нам југ Србије осветли образ“ мислећи на то да је за време кризе НОП у западној Србији и Шумадији на југу константно постојао у успону, па када су снаге НОВ ангажоване са запада преко Дрине и Ибра средином 1944. ка њеном југу, дочекале су их јаке снаге од пет дивизија НОВЈ. Дакле док су други крајеви морали бити напуштени од стране јачих снага на дуже време, то партизански одреди ни бригаде на југу Србије нису никада напуштале своју територију и успешно су се не само одржали него и развијали оружане снаге у складу са развојем ситуације. Зато је Врховни штаб и ангажовао своје снаге према југу Србије и послао их у сусрет онима које су тамо деловале да би заједнички учествовале у потпуном разбијању четника и ослобођењу читаве Србије. Треба имати у виду да је стратегијско оперативни положај ове области био посебно изражен због тога што овде пролазе главне комуникације од изузетног значаја за окупационе снаге на Балкану. Зато је од 1942. године више пута ова област запажена и истакнута у стратегијским плановима Врховног команданта. Он је у пролеће 1943. усмерио Оперативну групу дивизија према овој области, али је она била спречена и тај план прекинут непријатељском офанзивом »Shvarz« или Петом офанзивом. То значи да су и Немци правовремено уочили значај ове области па су ангажовали бројне снаге да никако не би дозволили Оперативној групи да избије на комуникације у долини Јужне Мораве.

ДИСКУСИЈА

МИРОЉУБ ВАСИЋ

Јавио сам се први за дискусију зато што ће и њен садржај, уосталом као и мог саопштења, бити делимично изван оквира у коме ће се водити дебата у вези поднесених саопштења, заправо, што ће се односити на проблеме до почетка НОР-а и револуције, па јој је на неки начин и место да буде уводна.

Одмах да кажем да сматрам да су овакви скупови корисни и да их треба држати, наравно под условом ако су резултати нових истраживања о којима треба поразговарати, оценити их и учинити доступним јавности, јер за младу генерацију још увек је много што шта из наше револуционарне прошлости непознато. Томе треба додати и чињеницу да је вео заборава све јачи и да све оно што се дешавало, како и зашто се дешавало на неки начин за млађе није ни постојало, ако није забележено, објашњено и оцењено.

Саопштења припремљена за овај скуп пружају довољно повода и материјала за полемику и ја верујем да ће је бити.

Желим прво да кажем неколико начелних запажања:

— Добија се утисак да су неки референти пришли послу, чини ми се, помало олако, што показује ниво интерпретације материје у неким саопштењима, тако да имамо неке врло солидне реферате, а истовремено и неке који још нису на нивоу за један научни скуп.

— Мислим да се такође може рећи да су неки реферати добрим делом једнострано урађени, тј. да су проблеми који се обрађују истргнути из контекста општих збивања. То је на неки начин њихова и добра и лоша страна. Добра — јер без обраде догађаја и процеса на овом и другим подручјима нема праве историје наше револуције, а лоша — не могу се схватити и објаснити процеси ако се гледају без ширих кретања, јер покрет који се развијао и борио на овом подручју, без обзира на своје особености и специфичности, био је нераздвојни део једног широког покрета, процеса.

— Неки реферати су такође непотребно преопширни, екстензивност у писању на рачун интензивности у толикој мери је присутна да то смета, што и не би била њихова једина мањкавост да то није ишло на уштрб квалитета. Често недостаје анализа података и мало више оцена — а без тога то није историја, јер ми добро знамо да свако писање о прошлости није историја.

— Као што сам већ рекао, образлажући саопштење сматрам да је штета што није барем сумарно, у пресеку, синтетички нешто речено о КПЈ, револуционарном покрету и политичким приликама на овом подручју и земљи у целини до 1941, јер се без тога теже могу разумети револуционарни процеси који су уследили, а уједно — јер то будући читалац, поготову млађи, с правом очекује.

Зато ћу користећи ову трибину нешто рећи о том питању.

Ми обично кажемо, а често тако површно и пишемо, Краљевина Југославија била је трула држава и распала се у априлском рату 1941. и КПЈ тада преузима ствар у своје руке и води народ у НОР и револуцију. Тачно је то, али недовољно убедљиво.

Зашто је Краљевина Југославија била трула основно је питање и зашто је КПЈ била једина кохезиона снага која је могла повести радни народ, односно све демократске снаге у рат против окупатора и контрареволуције и то после изгубљеног априлског рата и извршити социјалистичку револуцију?

Подсетимо се да то није пошло за руком другим КП у Европи.

Без намере да о томе шире говорим, јер питање је сувише комплексно, желим да о томе кажем само неколико речи:

1) Краљевина Југославија од свог настанка па све до слома 1941. била је у друштвено-политичкој кризи коју владајућа буржоазија није била способна да реши. За време целог њеног постојања један од основних политичких проблема југословенског друштва био је проблем унутрашњег уређења земље и то: да ли национални и државни унитаризам, а та је концепција победила 1921. и 1931. (Видовдански и Октроисани устав) или легализација стварности вишенационалног састава државе, тј. преуређење државе на федеративној основи.

Размимоилажења око тог питања између грађанских политичких странака попримила су и имала вид нетрпељивости и оштрих међупартијских сукоба. Као главни носиоци централистичке концепције могу се сматрати Радикална и Демократска странка, најјаче политичке странке у Србији, а друге — федералистичке концепције прво Хрватска републиканска сељачка странка, а потом Сељачко-демократска коалиција у Хрватској.

Борба за политичку хегемонију, тј. за поделу власти, био је основни садржај политичке активности врхова грађанског друштва, а то није било случајно, јер је поседовање власти значило велику материјалну и друштвену привилегију а не и одговорност пред народом за спровођење неког привредног, социјалног, политичког и културног програма — јер такав програм скоро ни једна политичка странка није ни имала, а ако га је имала није се бринула за његово спровођење када дође на власт.

Због таквог понашања и политике руководства грађанских партија су се постепено компромитовала у народу, компромитујући истовремено и сам парламентарни поредак, што је олакшало краљу Александру да 1929. заведе монархо-диктатуру.

Борба, и то оштра, између политичких партија око питања преуређења државе настављена је све до 1941. године (а затим и после слома Југославије), прерастајући тако у општу друштвено-политичку кризу. Свему томе треба додати вишенационални састав државе и нерешено национално питање, привредну и културну заосталост земље, верску подељеност, политичко бесправље, социјално-економске недаће народа, терор против револуционарног покрета итд. — што је све резултирало у константан пораст разочарења широких народних маса у постојеће друштво, а тога су се највише плашили не само они на власти, већ и буржоазија (грађанске странке) која је била у опозицији чекајући да на њу заседне.

Пошто су руководства грађанских странака страховала од јачања револуционарног покрета, и увек налазила заједнички језик једино када је требало изванредним мерама гушити револуционарни покрет, она излаз из социјално-политичке кризе нису тражила у ослонцу на радне слојеве, већ у међусобном споразумевању и компромисима са краљем (двором).

Зато ће она одбацити и могућност да сарађују у Народном фронту, на чијем стварању је радила КПЈ, потврђујући тако своју класну ограниченост и неспособност да схвате неизбежне друштвено-политичке процесе.

Свему томе треба додати и заоштравање међународне ситуације и погоршавање међународног положаја Југославије, чију су независност отворено почеле угрожавати фашистичке државе.

Покушаји опозиционих грађанских странака да обједине снаге у циљу консолидовања унутрашњих прилика претрпели су неуспех, јер су више гледале своје интересе него народа и државе. Пропао је и покушај намесништва да стварањем Југословенске радикалне заједнице створи масовну политичку организацију и тако прошири своју базу у народу. Покушај режима да склапањем споразума са Хрватском сељачком странком (август 1939), познатог као споразум Цветковић — Мачек, делимично изађе у сусрет захтевима хрватске буржоазије — није такође разрешио постојећу политичку кризу — јер су опозиционе грађанске странке у Србији тај споразум примиле као атак на своје позиције, атак на српство и почеле позивати на одбрану угроженог српства.

Тако се у Југославији уочи II светског рата и после његовог избијања у конфузном политичком животу грађанске снаге групишу, један део око крајње деснице, која немајући довољно упоришта у земљи своју судбину везује за силе осовине, док други део спас види у ослонцу на силе запада.

Укратко речено, политички живот у Југославији у том периоду остављао је утисак не-

способности грађанских врхова да консолидују унутрашње прилике у земљи, а друштвено-политички поредак био је у кризи.

2) У таквој ситуацији КПЈ, која се од средине тридесетих година убрзано консолидује и проширује своју масовну базу — народима Југославије нуди, укратко речено, следећу платформу борбе:

— на међународном плану: борба против фашистичке агресије, тј. фашистичких држава које су отворено и непосредно угрожавале независност и слободу земље, па и сам њен опстанак као државне заједнице, а с тим у вези и спољнополитичке оријентације југословенске владе, тј. њеног везивања за силе осовине и одлучно захтева савез са СССР, јер је у њему видела гаранта за очување слободе и независности земље, а

на унутрашњем плану:

— решење националног питања, тј. залаже се за националну равноправност и самоопредељење народа, захтева демократизацију политичког живота и задовољавање економских, социјалних и других захтева широких национално обесправљених и експлоатисаних радних маса и формирање народне владе састављене од представника свих демократских снага и радничке класе која ће испунити те захтеве.

И, наравно, такву платформу почеле су да прихватају све шире радне, демократске и родољубиве народне масе.

А када је дошло до априлског рата 1941. и издаје владајућих врхова, а затим и до напуштања земље од стране појединих представника грађанског политичког живота на челу са краљем и владом, привременог пасивизирања других и отвореног стајања на страну окупатора трећих, које је опет као и у периоду до априлског рата везивала заједничка спремност да бране свим средствима буржоаски поредак — што ће их одвести у издају, на страну контрареволуције — КПЈ била је једина општејугословенска партија која није признала капитулацију и комадање државе већ као кохезиона снага понудила програм борбе против окупатора, а за преображај старог друштва и повела народ у НОР и социјалистичку револуцију.

МИЛИЈА РАДОВАНОВИЋ

Ја ћу се осврнути на реферат др Венцеслава Глишића.

У Лесковцу скоро да није прекидан континуитет у раду КПЈ од њеног оснивања. Њен утицај је био посебно јак на синдикални покрет.

Међутим интензивнији рад КПЈ се одвија од 1937. године тако да је КПЈ у овом округу дочекала 1941. годину организационо спремна и са видним утицајем како на радничку класу и омладину тако и у завидном обиму и на сељаштво.

У реферату је изнето организационо стање Партије у округу пред рат и у току припрема за устанак 1941. Но томе треба додати да је у јабланичком срезу формирано среско партијско повереништво јуна 1940. године. Поред набројених партијских организација у 1940. години постојала је и партијска организација у селу Тулару од три члана и два кандидата.

Постојао је партијски актив од три члана у селу Реткоцеру а одмах по априлском рату у селу Сијарини.

О утицају Партије на радне људе како у граду тако и на селу најречитије говори број одреда — три на територији округа, не рачунајући Врањски одред. То значи: у сваком срезу по један одред. И не само број одреда већ и масовно учешће у одредима и у помагању тих одреда.

У реферату је оправдано постављено питање релативног закашњења формирања НОП одреда у овом округу, поготову ако се има у виду организационо стање КПЈ у округу и њен утицај на масе. Разлози по мом мишљењу леже у првом реду у пометњи која је настала размештајем чланова ОК на друге терене после напада Немаца на Совјетски Савез. У ОК није остао нико ко би познавао ситуацију на терену па ни организацију Партије. Очити пример за то је моја ситуација као секретара Среског партијског повереништва у Јабланици. После 22. јуна нисам могао успоставити везу са члановима ОК све док се Смајевић није вратио са терена Ниша и Топлице почетком септембра. После 22. јуна нема саветовања партијског актива о насталој ситуацији и припремама за оружану борбу, а колико знам није се комплетно састао ни ОК. Буха и Стаменковић делују мање више сами, па чак и у одабирању места за формирање одреда, а на теренима где су касније формирани одреди постојале су партијске организације и активно су деловале на припремању људи за оружану борбу. Формиране су биле илегалне војне десетине и интензивно се припремале.

У реферату се поставља питање у ком периоду се почело са организовањем илегалних војних десетина.

Сигуран сам да је на терену где сам ја радио — јабланички срез — почео рад на организовању ових десетина пре напада на СССР. Чињеница је да је на терену овог среза у лето 1941. године било организовано више од десет ових десетина и наоружаних група, а пошто нисам имао везе са члановима ОК после 22. јуна, ја после овог датума и нисам могао добити директиву за њихово организовање већ раније.

Одреди су имали руководство партије. Секретари тих руководстава су били чланови ОК. Када су одреди нарасли и извршена подела на чете, у свакој чети је постојала партијска организација.

Како су чланови ОК били растурени у одредима а понеко од њих у граду ради везе са ПК и Повереништвом ПК, то су њихови састанци били врло ретки а без састанка руководства нема одговарајуће процене ситуације и заузимања ставова. Радили су појединачно или у најбољем случају удвоје. Највећи број чланова Партије и СКОЈ-а налазио се у одредима. Сем Месног комитета у Лесковцу, који је иначе радио под веома тешким околностима, других руководстава за организовани рад на терену није било после формирања одреда, па отуда и у најповољнијим условима постојања слободне територије, у селима, скоро да није било рада на стварању партијских организација. Док је постојала слободна територија, где су политички деловали чланови ОК, партијска организација одреда и сами одреди својим оружаним акцијама, недостатак партијских организација се није осећао. Међутим, у кризној ситуацији 1942. године одреди су то нарочито осетили. Ради

тога је партијска организација Јабланичког одреда у 1942. години преузела на себе поред интензивног политичког рада са народом и стварање партијских организација, илегалних НОО и других организација НОП-а. Од чланова ОК Лесковац у пролеће и лето 1942. године постојала су само два члана: један се налазио у Јабланичком, а други у Црнотравско-врањском одреду. ПК је због отежаних веза каснио са организовањем ОК. Слањем Радмиле у Лесковац, и Пуће, који је кратко време остао на терену Јабланице није се решио проблем постојања ОК као руководства НОП у округу.

Нешто о ситуацији у којој се нашао Јабланички одред у пролеће и лето 1942. године.

Највећи терет мартовске офанзиве у 1942. години поднео је Јабланички партизански одред заједно са одредом са Кукавице на чијој се теригорији овај одред тада налазио. После огорчених борби на широком фронту од преко 30 километара ова два одреда су се повукла на терен Пасјача — Рграје са намером да, ако и на том терену не буду могли разбити непријатеља заједно са Топличким одредом, пођу преко Топлице ка Јастрепцу — Копаонику, па и даље. То је била одлука штабова ова два одреда и два члана ОК Лесковца који су били са њима. Са овом одлуком су биле упознате све чете одреда и све помоћне чете Јабланичког одреда. Од помоћних чета је тражено да пођу са одредом јер ће тако сачувати и себе и оружје. Но ако неко није спреман на то, руководство одреда заузело је став да их на то не присиљава, па и да им не узима оружје, како ови не би схватили да се раскида са њима. Највећи део припадника ових помоћних чета није пошао са одредом. Њихово касније држање под терором и свакаквим притиском непријатеља показало је да је овај став руководства одреда према њима био исправан. Сви су ови људи, једном опредељени за циљеве НОП-а, учествујући у борбама, имајући прилике за време слободне територије да осете шта значи нова народна власт, били и у најтежој ситуацији, 1942. године, ослонац одреду и база за стварање Партије и других организација НОП-а.

На Пасјачи су одреди са делом Топличког одреда који се налазио на том терену организовали одбрану. Односно непријатељ је у стопу пратио Јабланички и Кукавички одред и они се у ствари нису могли ни на краће време одлепити од њега да би се средили и организовали одбрану. Такорећи је из покрета извршен распоред за одбрану. На Пасјачи је формиран оперативни штаб за све ове партизанске снаге. После два дана борби оперативни штаб је донео одлуку да се Јабланички и Кукавички одред врате на своје терене и одредио правце пробијања за повратак. Ова одлука оперативног штаба заснивала се на ставу Врховног штаба донетом у децембру 1941. године у Санџаку да се преостали одреди у Србији не повлаче већ да остају на својим теренима. Тако је протумачено писмо које је тих дана донела једна другарица, курир Врховног штаба. Звала се Сека.

Још у току борби на сектору Пасјача — Рграје добар део бораца помоћних чета вратио се кући. Оба одреда су се пробили уз тешке борбе.

Непријатељ се одмах окренуо за њима. Настале су тешке борбе. На терену Јабланичког одреда Бугари су упоставили своје гарнизоне, поред Лесковца и на одређеним пунктовима дуж пруге Ниш — Лесковац, — у Лебану, Бојнику и Житном Потоку. Овим гарнизонима пресечена је бивша слободна територија по средини. Недићевци су запосели седишта свих општина, четници у Горњој Јабланици и Косаници су активирани и нису дозвољавали кретање партизана на тим територијама, тако је терен на коме је оперисао Јабланички одред био густо запоседнут. Непријатељ је после незапамћеног злочина Бугара у Бојнику, Белановцу и Косанчићу сада примењивао другачију тактику. Хватао је истакнутије присталице НОП-а и одводио у затворе у Лебане и Лесковац одакле су многи пуштани кућама на интервенцију присталица четника. Непријатељ је претио на зборовима још већим терором и обећавао опраштање свима који не буду пружали подршку партизанима.

Одред који је тада бројао свега око 150 бораца није био у стању да оружаним акцијама мења настало стање у своју корист.

У таквој ситуацији чланови ОК, њих двојица који су били са одредом, добили су писмо од секретара ОК Ниша да се припрема још већа офанзива од оне која је у ствари још трајала и препоручује да одред формира мање групе и пошаље их широм територије како би на тај начин избегли уништење. С обзиром да је тада секретар ОК Ниша имао редовнију везу са Покрајинским поверенством у Нишу, писмо је схваћено као предлог са одговорног места, како од два члана ОК-а Ленке и Васе, тако и од партијског руководства одреда и штаба одреда.

Овај предлог је прихваћен и донет је закључак да се за сваку посебно формирану десетину одреди терен на коме ће се кретати и задаци које на том терену треба да изврша, углавном политички рад и ликвидација, изразитих слугу и доушника непријатеља где се појави, да свака десетина има одговорно руководство и да одржава везу са штабом одреда. Одређен је и терен на коме ће се штаб кретати и да десетине остану на својим теренима само док офанзива траје. У случају да не могу опстати на терену, који им је одређен, да се врате на Радан и ухвате везу са штабом.

Према томе није се радило ни о каквој одлуци о распуштању одреда већ о прилагођавању насталој ситуацији. У герилском начину ратовања нема шаблона у вођењу борбе сем да се оружје не полаже. Према ситуацији у којој се овај одред нашао одлучено је да се креће на малом и густо насељеном терену са наслоном на малу планину која се уздуж и попреко могла пешке прећи за непун сат хода. Уз то читав терен је био густо поседнут непријатељем који је због тога био у стању да сваког момента прати кретање одреда, да организује концентричне нападе са јачим снагама, а над народом да предузима репресалије.

На овај начин одред је организовано просторно размештен. Највећи број бораца одреда је сачуван. Народ је осећао присутност партизана и уверавао се у лажи непријатеља о уништавању одреда. Непријатељу, у његовој највећој снази јер је био концентрисан у великом броју на том терену, нису давани поводи за предузимање изузетних репресивних мера према народу.

Како је одред организовано био размештен тако се организовано, **већ после неколико дана, почео окупљати.**

У априлу је било са штабом одреда на Радану преко 30 бораца, у јуну више од 50 а у августу пре спајања Пасјачке чете са одредом 60 бораца. Но ово није све што је припадало саставу Јабланичког одреда; на терену је по директиви Партије одреда политички деловало више од 20 бораца одреда — чланова Партије и СКОЈ-а.

Осећајући одмах по губљењу слободне територије недостатак због непостојања јаче партијске организације на терену, партијско руководство одреда је још у мају предузело низ мера да се такво стање превазиђе. Тада је из одреда задужено неколико чланова Партије за рад на одређеним теренима.

На јунском саветовању чланова Партије одреда донети су закључци али не у смислу како то стоји у реферату на страни 8. На овом саветовању **није донета одлука о обнављању одреда јер одред није ни престајао да постоји.** Саветовање је оценило ситуацију и стање у одреду и на терену. Потврдило је већ предузете мере за политички рад на терену и стварање Партије и других организација НОП-а. Поред овога заузет је став да се не инсистира на повратку у одред оних бораца који имају услова да легално или полулегално остану на терену и наставе са политичким радом. Тада се више од 20 бораца, углавном чланова Партије или СКОЈ-а, кретало ван одреда и одржавало везе са одредом. Сви су они по одлуци саветовања у јуну задржани и даље на терену. Од њих су у првом реду стваране партијске и скојевске организације, најпре у селима (Туларе, Реткоцер, Гајтан, Вујаново, Турјане, Коњувце, Лапотинце, Стубла, Косанчић, Белановце, Петровац).

На овај начин се успело да се највећи део бивше слободне територије заштити од политичког утицаја непријатеља. На том делу територије непријатељ није успео, ни у ситуацији најповољнијој за њега, да створи своја упоришта, сем понеког доушника који је бивао брзо откривен и ликвидиран, а поготову није успео да створи своје организације. На делу територије коју је непријатељ чвршће држао и имао своју организацију — четнике, као на пример територија Тулара, очуван је претежан утицај НОП-а. То је, поред осталог, омогућило успостављање редовне везе са обласним комитетом Косова.

Оцену сваке одлуке треба доносити на основу последица које су настале њеним доношењем. А какве су последице одлуке о деоби Јабланичког одреда на мање делове ради извршавања одређеног задатка? Највећи део живе снаге одреда је сачуван, сачуван је и учвршћен дејством одреда утицај НОП-а на народ. Онемогућено је непријатељу да, и поред репресивних мера, одвоји народ од партизана. Једном речју у таквој критичној ситуацији добијена је политичка битка за даље организованије и чвршће јачање НОП-а, како његовог оружаног дела тако и његових револуционарних организација.

У реферату се помиње и нека поновна деоба одреда у јуну 1942. године **То је неистина.** Писмо ПК које се наводи је последица дезинформација или се услед нередовних веза односи на март 1942. године.

На територији Јабланичког партизанског одреда стварани су НОО још у новембру 1941. године, а НОФ је био само сектор рада НОО. За рад на стварању НОО у селима био је задужен један члан Партије — Влада Поповић, иначе правник, поред задатка који су имале партијске организације из одреда да и саме раде на стварању ових органа. Тако су у новембру и до половине децембра 1941. године у свим селима Јабланичког среза били успостављени сеоски НОО.

Поред напред изнетог ево и неких конкретних примедби.

У реферату се употребљава формулација „обновљени партизански одреди". Реч **обновљени** је неадекватна, јер се не ради о обнављању већ о јачању после настале ситуације у 1942. години.

У 1941. години није само средњи део леве обале Јабланице био слободан већ цео јабланички срез, све до 17. децембра. Тада је изгубљено Лебане и Медвеђа, а остала територија је и даље била под контролом одреда све до марта 1942. год.

Радмила Обрадовић није била секретар ОК, она је упућена за члана ОК и обављала је дужност везе са ПК.

Не ради се о формирању Јабланичко-пасјачког одреда већ о спајању Пасјачке чете Топличког одреда са Јабланичким одредом, при чему је промењено име одреда јер се његова територија проширује и на територију десне обале Топлице — Пасјаче. Комплетан штаб Јабланичког одреда је остао и за овако састављен одред.

КРСТО МИЉАНИЋ

У вези с рефератом друга Глишића имам неких примедби, па бих се осврнуо редом којим он то излаже:

На страни трећој Глишић каже да је члан Месног комитета у Врању био Ставра Јовановић Милош. Из даљег текста у ставу 2. и 3. произилази да је Ставра био члан Месног комитета у Врању и у августу 1941. године. Ја са сигурношћу тврдим да сам Ставру Јовановића нашао на Кукавици 10. августа 1941. године, са још тројицом партизана, па према томе Ставра није могао тада бити у Врању. Сигурно знам да сам са групом која је дошла из Јабланице поред Ставре нашао још следеће другове: Благоја Ђурића, Данила Бућана, Жарка Здравковића и Хранислава Динића.

На страни шестој аутор каже да су се у септембру 1941. године вратили на терен ОК Лесковца Васа Смајевић и Влада Борђевић. Васа Смајевић је на овај терен долазио и раније. У јуну он је дошао у село Добру Воду где смо се први пут видели и где је он пренео директиву да се прикупља оружје, санитетски материјал; да се девојке санитетски оспособљавају (као санитетско особље) итд. Приликом тог његовог доласка одржали смо и састанак са другарицом Надом Радовановић која је тада била учитељица у селу Ивању. Не знам куда је Васа одавде отишао али знам да сам га по други пут видео почетком септембра на планини Кукавици.

Ово износим због тога што неки историчари, па и референти на овом скупу, тврде да је 10. августа формиран Одред коме је за комесара изабран Влада Борђевић („Рогожарски") а за члана штаба Васа Смајевић Новак. Мислим да је Глишић у праву када тврди да су они дошли у септембру јер посигурно знам да је Васа Смајевић 28. августа одржао збор у селу Бублици (тог дана је у селу црквена слава) а тек после тога са Миланом Лучићем Глишом из села Добре Воде

дошао на Кукавицу. Мислим да је до тог времена Влада Борђевић био у Врању.

У последњем ставу на 6. страни аутор каже да је у септембру 1941. године дошло до реорганизације — прешло се са предузетног на територијални принцип и да је град Лесковац подељен на четири рејона. По сећању Жике Букумировића, Партија није била подељена на четири рејона него је постојала само једна партијска ћелија чији је он био секретар, а непосредно је био везан за Симу Погачаревића, потом Разуменку Петровић, па Лепу Стаменковић и на крају за Глигорија Диклића Будног. Одржавао је понекад и непосредно везе са Василијем Ђухом Јовом и са Драгим Стаменковићем. Код ове двојице је и одлазио у Ниш. Ћелија је имала шест чланова а послови су вођени на следећи начин: секретар ћелије водио је и организацију НОФ-а која се састајала од неколико јединица које су биле распоређене по Лесковцу. Другарица Добрила Стамболић и Зора Адамовић су биле задужене: за рад са женама, за обезбеђење — смештај рањених партизана, за смештај илегалаца и за финансијске послове; Слободан Грубишић и Бранка Стефановић били су задужени за СКОЈ а Јовановић Корчагин био је једно време задужен за народноослободилачки фонд, а одговарао је и по војним питањима. Жика Букумировић није категоричан, али се не сећа да је било деобе на рејоне, сем деобе по организацији народноослободилачког фонда. Пошто сам и сам био у Лесковцу, као рањеник на лечењу а потом на раду, знам да сам био секретар једне ћелије која је обухватала леву обалу Ветернице, а у 1942. години се проширио и на њен десни део — до кафане у којој је радио, колико се сећам, Блашко Гумени. О овоме сам разговарао и са другарицом Надом Караичић која је тада радила у Лесковцу. Питао сам је каквим је она састанцима присуствовала, јер је присуствовала састанцима којима сам ја руководио. Она каже: „Ја сам радила у СКОЈ-у али сам као члан Партије била везана за партијску ћелију чији си секретар ти био". Нада каже да је она била и члан Месног комитета СКОЈ-а.

Ја сам Букумировића упознао чим сам почео организовано радити у Лесковцу а то значи 1. новембра 1941. године. Становали смо у непосредној близини али ја нисам био везан партијски за њега. Био сам на вези са Благојем Ристићем Радетом Металцем, Разуменком Петровић и Глигоријем Диклићем Будним. Какву су они функцију тада у Партији имали није ми било познато.

Партија у Лесковцу је склањала илегалце који су долазили из Београда, Ниша и Скопља. Они су у Лесковац долазили ради обављања инструкторских, курирских или сличних послова а и на пролазу из Београда за Скопље. Букумировић каже да је другарица Стамболић имала списак станова у које су се склањали рањени партизани и илегалци. По њеном одласку у Одред овај списак имао је секретар ћелије.

Даље, на железничкој станици били су задужени другови Костић и Илић — железнички службеници. Они су са Букумировићем обезбеђивали илегалцима пролазак кроз железничку станицу, улазак у Лесковац и излазак из њега. Њихов рад је везан и за организовање саботажа на железничкој прузи. Костић и Илић (били су на појединачној вези са секретаром) достављали су информације о кретању војних возова, теретних возова и њихових товара. Када се радило о преношењу рањеника, онда су такође радили чланови Партије. Они су, заједно са члановима СКОЈ-а обезбеђивали превозно средство, фијакер за превоз рањеника из стана у стан или за улазак у сам град.

Партијска организација је држала на вези другове Вуковића и Антона Сикошека који су тада радили у општинској полицији. Сикошек је био избеглица из Словеније а Вуковић са Косова. Ови другови су набавили више бланкета личне карте — аусвајса. Бланкети су били оверени штамбиљем тако да их је после требало само попунити. Касније је украден штамбиљ из полицијске управе, узет отисак а штамбиљ враћен, а на основу отиска направљен нов штамбиљ који је коришћен за издавање легитимација и других докумената. Штамбиљ је урадио Света Костадиновић.

Дозволите ми да изнесем једно своје осјећање а које није било само моје него и свих нас чланова Партије који смо 1941. и 1942. били у Лесковцу. Сви који смо се тада налазили у овом граду имали смо осјећај да живимо у „Црвеном Лесковцу", да је он центар свих револуционарних збивања, једном речју да је то наш партизански град. Оваквом осјећању увелико је допринело становништво Лесковца које је великом већином радничко а затим и револуционарна омладина. У Лесковцу су и имућнији грађани обилато материјално помагали народноослободилачки покрет а то због тога што је утицај Партије све више јачао, нарочито услед наглог пораста партизанских одреда у околини града.

Присјећајући се тога времена мислим да није било акције коју партизани у Лесковцу тада нијесу могли извршити али се не може отети и утиску да је било и великих недостатака. На пример, како то да нисмо при великим провалама могли склонити већи број другова него су нам масовно падали? Револуционарни занос и огромне симпатије које смо имали у масама били су и један од разлога да је конспирација у то време била на врло ниском нивоу. Партија а и СКОЈ су били скоро легализовани а организација народноослободилачког фонда широко разграната. Уз то организацијом народноослободилачког фонда су руководили најчешће руководећи чланови Партије или су присуствовали састанцима, па је ово знатно смањило конспирацију.

У трећем ставу на страни 13. аутор каже да је после одласка око педесет другова дошло до реорганизације одреда. Ово је у ствари друга реорганизација када је за команданта одреда дошао Вукадин Блечић а прва реорганизација је извршена раније када је за команданта био постављен Милош Манојловић.

На страни 20. у последњем ставу када говори о Бабичком партизанском одреду, нигде не каже ко је био командант тога одреда. Први командант одреда био је Ванча Цекић који је са планине Кукавице отишао на бабички терен, колико се сећам са 12 другова и тамо оформио одред. Касније је за команданта одреда дошао Обрад Лучић. Обрад Лучић је био активни потпоручник бивше Југословенске војске и са првом групом партизана из Јабланице дошао на Кукавицу. Рањен је 1. октобра 1941. године приликом напада на железничку станицу Борђево, затим илегално лечен у Лесковцу па је, као реконвалесцент, отишао за команданта Бабичког одреда.

Сада бих се задржао на једној осетљивијој теми. Наиме присутно је у историјској грађи да је вођена истрага зоог распада одреда, да је, по налогу Драгог Стаменковића, истрагу почела Радмила Обрадовић, наставио Душан Пуђа а завршио није нико. Ја ћу овде изнијети своја сећања на то време иако тада нисам био ни у каквом руководству (тек сам из Лесковца био стигао у одред), али сам био близак са неким друговима из штаба одреда па су ми о ситуацији причали. У то време владала су двојака схватања о томе што треба радити. Једни су сматрали да партизански одреди не би смели напустити слободну територију без борбе. Други су тврдили да партизани треба што више да маневришу. И док се таква расправа водила навалио је окупатор са својим слугама, па се онда није имало куд: морало се бранити. После пробоја из обруча на Пасјачи, већи део одреда нашао се поново у Доброј Води. Једног дана, датума се не сећам, позвао ме командант Јабланичког партизанског одреда Милош Манојловић и рекао ми да сам задужен за групу од 17 партизана. Са њима треба да одем на терен Добре Главе и да тамо останем док ми се не јави да поново дођем на Радан али у сваком случају у мају када окопни и озелени. Том приликом ми је рекао да је донета одлука по којој сви који сматрају да се могу легализовати, управо остати код својих кућа без бојазни да ће бити хапшени и прогоњени, могу да се врате и остану код својих кућа. Скоро дословце се сећам тога разговора са командантом Манојловићем. После два три дана проведена на терену Добре Главе, дошао је код мене Светозар Миљковић Тоћа и рекао ми да идемо са овог терена. Није ми рекао куда али да је директива да се са овога терена мора ићи (после рата једном приликом ми је Тоћа рекао да је ту директиву дао Воја Ристић и да је његово — Тоћино — мишљење да је ту директиву дао због тога што се бојао да не навучемо непријатеља на терен на коме се и он крије). Нисам знао куда ћу. Саопштио сам друговима „директиву" и рекао им оно што је и мени речено пред полазак на овај терен. Позвао сам их да се вратимо на Радан. И пошли смо према Радану, путовали ноћу али је током пута нестајао један по један борац, неко без дозволе а неко са дозволом, тако да смо на Радан дошли само ја и доктор Мартин Колб — доктор Марко.

На Радану смо затекли око 15 другова међу којима и команданта одреда Милоша Манојловића. После овога број партизана на Радану све се више повећавао јер су долазили и они који су сматрали да ће се законспирисати у свом селу и сачувати се од прогањања и хапшења, па су констатовали да им је ипак најбоље склониште међу партизанима на Радан планини. Из овога изводим закључак да се партизански одреди на југу Србије, а нарочито када се то односи на Јабланички и Лесковачки одред, нису распали већ у датој ситуацији потражили најбоље решење да не буду уништени.

На страни 27. у другом ставу аутор каже да не постоји анализа о политичком утицају КПЈ на сеоско становништво без којег се не могу схватити успеси које је КПЈ постигла 1942. године у мобилизацији села за народноослободилачки покрет. Но о овој теми нешто ћу рећи када се буде дискутовало о реферату другарице Милице Бодрожић.

БОШКО КРСТИЋ

Ја сам мислио да дам свој допринос радовима ових другова, па се извињавам ако будем прекорачио време.

Слажем се са мишљењем да смо сви ми који смо дошли на овај скуп вољни да допринесемо расветљавању чињеница из НОБ-а у овом региону југа Србије.

Слажем се и са већ изнетим мишљењем да су другови који су дали своје радове уложили максимум напора у прикупљању података и да су на бази постојећих могућности постигли добре резултате. Незгода је у томе што за НОБ на југу Србије 1941. и 1942. години има мало писаних докумената. За 1943. и 1944. годину има их нешто више али и за тај период НОБ-а докумената има недовољно јер нам је непријатељ у пролеће 1944. године запленио највећи део архиве која је вероватно уништена. Због тога морамо да се ослонимо добрим делом на сећања.

Ја ћу сада рећи нешто конкретније о стању организације КП, а на крају ћу нешто рећи поводом питања које постављају Васић и други другови: зашто је на југу Србије и овом делу лесковачког округа НОП био тако снажан и трајао непрекидно за све време НОР-а.

Најпре у вези са саопштењем друга Глишића:

На страни 7: на терену Јабланичког одреда почетком фебруара 1942. године било је 39 чланова Партије и 10 кандидата и то: у одреду 29 чланова и 10 кандидата (3 ћелије у четама и једна у партијском руководству одреда) и на терену 10 чланова у ћелијама

На страни 9 став 3: да ли је у другој половини 1942. године постојао ОК КП Лесковац?

Ја мислим да смо то питање рашчистили при обради НОБ-а на југу Србије и то је констатовано у књизи: **Србија у НОБ — Јужна Србија.**

Мени је Лепосава Стаменковић Ленка у августу или септембру 1942. године саопштила да сам кооптиран у ОК — Лесковац. Радмила Обрадовић Гојка је јула исте године из Ниша послата у Лесковац и вршила је дужност секретара ОК. У ОК Лесковац поред Гојке су тада били Васа Смајевић, Бошко Крстић и Душан Пуђа Сава.

У ОК у октобру 1942. године у селу Петровцу одржали смо састанак коме није присуствовао Васа Смајевић.

На страни 10. став 3: иако се није осећала повезана активност ОК, на територији Јабланице и Пусте Реке се од априла и маја 1942. године упорно настојало на јачању организација Партије и СКОЈ-а.

На терену Јабланице и горњем делу Пусте Реке овај рад се одвијао под руководством партијског руководства одреда, а на терену доњег дела Пусте реке уз помоћ месног комитета КП Лесковац.

У Тулару је обновљен рад основне организације КП у априлу. У овој организацији је тада било 5 чланова и 2 кандидата. У Гајтану је формиран актив у коме је, поред других, био један члан партије и два кандидата.

У току лета и јесени у већини села испод Радана од Бучумета до Добре Воде створени су партијски активи.

На терену Пусте Реке, убрзо после обнове рада Месног комитета КП, у Лесковцу чланови СКОЈ-а из Белановца успоставили су везу са Месним комитетом. Убрзо после тога на

терену Пусте Реке од Белановца и Лапотинца, Косанчића и Стубле па све до Доњег Коњувца обнавља се рад актива СКОЈ-а и стварају нови. Иако је терен био покривен густим гарнизонима Бугара и недићеваца — у Бојнику, Житном Потоку, Доњем Коњувцу и Косанчићу омладинци су се били добро повезали и врло успешно радили.

Крајем јула на терену између Лапотинца, Стубле и Белановца одржан је састанак између чланова партијског руководства одреда и месног комитета КП Лесковца коме су присуствовали чланови Партије и скојевски руководиоци из Белановца, Стубле и Лапотинца.

Ускоро после овога састанка примљени су у КП омладинци из Лапотинца и почетком августа формирана је међусеоска партијска организација за Белановце, Петровац, Лапотинце и Стублу.

Пријемом нових чланова Партије ова организација је нарасла, те се октобра стварају међусеоске организације: једна за Белановце, Петровац, Лапотинце од пет и друга за Стублу, Косанчић и Кацабаћ такође од пет чланова. У исто ово време у већини села Пусте реке од Косанчића до Коњувца и Брестовца формирани су и партијски активи.

Овако се одвијао рад КП и СКОЈ-а на терену Јабланице и Пусте Реке све до новембра када је формирано партијско повереништво, на челу са Милијом Радовановићем, које наставља рад на целој територији среза јабланичког од Косанчића до Тулара.

На страни 11 се говори о војним десетинама. На нашој територији у Пустој Реци и Јабланици ми смо војне десетине формирали и пре 22. јуна.

На страни 18. став 1. говори се да је Ратко Павловић Бићко био командант оперативног штаба здружених Јабланичко-пасјачког и Кукавичког партизанског одреда у време заједничких акција на Кукавици у септембру 1942. године. Мислим да није тако било. Ово је и нелогично јер је командант Јабланичко-пасјачког одреда био Милош Манојловић, а Бићко је био командир једне чете у одреду. Колико се сећам он је командовао тада само једном од здружених групација чета које су једновремено и одвојено нападале непријатеља.

На страни 19. став 3. Овде се помиње да је борба на Бојнику са Бугарима била 13. фебруара итд.

Борба на Бојнику је део борбе коју је Јабланички партизански одред водио са јединицама 13. и 14. пешадијског пука Првог бугарског окупационог корпуса. То је био део ширих операција које су Бугари били предузели у Топлици, Пустој Реци и на Бабичкој гори против партизана на тим територијама. На прилазима Пусте Реке борба је почела 13. фебруара и настављена 14. Један ојачани батаљон бугарске војске успео је 14. фебруара после подне да продре на слободну територију Пусте Реке и заноћио је у Бојнику.

Иза ноћи 14/15. фебруара партизани су напали Бугаре и не успевши да их савладају повукли су се.

Истога дана после повлачења партизана Бугари су 17. фебруара учинили тежак злочин над голоруким народом Бојника и Драговца.

Да ли је штаб Јабланичког партизанског одреда 27. марта 1942. године донео одлуку о растурању одреда, како наводи и дискусији друг Николић Брка као и о питању зашто поводом ове одлуке није вођена истрага од стране ПК КПЈ за Србију, није нико кажњен и томе слично.

Поводом одлуке штаба Јабланичког партизанског одреда од 27. марта ми смо у ширем саставу руководилаца са југа Србије дуго дискотовали пре више година приликом обраде НОБ-а и мислим да смо тада утврдили да се није радило ни о каквом растурању одреда и то је констатовано у књизи „Србија у НОБ-у — Јужна Србија".

Ја мислим да није потребно да о томе полемишем са Николићем. Мислим да је друг Милија Радовановић у своме саопштењу, које сам вам прочитао, јасно приказао услове у којима је донета одлука као и њену суштину и да се из свега тога може донети закључак да се није радило ни о каквом растурању одреда а најмање о распаду Јабланичког одреда.

Ја сам био један од учесника у доношењу ове одлуке и радио и на њеном спровођењу, преносио је борцима прве чете одреда. Сећам се како су борци прихватили задатке који су им постављени за рад на терену на који је требало да пођу итд. Било је и дискусије. Неки борци су се нерадо одвајали од чете, указивали на тешкоће на које ће наићи, али сви су на крају схватајући ситуацију у којој се одред налазио прихватили одлуку, пошли на одређени терен с тим да се у одређено време врате на Радан у састав своје чете односно одреда.

Тачно је да су на терену, десетине имале велике тешкоће.

Бугари и недићевци су били покрили терен Јабланице и Пусте Реке густим гарнизонима. Уз наслон на њих били су се активирали и четнички одреди из Горње Јабланице и са терена Бувца и Оруглице. Неке десетине су се и осипале, један број бораца је погинуо или је био заробљен.

Међутим, чињеница је да је присуство бораца одреда на терену утицало позитивно да чланови Партије и СКОЈ-а, одборници и шири круг присталица НОП-а издрже невероватно снажан притисак окупатора и домаћих издајника, да врло мали број бораца месних десетина преда оружје или да ступи у непријатељске редове и томе слично.

О овоме говоре многе чињенице а посебно веома брз успон НОП-а у овом крају у току лета и јесени 1942. године.

Због тешких услова у којима су се нашле, неке десетине су почеле да се враћају на Радан већ почетком априла а на позив руководства у току маја је пристигао већи број бораца тако да смо већ почеттком јуна на Радану имали око 60 бораца.

У току лета одред се на Радану борио са великим тешкоћама. Непријатељ је око планине био сконцентрисао јаче снаге недићеваца и четника и у заједници са њима Бугари су из гарнизона у Бојнику, Лебану и Житном Потоку са јачим снагама вршили честе операције према одреду настојећи да га униште.

Захваљујући умешности руководства а и подршци народа пропали су сви ови планови окупатора и њихових слугу.

У тим тешким данима у априлу и мају код једног мањег броја бораца, па и команданта одреда, појавила се била неверица да одред може да опстане на терену Јабланице и Пусте Реке, па је било и предлога да се овај терен напусти и иде на Јастребац, Копаоник па и даље према Санџаку и Босни.

Партијско руководство одреда, познавајући расположење већине бораца од којих су

већина били чланови Партије и СКОЈ-а, као и расположење народа који је и поред најжешћег терора остао на страни партизана, успело је да истраје. Уз помоћ чланова Партије СКОЈ-а и већине бораца ово руководство је успело да савлада све тешкоће и да од јуна одлучније пређе на политичко и војничко сређивање одреда чвршће се повеже са народом и крене у одлучније оружане акције против домаћих издајника и окупатора.

На крају бих поновио: никоме у партијском руководству Јабланичког партизанског одреда 27. марта 1942. године није ни на крај памети била помисао о растурању одреда. У оној ситуацији тражила се најпогоднија форма организације одреда да се савладају и преброде тешкоће, сачува одред и помогне организацији на терену и народу да издрже притисак непријатеља. И да се у повољнијој ситуацији пређе поново у офанзиву.

На страни 26. ставу 2. говори се да је на територији јабланичког среза наставило рад 7 илегалних одбора НОО фонда.

Прва примедба је да је погрешан назив фонда. На територији Јабланице и Пусте реке нису постојали одбори НО фонда као органи власти. Ту су од првих дана формирања били народноослободилачки одбори — НОО-и.

Поред одборника — чланова НОО-а у селима ове територије постојали су тзв. фондовци, сељаци који су по задужењу одбора села сакупљали у одређеном рејону или махали села намирнице, муницију и друго што је било потребно за партизане.

Друга примедба се односи на број ових одбора.

У другој половини 1942. године на територији Јабланице и Пусте Реке илегално је радио много већи број НОО-а села и то не само у селима испод Радана већ и доле у равном делу Пусте Реке.

Да поменем само активност НО-а у току лета (јуна 1942. године).

Непријатељ је у априлу био отерао из овога краја око 40 бораца сеоских чета и других припадника НОП-а.

НОО села је у току јуна организовао прикупљање пшенице од већег броја богатијих сељака и сву ту количину пшенице поделио сиромашнијим породицама ухапшених и интернираних у Норвешку.

У току лета и јесени непријатељ је настојао да из Пусте Реке извуче што више пшенице. Илегални одбори села са члановима партије и СКОЈ-а настојали су да то спрече. Узимали су скупљено жито и складирали га у скривнице, делили сиромашнима итд.

У току јесени 1942. године ми смо на територији Пусте Реке и Јабланице, преко Окружног комитета Лесковац, добили „Наредбу врховног команданта НОВ и ПОЈ о формирању и раду НО-а и по њој приступили формирању нових НО-а.

И већ у 1943. години на широј територији у првом реду у селима испод Радана НОО се бирају јавно на конференцијама како је то чињено на слободној територији у 1941. години, а средином априла 1944. године на слободној територији Пусте Реке и Јабланице били су спроведени у преко 50 села општи, јавни избори одборника за сеоске, општинске и срески народноослободилачки одбор.

На страни 36. говори се о вези са Обласним комитетом Космета преко Јабланице.

Та веза је једно време у току марта 1942. године била прекинута. Зато је Васа Смајевић, секретар партијског руководства Јабланичког одреда, у априлу 1942. године поново успоставио везу преко Тулара.

Исте године почетком августа ту везу обнављају Лепосава Стаменковић Ленка и Милија Радовановић преко Тулара и Приштине.

Ова веза је настављена у 1943. и 1944. години и истом везом на територију Јабланице ових година долазе бројни руководиоци и борци са Космета. Толико за сада поводом реферата друга Глишића.

ДРАГИША КНЕЖЕВИЋ

Тридесетих година у Лесковцу политичка ситуација је била врло тешка. Политичке слободе су биле скоро потпуно ограничене и рад је дозвољаван само онима који су подржавали тадашњи режим. Међутим, баш у том периоду, а поготову после 1933. године, почиње да се развија рад појединих организација и удружења. У Лесковцу је живело и радило доста студената који су били сиромашни, те нису могли да редовно прате наставу на факултетима. Већином ово су били студенти права. На иницијативу извесног броја напредних студената организује се Удружење студената.

Тешко је било пробити се код ондашњих власти, али ипак ово Удружење је признато од стране власти. Рад је Удружењу одобрен и у 1934-ој години бира се прва управа овог удружења са Глишом Борђевићем, као председником, и Драгишом Кнежевићем, као секретаром. Управа је одмах пришла организационом учвршћењу Удружења и обухватила све студенте који су живели и радили у Лесковцу. Поред редовних чланова, Удружење студената је имало и помажуће чланове грађане, раднике, занатлије који су такође добијали чланске карте. Да би рад удружења био што успешнији, већ у идућој години удружење је успело да обезбеди себи просторије да у њима организује књижницу и читаоницу и да се ту окупља. За оно време како Удружење није имало ни од кога помоћи већ се издржавало само од чланарине, то је био заиста подвиг. Није се на томе остало, већ је основано посебно удружење за помагање сиромашних студената. Наиме, у Лесковцу је било много сиромашних студената који су ванредно студирали права и често нису имали могућности да купе књиге, па је ово ново удружење све то обезбедило.

Нарочито је видан рад Удружења био у то време у оквиру Академског позоришта. У ствари, студенти су држали и носили Академско позориште. Напоменућемо, да је у првим данима живота овог удружења било много активиста и да је већина студената припадало напредном покрету и борило се према ондашњим могућностима и условима у редовима опозиционих странака. Ту су нарочито делали Бошко Крстић, Миливоје Перовић, Бора Димитријевић — Пиксла, Радомир Милићевић, Методије Кулић, Драгић Станковић, Радивоје Илић, Радомир Митровић и многи други. Доцније, управу су преузели млађи студенти, као Риста Антуновић, Зеле Вељковић, Миодраг Хаџи Јованчић и други. Од 1937. године ово Удружење постаје масовније, јер прилив студената је све већи, а и ситуација је била много повољнија за рад самог удружења.

Све ово износим из разлога да се види и да свима буде јасно да се у оквиру Удруже-

ња студената развио читав један систем политичког рада са омладином, да је удружење студената било колевка напредних кадрова од којих су се многи доцније и доказали у току НОБ-е.

Иако је Удружење живело под надзором политичких органа оно је било врло смело и често преузимало поједине радње које су се косиле са ондашњим законима. Тако је, на пример, организовано предавање Ратка Павловића у лесковачкој гимназији са темом „О дијалектичком и историјском империјализму". Ово предавање је било јавно. Нешто доцније у току 1936. године организовано је илегално предавање у оквиру управе Удружења, а предавач је био Душан Цекић. Ми тада нисмо знали улогу и функцију Душана Цекића, али из онога што нам је он тада говорио ми смо осетили да он иступа у име КП која је била у дубокој илегалности.

Жеља ми је била да ово изнесем на овом скупу да се више не би пренебрегавао рад Удружења студената од 1934. године до 1937. године, јер би то по мени била историјска неправда према раду оних људи који су из свих тих идеала и љубави према слободи и демократији дали све од себе да поставе солидне темеље овом удружењу које је доцнијим генерацијама служило као сигуран ослонац за много плоднији и свестранији рад како на пољу организовања омладине, тако и на пољу ширења улоге партије и марксистичке мисли.

СВЕТОЗАР КРСТИЋ

Ја бих се слично Драгишином излагању, у неколико речи, такође осврнуо на предратну ситуацију. Ово бих учинио због тога што је потребно да видимо које су се снаге одазвале позиву КПЈ на оружану борбу против окупатора и какве је све припреме Партија раније извршила за овај историјски задатак.

Када сам дошао на Кукавицу у Лесковачки (Кркавички) партизански одред октобра 1941. године затекао сам на Кити, партизански одред од око 50 бораца и штаб одреда под командом Вујадина Блечића, Владе Борђевића, комесара, и Борка Цекића, заменика комесара и члана штаба Косте Стаменковића, члана ЦК КПЈ. То ме је јако импресионирало, јер сам видео да одредом руководе најистакнути комунисти радничке класе Лесковца. Јавио сам се у штаб одреда. Примио ме комесар Влада Борђевић коме сам реферисао о свему што сам урадио по постављеним задацима Партије и о ситуацији у Лесковцу и Нишу. Тада ми је Влада рекао да је добро што сам извршио постављене задатке, да ме примају у одред и да ме примају у Партију. Све ово ме је необично обрадовало и изненадило, нарочито обавештење да ме поново примају у Партију, а ја знам да сам члан Партије од 1934. године, када ме је учланио Сергије Димитријевић. Нико ни тада није саопштио да сам искључиван или одстрањиван из Партије, утолико пре што сам до ступања у одред увек извршавао све партијске задатке. Рекао сам Влади да сматрам да сам члан Партије од раније, али то није битно и да сада желим да се борим у одреду. Влада се сложио са овим мојим мишљењем и рекао да убудуће има за све да се обраћам Кости Стаменковићу, као вези. То ме је посебно радовало јер сам знао да је Коста био врло искусан раднички и комунистички трибун и да ћу од њега много научити. Коста ме је упознао са ситуацијом у одреду, на терену и Лесковцу. Пре тога сам видео да се у одреду налазе многи наши предратни познаници — опозиционери из разних партија а посебно присталице Народне сељачке странке др. Драгољуба Јовановића. Коста ми је објаснио да су сви ти борци добровољно дошли у одред и изјавили да хоће оружано да се боре против окупатора и домаћих издајника. На моје питање шта је било са појединим вођима грађанских опозиционих партија, Коста ми је одговорио да су их писмено и усмено више пута позивали у борбу и на сарадњу, али да нико од њих није дошао у одред, а неки су изјављивали да хоће материјално да помажу борбу. Онда сам Кости предложио да сада поново напишемо писма и позиве и упутимо их у Лесковац и то: Милована Крњића, адвокату, члану Главног одбора Радикалске стране Аце Станојевића, Сави Луковићу, адвокату, члану главног одбора Демократске странке, Станиши Костићу, адвокату, члану главног одбора Земљорадничке странке, Јови Јовановићу, адвокату члану главног одбора Драгољубове Народне сељачке странке, Пери Дискићу, Јовану Борђевићу и другима.

Поред тога упутили смо позивна писма и активним официрима бивше Југословенске војске: Петру Цветковићу, Радоју Булатовићу и др.

Од позваних дошао је само Петар Цветковић, капетан и Ђенералштабни официр. Од позваних су неки одговорили да не могу доћи због здравствених или породичних разлога, а неки нису ни одговорили. Већина је обећавала моралну и материјалну помоћ нашој борби.

Коста ми је даље напоменуо да су све општинске архиве попаљене, а општинским чесницима забрањен сваки даљи рад у општинама јер су се оне ставиле у службу окупатора. Тренутни задатак је да у сарадњи са Партијом и одредом треба што пре у сваком ослобођеном селу организовати на јавним скуповима и изабрати месне народноослободилачке одборе од 5 до 7 чланова, као и да се у свим селима на ослобођеној територији организују сеоске десетине и чете у које ће ући сви способни грађани од 20 до 40 година. Месни НОО и месне десетине и чете имају организовати поредак и безбедност на нашој територији. Народ на зборовима треба позивати на народни устанак против окупатора и домаћих издајника — четника К. Пећанца и недићеваца. На моје питање да ли могу величати разне јунаке из првог и другог устанка и ранијих ратова, Коста ми рече: „ово је народноослободилачка борба, којом руководи КПЈ, па се мора користити и раније националноослободилачка борба наших предака против окупатора". Коста ми је затим дао директиву да у месне одборе и судове бирамо све поштене и истакнуте људе без обзира ранијој припадности који су се определили за нашу борбу а против окупатора.

Када сам пошао на терен у Поречје одржао сам низ конференција у селима на којима смо изабрали чланове месних одбора и судова, а све способно мушко становништво организовали у месне десетине и чете. Ускоро у Вучју, Чукљенику и Мирошевцу биле су организоване и прве команде места. Многи истакнути опозиционери из разних грађанских партија, а посебно присталице Јове Јо-

вановића, односно Драгољуба Јовановића, били су у одреду или се активно укључили у рад у позадини. Тако сам у одреду затекао Милчу Филиповића, Спасу Петровића, из Пресечине, Стојана Илића, из Чукљеника, Стојана Павловића, из Вучја, Алексу Јовића, из Мирошевца, Сотира Цојића, из Брзе, и друге. На питање шта је са опозиционером Јовом Јовановићем они су ми одговарали да су га звали и да су огорчени на њега што не долази у одред.

Дакле, у том периоду устанак је био општенародни, тако да смо остварили доле у маси прави народни фронт, тако да за непријатеља је остало мало места да ради противу НОП. Наш покрет ујединио је све револуционарно-опозиционе снаге које су заједно водиле борбу противу шестојануарске војно фашистичке диктатуре пре рата. Читава борба, како разни штрајкови, политичка борба Партије тако и изборне борбе за народне посланике и општинске председнике и одборе, дали су свој велики прилог НОБ.

Као што сам већ рекао на ослобођеној територији Поречја била је организована нова народна власт. Осигурана је безбедност грађана. Свако село било је обезбеђено сеоском стражом, која је пазила на сваки улаз и излаз из села. Ако би се појавио непријатељ, сеоска стража била је дужна да одмах обавести најближу партизанску јединицу и дâ отпор, уколико поседује оружје. Месни народни одбори, партијске организације, и сеоске десетине организовале су у селима разне радионице: за оправку оружја, шнајдернице, за плетење цемпера, чарапе и рукавице, пекаре за печење хлеба, а посебно су радиле на сакупљању оружја, муниције и санитетског материјала. Таквих је радионица било у Вучју, Горини, Мирошевцу, Брзи итд. Одред је био организовао посебну интендантску групу којом је руководио Коста Стаменковић. Ова група је организовала сакупљање ушура из воденица народних непријатеља и Лесковчана. Приходе од земље са имања Тонкића, Теокаревића, Боке Поповића, Бранка Јанчића и др., пошто су они сарађивали са окупатором или побегли у Лесковац. Ова група је одузимала плодове и за све давала признанице. Како смо били запленили 10.000 литара бензина, штофова и вуне, то су наши повереници вршили размену у селима. На пример, за три литра бензина један килограм масти, или килограм пшенице за литар бензина итд. У Вучју била је у двориштy Владе Антића организована партизанска кухиња, која је свакодневно давала храну пролазним партизанским јединицама и позадинским радницима. Хлеб се пекао у пекарама у Вучју,, централи и Мирошевцу. Тада су Коста и чланови штаба одреда одлучили да сакупљену храну складирају у скривницама у шуми или код поверљивих сељака, јер се предвиђало да ће рат дуже трајати.

Штаб одреда био је организовао два војна курса, за официре и руководиоце партизанских јединица, у хидроцентрали изнад Вучја и за сеоске десетине у самој фабрици у Вучју. После завршених курсева на којима се предавало о наоружању, изводила борбена обука, проучавала историја ратова, вежбало гађање итд. у једној великој празној хали организовано је гађање. Најбољи стрелци су били похваљени.

У Вучју су биле организоване недељне зидне новине и издаване прве билтен-вести о најновијим догађајима у земљи и свету. Редовно су се хватале радио вести и умножавале за села и војне јединице.

У Чукљенику почело је да ради прво партизанско позориште под руководством Боре Димитријевића Пиксле, познатог глумца. Даване су представе у Чукљенику, Стројковцу, Вучју итд. Повремено ове позоришне представе даване су за партизане у партизанским логорима на Кити, у Шутилици или хидроцентрали.

Друго, питање о коме хоћу да дискутујем у вези поднетих реферата јесте питање како су се штабови одреда сналазили у најтежим данима фебруара и марта 1942. године. Штаб Лесковачког (Кукавичког) партизанског одреда по директиви добивеној из града два пута је смањивао одред. Болесне, старе и оне који су то желели — одред упућује у позадину, да се склоне у својим селима и оближној шуми, тако да се некако презими а на пролеће штаб одреда ће их позвати да се врате у одред. Уколико могу сви су дужни да раде у позадини као позадински илегални радници. Неки су радо прихватили ово отпуштање из одреда, а многи нису хтели да иду кући и да предају оружје, јер су се плашили окупатора и домаћих издајника.

После добро организоване прве непријатељске офанзиве, у којој су учествовале јаке снаге Немаца, Бугара, недићевски, љотићевски и четнички одреди, наоружани и са смишљеним планом, непријатељ је почео да напада одред по одред. Прво су напали Бабички одред, који је после жестоке борбе био у повлачењу разбијен и десеткован. Кукавички партизански одред после борбе и одбране слободне територији повукао се на терен Јабланице и Пусте Реке. Непријатељ је онда извршио главну концентрацију својих снага за напад на још слободну територију Јабланице и Пусте Реке. Тамо су се водиле вишедневне жестоке борбе и под великим притиском здружени одреди: Лесковачки, Јабланички и Топлички нашли су се на Пасјачи. Имали су једно кратко време и заједнички оперативни штаб. Уместо да донесу одлуку да се формира бригада или каква друга војнички јака јединица и путем борбе и маневра избегну окружење и уништење које им је непријатељ припремао, ондашње руководство је донело одлуку, да се одреди врате на своје терене и да их бране. Уместо удруженим снагама изманеврисати јаке окупаторске снаге, врши се подела снага на три дела. Али на томе се ондашње руководство није зауставило, већ је донело одлуку да се Лесковачки (Кукавички) одред врати на свој терен по четама и то да једна иде преко четничке територије, Ретkоцера и Тулара, а друга да иде изнад Лебана. Знамо да су обе ове чете у вршењу продора биле нападнуте од јаких четничких и других снага и да су биле десетковане, тако да се на Кукавицу пробила десетина другова. Јабланички одред се такође није добро снашао. Штаб је донео одлуку да се изврши подела на десетине, водове и групе и привремено склоне у шуме Радана или у оближња села са уговореним састанком да се врате у одред чим прилике допусте. Захваљујући масовној подршци народа успели су многи партизани појединачно или групно да избегну уништавајући ударац окупатора и сачувају своје животе.

Али и поред оваквог страдања, почетком маја 1942. године преживела група на Кукавици у присуству члана ОК КПЈ Васе Смајевића обнавља и реорганизује одред. Крити-

кована је дотадашња наша борба и тактика и уочене наше тактичке грешке. Направљен је нови план борбе и пошло се у нову офанзиву. За нас преживеле то је било наше Рудо, истина закаснело и скупо плаћено. Ускоро је и Јабланички одред извршио сличну реорганизацију и пошло се после три месеца из дефанзиве опет у офанзиву.

РИСТА АНТУНОВИЋ

Мислим да на овом скупу има неких саопштења и реферата солидних, који су нам пружили могућност да низ питања и догађаја разјаснимо боље, а има и једностраних и веома скромних саопштења из којих се не види довољно она проблематика о којој смо желели да се овде договоримо.

Чини ми се да у првом реферату недостаје оцена ситуације пре рата и уочи самог рата у Југославији и на овом терену; није дат утицај наше Партије у масама овде код нас; није дата економска, политичка и национална обесправљеност маса уопште; није дат рад и утицај грађанских политичких партија непосредно пред рат и у рату и њохово издајство. Чини ми се да се могло много више рећи и написати о свим тим догађајима а нарочито о утицају који је имала наша Комунистичка партија непосредно пред рат. Могло је да се наведе број партијских ћелија, омладинских актива и активност Партије непосредно пред рат. Референт можда није имао све те податке, али би реферат био потпунији када би се из њега све то видело, много боље би се сагледала ширина и масовност покрета који је наша Партија овде на овом терену била развила. Само да поменем да смо ми пре рата имали веома велики утицај у готово свим друштвима и политичким организацијама овде у Лесковцу; у радничким синдикатима, у друштву „Абрашевић", у спортским организацијама „Дубочица", „Јосиф", у студентском удружењу, у локалним новинама, у школама и другим организацијама. Утицај Партије био је такође јако развијен и у низу села овога нашег краја. Ове ствари чини ми се да је требало истаћи, јер и оне објашњавају, поред осталог, масовност устанка и одреда у овом нашем крају 1941. године. То је прва напомена коју сам сматрао да треба рећи у почетку ове моје дискусије.

Друго, што желим да кажем, јесте да би требало онолико колико смо у могућности на овом скупу да утврдимо састав и број партијских и својевских руководстава у нашем округу, као и број и распоред партијских ћелија и актива СКОЈ-а на терену.

Ја ћу покушати да дам неке податке којих се сећам као учесник догађаја.

— Окружна партијска конференција одржана је у Лесковцу 1940. године, у јесен. Присуствовао је Александар Ранковић као делегат ПК-а Србије. На тој конференцији је изабран Окружни комитет КП за Лесковац, у саставу: Коста Стаменковић, секретар; Васо Смајевић, орг. секретар; Риста Антуновић, секретар ОК СКОЈ-а; Тома Костић, Миодраг Хаџијованчић, Ружа Сандић и Влада Борђевић. Округ лесковачки захватао је Лесковац и подручје Врања.

Пре те конференције, почетком 1940. године, формирано је окружно партијско повереништво за Лесковац у саставу: Коста Стаменковић, секретар; Васо Смајевић, орг. секретар, и Риста Антуновић, секретар ОК СКОЈ-а. Задатак Повереништва је био да припреми окружну партијску конференцију и окружну конференцију СКОЈ-а.

— Окружна конференција СКОЈ-а је одржана у лето 1940. године у шуми код Рударске цркве — присуствовала је Љубинка Милосављевић у име ПК-а СКОЈ-а. На тој конференцији је изабран ОК-а СКОЈ-а. За секретара је изабран Риста Антуновић, а не Станимир Вељковић како стоји у неким саопштењима. Станимир Вељковић је изабран за секретара ОК СКОЈ-а почетком 1941. године када је Антуновић отишао на војну вежбу на дуже време и тада је извршена допуна и Окружног комитета Партије, јер су Хаџи Јованчић и Ружа изашли из Комитета. Према томе нетачан је податак да је Окружна конференција СКОЈ-а одржана почетком 1940, године као што се у неким саопштењима помиње. Чињеница је да се тачних датума одржавања ових састанака не сећам, али временских периода се сећам.

Састава Месног комитета Лесковца не могу да се тачно сетим, али знам да је секретар био Тома Костић у јесен 1940. године, да је у Комитету био једно време Хаџија, Ружа, Зеле Вељковић који је водио СКОЈ и као такав је био у Окружном комитету СКОЈ-а. Крајем 1939. године било је формирано повереништво Месног комитета у Лесковцу, а почетком 1940. г. реорганизовано, у коме су били: Душко Цекић, Хаџи Јованчић, Влада Борђевић, Милија Радовановић, Ружа Сандић и не сећам се ко више.

— У Врању је такође био формиран Месни комитет у току 1940. године. Сима Погачаревић је био секретар; у Комитету је био Мače, других се не сећам. У Врању су постојале партијске организације и партијски активи, али не могу да се сетим где и колико их је било.

— Партијске организације су постојале овде у Лесковцу у свим текстилним фабрикама (у фабрици Горче Петровића и новој и старој код Мике Куће, у кудељари Владе Илића — говорим старе називе фабрика; у фабрици у Грделици) и даље партијске организације су постојале: код Графичара, опанчара (која је била територијална). Било је више партијских актива којих не могу да се сетим.

— У јабланичком срезу (који је обухватао Јабланицу и Пусту Реку) био је Срески комитет, са више партијскјх организација: у Тулару, Бувцу, Голом Риду и Новој Тополи, и партијски активи у Коњувцу, Ратковцу и Сијаринској Бањи — и не могу више да се сетим — Милија је био секретар Комитета, он боље зна.

— Поред тога у Власотинцу је била партијска ћелија, у Црној Трави актив комуниста, у Рудару партијски актив.

— Активи СКОЈ-а постојати су свуда где су биле партијске организације и још шире. Овде у Лесковцу нарочито је активан рад био међу радничком омладином у свим текстилним фабрикама, код „монтафона", код студената, у гимназији, на селу такође је била обухваћена омладина веома широко.

Треће, што хоћу да нагласим као недостатак ових реферата и саопштења јесте да се у њима износе подаци само уско за лесковачки крај. Међутим, као што сам већ рекао, пре рата је партијски била јединствена територија Лесковац — Врање — Власотинце — Црна Трава. Њоме је руководио ОК-а Партије и

СКОЈ-а за Лесковац. Овде се за предратни и ратни период не помињу ови крајеви ван Лесковца. За ратни период Црна Трава се помиње само када је била прослава октобарске револуције 1943. године и ништа више. А тамо је покрет био јако развијен. У току рата је топлички округ био у саставу лесковачког и мислим да је требало више и свестраније обрадити тај период. То треба да се допуни и обради. Са правом ће другови из ових региона приговарати због овог недостатка.

Даље, мислим да констатација у реферату да није постојао Окружни комитет у 1942. години не одговара стању ствари. Можда се може рећи да ОК није имао услова да ради у пуном саставу, јер су неки другови погинули, неки ухапшени, а неки су били у одреду. То су били тешки услови које је окупатор наметнуо. Одлуке ОК-а су доношене од оних чланова који су били у одреду (Ленка и Васо) и оне су биле пуноважне за све комунисте на територији Окружног комитета Лесковац. Тако се радило све до јесени 1942. године када се поново стабилизује допуњени ОК-а и реорганизује срески и општински комитет. Има једно питање које треба разјаснити. Обично се мисли да је онај члан ОК-а који је био у Лесковцу и држао везу са Повереништвом у Нишу и Покрајинским комитетом у исто време био и секретар ОК-а. То није увек било тако. Ленка је била у одреду и била је секретар ОК-а. Мислим да треба разјаснити ко су били секретари ОК-а Лесковац од почетка устанка па до почетка 1943. године, када је дошао Видоје Смилевски Бата. После тога до ослобођења лакше је утврдити.

У почетку припрема за устанак и до саветовања у Братмиловцу био је Коста Стаменковић, после њега Сима Погачаревић, после Симе Ленка Стаменковић, после Ленке до доласка Бате ту дужност привремено је обављала Гојка. Мислим да по могућству треба утврдити у том времену чланове окружних комитета, али нека то буде посао даљих истраживања (чланови су били крајем 1942. г.: Гојка, Пуђа, Бошко и Васо у повереништву Црна Трава).

Желим да учиним неколико напомена о положају друга Косте Стаменковића у почетку устанка и све до његове смрти. Ово чиним због тога што се у неким написима до сада објављеним говори да је био интендант у одреду и да је био запостављен, а сада у неким дискусијама се тако нешто слично интонира. Мислим да ту треба да будемо јасни. Коста је у почетку устанка склоњен из Лесковца да би га спасли од полиције као и низ других комуниста, бар ја тако претпостављам да је учинио то Бухa уз сагласност ПК-а. Коста је тешко могао да ради илегално јер је био маркантна личност.

Када су одреди формирани Коста је дошао први у одред, што је сасвим разумљиво, јер су тада створени услови за његову безбедност. То што није добио неку изразиту руководећу оперативну функцију у одреду и то не значи да је био запостављен. Напротив, ни једна одлука у штабу није донесена без његовог учешћа. Он као угледан и познат комуниста самим својим присуством значио је велики ауторитет за наш покрет, за народ и борце уопште. Он је био признати лидер покрета већ до тада. Он је био члан ЦК-а Југославије, као такав остао до краја, јуначки се борио и погинуо и не може се уопште говорити да је он био потцењиван. Можда се може говорити више о томе да у тим условима ми нисмо знали до краја искористити његов углед и способности у вођењу устанка. Не знам колико је томе допринео став Бухе као руководиоца повереништва ПК-а Нишу, а колико руководства у самом Лесковцу.

Даље, мислим да је наша дужност и обавеза да дамо наше објективно мишљење о руковођењу устанком на југу Србије од стране Покрајинског повереништва у Нишу, а посебно о раду његовог секретара Бухе. Ја ћу покушати да дам своје мишљење које вероватно неће бити потпуно, јер лично знам један кратак период његовог рада; нешто више знам и из разговора са друговима који знају и ранији период. Ми смо у почетку устанка и све до краја 1942. године везе са ПК-ом имали преко Бухе и Покрајинског повереништва. Он је у сагласности са ПК-а извршио распоред и премештај кадрова у почетку устанка. Мислим да се ту не може ставити приговор који се овде чује да је посреди било његово неповерење према кадровима са нашег терена, него је то била потреба да се кадрови који су били познати овде полицији склоне на други терен и да тамо наставе рад. Један други приговор се може учинити Покрајинском повереништву и Бухи што он није у самом развоју устанка одлазио на терен, да види право стање ствари, да види размах устанка и сву његову сложеност и проблеме, да се о томе реално и објективно обавештава ПК-а и да захтева једну свестранију помоћ и директно руковођење и обједињавање покрета на југу Србије. То је можда било његово неискуство или недостатак храбрости и одлучности да оде на терен, или несхватање да се са терена борбом може боље и ефикасније руководити. ПК који је у почетку устанка био сигурно веома доста ангажован развојем борбе у западној Србији није био довољно упознат са развојем покрета овде код нас од стране Повереништва из Ниша да је покрету на југу Србије потребна већа и конкретнија помоћ. Та ситуација се продужила и после када се наша главнина повукла из западне Србије па све до краја 1942. године и касније. Очигледно да се ПК-а био потпуно ослонио на рад и извештаје Повереништва који нису увек могли дати праву слику стања о развоју устанка на југу Србије, јер Бухa није излазио на терен да сам види величину и снагу покрета. Тако су руководства и кадрови на овом терену били у ситуацији да далеко од Врховног штаба, са врло оскудним везама и помоћи од стране ПК-а, сами руководе устанком и борбом. Треба рећи да су руководства и кадрови на овом терену у току целог времена борбе са успехом остваривали генералну линију наше Партије о вођењу ослободилачке борбе и конкретно је примењивали на наше услове. Успели су да у свим преломним и тешким периодима, иако је било тешкоћа и кризних ситуација, нађу онаква решења каква су у датој ситуацији била најцелисходнија.

Овде се доста говори у рефератима и саопштењима о ситуацији и раду руководства у 1942. г. Дискусије већине учесника дају такође доста места том периоду. Ту има и највише разлике код појединих дискутаната. Година 1942. била је кризна година за развој народноослободилачке борбе у Југославији у целини. Окупатор и квислинзи покушали су са веома јаким снагама да ликвидирају наш покрет у целини. Посебне тешкоће смо ми имали на југу Србије. После одступања на-

ших главних снага са Врховним штабом из западне Србије, окупатор и квислинзи покушали су са огромним снагама да разбију устанак на југу Србије, који је у то време крајем 1941. и почетком 1942. године био у пуном јеку и имао веома велику слободну територију. Наше снаге под притиском далеко надмоћнијег непријатеља нису могле да задрже слободну територију. Биле су принуђене на повлачење. Када се у одређеној ситуацији кризе поставило питање шта да се ради — да ли напустити територију и отићи са терена, или остати на територији — руководство је донело одлуку да се остане на терену и то на такав начин што ће се одреди поделити на мање групе, свака група добити свој рејон, с тим што је речено да у одређеном времену има све групе да сакупе на одређеном месту а да одреди наставе да дејствују као целине. Разумљиво је што је приликом доношења те одлуке било различитих мишљења и колебања, али је одлука донета и групе су отишле на терен на извршавање постављених задатака. У том времену, када су окупатор и квислинзи били покрили целу територију било је за поједине групе јако много тешкоћа да се одрже на терену. За Јабланички одред се зна да је једна група страдала, да су се неке групе разделиле и неки се легализовали — било је и предаје, један број бораца је настрадао, али је чињеница да је највећи број бораца сачуван. Међутим, треба рећи да су партизани на целој територији и све време били присутни. Да су вођене акције, да их је народ подржавао, да су остали са народом и да су тим својим присуством уливали поверење и веру у снагу нашег покрета и у доследност борбе против окупатора заједно са народом.

Штаб одреда убрзо је почео на Радану да окупља групе у одред и да организује и изводи акције. Нешто касније се реорганизовао у Јабланичко-пасјачки одред и донео одлуку да приступи ликвидацији непријатељских гарнизона и посада на окупираној територији. Лесковачки одред је исто учинио на својој територији. Приликом извођења акција одреди су почели да се брзо омасовљавају и већ су постали тако војнички јаки да су изводили значајне војне акције и протеривали непријатељске посаде (окупаторске и четничке) из појединих места. У то време позната је поред осталих борба на Ображди о којој је испевана и песма. То није била само песма погибије Топлице храброг партизана, него песма снази и борбама одреда на лесковачком подручју који су постали озбиљна војничка снага способна да се обрачуна са далеко надмоћнијим непријатељем. Слободна територија у то време се брзо шири, одреди се омасовљавају, а на терену јача и бројчано и организационо партијска организација и организација СКОЈ-а. Мислим, када дајемо оцену о кризној ситуацији 1942. године и о ставу који је имало руководство покрета у то време, да је треба оцењивати према резултатима који су у целини постигнути. Ти резултати су очигледно баш у 1942. години били позитивни. Зато се може рећи да је 1942. година, иако је била кризна, у исто време била и наша победа јер смо остали ту на терену и поново развили пламен устанка.

Неколико речи хтео сам да кажем о ситуацији и развоју покрета код нас на југу Србије почетком 1943. године када је дошао друг Гемпо као делегат Врховног штаба. Мислим да ми треба да дамо само једну објективну оцену о том догађају и помоћи која нам је пружена. Ми смо у то време имали већ јаке одреде овде у Пустој Реци, Јабланици, у Топлици и на Кукавици који су водили значајне војне операције и ширили слободну територију. На терену смо имали партијске организације, организације СКОЈ-а и органе власти који су почели веома активно да раде и организују позадину. На десној страни Мораве у Црној Трави и врањском подручју процес развоја и јачања народноослободилачког покрета почео је да се убрзано развија, ПК-а за Србију већ је био уочио тај процес на југу Србије и већ је био послао друга Видоја Смилевског за секретара ОК-а, искусног партијског радника као помоћ нашем крају. Када је друг Темпо дошао, веома брзо је сагледао снагу покрета и значај овог подручја за развој борбе у Србији у целини. Са својим богатим искуством и са смелошћу која му је била својствена, он је заједно са руководством на терену на саветовању на Кукавици, у фебруару 1943. године, предложио да се од одреда на левој обали Јужне Мораве (лесковачког, јабланичко-пасјачког и јастребачког) формира један одред са три батаљона (Први јужноморавски одред). У исто време предложио је да се формира један Окружни комитет Партије за ту територију. Тиме је било обједињено руковођење покретом и војнички и политички. То је било прихваћено и тиме су биле остварене тежње руководства на југу Србије које су стално биле присутне још од раније, али нису биле доследно остварене у 1941. и 1942. години. Оваква организација покрета дала је још већи размах борби на овом подручју и већ се то показало у наредним акцијама које је одред имао у борбама са квислинзима (на Кукавици, на Гајтану са Бугарима, са четницима). Слободна територија почела је још брже да се шири — организација Партије, СКОЈ-а, народних одбора, почела је да још више јача. Покрет је стално од тада био у свом снажном успону. Тада су убрзо били сазрели услови за стварање већих војних јединица (бригада и дивизија). На десној обали Мораве (у Црној Трави, врањском подручју и све до Пирота) формиран је Други јужноморавски одред. Тако су два велика одреда и два окружна комитета усредсредили своја дејства на непријатеља са обе стране Јужне Мораве. То је био веома значајан моменат за даљи развој устанка на целом југу Србије.

Мислим да у рефератима и саопштењима треба рећи много више и конкретније о сарадњи са македонским НО покретом и покретом на Косову. Нису ту биле само курирске везе, како је речено у неким рефератима. Ми смо имали веома јаку и партијску и војну сарадњу, заједничке акције и команде, свестрану узајамну помоћ. Ми смо овај задатак схватили као нашу обавезу, која је била у интересу развоја народноослободилачког покрета код нас и у целој земљи. У том смислу смо стално остваривали сарадњу и везе, иако је то у неким периодима било веома тешко и ризично. Резултат таквог односа био је одлазак наших јединица на њихову територију, долазак њихових јединица на наше територије и извођење заједничких операција. Тиме смо омогућили међусобно упознавање и помоћ и на делу остваривали идеју братства и јединства наших народа и у заједничкој борби остваривали међусобно поверење. Ја овде не могу сада конкретно улазити у те заједничке акције, које су бројне, али мислим да даља истраживања треба овоме да

посвете много више пажње. То је значајно због тога да се види како је руководство на овом терену у пракси остваривало генералну линију наше Партије о сарадњи и заједничкој борби, о ковању братства и јединства у периоду ослободилачке борбе наших народа.

Такође сматрам да је у рефератима требало више рећи о сарадњи и помоћи наше Партије на овом терену са Бугарском комунистичком партијом и њиховим антифашистичким покретом. Наша сарадња са Бугарима била је веома деликатна. У време када су бугарске фашистичке трупе на нашој територији вршиле нечувене злочине, ми смо са бугарским антифашистима и комунистима организовали сарадњу и пружали им помоћ. Та наша помоћ и сарадња одвијала се на више начина:

— примали смо бугарске војнике — антифашисте и комунисте који су из бугарских окупационих јединица бежали код нас и који су желели да се боре против окупатора. Они су остајали у нашим одредима, као наши саборци.

— Такође смо успостављали везу са онима бугарским антифашистима који су били код нас у окупационим гарнизонима и који су хтели да пређу на нашу страну. Резултат такве наше акције био је прелазак целог гарнизона из Лебана, на нашу страну и формирање познате бригаде „Георги Димитров", која је остала са нашим јединицама и касније послата у састав бугарских ослободилачких јединица.

— Посебно смо посветили пажњу директној сарадњи и помоћи са комунистима и антифашистима у самој Бугарској. На терену Црне Траве успостављена је веза са трнским партизанима. Пружана им је конкретна и стална помоћ у оружју, у искуствима и у заједничким акцијама. Они су имали стални ослонац на нашој територији.

Ово треба рећи да би се конкретно видело како смо ми овде на југу Србије, на делу остваривали интернационалистичку линију наше Партије у заједничкој борби комуниста у свету. То је био наш велики допринос борби бугарског народа против фашизма. То је стварало поверење међу нашим народима, ми смо сматрали да ће то користити за даљу добросуседску сарадњу и развитак добрих односа међу нашим државама и народима.

И на крају, неке конкретне примедбе.

Оперативни штаб Јужноморавске зоне није формиран 1943. године како пише у једном реферату, него марта 1944. године. Овај штаб је створен у ситуацији када смо имали већ више бригада и одреда. који су деловали самостално и када се осећала потреба координације свих ових јединица. Тада смо већ имали услова да формирамо дивизије, али смо се одлучили на овакву форму. Треба рећи да смо у тој ситуацији добили неколико значајних битака са окупатором и четницима. Да поменем само две: разбили смо четнике Кесеровића на Пасјачи и потукли Немце у Ломници код Крушевца. Такве битке смо добили управо што смо извршили јаку концентрацију наших снага. У то време долази на нашу територију друг Петар Стамболић, командант Главног штаба Србије, и то нам је олакшало даљу координацију снага на нашем терену и успешније руковођење целим устанком на југу Србије. После овог убрзо формирамо дивизије на нашој територији, тако да већ до јуна 1944. године имамо пет дивизија.

Даље, мислим да треба у рефератима, нарочито оним где се говори о зачају устанка на овом терену за развој борбе у Србији, рећи да је овде на ову територију дошао из Босне, преко Барија, цео ПК-а за Србију, цео Главни штаб Србије и да се одавде руководило целом борбом у Србији и да су се овде вршиле припреме за стварање органа народне власти, народног фронта и свих других органа нове Републике Србије у овом периоду.

Толико за сада о ово неколико питања.

СВЕТИСЛАВ ПОПОВИЋ ТИЛЕ

Мени је свакако најтеже да сведем своју дискусију на десет минута, јер сам ја овде једини са подручја Топлице, које се овде обрађује равноправно са осталим делом лесковачког ратног округа. Управо због тога, и уз дозволу да нешто продужим дискусију, ја не бих могао да испуним сву празнину која је очигледна када се ради о ооради делатности Партије и СКОЈ-а на топличком подручју, које је дуго време било у саставу и под руководством Окружног комитета КП Лесковца. Ради тога предлажем као наш закључак да се референтима сугерира да на одговарајући начин попуне ову празнину, консултујући званичне материјале који постоје. Мислим пре свега на стенографске белешке сачињене 1946—1947. године на састанцима учесника из рата са подручја Топлице у Куршумлијској Бањи и Београду. Колико ја видим, аутори су за ово подручје углавном користили неколико хроника топличких општина и Прокупља које нису ни потпуне ни сасвим тачне а обрађују само део територије Топлице. Мислим да су аутори морали, кад су се прихватили овако важног посла, да успоставе чвршћу везу са Музејом и одговарајућим организацијама у Топлици и користе њихове материјале. Ми бисмо направили крупну грешку и носили бисмо одговорност пред будућим поколењима ако бисмо допустили да се цело једно подручје које је било такорећи непрекидно у саставу лесковачког Окружног комитета, чак и онда када је постојало Поверенство ОК за Топлицу, буде овако непотпуно обрађено, далеко испод онога како су обрађени други рејони на овом подручју. Зато ми дозволите да данас само укажем на неке очигледне нетачности које се појављују скоро у свим рефератима.

Прво, око тога кад и у коме периоду је Топлица била у саставу ратног округа Лесковца има пуно неуједначености. Код неких аутора се помиње датум — од 1943. године код других — од 1942. године. На основу материјала са којима ми располажемо ствари овако стоје: од почетка окупације земље и оружаног устанка против окупатора па све до јуна 1942. године, Топлица је заједно са пиротским крајем била обједињена под руководством Покрајинског комитета КП за Србију у Нишу. Од јула 1942. године партијским животом у Топлици руководи Окружни комитет Лесковац, или како смо га ми назвали Окружни комитет лесковачко-топличког округа све до новембра или децембра 1943. године, кад је створено поверенство Окружног комитета за Топлицу које руководи једним делом топличког подручја али и даље у саставу Окружног комитета партије Лесковца. Управо, партијско Поверенство за Топлицу формирао је Окружни комитет Лесковац а секретар овог пове-

ренства био је члан ОК КП Лесковца. Оно је у ствари непосредно руководило само једним делом топличког краја тј. држало је леву страну низводно Топлицом ка Јастрепцу и у доњем делу Топлице ка Јужној Морави, а територија са десне стране низводно Топлицом ка Пасјачи и Видовачи обухватајући читаву Косаницу и град Прокупље била и даље директно повезана са Окружним комитетом Лесковца. Међутим, догодило се управо то да тај срез, пасјачки ратни срез са Прокупљем, који је непосредно био под руководством ОК Лесковца, цела десна страна Топлице, најслабије је обрађена. Томе је вероватно разлог што за то подручје не постоје ни обрађене хронике каквих има за леву страну Топлице тако да се губи једна врло интензивна активност у току рата управо на овом подручју о чему је овде говорио и друг Баја и други другови, што би, ако се потпуније не обради, умањило приказ величине и ширине покрета на подручју овог ратног округа. Наша је обавеза да се то стање исправи ради истине јер ако је ово научни скуп онда морамо да се изборимо да се научно и објективно прикаже активност целог подручја примењујући исте критерије јер је ово подручје директно било повезано са Окружним комитетом Лесковца све до пролећа 1944. године, управо у најтежем периоду НОР-а. Посебан Окружни комитет за округ топлички у чији састав улази цела Топлица формиран је у пролеће 1944. године и отада НОП у Топлици се одвија под директним руководством ОК Топлице.

Што се тиче осталих примедби с обзиром на општу оцену да је у целини ово подручје неадекватно обрађено ја не бих хтео да идем по рефератима шта где недостаје нити у овом моменту ја то могу да урадим, него ћу се задржати само на неким догађајима које лично знам и у којима сам учествовао а који су погрешно или непотпуно приказани у неким рефератима, посебно у рефератима друга Ракића и друга Борковића, као и у реферату Борка Шекића и Аранђеловића.

Нешто око формирања првог Среског комитета на десној страни Топлице. Први састав Среског комитета на левој страни Топлице објављен је у целини, а за десну страну се каже да је 1943. године формиран Пасјачки срески комитет и да је на његовом челу био Тадија Поповић. Не наводе се чланови тог Комитета и даље се о том Комитету не каже ништа више до доласка за секретара Среског комитета Жике Петровића децембра 1943. или почетка 1944. године. Међутим, постоје поуздани документи да је Први срески комитет КП за десну страну Топлице, тзв. пасјачки срез, образован априла 1943. на дводневном оснивачком састанку истакнутих комуниста овог краја у селу Бучинцу у присуству члана Окружног комитета Радоша Јовановића Сеље у који су изабрани Тадија Поповић за секретара а за чланове Радомир Мрдаковић, Михаило Мушовић, Војин Бајовић Вук, Љубиша Вукановић Мргуд и Светислав Поповић, као секретар Среског комитета СКОЈ-а. У оваквом саставу Комитет је радио врло кратко, јер су већ јуна Тадија Поповић и Михаило Мушовић отишли у НОВ, један за заменика комесара батаљона, а други за комесара чете. За новог секретара Среског комитета долази друг Милија Радовановић а у Срески комитет улази Вукоје Недељковић. Већ августа 1943. из Комитета одлази Светислав Поповић за члана ОК СКОЈ-а а секретар Среског комитета СКОЈ-а постаје Милорад Вуловић Деспот. Милија Радовановић остаје као секретар Среског комитета КП до септембра 1943, када одлази на дужност секретара Окружног комитета КП Крушевца. После његовог одласка настаје прекид у раду овог Среског комитета. За три месеца мењају се три секретара (Радомир Мрдаковић, Љубиша Вукановић, Ратко Вукашиновић), да би на крају дошао Жика Петровић. Слично је и са Среским комитетом СКОЈ-а. У наведеним рефератима спомиње се само као секретар Среског комитета СКОЈ-а Милутин Булајић који долази на ту дужност тек почетком 1944. године. Међутим, у међувремену од априла 1943. до почетка 1944. године промењено се више секретара Среског комитета СКОЈ-а, почев од мене, Милорада Вуковића, Мирка Перовића до Милутина Булајића, који је био секретар СК СКОЈ-а у време када је Жика Петровић био секретар СК КП. Према томе, ако пратимо на одговарајући начин чланове руководства у другим ратним срезовима обавезни смо да то учинимо и за овај срез.

Друга моја примедба односи се на обраду Окружног саветовања СКОЈ-а за округ лесковачки одржан на Пасјачи 1943. године. Није тачно да је окружно саветовање одржано половином септембра 1943. године, већ 2. августа 1943. године и не на планини Пасјачи, већ у селу Пасјачи у кући Боже Тодоровића. Тачно је да је на том саветовању попуњен Окружни комитет СКОЈ-а са два нова члана али се у реферату наводи име само једног. Тачније би било рећи да је на том саветовању изабран нови Окружни комитет СКОЈ-а, јер су и стари чланови ОК СКОЈ-а поново потврђени. Као нови чланови ОК ушли су Светислав Поповић, као секретар Среског комитета СКОЈ-а Пасјаче, и Аранђел Младеновић Корчагин, као секретар Среског комитета СКОЈ-а среза добричког. Радован Пантовић је био секретар ОК СКОЈ-а и поново изабран. У ОК СКОЈ-у је била другарица Нада Карајчић, стари члан ОК СКОЈ-а. Даље се у реферату наводи да је Радован Пантовић био секретар ОК до априла 1944. године, када је за секретара ОК дошао Батила Гудурић. То нису тачни подаци. Ја сам био краће време члан ОК СКОЈ-а али сам убрзо (почетком октобра) ушао у ОК КП Лесковац и радио као његов члан до децембра 1943. године. Негде у то време Радован Пантовић одлази за члана ПК СКОЈ-а за Србију а ја преузимам функцију секретара ОК СКОЈ-а и ту функцију обављам све до краја марта 1944. године када одлазим у ОК СКОЈ-а Крушевац а Батила Гудурић постаје секретар ОК СКОЈ-а. У то време док сам ја био секретар ОК СКОЈ-а били су чланови ОК СКОЈ-а другови Миле Пљака, Цале, Воја Грујић, Нада Стојановић и једно време Нада Карајчић. Било је доста промена, јер су многи другови отишли убрзо у војне јединице (Миле Пљака, Воја Грујић).

Неколико речи о саветовању у Бубрици 1944. године које се спомиње у два реферата. То омладинско саветовање је организовао Покрајински комитет и ОК СКОЈ-а. Реферат је поднео секретар ОК СКОЈ-а Светислав Поповић, а присуствовали су Душан Пуђа и Радован Пантовић, као чланови ПК СКОЈ-а.

У реферату Борковића стоји да је цело време рата Окружни комитет КП Лесковац одржавао везе са Покрајинским комитетом КП за Србију преко Лесковца и Пусте Реке. То није сасвим тачно. Једно време од октобра 1943. године до почетка 1944. године веза са

Покрајинским комитетом партије у Београду одржавана је преко пасјачког среза и Прокупља. Ја сам од секретара ОК КП друга Видоја Смилевског био задужен да пронађем погодног човека који би био наш курир за одлазак у Београд, морао сам такође да извештаје и писма које је ПК-у слао секретар ОК Видоје Смилевски да претварам у шифроване и да дешифрујем пошту коју сам добијао од Покрајинског комитета. То је детаљније обрађено у хроници о Прокупљу аутора Несторовића. Мислим да треба начинити исправке у рефератима и у делу где се говори о местима одржавања седница Окружног комитета. Бар за јесен 1943. док сам ја био у Окружном комитету Партије врло често су се састанци одржавали на Јовиној ливади и Пасјачи а не само у Пустој Реци како се наводи, јер је и то била слободна територија широка исто као Пуста Река и други крајеви.

У реферату друга Ракића стоји да је први председник Окружног одбора УСАОС-а био Батила Гудурић. То није тачно. Први председник Окружног одбора УСАОС-а био је Миодраг Поповић, сада генерал у Нишу. У то време ја сам још био на том подручју и учествовао у договору у ПК СКОЈ-а да не би требало секретар ОК СКОЈ-а да буде и председник Окружног одбора УСАОС-а, да Окружни одбор УСАОС-а треба да буде шири по саставу него што је ОК СКОЈ и одлучили се за предлог да то буде Миодраг Поповић. Он на тој дужности остаје до формирања XIII бригаде када одлази за комесара Омладинског батаљона XIII бригаде. После тога Батила постаје и председник Окружног одбора УСАОС-а а остаје и секретар ОК СКОЈ-а.

У реферату друга Борка Цекића и Добривоја Аранђеловића а то се односи и на реферат друга Ракића постављено је питање шта је тачно: да ли оно што пише Мирчетић у хроници **Буна у Добричу** да је био организован први партијски курс у Топлици у Југ-Богдановцу на левој обали Топлице или оно што пише Миливоје Перовић да је 1943. године организован партијски курс на десној обали Топлице на Јовиној ливади? Тачно је и једно и друго. Држана су два партијска курса негде приближно у исто време. Један на Јовиној ливади, којим је руководио Видоје Смилевски, секретар ОК, трајао је неколико дана а одржан је у кући Раке Ковачевића и Ивановића. На њему су били сви чланови Среског комитета и активисти са тог дела Топлице. Сличан такав курс организован је за другу страну Топлице онако како је описано у реферату, према томе треба и унети један и други партијски курс за један и за други срез. Што се тиче рада технике мислим да је недопустива тако сиромашна обрада рада технике за подручје Топлице (само на пола странице), док се са других подручја узимају изјаве свих преживелих који су радили на техници. Овде се само констатује и то нетачно да је прва среска техника била формирана почетком 1944. године у време када је секретар Среског комитета био Жика Петровић. Та техника која се у поменутим рефератима спомиње, већ у то време била је техника ОК СКОЈ-а, а много раније још у 1943. години постојала је среска техника Среског комитета Пасјаче, којом је руководио Никола Цуверовић Академац, формирана у селу Растовници а касније пресељена у Бели Камен и Јовину ливаду. Пре тога је постојала техника Месног комитета Прокупља формирана у Прокупљу а касније пребачена у село Растовницу која је задовољавала и потребе одреда и активиста на терену. Постојала је техника и с друге стране Топлице.

Ја сам изнео само неке примедбе. Надам се да ће моја дискусија подстаћи референте да наставе прикупљање података и да допуне своје радове и обезбеде целовитије приказивање развоја партије и СКОЈ-а на јединственом подручју ратног округа Лесковца.

ДОБРИВОЈЕ ДИКИЋ

Претходни дискутанти су већ дотакли тему о којој желим да говорим. Реч је о том да у саопштењима за овај скуп нису подједнако систематски обрађена сва подручја. Циљ мога излагања је да укажем ауторима саопштења да се систематичније проанализира ситуација на десној обали Јужне Мораве која је, судећи по ономе колика је пажња поклоњена левој обали Јужне Мораве, неадекватно обрађена. Није, дакле, довољно обрађено подручје Другог јужноморавског одреда. Задржао бих се мало на расветљавању прилика непосредно пре дизања устанка, јер то објашњава оно нагло бујање устанка на десној обали Јужне Мораве после 1942. године када је у другим крајевима била стагнација. Попут неких дискутаната и ја бих од тога периода почео, али то није тема овог научног скупа. Ипак треба указати да изостаје анализа шта је то условило да се почетком јануара 1943. године тако снажно разбукти устанак на десној обали Јужне Мораве и створи једна слободна територија од Бабичког па до манастира Прохора Пчињског.

Чињеница је да у почетку устанка руководство Окружног комитета Лесковац није имало баш чврсте везе са црнотравском партијском организацијом. Са друге стране ни власотиначка партијска организација није довољно разјашњена у материјалима. И та околност што ово подручје 1941. године није имало ниједног члана Окружног комитета, можда је повело ауторе ових саопштења да више користи материјале са леве стране Јужне Мораве.

Желим да подсетим да смо 1955. године, поводом једне прославе у Црној Трави, на брзину направили и издали књигу „Трагом Другог јужноморавског одреда". То је хроника писана на основу стенографских бележака прављених у Београду, Власотинцу, Лужници, Масурици, Врању, Владичином Хану, Копије тих стенограма чувам и данас као и документацију из Војно-историјског института (фотокопије докумената), које могу да ставим на располагање Музеју Лесковац. На основу тих материјала написао сам касније ширу хронику под насловом „На десној обали Јужне Мораве" која је, 1961. године, награђена на конкурсу Савеза бораца Лесковца (онда среза), али није објављена, па и њу нудим Музеју.

Желео бих и овом приликом да о развоју народноослободилачког покрета на десној обали Јужне Мораве укажем на неке ствари које би могле да буду подстрек ауторима саопштења за још студиозније истраживање. И почетком 1942. године, и оних такозваних кризних дана, и онда када је била стагнација на читавом југу Србије (узгред да кажем да се са термином прекид борбе, који неки аутори употребљавају, не слажем), на десној обали Јужне Мораве никада није било потпуног прекида борбе. Из већ поменутих материјала

— хроника види се, како се фебруарских дана 1942. године, у јеку непријатељске офанзиве, формирала у Бабичком одреду Четврта чета. После разбијања Бабичког одреда, од те чете и, касније, других бораца у црнотравском крају наставља се и развија устанак. Хоћу даље да подсетим да се у саопштењу о теоретско-пропагандном раду, када се говори о развоју технике, помиње да је у Валмишту постојала техника 1942. године. Ја бих на основи тих писаних материјала и личног сећања могао да кажем да је тада радила техника и у непосредној близини Власотинца, и да је у тим данима, када је непријатељ био у најжешћој офанзиви издат летак у коме се народ обавештава да борба није престала и да партизани нису уништени. Даље бих желео да укажем на податак из стенографских бележака да је 2. августа 1942. године на заједничком збору бораца и народа црнотравског краја, који је одржан у Валмишту, на окупу било око 80 бораца, што осветљава стање на подручју Црне Траве у то време. У материјалима за ово саветовање се говори и о везама Косова и лесковачког ОК. А у материјалима којима ја располажем има података о покрету првих партизанских јединица са црнотравско-врањског терена даље на југ и вези са оndашњим командантом Главног штаба Косова, као и о заједничкој акцији.

Ово подручје је у саопштењима нарочито недовољно обрађено за 1942. годину а и даље. Помиње се партијско повереништво, али не и стварање два окружна комитета — за Пирот и за Врање. Док се за леву обалу Јужне Мораве говори и о среским комитетима, нигде се за ово подручје не помињу друге организације. А ваљало би упоредо осветлити стање партијских организација и за овај део округа. Сагледати стање окружних и среских партијских руководстава, затим СКОЈ-а и других организација на подручју Црне Траве и Лужнице, према Пироту, и Црне Траве и Масурице, према Врању. СКОЈ је на овоме терену сасвим оскудно обрађен у поређењу са другим делом округа. Јер, рецимо, није поменуто ни велико окружно саветовање СКОЈ-а за округ Пирот у Црној Трави, приликом прославе октобарске револуције, када је био и секретар Покрајинског комитета Србије Благоје Нешковић. Не помињу се ни бројне акције које су примали и извршавали омладинци овога краја. А у овоме делу округа је већ почетком 1943. године била, можемо рећи, потпуна слободна територија, била снажна организација, која је чак између Црне Траве и Брода успоставила телефонске везе. Ништа није речено о полету младих, о њиховој помоћи покрету, о томе каква су била скојевска руководства. Не помиње се, поред осталих, ни Александар Синадиновић Лека, који је као члан Покрајинског комитета СКОЈ-а погинуо близу Житковца, заједно са секретаром Окружног комитета СКОЈ-а Крушевца. Истраживачима није дошао до руку ни податак да је тај човек постао члан партије 1939. године и да је, поред рада у Београду, имао континуирано везе са Црном Травом и његовим родним Млачиштем, што свакако није без утицаја на развитак покрета у том крају, у коме је он, крајем 1943, године, тако снажно организовао младе. Ово неколико илустративних детаља само указују да десна обала Јужне Мораве није довољно проучена и добро обрађена у саопштењима.

БРАНИСЛАВА МЕДЕНИЦА

1. У пролеће 1940. одржана је окружна конференција СКОЈ-а у селу Рудару. Представник ПК СКОЈ-а на тој конференцији је била Љубинка Милосављевић. Делегати за ову конференцију нису били бирани као што се то сада чини већ су били позвани. На састанку је прочитан реферат који је говорио о улози и задацима СКОЈ-а. Не сећам се да је било икаквог избора па мислим да не стоји да је Зеле Вељковић тада изабран за секретара ОК СКОЈ-а.

Кад је реч о организационим питањима владала је максимална конспиративност. Мислим искључиво због те конспиративности никоме није било познато да је Коста Стаменковић био члан ЦК КПЈ. С времена на време у мојој кући су становали В. Смајевић и Зеле Вељковић. Сав партијски материјал: леци, „Комунист", „Пролетер" и др. ми је био доступан и могла сам га користити у свако доба, док организациони материјал је чувала моја мајка (која је била неписмена) тако што га је носила стално са собом у појасу. Из Васиног и Зелетовог разговора, као и разговора и контаката са Ленком Стаменковић, која је једно време становала код мене, могу са сигурношћу рећи да је у то време Зеле био члан ОК. Многим разговорима сам и лично била присутна јер смо имали само једну собу на располагању. У лето 1940. Зеле је на моје име, преко моје куће, добио позив за саветовање СКОЈ-а у Београду.

[illegible] сам убеђена да многим друговима нису биле јасне сопствене партијске функције баш због конспиративности о којој сам раније говорила. Да бих ово поткрепила изнећу следеће: септембра и октобра 1941. године постојала су три рејонска руководства СКОЈ-а. Рејон којим сам ја руководила обухватао је леву страну Ветернице, од главне улице према болници и даље, индустријски део поред Ветернице, Врањкићеву фабрику, Стару штофару (Петровићева фабрика), Илићеву фабрику кудеље, граница је била Улица Пере Велимировића. Заједно са Борком Кошићем у исто време била сам задужена за рад са омладином из гимназије, преко средњошколског актива (у том периоду је погинуо Жика Жути), а такође и за рад са омладином из текстилне школе преко Добриле Кривокуће и Радице Михајловић. Сећам се да сам у то време због хапшења и одласка у партизане многих другова чланова КП и активиста била задужена и за Фонд у Врањкићевој фабрици преко Боке Маске и у Куциној фабрици преко Даре Јовановић. Као секретар рејонског руководства СКОЈ-а била сам везана с једне стране за Драгог Стаменковића кога сам обавештавала о свим акцијама и од кога сам добијала задатке, а с друге са својом партијском ћелијом, чији секретар је најпре био Бранко Јовановић а затим Живко Букумировић. Чланови ове ћелије су још били: Добрила Стамболић, Борко Кошић, Никола Младеновић (који је уједно био члан рејонског комитета СКОЈ-а, а Борко Кошић је био везан за други рејон), Јоле Станковић и ја. По функцијама свих ових другова и месту њиховог становања, по обиму задатака, могло би се рећи да је тада то и био Месни комитет јер је и друг Живко Букумировић као и ми одржавао везу и са Ленком, Драгим Стаменковићем, Бухом и Симом Погачаревићем, а није припадао ниједном другом партијском телу. Омладинац Влада опанчар, који се у то

време поминье као члан ОК СКОЈ-а био је само члан рејонског руководства чији сам ја била секретар. Пре мог одласка у одред у Рејонско руководство СКОЈ-а дошла је као члан Нада Караичић, која ме је касније заменила. Она сматра такође да је у то време била члан Месног комитета СКОЈ-а.

Ако говоримо о масовности Партије сматрам да је и пре априла 1941. године, нарочито од априла, Партија могла да буде масовнија кад се узме у обзир зрелост чланова СКОЈ-а и активиста Фонда. Сећам се (причао ми је В. Смајевић) кад је примљена Лепша Стаменковић у КПЈ дискутовало се и о моме пријему. Иако сам била радничко дете, веома сиромашног стања, нисам примљена само зато што сам ученица гимназије. У то време сам извршавала задатке какве су добијали само проверени комунисти. На пр.: поред жандарма који спроводи Ристу Антуновића да саопштим Ристи да се одмах врати натраг, или пријем материјала од Љубинке Милосављевић у име ПК 1939. и 1940. године, као и материјал који је од ПК доносио Јоца Милосављевић. Априла 1941. у мојој кући се нашао чак пун џак умножених глава Историје СКП (б), пријем на вези Василија Бухе и његов смештај, а да и не говоримо о скривању многих илегалаца чланова ОК, растурању летака итд. У предратном периоду у Лесковцу чланови СКОЈ-а су се третирали као чланови Партије. Била сам дуго кандидат за члана, а примљена сам у Партију тек кад је требало да путујем за Београд као курир Окружног комитета. Мислим да су у то време вршене честе и брзе промене због одласка другова у одред и хапшења, а компромитовани другови су одлазили у разне рејоне округа ради покривања терена и успостављања скојевског и партијског рада у тим рејонима. У то време је било много задатака, а Партија је настојала да што више људи ангажује и обухвати радом те је тако пропуштано и њихово учлањење у КП. Али без обзира на све, ја ипак мислим да је Партија морала шире да се постави према провереним скојевцима и оданим омладинцима.

2. У вези с излагањем друга Миљанића који каже да је друг Обрад Лучић био први командант Бабичког одреда ја знам следеће. Пре мог одласка у Кукавички одред једна група бораца Лесковчана радника и интелектуалаца отишла је са Ванчом Цекићем на челу на бабички терен ради формирања одреда а друг Обрад Лучић после напада на Власотинце и борбе на Борђеву био је рањен. Као рањеник са Савом Блечићем и са мном провео је недељу дана у Хаџи Павловом сокаку (преко дана) у стану Живка Букумировића и Ролољуба Боковића. Он је после мене остао у Лесковцу, а пре тога смо преко курира партизана слали материјал, одећу и обућу из радње Жике опанчара из Улице Пере Велимировића за Бабички одред јер је он већ постојао.

3) Везу за КП која је била апсолутно редовна ОК је почео да одржава одмах по доласку Василија Бухе. Ленка ме је учланила у КП и објаснила да стицајем околности то раније нисам постала, а истовремено ми је и саопштила задатак да треба да будем курир за Београд са ПК-ом. Објаснила ми је да је то специфичан задатак који се поверава најбољима, а исто тако ме је упозорила и на опасности које ме очекују. С обзиром да за нас младе у то време није било неизвршивог задатка, ја сам са поносом прихватила поверени ми задатак са свом одговорношћу који он носи. Пре рата такорећи уопште нисам путовала, у Београду сам кратко боравила тако да ми је град био скоро потпуно непознат. Приликом првог доласка у Београд, морала сам одмах да се сналазим сама јер услед нередовног саобраћаја стигла сам после полицијског часа и са случајним сапутницима, мушкарцем и женом, с којима сам се у возу упознала (мислим да су из породице Милчић из Лесковца) преноћили смо близу станице у некој сумњивој кући тако да смо врата забарикадирали стварима да нам не би неко по ноћи упао у собу. Сутрадан сам сама пронашла стан на који сам била упућена (стан Десе Јовић, сестре Десе Стаменковић) у данашњој Улици Милана Ракића, као и Улицу Младе Босне која се и данас тако зове, где сам на улици примала материјал на јавку. У то време сам била већ довољно компромитована тако да нисам смела легално да купим карту, нити пак да уђем легално у воз. Улазила сам у воз редовно без карте, укрцавала сам се ван станице, везу са Бухом сам успостављала у самом возу до Ниша, а при повратку сам искакала из воза ван станице крију̇ући се преко поља. Путовало се сваке недеље у исто време, истим возом, а како је кондуктер увек био исти било му је сумњиво куповање карте у возу као и моја честа путовања. О овоме је већ раније било говора па бих нешто рекла о судбини донетог материјала.

Донети материјал, ако је то летак за умножавање, одмах би био откуцан на матрицу, предат на умножавање и најдаље сутрадан је дељен секретарима ћелија и одредским куририма ради даљег растурања. Мислим да се кроз ово јасно може сагледати колико је Партија брзо реаговала у свим областима и задацима. Висока свест читавог низа људи који су радили на овом послу учинили су да овај рад тече тако брзо, а озбиљност и конспиративност су такође допринели да ова техника (техника ОК) у току читавог рата опстане и да ниједан друг, радећи на овом послу, не падне непријатељу у руке. Захваљујући овом искуству и касније док сам радила на техници ОК 1943. и 1944. — она је радила без иједног дана прекида. Никаква војска нити офанзива није могла да омете извршавање задатака технике. Окружна техника је 1943. године била смештена у Стубли код Милтена Димитријевића који се са својом породицом бринуо о њој, а касније код Алексе Златковића и 1944. године у селу Плавцу. И једна и друга породица су биле многобројне.

Чињеница да се у ова два села техника задржала дуже времена не треба пренебрегнути нити потценити улогу самих укућана било као помагаче на самом раду, било као носилаца обезбеђења, а такође ни улогу осталих суграђана поменутих села, јер рад на техници није могао остати незапажен од суседа, који су не показујући да ишта знају заједно стрепели за опстанак технике и моју безбедност.

С обзиром да је ограничено време дискусије нисам могла о свим питањима више да говорим, мада би могло да се пружи више података.

ДОБРИВОЈЕ АРАНБЕЛОВИЋ

Дозволите ми да се посебно задржим на реферату и излагању др Венцеслава Глишића,

коме придајем посебан значај и признајем велики допринос овом научном скупу. Упркос извесним незнатним недостацима и непотпуностима, реферат је дао врло добар приступ а нама изванредне могућности да данас можемо да разговарамо о неким отвореним питањима о којима раније нисмо имали могућности да их овако разматрамо. Поред извесних слабости о којима је у дискусији већ било речи, а коју имају и други реферати припремљени за овај симпозијум, друг Глишић је највише успео да подстакне и изазове дискусију. Поред историјске документације коју је прикупио, оцена и ставова које даје, он поставља одређене дилеме и тражи одговоре на многа од тих питања.

Зато овом приликом не желим да полемишем са неким критикама које су изречене у вези с овим рефератом. Узимам слободу и право да истакнем нека питања на која ме је овај реферат посебно подстакао. Питање постојања Месног комитета КПЈ-а Лесковац 1940. године. Чињеница је да је у том периоду постојао Месни комитет КПЈ за Лесковац, као што је постојало и месно руководство СКОЈ-а. То ми је познато јер сам у то време био члан месног руководства СКОЈ-а. Секретари Месног комитета КПЈ за Лесковац у том периоду су били другови Миодраг Хацијованчић и Тома Костић, а секретари Месног руководства СКОЈ-а другови Драган Томић и Станимир Вељковић Зеле. То је прва дилема.

Друга дилема постављена око улоге Лепосаве Стаменковић Ленке у време припреме устанка 1941. године. Тачно је да је Ленка руководила техником Окружног комитета КПЈ за Лесковац у то време. Она се тада представљала као секретар ОК КПЈ за Лесковац и инструктор ПК за Србију. Мени је ово познато јер сам у то време био њој на личној вези, а радио сам на техници ОК КПЈ Лесковац. Поред овог задужења она је мени давала и друге партијске задатке, мада по правилима конспирације они који раде на партијској техници не смеју да се баве организационим и другим партијским и политичким задацима. Но, и поред најбољих жеља да се поштују правила конспирације, ипак се од тога понекад одступало. То је зависило од процене ситуације руководиоца партијске технике.

Реферат посебно говори о личности Косте Стаменковића члана ЦК КПЈ, његовом заобилажењу, поставља дилеме и тражи одговор. Друг Риста Антуновић Баја даје у дискусији по мени добар прилог у вези с личношћу друга Косте, ако све то стоји што знамо о величини лика — радничког трибуна и слободарског борца радничке класе и народа Лесковца и околине. Утолико је пре реферат у праву кад тражи да историчари одговоре како се могло да деси да таква партијска и политичка личност овог нашег краја остане без истакнуте улоге у организовању и вођењу устанка у нашем крају. Посебно се тражи одговор о његовој усамљености и погибији са двема другарицама. Усто, као за Косту Стаменковића, историчари би морали, по мом мишљењу, да истраже и дају одговор и за друге истакнуте личности овог краја: као Благоја Николића и Воју Мичића, који су као такође истакнути првоборци радничке класе овог краја, напустили ову територију, на овај или онај начин. Сада има дилема око тога да су пали у борби као обични борци наших партизанских одреда у другим крајевима наше земље.

Даље бих рекао неколико речи у вези са радом Радмиле Обрадовић Гојке у Лесковцу. За мене нема дилеме да је она у другој половини 1942. године дошла у Лесковац на партијски рад као члан Окружног комитета КПЈ за Лесковац. Значи није била секретар ОК. Она је одржавала везе са члановима ОК на терену, одредима, везу са Покрајинским комитетом КПЈ за Србију, држала на вези партијску технику ОК и у том периоду на личној вези држала секретара Месног комитета КПЈ Лесковац друга Воју Николајевића и мене све до њеног одласка из града у пролеће 1943. године.

Хоћу посебно да се задржим на оном делу реферата (страна 8) где се цитира извештај друга Будног — члана Окружног комитета, да је у фебруару 1942. године у Лесковцу ситуација била изузетно тешка, да нема на кога да се ослони, јер има само три члана КПЈ и два техничара... Та оцена не може да се прихвати, а извештај друга Будног је нетачан. Њега је могао да напише само човек који је био изолован и уплашен због широке и разноврсне активности НОП у граду, односно великог броја активиста, радника, скојеваца и чланова КПЈ. Овај извештај, поред тога што је нетачан, дубоко вређа сваког радника и грађанина патриоту у Лесковцу, да не говоримо на стотине скојеваца и чланова КПЈ који су организовано радили у то време у Лесковцу. Раднике и грађане помињем због тога што је тај наш рад још у то време био полулегалан да не кажем јаван за сваког патриотски настројеног грађанина. Дозволите да поменем један број имена чланова КПЈ и СКОЈ-а који су у фебруару 1942. године организовано радили у граду, а многи су још у животу.

Војислав Николајевић Чиплак био секретар МК КПЈ, **Благоје Ристић Раде Металац, Борђе Станковић Јоле,** столар, **Драгољуб Стојановић,** дрводељац, **Крста Миљанић Кирћански, Родољуб и Душанка Боковић, Аница и Живко Букмировић, Добрица и Боса Миленковић** ученице, **Даниловић Новак** чокалија, **Војин Петровић, Борђе Михајловић** трговачки помоћник, **Крста Милинковић,** радник зејтинаре, **Игњат Благојевић,** студент, **Драги Стоиљковић,** ковач, **Димко Деновски,** финанс, **Стојановић Александар Царић, Влада Конић,** трговачки помоћник, **Жика Стојковић,** радник, **Благоје Тошић,** трговачки помоћник, **Петар Стојановић,** текстилац, **Никола Живковић,** трговачки помоћник, **Павловић Миодраг,** тестилац, **Василије Николић Циле,** ковачки радник, **Добрила Кривокућа,** ученица, **Белка Ристић,** ученица, **Станоје Лазаревић,** металостругар, **Миле Живковић — Шућуран, Александар Стојановић Демек, Миле Бојковић,** обућар, **Бора Златковић Аританче,** кројач, **Дара Јовановић,** текстилна радница, **Живка Стоиљковић Дуниска, Обрен Милићевић,** ученик гимназије, **Витко Аранђеловић,** трговачки помоћник, **Борђе Јовић,** ученик гимназије, **Сретен Бокић Селе,** шајкачар, **Драгић Станковић,** правник, **Рада Милошевић, Живојин Јанковић,** шајкачар, **Вера Петровић** и **Стојан Јанчић,** студент медицине.

Нису били чланови КПЈ али су служили као понктови за везу и били животно одани Партији:

Гојко Зечевић, пекар, **Јелена Костић,** радница, **Јовановић Живојин,** опанчар, **Милан**

Милчић, металостругар, **Вида и Данило Наранџић**, трговац, **Мире Спасић**, ковач, **Гавра Томић**, финанс, **Савка и Јова Раичевић**, агроном, **и Кева** и **Жика Стојановић.**

Овде може да се постави једно суштинско и принципијелно питање: да ли су чланови КПЈ, СКОЈ-а и те наше револуционарне организације у времену општенародног устанка и револуције радили само по директиви једног појединца из руководства Партије? Колико је мени познато, а то је историјска истина и на примеру Лесковца, да су организације и комунисти водили акције самоиницијативно, спроводећи одређену политику и директиве у датој ситуацији. А тако су комунисти и скојевци припремани и оспособљавани од самог пријема у редове наших организација.

Непријатељска мартовска офанзива 1942. године била је изузетно тешка за све наше одреде, па и за масовну активност Партије и СКОЈ-а у граду. Али баш у том периоду у Лесковцу су прихватани рањеници из одреда, склањани и лечени, прихватани и склањани поједини борци враћени из одреда, организовано снабдевање заробљених и похапшених бораца и давана им морална подршка да истрају. Овај кризни период за наш покрет је био изузетан због великих губитака кадрова и бораца, али смо ми из те ситуације извукли огромна искуства и поуке како треба убудуће да се организујемо и водимо даље акције у борби против непријатеља са више успеха. Ми смо до ове ситуације били склони да превише идеализирамо наше могућности и да потценимо непријатеља. После овог периода смо далеко били реалнији, организованији у руковођењу покрета, Партијом и омладином. Оно што је најважније, по мом мишљењу, у овом периоду, то је да је сачувано партијско и скојевско језгро у граду, сачувана партијска техника и већ у мају 1942. године доласком Разуменке Петровић Зуме за секретара ОК Лесковца, конституише се Месни комитет Партије за Лесковац са Војиславом Николајевићем на челу и месно руководство СКОЈ-а и наставља се организован рад у граду, успостављају везе са одредом. Да се види колико смо били будни и организовани, дозволите ми да истакнем моменат повезивања са Разуменком Петровић. Она је дошла код Мире Спасића, ковача, кога је знала као нашег човека, тражила везу са комунистима, успоставила контакт са Војом Николајевићем који је био секретар Месног комитета. Воја је о томе упознао један број чланова Партије. Када су одлазили на састанке са њом обезбеђивали су један другог. Разуменку смо примили са пуно резерве јер смо о њој већ доста знали, да је била у затвору, да су је Бугари посебно саслушавали и да је пуштена из затвора.

Дозволите ми да ја истакнем неке оцене и своја виђења о доприносу Лесковца у НОР. Повод ми је излагање друга Крсте Миљанића који је у град дошао као рањеник и који је искрено, својски прихваћен од радника, комуниста и омладине. Лесковац је остао за све време онај револуционарни раднички, црвени Лесковац. Издајнике смо на прсте могли да избројимо и да их као такве маркирамо. Мени се дешавало да идем Улицом Хаџи Павловом, срећем ме човек кога не познајем и каже ми немојте да идете у том правцу, ту је блокада и претрес. Ми смо у сваком крају града имали читаву улицу, односно блок кућа наших људи, где су се склањали борци и рањеници. У 1941. години у периферне делове града улазиле су групе партизана, спавале по кућама и одатле одлазиле у акције. То значи да смо имали широку базу у народу, радним људима и грађанима, који су живели са нашим покретом, са нашом револуцијом. Да истакнем дејство једне наше акције: децембра 1941. године у Лесковцу је одштампан наш летак у 1000 примерака и растурен по граду. У летку је истакнуто 15 имена Лесковчана који сарађују са окупатором и њиховим квислинзима. Ове сараднике окупатора, као непријатеље народа, издајнике наше земље, народни суд осуђује на смрт. Летак је издао Окружни комитет КПЈ за Лесковац. Овај летак је код осуђених изазвао општу панику. Иза тога они су се међу собом диференцирали, многи су се пасивизирали, неки повукли, а само појединци после тога отишли у отворену сарадњу са окупатором као што су: др Доленц, зубар, Миле Тасић Зец и Никола Стоиљковић, трговац. Многи од ових осуђених обилазили су наше активисте и симпатизере, тражили помоћ и посредовање да их оправдају, да они нису такви, а неки од њих су доживели ослобођење као поштени грађани.

Да је у Лесковцу за све време рата функционисао организован и непрекидан рад Партије, мислим да су значајне и карактеристичне, поред поменуте активности још и следеће: преко Лесковца су одржаване везе са Покрајинским комитетом за Србију и Покрајинским комитетом за Македонију, стални пунктови и везе са одредима. Преко града су 1942—1943. године углавном долазили другови из Београда за одреде на југу Србије. Преко града је дошао друг Светозар Вукмановић Темпо, као члан Врховног штаба, др Благоје Нешковић, секретар Покрајинског комитета КПЈ за Србију, Предраг Марковић Алимпије, командант Прве јужноморавске бригаде и многи други борци и истакнути руководиоци НОП.

Користим овај значајан научни скуп да кажем и то како смо били организовали и обавештајну службу у граду. Ми смо у полицији, среском и окружном начелству имали наше људе који су нас обавештавали о намерама непријатеља против нашег покрета и наших организација у граду. Преко ових наших људи ми смо добијали разне исправе као што су личне карте, објаве за кретање, па до разних дознака за храну. Све ове везе су појединачно одржаване, један за другог нису смели да знају. Заслужују пажњу да се овом приликом помену **Антон Сикошек,** који је радио као агент полиције у Лесковцу, а био врло искрен наш сарадник. Обавештавао нас је о свим намерама полиције које знао, а коришћен је за ослобођење неких другова, као и за обезбеђење на железничкој станици приликом доласка истакнутих руководилаца НОП, као што је Светозар Вукмановић Темпо, члан Врховног штаба. Сикошек је касније отишао у партизане и постао официр ЈНА. Данас, као пензионер живи у Словенији, у Видем Кршком. Други наш истакнути сарадник је био **Слободан Симић,** који је радио у Градском представништву полиције. Био је врло смео, па и склон авантуризму. О њему хоћу да кажем само поводом неких мојих сусрета с њим. У јесен 1942. године добио сам задатак од друга Војислава Николајевића, секретара МК КПЈ, да одем у Улицу Цара Душана у 10 часова и да ћу према утврђеној јавци од једног друга примити писаћу машину, коју ћу опет да предам у 10,30 часова код Каспарове кафане другом другу (Стојану Миленковићу). Касније сам сазнао да Слободан

ради у предстојништву полиције и да је он ту машину украо из полиције. Други мој сусрет са њим био је почетком новембра у пекарској радњи Гојка Зечевића. Дошао је и саопштио да ће кроз два часа бити ухапшен секретар Месног комитета и још неки чланови. Пошто сам ја био према њему резервисан, јер нисам са њим био на вези, он ме је упозорио да је то озбиљна ствар и отишао. Ја сам обавестио ове другове и они су се склонили, после непуних два часа дошла је полиција да тражи Николајевића и остале другове. Извршили су детаљан претрес у пекари, па пошто нису ништа сумњивог нашли (иако је ту била склоњена партијска техника ОК КПЈ), одвели су Гојка Зечевића у затвор. Слободан је био и Недићев официр, али је остао наш сарадник све до почетка 1944. године када је дошао у партизане јер су у њега већ били посумњали.

Непријатељ се у борби против наших организација и активиста у граду служио свим средствима. Поред тога што су полицијски органи успевали да сломе појединце под батинама и на тај начин провале поједине људе, наше сараднике и активисте, врбовао је међу њима слабиће и убацивао их у наше редове као провокаторе, нарочито у периоду 1943/1944. године. Да поменем само нека имена и да их за сада не анализирам детаљније, а који су као издајници и убачени провокатори у наше организације, а то су: Иван Ивићевић, болничар, био члан Месног комитета, од нас откривен и стрељан, Миле Стојановић Шура, био на вези са Окружним начелником Ђурићем и Вером Пешић, код наших активиста се представљао као комесар града, кад је од нас откривен хапси га Гестапо, одводе на Бањицу и стрељају; Сава Дојчиновић, студент, скојевац, провалник и провокатор, стрељан од Гестапоа после провале наших другова; Бошко Меци, провалио другарицу Јелену Костић и још неке другове, а због овога је после рата ухапшен и осуђен.

Овом приликом хоћу да истакнем херојску борбу бораца илегалаца у граду, комуниста и скојеваца, који су збуњивали и плашили непријатеља својим одважним акцијама и јуначким држањем у затвору пред непријатељем. Дозволите да поменем само два имена: друга Александра Стојановића Борковца, секретара Месног комитета СКОЈ-а, који је покушавао да збуни и обесхрабри оне који су га теретили. На суочењу им је говорио да они то чине из кукавичлука под батинама и да они јадници зато нису криви. Када су га мучили и боли иглама испод ноктију, певао је Интернационалу и пљувао у лице полицајцима, и говорио им да њега могу да униште али народ и револуција ће победити. Други пример за углед је херојско држање Јелене Костић, раднице, мајке која је себе и целу своју породицу посветила борби. Иако неписмена, она је била непоколебљива, савесно извршавала све задатке, а када је ухапшена, јуначки се држала, ништа није признала. Стрељана је. Њена кућа служила је као наш пункт и склониште. Она је била наш курир. Обучена као сељанка, из града је односила оружје и муницију вешто закамуфлирану у џаку. Прихватила је борце из Београда и одво дила их у наше одреде. После њеног хапшења полиција је открила у њеној кући склониште и ту пронашла поклопац радио станице. У штампи су објавили како су открили и уништили комунистички штаб и пронашли радио станицу. Ова два примера истакао сам јер сматрам да су најчистији и најсветлији ликови наше борбе које би могли да предложимо и за хероје, иако смо ми имали на стотине бораца комуниста и скојеваца који су се храбро и достојно борили и пали у борби за нашу слободу.

ЖИВОЈИН НИКОЛИЋ

Мени је посебно драго што могу да присуствујем оваквом научном скупу на коме се расправља о најсветлијој и најважнијој улози наше Партије у току НОР-а. Када је овај симпозијум заказиван и када су дате основне тезе, речено је да на њему треба говорити о улози КПЈ, односно да се потпуно разјасни и објасни рад КПЈ на територији ОК Лесковца у току НОР-а. Поред тога што се о томе доста добро писало остале су многе дилеме и необјашњени многи догађаји који карактеришу напоре, услове и многе жртве које је Партија и народ давао у извршењу задатака НОБ на овој територији. Схватајући тако улогу Партије, желео сам и ја да допринесем разјашњавању тих догађаја износећи оно што знам о раду Партије, чиме се њена улога у нашем округу још боље, јасније и убедљивије сагледала.

У вези са тим сматрам да је неопходно да тежиште наших дискусија буде на разрешавању дилема и пропуста, како би још више могли да истакнемо и потенцирамо успехе које је Партија постигла, а који су недовољно познати у историографији наше земље. Ако се тако не будемо поставили, него будемо говорили само о успесима, а да дилеме не разрешавамо, промашаје не износимо, јер су у ствари они били реална последица врло тешких услова у којима се Партија борила, онда нећемо много помоћи да се објективно сагледа улога ОК КПЈ у нашем крају, а поготово појединих чланова КПЈ, СКОЈ-а, руководилаца и самих бораца.

Када погледам ко се све окупио овде, видим да се ту налази велики број баш оних комуниста и скојеваца који су као припадници Партије у том великом рату били главни носиоци улоге. Поред њих видим и млађе другове научнике, који се баве проблематиком историје наше Партије и који су дошли да на овом симпозијуму што више чују и тиме допуне своје познавање из докумената, разреше многе дилеме што ће им послужити за објективнију и бољу обраду улоге Партије у НОБ-и у овом крају.

Друг доктор Глишић је у свом реферату указао на неке дилеме. Изврстан је познавалац рада Партије у Србији, јер се у свом научном раду посветио улози КПЈ у НОР-у у Србији. Написао је и књигу „Комунистичка партија Југославије у Србији 1941—1942. год." У књизи се обрађује и тематика о којој ми сада расправљамо. Његов реферат на овом симпозијуму није постављен тако да нас ставља пред дилему да га одобримо или одбацимо, него има за циљ да подстакне све нас да многе догађаје и дилеме објаснимо, разјаснимо и употпунимо чиме се пружа могућност да се објективније сагледа улога наше Партије на овом терену.

Кључни проблем о коме се овде расправља и дискутује односи се на рад КПЈ у периоду веома тешке ситуације НОБ-е од марта до јула односно августа 1942. године. Желим да укажем на тешку ситуацију и извесне пропу-

сте који су се у том периоду манифестовали. Полазећи од тога сматрам да је било и објективних и субјективних околности које су довеле до тих пропуста. Не смемо да оптужујемо људе јер су они прилазили борби са великим одушевљењем и ентузијазмом и одношњу Партији. Него треба да разјаснимо услове у којима је дошло до извесних колебања и промашаја. Сигурно да то појединци нису радили намерно, свесно, него зато што нису до краја схватили ситуацију.

У овој својој дискусији ја желим да изнесем проблеме везане претежно за Јабланички НОП одред у периоду од марта до јула 1942. године. Писмо друга Милије Радовановића прочитано на овом скупу и дискусија Бошка Крстића подстакла ме је да кажем нешто у вези са тим проблемом.

Што се тиче проблема везаних за Јабланички НОП одред; ја сам о њима писао у својој књизи „Двадесет друга дивизија" на основу докумената који нам морају бити основ у сагледавању догађаја из НОБ-е. У писму Милије Радовановића из 1942. године јасно стоји: „... ми смо одред поделили у десетине и послали их на терен, али се десило да су се оне распале и тако је дошло да смо одред растурили". То је формулација Милије Радовановића у писму од 9. новембра 1942. године.

Из овог писма Милије види се да су тада добијена два писма: једно из Главног штаба Србије преко неке Секе, а друго из Ниша. Не знам, ја то нигде нисам нашао у документима која сам користио. Поред тога тада нисам био на Радану, па не могу ништа да кажем о том писму у вези са Јабланичким одредом, али сам био на Бабичкој гори и у могућности сам да изнесем своја лична запажања о ситуацији око разбијања Бабичког одреда јер сам то видео, осетио и доживео. Што се тиче Јабланичког одреда прочитао сам све извештаје Василија Бухе, секретара ПК КПЈ за југоисточну Србију из тог периода, и утврдио сам да он није имао везе ни са Топличким, ни са Јабланичким па ни са Лесковачким одредом у периоду осеке Јабланичког одреда.

Мислим да из ОК Ниш у датој ситуацији није могло да дође писмо руководству Јабланичког НОП одреда јер је секретар Мика тада био на Пасјачи и као члан оперативног штаба учествовао у доношењу одлуке о враћању Јабланичког и Лесковачког одреда са Пасјаче на њихов терен.

Што се тиче писма Главног штаба у коме се говори, ту сам у дилеми. Према документацији, Мирко Томић је јануара 1942. године упутио курира у Крушевац, ради успостављања везе, а да касније са снагама из западне Србије дође у рејон Топлице. Не знам када је то писмо дошло, да ли у јануару или касније, ту сам у дилеми. А још више сам у дилеми да ли је то писмо могло доћи до штаба Јабланичког НОП одреда на Радану у марту.

У дискусији Бошка Крстића и Крсте Миљанића има доста елемената на основу којих можемо констатовати да је Јабланички одред разбијен. Бошко Крстић каже да су неки другови руководиоци са командантом на челу и многи борци, чак половина, јуна 1942. године на састанку на Радану отказали поверење руководиоцима који су марта донели одлуку о разбијању одреда на мање групе и тврдили су да су веома тешки услови за борбу на територији Радана и Пусте реке. Ако су пре тридесет и више година говорили припадници Јабланичког одреда да је НОП одред грешио, што је одред подељен на групе и престала оружана борба једно време, а данас опет, о томе дискутујемо то у најмању руку значи да тај проблем није решен и он као такав остаје. На крају крајева историчари ће на основу наше дискусије и докумената донети свој суд о овом проблему.

Даље Крста Миљанић је у свом излагању рекао како је њему саопштено да је одред подељен на групе и да он добија једну групу од 17 бораца са којима одлази на, за њега, непознат терен. Са тог терена се вратио на Радан после краћег времена са само још једним борцем. Поред тога Миљанић каже да је њему, када се нашао на терену Пусте Реке, Воја Ристић рекао „да се губи са територије". Није нам Миљанић објаснио шта то значи: „губи се са територије". Ја бих волео да другови који су били на Пасјачи и у Пустој Реци, па и на Радану од 27. марта па до јула (августа), кажу како су живели, шта су радили на терену и на крају да нам помогну да видимо како су доживљавали смањивање одреда. То би помогло да се сагледају услови под којима је донета одлука на Радану о разбијању одреда на мање усамљене и неповезане групе бораца.

На крају желим да кажем да се ми, другови, мислим на борце — критички и самокритички односимо према свему па и овим проблемима исто онако како смо се и у рату понашали. Не смемо да се либимо да признамо да смо у рату и грешили, а што је углавном био резултат услова у којима смо се борили. ОК Лесковац је био препуштен сам себи, у тим тешким ситуацијама, није имао везе ни са ПК Србије. Са Главним штабом није било везе од почетка НОБ-е у овом рејону. Везе са ЦК КПЈ и Врховним штабом нису ни постојале, а у тим тешким ситуацијама је требало донети судбоносне одлуке о очувању партизанских одреда у овом крају. Тада, односно почетком јануара 1942. године ЦК КПЈ је примио писмо од Благоја Нешковића у коме он обавештева да у јужној и источној Србији постоје велики и јаки одреди који се успешно боре. Сазнавши за стање НО у Србији ЦК КПЈ крајем јануара, у писму ПК Србије захтева се да се одреди очувају до пролећа, а онда ће они бити главни ослонац за поновно дизање устанка.

Поред тога значајно је истаћи став друга Тита о питању слабости, промашаја у току НОБ-е. Једном приликом када је говорио о повлачењу из Србије 1941. године рекао је: „... наша највећа слабост била је што су Немци тако брзо продрли у Ужице, слабо организовано командовање одредима, па је због тога остало на хиљаде бораца неповучено за Санџак".

Поставља се питање зашто поједини другови самокритички не прилазе стварима? Нико нас зато неће осудити, него напротив: велики успеси које смо постигли, чак и уз овакве промашаје, биће велики допринос у објективном сагледавању НОБ-е у овом рејону. Поред тога наш допринос победи НОР-а Југославије и подршци продора главнине НОВЈ у Србију утолико је већи уколико се сагледају сви услови и потешкоће које је та борба Партије у овом рејону имала.

Овај успех у НОБ-и на овој територији умањићемо ако се овако постављамо, односно бранимо нешто што је унапред осуђено у нашем раду. Углед наше НОБ-е и улога ОК, као и других елемената НОБ-е у овом крају,

биће уважена у очима многих људи који буду проучавали ове материјале уколико не објаснимо промашаје као последицу тешке ситуације и немања везе са форумима НОП-а на најважнијој раскрсници Балкана.*

ПЕТАР СТАНКОВИЋ

Ја ћу покушати да кроз неколико питања изнесем нека моја запажања, односно моје доживљавање и моја гледања и сазнања кроз народноослободилачки рат. Могу да кажем да сам био у Кукавичком одреду, Бабичком и II ЈМПО до јесени 1943. а затим сам био у Топлици, Јабланици, Пустој Реци и на Копаонику. Такорећи на целом југу Србије, тако да ми је прилично познат народноослободилачки покрет на овом простору.

Најпре нешто о СКОЈ-у. Ја сам читао неке реферате, посебно реферат др Качавенде. Он поред осталог каже: Окружни комитет за Лесковац реорганизован је маја 1941. године и одмах је организовао и спроводио акције у селима Црне Траве, Поречја и проширио постојеће организације у Вучју, Белановцу, Мирошевцу, Јабланици и др. местима. Даље на стр. 5 се каже: истичемо неке од акција које су у то време извели омладинци из Лесковца и на територији његовог округа, као рушење путних знакова у Лесковцу, убацивање шмиргл песка у осовине и мазалице вагона, акције на мосту реке Власине у време пазарног дана итд.

Пошто је то уопштено, а о Власотинцу нема података, ја ћу изнети неке конкретне активности народноослободилачког покрета у власотиначком крају. У Власотинцу је пре рата постојала партијска организација Комунистичке партије Југославије, као и врло јака скојевска организација. Познато је да је Коста Стаменковић, после одржаног састанка КПЈ Лесковац 22. 6. 1941. године у Братмиловцу, дошао у Власотинце. Његово присуство је имало велики утицај на појачану активност око припреме и организовања устанка у власотиначком крају. Синиша Јанић, М. Лиманић, Мија Миленковић, Новица Илић, Ђорђе Младеновић и др. били су носиоци и организатори тога устанка. У периоду мај — август 1941. године, заслугом Синише Јанића и његових најближих сарадника формиране су три нове партијске организације у Црној Трави, Козилу и Орашју. Формирано је неколико илегалних десетина као: три у Власотинцу, две у Орашју, једна у Шишави и једна у Конопници са око 50—60 илегалаца. Пошто се у рефератима не говори о овим почетним снагама устанка и њиховим акцијама, навешћу само неке од тих акција. Прво паљење новина у Власотинцу 1941. у јулу. Ја сам један од учесника те акције. То нису биле новине окупатора већ квислиншке новине. Затим сечење телефонских жица, уништавање путних знакова Власотинце — Лесковац до Јужне Мораве. Разоружавање страже фабрике металске индустрије у селу Стајковцу. Том приликом су заплењене две пушке и радиоапарат. Разоружавање страже у електричној централи у селу Манастириште код Власотинца, разоружавање четника Косте Пећанца са четовођом Тасом у селу Ладовици .Разоружавање 26 нациста у селу Дадинцу када је заплењено 25 пушака и два сандука муниције, сечење телефонских и телеграфских жица и рушење бандера на железничкој прузи Рударска Чука — Борђево. Власотиначки илегалци извели су три овакве акције од којих је једна била под борбом са Бугарима у рејону Борђева. Сећам се да нам је Синиша пре сваке акције саопштавао да ће се сличне акције извести од илегалаца из Лесковца и Печењевца. Нисам чуо да су у то време, у долини Јужне Мораве, извођене и друге акције. Поред оружаних акција у власотиначком крају одржавани су састанци и зборови и конференције на којима су прорађивани прогласи устанка ЦК КПЈ, Покрајинског комитета КПЈ, ОК КПЈ за Лесковац, лесковачко подручје и др. Прикупљано је оружје и муниција и друга војна опрема. Борци илегалних десетина су, поред наведених акција, учествовали у оба напада на Власотинце. Првог октобра 1941. године 38 илегалаца са око 35 бораца Кукавичког партизанског одреда, значи више илегалаца но бораца из Кукавице, учествује у првом ослобођењу Власотинца, када је ослобођен први и једини град у 1941. години на десној обали Јужне Мораве. До тада ни један други град није био ослобођен.

У другом нападу на Власотинце 1941. године 21. новембра поред партизана из Кукавичког партизанског одреда, дела Јабланичког и Бабичког партизанског одреда, учествује око 40 илегалаца. После првог напада на Власотинце, у партизане одлазе две групе скојеваца и чланова КПЈ и то једна група са Синишом Јанићем у Кукавички партизански одред, а друга са Милошем Диманићем у Бабички партизански одред. Група у Кукавичком одреду, по одлуци штаба Кукавичког партизанског одреда, враћа се на терен Власотинца ојачана са два друга — Светиславом Стојановићем Бизоном и Браниславом Богдановићем Недељком. По доласку на терен групи се прикључује још пет партизана. Ова група је за непун месец дана извела од 12. октобра до 10. новембра 1941. године ове акције:

Ликвидирала је пет бугарских граничара међу којима два подофицира. То су први губици Бугара на тзв. демаркационој линији или граници. Спалила је општинске архиве у

*** Комисија Организационог одбора за припрему и одржавање научног скупа на тему „Рад Партије и СКОЈ-а на територији ОК КПЈ Лесковац 1941—1945. године добила је задатак да редигује и припреми за штампу материјале са овог скупа, сматра да треба да да следећу напомену:**

У својој дискусији на научном скупу друг Живојин Николић, партизан Бабичког одреда, третира проблеме такозваног „распадања" Јабланичког одреда на начин који одудара од начина третирања овог питања од стране других дискутаната који су били борци и руководиоци Јабланичког одреда. У његовој дискусији је наглашена тенденција да је руководство одреда „донело одлуку о растурању одреда" што није историјски тачно. То потврђује и писмо друга Милије Радовановића од 9. XI 1942. године Покрајинском комитету КПЈ за Србију, који поред осталог истиче:

„. . . . И под таквим околностима и руководство и штаб су донели одлуку да чете пођу у десетине, а свакој десетини је био одређен терен и место за везу за неколико дана да би се било еластично, па чим се снаге непријатеља смање, отиду на своје терене да се чете састану као што су биле. Али десетине, чим су се одвојиле под утиском страха разбиле су се и тако је испало да су се стварно распали одреди".

Такође дискусија осталих учесника потврђује став из писма друга Милије Радовановића да се не ради ни о каквом растурању одреда.

Чланови комисије:
Миљанић Крсто, с.р.
Станковић Петар, с.р.
Петровић Живорад, с.р.

Орашју, Дадинцу, Крушевици и Дејану. Разоружала је заједно са илегалцима из Власотинца четничку чету у селу Ладовици. Одржала је више зборова и конференција. Неколико другова са Синишом Јанићем боравило је на терену Црне Траве и припремало устанак на том подручју. Због великог броја захтева нових бораца из Црне Траве и власотиначког краја да ступе у партизанске редове, Синиша Јанић шаље Свету Стојановића Бизона у Кукавички партизански одред са захтевом да се у рејону Власотинца формира пододред у саставу Кукавичког партизанског одреда. То је био задатак групе, а не онако како пише у свим досадашњим књигама где се каже: „Влада Борђевић, Брана Јовановић, партизан Живковић и Светислав Стојановић Бизон пошли су да извиђају Власотинце". Такво приказивање ствари је велики грех према Влади Борђевићу и Брани Јовановићу, јер они су пошли на захтев Синише Јанића да се формира пододред, да се прошири устанак изван демаркационе линије према Црној Трави. У тој мисији гину Влада Борђевић, Брана Јовановић и партизан Живковић, а не ради извиђања Власотинца.

Даље власотиначка група о којој је реч враћа се поново у Кукавички партизански одред, а затим почетком децембра 1941. године прелази у Бабички партизански одред, који нешто касније врши реорганизацију. По извршеној реорганизацији Бабичког партизанског одреда, од три формиране чете, једна је била власотиначка. Она се сада у неким књигама зове комаричко-крушевачка. Ја први пут чујем, после тридесет година, за то име. Ова чета разбија четнике код села: Присјана, Средора, руши мост на Јужној Морави код Гложана. На путу Лесковац — Власотинце делом снага учествује у биљаничкој борби. Нигде се не помиње њено учешће иако је она прва напала Биљаницу. Затим разоружава финансе у Бојару, пали општинске архиве у ширем рејону Власотинца, врши припреме за трећи напад на Власотинце. Због приближавања непријатељске офанзиве овај напад није извршен.

Када је реч о овој чети морам да кажем да је из Власотинца у Бабичком партизанском одреду 1941. године учествовало 53 партизана и неколико на Кукавици, то су браћа Стојановићи и Младен Миленковић који је погинуо када и Коста Стаменковић. Тако је шест десетина Власотинце дало у 1941. години у устанку Бабичком и Кукавичком партизанском одреду.

Друго, Качавенда на страни 8. поред осталог пише: ударну снагу Бабичког партизанског одреда сачињавали су борци Лесковачког народноослободилачког одреда са територије округа Врање, од којих је само из Врања отишло у партизане 30 бораца. Овај одред су такође попуњавали и омладинци из Црне Траве. Са територије врањског региона, као што је познато, ишло је и више партизана, али ја нећу у то да улазим, али овде нема ни помена о активном учешћу шест десетина Власотинчана у односу на десетак Врањанаца и два Црнотравца.

Даље, друг Глишић, на страни 21. каже: ван обруча остао је део Бабичког одреда са комесаром Слободаном Цекићем који је кренуо за Црну Траву и послужио као језгро за формирање Врањског одреда.

Тако се каже да је од Бабичког партизанског одреда, који је у јануару имао близу 600 бораца остала само група која се пребацила у Црну Траву. Од ове групе са терена Црне Траве формираће се Врањски ПО. Овај одред играће све значајнију улогу у другој половини 1942. године на југу Србије. Морам да изјавим да ово ни једно ни друго није тачно. Друга чета Бабичког партизанског одреда са Синишом Јанићем и Милорадом Диманићем пре офанзиве на Бабички одред прошла је јужно од Власотинца у рејону с. Градиште Ова чета шаље део који у Црној Трави хвата неке шпијуне као Мику Молера, попа у Броду, затим мајора Филиповића који је покушао да организује четнике у Бистрици и попа из Доброг Поља. Други део чете извршио је акције у грделичкој фабрици, разоружао фабричку стражу, заплењио одређену количину муниције, похватао неке шпијуне и команданта 17. жандармеријског, односно Недићевог јуришног одреда, са једним његовим пратиоцем, поднаредником. Сви су стрељани осим Мике Молера који је побегао са стрељања.

Друга чета Бабичког одреда, где учествује 90% Власотинчана, припрема терен Црне Траве и развија даље устанак јужно од Власотинца иза демаркационе границе. Због тога је група од 20 бораца са Слободаном Цекићем била непотребна. Узнемирена догађајима на Сувој Планини, унела је немир међу борце. Према томе Слободан Цекић није придонео да се развије устанак на југу Србије, према Црној Трави, већ је то била друга чета. Од које су формиране четири групе, од којих једна иде према Врању, једна према Црној Трави, једна према Лужници, а једна остаје са Синишом Јанићем код Власотинца.

Група о којој говори друг Добривоје Дикић развија активност, врши атентат на четничког војводу Јована Корвинског, напада жандарме у Конопници, ликвидира непријатеље и др. У реферату и неким документима, Бабички партизански одред се не помиње. Дозволите да прочитам имена неких бораца као што су: Драгољуб Јовић, носилац Споменице, Бура Јовић, стрељан у Синковцу, Чеда Јовић, заробљен од Немаца и умро, Славиша Јовић, носилац Споменице, Милорад Величковић, погинуо од четника, Загорка Диманић, погинула од Бугара у Трговишту, Зорка Дименкић, умрла у Швајцарској на лечењу. Александар Јанић, генерал-мајор, носилац Споменице. Божидар Јанић, носилац Споменице, Јован Деспотовић, носилац Споменице. Бура Цекић, носилац Споменице, Миладин Пешић, погинуо од Немаца, Божидар Давинић, недавно умро, носилац Споменице, Лазар Стаменковић, погинуо, Петар Тасић, носилац Споменице, Добривоје Цонић, стрељан од Немаца, Чедомир Димитријевић, стрељан од Немаца у Орашју, Небојша Златановић из Козила, погинуо у Орашју, Данило Јовановић, пуковник у пензији, носилац Споменице, Драгиша из Бистрице, носилац Споменице. Петроније Величковић, живи у Алексинцу, Милорад Стефановић, погинуо у Трговишту од Бугара, Сретен Шушулић погинуо код Крушевца од Немаца, Борђе Младеновић, носилац Споменице, умро, Владимир Јовановић, стрељан од Немаца, Синиша из Ладовице, Стојан Петровић, учитељ из Гара, стрељан на Бубњу од Немаца, Синиша Јанић, као комесар Бабичког партизанског одреда, погинуо 12. XI 1942 године. Милош Диманић, као начелник штаба пете бригаде, народни херој, погинуо од Бугара, Драгомир Николић, председник СУБ НОР-а града Београда, Драгољуб Јовић, носилац Споменице, Петар Станковић, генерал-ма-

јор, Чедомир Станковић, носилац Споменице, Коста Катић, погинуо од Бугара у Трговишту, Миле Миленковић, погинуо од Немаца итд. 39 партизана у 1942. години били су Власотинчани. То су били борци и руководиоци који су у 1942. години сачињавали новоформирани Бабички партизански одред. Као што се види учешће Власотинчана у НОБ било је од првих дана устанка па до коначног ослобођења наше земље.

НИКОЛА П. ИЛИЋ

Ја предлажем да се не задржавамо око небитних питања за историографију. Ја бих желео да нека питања у дискусији разјаснимо за садашње и будуће генерације. Предлажем да разјаснимо ова питања из народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције:

1) Није јасно када је први пут у Лесковцу формиран Окружни комитет СКОЈ-а; да ли је од тада укидан, поново обнављан или допуњаван новим члановима и, који су сви чланови ОК СКОЈ-а били пре рата?

Из реферата и дискусија које смо чули ништа није речено када је формиран ОК СКОЈ, где је формиран, који су чланови ОК били пре рата. Из досадашње литературе и разговора са неким савременицима јасно ми је да није поуздан податак да је формиран ОК СКОЈ у селу Рудару, за време излета, већ да је постојао и раније, а после тог састанка да је проширен новим члановима. То би могли да кажу делегати који су били на том састанку, а сада присуствују овом научном скупу.

Нејасно је и ко је све био секретар ОК СКОЈ-а у Лесковцу а да не говоримо о његовим члановима. У разним публикацијама су објављени различити подаци. Говори се, да је 1940. године био први секретар ОК Станимир Вељковић Зеле, у другим, да је био Риста Антуновић. Чули смо данас дискусију друга Антуновића који каже да је он био први секретар а не Зеле. Ја бих желео да о томе чујемо Бошка Крстића, јер знам да је он у едицији „Ликови револуције", у другој књизи о лику Станимира Вељковића, написао: да је септембра 1940. године на омладинској конференцији СКОЈ-а у Рудару поднео реферат о раду СКОЈ-а и да је том приликом Вељковић изабран за секретара ОК СКОЈ-а. Шта је тачно?

2) Да ли је постојала Војна комисија 1941. године са Бошком Крстићем на челу или је он само био задужен од ОК КПЈ за војна питања?

3) Састав Окружног комитета КПЈ Лесковац, у предратном и ратном периоду, различито је приказан. Потребно је да то питање разјаснимо. Подаци се разликују у реферату доктора Вјенцеслава Глишића и објављеној литератури („Јужна Србија", „Лесковац у рату и револуцији" итд.). Нека су имена изостављена а друга унета. На пример: Станимир Вељковић је негде приказан као члан ОК КПЈ 1940. а негде није. У „Јужној Србији", на страни 25, приказани су као чланови ОК КПЈ Мара Борђевић и Сима Погачаревић. Данас смо чули од друга Антуновића да су у ОК КПЈ 1940. изабрани: Коста Стаменковић за секретара и чланови Василије Смајевић, Влада Борђевић, Миодраг Хаџијованчић, Риста Антуновић, Ружа Сандић и Тома Костић. Постављам питање: да ли је тада изабран за члана ОК и Станимир Вељковић? Молим присутне да ово питање рашчистимо за историографију.

У неким публикацијама наведено је да је тада биран за члана ОК КПЈ и Благоје Николић из Лесковца. Међутим, то није тачно, јер се недвосмислено у монографији „Од октобра до Сутјеске" за Николића каже, да после 1937. године никад више није биран у руководство КПЈ, мада је тада био члан ЦК КПЈ.

У реферату доктора Глишића, а и неким публикацијама, помиње се као члан ОК КПЈ од 1940. године и Бошко Крстић који присуствује овом скупу. То питање смо рашчистили Крстић и ја приликом писања монографије „Јабланичко-пасјачки партизански одред" 1970. године, где је Крстић био рецензент. Тада смо рекли да је Бошко Крстић, заменик команданта Одреда, јула 1942. године, на предлог Лепосаве Стаменковић Ленке, члана Покрајинског поверенства КПЈ за југоисточну Србију, именован, односно кооптиран за члана Окружног комитета КПЈ Лесковац. Крстић је присуствовао првом састанку ОК КПЈ у селу Петровцу, код Лесковца, септембра 1942. године, како је у наведеној монографији речено. Понављам, Крстић је постао члан ОК КПЈ у другој половини 1942. године, али пре септембра.

На основу тога, можемо констатовати да нису били чланови ОК КПЈ у периоду 1940—1942. године: Бошко Крстић, Благоје Николић и Мара Борђевић. Остало је нејасно када је постао члан ОК КПЈ Сима Погачаревић из Врања? Неки су поставили дилему да ли је Тома Костић био изабран за члана ОК 1940. или 1941. године. Данас смо чули у дискусији да је изабран 1941. године. Опет је нејасно: Антуновић је рекао да је Тома Костић изабран 1940. године, а сада смо чули да је кооптиран 1941. Шта је тачно?

4) У Глишићевом реферату се каже да више није обнављан ОК КПЈ, после великих губитака 1941. и првој половини 1942. године, дакле, све до пролећа 1943. године. То је погрешно. Направљен је превид. Септембра 1942. године Драги Стаменковић, члан ПК СКОЈ и секретар ПК КПЈ, обновио је ОК у коме су тада били чланови: Смајевић, Лепосава Стаменковић, Бошко Крстић, Душан Пуђа и Радмила Обрадовић Гојка. О томе постоје детаљни подаци у наведеној монографији „Јабланичко-пасјачки партизански одред".

5) Такође, за сам град Лесковац није рашчишћено колико је било чланова КПЈ и партијских ћелија, када је формиран Месни комитет и који су чланови били, која су нова лица бирана на место погинулих или ухапшених, пре рата и за време окупације. То су веома важни подаци за историографију. Докле год употребљавамо различите податке стварамо забуну, конфузију и доводи се у сумњу и оно што је тачно.

То су само нека питања која сам покренуо, јер су и мени нејасна. Молим другове да не замере чија сам имена помињао, на чије дискусије или радове сам примедбе стављао, јер нисам имао намеру никог да деградирам и омаловажавам, већ сам желео да рашчистимо спорна питања, пошто смо се зато и састали.

СИМОН СИМОНОВИЋ — МОНКА

Пошто су неки другови у својој дискусији већ подоста рекли оно о чему сам и ја хтео нешта да кажем, то своју дискусију редуцирам и у много чему скраћујем. Рећи ћу само оно што није речено, или није довољно наглашено.

У реферату другова Цекића и Аранђеловића „УЛОГА И ЗНАЧАЈ ПАРТИЈСКЕ ТЕХНИКЕ У ВРЕМЕ НОР-а И РЕВОЛУЦИЈЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ", на страни 45, под насловом: „ПАРТИЈСКА ТЕХНИКА ОК КПЈ ЗА ЦРНУ ТРАВУ", каже се, цитирам:

„Друг Риста Антуновић је био секретар ОК КПЈ за Црну Траву у времену од септембра 1943. године до фебруара 1944. године, када је отишао за секретара ОК КПЈ за Лесковац. ОК за Црну Траву је обухватао у то време и Пирот и Врање.

ОК КПЈ за Црну Траву (Пирот и Врање) је имао у то време своју партијску технику. Техника је располагала писаћом машином, гештетнером, радио-апаратом и осталим потребним материјалом. Техника је била смештена у селима: Ливаће, Златановце (не Златановце, већ Златанце — СС) и Тодоровце.

Поред рада на хватању вести и умножавању партијског материјала, врло је интересантан податак да је друг који је хватао вести на радију, једног дана ухватио поруку друга Тита упућену Главном штабу Србије. Радио станица Слободна Југославија, из Москве је емитовала следећу поруку: „НЕКА МИХАЈЛО КРЕНЕ КОД ВУКА ПА КОД СТАРОГ — ТИТО". Михајло је био псеудоним за друга Благоја Нешковића, тада секретара ПК КПЈ за Србију, а Вук за Мому Марковића, члана ПК КПЈ за Србију и комесара Главног штаба Србије.

Порука је значила да крену са бригадом за Врховни штаб код друга Тита. Тада је I јужноморавска бригада одмах кренула и успешно извршила задатак.

Друг Риста Антуновић се сећа да је гештетнер и потребан материјал добављен преко Лесковца и веза у Лесковцу".

И то је све.

Из овако кратког текста о раду партијске технике на терену Црне Траве готово да ништа нисмо сазнали, осим да је тамо она постојала, да је ухватила шифру радио-станице „Слободна Југославија", да је располагала са наведеним средствима и да је гештетнер набављен преко Лесковца. Можда је било боље да су аутори рекли да нису имали података о њеном раду, а не да се, форме ради, каже нешто, а да ништа не сазнамо.

Будући да сам током рата годину и више дана провео на раду партијске технике за Црну Траву, то и знам како је текао њен рад, усуђујем се да кажем да је реферат лепо, концизно и посве солидно обрадио рад технике, њене задатке и начин њеногa рада. Но то се односи само за подручје леве обале Јужне Мораве, али не и за подручје десно од ове реке.

Рекао бих да се овакав прилаз обради података за терен десне обале Ј. Мораве, не односи само на реферат о техници, већ, како је у дискусији наглашено, и на остале реферате.

Можда смо и ми, сами Црнотравци и људи с оне стране реке, „криви" за овако што, јер у току припреме за овај научни скуп, од нас је, као учесника НОР-а на оном подручју, тражено да дамо своје прилоге. Међутим, ми смо се о тај позив оглушили. А оглушили смо се због тога што смо ми, печалбари, добри радници, још бољи ратници, али слаби да свој успех истакнемо. Слаби смо „на писување" — како се то некада код нас говорило. То је чињеница и то је наша карактерна црта. Па, ипак, нешто смо написали, те су другови, да су само мало више труда уложили могли да понешто нађу у већ објављеним књигама са нашег подручја, као и кратких података који стоје као бисерје расути по многим публикованим делима ван овога подручја.

Што се подразумева под појмом „лесковачко подручје"?. Ништа ново нећу рећи ако кажем да је у лесковачко подручје спадао и цео бивши власотиначки срез, па је требало и њега солидно обрадити.

У реферату о техници је речено да се техника у Црној Трави налазила у махалама Златанце, Ливаће и Тодоровце. То је тачно, али сасвим недовољно. Наши људи страшно би се наљутили када би ово чули. У првом реду треба поменути махалу Попов Рид јер се техника тамо рађала, и та је махала доста допринела развоју устанка. Из куће Стојановића звани Вуја потиче, поред осталих, један од првих чланова Партије у Црној Трави Раде Стојановић и први политички комесар Црнотравског партизанског одреда Александар Стојановић, звани Санда Вуја. Истина, др Венцеслав Глишић у свом реферату, на страни 31, ипак је нешто рекао. Цитирам:

„У Црној Трави радила је најпре месна техника којом су руководили Александар Стојановић и Раде Стојановић".

Поред ова два истакнута борца нашега краја, морао би се поменути Раде Ивић, ондашњи секретар СКОЈ-а и члан Партије црнотравске ћелије у времену од 1941. до краја фебруара 1942. године који је доста допринео развоју технике.

Време не допушта да подробније причам историјат рада партијске технике на црнотравском подручју, али ћу се, ипак, ако ми се допусти, укратко осврнути на њен рад, те ћу у духу претрчати време од 1941—1945. да би успут на дохват нешто рекао о партијској техници. Зато молим, не толико вас другове овде присутне, већ пре свега људе црнотравског краја да ми не замере што ћу много штошта испустити.

Са формирањем партијске ћелије у Црној Трави ноћу 25/26. јула 1941. године, поред осталих, један од задатака партије био је да приступи редовном информисању становништва о догађајима у свету. Црна Трава се онда, како је познато, налазила у беспутном, забаченом планинском крају до кога су информације споро стизале. Када је дошла окупација и постављена гранична линија између Бугарске и Србије, која је ишла пределом између Власотинца и Црне Траве, изолованост Црне Траве је повећана. Једина веза са светом у то време био је радио-апарат. Знајући то, бугарске окупационе власти наредиле су да сви они који поседују радио-апарате, морају их одмах предати најближим властима. Али како људи овога краја нису прихватили бугарску власт, нису прихватили ни ово наређење: апарате су крили и потајно слушали вести. Али мали је број домаћинстава тада поседовало радио-апарате.

Партија у Црној Трави (Вељa Миленковић, Раде Ивић, Раде Стојановић, Драгољуб Симоновић и Јован Цветковић Социјал) мо-

рала се на неки начин довијати како би обезбедила слушање вести. Зато је одлучила да у прво време Раде Стојановић Вујза одлази у село Баинце у породицу Стојана Дикића која је поседовала радио, да тамо слуша вести, бележи поједине важне догађаје те да на основу тих података Партија обавештава народ и врши пропаганду. Али то није било и решење. Требало је оформити своју партијску технику. Партија се обратила породици Дикић са захтевом да радио уступи. Из околности особене природе до остварења овог захтева није дошло. Партија се тада одлучује да радио „узме" од Буре Станковића, званог Црвени из махале Славујевце (Брод).

Радио-апарат је прво био инсталиран у кући Владимира Стојановића Вујзе (Сандин и Радетов отац) у махали Попов Рид. Али усмено преношење вести било је незадовољавајуће те је Партија набавила литографску плочу. Но она је одмах морала бити послата за Власотинце, а одатле за Кукавички партизански одред. Након тога, Партија је убрзо пронашла гештетнер из једне суседне општине коју бугарски окупатор још није био стигао да опљачка.

Тако већ мање-више комплетирану технику сместила је у кући Стојановића и почела организовано да ради и да редовно издаје 15-тодневне информације које су преко симпатизера НОР-а илегално растуране у народу. У прво време техником су руководили Раде Ивић и Раде Стојановић, а касније и Александар Стојановић.

Александар Стојановић у новембру 1941. године, заједно са неким друговима, у договима је пребацио један радио-апарат из Београда и тај апарат остао је у кући Стојановића, а техника је привремено била смештена у кући Милентија Ивића (отац Радета Ивића). Касније техника је премештана много пута мењајући место боравка.

Почетком марта 1942. године, партијска ћелија буде откривена од бугарског окупатора. Техника је тада престала са радом. Њен рад обновљен је негде у мају 1942. године; обновила је група бораца бившег Бабичког одреда која се била сместила у великом забрану Валмиште. У то време техником су руководили Александар Стојановић, који је био политички делегат те, чемерничко-валмишке групе, и Слободан Радован Цекић.

Вести су за све време издаване у виду билтена. Овај билтен, вероватно један од првих у југоисточној Србији, имао је своје заглавље са црвеном петокраком и паролом „смрт фашизму — слобода народу"!.

Поред вести које су хватане од савезничких радио станица, у билтену су објављиване и информације о акцијама партизана са територије Србије које су пристизале различитим каналима, као и о акцијама најближих партизанских одреда у првом реду Кукавичког и Бабичког.

Иако скромних средстава, партијска техника у Црној Трави је одиграла велику улогу у одржавању морала народа, у очувању вере у победу у критичним тренуцима рата. Вести су биле окупиле и старе људе који су се солидарисали са одлуком Партије на устанак и НО покретом.

Иако је техника радила илегално, а мрежа растурања билтена била широко распрострањена, непријатељ никада није сазнао за рад технике, што показује постојање чврстог јединства народа сврстаног око Партије и НО-а. Истина, један радио-апарат негде у првој половини 1942. године пао је у руке бугарског окупатора, али припреме рада партијске технике никада није могао да сазна нити где се налази.

Одлуком ОК за врањско-пиротско подручје, крајем маја или почетком јуна 1943. године, руковођење техником поверено је мени. У њој сам, са прекидом, у децембру 1943. и јануару 1944. године — време које сам провео на партијском курсу у селу Славнику у Пустој Реци, радио све до почетка јула 1944. године. Технику ни од кога нисам примио, осим што су ме Јован Милошевић, Милован и Слободан — Радован Цекић, одвели у Црвену Јабуку, у село Радосин и упознали са другом који се звао Стојан. Једне ноћи Стојан ме је одвео изнад села Радосин и увео у јаму једне стене. Била је дубока, можда десетак метара. Ту је била смештена техника. Од прибора је било: писаћа машина, шапилограф, разне хемикалије, нешто мало писаћег прибора и друго. У овој јами радио сам неколико месеци када је одлуком ОК поново била враћена на терен Црне Траве.

У другој половини 1943. године, за рад у техници придодат ми је Стева Ивановић, правник из Сурдулице, са којим сам једно време заједно радио. Под крај 1943, долази до деобе технике: ја сам са писаћом машином и средствима за умножавање био смештен у кући Стојадина Крстића у махали званој Ланиште, а Стева Ивановић са радио-апаратом одлази у махалу Ливаће, у кућу Љубомира Тасића. Ја сам умножавао вести, затим разна поверљива партијска документа, циркуларна писма, партијске одлуке, упутства, наређења, поруке и друго. Нарочито је био велики посао око умножавања одлуке Другог заседања АВНОЈ-а. Стева Ивановић је хватао и бележио вести. Веза између нас двојице био је Чеда Радојловић, који је као курир односио умножен материјал и вести до места где треба. Стева и ја тада нисмо знали где је који смештен.

Почетком јула 1944. године, технику сам предао Жики Радојиловићу, а ја отишао на нову дужност.

То је само кратак, посве површан приказ рада технике на црнотравском терену.

Напоменуо бих још ово:

Молио бих другове Цекића и Аранђеловића да исправе шифру радио,станице „Слободна Југославија". Она није таква како су је записали у реферату. Они кажу: „... да је други који је хватао вести (а тај други је који вам сад говори) на радију једног дана ухватио поруку друга Тита упућену Главном штабу Србије која гласи:

„НЕКА МИХАЈЛО КРЕНЕ КОД ВУКА, ПА КОД СТАРОГ — ТИТО".

Поруку сам ја ухватио и била је:

„ПАЖЊА, ПАЖЊА! ОВДЕ РАДИО СТАНИЦА „СЛОБОДНА ЈУГОСЛАВИЈА". МИХАЈИЛО И АЛИМПИЈЕ НЕКА ОДМАХ КРЕНУ ГЛАВНОМ ЈЕДИНИЦОМ У СУСРЕТ ВУКУ".

По курирy сам одмах послао писамце Василији Смајевићу; хтео сам да га обавестим о овој поруци. Ја сам тада био у недоумици. Знао сам да је „неки' Михајило, човек из високог партијског форума, како смо онда говорили када неки значајан човек долази код нас, дошао горе, али нисам знао да ли се порука односи на њега или не. Право име му нисам знао. Можда писамце не бих ни послао Васи Смајевићу да у поруци није био поменут Алимпије, командант Прве јужноморав-

ске бригаде. Показало се да се порука, ипак, односи на Михајила који је код нас у Црној Трави.

У току прикупљања података о раду технике, наишао сам на податак:

У Зборнику докумената НОР том I, књ. 5 на страни 397, документ број 143, налази се извештај ОК КПЈ за Чачак Покрајинском комитету датиран 7. XII 1943. У њему се каже:

„Вук[5] ми је рекао да би требало да друг Мих.[6] ако стигне, крене за њим истим правцем[7]".

Објашњење се даје у фусноти под 7:

„По наређењу Врховног Штаба НОВ и ПОЈ крајем новембра 1943. год. кренула је из Топлице Прва јужноморавска НО бригада преко Груже за Шумадију са задатком да се споје са Првом шумадијском бригадом, да би заједно кренуле у Босну... Прва јужноморавска бригада пребацила се децембра 1943. год. из Шумадије преко Западне Србије у Источну Босну".

Дакле, у поменутој поруци радило се о томе да се споје Прва јужноморавска и Прва шумадијска бригада и да заједно крену за Источну Босну.

Ова порука записана је и књизи „ЈУЖНОМОРАВЦИ" од Антића. Погледајте интервју Антића са Драгославом Петровићем Горским, па ћете видети да се Горски сасвим добро сећа те поруке.

Ми смо се после примљене шифре једне вечери окупили у кући Милића Поповића у Поповом Риду: Михајило, Душан Пуђа Сава Штрби, Горски, Пера Бера, Риста Антуновић, ја и још неки. Те вечери слушали смо говор Стаљина поводом годишњице октобарске револуције. Михајило нам је преводио са руског.

Исте ноћи, Михајило је са Омладинским батаљоном (Црнотравски) већ био на путу према Јабланици.

БОРКО ЦЕКИЋ

Пре свега желим да се осврнем на излагања другова који су говорили пре мене. Нарочито желим да истакнем позитивне оцене које су они изрекли, како у својим рефератима, тако и у својој дискусији, о појединим аспектима НОР-а и револуције у лесковачком крају. По мени, високе оцене које су исказали другови Васић и Глишић о раду партијских руководстава и војних јединица на овом терену, нас учеснике у тим догађајима још више обавезују да нашим радом допринесемо употпуњавању документације НОР-а и револуције у лесковачком крају. По мени, те оцене стоје и треба их даљим радом на прикупљању и обради историјске грађе употпуњавати и изнова доказивати и потврђивати.

Хтео бих да кажем неколико речи и о појединим догађајима о којима треба више говорити, више их обрађивати, и о њима више расправљати.

Најпре о снази, развијености и улози радничког покрета у Лесковцу, револуционарног радничког покрета и његовом утицају на развој НОР-а и револуције у овом крају. И посебно рад СКОЈ-а, рад револуционарног омладинског радничког покрета у Лесковцу, као дела радничког покрета у целини, истаћи ћу два примера као илустрацију података о снази револуционарног омладинског покрета радничке класе, односно раду СКОЈ-а.

У фабрици пољопривредних машина (плугова) „Слон", почетком 1940. године, због лоших услова рада и експлоатације радника, покренуто је питање вођења штрајка. Организацију штрајка је преузело синдикално руководство, а непосредно руковођење Ружа Сандић, која је у то време била секретар партијске ћелије у фабрици вунених тканина Мике Куце. Она је мени дала задатак да радим са омладинцима из фабрике „Слон". Окупио сам их, организовао, одабрао најистакнутије за рад по скојевској линији. Резултат рада са њима је био тај да су ускоро били сви једнодушно за штрајк, а било је око 15 омладинаца. Када је синдикално руководство одлучило да се ступи у штрајк, свих 15 омладинаца је одлучно ступило у штрајк. Штрајк није у потпуности успео због тога што известан број одраслих радника није био доследан. То је један пример из мог сећања о великом утицају СКОЈ-а на радничку омладину и снази омладинског радничког покрета.

Други пример. Податак о укључености радничке омладине у револуционарни раднички покрет, знам из моје активности по сектору црвене помоћи 1939. и 1940. године. У то време сам био секретар окружног одбора Црвене помоћи. На вези ме је држала Ружа Сандић. Црвена помоћ је у то време имала свој систем организације у граду. Постојао је одбор у свакој фабрици и унутар фабрике за сваку смену пододбор. У одборе и пододборе било је највише укључено омладинаца. Одмах да напоменем да је циљ црвене помоћи био прикупљање новчане помоћи за другове који падну у затвор и за остале видове другарске помоћи револуционарима. Али и васпитни. Одбори и пододбори су повремено држали састанке са напредним и свесним радницима на којима се говорило о значају црвене помоћи, о солидарности у борби радничке класе и шире о класној борби уопште.

То су два угла из којих сам имао директан однос са напредним омладинским радничким покретом Лесковца тог времена, односно да је радничка омладина Лесковца била у целини обухваћена радом СКОЈ-а.

Хоћу даље да кажем још један податак који ми је познат, а који служи више ради посматрања. Имам утисак да Врховни штаб није имао много података о стању 1941—1942. године на југу Србије. Почетком 1944. године дошла је у Дрвар група омладинаца из Србије на II конгрес УСАОЈ-а. Милорад Костадиновић Чеша је био у тој групи. Знам да је он више пута био позиван на разговоре од другова из Врховног штаба. Он је у разговорима давао више података о југу Србије. Такође, када се група заробљених партизана из Србије, међу њима сам био и ја и који су побегли из логора у Немачкој у партизане, нашла у Јајцу децембра 1943. године, са нама су другови из Врховног штаба водили разговоре, па су се распитивали и о стању на југу Србије 1941. године. Могли смо онда да кажемо јако мало, само оно што смо знали.

Ову опсервацију и кажем више у том смислу да је у то време било недовољно информација, није било довољно кретања информација. Виша руководства у то време нису имала довољно информација о стању на југу Србије, а нарочито у току 1942. године, а посебно на линији ПК КПЈ за Србију са Врховним штабом и ЦК КПЈ.

И на крају да кажем неколико речи још о једном питању о којем се овде данас расправља, о питању директиве и одлуке по-

четком 1942. године око такозваног расформирања одреда. О овом питању су већ дата појединачна мишљења. Изнећу своје мишљење о томе да нека питања треба да буду и даље на дискусији, да се износе мишљења, документација и аргументација, односно да поједина питања сада, данас, не морају да добију коначну оцену, а историчарима ћемо оставити потпуну документацију и аргументацију, коју ће они користити да јасније и тачније оцене те поједине догађаје.

Такво је питање и питање ове директиве и одлуке из марта 1942. године око такозваног расформирања одреда. Намерно употребљавам израз такозваног расформирања одреда, јер се и из дискусије види да ту има различитих мишљења и дилема. По мом мишљењу дискусије које се воде на ову тему не могу да иду на одговоре црно-бело, са јединственим одговором да или не. Да одмах на почетку изнесем најпре своје мишљење о томе. У то време није се радило о томе да се одреди расформирају у смислу распада, у смислу одустајања од борбе или да је то расформирање значило некакву смишљену намерну политику слабљења НО борбе или ликвидацију НО борбе. То ми је познато јер сам у марту 1942. године био заменик комесара Лесковачког одреда, па сам и ја ту директиву и одлуку на одређен начин спроводио у одреду. Сигурно да ником није у то време било ни на крају памети да је то распуштање одреда у смислу потпуног престанка оружане борбе, па у том смислу не треба истраживати нити о томе било што постављати. Израз који је у неким извештајима употребљен „расформирати" свакако треба условно узимати у смислу у којем је он схваћен онда, а не давати му нову садржину и извлачити из њега суштину директиве и одлуке.

Несумњиво, посматрано историјски, ми морамо да идемо ка томе да извесне одлуке, директиве, ставове или постављене задатке, као и акције руководства и војних и политичких, преиспитујемо и да их у одређеном смислу стављамо на дискусију, да се види, па и оцени, њихова револуционарна да тако кажем ваљаност, да се види какав је резултат дала та одлука, акција или директива. Сада можемо мирније да те одлуке посматрамо појединачно, да их посматрамо аналитички и свестрано и да заузимамо ставове. Из тих разлога узимам став друга Милије као историјски податак једног очевица који нам даје податке о томе како је руководство одреда спроводило извесне директиве и доносило одређене одлуке, која је намера била руководства код спровођења тих одлука. По мом мишљењу, а из истих разлога, тако бих посматрао и два писма која се цитирају. Писмо које је у одред стигло од другарице Секе као и писмо које је у одред стигло из ОК имају, историјски посматрано, релативан значај. Она су аутентична као историјски податак, а наше је право како сам га изложио да испитујемо чињенице, да улазимо у тачност, па и веродостојност тих података, да те историјске податке посматрамо у њиховом комплексу, сумирамо и резултате тих акција, па на основу тога дајемо оцене.

Код оваквих питања, код којих постоје још увек дилеме морамо бити толерантни у дискусији и у излагању материјала, морамо бити што аргументованији, да испитујемо могуће грешке, могуће слабости у извршавању и спровођењу донетих одлука и директива, па у одређеним случајевима да ставимо на дискусију и правилност одлука које су донете. Морамо дозволити могућност да неке одлуке нису дале резултате који су постављени, односно да су резултати изостали, па и то да су неке одлуке дале и негативне резултате. Затим треба ићи да се о томе да слободно оцена одређених догађаја. Још нешто, није јасно да ли је вођена истрага, а око је вођена какав је њен резултат. То по мом мишљењу сада и није битно. Не ради се о томе да се сада води истрага партијска или друга ради изрицања казни, а што би био циљ истраге да је у то време вођена. Али наш задатак, како ја бар сада схватам, да се о овим питањима дозволи дискусија која ће се водити јасно, отворено и толерантно, да се омогући људима да изнесу своје мишљење и аргументе за своје мишљење, да документацију којом располажу ставе и другима на увид и коришћење, па ће се историјске оцене полако и сигурно искристалисати. Као један од преживелих очевидаца мислим да сам јасно изнео своје мишљење и свој став о питању такозваног расформирања одреда 1942. године у лесковачком крају.

У вези са спровођењем директиве да се одреди повући сваки на свој терен и у мањим групама, по четама, па и водовима и преброде зиму 1941/1942. могу да изнесем и следећу непроверену вест коју сам раније чуо, а о којој сам сада разговарао и са Мијом Стефановићем. И Стефановић је о истој вести обавештен, па ћемо морати да пронађемо извор, те је стога сада треба узети само као једну негативну претпоставку, а то је да је ова директива дело непријатељске шпијунаже. Ради се о томе да би непријатељ могао намерно да подметне ту директиву да се одреди „расформирају" до пролећа у намери да се ослаби покрет.

БОШКО КРСТИЋ

Поводом ситуације у којој се налазио Јабланички партизански одред и одлуке штаба истог одреда од 27. марта била је веома широка дискусија.

Већина дискутаната, посебно бивши руководиоци и борци Јабланичког одреда, и овога пута су заступали став да се у поменутој одлуци не ради о растурању одреда већ о организационом прилагођавању према ситуацији у којој се одред налазио.

А ситуација је, како је изнето, била веома тешка у току марта и априла тако да су неки борци и командант одреда сматрали да одред не може да опстане на територији Јабланице и Пусте Реке и да треба прећи на други терен — Јастребац, Копаоник итд.

Међутим ни тада крајем марта па ни касније у априлу и мају нико од руководилаца па ни командант одреда није говорио о растурању одреда, већ је предлагао да одред оде на други терен — на Јастребац итд.

ДР ВЕНЦЕСЛАВ ГЛИШИЋ

Реферати и дискусија су показали да је корисно што смо се окупили да разматрамо улогу КПЈ на овом терену у току народноослободилачког рата и револуције 1941—1945. Овде је било пуно примедби да су реферати једнострани, да нису могли да дају КПЈ у њеном тоталитету у лесковачком крају. Мис-

лим да је то претеран захтев који се тражи од референата. То често не може да пружи у потпуности ни научна студија. Реферат је више подсетник за дискусију да постави оквире у којима ће се кретати расправа. Ако је било недоречености у рефератима то је одраз тренутног стања наше историографије о овом крају и зато је и сазван овај скуп да кренемо даље од непотпуног ка потпунијем сазнању историје КПЈ.

У сваком случају дискусија је била корисна и нека питања су ми сада много јаснија него кад сам полазио на овај скуп. На пример, дилема око састава Окружног комитета 1941—1942. године, затим да Месни комитет у Лесковцу постоји од 1940. године итд.

Једна од примедби у дискусији је била да сви делови територије ОК Лесковац нису подједнако или довољно заступљени у рефератима. Тешко је ту наћи праву меру и предлажем да они који сматрају да је о њиховом крају мало речено у рефератима то надокнаде писаном дискусијом. Било је и примедби да су имена појединих места погрешно наведена. Могуће је да је и тога било, јер један број референата није пореклом из овог краја и нема тако добру географску оријентацију.

У дискусији је предлагано да се по завршеном скупу реферати дораде на основу дискусија. Ја се с тим не бих сложио ако се објављује и дискусија, јер ако се буду прерађивали реферати онда је депласирана дискусија. Предлажем да објавимо материјале онако како је текао рад овог скупа. Иако се то свугде ради, па нема разлога да не буде и овде.

Само неколико речи о спорним питањима, која сам узгред споменуо у свом реферату. Око једног таквог питања као што је подела Јабланичког НОП одреда у пролеће 1942. на групе бораца развила се прилично бурна дискусија, у којој се заступало мишљење да то није било растурање одреда и да је одред постојао и даље као организована целина. Пажљиво сам саслушао сва излагања и морању о том питању још да размислим, јер ми при руци није сва документација, а по сећању не бих желео да импровизујем. Нисам за црно-бело приказивање наше прошлости, или да то питање извлачимо из контекста свеукупних политичких и војних збивања на територији ОК КПЈ за Лесковац. Потпуно се слажем да је деоба Јабланичког НОП одреда нешто сасвим друго од распада Сувоборског НОП одреда у Западној Србији. У овом случају о коме смо расправљали одред је подељен на групе од по неколико бораца, који су остали у међусобној вези и њих је било лако сакупити кад то ситуација буде захтевала. Први покушај да се борци окупе учињен је у јуну 1942. што произилази из дискусије друга Бошка Крстина, али су се опет разишли у групе. Из тога се може закључити да одред као организована војна целина једно кратко време није постојао. То не значи да нећу поново проучити сву документацију о вом питању и о другим спорним питањима, као и дискусију са овог скупа и тек ћу онда моћи дати целовиту слику овог проблема. Коначно ми не морамо на овом скупу да о сваком питању о коме смо дискутовали донесемо дефинитивну оцену. Имаћемо за то прилике у својим радовима или неком од будућих скупова, јер историја се не пише за један дан или годину, пошто се историјски процеси постепено откривају. Предлажем да овде у току даље дискусије разложно и аргументовано бранимо своје ставове без повишења тона и температуре у дискусији, јер једино тим путем ћемо доћи до историјске истине.

ВЛАДА СИМИЋ

Стиче се утисак да друг Глишић постојање или непостојање, растурање или нерастурање одреда, или његово опстајање као борбене јединице, донекле повезује и са бројним станем одреда у времену о коме говоримо. Међутим, да бисмо се боље разумели, морам истаћи то да одред није формацијски устаљена јединица, већ је његов састав најчешће произвољан. Одред може бројати 15, може 115, или било колико људи, то је зависно од намене која му се даје. Према томе, број људи нема неки одлучујући значај за питање о постојању или непостојању одреда. А кад би тај број и био од неке важности, опет се постојање одреда не доводи у питање, јер, ево за ово кратко време колико дискутујемо о томе, по сећању сам сачинио списак, и по том списку 36 људи је у то време било на окупу. Верујем да би се сада у тај списак могло дописати још толико бораца, само када би га погледали ви који сте овде присутни.

У периоду 1941/42. године, када је одред бројао близу 800 људи, никада, ни у једној акцији, није дејствовао скупа. Према томе, било би смешно схватање које постојање одреда условљава некаквом сталном окупљеношћу читавог састава. Са друге стране, раздвојеност због акција и извршавања задатака никако не може значити непостојање одреда, а половином 1942. године таква раздвојеност је била скоро стална појава. Ја, на пример, 1941. године нисам скоро никога познавао из Пусторечке чете, мада сам био у Горњојабланичкој, а одавде су те чете припадале истом одреду. Ретке су биле ситуације када су ове чете скупа учествовале у акцијама, па није било ни прилика за међусобно упознавање. Зато мислим да је сасвим сувишно и илузорно што се овде уопште и поставља питање постојања одреда, а камо ли да се о томе још и расправља.

Мени се чини да би било више места и потребе да на оваквом скупу разговарамо о активностима одреда у то време, о разлозима привременог прекида извођења оружаних борбених акција, онаквих акција какве су извођене до мартовских дана 1942. године. Можда би се у томе могао наћи и одговор на дилеме о постојању или непостојању одреда. Овде је било речи о томе да је одред у току марта 1942. године претрпео осетне губитке и да му је било потребно извесно време да се опорави, консолидује, да се војнички реорганизује, како би поново био способан за борбена дејства. Значи, сасвим је схватљиво да је за обнављање овако значајног посла потребно и одређено време и одређени напор. Ни сада, у миру, тај се посао не би могао обавити брзо и једноставно, а камоли у оно ратно време и у условима какви су тада били на овом простору. Зато мислим да одговор о прекиду активности треба тражити у томе, а не у непостојању одреда, а само поманькање активности је довело појединце у дилему и сумњу о постојању одреда као организоване борбене јединице. Као потврда тога да се одред половином 1942. године, организицијски средивао и војнички учвршћивао, може нам послужити и то, што су већ

исте јесени извођене борбене акције, и што су крајем баш те 1942. године, недићевци били потпуно разбијени, и после тих борби, они на овом терену нису скоро ништа значили у војничком смислу.

Да ли је онда могуће да „непостојећи" одред однекуд одједном искрсне, оживи, да постигне такве успехе, и да већ на почетку следеће године формира чак и ударне батаљоне.

Ето, зато сматрам да нема места о дискуји о томе да ли је одред постојао или није, ту дилеме нема, одред је увек постојао.

БРАНИСЛАВА МЕДЕНИЦА

О стању Јабланичког одреда марта 1942. године а затим јула исте године, изнећу своје мишљење, а историографи нека оквалификују изнету ситуацију.

Марта 1942. године одред се организовано повукао на Пасјачу испред бројног непријатеља, као што је и до тада, а и касније чинио с тим што су помоћне јединице остале на терену. После кратког времена одред се са целокупном болницом, такође организовано, пробио кроз непријатељски обруч натраг на свој терен. Остала је само чета, у којој сам и ја била, на чијем се челу тада налазио Стојан Љубић уместо Рада Петровића (који је био у то време рањен у раме) која се такође у току дана пробила за главнином одреда преко села Момчилова с којим смо се састали у селу Брестовцу пусторечком. После борбе на Магашу донета је одлука да Кукавички одред иде на свој терен, а једна чета је отишла у Горњу Јабланицу. Неколико другарица је смештено по кућама, рањеници су прикривени, а један део одреда је подељен на десетине. У једној таквој десетини сам и ја распоређена и добили смо задатак да се кроз недељу, најкасније за десет дана јавимо на везу у Гусинце код куће Николе Бурашковића. Десетар је био Марко Петровић који је једну десетину повео у Пусту Реку, а други део Требињац, Милован Милићевић, Тадија, Јеврем, Лабуд, Никола (из села између Бучумета и Прекопчелице не сећам се имена тог села) и ја пошли смо у Прекопчелицу. Сутрадан по нашем доласку у Прекопчелицу су дошли Бугари по сено те смо ми следеће ноћи отишли у Петровац и прикључили се другом делу десетине где су поред осталих били: др Марко Колб, Крсто Миљанић, Нада Томић, Жика Петровић и још три-четири друга. Жика Петровић је тог јутра око пет часова изашао из села и истог преподнева био заробљен од недићеваца који су га, блокиравши село Петровац, довели у село, а потом га спровели за Лесковац. Тада је, после саветовања, донета одлука, да се поделимо у мање групе јер ће мо се тако лакше кретати с тим да свакодневно одржавамо везу међусобно. Моја група се поделила тако што су Требињац и Милован остали у Новој Тополи, Лабуд, Никола и ја смо се вратили у Прекопчелицу, а Јеврем и Тадија су отишли у Леце. Са Требињцем нисмо успели да успоставимо везу као што је договорено јер су они одмах после два-три дана отишли на Пасјачу, у Јовине Ливаде. Ово смо сазнали кад смо после десетак дана дошли у кућу Николе Бурашковића да бисмо се повезали са одредом. Везу нисмо могли да успоставимо и ту смо се нас троје растали. Никола и Лабуд су се вратили натраг у Прекопчелицу, а ја сам остала сама да се повежем са одредом. Преко Петра Соколовића, командира помоћне чете из Магаша, успоставила сам после извесног времена контакт са Станком Николићем Магашким који је имао везу са одредом тако да сам већ у мају посредством воденичара испод Радана, била на Радану где је било тридесетак другова који такође нису напуштали терен.

(Могла бих са појединим изузецима скоро све да набројим)

У јулу група бораца (Милија Радовановић, Ленка Стаменковић, Јован Цекић, Влада Борђевић Чеда, Поп Мића, Периша, Бошко Гогић Павлуша и ја) кренули смо за Горњу Јабланицу. Више Гајтана смо се растали па је један део бораца отишао преко Стубле за Туларе, а Периша, Павлуша и ја смо преданили у Реткоцеру и следеће ноћи стигли у Туларе где смо и остали. Познато ми је да су сви ови другови одржавали разне састанке са активистима и симпатизерима. Већ августа вратили смо се на Радан где је већ читав одред био на окупу. Са нама су у Горњој Јабланици у то време свакодневно били и Мићун Гогић и Јанкетић.

ЖИВОЈИН НИКОЛИЋ

Другови, ми морамо на овом скупу да водимо рачуна о садржини својих дискусија. Ето, на пример, друг Бошко Крстић је рекао да је командант Јабланичког одреда на Радану, на састанку у јуну био против тога да се обнови одред у вези с директивом ЦК Србије, наводећи као разлог да нема услова за вођење борбе на Радану и Пустој Реци, и да се према томе одред не може одржати. Са друге, пак, стране секретар ОК Лесковац и члан ПП Ниш је другарица Ленка Стаменковић била супротног мишљења и захтевала да се одред обнови и да има услова за развој НОБ-е. Према томе, на оваквом научном скупу, ми морамо јасно да изнесемо ставове свих оних који су учествовали на Радану, као и њихова образложења, како би могли да извучемо праве закључке о ситуацији код Јабланичког одреда после пролећне ситуације 1942. године. Хоћу поново да нагласим оно што сам већ рекао, нико никога не може оптуживати за промашаје. Па кад је тако дајте, другови, да се види каква је то ситуација била на Радану, зашто је дошло до два супротна става о питању обнове одреда. Треба рећи шта су људи радили после смањења одреда на групе, како су се борили и зашто је дошло до сукоба унутар руководства ОК КП Лесковац и Јабланичког НОП одреда.

Тада, према Бошку, један део није био за борбу, како је то могуће, да једна половина бораца на челу са командантом откаже послушност. Ако је тако онда то треба објаснити и разјаснити на овом скупу, како би научници — историчари имали све податке о понашању припадника Јабланичког одреда и зашто се они нису хтели да боре, зашто нису хтели да иду у акције. Ако Бошко Крстић тврди да се они нису хтели да боре и то на челу са командантом, односно сматрали су да нема услова да се боре, онда то треба

разјаснити, а не само рећи: они нису хтели да се боре*.

РИСТА АНТУНОВИЋ

Мислим да је за истраживача, а и за науку важно ако се утврде чињенице о томе каква је одлука донета у кризној ситуацији 1942. године. А учесници, који су доносили одлуку тада, а који су данас овде као сведоци (Милија и Бошко) тврде да је донета одлука да се одред подели у групе и да је групама дат одређен задатак, с тим да се у одређено време врате на Радан и окупе. Мислим да је то најбитније, то је суштина става руководства у то време. Ми не треба овде да се хватамо за поједине речи које употребе дискутанти, а које могу бити условне. Рецимо, друг Николић каже да је Бошко рекао да је Ленка мислила другачије, да је било дискусије око доношења одлуке, итд. Друг Миљанић каже: речено је да се питајимо и сл. То је могао неко да дискутује, али то није битно. Чињеница је да је после свега тога донета конкретна одлука и дати конкретни задаци и термини, за повратак на Радан. Та одлука је битна, а не шта је ко појединачно мислио и говорио. Та одлука је и извршена.

КРСТА МИЉАНИЋ

У вези с излагањем друга Ракића имам неколико конкретних примедби: на страни 7. у трећем ставу аутор каже:

— Четвртог јула одржана је историјска седница ЦЕ КА КПЈ у Београду.

— Петог јула одржан је састанак чланова СКОЈА у Вучју и

— Шестог јула одлази прва група партизана на Кукавицу.

Не знам како је било могуће, у доба велике илегалности тако брзо преносити директиве и организовати одлазак у партизане? Вероватно и да су се оне преносиле телеграфски и телепринтерски не би се могло овако брзо организовати одлазак другова у партизане. Колико се сећам из разговора са појединим друговима, на Кукавицу су из Лесковца прво отишли они који су се „компромитовали" изводећи акте саботаже. Ради историјске истине мислим да би се могло констатовати када су вршене прве саботаже у Лесковцу и по томе, бар приближно, констатовати када су први партизани из Лесковца отишли на Кукавицу.

Даље Ракић каже (страна 9. став 2) да је на саветовању СКОЈ-а 12/13. јула у Чифлук Мири највише било речи о укључивању омладине у оружани устанак и да је Драги Стаменковић том приликом рекао да је радничка класа Лесковца припремила кадрове за борбу против окупатора. Тврдити данас, после тридесет и више година шта је ко тада говорио а без писаних докумената, мислим да је сувише смело. После оваквог излагања друга Ракића, још се онда озбиљније и оштрије поставља питање, зашто смо тако касно, тек у септембру, почели са оружаном борбом.

Морало би се настојати да се објасни провала у октобру 1943. године. Није довољно само констатовати, већ треба боље објаснити како је дошло до провале, колико је људи похапшено итд.

На страни 51. у ставу 2. Ракић каже да су нам цели терени остајали празни. Требало би објаснити зашто су читава руководства СКОЈ-а одлазила у партизане. О томе би могли нешто да кажу другови који су тада руководили СКОЈ-ем а ја мислим да је главни разлог тај што се морало деловати личним примером.

ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

У реферату друга Глишића је изнет рад КПЈ на територији ОК Лесковац веома добро и документовано и у њему су постављена нека питања о којима би требало овде да продискутујемо и објаснимо уколико је то у нашој моћи.

Но, поред тих питања ја ћу истаћи још нека која траже одговор, а сматрам да би овај научни скуп и на њих требало да одговори.

У досадашњим истраживањима је познато да после 22. јуна 1941. године, тј. после одлуке о размештају кадрова, одлучено да Влада Борђевић и Бошко Крстић иду на партијски рад у Врање. Износи се да је Бошко отишао за секретара МК-а а Сима Погачаревић за Лесковац да би заменио Косту Стаменковића који одлази у Власотинце.

У вези са овим се поставља питање: да ли је могуће да члан ОК-а Влада Борђевић не иде за секретара ОК Врање, већ ту дужност врши Бошко који, према досадашњим истраживањима, није био члан ОК Лесковац.

Исто тако се мало зна када се Васа Смајевић враћа са терена Ниша, јер је познато да је после 22. јуна отишао на други терен, тј. терен нишког ОК-а.

До сада у историографији се исто тако просто нагађа због чега Војислав Мичић члан МК КПЈ Лесковац, и Благоје Николић (који је у неким мемоарским казивањима био члан ОК КПЈ и у књизи „Јужна Србија" Београд 1961. а у неким није) напуштају територију ОК Лесковац и одлазе у западну Србију.

Верзија која постоји није уверљива, а она гласи да је Николић требало да присуствује Саветовању у Столицама.

У досадашњим истраживањима није објашњено због чега се Лесковачки НОП одред дели у чете и мало је речено шта је то било на Соковини, а то можда и не треба да буде предмет расправљања.

Из извештаја Разуменке Петровић, који је послала почетком 1942. године ПК ПКЈ, поред осталог стоји „да у оближњем селу постоји једна партијска јединица од четири члана. Ова партијска јединица, каже се у из-

---

*** Комисија Организационог одбора за припрему и одржавање научног скупа на тему „Рад Партије и СКОЈ-а на територији ОК КПЈ Лесковац 1941—1945. године чији је задатак да редигује и припреми за штампу материјале овог скупа сматра да треба читаоца да упути и на дискусију Бошка Крстића у овом Зборнику на страни 62 како би увидео да коментар који у својој дискусији даје друг Живојин Николић не одговара садржају дискусије Бошка Крстића.**

Чланови комисије:

Миљанић, Крсто, с. р.
Станковић Петар, с. р.
Петровић Живојин, с. р.

вештају, налази се у П. Међутим, у „Зборнику докумената Војно историјског института је протумачено да се она налази у Пресечини што, наравно, није тачно. Ова партијска организација је прибојска која је обухватала и Винарце, а у Пресечини у то време не постоји партијска организација.

Илегални партијски рад је веома мало познат. Докумената нема, а савременици веома мало оживљавају сећања. И код партијске организације, као и код скојевске организације, мало се зна о садржини илегалних састанака. Иако су састанци били веома садржајни (то се може видети из дневних редова), дискусије и изношење мишљења о проблемима о којима се дискутовало нису забележени.

Ми углавном пратимо хронолошки састанке, утврђујемо датуме, али до 1943. године ми са овог терена немамо ниједан записник са одржаног састанка или некакве прибелешке. Нама је непознато шта се је расправљало 22. јуна 1941. у Братмиловцу, иако има живих учесника са тог састанка. Ако желимо да сагледамо какву је улогу одиграла КПЈ у округу Лесковац, ми бисмо морали да изналазимо нови материјал и да досадашња истраживања обогатимо новим садржајем.

Нама је непознато иако имамо некакву бројку колико је чланова КПЈ било на почетку устанка, а колико их је било у току 1941. године итд. итд.

То су проблеми о којима треба учесници да износе своја мишљења. Ја сам на већину питања дао одговор у мојим објављеним радовима, али сматрам да то није довољно и због тога их поново постављам.

Неки учесници су истицали да рад КПЈ и СКОЈ-а у појединим рејонима није адекватно дат у оној мери како је то дато за неке друге рејоне.

Овде треба истаћи да се прво обрађује територија ОК Лесковац 1941—1945. године. Према томе границе територије ОК Лесковац су се мериле, па је због тога долазило да те територије они нису ни обрађивали, јер са формирањем ОК Врање читава десна страна Јужне Мораве припала је том окружном комитету, па је нормално да се та територија обрађује у оквиру ОК КПЈ Врање, а територија која је била у оквиру ОК КПЈ Лесковац, са формирањем ОК КПЈ Топлице мења се. Исто тако рад КПЈ и СКОЈ-а није предмет разматрања на овом скупу после тих реорганизација и са тих територија.

Многи учесници то немају у виду па зато тако и дискутују. Међутим, овде не треба указивати на то шта није обухваћено, већ треба износити што више материјалних чињеница, јер је то корисније од голих констатација.

Друг Крста Миљанић у накнадној дискусији, поводом мог реферата покушава да се супростави неким мојим констатацијама. Њему је несхватљиво да је могуће спроводити одлуку ЦК КПЈ о подизању оружаног устанка, иако та одлука није дошла до ОК КПЈ Лесковац.

Међутим, он је превидео да је после априлског слома било више директива, прогласа и упутстава о припремању оружаног устанка, а нарочито после прогласа 22. јуна 1941. године. Вероватно да му је познато да су се у каснијем периоду иако ово партијско руководство није имало везу са Врховним штабом и ЦК КПЈ, решавали многи проблеми у духу директива и одлука тог највишег руководства НОР-а.

Познато је да је прва група из Лесковца, састављена од чланова КПЈ и СКОЈ-а, отишла већ 6. јула на планину Кукавицу. Не верујем да Миљанићу није позната спомен плоча на крају Скобаљићеве улице, код гробља, која обележава и чува успомену на тај дан.

Исто тако неприхватљива је његова констатација да на саветовању у Чифлук Мири 12/13. јула 1941. године није било највише речи о укључивању омладине у оружани устанак. Овде треба истаћи да о овоме има доста материјала у сећањима бораца из 1951—1953. године. Оваква констатација је објављена у многим радовима: „Лесковац у рату и револуцији", Београд, 1968, стр. 107; „Јужна Србија", Београд, 1961, стр. 53; „СКОЈ и омладински покрет у Србији 1941—1945", Београд, 1970, стр. 76. итд.

Ликвидирање агената и жандарма у Лесковцу јула 1941. год. који су служили окупатора и читав низ диверзантских акција, до формирања одреда, па и касније, за њега нису акције, већ оне по њему почињу септембра 1941. године, што је веома неодржива констатација за покрет на овом региону.

Крста Миљанић тражи објашњење за оно што је већ познато. Провала у октобру 1943. године је толико позната и детаљно обрађивана у претходно наведеним делима, да сам то поново учинио само бих оптеретио овај текст. Кога интересују детаљи нека погледа фусноте. Исто тако Миљанић тражи детаљна обавештења, о разлозима за постојање празних терена у 1944. години. Нема смисла да овде понављам став 2. на 51. страни мога саопштења, јер је то тамо објашњено.

На дискусију Светислава Поповића Тилета, не бих хтео да се задржавам, јер сам и њему одговорио још у уводном излагању поводом реферата.

Друг Пера Станковић тражи од референата да што детаљније износе познате акције из појединих делова округа. Ако би тако поступили онда би сврха научног скупа била промашена. Пера је износио много детаља, али је све то познато. Једини допринос у његовој дискусији је што је изнео своје мишљење о улози Владе Борђевића и осталих, зашто су пошли ка Власотинцу. Нас би овакви детаљи интересовали, јер бисмо на основу њих могли више да закључујемо и сагледамо боље улогу појединих личности у устанку и револуцији.

МИЛОРАД ВЕЉКОВИЋ

Другови, сви исто мислимо, али то интерпретирамо сваки на свој начин и не знам колико има субјективизма у оцени ситуације, то нека сваки сам оцени.

Ми смо имали у 1941. години, масован устанак, он после западне Србије нигде није био тако развијен. Кад је непријатељ заузео слободну територију у западној Србији, јединице су се повукле са Врховним штабом, односно са другом Титом. Непријатељске јединице употребљене противу наших снага у западној Србији су се пребациле на југ Србије и водиле су борбу противу наших одреда. Ми нисмо могли тада да се одржимо у онаквом стању каквом смо били у 1941. години и то је чињеница, јер промена услова захтевала је и

промену тактике борбе која се прилагођавала тим условима. Са променом тактике ми никада нисмо одступали од свог циља, а то је да се боримо противу окупатора и домаћих издајника.

Друг Брка врло добро зна каква је ситуација била на Бабичком, када смо били опкољени са свих страна и када ми другог излаза нисмо имали. Можда је било паметније да је цео одред отишао на терен Црне Траве, али данас могу да говорим тако то је паметно, шта тад то нисам рекао? Према томе водимо рачуна о томе, на каквом смо војничком нивоу тада били. Друг Риста је набројио, друг Влада је такође набројио људе који су 1942. године у првој половини постојали као партизани. Бабички одред као целина није остао, али друга чета је преживела до уласка у Други јужноморавски НОП одред. Према томе, снаге НОР-а су постојале и у Пустој Реци и у Јабланици. Поставља се питање које су то снаге, ако смо све распустили, да нема одреда, Партије, ко је онда изводио нама добро познате акције и борбе у лето 1942. године противу окупатора и домаћих издајника? Према томе, снаге које смо имали нису остале на истом нивоу какве су биле у 1941. години, јер је дошло до опадања, то сви знамо, али остало је оно што је пошло са циљем да се бори до краја и наставило са борбом и створило масовност и квалитет у наредном периоду. Познато је да су на југу, тј. на терену ОК КПЈ Лесковац 1943. године, формиране две бригаде, да су у пролеће 1944. године формиране и прве српске дивизије, да смо имали велику слободну територију, а да није било континуитета у тој револуционарној борби да ли бисмо ми постигли такве успехе? Због тога сам у почетку напоменуо да сви исто мислимо и знамо те резултате, али неке догађаје из априла 1942. интерпретирамо како то нама данас годи. То је субјективизам и због тога неке дискусије нису прихватљиве и не могу као такве да опстану.

ДРУГИ ДАН НАУЧНОГ СКУПА
(31. октобар 1975)

УВОДНА ИЗЛАГАЊА РЕФЕРЕНАТА

НИКОЛА П. ИЛИЋ

Мој реферат обрађује тему „Четништво у околини Лесковца и Топлице 1941. године". Приликом писања имао сам доста тешкоћа: о делатностима ових контрареволуционара нема сређене нити објављене грађе. Нисам могао да консултујем четовође и војводе јер су скоро сви погинули а мањи број је емигрирао из земље. Трудио сам се да прикажем зачетак четништва, његов рад и злочине на овом терену.

Четници Косте Пећанца имају своју јаку традицију на подручју јужне Србије. Њихов почетак је још у XIX веку за време борбе против турске окупације. Борба против Турака је настављена све до 1912. године. Четници су организатори топличко-јабланичког устанка 1917. године против бугарске окупације југоисточне Србије.

У једном материјалу сам данас прочитао да је Коста Пећанац „самозвани војвода". То је погрешно. Пећанац није сам себе прогласио командантом четничког покрета у Србији, већ је он добио писмени декрет од Министарства војске и морнарице априла 1941. године, тј. пре капитулације војске Краљевине Југославије, да у случају окупације остане на терену јужне Србије и организује борбу против окупатора. Препис овог декрета налази се у мом рукопису књиге „Четници Косте Пећанца од Пчиње до Топлице 1941—1942. године".

Даље, четници су на овом терену почели да се формирају одмах после окупације наше земље. Поједине војводе, као Михајло Арсић из Црног Врха, добили су декрете датиране са 29. априлом 1941. године. Међутим, код већине војвода декрети су од 28. јуна исте године, јер је тога дана на планини Видојевачи, која се налази на десној страни Топлице, где је био верски празник, Коста Пећанац одржао један скуп сличан саветовању на коме је заузет став да се тобож, организује борба против окупатора.

После тог скупа, одмах се приступило формирању четничких одреда у Србији. Формирање је ишло овим редом: прво су постављени декретом војводе, будући команданти одреда, одређиван им назив према терену где се формирају, као „туларски" „реткоцерски", „гајтански" итд. Војводе су постављале четовође — командире чета. Војводе и четовође су били људи од ауторитета: председници општина, деловође, официри бивше југословенске војске, истакнути комите из топличко-јабланичког устанка 1917. године или истакнути борци првог светског рата, носиоци „Карађорђеве звезде", богати људи. Четници су припремани за борбу, јер су бранили буржоаску идеологију. То је више војничка организација која је служила пре рата Краљевини Југославије за очување монархофашистичког буржоаског режима. Уочи рата постојали су „комитски батаљони", где су регрути редовно служили војску. Поред осталог, то ми је познато лично, јер је из мог села један војник служио у таквом батаљону. Знам да је и Божидар Стојановић Дренички из Медвеђе био на вежби 1941. године у комитском батаљону, стационираном у Косовској Митровици. Наоружање припадника комитских батаљона било је пешадијско, лако, а састајало се од кратког карабина ,каме, бомби, пушкомитраљеза и револвера.

У 1941. години, на овом подручју, четнички одреди су формирани пре партизанских одреда. На пример: између Кукавице и Јастрепца, Косова и Суве планине било је формирано преко 30 четничких одреда. Ја сам набројао у свом раду 31 одред, али то није све, било их је више, но ја нисам о свим подацима располагао. Четнички одреди су били јачине од 30 до 400 четника (Козјачки), па и више, али само на списку, а најчешће су имали 100 до 300 четника.

Комунистичка партија тј. Окружни комитети КПЈ Лесковац и Ниш формирали су партизанске одреде (пет) на терену где су већ били формирани четнички одреди. Била је то тешка ситуација, четништво се развијало, налазило се тада у успону. КПЈ је предузимала мере, одмах на почетку формирања четништва, да га сузбије, али та борба није била лака јер су четници, као што је речено, имали јаке традиције, а и они су наступали са паролом „борба против окупатора".

Од наведеног броја (31) само се пет четничких одреда распало 1941. године. То су: Пусторечки, Гајтански, Горњоморавски Медвеђски и Јабланички. Четници ових одреда су прешли на страну партизана или се прикључили другим четничким одредима. Остали четнички одреди су наставили дејства.

Четници у почетку свог формирања нису били домаћи издајници, сем Косте Пећанца, команданта свих четничких одреда, који је био немачки агент од пре рата. Ради тога, КПЈ није имала аргумената да их раскринкава као домаће издајнике, слугу окупатора. Партија је објашњавала народу да се четници неће борити против окупатора. То сазна-

ње је имала на бази октобарске револуције и марксистичког тумачења да су четници представници буржоазије. Иначе, кад је Коста Пећанац 16. августа 1941. године закључио споразум са Немцима о заједничкој борби против партизанских одреда и отворено се ставио у службу окупатора, а нарочито од када су почели четнички одреди да из села силазе у градове јужне Србије ради чувања и обезбеђивања „реда и мира", било је јасно да се ради о издаји, те КПЈ користи ове аргументе ради раскринкавања четништва као издаје.

Партија је предузимала мере да поједине четничке војводе придобије за борбу против окупатора. Била је то позната директива ЦК КПЈ и ПК КПЈ за Србију. Али, ова диференцијација није ишла лако. Поједини војводе и четовође ,као и четници, пристали су да се боре против окупатора за национално ослобођење, али нису хтели да приђу партизанима, јер се нису слагали са циљевима и идеологијом КПЈ. Поједини војводе, као Козјачки (Јордан Кимић) преговарали су са партизанима а потајно сарађивали са Немцима и Недићем, планирајући борбу против партизанских одреда. Партија је стално радила на диференцијацији четништва, објашњавала заведеним да су домаћи издајници и слично. Радила је на придобијању војвода, који су за собом имали одред. На пример: професор др Владислав Поповић Чеда, који је овде присутан, обавио је један разговор у Лесковцу са Максимом Буровићем, војводом Горњоморавског четничког одреда, где је настојао да га придобије за народноослободилачку борбу. Буровић се одмах изјаснио за борбу против окупатора, али не да приђе НОП-у и партизанима, јер је био за очување буржоаског поретка. На Радану је 4. новембра 1941. године штаб Јабланичког партизанског одреда обновио разговор са Буровићем. Он је и тада рекао да је за борбу против окупатора, али се колебао да приђе партизанима, чак је предлагао да се Јабланички одред реорганизује у четнике и зиму проведе легално у Сијаринској Бањи, а у пролеће, кад шума озелени, да настави борбу. Његов предлог је одбијен. На растанку је пристао да се бори против окупатора. Али, са својим Горњоморавским четничким одредом је пришао партизанима тек средином новембра, а 20. новембра повео свој одред у борбу против Немаца код Лебана. По одлуци Василија Смајевића Новака, члана ОК КПЈ, Поповић је упућен за комесара у четнички штаб, али то није саопштено јавно Буровићу, већ му је речено да се „наће у његовом штабу ради координирања снага четничког и партизанског одреда. Убрзо, већина четника из Горњоморавског одреда прелази у помоћне партизанске чете својих села, те се одред распада, а сам војвода приступа партизанима. Поред тога, КПЈ је покушала да придобије војводе Милорада Перовића из Доњег Коњувца, Владимира Грбовића из Гајтана, Михајла Арсића из Црног Врха и других. Прва двојица су наставили сарадњу са Пећанцем и Немцима због чега су убијени, а Арсић прилази партизанима и остаје до 17. децембра 1941. године.

У почетку водила се само политичка борба између партизана и четника. Сукоб се стално заоштравао. Била је напета ситуација. Очекивао се оружани сукоб, који би наставио политичку борбу. Четници су први отпочели војнички сукоб 21. септембра 1941. године кад су у топличкој Доњој Речици убили једног партизана. Његово име је наведено у мом реферату. У Лесковцу су четници Лесковачког четничког одреда 4. октобра 1941. године убили партизана Алексу Папића из Нове Тополе, члана КПЈ од 1939. године. Затим су ОК КПЈ и ОК СКОЈ Лесковац организовали скојевце који су ноћу између 8. и 9. октобра 1941. године извели оружану акцију на четничку посаду у селу Лапотинцу у Пустој Реци где су четници заробљени и разоружани. Поред тога, 20. септембра 1941. године у Топлици су организовани преговори између представника Топличког НОП одреда и четири војводе. У име партизана је био у групи и Владислав Поповић. Овим војводама је даван на читање и партијски материјал, каже се у извештају. О томе смо чули више података од друга Поповића, који је изнео своја сећања у јучерашњој дискусији.

Прва најозбиљнија борба између четника и партизана била је у првој половини октобра 1941. године на планини Пасјачи. Тада је војвода Коста Пећанац организовао преко 1000 четника и повео их у борбу да би уништио Топлички партизански одред и делове Кукавичког партизанског одреда. Четници су доживели страшан пораз, били су разбијени, многи заробљени или убијени. Пећанац је овим поразом доживео и војнички слом. Никада више није сам организовао сличне нападе, већ је то чинио са окупаторима Немцима и Бугарима и у садејству осталих домаћих издајника — контрареволуционара — недићеваца и љотићеваца. Ова победа је у Топлици и околини Лесковца ојачала партизанске одреде у војничком и моралном погледу.

После ослобођења јабланичког среза од стране партизанских одреда, неки четнички војводе из Горње Јабланице, међу којима Сава Миловановић, Милисав Булатовић и други, дошли су у Леце и у штабу Јабланичког партизанског одреда преговарали. Они су се изјаснили за борбу против окупатора, али никакав споразум са њима није постигнут. Ове војводе су наставили издајнички рад, сарађивали су са Немцима, недићевцима, љотићевцима и Бугарима у борби против партизанских одреда.

На крају овог уводног излагања могу да констатујем да су четници Косте Пећанца од августа 1941. године постали домаћи издајници и слуге окупатора, да су војнички били добро организовани, стално материјално и морално помагани од „Недићеве владе" и немачке Обласне команде (Фелдкомандантуре) Ниш, која је давала оружје, муницију и другу опрему и користила их у заједничкој борби против партизана. Мислим да је потребна још једна констатација, и то, да је КПЈ имала велики успех кад је на овом подручју у осињаку четништва формирала пет партизанских одреда, који су били веома активни, и успели да се одрже водећи стално борбе против Немаца, Бугара, четника, недићеваца и љотићеваца. Ови одреди су створили јаку базу и подручје Јабланице, Пусте Реке и Топлице постало је највише жариште НОР и револуције од 1942. године до коначне победе над фашизмом. Сталне борбе између четника и партизана, на овом подручју Србије, биле су од октобра 1941. године, а нарочито у 1942. години. Да би било јасно, настављена је борба и у 1943. и 1944. години али против четника Драже Михајловића, такозване „Југословенске војске у отаџбини". Четници Косте Пећанца су расформирани 1942. године, углавном после јуна, кад су им укинуте редовне плате.

Пошто је време од десет минута истекло, ја свој увод прекидам, а остало се види у мом реферату који је умножен и свим учесницима научног скупа достављен.

МИЛИЦА С. БОДРОЖИЋ

Ослободилачки рат 1941—1945, који су водили народи Југославије је у суштини био социјалистичка револуција, а учешће сељаштва у њој је у ствари питање конкретне сарадње и односа између основне револуционарне класе радништва и најбројнијег слоја становништва — сељаштва.

У ствари, током целе последње деценије пред избијање рата и отпочињање социјалистичке револуције, Југославија је била изразито сељачка земља са 76% сеоског становништва. То је био случај и са јужном Србијом у којој је број сеоског становништва био можда и већи за који проценат. Све ово значи да је преко три четвртине становништва живело на селу и припадало сељаштву. Стога је на сељаштво рачунао и НОП и четници Драже Михаиловића, као и друге снаге. Ово се посебно односи и на југ Србије.

И у годинама пре избијања рата КПЈ је настојала да сељаштву југа Србије укаже на прави пут и на потребу сарадње са радништвом. КПЈ је остварила знатан утицај на село, захваљујући чему је село постало неисцрпна резерва људског потенцијала за стварање партизанских одреда и материјалних добара за њихово издржавање. Партија је остварила свој утицај на село преко припадника КПЈ и њених симпатизера. Велики значај су имале и важну улогу одиграле и скојевске организације. У време припрема за устанак Партија је нарочито активна на селу, иако су отежани услови за њен рад у условима окупације.

Партијски прогласи који су упућени радним масама поводом напада на СССР, проглас од 12. VII 1941. с позивом на устанак и други — читани су и ширени по селима. О значају и утицају ових прогласа на масе, а нарочито на сељаштво нема довољно података, али је несумњиво да је њихова улога у буђењу свести маса сељаштва на југу Србије била од огромног значаја.

Од великог је значаја стварање НОО-а по селима на ослобођеној територији на југу Србије који представљају нову револуционарну власт. Од посебног је значаја формирање помоћних партизанских десетина и чета у скоро сваком селу на ослобођеној територији од септембра до краја децембра 1941, а негде и у јануару 1942. године. У ослобођеним селима су организовани зборови са народом од почетка оружаног устанка. Нарочито се интензивно ради на њиховом одржавању током децембра 1941., на читавом југу Србије. У томе се нарочито истиче Бабички партизански одред који је једнога дана одржао зборове у 18 села. И наредних дана ова акција Бабичког партизанског одреда се наставља. На зборовима се говорило о ослободилачкој борби коју је требало да помаже сваки човек. Такође је рађено на разобличавању четника К. Пећанца и других четничких јединица.

Руководство НОП-а је свим средствима настојало да сељаштву југа Србије укаже на правилан пут и исправно усмери настојања и делатност овог најмногобројнијег дела становништва. То је било нарочито важно учинити у време када су и друге друштвене групације, нарочито четници и недићевци настојали да путем своје контрареволуционарне, издајничке пропаганде одврате сељаштво овог краја од његове исправне борбе било с пушком у руци или у органима НОП-а по селима. Међутим, правилна опредељеност сељаштва се није испољавала само у случају да су они активни у партизанским редовима, већ и много шире, да су функционери у било којим форумима НОР-а као најмасовније антифашистичке организације. У најширем смислу речи правилна опредељеност сељаштва се испољавала у негативном ставу према наредбама издајничке управе М. Недића.

У току целог ослободилачког рата пред обављање жетве у целој Србији, па и на њеном југу вођена је кампања за спасавање летине од окупатора и његових сарадника. То се вршило путем прогласа, наредби, упутстава и говорима на зборовима и конференцијама. Читаву ову акцију на спасавању летине било је неопходно спровести јер је окупациона управа била немилосрдна при њеном одузимању. Органи НОП-а су водили рачуна да окупатори и његови сарадници не добију не само пшеницу, већ ни кромпир, кукуруз, итд. У том циљу организовано је и писање парола по селима.

Из извештаја се јасно види да се и квислиншка управа плашила због тешких економских прилика и високих разреза пореза, којима сељаци нису могли удовољити, па је постојала опасност да ће се у још већем броју придружити партизанима. С друге стране, руководство НОП-а је успело да сељаке исправно усмери да не дају ни оно што су могли дати окупатору. Од посебног су значаја зборови и конференције које су држали по селима. Требало би много простора да би се навели сви зборови и конференције које су у то време одржане, а предмет им је, поред осталог, био упућивање сељака да не дају летину окупатору. Те зборове и конференције су у првом реду организовали партизански одреди који су деловали у том крају. Захваљујући правилно организованој активности НОП-а на југу Србије, сељаштво се све више опредељивало за ослободилачку борбу. Тако су средином јула 1943. сви батаљони 1. јужноморавског одреда били састављени у већини од сељака, док су мањи број чинили радници, интелектуалци и бивши службеници.

Карактеристично је да су свечано обележавани по селима сви значајнији догађаји из наше историје као 27. март, а посебно светски: годишњица октобарске револуције и смрти В. И. Љењина.

У време када су господари квислиншког режима трпели поразе на свим фронтовима, влада М. Недића је посебну пажњу посвећивала селу јер је знала да је оно извор нових бораца и прехрамбених производа. Зато је наставила своја настојања да преко штампе, конференција и зборова, које је држала по селима, убеђује сељаке да испуњавају своје обавезе према влади М. Недића и обавештавају више органе власти у случају доласка партизана. Претило се репресалијама онима који на време то пријављивање не учине. Репресалије су поред кривака, погађале и невино становништво.

Иако нема довољно статистичких података, ипак се може са сигурношћу закључити да су сељаци на југу Србије чинили преко две трећине бораца у редовима револуције. Зна-

чајно је да су се сељаци определили за ослободилачку борбу већ на почетку партизанских оружаних акција. Оно није испољило знаке колебања као што је то био случај у другим крајевима Југославије. Томе је допринело њихово тешко материјално стање (сељаци беземљаши, сељаци полунадничари и ситни сељаци) чија се револуционарна свест изграђивала заједно са радничком класом. Томе је несумњиво допринео и велики број печалбара из овога краја.

Живећи у тешким економским условима, а повезано са радништвом оно је од почетка до краја рата у већини било за ослободилачку борбу активно као борци НОВЈ или као његови симпатизери и чланови НОО и других органа НОП-а. Као такви они нису одавали окупатору и његовим сарадницима где се налазе партизани чак ни у случају да су знали да им прете велике репресалије као што је то био случај са Бојником, чији су сви становници били побијени, а куће попаљене и низ других села на територији југа Србије. Четничке јединице, које су такође организоване на југу Србије, као и квислиншке власти нису имале ауторитета и оне су своје редове попуњавале једино присилном мобилизацијом. Да би прехранили своје јединице четнички штабови су се служили реквизицијом свега на шта би наишли код сељака. Из изнетог се јасно види да су у селима били значајни пунктови илегалног рада и главне базе партизанских одреда, што је било од неоцењиве важности за развитак народноослободилачког рата и револуције на југу Србије. (Ово се нарочито односи на нишки и лесковачки округ).

Овај рад је покушај да се отвори проблем о учешћу сељаштва у револуцији на југу Србије. Приликом његовог писања постојале су велике тешкоће јер не постоје аутентични извештаји о учешћу појединих друштвених слојева у рату и револуцији овога краја. Поред тога аутор је био у немогућности да организује анкету с преживелим борцима и народа тог краја да би се добили подаци о учешћу сељаштва југа Србије у рату и револуцији. Стога ово саопштење има карактер краћег прилога, док сељаштву југа Србије за наведени период треба посветити већи аналитички рад.

ПЕТАР КАЧАВЕНДА

У свом саопштењу за овај скуп које сте, надам се, прочитали, јер је на време достављено организатору који га је умножио и доставио учесницима, обрадио сам у сажетом виду активност СКОЈ-а у припремама оружаног устанка и у партизанским одредима на овом терену 1941. године.

Када сам приступио писању овог саопштења имао сам у виду да је до сада објављено доста сећања учесника догађаја, написано хроника и бројних радова у којима је дато пуно података о учешћу младих људи овог краја у борби у саставу НОП одреда и активностима на терену. Полазећи од тога сматрао сам сувишним да у свом раду наводим већ објављене податке и да их поново штампам, поготово што је о раду СКОЈ-а на овој територији већ писано и што је и за овај скуп друг Хранислав Ракић написао обиман рад, око 80 страна, у коме је са успехом приказао развој и активности организација СКОЈ-а на терену округа Лесковац. Имајући све то у виду, одустао сам од намере да скупу презентирам опширнији рад са више детаља и покушао сам да на основу само одређених података и примера извучем оно битно из развоја и активности СКОЈ-а, оно што је било карактеристично и у осталим крајевима земље. Такав приступ је омогућио учесницима, обрадио сам у сажетом виду, као и у целој Србији и шире Југославији, од раног почетка био главни и најборбенији ослонац КПЈ у реализацији свих послова обављених у припремама за оружани устанак у покретању оружане борбе, у стварању НОП одреда и њиховом расту током 1941. године. Због тога примедбе које је друг генерал дао у вези са мојим радом не могу да прихватим, јер би уношење у рад свих акција које је омладина Црне Траве организовала и извела 1941. оптеретио текст и захтевао би да се и за остале крајеве лесковачког округа поступи исто, што би на крају довело до обимног рада, који би превазишао захтеве једног научног скупа. Сви подаци о активности омладине на једној ужој територији, могу се навести у раду који би био посвећен тој активности, а не у једном саопштењу за научни скуп. У мом раду сам навео само неколико акција које су извели чланови СКОЈ-а у Лесковцу, Црној Трави и другим крајевима и местима, с циљем да покаже да је СКОЈ у догађајима 1941. био она организована снага међу омладином, чији су чланови под руководством комитета СКОЈ и КПЈ, први ишли у борбене акције, и који су тим акцијама показивали да су спремни за оружану борбу и служили су младим људима за пример.

Први део мога саопштења односи се на учешће младих људи и девојака у првим НОП одредима. Покушао сам да дам и социјалну структуру првих НОП одреда 1941. године. Међутим, када се пише о тој структури, према садашњем стању извора и нашим сазнањима о њима, веома је тешко утврдити тачне податке јер, колико је мени познато, не постоје. Према неким документима и сећањима учесника догађаја, може се приближно тачно утврдити што сам у саопштењу и дао, да су састав првих НОП одреда 1941. године, што се тиче младих људи, сачињавали омладинци, радници, ђаци, студенти и омладинци из сеоских породица. Међутим, још нисмо у могућности да прецизно дамо социјалну структуру припадника НОП одреда, из које би се видело колико је у њима 1941. године било радника, колико ђака, студената, колико је било сељака из сиромашних сеоских породица, а колико из средњих, богатих итд. За тако слојевито приказивање социјалне структуре у постојећим изворима нема потребних података. Због тога би учесници догађаја у својим сећањима могли да дају драгоцене податке ове врсте о првим борцима НОП одреда.

Други део мог саопштења односи се на организацију актива СКОЈ-а у НОП одредима 1941. године. Друг Стојан Николић и други аутори у својим радовима су писали да су већ септембра 1941. постојали руководиоци СКОЈ-а у НОП одредима.

Међутим, о томе у постојећим документима нема података. Познато је да је ЦК СКОЈ 30. августа 1941. године упутио писмо свим покрајинским руководствима СКОЈ-а у коме је поставио задатак да се у свим НОП одредима образују активи СКОЈ-а. Ову одлуку ЦК СКОЈ-а потврдио је Политбиро ЦК КПЈ на састанку у Београду 31. августа 1941. године, тако да је она постала и партијски документ, а при њеном спровођењу пружали

су пуну помоћ комитетима СКОЈ-а одговарајућа руководства КПЈ, од покрајинских до месних. Ту одлуку ЦК СКОЈ, Покрајински комитет СКОЈ-а за Србију упутио је почетком септембра Окружном комитету СКОЈ-а за Лесковац са захтевом да се она спроведе у живот. Нисам пронашао документ из којег би се видело када је ОК СКОЈ Лесковац примио то писмо. Добро би било када би друг Стојан и други учесници који су били у тим првим одредима тачно казали када су стварани први активи СКОЈ-а у НОП одредима на југу Србије. У постојећим архивским документима постоје подаци из којих се види да су до средине октобра 1941. у четама пожаревачког и Првог шумадијског НОП одреда били образовани активи СКОЈ-а. Такве податке за овај крај нисам успео до сада да пронађем и не верујем да ћемо их пронаћи, јер их у документима, који постоје нема. Због тога нам предстоји даљи напор да откривамо непозната документа и да учесници догађаја покушају да дају прецизне податке ове врсте.

У закључку саопштења сам истакао да је већину састава НОП одреда 1941. године чинила омладина, у почетку, радничко-ђачка, а од јесени 1941. сеоска. Да је КПЈ 1941. остварила такве успехе, нарочито у селима, која су све до краја НОР-а у социјалистичкој револуцији били непресушни извор и база људске и материјалне снаге НОП-а. Захваљујући привржености маса НОП, округ Лесковац и јужна Србија у целини били су за све време НОР-а и револуције без обзира на повремене тешкоће, постојано жариште ослободилачке и револуционарне борбе, које никада и поред свих настојања и мера нису успели да угасе снажне и здружене снаге немачких и бугарских окупатора и домаћих издајника четника и недићеваца. НОП на овом терену налазио се у сталном окружењу и под јаким ударцима немачких снага, које су тежиле да угуше ослободилачку борбу на југу Србије и на тај начин обезбеде несметано снабдевање групе „армија Е" која се налазила у Грчкој. Колико је борба на југу Србије била у центру пажње и највиших немачких команди и Гестапоа, показао је својим саопштењем друг Милан Обрадовић. И поред свих тешкоћа, НОП на југу Србије стално је проширивао свој утицај и у своје редове привлачио нове присталице и борце, да би уочи коначног ослобођења ових крајева и целе Србије постао доминантна снага, са бројним снажним војним јединицама, бригадама, дивизијама и корпусима. Млада генерација ових крајева била је њихов најбројнији и најборбенији део.

БОШКО КРСТИЋ

Мој рад је кратак осврт на рад и бригу Партије о војним кадровима. У вези са тим хтео бих да додам још кратке допуне.

И на нашем терену Партија је од првих дана устанка стално бринула о војничком знању бораца и војној спремности јединица и њених руководилаца.

Друг Светозар Крстић је још кратко изнео да је на терену Кукавичког одреда у децембру 1941. године у Вучју радио курс на коме су се млади борци из одреда и сеоских чета упознавали са руковањем оружјем — пушком, пушкомитраљезом и са основним војним вештинама и да је на крају извођено гађање, итд. Слична делатност одвијала се и у другим одредима на територији округа Лесковац.

У Пустој Реци, поред посебног рада са омладинцима и другим новим борцима у четама одреда, радило се на обучавању омладине и у сеоским помоћним четама. Са омладинцима је обично радио командир чете или неко од бораца, обично резервни подофицири бивше југословенске војске.

У току 1943. године овај задатак припремања омладинаца за ступање у одред до формирања војнога подручја преузела је на себе омладинска организација

Поред бриге за идејно-политичко уздизање својих чланова омладинска организација се бринула и за стицање основног знања омладинаца у руковању оружјем и из области војних вештина.

Многи омладинци су пре одласка у одред, а касније и у бригаде, прошли кроз ове војне курсеве и кроз акције на терену.

Омладинска организација је за рад на овом пољу са омладином имала инструкторе са своје територије, обично резервне подофицире бивше југословенске војске. После формирања команде подручја и команди места омладинска организација је уз њихову помоћ ову активност обављала са много више успеха и на томе радила све док команде места нису ту обавезу преузеле на себе.

Овом својом активности омладинска организација је много допринела да новоформиране јединице у 1943. и 1944. години — батаљони и бригаде са овог подручја, иако састављене добрим делом од млађих бораца, нису у бојној готовости много заостајале за другим јединицама које су имале ратни стаж од годину и више дана.

СТОЈАН НИКОЛИЋ

Нећу дати континуирани приказ мог реферата већ само истаћи неколико фрагмената, с обзиром на ограничено време. Да не би се потцениле или прецениле ни субјективне ни објективне тешкоће, потребно је претходно указати на неке опште законитости југословенског НОП-а и револуције у том периоду.

Које су основне карактеристике стратегије и тактике Врховног штаба и Централног комитета Комунистичке партије Југославије као руководећих снага НОП-а и револуције?

Прво. Преласком јединица са Врховним штабом и Централним комитетом Комунистичке партије Југославије за Босну, премешта се центар Југословенског НОП-а и револуције из Србије у западне делове Југославије. Од краја 1941. године, па све до ослобођења Београда Врховни штаб и Централни комитет створили су непосредни утицај на развитак ослободилачке борбе у тим деловима Југославије повезујући се са тамошњим партијским и војним руководствима, дајући им упутства у погледу војне делатности политичкога рада у народу. Природно је да се у оквирним околностима тамо најпре и појаве крупне војне формације Народноослободилачке војске Југославије.

Друго. Стварањем Народноослободилачке војске и АВНОЈ-а, формирана су два битна фактора југословенског НОП-а и народне револуције. Нова народна војска и нова народна власт.

Треће. Комунистичка партија Југославије лесковачко-топличког подручја, ангажовањем целокупног партијског и скојевског потенцијала, организовала је једну знатну квантитативну оружану снагу у партизанским одредима од 1000 до 1200 активних партизана и око неколико хиљада људи, од тога половина наоружаних у помоћним сеоским десетинама и четама, и прешла на тактику отбрамених борби преко зиме 1942. године. Немајући довољно искуства, старешинског и војничког, а и партијског политичког кадра, без везе са Врховним штабом и главним штабом Србије, и када је Србија била испражњена, партизанске војске нису се снашле да каналишу овако широко устаничко расположење и претворе у нови војнички квалитет, у оперативне јединице. Не треба изгубити из вида да је састав партизанских одреда претежно од младих људи који први пут узимају пушке у руке. Не треба изгубити из вида да је у руководству одреда, па и партијско-политичком руководтсву, било неискусних, недовољно образованих људи и људи без искуства који нису могли или нису били способни да процене ситуацију и одреде даљу стратегију и тактику борбе. Настале су дилеме и лутања како даље руководити војничким снагама у одредима и народом. На сцену је ступило још неколико фактора који ситуацију чине још сложенијом. Јануара 1942. године долази у Ниш нови окупатор — Први бугарски окупациони корпус, који једну своју дивизију размешта на територији лесковачко-топличког округа. Четници Косте Пећанца, из планинске позадине (који су до тада ћутали и обећавали народу сарадњу (осиљени новим окупатором почињу све више да нападају слободну територију одреда.

Десила се још једна историјска околност, што је изгубљена слободна територија у западној Србији и Шумадији и што су се са тамошњим оружаним снагама повукли, поред Врховног штаба и ЦК КПЈ, и чланови Главног штаба и ПК КПЈ, већина њих тако да су везе са руководством биле потпуно прекинуте у овом значајном тренутку. Иза тога долази до већих страдања и губитака у одредима: у фебруару 1942. године у Куршумлији је страдала једна чета одреда, а крајем фебруара и почетком марта две чете Бабичког одреда на Сувој планини. У другој половини марта страдале су две чете Кукавичког одреда у Горњој Јабланици и код Лебана, а у току априла једна чета Топличког одреда на планини Видојевици код Прокупља. Ове погибије и заробљавање најбољих комуниста и скојеваца, већином радника Лесковца, Врања, Ниша, Прокупља и других, представљају непроцењиве моралне и људске губитке за Партију ових градова и за покрет у целини. Ови губици оставили су дубље последице морално-психолошког карактера на даљи рад Партије у овим градовима. Интересантна би била једна посебна анализа колико су ови губици имали последице на даљи рад и развитак покрета у овим градовима.

Четврто. Делегат Врховног штаба фебруара 1943. год. приликом свог боравка на овом терену, оцењујући ситуацију после саветовања са партијским и војним руководством одреда и на основу расположења бораца и народа, дао је директиву да се што скорије формира бригада. У наређењу главног штаба Србије од 29. јуна 1943. године, штабу Првог јужноморавског одреда каже се: „У вези са нашом одлуком да се на терену вашег одреда формира нова народноослободилачка бригада наређујемо вам следеће: од три батаљона, Кукавичког, Јабланичког и Јастребачког издвоје чете 60—70% људства руководилаца бораца и формирати два ударна батаљона и то: први батаљон од бораца Кукавичког и дела Јабланичког батаљона, а други ударни батаљон од бораца Јастребачког и дела Јабланичког одреда. За ударне батаљоне одабраћете добре борце и дисциплиноване, снабдети их са довољно аутоматског оружја. Штабове батаљона поставићете од најбољих војних и политичких руководилаца."

Пето. Крајем јула на територији Првог јужноморавског одреда створени су први и други батаљон са око 300 бораца одабраних и издвојених из редова Првог кукавичког, Другог јабланичког и Трећег јастребачког батаљона. Према томе Први јужноморавски одред је нарастао на пет батаљона са око 700 бораца. Бројчани састав одреда је био у перманентном повећању приливом нових бораца. Појачани рад партијских организација на терену се све више осећа, тако да у августу ступа још већи број бораца у одред. У септембру 1943. године стиче се са овог подручја у јединице Првог јужноморавског одреда око 500 нових бораца.

Шесто. Од краја јуна па све до краја септембра 1943. г. није било никаквих веза Првог јужноморавског одреда са Главним штабом Србије.

Седмо. Из директиве Врховног команданта од 9. октобра 1943. године штабу Другог корпуса види се да је замисао да се тежиште дејства тог корпуса пребаци у правцу Србије и каже се: „Мој план јесте: концентрисати Први корпус, ваш други корпус на сектору Санџака и Метохије и када за то буде моменат сазрео кренути у правцу Србије и Македоније", и даље.... „ниште требали да се закачите са Албанцима, већ сте ваше операције морали уперити према Србији. То је најважнија стратешко-политичка задаћа садашњице да се онемогући Драже. Треба радити хитно у том правцу због ваљско-политичких разлога."

У том периоду један од најважнијих задатака на територији Првог јужноморавског одреда био је онемогућити да се створе четнички одреди Драже Михаиловића у планинским рејонима које су раније контролисали четници Косте Пећанца.

Осмо. На подручју које проучавамо формиране су 21. 23. 24. 25. и 47. дивизија, 22. дивизија и 46. формиране су на територији Врање—Пирот, 45. на територији источне Србије — на територији нишко-зајечарског подручја. Док су у 23. дивизији биле две бригаде са истог нишко-зајечарског подручја, а једна са подручја Црне Траве. У току јуна 1944. године настављено је формирање нових девет бригада од којих је једна у августу 1944. године.

Девето. Војнички развитак ситуације на овом подручју и другим подручјима јужне и источне Србије од великог је значаја за развитак народноослободилачког покрета уопште, а посебно за развитак органа власти и других ослободилачких организација током 1943. и 1944. године. Развитак органа власти и других ослободилачких организација зависио је од општег тока народноослободилачке борбе и револуције, а у првом реду од војничких успеха на фронту. Велики део ослобођене територије омогућава ширење мреже народноослободилачких одбора и осталих народноослободилачких организација које су

се конституисале на свим подручјима од месних па све до окружних одреда, до јуна 1944. године.

Десето. Формирањем дивизија народноослободилачке војске на овом подручју изграђивала се нова народна армија у Србији, која је при коначним операцијама за ослобођење земље и овога дела Југославије омогућила продор главнини народноослободилачке војске Југославије из Санџака и Босне, те заједничким снагама до краја октобра допринела ослобођењу Србије.

Једанаесто. Таква политичка и војна ситуација омогућила им је да Главни штаб Србије, Главни ослободилачки одбор Србије и Покрајински комитет Србије дођу комплетни у току јула 1944. године и да са лесковачко-топличког подручја наставе са руковођењем народноослободилачке борбе у Србији до коначног ослобођења Србије, односно Београда. То су кратки основни фрагменти из мог реферата.

МИЛАН ОБРАДОВИЋ

Желим да скренем вашу пажњу на неке основне поставке које ће обухватити мој прилог за овај скуп. Истакао бих основне тезе на којима је конципирана тема, а што је понудила истражена архивска грађа, остала литература и подаци који се односе и који су од интереса при обликовању речене теме. Прилог се ослања на преко 140 извора, претежно примарних. Све досадашње истражене чињенице систематизоване су кроз ова питања.

У раду који ћу приложити овом скупу разрађене су и садржане тезе:

1. Деловање обавештајно-полицијског и безбедносног окупаторског и квислиншког апарата, његови методи и облици борбе против Партије, партизанских јединица и организација НОП-а лесковачког ратног округа, њихове снаге, средства и активности;

2. Неки разлози веома снажног обавештајно-субверзивног притиска на Партију и НОП овог подручја: репресивне, пропагандно-политичке, војне и друге мере окупатора и квислинга, добро организоване и комбиноване у детаљно разрађени ситем;

3. Мере и рад Партије и СКОЈ-а и других организација и чиниоца НОП-а на развијању масовног система безбедности као ОСНОВНЕ ФУНКЦИЈЕ НОП-а; развијање обавештајне активности, будности, отклањање последица небудности;

4. Облици борбе Партије против појава дезертерства и мере на отклањању последица које је оно доносило, нарочито илегалном НОП-у и Партији Лесковца;

5. Рад Партије и СКОЈ-а на развијању офанзивне компоненте политичко-обавештајног рада према окупаторима и квислинзима, (хетерогеност окупатора и квислинга по моралу, менталитету, па и циљевима); облици продора у њихове редове;

6. Значај доласка и боравка у Лесковцу и на Кукавици, делегата ЦК КПЈ и члана ВШ Светозара Вукмановића, и са становишта преношења искустава из организације безбедносног и обавештајног рада код главнине НОВ и ПОЈ, подстицај партијским и војним кадровима ратног округа Лесковца на још масовнијем организовању обавештајно-безбедносне активности — по садржају.

7. Рад и активност Партије и СКОЈ-а на развијању обавештајно-безбедносног рада: мере, облици, средства, коришћење заробљеника као извора података, заплењене противничке архиве, уграђивање сарадника НОП-а у окупаторске и квислиншке окупационе структуре и др.

8. Рад Партије лесковачког подручја на развијању безбедносног васпитања бораца и становништва, облици рада, резултати, утицај марксистичког и идеолошко-политичког рада и јачање безбедносне и самозаштитне свести, деловања и понашања субјеката НОП-а; улога партизанске штампе и публицистике у подизању свести по безбедности и самозаштити и др.

9. Место, улога, задаци, значај и облици деловања основних чинилаца система безбедности НОП-а на овом подручју; место и улога становништва **као основе безбедности;** безбедносно-обавештајне функције органа народноослободилачке власти; помоћних партизанских десетина и чета; војно-позадинских органа (команди места, подручја и партизанских стража; партизанских одреда);

10. Улога и задаци већих оперативних јединица НОВ (бригада, дивизија и корпуса) 1944. године, сарадња и координација ове активности са органима Партије на плану безбедности;

11. Облици и мере безбедности НОП-а на овом подручју у НОР: Потерна одељења, ударни батаљони и чете током 1944. године, ограничавање кретања војним и цивилним лицима, објаве, забрана шверца, одласка у градове и места под окупацијом, псеудоними, провере новодошлих и њихова контрола;

12. Улога и задаци ОЗН-е и КНОЈ-а и милиције у ликвидацији контрареволуционарних група, друге половине 1944. године, до ослобођења и касније.

Овим прилогом ни издалека није исцрпљена ова материја, већ је дат само скроман прилог разматрању овог аспекта револуционарне борбе и подстицај другим историчарима за истраживање овог аспекта нашег НОП-а и револуције на овом терену.

Истраживачки напори били су усмерени на прикупљање нових чињеница и података који бацају више светла на рад Партије и СКОЈ-а округа Лесковца и на овај аспект борбе (обавештајно-безбедносне активности у овом крају) у прве две године рата, као и током 1944. и 1945. године до победе. Мање је временски лоцирана грађа и чињенице које се односе на овај проблем током 1943. године, с обзиром да је тај период, који се односи на ову тему, захваћен у прилогу на скупу, који је одржан овде, децембра 1973. године. (в. мој прилог у „Лесковачком зборнику", бр. XIV/73).

Основне карактеристике рада и делатности бугарске и немачке обавештајне и полицијске службе на овом простору састоје се у томе што је тај апарат стално сукцесивно растао и по броју и по интензитету наступа према НОП-у округа Лесковац, сразмерно нарастању снага револуције. Нарочито је рад појачаван од средине 1942. године, па на даље.

Ту чињеницу најбоље илуструју немачки обавештајни центри у Лесковцу: (2 центра Абвера, Крајскомандатура, мрежа „Рикнец"), а једна од најважнијих и ретко лоцираних испостава била је испостава БдС (ИСПОСТАВА ЗАПОВЕДНИКА ПОЛИЦИЈЕ БЕЗБЕДНОСТИ И СЛУЖБЕ БЕЗБЕДНОСТИ РАЈХ-а) за

специјалне задатке и то само тамо где је НОП — највише био развијен и од највеће опасности за Трећи Рајх. Заправо, на овом простору дограђивана је већ постојећа агентурна мрежа, створена до рата (Коста Пећанац, Вера Пешић, Краус).

Како се види, Немци су у борби против НОП-а овога краја вешто искористили и домаће издајнике: четнике Косте Пећанца, дражиновце, припаднике СДС, на чему је нарочито радила немачка испостава БдС у Лесковцу која је формирана у лето 1943. године.

Немачко интересовање за овај простор и сузбијање НОП-а почело је још одмах, након почетка устанка 1941. године. Командант југоистока Лист, са највишим главарима окупационог система, одржао је први сатанак, управо у Нишу 21. јула 1941. године, коме су присуствовали: командант Више команде 65 за нарочиту употребу, генерал Бадер; артиљеријски генерал Хофман; генерал Штал, командант 704. немачке посадне дивизије; генерал Фортнер командант 718. немачке дивизије и генерал Боровски.

По месту одржавања и по саставу учесника овог састанка, види се колики су значај у њиховим плановима придавали југу Србије и борби против Партије и НОП-а.

Наравно резултат овога саветовања у Нишу било је доношење закључка да три немачке посадне дивизије нису у стању да се супротставе НОП-у иако је он био тек у развоју, да немачке војне јединице треба да избегавају сукобе са устаничким снагама и да у борбама треба употребити жандармерију и полицијске снаге.

Милан Аћимовић и његов заменик Таса Динић и Драги Јовановић добили су задатак да ужурбано раде на организовању специјалних жандармеријских одреда за борбу против партизана, а окупациона управа је интензивно радила на далекосежном политичком плану.

О том плану читамо у Барцеловом извештају Берлину, 2. јула 1941. године: „. Имамо да бирамо — пише он — или борити се против устаника сопственим трупама и полицијом . . што обећава мало и политички није паметно, јер би у том случају морали вршити стрељање као репресалије, чиме бисмо још више помогли комунистима да против нас изазову мирно српско становништво или појачати наоружање српске жандармерије и тако устанак представити као чисто унутрашњу српску ствар . . .“

Берлин се ипак одлучио не само за репресалије, већ за уништавање српског становништва. Сачуван је извештај са почетка 1942. године о разговорима између бугарског генерала Станчева и шефа немачке полиције у окупираној Србији СС генерала Мајснера у којем је поред осталог записано: „. . . Генерал Станчев је послао извештај у Софију да му је СС генерал Мајснер, шеф Гестапоа за окупирану Србију, изнео гледиште да треба што пре прећи на масовно уништавање српског народа . . .“

У склопу ових комбинација пажњу привлаче и полицијске мере против Партије и СКОЈ-а лесковачког ратног округа.

Ето то су основне поставке мога прилога који сам написао за овај уважени научни скуп.

Мр МИЛАН МАТИЋ

Ја вам дугујем извињење што моје саопштење није могло стићи на време, односно што није умножено и достављено свим учесницима скупа на увид. Морам напоменути да је припрема овог рада била скопчана са низом потешкоћа јер је требало прегледати и консултовати мноштво извора да би се дошло до података за његову израду. Дешавало се, на пример, да су радови о НОП-у у Лесковцу и околини објављивани и тамо где се на први поглед не би очекивало.

И поред тога што сам настојао да дам што целовитији осврт на послератну објављену литературу о НОР и социјалистичкој револуцији у Лесковцу и околини, нисам сигуран да сам све радове истражио, те свака сугестија која би дошла у том смислу била би ми драгоцена.

Иако рад није умножен, на моју молбу неколицина учесника скупа га је прочитала, тако да ће вероватно у дискусији моћи да дају своје примедбе и свој суд о њему.

Пре но што упознам скуп о садржини свог саопштења желео бих да кажем да овај научни скуп схватам као једну у низу манифестација које Народни музеј и друштвено-политичке организације Лесковца предузимају у циљу прославе 30-годишњице ослобођења и победе над фашизмом. Захваљујући тој чињеници у последње време добили смо више нових радова којима је обогаћена постојећа литература о рату и револуцији у Лесковцу и околини, што је од значаја за историографију наше друштвене заједнице у целини.

Овај скуп је дакле најбоља прилика да се сагледа стваралачки опус наших историчара на изучавању ослободилачког рата и револуције у Лесковцу и околини за протеклих 30 година. У том контексту свој рад сматрам скромним прилогом и подстицајем да се на томе плану учини још више.

У овом саопштењу настојао сам да истражим и презентирам све радове који су објављени као посебна издања, тј. књиге и чланци у зборницима и часописима. Радови који су објављени у дневној штампи, почев од листова који су излазили у Лесковцу и околини до листова попут „Борбе“ и „Политике“, нису укључени. Један од основних разлога што чланци из дневних листова нису обухваћени је обимност посла. Наиме за њихово прикупљање било би потребно извршити преглед већине листова који су код нас излазили у периоду од 1945. до 1975. за шта би било потребно ангажовати посебну екипу.

Своје саопштење, тј. истражене радове поделио сам у неколико основних тематских подручја којима се они претежно баве. Наравно, ту поделу не треба сматрати искључивом, јер има радова који би се према својој садржини могли сврстати у више тематских група. Из разумљивих разлога нисам такве радове наводно у свим групама, већ само у једној, тако да се сваки рад по правилу у целом саопштењу помиње само једанпут.

У првој групи наведени су радови посвећени библиографским истраживањима и историографским освртима на литературу о НОР-у и револуцији у Лесковцу и околини. Иако нису бројни сматрам да су ови радови веома корисни за све нас јер нас упућују да лакше дођемо до литературе о револуционарном покрету у овом крају.

Један број радова бави се хронологијом НОР-а у Лесковцу и околини. Међу њима су највећи број написали Хранислав Ракић, Стојан Николић и Јосиф Стефановић.

Поред ових, у наставку излагања поменућу поједине значајније тематске групе у којима се налази већи број радова, као што су: Стварање и делатност партизанских одреда, бригада и дивизија; делатност КПЈ на организацији устанка; Активност СКОЈ-а и омладинског покрета у револуцији; Револуционарна активност појединих личности и њихов допринос борби; Стварање и делатност народноослободилачких одбора и других органа и организација; Терор над становништвом и уништавање тековина националне културе; Делатност контрареволуционарних и квислиншких снага на угушењу устанка; Ратна штета и експлоатација привредних добара; Културно-просветна активност НОП-а и Књижевно стваралаштво на тему рата и револуције.

У овом саопштењу поменуто је око 260 радова у којима се обрађује историја НОР-а и социјалистичке револуције у Лесковцу и околини. Иако ово није дефинитивни број (с обзиром на одсуство чланака из штампе) може се с правом констатовати да су како истраживачи и обрађивачи, тако и друштвене организације и институције које се баве организацијом обраде историје НОП-а овог краја, заслужили сва признања и похвале.

Циљ овог саопштења је био у првом реду да евидентира што више радова о народноослободилачкој борби и народној револуцији у Лесковцу и околини. Сматрам да је то полазна основа за приступање евентуалном критичком разматрању делатности на овом плану. У ствари, сматрам да је већ време да се приступи критичкој анализи у смислу о чему се пише, како се пише, ко пише и на основу тога усвоје одређени закључци. На основу искуства стеченог обрађујући радове на тему НОР-а у другим покрајинама, приметио сам да и међу овим радовима има неких на које би могло критички да се осврне. На пример у неким од ових радова постоји прилична неуједначеност у давању научног апарата. Познато је, међутим, да је огледало сваког научног рада управо научни апарат. Слично је и са питањем цитирања одређеног текста итд.

На крају поменуо бих још и то да међу објављеним радовима о рату и револуцији у овом крају нема довољно документарних радова: зборника архивске грађе, сећања учесника и актера догађаја, фототипских издања штампе која је излазила за време рата у овом крају итд. Од свега објављена је само збирка докумената о народној власти, нешто сећања учесника догађаја и нешто докумената уз хронологију.

Сматрам да су публикације ове врсте веома значајне, јер стварају могућност за бржу обраду појединих догађаја и израду научних радова и да убудуће треба да им се поклони већа пажња.

МИЛАН М. МИЛАДИНОВИЋ

Полазећи од пролетерског морала, КПЈ и СКОЈ лесковачког ратног округа у НОР и социјалистичкој револуцији даље су развијали и богатили револуционарни морал, васпитавали моралну личност револуционарног борца, изграђивали одговарајуће моралне односе и остваривали хуманизацију човека. Постигнути резултати говоре да су комунисти и скојевци остварили своју улогу и у области морала, да су примером доказивали своју нову личност и стварали револуционарно-хумане вредности. На основу тога можемо поставити још нека питања:

1) У НОР и социјалистичкој револуцији партијска и скојевска организација лесковачког ратног округа у развијању револуционарног морала користили су традиционалне вредности пролетерског морала, при том служили се писаном партијском речи али највише деловали комунистичким поступцима, борбом и радом.

2) Комунисти су успели да борцима овлада сазнање да револуционар и ослободилац мора усвојити пролетерски морал, бити моралан и радити на ширењу комунистичких моралних схватања. Ово сазнање је било стално присутна вредност у активности комуниста, скојеваца и осталих бораца.

3) Радници, као први војници партизанских јединица, уносили су у њима свој морал. Готово сви односи у партизанским одредима су били засновани на пролетерском моралу што је снажно деловало на повећање активности, прихватања нових моралних и политичких вредности, и утицало на јачање моралне снаге. Али, поред позитивности било је и захтева да личност из других социјалних слојева а нарочито из редова сељаштва одмах постане морална. То је било веома тешко. Па место да се делује више васпитним средствима и тежњом да се људи васпитају било је и случајева пресецања процеса применом санкција које увек нису биле и васпитне, нити у складу са пролетерским хуманизмом. Међутим, што тих грешака није било више треба захвалити партијској и скојевској организацији које су на време увиђале ове промашаје и настојале да их исправе и превазиђу хуманим односима и напорима да се људи преваспитавају и васпитавају у духу пролетерског морала. Стога су захтеви да личност прихвата пролетерски морал и схватања као своја сматрани примарним у деловању КПЈ и СКОЈ-а.

4) Социјални услови живљења били су и позитиван али и негативан елеменат утицаја на прихватање односно неприхватање пролетерског морала. Разнородни социјални састав становништва утицао је и на прилажење пролетерском моралу. Радници су усвајали свој морал веома брзо, део сељаштва се повремено колебао, а интелигенција је настојала да га свесно усвоји и по њему поступа. Код дела интелигенције јављао се и аскетизам и тежња ка чистунству што у датим условима није било могуће па је то водило у секташтво. Сиромашно сељаштво неких крајева лесковачког ратног округа по свом социјалном положају требало је да одмах и непосредно усвоји пролетерски морал. Међутим, то није био случај. Заведено четничком пропагандом борило се против сопствених интереса. Што је део сиромашног сељаштва био политички и културно заосталији то је брже падао под утицај четничке демагогије и теже је усвајао нови пролетерски морал и политичка схватања радничке класе. Сиромашно сељаштво које се налазило ближе градовима брже је усвајало пролетерски морал као и онај део где су деловале партизанске јединице. Средњи сељак је после опрезности одлучио да поступа по новом моралу али се колебао у тежим ситуацијама развоја покрета. Већина богатих сељака је

била јавни или тајни противник НОР и револуције. Одупирали се прихватању вредности пролетерског морала и хуманизма иако се изјашњавају као патриоте у време развитка устанка, али су помагали класног непријатеља када је покрет био у стагнацији.

Јављале су се и тенденције примитивизма, то јест, тежње да се они који су долазили из градова и стекли одговарајуће културне и хигијенске навике проглашавају малограђанима, онима који теже комодитету, који се издвајају и слично. Тако су критиковани они који су, на пример, употребљавали калодонт и четкицу за зубе, који су бринули о својој хигијени, настојали да се боље носе и слично. Ове појаве говоре да су неки схватили партизане као аскете а не стварне борце за слободу и бољи и културнији живот. Тежња ка просечношћу је постепено превазилажена развитком опште тежње за културном, моралном и политичком еманципацијом средине у којој су деловали партизански борци и партијско-политички и скојевски кадрови на терену.

Критика је у већини случајева упућивана од полуинтелигенције, то јест, претежно од ученика средњих школа који су углавном и били носиоци тенденција аскетизма. Они су хтели да буду „народни" људи а то значи да живе као и остало становништво, што је било супротно од циљева за које се водила борба. Циљ је био да се превазиђе заосталост и примитивизам, развије културна и политичка свест становништва. У критици ових појава партијска и скојевска организација могле су више да учине.

5) Партијска и скојевска организација на време су уочиле да се стварањем крупнијих партизанских јединица бригада и дивизија јављају тенденције тежњи ка привилегијама код једног, истина, малог броја руководећих кадрова. Овде се не ради о изостајању из првих борбених редова јер су команданти и полит-комесари, партијски и скојевски кадрови остали да служе за пример и били најхрабрији и најактивнији, већ у понашању после остварених задатака. Добијали су коње, смештани код бољих домаћина и слично. На време су критиковане ове појаве које су одударале од начела партизанског морала. Међутим, критиковане су и тежње за потпуним изједначавањем с обзиром на обавезе које су руководећи кадрови имали. Стога се и претеривало па су нам гинули истакнути кадрови, јер су се налазили у првим редовима место да управљају борбом. Та истрчавања којих је било нарочито 1941. и 1942. године критикована су од стране партијске и скојевске организације лесковачког ратног округа и то са правом.

6) Морамо рећи да су борци били морални зато што су добровољно усвојили пролетерски морал и хуманизам, а не зато што су се плашили санкција како би то могло да се схвати из неких тумачења понашања партизанских бораца, чланова КПЈ и СКОЈ-а и других активиста НОР и социјалистичке револуције. Појаве страха нису биле бројне али их је било. Елементе страха смо имали и приликом указивања новодошлим какав треба да буде партизан. Тада се говори само о тешкоћама да би се проверило да се стварно одлучио добровољно на најтеже ситуације. Затим му је говорено ако прекрши неку норму да ће бити стрељан и слично. Тако је било и приликом пријема у СКОЈ и КПЈ. Све то није било најваспитније а ни потреба да се на овај начин проверавају они који су се већ одлучили да воде борбу. Овакав начин утицаја делово је више као претња него као васпитно средство.

7) Неке санкције се не могу оправдати и са становишта полажења од услова у којима су примењиване. Чак су нека претеривања подигнута на степен принципа као што је то био случај у Бабичком партизанском одреду а што се види из написа у листу „Борба" од фебруара 1942. године када партизански борац тражи да буде стрељан јер је нарушио партизански морал иако сви остали сматрају да тај прекршај не треба да повлачи за собом такву крајњу санкцију. Било је и других промашаја па је оправдано што је ПК КПЈ за Србију интервенисао у писму од априла 1943. године. Можда се и постави питање друговима из Лапотинца, села које је најреволуционарније било у Пустој Реци, како је то могуће да је у њему било и највише непријатеља који су ликвидирани за опгужбу о издаји. Било би веома добро када би нам другови актери тих догађаја могли сада да објасне како је до тога дошло. Није ли ту било „чистунства" и претеране строгости у примени санкција.

Ове санкције су мало деловале и застрашујуће иако им то није био циљ, већ да се казни стварни кривац и непријатељ. Стога нису могле васпитно деловати.

8) Оцене дате у априлском писму 1944. ОК КПЈ за Лесковац не могу се у целини прихватити. Наша је дужност, а моја са становишта социјалистичког морала и хуманизма, да се критички осврнемо на њих и да ради историјске тачности и ради историјске будућности исте ревалоризујемо. У писму су по јединачне појаве подигнуте на степен општости, типичности, па ће будући историчари, који нису живели у то доба, да извуку погрешне закључке о партијској и скојевској организацији лесковачког ратног округа у то време. У ово време партизански морал у лесковачком ратном округу је још увек био на висини па поједина одступања нису могла да доведу у питање вредности које су створене. Наиме, без обзира на масовност устанка партизанске моралне норме су дуже трајале него у неким крајевима наше земље што је за похвалу, али и малу критику јер се дуже задржала и партизанштина у њеном негативном виду.

9) Коришћено је све слободно време за морално васпитање и преваспитање људи. Комунисти, скојевци и други активисти су разговарали са појединцима, утицали, саветовали, учили и подржавали. И у томе треба тражити извор успеха на изградњи свестране моралне, политичке, културне, храбре и хумане личности бораца. Сваки је сматрао да своје знање о партизанском моралу треба да пренесе на друге, да другог убеди да треба да приступи покрету и да прихвати нови морал, да својим примером покаже снагу новога које се рађало.

10) Примењивани су разни облици, начини и средства васпитног утицаја. Људима се прилазило онаквим какви јесу и радило се на томе да постану још моралнији и да се развијају у складу са циљевима НОР и социјалистичке револуције. Коришћени су састанци, комеморације, конференције, лични сусрети, предавања, саветовања, листови, културно-уметничке приредбе, певачки хорови, читалачке групе, писма појединцима и јединицама и многи други облици. Правилно су коришћена средства као што су: лични пример, забране, похвале, награде, критика и самокритика и друга.

11) Резултати постигнути у развијању пролетерског морала позитивно су утицали на јачање моралне снаге и на општи успех борбе на терену лесковачког ратног округа. Ударени су солидни темељи даљем развијању социјалистичког морала у послератном развоју Лесковца и околине. Ти богати морални фондови НОР и социјалистичке револуције су од значаја и данас у области развијања социјалистичке личности. Стога је указивање на створене вредности и њихово научно обликовање од значаја са становишта науке али и остваривања циљева изградње свестрано развијене социјалистичке личности.

Комунисти Лесковца и околине могу бити поносни на оно шта су створили, како су се борили, понашали и остваривали у току НОР и социјалистичке револуције. Све то их обавезује да наставе и данас да даље богате и развијају традиционалне вредности на садашњој етапи социјалистичке револуције, да негују самоуправне социјалистичке моралне, културне, политичке, економске и друге вредности и да тако остварују континуитет револуције и револуционарних идеала.

ДИСКУСИЈА

СВЕТОЗАР КРСТИЋ

Ја ћу се укратко осврнути на поднете реферате, које смо мало пре чули.

Прво, о сељаштву. Овај проблем пре рата је код нас марксиста био познат као сељачко питање. КПЈ му је нарочито у периоду шесто јануарске диктатуре поклањала посебну пажњу. Бивша монархистичка Југославија, поред осталих, није била решила ни сељачко питање. Наши сељаци, бивши ратници у првом светском рату, били су посебно незадовољни. Осиромашење на селу и класна диференцијација вршили су се убрзаним темпом. Криза, презадужење сељака, стална незапосленост још више су погоршавали ову и онако тешку ситуацију. Многи сиромашни сељаци отишли су у градове да раде у фабрикама. Неки индустријалци због јевтине радне снаге подизали су фабрике и у селима као Вучју, Грделици итд. Али, и поред тога на југу Србије, посебно у округу Лесковац печалбарски и надничарски рад био је развијен. Према једном податку, за годину дана преко железничке станице у Лесковцу било је забележено преко 20.000 печалбара који су одлазили широм Југославије на сезонске радове. На хиљаде надничара са села свакодневно су тражили упослење у Лесковцу и другим градовима и вршили стални притисак на тржиште рада. Интересантно је да, поред печалбара, дрводељаца и зидара из Црне Траве, Власине, дела Пусте Реке било је много циглара и црепара из села Поморавља а дрводељаца и дрвара из села у подножју Кукавице и Радана.

Познати појмови о средњем и богатом сељаку код нас су мало другојачији. За наше појмове средњи сељак је онај који има од пет до десет хектара обрадиве земље, а богати сељаци су они који имају преко десет и више хектара. Разни богаташи, индустријалци, трговци, банкари, неки попови и учитељи из Лесковца и других градова пре рата су поседовали по двадесет и више хектара најбоље оране земље, које су им сеоски надничари обрађивали за минималне наднице, како се то у народу каже, дан и комад хлеба. Читав југ Србије као и наш крај су пренасељени. Једва да на једно домаћинство дође по три хектара оране земље. Ова три хектара исцепана су на двадесет и више малих парцела разбацаних не само у једном већ у више атара. Обрада земље била је скроз примитивна. О тракторима, вршалицама, парним млиновима није било говора. Лесковачка и друга индустрија у селима једва да је запошљавала око 10.000 радника од којих су били више од половине са села.

Сви ови радници са села, печалбари, надничари и др. долазили су у додир са напредним радницима, и од њих прво у разговору, а после добијали марксистичку литературу, разне брошуре, летке итд. Они су учествовали у разним штрајковима, политичким акцијама, разним изборима и демонстрацијама које су били организовали радници и студенти. Они су увек били верни сарадници и савезници радницима и у нашем крају нема случаја, да су радници са села изневерили или да су сељаци били штрајкбрехери итд. Напротив, многи сељаци из села активно су помагали штрајкове лесковачког пролетаријата у храни и новцу.

Кад све ово имамо на уму не треба да се чудимо онаквом једнодушном одзиву сељака из наших крајева на устанак противу окупатора и домаћих издајника.

Друго питање, о коме хоћу да говорим, је интелигенција на селу. И раније интелигенција са села опредељивала се за грађанске или радничку партију, а један део био политички неутралан као чиновници или слободни интелектуални радници. Нагло осиромашење сељаштва и нерешено национално и социјално питање вршили су снажан утицај на опредељење не само интелигенције из града већ и са села. КПЈ је у току шестојануарског режима а нарочито од 1937. године, од доласка друга Тита на чело Партије, овом као и другим питањима поклонила пуну пажњу. У школама, на факултетима, у грађанству и селима вођена је, такорећи, борба за сваког човека. Можемо слободно рећи да је уочи рата било преко 80% интелигенције са села опредељено за антифашистичку и народноослободилачку борбу.

Истина, било је и сиромашних сељака и декласираних радника који су за паре отишли у четнике или недићевце, а био је добар број и оних који су насилно мобилисани. Дакле, диференцијација се оштро и брзо вршила, али не и проста подела на богате и сиромашне.

Сељаштво уочи и у току самог рата је питање које ми нисмо до сада обрађивали, те је похвално што је другарица у свом реферату захватила и ово питање.

Било би потребно да се изврши научна анализа сељаштва на југу Србије и његова класна диференцијација пре II светског рата.

Хоћу да кажем неколико речи и у вези с рефератом друга Илића о четницима у нашем крају. Свима је познато да је четничка организација пре рата била ултра монархонационалистичка. Она је била верни чувар монархије и реакционарних режима. У случају рата четници, као полувојна организација, имали су посебне задатке. Али народ је све будно пратио, како ситуацију пре рата, тако и за време рата. Поред војних руководилаца, издала је и капитулирала и четничка команда са Костом Пећанцем, војводом, на челу. Зато се народ није много чудио када је ускоро видео четнике у градовима заједно са фашистичким окупаторима.

У нашем крају четничка традиција живела је само у планинским насељима Топлице и Горње Јабланице. У равничарским селима о четницима се мало знало. Наше партијско и одредско руководство није довољно познавало четничку организацију и њену улогу, као и тактику. Окупирани борбом противу окупатора и, држећи се главне базе градова, партизани нису у првој фази поклонили довољно пажње залеђу, тј. селима где су четници вршљали. У критичним данима када је окупатор са великим снагама напао на партизанске одреде, четници К. Пећанца у отвореној сарадњи са окупаторима ударили су у леђа партизанима, тако да смо се налазили потпуно опкољени. Четници нису бирали средства. Насилно су мобилисали све одрасле и опљачкали све што су могли понети.

Колико четници нису имали дубље корене у равничарским, па и брдским селима која су била под нашим утицајем, најбољи је доказ чињеница: да смо после овог пораза у лето 1942. године обновили одреде за кратко време и без озбиљнијих отпора разоружавали четнике, а њихове четовође и војводе убијали.

Али и поред тога ми се четништва нисмо решили. Немајући довољно снаге да разоружамо и уништимо остатке четника иза наших леђа, нас су опет претекли официри Драже Михајловића и на овом терену створили четничке одреде Д.М. са којима смо ми водили непрекидну борбу све до ослобођења.

Ово искуство може данас добро да послужи и општенародној одбрани - да не дозволи, иза леђа да има празне просторе и да мора да ратује на два фронта како смо то ми морали ратовати.

Иако рад друга Илића обилује подацима, што треба похвалити, сматрам да треба да узме у обзир и ове моје и других примедби у обзир, као и да изнесе више података о четницима и њиховом раду на разбијању наше политике братства и јединства и на југу Србије.

ЖИВОРАД ПЕТРОВИЋ

Позната је марксистичка дефиниција сељаштва као класног међуслоја у коме се рађају капиталистички елементи у малом, али и у великом броју пауперизација услед капиталистичке експлоатације. Сељаштво је велики резервоар радне снаге за индустрију, а самим тим они најсиромашнији постају радници, део радничке класе. Остајући на селу, радећи у граду, умногоме су под утицајем радничке класе, али у исто време као њен саставни део уносе у њу и одређена схватања која су супротна интересима радничке класе.

За нас је из свега тога за тему која се обрађује најинтересантније да је сиромашни сељак природни савезник радничке класе и да се савез радника и сељака градио као савез експлоатисаних противу буржоазије која је првенствено непосредно експлоатисала радничку класу и такође непосредно и посредно остале радне слојеве, у првом реду сељаштво. По природи класне логике када је сиромашни сељак природни и потенцијални савезник радничке класе, богати сељак у нашем релативном смислу је природни савезник буржоазије а класни противник радничке класе. Средњи сељак у нашем релативном смислу је потенцијални савезник радничке класе, али и буржоазије.

Но, одређене поставке које се претходно наводе су правила а посебно се наводе, јер је у специфичним условима народноослободилачке борбе и социјалистичке револуције било иступања која треба разјаснити. Нарочито када се тиче Лесковца и околине и посматрања кретања и понашања сиромашног, средњег и богатог сељака.

Поред овога, треба имати у виду и то да је у Југославији а посебно у Србији, буржоазија решавала национално питање са сељаштвом као својим главним савезником. У Србији баш под специфичним условима: кроз борбу противу Турака, односно турског ропства, а за национално ослобођење решавано је и национално питање. За нас је интересантно да су на сељаштво због тога били јаки утицаји монархије, цркве, национализма и традиционализма.

Према подацима у предратној Југославији преовладавало је сељачко становништво са ситним поседом, а када се ради о околини Лесковца углавном гро домаћинстава је био са поседом испод три хектара земље.

Буржоаске и ситно буржоаске партије предратне Југославије имале су утицаја на сељаштво, на сељачке масе, у оним условима избора, када су одржавани, представљале су главну гласачку војску и захваљујући њима су изгласавани посланици радикалне и демократске партије, односно пред рат југословенске радикалне заједнице, такозване јерезе. Ситно буржоаске партије, у првом реду сељачка странка Драгољуба Јовановића, имале су одређен утицај на сељаштво, али не толико да су могле да добију изборе односно да буду изабрани посланици из тих партија. Када се ради о социјалистичкој партији, односно и социјал-демократској партији може се слободно рећи да су имале скоро незнатан утицај на сељачке масе.

Карактеристично је да су вође буржоаских партија и ситно буржоаских партија у Лесковцу, после капитулације старе Југославије, у већини прешли у службу окупатора или се пасивизирали чекајући шта ће бити. Неки од њих су пред крај рата односно пред ослобођење почели да се изјашњавају за народноослободилачку борбу и да прилазе народноослободилачком покрету и то као појединци. И то баш у време када се већина сељачких маса под руководством Комунистичке партије Југославије налазила у народноослободилачком покрету и сачињавала гро бораца народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије. У суштини већина вођа буржоаских и ситно-буржоаских партија који су се прикључили народноослободилачком покрету учинили су то под притиском маса које су изгубили и на крају убеђени у сигурност победе народноослободилачког покрета. Но њихов приступ не треба занемаривати јер је у даном моменту значио импулс за још шире привлачење људи у народноослободилачку борбу и утицао на даљу диференцијацију на оне који су за народноослободилачки покрет, односно борбу против окупатора и домаћих издајица, и оне који су своју судбину везали за судбину окупатора и због својих злочина и издаје нису могли више да изађу из овога кола. Но ми смо ту ишли даље, па смо заробљене четничке масе, у ствари сељаке у четницима, примили у народноослободилачку војску, разуме се чистећи од оних четничких вођа и четника кољаша који су искусили праведну народну казну.

Комунистичка партија Југославије у Лесковцу и околини после првог светског рата почела је да остварује много већи утицај на сељачке масе него што га је раније имала социјалдемократска партија. Нарочито је почео да расте утицај на сељачке масе после доласка друга Тита на чело Партије 1937. године. Тај утицај расте у првом реду због јасне и правилне политичке линије Комунистичке партије Југославије у опште, а посебно према сељаштву, а и због организационог рада партије на селу. Партија је радећи међу радницима у првом реду у индустријским предузећима у Лесковцу вршила утицај на раднике који живе на селу, а раде у граду у индустрији. Даље преко њих вршила је утицај на саме сељаке и без обзира какве су организационе форме примењиване у селима су почеле да ничу скојевске и партијске организације које су од великог значаја биле за рад међу сељацима, а посебно у току рата за организовање сељачких маса за активно учешће у народноослободилачкој борби.

Бар за сада може да се извуче закључак да су рад Партије и њен утицај на сељачке масе били већи што су били ближе Лесковцу и обрнуто мањи што су биле удаљеније од града. Но уз ово правило треба додати коректив где је утицај Партије на сељачке масе био тамо где је она радила и обрнуто био слаб где није радила и слабо радила.

Комунистичка партија Југославије водила је радничку класу и остале радне масе из Југославије пре рата у штрајкове који су увек били економски и политички, у борбу против рата, против експлоатације, скупоће, фашизма и покушаја фашизирања земље и кроз те борбе се ковао савез радника и сељака, односно обезбеђивао утицај Партије у сељачким масама. Но после капитулације старе Југославије Комунистичка партија је организовала радничку класу и остале радне масе, то значи сељаштво за борбу за ослобођење земље од окупатора. Имала је додуше врло кратко време, нешто више од два месеца, да припреми масе, политички организационо, за борбу против окупатора, а већ после 4. јула 1941. године почела је општа и беспоштедна борба против окупатора и домаћих издајица.

У суштини до сада се није нико латио пера да анализира сложеност борбе наше Партије за сељачке масе у току народноослободилачког рата, борбе за одвајање сељака од утицаја свих оних који су у суштини експлоатисали и живели на њиховој грбачи, а за привлачење тих маса правилној линији борбе против окупатора и домаћих издајица са перспективом ослобођења од окупатора и главног експлоататора буржоазије. Партија је обавила огроман рад у сељачким масама у којима је већ имала утицаја у одређеном региону и селима за учешће тих маса у народноослободилачком рату. Истовремено је водила борбу за проширење свог утицаја на сељачке масе које су дотле из објективних и субјективних разлога биле ван њеног утицаја. И то уз истовремени рад окупатора и домаћих издајица да задрже и прошире свој утицај на сељачке масе.

На пример, издаја као реч, као појам и суштина је кристално јасна. А требало је Недића, Косту Пећанца, Љотића и Дражу и све ситне и крупне војводе раскринкати као издајнике и то не само речима, већ на делу кроз крваву борбу. А не може се пренебрегнути чињеница да је било крајева где су четници имали утицаја и успевали да отворену националну издају приказују као борбу за национално спасење. За нас је јасно да је то било завођење маса које се базирало на особини сељаштва као класног међуслоја, по природи колебљивог и трованог буржоаским национализмом, монархизмом и традиционализмом. Но негде се десило да је то завођење маса трајало све дотле док нисмо четнике потукли као војску или их нагнали у бекство заједно са окупатором. На пример, у неким деловима лесковачке околине као што је Оруглица и други скоро цело време рата сељаци су били масовно организовани против народноослободилачког покрета, па било да су их водили Пећанчеве или Дражине војводе. Има и таквих на изглед непојмљивих ствари да у деловима лесковачке околине који су јако сиромашни, четници су имали велики утицај и обрнуто у деловима где преовлађује углавном средњи сељак у релативном смислу био је велики утицај Партије и те сељачке масе су одлучно и организовано учествовале у народноослободилачкој борби и извојевали победу. У једном моменту изгледа да класна садржина односно социјални и класни положај игра мању улогу а преовлађују утицаји буржоазије, разуме се као слуге окупатора базираних на национализму, монархизму итд. Но ипак може да се изведе закључак да не само тренутно расположење него и временски дуже расположење маса зависи ко тренутно и дуже врши на њих утицај. Но овде се ради о тренутности или дужем утицају, јер на крају историја постави ствари на своје место па и те сиромашне сељачке масе у другим условима када на њих врши утицај таква снага као што је Комунистичка партија и води их даље у борбу за остварење правих истинских циљева — на крају побу правилним путем. Разуме се много је лакше и Партији и сељачким масама на које је пре рата имала утицаја, у току рата их водила у народноослободилачку борбу а после рата у изградњу социјализма.

Познато је како су се организовали први партизански одреди. По задатку и директиви чланови Партије и чланови СКОЈ-а одлазили су у одреде и сачињавали њихово основно језгро. Познато је да је у почетку, тј. језгро, било састављено од радника и интелектуалаца а мање од сељака. Како су се бројчано повећавали одреди и јачала народноослободилачка борба и уопште народноослободилачки покрет у одреде су све више долазили борци сељаци и убрзо су бројно сачињавали основу борбену масу наше војске. У војсци, одредима, а доцније бригадама и дивизијама остварена је руководећа организаторска улога радничке класе, односно њене авангарде Комунистичке партије и чврст савез радника и сељака. У јеку битака вођених јасном и непоколебљивом политиком Комунистичке партије, уз велики васпитни и политички рад, сељаци у одредима, бригадама и дивизијама показали су масовни хероизам и израсли у прекаљене револуционаре. Под руководством радничке класе постају део организоване војне силе која је беспоштедно тукла окупаторе и његове слуге и постајала потенцијална снага која неће дозволити повратак на старо и била спремна да се бори за даље политичке и социјалне промене у интересу радничке класе и широких народних маса, у првом реду сељаштва.

Борба партизанских одреда у нашем крају брзо је прерасла у свенародни устанак против окупатора и домаћих издајника. Народни устанак у Поречју, а нарочито у Пуси тој Реци, грубо је изгледао тако што су, поред одреда са четама као сталне активне вој-

ске, биле организоване и помоћне чете и десетине по селима. Оне су биле спремне да за кратко време ступе у борбу. Устаници су данима држали фронт противу непријатеља. Помоћне чете и десетине су биле творевина које су у том моменту била најпогоднија форма за мобилизацију масовног устанка, али су биле и одраз једног стања политичке свести сељачких маса које су биле спремне да бране своје огњиште и свој крај, али мање спремне да у ширим маневрима учествују у борбама ван ужег завичаја. Можда део неоправданог разлога и узрока за растурање одреда на мање делове у марту 1942. године лежи и у понашању и психологији борачких, претежно сељачких маса. Да је онда направљен квалитетан политички и организациони скок и да су формиране бригаде вероватно да би се избегле многе перипетије: разоружање маса, хватање и хапшење бораца, тренутна стагнација покрета итд.

Но, непријатељ је, поред огњем и мачем, деловао и на другачије начине, а између осталог разарао је борбену психу и морал и на тај начин што је у своје, односно у четничке редове уписивао бивше борце и припаднике народноослободилачког покрета да би их „спасао", а они су опет то под нуждом прихватали да не би били убијени и терани у концентрационе логоре или на принудан рад. Показало се да је буржоазија имала много више искуства у завођењу маса и користила сва средства, од присиле и терора до „спасавања" људи да би одвојила народ од народноослободилачког покрета, у првом реду сељачке масе. Искуство је показало да тамо, где је Партија организовано радила пре рата, где је дигла народ на устанак против окупатора, да ни терор, паљевине, пљачке, убиства, одвођење у концентрационе логоре и друго као перфидне методе такозвано „спасавање људи", нису могли да одвоје широке народне масе од Партије и народноослободилачког покрета. Чињеница је да се после врло кратког времена успостављао контакт са масама и обнављао организовани рад. Сељаштво, чврсто везано у савез са радничком класом имајући јасне циљеве постајало је револуционарно, непоколебљиво и одлучно и са пута борбе није могао нико да га скрене, па ни сва сила непријатеља.

Када се ради о Партији, треба истаћи да су постојали читави рејони, велики број села где нога партије пре рата такорећи није ни крочила. Често је од првог наступа, од стрпљивости, од темељитог рада, зависило да ли ћемо освојити масе и задржати их уза себе или ћемо их одбити, па самим тим их изложити утицају непријатеља. Стога је потребно да се у нашем крају много дубље изучи и анализира такозвани период политичке борбе за одвајање масе од четништва. Тамо где је темељито раскринкавана издаја четника, где се постепено и на делу доказало да су четници издајници имали смо брзо раслојавање четника, било у томе да су се неке четничке вођводе са својом четом раме уз раме борили противу окупатора заједно са партизанима или, пак, да су се четничке организације распадале и основне сељачке масе прикључивале народноослободилачком покрету. Што се тиче четничких вођа — они су као појединци или прилазили народноослободилачком покрету или се као генерали без војске свијали око скута окупатора. А било је случајева брзоплете политике када се без темељитог рада једноставно ишло на физичко ликвидирање четничких вођа и губио утицај у народу, јер је то непријатељ искоришћавао у пропаганди противу народноослободилачког покрета а поједини људи наседали зато што ликвидирани издајници нису били до краја раскринкани.

У контексту тога, на пример, занимљиво је истаћи и то како смо се понашали у такозваним четничким крајевима када смо коначно потукли четнике. Наиме да ли смо тамо наступали као победници који су потукли четничку издајничку војску, али даље настоје да народ одвоје од четника указујући на њихову издају, или смо поистовећавали народ и четнике и недиференцирано примењивали казнене мере. Не ради се овде о ставу, став је био познат и био је правилан, али се ради о спровођењу става односно да ли се правилно спроводио политички став.

Сељаштво као основна маса наше народноослободилачке војске истовремено је било и позадина где је набављана храна, одећа и обућа, па и оружје и муниција, разуме се све оно што је борбом одузимано од непријатеља. Истовремено, пошто је већина градова била окупирано до коначног ослобођења, у селима су никли и развијали се народноослободилачки одбори, као органи нове народне власти. О томе овде неће бити много говора, јер то је тема за себе. Али карактеристика народноослободилачких одбора је у томе да су у највећем броју никли у селима и да су они водили сељачке масе у борбу против окупатора потпуно освајајући политику и линију Комунистичке партије Југославије. Било да су радили илегално или легално, зависно од ситуације, они су одиграли велику улогу у даљој комплетној мобилизацији сељаштва за нардноослободилачки рат. Сељаци су их прихватили као своју власт и у њима видели перспективу да ће бити онемогућен повратак на старо односно да ће се изградити ново друштвено политичко уређење у Југославији на основу власти радника и сељака.

РИСТА АНТУНОВИЋ

Ја сам јуче у почетку моје дискусије дао критички осврт на један број реферата и саопштења, на њихову једностраност и површност. Такав сам утисак добио и мислим да он стоји. Пратећи јучерашњи и данашњи рад овог скупа желим да кажем да он може, ако се са успехом доведе до краја, имати веома велике користи.

— Реферати и саопштења су изнели доста података који нама нису били до сада доступни и који су нас подсетили на неке догађаје о којима ми учесници у тим догађајима можемо да вам пружимо више података, што ће користити за даља истраживања. Све то скупа биће добар допринос даљем раду на овим питањима.

— Мислим да је, стварно, требало уложити доста напора да се све ово сакупи, поготово када се зна да су наша документа из рата, нарочито она која је имао ОК-а изгубљена (окупатор је заплењио нашу архиву). Наша документа која смо носили у торбицама, после рата смо предали архиву у Београду и она су изгубљена. Остало је врло мало. Зато мислим да овим друговима треба одати признање на напору који су учинили да нам и оволико материјала ставе на папир.

Један друг је рекао да треба са више толеранције прићи у дискусији о неким питањима. Ја се са тиме слажем, али то важи о-

бострано. Ми учесници не сматрамо да смо дошли овде да пресудимо о појединим питањима, него само да дамо свој допринос бољем и свестранијем рашчишћавању појединих питања. Дискусија и утврђивање чињеница треба да се настави у атмосфери поверења и толеранције, али објективно и одговорно, без пристрасности. Полемика, озбиљна и одговорна, може само да користи. Толико о овоме као допуна јучерашње дискусије.

Сада нешто о неким питањима из реферата.

О четницима

У реферату друга Илића о четницима мислим да је приступ сасвим погрешан. Он отприлике каже да се Комунистичка партија борила за сузбијање четништва, односно да се КП од самог почетка припрема за устанак борила против четника и односила се са нетрпељивошћу и искључиво везивала ослободилачку борбу за себе. То није истина. Комунистичка партија је организовала ослободилачку борбу против окупатора, водила акције и разбијала окупациони систем власти. У ту борбу је позвала све слободољубиве и патриотске снаге народа да се боре против окупатора. Позвала је и четнике и са њима водила разговоре и настојала да их придобије за борбу. Један део поштених и заведених четника је приступио, а руководство са Костом Пећанцем није. Ако се може говорити о разбијању четника, они су се сами разбили, јер су отишли веома рано у издају и сарадњу са окупатором. Ту њихову издају наша Партија је објаснила народу. То је прва констатација коју сам хтео да учиним поводом овог реферата.

Друго, мислим да није тачна констатација која је дата у реферату да су четници на овом терену у почетку били масовни. Тачно је да је Пећанац покушао да формира своје одреде у свим местима, користећи традицију четништва из топличког устанка и заводио их лажима о организовању борбе против окупатора, али је једна ствар његова жеља и формално проглашење тих организација у појединим местима, друга је ствар колика је та његова жеља била прихваћена. Чињеница је да су се те његове организације на папиру, у низу места врло брзо распале када су људи видели да се Коста не бори против окупатора и да је издао.

Мислим да је овде требало рећи ту специфичност у настајању четништва на нашој територији. Коста је доста рачунао на традиције из топличког устанка и у почетку је на бази тога могао и да заведе неке људе и да их уписује. Међутим, раним одласком у директну издају брзо се компромитовао и могао је једно време да се одржи само уз помоћ окупатора. Значи Коста баш због тога није успео да организује на овом терену контрареволуцију типа Драже Михајловића. У тој ситуацији настало је једно време колебање међу тим његовим четницима. Ми смо водили преговоре са низом група његових четника и неким његовим „вођама" који нису хтели са окупатором. Ту је било одређених успеха, било у преласку неких код нас, било у пасивизацији неких.

Пошто Коста Пећанац није умео да организује контрареволуцију, по схватањима Драже Михајловића, онда је Дража послао своје емисаре на ову нашу територију да то учине. Послао је врло способне и школоване четничке официре, као што је био Бурић и други. Дража је оценио да је ова територија веома значајна и да развитак народноослободилачког покрета овако снажан овде може угрозити његове позиције у Србији. Зато је настојао врло брзо да овде четништво организује по принципу четника у западној Србији са паролом да чекају погодан моменат за борбу против окупатора. Међутим, и после тога је било код једног дела четника колебања, о обзиром на то да се сазнало да се Дражини четници боре против партизана и да сарађ ви са окупатором, а и традиције из топличког устанка, када се народ овде масовно борио против окупатора, имале су утицаја на колебање. Зато је и Бурићу једно време било теже да поведе масовно четнике у борбу против нас. Треба сасвим одређено рећи да на оним теренима где су четници имали формално своје одреде, да нису имали потпун утицај на територији. Наш утицај је био знатан. Пример је Горња Јабланица, па и Округлица делимично и још неки крајеви. Друга је ствар где смо ми правили грешке. Тамо је било теже.

Због свега тога ме зачудило зашто аутор овог реферата није узео у обзир све ове елементе када је разматрао питање четништва у овом нашем крају.

Нешто поводом реферата о сељаштву

Када сам прочитао овај реферат добио сам утисак да је аутор уложио доста напора и дао доста солидну основу и доста података за разматрање питања учешћа сељаштва у народноослободилачкој борби на овом терену.

Ја ћу покушати колико је то мени могуће, пошто се не бавим овим питањем, да укажем на неке елементе који су могли имати утицаја на опредељење већине сељака за наш покрет на овом терену. Можда ћу неке ствари из реферата поновити, али ми се чини да не смета.

— Прво, сељачки посед на овом терену је најситнији и то када се узме Југославија у целини. Ту је велики број беземљаша, са пола хектара и слично. Сећам се из раније једне мапе која је давала те податке о поседу, овај крај од Врања па до Лесковца био је готово сав црн, а та је ознака била за најситнији посед. То значи сиромашан, полупролетер, сељак који не може да живи са свога поседа.

— Велепоседника сељачког типа није било. Био је један број средњих сељака. Индустријска буржоазија почела је да прави своје велепоседе на којима су радили сељаци беземљаши, претежно они од којих је земља купована и узимана за дугове. Тај процес пораста беземљаша и њиховог израбљивања ишао је доста брзо.

— Буржоазија је овде и фабрике правила у сеоским рејонима, поред осталог и зато што је тамо радна снага била јефтина и што је имала могућности за већу експлоатацију.

— Даље, познато је да је положај сељаштва у Југославији био веома тежак, израбљивање, осиромашавање, осећај обесправљености сељака. Све је то на овој територији било још изразитије. То је стварало осећај код сељака да му та држава не помаже. То је стварало неповерење и према држави и према политичким партијама које су му давале разна обећања а ништа нису извршавале.

— Са овог терена био је веома велики број печалбара који су ишли широм земље и на које је раднички покрет вршио веома сна-

жан утицај. Ти су се људи ватили кући и у време устанка били ту.

— Даље, Комунистичка партија у овом крају пред сам рат развила је веома интензиван рад на селу. Било је низ партијских ћелија, бројни активи СКОЈ-а. Био је велики број људи који су као радници радили у Лесковцу из ових села, било је напредних студената и ђака. Партија је и преко њих вршила доста јак утицај.

— Када је почео устанак политичке партије су издале, четници почели да сарађују са окупатором. Једина снага која је организовала борбу против окупатора била је Комунистичка партија. Наш сељак је патриотски везан за своју земљу и традиционално оријентисан да се бори против окупатора. Све то је утицало на његово опредељење у народноослободилачки покрет.

— Поред тога терор и пљачке непријатеља, пљачке четника, несигурност њихове имовине уопште. Једино се наша Партија одупирала и борила против свих тих насртаја на његов опстанак и имовину. Они су видели снагу у нашем покрету да им може једно помоћи.

— Даље, свест, коју је развијала наша Партија да ће се створити после рата нова држава у којој ће се боље живети и у којој ће сељаштво бити у бољем положају. То су могли видети у самом развоју устанка, када се организовао живот на слободној територији, какав је био наш однос према сељаштву.

— Мислим да не треба изгубити из вида ни чињеницу да смо у току самог устанка имали организоване месне чете и десетине које су учествовале у борбама а после борбе остајале у селима да раде и бране своја села. Та еластичност је постепено, али снажно, утицала на његово опредељење.

Све ове елементе треба имати у виду када говоримо о томе зашто је сељаштво тако масовно у нашем крају помагало и учествовало у народноослободилачкој борби и револуцији.

БОШКО КРСТИЋ

Ја бих се у мом излагању ограничио само на терен Јабланице и Пусте Реке.

Друг Риста Антуновић је дао више замерки поводом реферата друга Илића. Ја бих се са њим сложио да је Илић предимензионирао снаге четника Косте Пећанца у овом крају.

Тачно је да је у Јабланици и Пустој Реци у 1941. години било великог броја војвода и одреда четника Косте Пећанца. Међутим, требало је нешто више рећи о снази тих одреда и навести и чињеницу да је већи број тих одреда у Јабланици имао само војводу и уз њега врло мали број четника као и чињеницу да је већина тих војвода уживала веома мали углед и утицај у народу.

Ради реалније слике стања и расположења народа требало је више рећи о раду КП на овој територији. А познато је, а то и сам Илић зна, да је КП на овом терену врло активно радила и то на целој територији Јабланице и Пусте Реке, и то одмах иза априлског слома.

Захваљујући раду партијске организације широке народне масе су врло брзо сазнале за споразум Косте Пећанца са Немцима августа 1941. године у Плочнику и за издају интереса народа.

Сем Крсте Михајловића из Реткоцера и Милорада Перовића из Доњег Коњувца, који су отворено ступили у сарадњу са Немцима, нико од вођа у јабланичком срезу у то време, па ни Јордан Кимић, нису се усуђивали да се отворено изјасне против партизана, против НОБ-а и борбе против окупатора већ су стално тврдили да су и они за борбу против окупатора али да за то још није време и томе слично. Отуда када је Јабланички партизански одред, уз помоћ Топличког партизанског одреда и једног вода Бабичког одреда, 7./8. новембра 1941. године ослободио Лебане и Лече од жандарма и четника пусторечког војводе Милорада Перовића, цео бивши срез јабланички је био слободна територија.

Тада партизанима прилазе са својим одредима војводе Максим Буровић из Гајтана, који остаје за све време НОР-а и Михајло Арсић из Црног Врха, а војвода Сава Миловановић из Реткоцера, четовођа Лукић из Стубле и други четнички главари из Горње Јабланице долазе у Лече да честитају партизанима победу.

Одмах иза тога одржани су масовни зборови у Горњој Јабланици — Газдару, Лецу, Тулару и Медвеђи на којима су, поред активних присталица НОП-а, учествовали масовно и припадници четничких одреда. Тих дана се и на терену Оруглице војвода Јордан Кимић братимио са руководиоцима Кукавичког партизанског одреда и давао свечане изјаве да ће се и он борити против окупатора итд.

После кажњавања пусторечког војводе Милорада Перовића због настављања отворене сарадње са Немцима, пусторечки четнички одред се потпуно распао а његове присталице, па и оне мале оружане групе, ступиле су у сеоске десетине и чете Јабланичког партизанског одреда.

Партијска организација на терену Пусте Реке и Јабланице врло упорно је радила на окупљању широких народних маса на линији народноослободилачке борбе и на јачању јединства у борби против окупатора. Поред масовног учешћа у НОБ-у народа Пусте Реке познато је да је у Горњој Јабланици постојала снажна помоћна сеоска партизанска чета у Тулару а исто тако да је одред војводе Максима Буровића прерастао у прву Гајтанску партизанску чету, и да је у истом селу формирана још једна партизанска чета а исто тако да су скоро сви борци четничког одреда Михајла Арсића крајем децембра ступили у сеоске помоћне чете — у Газдару, Бучумету, Рујковцу итд.

Све до средине децембра 1941. године ни Саво Миловановић у Реткоцеру као ни друге војводе у Горњој Јабланици па ни Јордан Кимић на терену Оруглице нису имали уза се јаче оружане снаге. На терену Бувца Милија Радовановић, комесар Јабланичког партизанског одреда, боравио је у више села, 17. децембра одржао збор у Клајићу и тамо формирао сеоски народноослободилачки одбор.

Међутим, после пада Лебана 17. децембра 1941. године настаје тешко вероломство четничких војвода у Јабланици, најпре потајна а затим и отворена сарадња са Немцима и недићевцима и окупљање свих реакционарних снага и њихово усмеравање противу НОП-а и Јабланичког партизанског одреда а затим принудна мобилизација сељака и ка-

сније прелаз на оружану борбу против партизана.

И у току децембра 1941. године као и у јануару 1942. године, партијско руководство Јабланичког одреда упорно настоји, наслањајући се на расположење маса, да уразуми четничке војводе и да их одврати од издаје и братоубилачке борбе. И све до почетка фебруара 1942. године није било већих оружаних сукоба и борби са четницима.

Међутим, док су партизани водили тешке борбе са Немцима, Бугарима, недићевцима и љотићевцима на границама слободне територије према Лебану, Лесковцу и Брестовцу на пруги и Прокупљу, четничке војводе на терену Горње Јабланице (Реткоцеру, Тулару, Сијаринској Бањи) и на терену Бувца и Оруглице вршили су принудну мобилизацију сељака и спремали се да партизанима ударе с леђа.

Познате су чињенице колико велику штету су уз наслон на окупатора и четници Косте Пећанца нанели народноослободилачкој борби и НОП-у у Пустој Реци и Јабланици, као и колики су терор и злочине починили према народу Јабланице и Пусте Реке у току пролећа и лета 1942. године.

Међутим, требало је још јасније подвући и то да се ова издајничка организација врло брзо распала у току јесени 1942. године захваљујући раду КП и дубоким коренима НОП-а створеним у широким народним масама у Пустој Реци и Јабланици.

А сада дозволите да додам референту још неке конкретне примедбе и предлоге:

На страни 13. при крају става 2 говори се о састанку Грубишића са члановима штаба Јабланичког партизанског одреда.

По изјави друга Милије Радовановића, комесара одреда, са Грубишићем није било овога састанка.

На основу изјаве Милије Радовановића, политичког комесара одреда, у Леце су ускоро после ослобођења места дошли само Саво Миловановић из Реткоцера, Петар Лукић из Стубле и Милосав Булатовић из Брвеника.

На овом састанку је било разговора о учешћу војвода са њиховим одредима у борби против окупатора као и одбрани Лебана.

Сви присутни су се изјаснили да су и они за борбу против окупатора али за конкретно учешће у борбама за одбрану Лебана рекли су да треба да се у својим селима договоре са осталим сељацима итд. Никаквих других разговора а још најмање о питању власти није било.

На страни 18. у ставу 2 треба рећи: да је војвода Арсић о споразуму са штабом одреда постављен за команданта места у Лебану. Овде треба додати и то да је пре Арсића партизанима пришао војвода Максим Буровић и да је са својим одредом учествовао у борбама на положајима испред Лебана.

На страни 20. у ставу 2 говори се тако као да је Јабланички партизански одред после свога формирања у Спонцу морао да напусти терен Реткоцерског четничког одреда и пређе на Радан под притиском четника из Реткоцера.

По изјави Милије Радовановића одред је прешао на Радан не због притиска Реткоцерских четника, већ зато што је, по оцени руководства одреда, Радан по своме положају у том моменту био најпогоднији као база за политички рад у целом срезу јабланичком и за извођење акција противу непријатељских гарнизона у још неослобођеном Лебану и према пруги и Лесковцу.

На страни 23. се говори да је Васо Смајевић у новембру 1941. године послао курира на Равну гору у штаб врховне команде „Југословенске отаџбине".

Тачно је да је тамо слао свог курира војводу Михајла Арсића и да је од Драже Михајловића добио декрет о формирању четничке организације ДМ у Јабланици, Топлици и другим крајевима на југу Србије, због чега се је он и одвојио од партизана после пада Лебана у непријатељске руке 17. децембра 1941. године.

На страни 24. говори се о доласку капетана Булајића у родни крај и о његовом стрељању наводно по одлуци штаба Јабланичког партизанског одреда.

На основу изјаве Војина Бајевића Вука и других података јасно је да Булајић уопште није дошао у родни крај нити је стрељан по одлуци штаба Јабланичког партизанског одреда.

Тачно да је он по овлашћењу добивеном од Драже Михајловића кренуо на југ да формира организацију ДМ, да је допро до Јастрепца где је био ухваћен и пошто није хтео да сарађује са партизанима у борби против окупатора. Али био и онемогућен да ради на организовању четника ДМ.

Са овим конкретним примедбама ја бих завршио своје излагање о реферату друга Илића.

КРСТА МИЉАНИЋ

Ја бих нешто рекао о сељаштву, без икакве претензије да то буде научно излагање него стварно моје лаичко размишљање о томе како то: прво, да сељаштво тако масовно учествује у народноослободилачком покрету и револуцији и друго — да бар на овом нашем терену о коме дискутујемо, сељаци из крајева који су плодни, економски јачи — буду огромном већином уз НОП и буду његови активни учесници, насупрот крајевима који су економски слабији а где су сељаци били уз четништво. Чини ми се да је то за научнике интересантна тема и да би је требало научно и обрадити.

А ево шта ја мислим о томе зашто је Комунистичка партија успела да мобилише село и зашто више у економско јачим рејонима него у неким сиромашним. Наравно моја размишљања односе се само на лесковачки регион.

Прво мислим да је то зато што је ово слободарски народ, борбени народ, који је у својој прошлости безброј пута показао како уме да гине за слободу;

Друго, у тој борби за слободу, за социјалну правду, нарочито у периоду између два рата КПЈ је као бескомпромисан борац имала великог утицаја на селу. Како је она утицала на селу, преко кога? Била су то два спроводника. Први спроводник је то сељак печалбар а тих је највише било у селима Црне Траве, Поречја и Пусте Реке, а други студенти и ђаци. Студенти и ђаци су били ти који су примали идеје марксизма-лењинизма и који су се стављали на чело борбе за демократске слободе и за социјалну правду. Но ђака и студената није било подједнако у свим рејонима. Радника печалбара, односно сељака печалбара у неким рејонима скоро да није ни било (мислим конкретно на Горњу Јабланицу).

Треће, морал партизана, њихова велика етика и њихова бескомпромисна борба против окупатора а у исто време борба противу неморала сваке врсте (када се за украдену паклу цигарета стрељало) учинило је партизане популарним и створило уверење код народа да војска која је таква мора и победити. То уверење је још више очврсло после губљења слободне територије јер је народ јасно увидео разлику између етике четника, који су све пљачкали па и попишане дечје пелене, и етике партизана. Ипак се поставља питање зашто и поред овога је у неким рејонима преовладао четнички утицај. Мали површан поглед уназад па се може констатовати да је у тим регионима где су четници имали већи утицај, буржоазија пре рата запошљавала становништво као жандарме, финансе, граничаре, полицајце, пандуре... У тим рејонима није била већа четничка градиција него рецимо у Пустој Реци и Доњој Јабланици али је било више оних који су хтели „леба без мотике". Из тих рејона није било радника и печалбара у правом смислу речи.

Четврто, што је по мом мишљењу учинило да народ остане уз НОП, јесте то што овај терен никад није остао „празан" — без партизана. На њему је увек било партизана, било активних који нису остављали пушку, било оних који су се успели легализовати. И баш ти који су се успели легализовати, који су остали у селу легално или полулегално били су ти које Партија није испустила него их је напротив, одмах ангажовала и од њих су на терену стваране партијске ћелије, скојевске организације, организације Народноослободилачког фонда и АФЖ-а.

И пето, по мом уверењу, јесте баш то што је партија успела да организује жене и да раде са њима масовно. Организација жена и њихов рад у току народноослободилачке борбе на овом рејону је, по мом мишљењу, тема којој треба поклонити посебну пажњу и научно је обрадити. Ја бих овде укратко изнео само своје мишљење да су жене, мајке, биле главна снага која је омогућавала мобилизацију младих и њихов одлазак у партизане. Мислим да се мора веровати да мајка има велики утицај на своје дете па и када му је 20 година те да мајке нису биле, организоване и активно радиле за народноослободилачки покрет онда не бисмо имали тако масован одлазак младих у партизане.

И као што сам рекао на почетку, ја са овим мојим излагањем желим само да подстакнем оне који се баве науком на размишљање о феномену сељаштва у народноослободилачкој борби и револуцији.

БОШКО КРСТИЋ

Дозволите да сада кажем неколико речи поводом реферата другарице мр. Милице Бодрожић „Сељаштво у Јужној Србији 1941. до 1944. год.". Тема заслужује и нашу већу пажњу. Ја бих се и овде више ограничио на територију Јабланице и Пусте Реке, мада оно што ће рећи може и да се односи и на ширу територију округа Лесковац, па и југа Србије.

Радећи на окупљању широких народних маса на циљевима НОП-а ми смо настојали да се што доследније држимо линије Партије о циљевима народноослободилачке борбе. Зато смо у борби против окупатора за ослобођење позивали све родољубе. На нашој територији народноослободилачки одбори као органи устанка и народне власти су стварани од најугледнијих сељака, без обзира на имовно стање и на ранију партијску припадност.

И у овоме смо имали лепе успехе. Тако, на пример, сељаци у селу Граници су поред других у одбор села па и за председника истог изабрали најбогатијег међу њима Луку Стојановића који је имао око 30 хектара земље. Лука је касније у пролеће 1943. године међу првима био изабран за председника Општинског НО-а а касније у јесен и за члана Среског и Општинског НО-а.

Овако састављени народноослободилачки одбори су остваривали пуно јединство народа у Пустој Реци и Јабланици. Захваљујући томе у току јесени и зиме 1941. и првих месеци 1942. године сви за оружје способни мушкарци су били сврстани у помоћне сеоске јединице — десетине и чете које су све до марта 1942. године врло активно и у саставу Јабланичког партизанског одреда учествовале у борбама за одбрану своје слободне територије и своје нове власти на њој за коју су се они борили и у предратном периоду.

Усвајајући циљеве НОБ-а као своје народ овога краја се био тако чврсто повезао са НОБ-ом да окупатори и његове слуге нису успели ни са нечувеним злочинима и терором да га одвоје од те борбе од партизана ни у најтежим данима у пролеће и лето 1942. године.

Да вам наведем само један пример те повезаности овога народа. У време велике новембарске офанзиве 1942. године Јабланичко-пасјачки партизански одред је био принуђен да се пребаци на Јастребац. После неколико дана боравка тамо, одред се вратио на терен Пасјаче а затим на Радан. Пошто су јаке непријатељске снаге још увек биле у селима испод планине одред је сишао у равни део Пусте Реке, најпре у Лапотинце (Граорци) где је боравио један дан, а затим у Стублу удаљену 2 км. од Косанчића у коме је био недићевски гарнизон. У овом селу одред је несметано боравио два дана неоткривен, иако су непријатељске патроле долазиле у село.

Активисти — чланови партије и СКОЈ-а са одборницима — били су организовали обезбеђење и исхрану, а народ је чинио све што је било потребно да се борци одморе, оперу, поправе одећу и обућу итд.

Трећега дана, на изненађење и запрепашћење окупатора и њихових слугу, у Стублу је одржан велики збор на коме су, поред Стубљана, били присутни и многи други сељаци из околних села који су се враћали са пијаце из Лесковца.

После збора једна чета одреда је пошла на Пасјачу и Бели камен, а друга у села испод Радана да се повежу са активистима одборима и са народом и неутралишу пропаганду о уништењу одреда коју су проносили окупаторски доушници и издајице и да наставе борбу против окупатора и њихових слугу — недићевских јединица које су се врзмале по терену.

ДРАГУТИН ГРОЗДАНОВИЋ

Борба за нову, социјалитичку школу на ослобођеној и полуослобођеној територији почела је од првих дана народноослободилачке борбе.

Она је расла и развијала се упоредо са развитком народне власти, друштвено-политичких организација и војних јединица, под руководством Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и Савеза комунистичке омладине Југославије (СКОЈ).

Борба за нову школу и њено рађање у ватри револуције водила се на два фронта: против школе у предаприлској Југославији и оне школе које су домаћи фашистички идеолози почели да изграђују под окриљем окупатора.

У овој дискусији нећу се задржати на развијању школства у лесковачком крају у периоду 1941—1943. године, пошто о томе постоје обимни подаци у мојој књизи. „Просвета, школство и култура у лесковачком крају 1941—1945."

Овом приликом желим да се задржим на развоју партизанских школа на ослобођеној територији Пусте Реке, Јабланице и Црне Траве.

Почетком 1943. године поново се распламсава народноослободилачка борба. Учвршћују се постојећи и стварају нови народноослободилачки одбори. Оваква разграната мрежа месних народноослободилачких одбора омогућила је образовање среских и окружних народноослободилачких одбора. Са организовањем народне власти створени су услови за отварање и рад партизанских школа.

Први просветни одбор. — На дан 6. септембра 1943. године одржана је прва Скупштина учитеља партизана и средњошколаца у Горњем Брестовцу. Осим учитеља, четири народна свештеника и преко двадесет средњошколаца пратило је рад Скупштине.

О значају просвећивања и отварању школа као саставног дела борбе коју воде партизански одреди, реферисао је Драго Мучалица, учитељ у саставу Првог јужноморавског одреда.

Видоје Смилевски, секретар ОК ККЈ Лесковац, говорио је о величини народноослободилачке борбе и указао на потребу рада учитеља на културно-просветном пољу ван школе. Истакао је да је у садашњим тренуцима главни циљ школе помагање народноослободилачке борбе и васпитање деце и грађана у духу њених основних задатака.

Том приликом изабран је Просветни одбор за целу слободну територију. За председника је изабран Драго Мучалица, а за секретара Славка Недић.

На скупштини су донете значајне одлуке:

— организовати просветну делатност, отворити нове школе, основати аналфабетске течајеве, ускладити наставне планове и програме са духом и циљем народноослободилачке борбе, оспособити нове наставнике и набавити материјал за рад школе.

Учитељи су радили у условима недостатка уџбеника, инвентара и материјалних средстава, попаљених, порушених или делимично оштећених школа и осталих ратних недаћа и страхота.

Уместо клупа користили су се троношци, а у недостатку креде користио се угљен. Рачунаљке су се правиле од шишарке. Радило се по старом плану и програму и користили су се стари уџбеници, уколико их је било, саображавајући ову материју условима и циљевима борбе наших народа против окупатора и народних издајника.

Наставнички кадар. — Сви просветни радници на овој територији, са ретким изузецима, били су од почетка борбе опредељени за НОП. Осим рада у школи са ученицима, они су одржавали предавања за народ, организовали аналфабетске течајеве за описмењавање неписмених одраслих лица, као и читалачке групе на којима су омладинце и омладинке упознавали са актуелним догађајима и пружали им нужна знања из разних области.

Школске свечаности проткане су антифашистичком садржином. Певале су се партизанске песме, рецитоване су песме са борбеном садржином и наступало се са „Врапцем" који је својом садржином осуђивао крвава дела окупатора и домаћих издајника.

Просветни радници су се и другим формама просветно-културног и уметничког рада укључивали у револуцију и постали њени велики поборници. Због тога је народна власт ценила рад учитеља и старала се о материјалним и кадровским проблемима школе и просветних радника. У недостатку учитељског кадра, у споразуму са војним руководиоцима, повучени су из партизанских одреда рањени или изнурени борци-учитељи и школовани омладинци и постављени су за учитеље основних школа.

Међутим, на овај начин, нису се могла попунити многобројна места у школама, па је одлучено да се на ослобођеној територији организују учитељски течајеви на којима би се припремали омладинци и омладинке за рад у школама.

Учитељски течајеви. — Организовано деловање на културно-просветном плану захтевало је оспособљавање новог учитељског кадра из редова омладине одане народноослободилачкој борби. Ово тим пре што је на ослобођеној територији радио веома мали број стручног учитељског кадра и један већи број школа остао је без учитеља.

У том циљу пред народну власт и просветне органе се поставило као задатак организовање учитељских течајева.

Први учитељски течај одржан је 10. децембра 1943. године у Славнику. На течају је било петнаест омладинаца и омладинки. Трајао је петнаест дана. Наставу је држао Драго Мучалица. На течају су дата основна упутства за рад у школи и за организовање културно-просветног рада на селу.

Други учитељски течај радио је у Доњем Коњувцу, јануара 1944. године. Трајао је осамнаест дана. Течај је похађало осамнаест омладинаца и омладинки. Течајем је руководио Драго Мучалица.

Трећи учитељски течај одржан је априла 1944. године у селу Броду, махали „Белчине". На овом течају су радили Славка Недић и Михајло Бријанцев. Кроз тај течај је прошло петнаест омладинаца и омладинки. На течају су радили: Борђе Златковић и Бура Јанковић, учитељи из Пирота, Борђе Ђирић, правник из Пирота и Фердо Вителе, наставник из Власотинца.

При повратку са течаја, у јеку непријатељске офанзиве, Славка Недић није могла да издржи такав напор и склонила се у селу Конопници. Четници су је пронашли и стрељали.

Припремање наставног кадра, односно партизанских учитеља, претежно из редова омладинаца и омладинки који су били борци НОБ-е или позадински радници, говори о једном другом, квалитетно новом наставном кадру, који је дорастао да се са одушевљењем бори за то ново васпитање, за ту нову, социјалистичку школу.

После одржаних учитељских течајева у Славнику, Доњем Коњувцу и Броду, отворене су школе у селима: Речици, Граници, Слиша-

ну, Ивању, Доброј Води, Горњем Коњувцу, Бојнику, Ђуковцу, Славнику, Драгом Делу, Обилићу, Плавцу, Турјану, Црквици, Косанчићу, Прекопчелици, Кацабаћу у Пустој Реци, у Обрадовцу, Тодоровцу, Рупљу, Млачишту, Броду, Крстићеву, Бистрици, Дарковцу, Новом Селу, Црвеној Јабуци, Јабуковику, Градској, Кални и Дејану у Црној Трави.

Месни народноослободилачки одбори су се бринули о издржавању школе и исхрани учитеља.

У време непријатељских офанзива школа је престајала са радом, али би одмах по ослобођењу поново прорадила. Пионири су слушали о Титу, Црвеној армији, учили да читају и пишу, да воле нову домовину која се стварала.

Састанци учитеља и организација просвете — После прве скупштине учитеља-партизана у Горњем Брестовцу одржано је неколико састанака учитеља и учитељица. Тако је 3. јануара 1944. године одржан састанак учитеља у Вујанову на коме је присуствовало 25 учитеља. У кратком и сажетом излагању Видоје Смилевски Бата, секретар Окружног комитета КПЈ Лесковац, указао је на потребу организовања културно-уметничког живота на слободној територији. После овог састанка створена је културно-уметничка група чији је руководилац био Вилхелм Алберт.

Други састанак је одржан 2. марта 1944. године у Црквици на коме је образован Окружни културно-просветни одбор за чијег је председника изабран Драго Мучалица, а за председника Среског културно-просветног одбора изабран је Драгутин Гроздановић.

САВЕТОВАЊЕ ПРОСВЕТНИХ РАДНИКА

У циљу упознавања са распоредом наставног градива одржано је саветовање са учитељима у Плавцу (Пуста Река) и Газдару (Јабланица) крајем септембра 1944. године. Том приликом речено је присутним наставницима да наставно градиво прожимају духом и материјалом из народноослободилачке борбе, да концентрација наставе нађе примену у обради наставног градива, да чланке из читанке и других публикација обрађују према годишњем добу и да граматику обрађују на примерима у штиву.

Ускоро је дошло до ослобођења Лесковца. Слика града, на дан ослобођења, 11. октобра 1944. године била је стравична. Порушене зграде, кратери од бомби, изваљени телеграф ско-телефонски стубови и покидане жице, до темеља срушене велелепне зграде Гимназије, говорили су о једном тешком бомбардовању града 6. септембра 1944. године и суровим данима рата.

Окупација је оставила за собом пустош у школама и проређен наставни кадар.

У таквим условима, први и непосредни задатак просветних власти и друштвено-политичких организација био је: обнављање и организовање рада основних и других школа, обухватање основном школом све за школу одрасле деце, проширење мреже културних установа и убрзање ликвидације неписмености и културне заосталости нашег краја.

ОРГАНИЗАЦИЈА ПРОСВЕТНЕ СЛУЖБЕ

Спровођење у живот ових основних задатака изискивало је нову организацију просветне службе и учешће широких народних маса у остваривању нове просветне политике. У том смислу Окружни народноослободилачки одбор ради на успостављању организације школства у округу лесковачком. Организовани су састанци са учитељима, наставницима и професорима, извршен је распоред наставника по школама, отворен је један број нових школа, обезбеђен је руководећи кадар у просветним и културним установама и извршена је допуна Просветног одељења Окружног народноослободилачког одбора и просветних одсека среских народноослободилачких одбора стручним лицима.

Осећала се велика несташица квалификованих учитеља. У недостатку стручних учитеља коришћена су и друга лица, као привремени учитељи. Нека од ових лица завршила су одређене течајеве у циљу оспособљавања за обављање учитељске дужности. У школама је на крају првог полугођа школске 1944/45. године радило 216 квалификованих и 157 неквалификованих учитеља са 21.892 ученика.

НАСТАВНИ ПЛАНОВИ И ПРОГРАМИ

Школа је настојала да код ученика развија научни поглед на свет, стварајући тако посебне и креативне чланове друштва. У том правцу нови Наставни план и програм за основне школе и аналфабетске течајеве ослободио се сувишне и непотребне грађе и прилагодио научним захтевима и потребама земље. Министарство просвете Србије такође је доставило свим средњим школама програм за историју народноослободилачке борбе. Овим програмом настојало се да се нове генерације васпитавају на примерима бораца и хероја наших народа који су пали у току народноослободилачке борбе.

Уместо закључка — За време народноослободилачке борбе школа и културно-просветни рад су најуже повезани с политиком коју је спроводила Комунистичка партија. Садржај образовања произилазио је из друштвених потреба и био је у складу са карактером НОБ и принципима КПЈ. Васпитна, односно идејно-политичка усмереност наставе и читавог васпитног рада школе у духу народноослободилачког рата — представља један од основних дидактичких принципа школе овог периода.

У остварењу задатака школе значајну улогу је одиграла пионирска организација, која се развијала уз подршку и помоћ УСАОЈ-а и СКОЈ-а.

После коначног ослобођења земље, 15. маја 1945. године, просветни радници, који су као учесници преживели револуцију, наставили су да и даље уносе у нашу школу ново и револуционарно у разним областима просветног рада и нови стил у васпитању и образовању младих.

ХРАНИСЛАВ РАКИЋ

Када је почетком 1970. године основан Редакциони одбор за издавачку делатност из народноослободилачког рата и социјалистичке револуције, објавили смо осврт под насловом „Издавачка делатност на тему НОР-а“ (в. **Наше стварање**, 1—2, 1970). У том осврту, између осталог, констатовали смо: „Пре свега ваља истаћи околност да код нас није развијена адекватна критика издавачке делатности. Мислимо на адекватну оцену књига које се појављују. Аутори се, по правилу, љуте на сваку критичку реч. Уместо да се развија нормалан и аргументован дијалог између аутора и критичара, критиковани аутори, бар је то показала пракса у нас, користи

ли су различита средства одбране, ангажујући друга лица и ширећи разне неповољне гласине о личности, мотивима и намерама критичара". Од ове констатације, изречене пре више од пет година, можемо слободно рећи ништа се битно није изменило. Зато сматрамо неопходним да укажемо на неке појаве у издавачкој делатности о народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији. Тема је, очевидно, и даље веома актуелна и заслужује пуну пажњу не само оних који се специјално баве овим питањима, него и шире друштвене јавности.

Одмах морамо подсетити на неке чињенице. Веома озбиљне примедбе стављене су, мислимо на време пре формирања поменутог Редакционог одбора, на следећа дела: „Лесковац у рату и револуцији", Београд 1968, од др Миливоја Перовића (в. **Хранислав Ракић,** Поводом хронике о Лесковцу, Наше стварање, 5—6, 1970, стр. 128—134), „Максим Буровић — истакнути борац између два светска рата", Лесковац 1967, од Добросава Туровића (в. **Никола П. Илић,** Максим Буровић, Наше стварање, 3—4, 1968, стр. 96—107; истини за вољу било је и позитивних приказа ове књиге, али углавном од људи који се не баве научно овом проблематиком); „Документи о настанку и развитку народне власти на југу Србије 1941—1945", Лесковац 1965, од др Димитрија Кулића и др Јосифа Трајковића (в. **Хранислав Ракић,** Једна корисна књига и њена реализација, Наша реч, бр. 36, 1968; **исти,** Још реч-две о једној књизи, Наша реч, бр. 39, 1968. То је одговор Борђу Стаменковићу), Старањем Редакционог одбора објављене су ове књиге: „Лесковачки НОП одред", Лесковац 1974, од мр Стојана Николића, „Просвета, школство и култура у лесковачком крају 1941—1945", Лесковац 1973, од Драгутина Гроздановића, „Коста", Лесковац 1973, од др Димитрија Кулића, итд. Све ове књиге позитивно су оцењене од стручне критике (в. приказе Драгољуба Мирчетића, Малише Секуловића, Јоце Михајловића и др. у Политици, Просветном прегледу, Четвртом јулу, Градини, Нашој речи, Нашем стварању итд.). У међувремену, мимо Редакционог одбора, издаване су књиге из НОР-а и социјалистичке револуције, и то како у приватном аранжману тако и у оквиру различитих редакционих одбора. Овде мислимо на следеће књиге: „Жртве фашизма", Лесковац 1969. чији је издавач сам аутор Јосиф Стефановић, затим на дела Николе П. Илића „Свештенство Јужне Србије у револуцији", Лесковац 1972. и „Јабланичко-пасјачки одред", Лесковац 1971, које су се појавиле у издању Радничког универзитета; побројане књиге финансирали су сами аутори, али је неопходно истаћи да су они своја дела солидно припремили и пажљиво аргументисали, па није било осврта у којима су та дела доведена у питање, мада је било извесних примедби (на пример в. осврт Јоце Михајловића на Стефановићево дело у Нашем стварању, 3—4, 1970, где критичар допуњује аутора). Међутим, веома озбиљних примедби било је на књиге које су издате старањем разних, за ту прилику формираних, редакционих одбора. То су: „Црна Трава и Црнотравци" од Радомира Костадиновића, „Тако се борила Црна Трава" (зборник сећања), „Лесковац и околина" од Драгослава Танића, „Гајтан у НОР-у" од Добривоја Туровића итд. (в. написе Буре Златковића, Хранислава Ракића, Стратија Аризановића и др. У „Врањском гласнику", „Четвртом јулу").

Наше је мишљење да су ове књиге претрпеле озбиљну и оправдану критику пре свега зато што су њихови аутори ишли линијом мањег отпора и некритички прихватили све изјаве и сећања учесника и разних информатора од којих су узимали материјал за своје књиге. Зато се често догађа да се аутори ових књига малте не одричу својих текстова, да се скривају иза редакционих одбора и ауторитета појединих истакнутих руководилаца и да избегавају да се сами упусте у полемику са критичарима, тражећи подршку од рођака, пријатеља, учесника и свих оних који у том тренутку хоће да им помогну „у невољи". Тако испада да је књигу писао неко други (обично редакциони одбор или неко ко је давао обавештења и материјал а не онај ко се потписао на корицама књиге као — аутор и за то узео хонорар!). То је, нема сумње, и својеврсно бежање од одговорности за сопствени рад и дело. Јер, по природи ствари, сам аутор је дужан да полемише са критичарем и да брани, аргументима и снагом свог убеђења, своја схватања и наводе, а не да се позива на друге и чак прети ауторитетом појединих истакнутих руководилаца и форума. Тим ауторима, на жалост, није јасно да самим тим што сами не иступају у одбрану свог дела — највише штете наносе и себи и том делу. То је, заправо, доказ да они немају оно што мора да краси сваког аутора: лични став, етику и скромност правог научног радника коме је стало пре свега до истине а не до некаквог исфорсираног и незаслуженог признања. Ти аутори, уместо да преиспитају своју савест и начин свог рада, као и постигнути резултат, стварају атмосферу нетрпељивости, чак ангажујући велики број људи да у тој атмосфери учествују. На тај начин — и свесно и несвесно — доприносе стварању политичких проблема и развијају се стварању политичких проблема и развијају сваваласки менталитет као начин научног рада. То, међутим, није начин да одбране своје дело. И још нешто: уместо да буду захвални онима који им добронамерно указују на недостатке (којих у сваком поштеном интелектуалном делу, по природи ствари, мора да буде), они само што се физички не обрачунавају са својим критичарима.

Да резимирамо: време од пет година, откад постоји Редакциони одбор, учинило је да се издавачка делатност из народноослободилачког рата и социјалистичке револуције у приличној мери среди, али ту има још доста проблема пре свега зато што многи аутори нису схватили или нису желели да схвате да је ово озбиљан посао који захтева максимум труда око утврђивања истине и објективног приказивања суштине наше социјалистичке револуције, да то није поприште на коме се могу истеривати неки лични интереси и стицати признања на основу олакот и непринципијелног приказивања догађаја и да у свему томе најважнију улогу игра личност стваралаца који мора да служи истини а не самом себи. Чињеница је да постоји дистанца која омогућује да се догађаји из народноослободилачког рата, социјалистичке револуције прикажу у свој својој величини и објективности. То може само увеличати нашу револуцију, док јој хвалисање и извитоперавање улоге појединаца може само нашкодити. Дужност је аутора који се прихватају овог часног, али тим више одговорног посла — да то већ једном схвате.

МИЛАН М. МИЛАДИНОВИЋ

У реферату: „Рад КПЈ и СКОЈ-а лесковачког ратног округа на развијању пролетер-

ског морала у НОР и револуцији 1941—1945". указано је на бројне изворе у којима налазимо богата искуства деловања на изградњи и развоју револуционарног морала. Овде нам остаје да укажемо на још нека битна питања којима се даље проширује сазнање о раду комуниста и скојеваца на афирмацији пролетерског морала и хуманизма.

1.

Полазећи од пролетерског морала и партијска и скојевска организација лесковачког ратног округа тумачиле су вредности и наставиле да богате револуционарни морал и хуманизам. Усмеравале су активност на изградњи моралног лика комунисте, члана СКОЈ-а, одборника народноослободилачке власти, борца, чланицу Антифашистичког фронта жена, члана Уједињеног савеза антифашистичке омладине Србије и других. Радиле су и на изградњи моралних односа и утицале на даљу хуманизацију човека. Постигнути резултати говоре, о којима је било речи у реферату, да су комунисти, скојевци, борци и други припадници НОР и револуције остварили и овај тежак али хумани задатак. Личним примером су доказивали какви треба да буду доприноси међу људима и какву личност треба изградити као носиоца револуционарно-ослободилачке борбе и остварења социјализма. У свестраној активизацији створена је била и одговарајућа морална пракса која је још више потенцирала важење и улогу пролетерског морала. Остварујући се тако пролетерски морал је постајао материјална снага оружане борбе. Манифестовао се и кроз остварено морално-политичко јединство, које је представљало извор моралне снаге.

2.

Значајну улогу у изградњи и развијању моралне свести и моралних односа играле су моралне традиционалне вредности створене у току борбе комунистичког покрета у свету, борби народа и народности Југославије за слободу и вредности класне борбе југословенског радничког покрета између два светска рата на челу са Комунистичком партијом Југославије. Комунисти и скојевци су ове вредности настојали да сами сазнају и по њима поступају па су тако и путем усмене и писмене речи и личним примером доказивали потребу усвајања новог револуционарног морала. Свестраност у прилазу традиционалним вредностима и њихово правилно коришћење омогућили су да се оствари континуитет у деловању комуниста и скојеваца и у области развоја пролетерског морала. Борба радничке класе градова на југу Србије, а посебно Ниша, Лесковца, Прокупља, Врања, Крушевца и других градова богата је моралним вредностима које је прихватило и остало радно становништво. Истина, ове вредности још нису до краја истражене и научно обликоване али оно што је до сада урађено даје нам право да истакнемо заслуге комуниста и скојеваца за њихово стварање и напоре које су улагали да постану својина што ширег круга људи прогресивно оријентисаних.

3.

У току НОР и социјалистичке револуције комунисти и скојевци су својим схватањима, понашањима и личним примером доказали снагу револуционарног морала. Схватили су неопходност да се појача активност на преношењу вредности морала и на остале учеснике оружане борбе. Стога су радили посебно међу борцима јединица НОВ и ПОЈ и младима уносећи у њихове редове револуционарни морал. То је схваћено као нужност да се појача и оружана борба, изгради морално-политичка свест и на основу ње оствари чврсто морално-пилитичко јединство партизанских редова и јединство између бораца и народа. Комунисти и скојевци су били одушевљени тумачи моралних вредности револуционарног покрета, јер су у њима видели јединство личних и друштвених идеала борбе за комунизам. Своје одушевљење и опредељење преносили су и на остале и у томе је њихова и снага и историјска заслуга. Тако је пролетерски морал био опште прихваћени морал којим су регулисани готово сви односи у НОВ и ПОЈ и на слободној територији.

4.

Радници, као први војници партизанских јединица, снагом свога присуства и свог убеђења развили су револуционарни морал. Постајући прихваћени систем схватања и понашања пролетерски морал снажно је деловао на повећање активности, прихватање нових моралних и политичких вредности и утицао на јачање моралне снаге. У тим захтевима да и људи из других социјалних средина одмах прихвате пролетерски систем схватања и моралних норми било је и претеривања која су водила у неким случајевима и до скретања са линије коју је дефинисала КПЈ, до примене неадекватних санкција и до секташтва које је одбијало поједине родољубе. Тако се одмах по доласку у партизане или приступу антифашистичкој организацији тражило од људи са села да одмах и без резервно прихвате пролетерски морал. Разуме се, да је то наилазило и на отпор, јер су људи требали да сруше све своје тадашње представе и гледања на друштво па тиме и на морал, да одједном почну да мисле на нови начин и да се понашају у складу са новим системом моралних вредности. У таквим ситуацијама место да се иде на појачани рад на убеђивање у неопходност прихватања пролетерског система вредности и да је потребно постепено се ослобађати заблуда и схватања које је вековима утискивало у људе класно друштво примењивана су лоша средства. На пример, одмах по доласку у партизане развијан је страх пред задацима. Говорено шта се не сме радити и ако се нешто противно ради партизанском моралу следи најстрожија санкција. Било је и других видова претњи које нису могле васпитно да делују. Било је, дакле, непотребних журби и пресецања ствари што је имало и лоших последица. Наиме, неке примењене санкције према појединим добрим борцима и другима не могу се оправдати и прихватати као нужно потребне без обзира колико полазили од дате историјске ситуације у којима су примењиване. Треба рећи да благодарећи старијим и израслијим комунистима није било тако бројно ових прекршаја пролетерског морала а посебно пролетерског хуманизма приликом примене лоших средстава. Они су настојали да превазиђу строгост, да учине санкције стварно васпитним и хумано оправданим, да исправљају грешке, да онима чистунцима укажу да такво њихово понашање није реално нити у складу са идеалима за које се и сами боре. Усмеравали су активност на превазпитавање путем постепеног на делу провераваног револуционарног морала.

5.

Социјални услови живљења деловали су различито на прихватање пролетерског мора-

ла и хуманизма. Радници су свој морални систем вредности усвајали веома брзо, јер су доласком из градова већ имали основна сазнања о томе за време класне борбе и дружења са комунистима и скојевцима. Део сељаштва је теже усвајао нови морал и то не само богати сељаци, који су по свом класном бићу били одбојни према вредностима које нуди радничка класа, већ и сиромашни сељаци што представља један посебан феномен истраживања и у сфери морала и етике. Сиромашно сељаштво неких крајева Горње Јабланице, Бувца, Оруглице, долине Јужне Мораве, око градова, на источним и јужним падинама планине Кукавице, од 1942. године и Бабичке горе, долине Нишаве, Заплања итд. није било чврсто на страни пролетерског морала. Његову заосталост користиле су контрареволуционарне снаге да му наметну монархистичка, религијска и патријархална схватања. Један део сиромашних сељака настојао је да примањем материјалних добара или радом у фабрикама по градовима исхрани себе и своју породицу. Више се егоистички односило него класно свесно као што је то случај са радницима. Тако се део сиромашног сељаштва заведено четничком пропагандом борило против сопствених интереса па тиме је било одбојно и према револуционарном моралу и циљевима социјалистичке револуције. Средњи слојеви као нешто културнији највише су се колебали али су са више резерве усвајали четничку пропаганду у крајевима о којима је већ било речи. Богати сељаци су у тим прочетничким рејонима били готово листом уз четнике. Различито на територији сиромашни и средњи сељаци на територији где су деловале партизанске јединице. Без обзира што су се у тешким ситуацијама колебали ипак су остајали верни било из класних припадности циљевима радника било што су се патриотски опредељивали. Самим чином учешћа у борби постепено су се опредељивали и за пролетерски морал и за револуционарне циљеве. Постајали су класно опредељени савезници радничке класе. Што се тиче богатих сељака код њих је долазило до диференцирања. Једни су били родољубиво оријентисани и прихватали су програм НОР и револуције. Други део је или побегао у градове или настојао да лојалним држањем не омета развој борбе и тако избегао санкције револуционарних снага.

Интелигенција је била идејно опредељена за револуционарни покрет. Њу су сачињавали полуинтелектуалци — несвршени ђаци и студенти — који су још раније учествовали у разним облицима политичких борби, стекли одговарајућа искуства и усвојили револуционарни морал и хуманизам. У неким случајевима њихово понашање, да би доказали да су стварно и по схватањима и по начину понашања уз раднике, понашали су се веома радикално што их је водило у левашење, а које се манифестовало у ригорозним захтевима према себи и према другима. Сви они који нису били спремни да се тако понашају проглашавани су противницима, људима који никада неће постати револуционарни и комунисти, којима готово да нема места у редовима партизана. У њеним редовима и треба тражити изворе секташтва, чистунства, левичарења и слично. Истина, већина ученика и студената као и других интелектуалаца правилно су прихватили политичку платформу КПЈ и још правилније тумачили револуционарне идеале и вредности. Пошто се ради о људима који су свесно прихватили и идеале и моралне вредности веома су убедљиво деловали на друге да и они прихвате пролетерски морал и хуманизам.

6.

Револуционарни морал је утицао и на подизање опште културе и културног понашања. Превладаван је присутни примитивизам и културна заосталост. Подизање културног нивоа није био могућ без развијања и морално лепог. У тој активности развијана су знања, образовање и изграђиван систем норми понашања. Стога је заједно са развијањем културног нивоа негован и револуционарни морал. Подизање културног нивоа био је значајан предуслов да се усвоји политика и морал који су тумачили, ширили и у чијем складу су деловали комунисти и скојевци.

Заједно са негирањем примитивизма и културне заосталости одбацивани су и покушаји да се већ развијене културне и хигијенске навике проглашавају од појединаца малограђанским манирима. У ствари то је била тежња за развијањем просечности а револуција је решавала и те вештачке границе. Изразији комунисти и млади комунисти оштро су критиковали покушаје заостављања културне револуције која се одвијала у склопу НОР и револуције. Критиковани су „народни" људи који ето нису се сетили да се ни по чистоћи, ни по ношњи, ни по условима живљења одвајају од народа. Разуме се да су ова схватања а још више понашања била у супротности са тежњама револуционарних снага ка општедруштвеној а тиме и културној еманципацији и најзаосталијих делова становништва. Развијане су културне и хигијенске потребе у том циљу је одржано на стотине културно-уметничких приредби, читалачких часова, рецитација, певачких хорова, предавања из хигијене и слично. На тај начин је развијан нови поглед на културне и моралне вредности. И ту је револуција извршила дубоке захвате на које тек треба научна мисао да одговори.

7.

Растом оружаних снага долази до новог квалитативног скока, то јест, преласка из нижих облика организовања у више облике, прерастања партизанских одреда у бригаде и дивизије. Овај скок је на југу Србије извршен у веома кратком року. Само за неколико месеци од октобра 1943. године, када је створена Прва јужноморавска, до октобра 1944. године, када долази до стварања корпуса, само је прошла година дана. И само у једној години створене су бригаде, дивизије и корпус НОВ и ПОЈ. У таквој ситуацији поставило се и питање моралних односа. Да ли су морални односи пратили тај квалитативни скок из нижих облика организовања у више? Према ономе што нам историјски извори говоре дошло је до заостајања у развитку моралних односа а што је условило и извесне тенденције одступања од револуционарног морала. Томе треба додати и чињеницу да су у јединице НОВ и ПОЈ дошли и они који су се дуго налазили под утицајем непријатељеве пропаганде и који су били пасивни посматрачи онога што се збивало до средине 1944. године. Са новодошлим унета су и стара морална схватања која партијски и скојевски кадрови нису могли одмах да сузбију.

Заједно са растом војних јединица, органа власти и партијских и скојевских руководстава поставило се и питање како и у овим срединама да се оствари развитак револуционарног морала. Извесна одвајања од бораца, становништва, партијског и скојевског чланства имамо у неким јединицама и руководствима.

Појединн руководећи кадрови су почели да захтевају и извесне привилегије у односу на остале борце. Добро је што су се те привилегије више кретале у сфери материјалних потреба. То истичемо због тога што су имали мање последица на веће одвајање од бораца и становништва. Руководећи кадрови су и даље били пример у току борбених дејстава и у раду на терену. Служили су као пример као најактивнији и најхрабрији па су оне друге тежње и грешке биле занемариване. Истовремено су критиковане и тежње за потпуним изједначавањем руководилаца и бораца. Тамо где је тим захтевима излажено у сусрет гинули су веома храбри, испробани и партији и револуцији одани кадрови. Нека за то послужи пример Друге јужноморавске бригаде.

Превазилажење ових једностраности изражено је и у отвореном априлском писму Окружног комитета КПЈ за округ Лесковац. То је видљиво и из докумената ОК КПЈ за округ Врање а на томе је деловао и ЦК за Топлицу. У критици ових једностраности развијен је стварни пролетерски морал и негиране тенденције које су доводиле у питање већ створене морално-политичке односе и вредности.

8.

Комунисти, скојевци, одборници и борци били су морални зато што су добровољно усвајали пролетерски морал и хуманизам, а не зато што су се плашили санкција како се то може схватити из неких погрешних тумачења онога што је стварно било у НОР и револуцији. Ирелевантне су појединачне појаве страха од казни, који се јављају и због лошег тумачења права и дужности партизанског борца, комунисте, скојевца и других. Новодошлима и новопримљеним се углавном говорило о тешкоћама ради „провере" а не и о стварним дужностима и могућности да се без обзира на тешкоће и остваре. То сигурно није било најваспитније када се говори само о највећим тешкоћама и о санкцијама, али се то не сме преувеличавати. Свесно опредељење за револуцију са собом је носило и опредељење за пролетерски морал (у рату се називао партизански морал). У чину свесности и треба гледати стварне вредности добровољности приступа редовима НОВ и ПОЈ, Партији, СКОЈ-у и другим антифашистичким организацијама. Сам овај чин и носи са собом и моралне вредности и шире просторе за брже усвајање норми пролетерског морала.

9.

Анализирајући примену санкција у револуцији као моралног средства утицаја мора се рећи да се неке од њих не могу ни данас морално оправдати. Нека претеривања у примени санкција су била подигнута и на степен принципа партизанског морала о чему је писала „Борба" од фебруара 1942. године, лист Бабичког партизанског одреда. Ради се, наиме, о захтеву једног борца да буде стрељан пошто је нарушио партизански морал иако су остали борци и становници села где је јавно суђење одржано захтевали да се казни блажом казном. Овај борац је стрељан и то се истиче као принцип како се треба односити према моралу и сопственим грешкама. Било је и других прекршаја норми при мене санкција. О томе говори и критика упућена Окружном комитету КПЈ за округ Лесковац од стране ПК КПЈ за округ Врање. Тако су у неким срединама санкције деловале застрашујуће а то им није био циљ. Критикујући и данас неадекватну примену санкција не умањујемо тиме њихов стварни допринос изградњи моралних схватања и односа. Далеко су већи резултати постигнути при меном и других средстава утицаја као што су: лични пример критика и самокритика, такмичење, упоређивање итд.

10.

Потребно је оцене дате у априлском писму 1944. године ОК КПЈ за округ Лесковац валоризовати полазећи од дате историјске ситуације. Неке оцене се не могу прихватити јер не одговарају стварном стању деловања Партије и СКОЈ-а у том периоду. Посебно то треба урадити са становишта пролетерског морала и хуманизма. У писму су појединачне појаве подигнуте на степен општости па се стиче погрешан закључак о стварној вредности партијске и скојевске организације лесковачког ратног округа. У то време, иако су биле формиране бригаде, партизански морал је био присутан у свом чистом виду. Неких већих одступања није било. Појединачна лоша понашања не могу да доведу у питање вредности осталих комуниста, руководилаца, скојеваца, одборника и бораца. Појединачне појаве колебљивости, каријеризма, непоштовања, аљкавости, недисциплинованости и других прекршаја унутарпартијских и других норми нису могле да умање већ остварене резултате. Ако је била тежња да се неке негативне тенденције које су уочене на време негирају то је тако требало и поставити у писму. Наиме, требало је указивањем на стварне вредности и ликове комуниста и других и на основу тога критиковати оне који се комунистички и партизански нису понашали. Стога је нужно ради историјске прошлости, садашњости и будућности извршити валоризацију и дати стварима праве димензије и оцене.

11.

Партијски и скојевски кадрови користили су све слободно време за васпитање и преваспитање људи на основама пролетерског морала и хуманизма. Водили су разговоре, саветовали, учили и подржавали оправдане моралне и политичке захтеве бораца. У тој свестраности, непрекидности, масовности и сопствене убеђености у потребу тога рада треба тражити изворе успеха који су постигнути. Припадници НОР и револуције су сматрали да своје знање о партизанском моралу треба да пренесу на друге, да другог убеде у оно у шта су и сами убеђени, својим личним при мером су најснажније деловали.

12.

Широко су примењивани разни облици, начини и средства моралног васпитног утицаја. Људима се прилазило онаквим какви они стварно јесу, са малим изузецима на које је већ указано, и радило се на томе да постану моралнији и хуманији. Коришћени су у ту сврху: састанци, саветовања, комеморације, лични сусрети, конференције, предавања, саветовања, разговори, листови, културно-уметничке приредбе, певачки хорови, спортска такмичења, читалачке групе, писма појединаца и јединица и многи други облици деловања. Најчешће примењивана средства васпитног утицаја била су: лични пример, критика и самокритика, забране, похвале, награде, такмичења и друга. Вођено је рачуна и о примени начина и принципа деловања као што су: убеђивање, познавање људи, поштовање личности, развијање иницијативе и активности, систематичности, поступности,

доследности, прилагођености знању, узрасту, очигледност, повезивање теорије са праксом и многи други начини и принципи моралног и политичког утицаја и васпитања. У тој богатој васпитној пракси стицана су многа нова искуства из области моралног и политичког васпитања.

13.

Резултати постигнути у развијању пролетерског морала позитивно су утицали на јачање моралне снаге и на општи успех борбе на терену лесковачког ратног округа. Ударени су снажни темељи даљем развијању социјалистичког морала и хуманизма у послератном развоју Лесковца и околине. Сазнање ових вредности и како се до њих дошло постаћи ће на још већу активност данас у изградњи свестрано развијене социјалистичке слободне личности, а то значи и личности која је усвојила и на делу остварује моралне вредности НОР и социјалистичке револуције и самоуправљања. Ти богати морални фондови револуције значајни су и данас. Стога је указивање на моралне вредности и потребу њиховог научног обликовања значајан задатак научних радника. Тиме ће се сачувати од заборава многе капиталне вредности и учинити основом за још бржи развој социјалистичких моралних вредности данас.

14.

Комунисти и скојевци Лесковца и околине могу бити поносни на оно што су створили, како су се борили, понашали и остваривали у НОР и социјалистичкој револуцији. Све их то обавезује да наставе и данас да дају богате старе и развијају нове моралне и хумане вредности, да негују самоуправне моралне, културне, политичке, економске и друге вредности и да тако остварују континуитет револуције и револуционарних идеала.

—О—

На крају сматрам за потребно да истакнем да нисмо били најправичнији и најпринципијелнији у оцени реферата др Вјенцеслава Глишића, који је на основу докумената поставио питање да ли је Јабланички НОП одред расформиран или привремено распуштен. Морамо бити захвални што је на најбоље могући начин поставио то питање на овом скупу и омогућио нам да извршимо валоризацију постојећих докумената, које је писао један човек а то је и могућност да се субјективна оцена претвори у општу оцену стања. Учесници тих догађаја су у могућности да објасне ситуацију у којој су деловали и одлуке које су доносили на основу којих будући историчари могу да суде објективније него ми данас. Свако спутавање дискусије може само да штети самим учесницима тих догађаја, јер ће историчар судити на основу извора којима располаже а они нису баш најреалније приказали период март — јуни 1942. године у Пустој Реци и Јабланици. Уверен сам да др Глишић није имао зле намере када је то питање поставио. Треба нагласити да је он уважени историчар НОР и револуције у Србији, да је присуствовао бројним научним скуповима у земљи и иностранству на којима је правилно научно вредно тумачио НОР и социјалистичку револуцију. Покушаји појединаца са стране да искористе резултате научног истраживања на основу извора првог реда као средство разрачунавања са другима није у складу ни са духом реферата друга Глишића ни са карактером овог научног скупа, Против тих злонамерних тенденција извртања историјских чињеница да би се увећао свој допринос у револуцији морамо се борити, разуме се, само аргументима и стварним чињеницама. Нико нема права да своје личне интересе, које нам приказује као друштвене и интересе историјске истине, намеће како би замаглио стварну историјску истину. Сама чињеница да је револуција победила, да су њени кадрови извршили револуционарни задатак, да су ударили чврсте темеље развоју социјализма — говори да су били прави револуционари, који су створили велика дела и у тежњи да иду брже и боље и грешили као и сви други реални људи. Нема сада нико права да тренутне слабости и промашаје користи да би обезвредио све што су они створили, што су били и остали за револуцију. Њиховим обезвређивањем, у ствари се обезвређују и саме вредности створене на југу Србије. Јер није могуће да су створене велике вредности од људи који су били недорасли да их стварају. То је илузија појединаца који у тежњи да себе истакну не виде никакве вредности. У ствари то је и супротно и науци, историјској истини и даљем кретању револуције.

Још једном желим да истакнем да је потребно другу Глишићу одати признање за покретање овог питања и на обавезу учесника тих догађаја да дају прави, комунистички, научни одговор.

МИЛОРАД ВЕЉКОВИЋ

Другови и другарице, овлашћен сам од Организационог одбора да завршим ову дискусију, односно да је закључим. Али пре него што би изнео ставове које је Редакциони одбор за издавачку делатност из НОР-а заузео, дозволите ми да ја нешто кажем.

Сматрам да овакви скупови, на којима се расправља о догађајима из НОР-а, врло су значајни ради историје, ради будућих генерација. Утврђивање историјских чињеница о појединим догађајима, раду појединих руководстава, улози појединаца врло је крупна и значајна ствар. И томе морамо да посветимо велику пажњу, са пуно разумевања, и да је то наша дужност, наша обавеза, нас учесника рата, а другови који се баве писањем историје, исто је тако и њихова дужност, да што реалније заједнички дођемо до битних чињеница. Када се говори о одлукама појединаца и руководстава мора да се пође од једног чињеничног стања, какви су услови били, када је таква одлука донета, не из данашње перспективе, него како су се тада догађаји одвијали и шта се тада догађало, и какве су последице тих одлука, то је за мене битно. Какве су последице: да ли су те последице биле негативне, штетне и колико су нанеле штету даљем развијању и јачању народноослободилачког покрета. Ако од тога не пођемо, него сведемо само ствари ко је шта рекао и да ли је добро рекао или није рекао, ми из данашње перспективе имамо људе који нису били тада у руководству да одлучују, а сада дају себи за право да осуђују те одлуке. То није поштено јер и они као војници револуције могли су да дају предлоге. Ја сам у својој краткој информацији поменуо: када је донета одлука да Радован иде са једном групом за Црну Траву, ја сам гад могао да предложим да иде цео одред, али нисам знао, сада видим да је то било паметно. Према томе, немој да будемо сада много паметнији на рачун оних који су требали да одлучују, да ли су све одлуке из Бабичког одреда биле правилне. Ту је било не-

гативних последица што смо ми испразнили терен Бабичке горе и после смо се врло тешко задржавали, јер је то врло узак терен, близу Лесковца и непријатељ га је чврсто држао, није га напуштао и зато су другови из Бабичког одреда који су после долазили са терена Црне Траве на терен Бабичке горе у току лета имали велике жртве и нису успели да се одрже потпуно. Али што се тиче Јабланице, Кукавице и Топлице, ја не видим никакве негативне последице, зато што је донета одлука да један број људи иде из тог одреда у мање групе која добија свој терен да га контролише, а један део који није био компромитован да се привремено склони. Пр ема томе они који су били прави партизани задржали су се по групама. То су чињенице да су те групе појединачно водиле већ акцију на терену и народ их је осећао и подржао у тој акцији када је непријатељ доминирао тереном, успостављао своје базе четничке и недићевске у сваком већем месту. Из читаве Пусте Реке није десетак људи отишло у непријатељске редове. О чему то говори? То говори да је наш утицај и даље остао, да они људи који су се тамо нашли да су они радили, ми смо одмах палили општине, чим их је окупатор успоставио, ликвидирали разне шпијуне итд. А дозволите, Јабланички одред је већ ујесен, то значи у другој половини 1942. године, ликвидирао недићевске снаге на терену Пусте Реке и Јабланице. Више се никада нису они усудили сами да крену. Па, ко је то обезбедио, ако није било одреда, није било штаба одреда, није постојала партија организована, онда ко је то, ја се питам онда ко је то урадио и да ли је могао овако бујно да напредује народноослободилачки покрет у Јабланици, Пустој Реци, Поречју, да није било организованог рада непрекидно? Значи да није било негативних последица! То што ми сада као појединци хоћемо некако да докажемо да је неко био неспособан, чему то и каква корист од тога. Милија је у писму добро рекао да ти људи који су одлучивали нису доносили негативне одлуке најбољи је доказ да је ЦК и Главни штаб и даље према њима имао исти однос и да су ти људи наставили, односно непрекидно руководили покретом и довели до оних резултата са којима ми можемо да будемо поносни. Ја бих сада овде рекао, другови шта мени сад хвали и недостаје. Ми нисмо обрадили ону масовност покрета на југу Србије, где су учествовали млади људи са пушком у руци у одреду у бригади, помоћне десетине итд. Организација жена нигде није била тако организована у Србији, тако постављена и тако активна као што смо ми поставили ту организацију.

Бригада добија џемпере, чарапе, све оно што јој треба за облачење, за обезбеђење од хладноће итд. Све је то организовано на терену од Партије и СКОЈ-а. Не само да су другови, старији и млађи, заустављали непријатеља и спречавали га, него су и пионири хватали сумњиве људе, а и човек који је дошао као сумњив није могао да прође. Мени један друг каже да и пиле није могло да прође. Тачно када би се ми данас понашали у самозаштити тако, онда не би било проблема, и онда ЦК не би требало да нас упозорава. Ми се више бакћемо око тога да ли је ово било правилно, да ли је овај рекао правилно и хватамо се за оно што је у записнику неко рекао и написао и да је то сада пресудно. То није толико битно и одлучујуће, одлучујуће је како се овај народ понашао и колико је он учествовао, а тога мало има записаног и због тога је наша највећа слабост што ми нисмо довољно успели до сада да прикажемо и ту масовност и тај велики допринос који је дао овај народ за нашу народноослободилачку борбу у нашој револуцији за стварање нове социјалистичке Југославије. Тога мислим нема довољно и због тога, другови, Словенци, на пример, немају појма о нашој борби, не знају Босанци за нашу борбу, итд. Када сам ја одвео другове у Бојник, и када су видели оно гробље, рекли су: „Аман људи, зашто ћутите". И Бањалучани су нам, изненађени, говорили: „Па је ли могуће да су са вама то радили". Према томе, немој да се бакћемо са Јанком и Марком, него дај док те генерације живе да бележимо величину овога народа и њихов допринос народноослободилачкој борби и нашој револуцији, да нам се не би догађало као што сада кажу Бугари да су нас они ослободили. Западни савезници су нам говорили: „добро Босну имате, али Србија није ваша". Е, другови, да није било југа Србије, не би било лако завршити нашу народноослободилачку борбу и револуцију. Ја мислим да би се много више крви пролило, да не би дошли до чега смо дошли 1945. завршетком рата итд. Најбољи доказ је, другови, да не користимо догађаје из НОР-а у литератури и поезији. Па, ни у прози нема појединих догађаја, ни појединих људи који су херојски дали своје животе, које су Бугари и четници клали и очи им вадили, итд. О томе ми не пишемо, јер се бавимо периферним стварима. Шта је о нама снимљено, који филм? Не играни, него документарни.

Сматрамо да овај научни скуп, који је у погледу организације имао неке пропусте и слабости, дао нека искуства која треба да користимо за организацију других научних скупова. Слабости су се огледале у томе, што један број референата је исувише касно доставио своје излагање, па нисмо могли да их умножимо. То не бисмо смели да дозволимо, већ да обезбедимо да аутори имају довољно времена да напишу реферате. Друго, да се на време умножи, и да најмање месец дана учесници морају да добију материјал, да размотре, да се преконтролишу шта ће да кажу и напишу дискусију. Данас је било мало и нервозе у дискусији и оштријих речи које човек не би желео да каже. Ово што је друг Бошко рекао, другови аутори немојте мислити да се ове речи односе на вас. Ако се ради о неким непожељним стварима онда је то однос друга према другу, а не никако према ауторима.

Трећа ствар, целокупна ова дискусија која је снимљена, биће достављена ауторима, да је ауторизују, с тим што се ауторима оставља на слободну одлуку хоће ли они после тога или пре тога да врше какве корекције у својим рефератима или ће остати на ономе што су већ написали, то је њихово. Редакциони одбор задржава себи право, да на уобичајени начин одлучи о штампању материјала са овог научног скупа.

Рекли смо, исто тако, да другови који су дискутовали, ако имају још нешто, или су написали могу да приложе. Исто тако који нису дискутовали могу да доставе. Значи, констатујемо, да је овај научни скуп успео, да је он одговорио свом задатку и ја се у то име захваљујем срдачно ауторима на труду, јер су нам омогућили да развијемо дискусију. Исто тако се захваљујем свим учесницима у дискусији, као и свим присутним.

Са овим је скуп завршен. Хвала.

ИЗДАЊА НАРОДНОГ МУЗЕЈА У ЛЕСКОВЦУ

Зоран Панајотовић

ЛЕСКОВАЦ И ОКОЛИНА У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ

1941 — 1945.

(ПРИЛОГ БИБЛИОГРАФИЈИ)

Лесковац, 1976.

Лесковачки зборник

•

Одговорни уредник Хранислав Ракић

•

Штампа „Напредак" — Лесковац

Прилог библиографији **Лесковац и околина у рату и револуцији 1941—1945.** обухвата литературу и прилоге који су објављени у зборницима, годишњацима, часописима и листовима с тематиком из историје народноослободилачког рата и револуције Лесковца и околине у периоду од 1945. до 1975. године.

Класификациона схема по којој су разврстане библиографске јединице у оквиру Прилога обухвата две основне групе:

I. Књиге и брошуре;

II. Чланке и расправе у часописима, зборницима и листовима.

У оквиру основних група, библиографске јединице су распоређене по азбучном реду презимена аутора, односно називима дела. Свака јединица садржи потребне елементе за идентификацију дела и поседује следеће стандарде: презиме и име аутора, односно назив дела, импресум и колекцију.

Код прилога објављених у зборницима, часописима и листовима, библиографска јединица садржи следеће елементе: аутор, назив дела, наслов периодике, година, годиште, број, стране.

По врсти радова, Прилог библиографији обухвата историјске, политичке и научне радове с тематиком из историје народноослободилачког рата и револуције Лесковца и околине 1941—1945. године.

I

КЊИГЕ И БРОШУРЕ

1. Антић, Гаврило

Гаврило Антић. ЈУЖНОМОРАВЦИ. Четврта српска народноослободилачка ударна бригада. Београд, „Народна армија", 1969; стр. 163+(1), 18x12 — Кол. Записи о ратним бригадама, књ. 14.

2. Антуновић, Риста

Риста Антуновић. РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ТРАДИЦИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА. Лесковац, „Наша реч", 1960; стр. 51+(3). 20x14.

3. BIBLIOGRAFIJA IZDANJA NARODNO-OSLOBODILAČKOG RATA 1941—1945.

BIBLIOGRAFIJA IZDANJA NARODNO-OSLOBODILAČKOG RATA 1941—1945. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964; str. 15+ +815+(31). 29x23.

4. BORBENI PUT ŽENA JUGOSLAVIJE

BORBENI PUT ŽENA JUGOSLAVIJE. Beograd, Leksikografski zavod »Sveznanje«, 1972; str. 280. 32x23.

5. Борковић, Милан

Др Милан Борковић. КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ У СРБИЈИ 1941—1945. Књ. II (1943—1945). Београд, „Рад", 1974; стр. 354+(2). 20x17. Институт за историју радничког покрета Србије. Монографије, (књ). 8.

6. Борковић, Милан

Др Милан Борковић. СКОЈ И ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1941—1945. ГОДИНЕ. Београд, „Рад", 1970; стр. 431+ (1). 24x17 Институт за историју радничког покрета Србије. Монографије, (књ). 1.

7. Босиљчић, Слободан

ИСТОЧНА СРБИЈА. На основу сакупљеног и обрађеног материјала књигу написао Слободан Босиљчић. Београд, „Нолит". „Просвета", 1963; стр. 328+(4). 24x14 — Кол. Србија у народноослободилачкој борби.

8. Višnjić, Petar

Petar Višnjić. OPERACIJA ZA OSLOBOĐENJE SRBIJE 1944. GODINE. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1972; str. 364. 24x14

— Kol. »Oslobodilački rat naroda Jugoslavije«.

9. Вукмановић — Темпо, Светозар

Светозар Вукмановић — Темпо. РЕВОЛУЦИЈА КОЈА ТЕЧЕ. Мемоари. Књ. 1—2. Београд, Комунист, 1967—1971. 20x14.
Књ. 1. 1967. Стр. 437
Књ. 2. 1971; стр. 501+(1)

10. Gligorijević, Ivan Džina

Ivan Džina Gligorijević. DEVETA SRPSKA UDARNA BRIGADA. Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1968; str. 428+(3). 20x14 — Kol. Ratna prošlost naših naroda, (knj) 117. Monografija jedinica NOV i POJ, (knj). 14.

11. Глигоријевић, Иван Џина

Иван Џина Глигоријевић. ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕДИ ИСТОЧНЕ СРБИЈЕ 1941—1944. ГОДИНЕ. Београд ,Војноиздавачки завод, 1969; стр. 424+(4). 20x15 — Кол. Ратна прошлост наших народа, књ. 101.

12. Глигоријевић, Благоје

Благоје Глигоријевић — Никола Цветковић. ЋУЛАВКА. Борбени пут Борисава Станковића. Лесковац, Наша реч, 1967; стр. 124+(3). 20x14.

13. Глишић, Венцеслав

Др Венцеслав Глишић. КОМУНИСТИЧКА ПАРТИЈА ЈУГОСЛАВИЈЕ У СРБИЈИ 1941—1945. Књ. I (1941—1942). Београд, „Рад", 1975; стр. 376. 24x17 Институт за историју радничког покрета Србије. Монографије, (књ). 10.

14. Глишић, Венцеслав

Др Венцеслав Глишић. ТЕРОР И ЗЛОЧИНИ НАЦИСТИЧКЕ НЕМАЧКЕ У СРБИЈИ 1941—1944. ГОДИНЕ. Београд, „Рад", 1970; стр. 290+(2). 24x17. Институт за историју радничког покрета Србије. Монографије, (књ.) 2.

15. Гроздановић, Драгутин

Драгутин Гроздановић. ПРОСВЕТА, ШКОЛСТВО И КУЛТУРА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941—1945. Лесковац, Народни музеј, 1975; стр. 226+(6). 24x17. — Кол. Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књ. 18.

16. ЖЕНЕ СРБИЈЕ У Н(АРОДНО) О(СЛОБОДИЛАЧКОЈ) Б(ОРБИ)

ЖЕНЕ СРБИЈЕ У НОБ. Београд, Нолит, 1975; стр. 1003+(5). 28,5x23,5.

17. Живковић, Душан

Др Душан Живковић. ПОСТАНАК И РАЗВОЈ НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941—1942. Београд, Институт за савремену историју, 1969; стр. 683. 20x15. — Кол. Студије и монографије.

18. Živković, Nikola

Dr Nikola Živković. RATNE ŠTETE KOJU JE NEMAČKA UČINILA JUGOSLAVIJI U DRUGOM SVETSKOM RATU. Beograd, Institut za savremenu istoriju, NIP »Export-press«, 1975; str. 590. 20x14 — Kol. Studije i monografije.

19. ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBOĐENJE 1941—1945.

ZAVRŠNE OPERACIJE ZA OSLOBOĐENJE JUGOSLAVIJE 1944—1945. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1957; str. 731. 23x15.

20. ЗБОРНИК ДОКУМЕНАТА И ПОДАТАКА О НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ

ЗБОРНИК ДОКУМЕНАТА И ПОДАТАКА О НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ. Том I, књ. 1—22. Београд, Војноисторијски институт, 1949—1975. 23x18.

Том I, књ. 1.: **Борба у Србији 1941. године.** 1949. Стр. 729+(3).

Том I, књ. 2.: **Борбе у Србији мај — децембар 1941.** 1952; стр. 402+(2).

Том I, књ. 3.: **Борбе у Србији јануар — јуни 1942.** 1953; стр. 544.

Том I, књ. 4.: **Борбе у Србији јули — децембар 1942.** 1954; Стр. 450+(1).

Том I, књ. 5.: **Борбе у Србији јануар — децембар 1943.** 1954. Стр. 536+(4).

Том I, књ. 7.: **Борбе у Србији јануар — мај 1944.** Стр. 537.

Том I, књ. 9.: **Борбе у Србији 1. јун — 20. август 1944.** 1955. Стр. 578+(1).

Том I, књ. 11.: **Борбе у Србији 21. августа — 10. септембар 1944.** 1956. Стр. 536.

Том I, књ. 12.: **Борбе у Србији 11—30. септембра 1944.** 1956. Стр. 638+(1).

Том I, књ. 13.: **Борбе у Србији 1. октобра — 15. октобра 1944.** 1956. Стр. 577+(1).

Том I, књ. 14.: **Борбе у Србији 16. октобар — 10. новембар 1944.** 1956. Стр. 676.

Том I, књ. 15.: **Борбе у Србији 11. новембар — 31. децембар 1944.** 1957. Стр. 710.

Том I, књ. 20.: **Борбе у Србији 1941—1944.** Документи партијских организација НОВ и ПОЈ. 1965. Стр. 772.

Том I, књ. 21.: **Борбе у Србији 1941—1944.** Документи квислиншких јединица и установа. 1965. Стр. 834+(1).

21. ИЗ ПРОШЛОСТИ МОГА КРАЈА

ИЗ ПРОШЛОСТИ МОГА КРАЈА. Лесковац, Просветно педагошки завод, 1967; стр. 216+(8). 24x16.

22. Илић, Никола П.

Никола П. Илић. ЈАБЛАНИЧКО ПАСЈАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД (АВГУСТ 1942—ФЕБРУАР 1943). 2. прер. и доп. изд. Лесковац, „Наша реч", 1975; стр. 229+(2).

20x14 — Кол. Библиотека Радничког универзитета Лесковца, књ. 19.

23. Илић, Никола П.

Никола П. Илић. СВЕШТЕНСТВО ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У РЕВОЛУЦИЈИ 1941—1945. Лесковац, Раднички универзитет „К(оста) Стаменковић, 1972; стр. 209+(3). 24x14 — Кол. Библиотека Радничког универзитета Лесковца, књ. 22.

24. Јанковић, Радун

Радун Јанковић, ЊИМА ПРИПАДА ПОБЕДА. (11. српска бригада. Записи). Београд, 4. јул, 1970; стр. 128 + фотоалбум. 20x14.

25. Јанковић, Радун

Радун Јанковић. (ЈЕДАНАЕСТА) 11. СРПСКА УДАРНА БРИГАДА НОВЈ. Монографија. Лесковац, Народни музеј, 1975; стр. 142+(6). 24x16. — Кол. Библиотека Народног музеја у Лесковцу, књ. 22.

26. КАЛЕНДАР ВАЖНИЈИХ ДОГАЂАЈА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА

КАЛЕНДАР ВАЖНИЈИХ ДОГАЂАЈА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА. Стварање Југословенске народне армије и њене велике битке. Београд, Дирекција за информације Владе ФНРЈ, 1951; стр. 104. 29x20.

27. Kačavenda, Petar

Dr Petar Kačavenda. SKOJ I OMLADINA U NARODNOOSLOBODILAČKOJ VOJSCI I PARTIZANSKIM ODREDIMA JUGOSLAVIJE 1941—1945. Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1975; str. 432. 20x14. — Kol. Studije i monografije.

28. Kovačević, Branko

Branko Kovačević. OMLADINA JUGOSLAVIJE U 1941. GODINI, Beograd. Institut za savremenu istoriju. NIP »export -press«, 1973; str. 424. 20x14. — Kol. Studije i monografije.

29. Костадиновић, Радомир

Радомир Костадиновић. ЦРНА ТРАВА И ЦРНОТРАВЦИ. Црна Трава, Општински одбор Савеза бораца, 1968; стр. 548. 22x15. Издато у част 25-годишњице ослобођења Црне Траве.

30. Кулић, Димитрије

Димитрије Кулић, БАБИЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД. Ниш, Просвета, 1961; стр. 154+(6). 20x15.

31. Кулић, Димитрије

Др Димитрије Кулић. БУГАРСКА ОКУПАЦИЈА 1941—1945. Књ. I. Ниш, „Просвета" 1970; стр. 3+247+(42). 20x14.

32. Кулић, Димитрије

ДОКУМЕНТА О НАСТАНКУ И РАЗВИТКУ НАРОДНЕ ВЛАСТИ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1941—1945. Сабрали и за штампу припремили др Димитрије Кулић и др Јосиф Трајковић. Лесковац, Скупштина среца, 1967; стр. 574+(1). 23x17.

33. Кулић, Димитрије

Димитрије Кулић. КАКО СМО ТО УЧИНИЛИ. Београд, Радник, 1958; стр. 192. 20x14.

34. Кулић, Димитрије

Димитрије Кулић. КОСТА. (Монографија о Кости Стаменковићу). Лесковац, Народни музеј, 1973; стр. 304+(6). 20x14. — Кол. Раднички покрет и социјалистичка револуција, књ. 1.

35. Кулић, Димитрије

Димитрије Кулић. НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ И СУДОВИ У СРБИЈИ. Београд, Савремена администрација, 1964; стр. 247. 20x14. — Кол. Библиотека друштвених наука.

36. Кулић, Димитрије

Димитрије Кулић. ОД ОКТОБРА ДО СУТЈЕСКЕ. Монографија о Благоју Николићу. Лесковац, Наша реч, 1969; стр. 175+(5). 24x14. — Кол. Хронике и записи, књ. 2.

37. Кулић, Димитрије

Димитрије Кулић, РЕВОЛУЦИОНАРНО СУДСТВО НА ЈУГУ СРБИЈЕ. Ниш, Среска организација удружења правника НРС, 1962; стр. 67+(1). 24x14.

38. ЛЕСКОВАЦ И ОКОЛИНА

ЛЕСКОВАЦ И ОКОЛИНА. Београд — Лесковац, „Књижевне новине" — Народни одбор општине Лесковац, 1961; стр. 211+(1) 20x14. Издато у част прославе 20-годишњице револуције народа Југославије.

39. ЛИКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ

ЛИКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ. Књ. I. Београд, „Просвета", 1962; стр. 240+(5). 21x15.

Из садржаја:

Димитрије Кулић: **Николић Благоје** (1895—1943); Јосиф Трајковић: **Погачаревић Сима** (1908—1941); Риста Антуновић: **Стаменковић Коста** (1893—1942.

40. ЛИКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ

ЛИКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ. Књ. II. Београд, „Просвета", 1964; стр. 246+(5). 21x15.

Из садржаја:

Бошко Крстић: **Вељковић Станимир Зеле** (1919—1942).

41. ЛИКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ

ЛИКОВИ РЕВОЛУЦИЈЕ. Књ. III. Београд, „Просвета", 1966: стр. 226+(3). 21x15.

Из садржаја:

Миливоје Перовић: **Борђевић Влада Милош** (1905—1941).

42. Мадић, Милорад

Милорад Мадић. КОРЧАГИН И ЊЕГОВИ ДРУГОВИ. Трећа српска (деветнаеста пролетерска) народноослободилачка бригада. Београд, Народна армија, 1968; стр. 180+(4). 17,5x12. — Кол. Записи о ратним бригадама, (књ). 3.

43. Марјановић, Јован

Јован Марјановић. УСТАНАК И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ 1941. ГОДИНЕ. Београд, Институт друштвених наука, 1963; стр. 572+(2). 28x17. — Кол. „Монографије" Серија I, књ. 3.

44. Марков, Младен

ПРВА ЈУЖНОМОРАВСКА. Записи о Првој јужноморавској ударној бригади. Материјал сакупио и обрадио Радомир Илић Звонко. Написао Младен Марков. Београд, 4. јул, 1968; стр. 341+(3). 20x14.

45. Marković, Dragan

NEUMORNOST REVOLUCIONARA. Zbirka reportaža o revolucionarnim likovima i događajima iz istorije radničkog pokreta. Izbor tekstova Dragan Marković. Beograd, Kultura, 1959; str. 224+(2). 20x14 — Kol. Politička biblioteka.

46. Марковић, Мома

Мома Марковић. БОРБА СРБИЈЕ 1941—1945. Београд, „Просвета", 1952; стр. 234. 20x14.

47. Марковић, Мома

Мома Марковић. ПРЕГЛЕД НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ У СРБИЈИ. Београд, Коларчев народни универзитет, 1947; стр. 186. 14x12. — Кол. Народни универзитет, (књ). 15—18.

48. Миладиновић, Милан М.

Милан М. Миладиновић. ДАН УСТАНКА НАРОДА И НАРОДНОСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ. Београд, Војноиздавачки завод, 1974; стр. 143+(1). 16,5x11,5. — Кол. Популарна библиотека, књ. 14.

49. Миладиновић, Милан М.

Милан М. Миладиновић. ЕТИКА И ТРАДИЦИЈА НОР-А И СОЦИЈАЛИСТИЧКА РЕВОЛУЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ. Бечеј, „Пролетер", 1975; стр. 338+(2). 20x14

50. Miladinović, Milan M.

Milan M. Miladinović. LIK ČLANOVA SKOJ-A U REVOLUCIJI. Beograd, Izdanje autora, 1971; str. 88+(2). 20x13,5.

51. Miladinović, Milan M.

Milan M. Miladinović. MORALNI LIK ČLANOVA SAVEZA KOMUNISTIČKE OMLADINE JUGOSLAVIJE U NOR-U I REVOLUCIJI. (4. izd.). Beograd, Izdanje autora, 1972; str. 162+(2). 20x13,5.

52. Miladinović, Milan M.

Milan M. Miladinović. OSNOVNA MORALNA SVOJSTVA KOMUNISTA. Subotica, Radnički univerzitet, 1973; str. 209+(3). 20x14. — Kol samoupravljanje u teoriji i praksi, knj. 2.

53. Миладиновић — Пљака, Милан

Милан Миладиновић — Пљака. ТАКО СМО ПОЧЕЛИ. Београд, Месна заједница Косанчић, 1971; стр. 190+(2). 19,5x12,5.

54. Милетић — Шевчин, Олга

Олга Милетић — Шевчин — Надежда Јовановић. ДВЕ ХРОНИКЕ ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ. (Бања. Коњарник). Београд, Просвета, 1957; стр. 264+(2). 18x13. — Кол. Сведочанства, књ. 1.

55. Мирчетић, Драгољуб

Драгољуб Мирчетић. БУНА У ДОБРИЧУ. Хроника НОБ житорађске општине. Житорађа, Општински одбор Савеза удружења бораца НОР-а и Скупштине општине, 1971; стр. 437+(3). 24x17.

56. Мирчетић, Драгољуб

Драгољуб Мирчетић. ДОБРИЧ У НАРОДНОЈ РЕВОЛУЦИЈИ. Хроника НОБ општине Мерошине. Мерошине, Ниш. Општински одбор СУБНОР-а. Општинска конференција ССРНС, 1973; стр. 494. 20x14. — Кол. Монографија народноослободилачке борбе општине Мерошина.

57. Митровски, Боро

Боро Митровски — Венцеслав Глишић. БУГАРСКА ВОЈСКА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941—1945. Београд, „Међународна политика", 1971; стр. 266+(5). 20x13.

58. Morača, Pero

Pero Morača. JUGOSLAVIJA 1941. Beograd, Institut za savremenu istoriju. NIP »Export-press« 1971; str. 784. 20x15 — Kol. Studije i monografije.

59. NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE

NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE. Knj. I. A—M. Pripremio: Institut za savremenu istoriju. Beograd, Mladost, 1975; str. 581+(3). 29x21.

Iz sadržaja:

Milan Andrić: **Ajdini Zejnel — Toša;** Milan Andrić: **Rista Antunović — Baja;** Milan Miladinović: **Ljubić Stojan;** Milan Miladinović: **Mladenović Sreten;** Hranislav Rakić: **Bukelić Vladimir;** Hranislav Rakić: **Dimanić Milorad — Miloš;** Hranislav Rakić: **Dinić Đurđelina — Đuka;** Hranislav Rakić: **Đorđević Vladimir — Vlada;** Hranislav Rakić:**Eraković Sava Saša;** Hranislav Rakić: **Ivanović Toma Mačkatovac;** Hranislav Rakić: **Kostić Blagoje — Crni Marko;** Hranislav Rakić: **Milenković Sinadin;** Gojko Kilibarda: **Kovačević Maksim.**

60. NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE

NARODNI HEROJI JUGOSLAVIJE. Knj. II. N—Z. Pripremio: Institut za savremenu istoriju Beograd, Mladost, 1975; str. 463+(1). 29x21.

Iz sadržaja:

Milan Andrić: **Nikolić Živojin Brka;** Milan Andrić: **Petrović Dragoljub;** Milica Damjanović: **Trajko Stamenković;** Milan Miladinović: **Rakić Mirko;** Milan Miladinović: **Stojanović Nikodije Tatko;** Đorđe Piljević: **Stamenković Dragi;** Đorđe Piljević: **Stamenković Kosta;** Hranislav Rakić: **Radosavljević Dragoljub — Toplica;** Hranislav Rakić: **Sotirović Mirko Sotir;;** Hranislav Rakić: **Stojanović Božidar — Drenički;** Hranislav Rakić: **Stanković Petar — Ljuba;** Hranislav Rakić: **Pogačarević Sima;** Hranislav Rakić: **Veljković Stanimir;** Mirko Stojiljković: **Ratko Pavlović — Ćićko;** Mirko Stojiljković: **Vujinović Aleksandar — Vojin.**

61. НАРОДНИ ХЕРОЈИ СРБИЈЕ

НАРОДНИ ХЕРОЈИ СРБИЈЕ. Београд, Главни одбор Савеза бораца народноослободилачког рата Србије, 1951; стр. 326. 28x20.

62. Н(АРОДНО) О(СЛОБОДИЛАЧКИ) Р(АТ) И РЕВОЛУЦИЈА У СРБИЈИ 1941—1945.

НОР И РЕВОЛУЦИЈА У СРБИЈИ 1941—1945. Научни скуп посвећен 30-годишњици устанка одржан на Златибору 25/26. септембра 1971. године. Београд, Институт за историју радничког покрета Србије, 1971; стр. 562. 24x17.

63. Николић Брка — Живојин

Живојин Николић Брка. (ДВАДЕСЕТ ДРУГА) 22. СРПСКА ДИВИЗИЈА. Београд, Војноиздавачки завод, 1972; стр. 505+(3). 18x15. — Кол. Ратна прошлост наших народа, књ. 142. Монографије јединица НОВ и ПОЈ, (књ). 24.

64. Николић — Јоле, Стојан

Стојан Николић — Јоле. ЛЕСКОВАЧКИ ОДРЕД (ЈУЛ 1941 — ФЕБРУАР 1943). Лесковац, Народни музеј, 1974; стр. 502+(6). 19,5x14,5. — Кол. Раднички покрет и социјалистичка револуција, књ. 2.

65. Николић, Стојан

Стојан Николић — Хранислав Ракић — Јосиф Стефановић. ХРОНОЛОГИЈА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1941. ГОДИНЕ. Књ. I, Лесковац, Наша реч, 1966; стр. 97+(2). 20x14. Издато у част 25-годишњице народне револуције.

66. Николић, Стојан

Стојан Николић — Хранислав Ракић — Јосиф Стефановић. ХРОНОЛОГИЈА НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ 1942. ГОДИНЕ. Књ. II. Лесковац, Наша реч, 1967; стр. 160+(3). 20x14. Издато у част 25-годишњице народне револуције.

67. Николић, Стојан

Стојан Николић — Хранислав Ракић — Јосиф Стефановић. ХРОНОЛОГИЈА РАДНИЧКОГ И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1903—1945. Лесковац, Срески одбор Савеза бораца, 1961; стр. 241+(3). 20x14.

68. НИШ У ВИХОРУ ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА

Драгољуб Дејановић — Драгослав Живковић — Мирослав Миловановић — Борђе Стаменковић. НИШ У ВИХОРУ ОСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА (1941—1945). Нови Сад, Савез удружења бораца НОР-а Србије, 1968; стр. 695+(1). 19,5x15.

69. ОМЛАДИНА У АНТИФАШИСТИЧКОМ ПОКРЕТУ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1936—1945.

ОМЛАДИНА У АНТИФАШИСТИЧКОМ ПОКРЕТУ ЈУГОСЛАВИЈЕ 1936—1945. Зборник радова научног скупа Бихаћ, 25—26. септембра 1969. Београд — Бихаћ. Председништво СОЈ. Музеј Првог заседања АВНОЈ-а. Регионални музеј, 1972; стр. 426+(2). 23x17. Лат.

70. ОСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1941—1945.

ОСЛОБОДИЛАЧКИ РАТ НАРОДА ЈУГОСЛАВИЈЕ 1941—1945. Књ. 1—2. Друго доп. изд. Београд, Војноисторијски институт, 1963—1965. 23x16. Лат.

Књ. 1. **Од слома старе Југославије до II заседања АВНОЈ-а.** 1963; стр. 746.

Књ. 2. **Од II заседања АВНОЈ-а до коначне победе.** 1965. Стр. 766.

71. Pajović, Borivoj

Borivoj Pajović — Milorad Radević. BIBLIOGRAFIJA O RATU I REVOLUCIJI U JUGOSLAVIJI. Posebna izdanja 1945—1965. Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1969; str.

786+(2). 24x16. — Kol. Ratna prošlost naših naroda, knj. 98.

72. Перовић, Мирко

Мирко Перовић. ДОЛИНОМ ЈУЖНЕ МОРАВЕ. Београд, Просвета, 1952; стр. 128. 17x12. — Кол. Сведочанства, (књ). 3.

73. Перовић, Миливоје

ЈУЖНА СРБИЈА. На основу сакупљеног и обрађеног материјала књигу написао Миливоје Перовић. Београд, Нолит, 1961; стр. XXIX+438+(1). 24x16. — Кол. Србија у народноослободилачкој борби.

74. Перовић, Миливоје

Миливоје Перовић. КРОЗ ВАС ЈЕ ПРОГОВОРИЛА КАРАЂОРЂЕВА СРБИЈА. Београд, Просвета, 1951; стр. 128. 16x12. — Кол. Сведочанства (књ). 1.

75. Перовић, Миливоје

Миливоје Перовић. ЛЕСКОВАЦ У РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ. Београд, 4. јул, 1968; стр. 425. 25x17.

76. Перовић, Миливоје

НАРОДНИ ХЕРОЈ РАТКО ПАВЛОВИЋ ЋИЋКО. Написао Миливоје Перовић. Ниш, Индустрија за прераду памука „Ратко Павловић", 1963; стр. 13. 20x14.

77. Перовић, Миливоје

Миливоје Перовић. ХРОНИКА О ПУСТОЈ РЕЦИ. Београд, Култура, 1951; стр. 224. 20x14.

78. Перовић, Миливоје

Миливоје Перовић. ХРОНИКА О ЋИЋКУ. Београд, Космос, 1958; стр. 195+(1). 20x14.

79. Protić, Žarko D.

Žarko D. Protić Milan Vasović — Milan Matić. SOCIJALISTIČKI I RADNIČKI POKRET I KOMUNISTIČKA PARTIJA JUGOSLAVIJE 1867—1941. Bibliografija posebnih izdanja (1945—1969). Beograd, Institut za savremenu istoriju, 1972; str. VIII+790. 20x16. — Kol. Bibliografije.

80. Ристић, Аристомен

Аристомен Ристић. ГРДЕЛИЦА У ПЛАМЕНУ РЕВОЛУЦИЈЕ. Лесковац, Удружење бораца народноослободилачког рата општине Грделице, 1963; стр. 164+(2). 20x14.

81. Ристић, Аристомен

Аристомен Ристић. ИСТАКНУТИ БОРЦИ РАДНИЧКЕ КЛАСЕ ЛЕСКОВЦА. Лесковац. Градски одбор Савеза бораца, 1951; стр. 41. 20x14.

82. Ристић, Аристомен

Аристомен Ристић. КОСТА СТАМЕНКОВИЋ. Живот и рад. Лесковац, Радничк и универзитет „Коста Стаменковић", 1969; стр. 90+(3). 20x14.

83. Stanišić, Milija

Milija Stanišić. KPJ U IZGRADNJI ORUŽANIH SNAGA REVOLUCIJE 1941—1945. Beograd, Vojnoizdavački zavod, 1973; str. 450+(2). 20x15. — Kol. Ratna prošlost naših naroda, (knj), 150.

84. Стефановић, Јосиф

Јосиф Стефановић. ЖРТВЕ ФАШИЗМА. Лесковац, „Прогрес" Прешево, 1969; стр. 228. 17x24,5.

85. Стефановић, Јосиф

Јосиф Стефановић. ПАРТИЗАНСКЕ ПРИЧЕ. Лесковац, Прогрес, 1971; стр. 172+4. 12x17.

85. ТАКО СЕ БОРИЛА ЦРНА ТРАВА

ТАКО СЕ БОРИЛА ЦРНА ТРАВА. Црна Трава, Општински одбор Савеза бораца народноослободилачког рата, 1973; стр. 483+(1). 24x17.

86. Стошић, Стојадин

Стојадин Стошић — Јордан Петковић. РАЗВИТАК НОП У ВРАЊУ И ОКОЛИНИ. (Хроника 8. српске ударне бригаде). Врање, Нова Југославија, 1968; стр. 166+(2). 20x14.

87. Strugar, Vlado

Vlado Strugar. JUGOSLAVIJA U RATU 1941—1945. Beograd, Beogradski izdavački zavod, 1975; str. 464. 16x12. — Kol. Ilustrovana hronika, knj. 3.

88. ТИТО У ЛЕСКОВЦУ НА ПРОСЛАВИ ДВАДЕСЕТПЕТОГОДИШЊИЦЕ ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ

ТИТО У ЛЕСКОВЦУ НА ПРОСЛАВИ ДВАДЕСЕТПЕТОГОДИШЊИЦЕ ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Лесковац, Општински одбор Савеза удружења бораца НОР-а. Скупштина општине, 1968; стр. 192+(8). 23,5x17.

89. ТРАГОМ ДРУГОГ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ОДРЕДА

ТРАГОМ ДРУГОГ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ОДРЕДА. Власотинце, Срески одбор Савеза бораца, 1955; стр. 197+(2). 19x15.

90. ГАЈТАН У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ. Хроника. Београд, Републички одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Србије, 1975; стр. 547+(1). 20x14. — Кол. Хроника из народноослободилачке борбе, књ. 37.

91. Туровић, Добросав

Добросав Туровић. МАКСИМ БУРОВИЋ, ИСТАКНУТИ БОРАЦ ИЗ ДВА СВЕТСКА РАТА. Лесковац, Наша реч, 1967; стр.

126+(2). 20x14. — Кол. Библиотека Радничког универзитета Лесковца, књ. 4.

92. Туровић, Добросав

Добросав Туровић. НАРОДНЕ ПАРТИЗАНСКЕ ПЕСМЕ ЈАБЛАНИЦЕ. Лесковац, Клуб писаца при Радничком универзитету „Коста Стаменковић", 1968; стр. 100+(2). 20x14. — Кол. Библиотека Радничког универзитета, књ. 5.

93. Туровић, Добросав

Добросав Туровић. РАДОВАН КОВАЧЕВИЋ — МАКСИМ. Народни херој. Лесковац, Наша реч, 1969; стр. 153+(3). 20x14. — Кол. Библиотека Радничког универзитета, књ. 12.

94. USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941. Zbornik. Pišu učesnici. Knj. I. Beograd, »Vojno delo«, 1962; str. 876 + prilog dokumentarne fotografije iz 1941. godine. 22,5x16,5. — Kol. Iz ratne prošlosti naših naroda, knj. 40. Posebna izdanja, knj. 88.

Iz sadržaja:

Boško Krstić. **Jablanica i Pusta Reka u ustanku.**

95. USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941. Zbornik. Pišu učesnici. Knj. II. Beograd, »Vojno delo«, 1963; str. 898 + prilog dokumentarne fotografije iz 1941. godine. 22,5x16,5. — Kol. Iz ratne prošlosti naših naroda, knj. 48. Posebna izdanja, knj. 21.

Iz sadržaja:

Stojan Milenković. **Akcije skojevskih grupa u leskovačkom kraju 1941. godine.**

96. USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941. Zbornik. Pišu uučesnici. Knj. III. Beograd, »Vojno delo«, 1963; str. 903 + prilog dokumentarne fotografije. 22,5x16,5. — Kol. Iz ratne prošlosti naših naroda, knj. 52. Posebna izdanja, knj. 23.

Iz sadržaja:

Stojan Nikolić Jole. **Leskovački okrug 1941. godine.**

97. USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941. Zbornik. Pišu učesnici. Knj. V. Beograd, »Vojno delo«, 1965; str. 908 + prilog dokumentarne fotografije. 22,5x16,5.

Iz sadržaja:

Svetislav Savković. **Borbe topličkog partizanskog odreda protiv četnika Koste Pećanca 1941. godine.** Josif Trajković. **Vranjski partizanski odred.** Vujadin Blečić. **Oko Leskovca 1941. godine.**

98. USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941.

USTANAK NARODA JUGOSLAVIJE 1941. Zbornik. Pišu učesnici. Knj. VI. Beograd, »Vojno delo«, 1964; str. 840 + prilog dokumentarne fotografije. 22,5x16,5. — Kol. Iz ratne prošlosti naših naroda, knj. 62. Posebna izdanja, knj. 27.

Iz sadržaja:

Svetozar Krstić — Boško Krstić. **Narodnooslobodilački odbori u leskovačkom kraju.** Milivoje Perović. **Oslobođenje Leskovca 1941. godine.**

99. HRONOLOGIJA OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE 1941—1945.

HRONOLOGIJA OSLOBODILAČKE BORBE NARODA JUGOSLAVIJE 1941—1945. Beograd, Vojnoistorijski institut, 1964; str. VII+1265+(2). 29x11.

100. Цонић, Вукашин

Вукашин Цонић. ДАЛЕКИ БЕЛИ ПУТЕВИ. Лесковац, Наша реч, 1969; стр. 380 + (5). 20 x 14. — Кол. Хронике. Записи, књ. 1.

101. ČETRDESET GODINA

ČETRDESET GODINA. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta 1941—1945. Knj. 5. Beograd, »Kultura«, 1961; str. 513. 21x17.

Iz sadržaja:

Dragi Stamenković. **Na jugu Srbije.**

102. ČETRDESET GODINA

ČETRDESET GODINA. Zbornik sećanja aktivista jugoslovenskog radničkog pokreta 1941—1945. Knj. 6. Beograd, Kultura«, 1961; str. 603. 21x17.

Iz sadržaja:

Milija Radovanović. **Partijski rad u bivšem leskovačkom kraju.**

Radoš Jovanović. **Pripreme i početak oružane borbe u topličkom okrugu.**

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ У ЧАСОПИСИМА, ЗБОРНИЦИМА И ЛИСТОВИМА

1. Адамовић, Стеван. БЕЗ ПРЕДАХА. Наша реч, 18. XI — 9. XII 1966, XXII, 47—50

О борбеном путу Четврте српске ударне бригаде.

2. Анђелковић, Ратко. ЈЕДНА АКЦИЈА (ПЕТЕ) 5. ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Војни гласник, 1960, XVI, 11, стр. 89—92.

3. АКТИВНОСТ ГЛИГОРИЈА ДИКЛИЋА У ЛЕСКОВЦУ. Наша реч, 13. V 1966, XXII, 20.

4. Антуновић — Баја, Риста. БОРБА НА ГАЈТАНУ. Наша реч, 23. III 1946, III, 12; Наша реч, 1. VII 1961, XVII, 26.

О борби Првог јужноморавског одреда с непријатељем у селу Гајтану, 13/14. III 1943. године.

5. Антуновић, Риста. ГОВОР О ЖИВОТУ И РЕВОЛУЦИОНАРНОМ РАДУ НАРОДНОГ ХЕРОЈА КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА. Наша реч, 28. III 1959, XV, 14

О говору одржаном у Лесковцу на комеморативној академији 26. III 1959. године.

6. Антуновић, Риста. ДВЕ ГОДИНЕ ОД ФОРМИРАЊА XXI СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ. Наша реч, 26. VI 1946, III, 25

О формирању дивизије на планини Радану, 19. маја 1944. године.

7. Антуновић, Риста. ЗНАЧАЈ И РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У ЈУЖНОМ ДЕЛУ СРБИЈЕ. Наша реч, 7. VII 1961, XVII, 27

8. Антуновић, Риста. РАТКО ПАВЛОВИЋ. Наша реч, 1. V 1963, XIX, 18

Поводом 20-годишњице смрти народног хероја.

9. Антуновић, Риста. ДИВИЗИЈЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ. Наша реч, 8. VII 1974, XXX, 25.

О формирању и дејству јужноморавских дивизија.

10. Антуновић, Риста. НАРОД И БОРЦИ ДРУГОГ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ОДРЕДА. Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр. 47—52

11. Антуновић, Риста. НАРОД ЈУГОИСТОЧНЕ СРБИЈЕ ПОНОСАН ЈЕ НА СВОЈ ДОПРИНОС РЕВОЛУЦИЈИ. Наша реч, 20. VI 1959, XV, 25

Поводом прославе 15-годишњице формирања српских дивизија.

12. Антић, Гаврило. МАРШ (ЧЕТВРТЕ) IV СРПСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ У ЦРНУ ТРАВУ. Народна армија, 15. VIII 1969, XXV, 1967

Фебруара 1944. године.

13. Антић, Гаврило. ПОБЕДА НА КОСАНЧИЋУ. Народна армија, 8. VIII 1969, XXV, 1566.

О борби Четврте српске ударне бригаде против четника, децембра 1943. године.

14. Апостолски, Михаило. ЗАШТО СМО СЕ УПУТИЛИ У ЦРНУ ТРАВУ. Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр. 56—62

15. Апостолски, Михаило. САРАДЊА ТОКОМ УСТАНКА 1941—1944. НА ПРОСТОРУ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ И СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ. Лесковачки зборник, 1971, XI, стр. 25—34

16. Аранђеловић, Добри. ЈЕЛЕНА КОСТИЋ ЖЕНА РЕВОЛУЦИОНАР. Наша реч, 6. III 1954, XII, 10

О храбром лику Јелене Костић.

17. Аранђеловић, Добри. РАБАЊЕ НАРОДНЕ ВЛАСТИ У СРЕЗУ ЛЕСКОВАЦ. Наша реч, 26. VI — 6. VII 1954, X, 26—27.

18. АЕРОДРОМ У ПЛАМЕНУ. Наша реч, 5. VIII 1966, XXII, 32

19. Атанацковић, М(илоје). БИТКА НА ГАЈТАНУ. Народне новине, 7. VII 1949, I, 10

О борби Прве јужноморавске бригаде против Бугара, марта 1943. године.

20. Атанацковић, Милоје. ПИСАЛО ЈЕ: НЕПОЗНАТ, ЈЕР НИСУ МОГЛИ ДА САЗНАЈУ НИ КАКО СЕ ЗОВЕ. Наша реч, 6. VII 1955, XII, 27/28

О Благоју Ристићу — Раду Металцу и његовој погибији у Лесковцу 1942. године.

21. Б. М. — М. П. ДРУГОВИ СУ НАМ ПРИЧАЛИ. Наша реч, 10. X 1953, X, 43.

22. Б. С. ИСТИНИТА ПРИЧА ЈЕДНЕ ПАРТИЗАНСКЕ МАЈКЕ. Наша реч, 21. IV 1945, II, 16.

О причи Наталије Ракић о свом сину партизану Живојину Ракићу.

23. Б. С. ЦРНА ТРАВА. Глас, 7. VII 1949, VII, 1255

О Црној Трави у устанку 1941. године.

24. Банковић, Радомир. КРВАВИ МАРТ У СТУБЛИ. Наша реч, 13. III 1964, XX, 12

О злочинима четника над становништвом села Стубла, 14. марта 1941. године.

25. Баторевић, Верица. КОСТА — СИМБОЛ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА. Наша реч, 24. III 1972, XXVII, 12

Поводом 30-годишњице од смрти народног хероја Косте Стаменковића.

26. Благојевић, Арсеније. БРИГАДА ЈЕ ПОШЛА У СМРТ. Црвена звезда, 21. I 1958, VIII, 300

О борби Друге јужноморавске бригаде са четницима код села Косанчића, 15. децембра 1943. године.

27. Блечић, Вујадин. ЛИК СТОЈАНА ЉУБИЋА. Наша реч, 4. и 17. VII 1964, XX, 28—30

28. Божовић, Димитрије. ДЕСЕТ ГОДИНА ОД СМРТИ НАРОДНОГ ХЕРОЈА РАТ-

КА ПАВЛОВИЋА — ЋИЋКА. Наша реч, 1. V 1953, X, 20

29. БОРБА НА ГАЈТАНУ 1943. ГОДИНЕ. Наша реч, 22—29. III 1968, XXIV, 13—14.

30. БОРБЕНИ ПУТ XII СРПСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 11. X 1974, XXX, 39.

31. Борковић, Милан. КПЈ У СРБИЈИ КАО ОРГАНИЗАТОР НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ (ЈАНУАР — ДЕЦЕМБАР 1943). Токови револуције, Зборник историјских радова, 1972, VIII, стр. 3—141

32. Борковић, Милан. СКЈ И ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТ НА ЈУГУ СРБИЈЕ У ДРУГОЈ ПОЛОВИНИ 1943. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 51—62

33. Борковић, Милан. СКОЈ И ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТ У СРБИЈИ ОД АПРИЛА ДО КРАЈА 1941. ГОДИНЕ. Токови револуције. Зборник историјских радова, 1967, I, стр. 275—371.

34. Брашанац, Чедомир. МИТРАЉЕЗ ВОДНИКА ТУЛЕ. Наша реч, 20. V 1961, XVII, 20

Записи из НОБ-а.

35. Булатовић, Вуксан. МЛАДИЋИ У ЈУЛУ. Млади борац, 7. VII 1946, III, 90

О организовању устанка у Лесковцу и првим партизанским акцијама 1941. године.

36. Булатовић, Никола. ПАМТИТЕ ЊИХОВА ИМЕНА. Наша реч, 18. X 1968, XXIV, 46

Сећања преживелих бораца Прве јужноморавске бригаде на пале своје другове у току рата.

37. Булатовић, Никола. СЕКРЕТАР СРЕСКОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА. Наша реч, 29. XI 1963, XIX, 48/49.

38. БИЛИ СУ ТО ТЕШКИ ДАНИ. Наша реч, 1. V 1954, II, 17

Записи из времена фашистичке окупације.

39. В. И. КАЛЕНДАР НОБ-е. Наша реч, 28. I 1956, XIII, 5

За месец јануар 1944. године.

40. Вељковић, Вељко. БИЛО ЈЕ ТО ВРЕМЕ ХЕРОЈСТВА, ПАТРИОТИЗМА И ЉУБАВИ ПРЕМА СЛОБОДИ. Наша реч, 1. VII 1960, XVI, 18/19.

О говору Воје Ристића и Милета Вељковића на митингу у Бојнику о учешћу народа лесковачког краја у НОБ-и.

41. Вељковић, В(ластимир). ВИОРИЛЕ СУ СЕ ЗАСТАВЕ СЛОБОДЕ. Наша реч, 10. X 1959, XV, 41.

О ослобођењу Лесковца, 11. октобра 1944. године.

42. Вељковић, Властимир. СТАРИМ СТАЗАМА. Наша реч, 10. X 1959, XV, 41.

О боравку Бабичког партизанског одреда у Јашуњском манастиру 1941/1942. године.

43. Вељковић, Власта. ХЕРОЈИ НЕ УМИРУ. Наша реч, 1. I 1960, XVI, 1.

О народном хероју Кости Стаменковићу.

44. Веселиновић, Ика. СЛАВНИ ПУТ. Наша реч, 9. XI 1973, XXIX, 43.

Сећање на формирање Друге јужноморавске бригаде, 21. новембра 1943. године.

45. Вишњић, Петар. БОРБЕ У СРБИЈИ ЗА ВРЕМЕ БИТКЕ НА СУТЈЕСЦИ. Војноисторијски гласник, 1958, IX, 2—3, стр. 103—116.

46. Вишњић, Петар. ЊЕМАЧКА ОФАНЗИВА НА ОСЛОБОЂЕНУ ТЕРИТОРИЈУ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ СРЕДИНОМ 1944. ГОДИНЕ. Војноисторијски гласник, 1970, XXI, 2, стр. 105—168. Лат.

47. Вишњић, Петар. ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ 1944. ГОДИНЕ. Војноисторијски гласник, 1975, XXVI, 1. стр. 39—62. Лат.

48. ВЛАДА БОРБЕВИЋ. Наша реч, 19. III 1957, XXXI, 49.

О народном хероју.

49. ВЛАДИМИР М. ЈОВАНОВИЋ. Наша реч, 19. V 1945, II, 20.

О политичком комесару Бабичког партизанског одреда стрељаног од стране Немаца 1944. године.

50. ВОЈИСЛАВ НИКОЛАЈЕВИЋ. Наша реч, 17. II 1945, II, 7.

Сећање на погибију В. Николајевића, фебруара 1943. године.

51. Вукмановић, Светозар. ОДГОВОР НА ПИТАЊЕ САРАДНИКА ЛИСТА. Наша реч, 1. I 1961, XVII, 1.

... „Наше речи" Војиславу Добријевићу о борби у рејону Лесковца, 1943. године.

52. Vukmanović—Tempo, Svetozar. TAKO SE RODILA CRNA TRAVA. 4. jul, 29. I 1974. XIII, 606.

О Црној Трави у устанку 1941. године.

53. ВУКСАН БУЛАТОВИЋ ЧЛАН ЦЕНТРАЛНОГ КОМИТЕТА НАРОДНЕ ОМЛАДИНЕ СРБИЈЕ. Млади борац, 30. IX 1949, V, 259

Некролог поводом смрти комесара Јабланичког партизанског одреда.

54. Вулевић, Ј. СИНИША ЈАНИЋ. Наша реч, 27. I 1945, II, 4

55. Вучковић, Миливоје М. ЛЕОНДА И ГАШПАР. Наша реч, 27. VII — 10. VIII 1973, XXIX, 28—30.

Поводом годишњице смрти Радосава Миљковића — Леониде и Аранђела Тричковића — Гашпара.

56. Глигоријевић, Благоје. О РАДУ СРЕСКОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА СРЕЗА ЛЕСКОВАЧКОГ. Лесковачки зборник, 1965, V, стр. 170—177.

57. Глигоријевић, Благоје. ОРГАНИЗАЦИЈА И РАД ОРГАНА УНУТРАШЊИХ ПОСЛОВА У ОКРУГУ ЛЕСКОВАЧКОМ ЗА ВРЕМЕ РАТА ОД 1941 ДО 1945. ГОДИНЕ. Наше стварање, 1969, XVII, 2—3, стр. 126—136.

58. Глигоријевић, Иван Џина. НЕКЕ ДИЛЕМЕ О САРАДЊИ ОК НИША И ЛЕСКОВЦА О САДЕЈСТВУ БАБИЧКОГ И СВРЉИШКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА. Лесковачки зборник, 1969, IX, стр. 55—60

59. Глигоријевић, Иван Џина. ДЕМАРКАЦИОНА ЛИНИЈА КРОЗ ЈУЖНУ СРБИЈУ. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 63—68

60. Глишић, Венцеслав. ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКАТА ОБСТАНОВКА В ЈУЖНЕ С'РБИЈА 1941. ГОДИНЕ. Мост, 1974, 29. стр. 61—66.

61. Глишић, Венцеслав. ЗЛОЧИНИ НЕМАЧКИХ И БУГАРСКИХ ОКУПАТОРА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ 1941—1945. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 101—108.

62. G(ončin), M(ilorad). KOSTA STAMENKOVIĆ. Narodna armija, 27. III 1959, XIV, 1025.

63. Гроздановић, Драгутин А. БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О РАДНИЧКОМ ПОКРЕТУ И НАРОДНОЈ РЕВОЛУЦИЈИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ. Наше стварање, 1972, XIX, 3—4, стр. 99—107; 1972, XIX, 5—6, стр. 100—135

64. Гроздановић, Драгутин. ЈЕДАНАЕСТИ ОКТОБАР. Наша реч, 9. X 1948, V, 48

О ослобођењу Лесковца, 11. октобра 1944. године.

65. Гроздановић, Д(рагутин). КУЛТУРНО-ПРОСВЕТНА ДЕЛАТНОСТ НА ОСЛОБОБЕНОЈ ТЕРИТОРИЈИ НАШЕГ КРАЈА. Наша реч, 3. V 1953, X, 23

66. Гроздановић, Д(рагутин). ПРОСВЕТА У ЈЕКУ БОРБЕ. Наша реч, 1—9. V 1953, X, 20—21; Наша реч, 24. III 1945, II, 12.

О раду просветних радника у Пустој Реци 1943. године.

67. Гроздановић, Драгутин А. СВЕТЛИ ЛИКОВИ БОРАЦА ПРОСВЕТНИХ РАДНИКА. Наша реч, 16. V 1953, X, 22.

68. Гроздановић, Драгутин. ФАШИСТИЧКА ПУСТОШЕЊА. Наша реч, 5. VI 1953, X, 25

О спаљивању школа на територији лесковачког округа од стране фашиста у току рата.

69. Гудурић, Братислав. ЗНАЧАЈАН ДОПРИНОС МЛАДИХ. Наша реч, 17. и 24. VIII 1953, XXIX, 31—32.

О учешћу омладине Јабланице и Пусте Реке у току НОБ-е.

70. Д. П. НАД ПОЖУТЕЛИМ ФОТОГРАФИЈАМА. Наша реч, 17. I 1975, XXXI, 2,

Сећања Војислава С. Костића на своје синове Звонка и Миладина.

71. (ДВАДЕСЕТ) 20 ГОДИНА ЈУЖНОМОРАВСКИХ БРИГАДА. 4. јул, 23. X 1963, II, 69

Сећања на формирање јужноморавских бригада.

72. ДВА НАРОДНА ХЕРОЈА. Политика, 2. II 1959, LVI, 16386.

О Милану Милојковићу и Трајку Стаменковићу.

73. ДВА ПУТА СТРЕЉАН. Наша реч, 5. III 1960, XVI, 10

Сећања Милентија Митровића.

74. ДЕСЕТОГОДИШЊИЦА СМРТИ НАРОДНОГ ХЕРОЈА СТАНИМИРА ЗЕЛЕ ВЕЉКОВИЋА. Наша реч, 19. IV 1952, IX, 14

75. Д(икић, Добривоје). ИСТИНА О ХЕРОЈСКОМ ПУТУ. Наша реч, 18. X 1963. XIX, 23

Сећања преживелих бораца на формирање Прве јужноморавске бригаде.

76. Дикић, Добривоје. ОСЛОБОЂЕЊЕ ЦРНЕ ТРАВЕ. Наша реч, 9. V 1975, XXXI, 17

О ослобођењу Црне Траве од стране Другог јужноморавског одреда 26. априла 1943. године.

77. Димић, Аранђел. „ЈА САМ ЛЕНА СТАНКОВИЋ". Наша реч, 6. VII 1955, XII, 28/29.

78. Динић, Бора. ПОСЛЕ ОФАНЗИВЕ У ЦРНОЈ ТРАВИ. Наша реч, 20. IV 1959, XV. 17.

О Црној Трави устаничких дана 1941. године.

79. Добријевић Војислав. БИЛО ЈЕ ТО МАРТА 1942. ГОДИНЕ. Наша реч , 20. IV 1959. XV, 17.

О хапшењу и стрељању Добриле Стамболић, марта 1942. године.

80. Д[обријевић], В[ојислав]. БИО МИ ЈЕ РУКОВОДИЛАЦ. Наша реч, 23. V 1959, XV, 21.

Сећање на Станимира Вељковића — Зелета.

81. Добријевић, Војислав. БОЈНИЧКЕ ЈУНАКИЊЕ. Наша реч, 4—18. III 1961, XVII, 9—11.

О злочинима Бугара у Бојнику 1942. године.

82. Добријевић, Војислав. ВЕЗАНО РОБЉЕ ИВАЊСКО. Наша реч, 17. XII 1960, XVI, 51.

О злочинима Бугара над становништвом села Ивања, 17. марта 1943. године.

83. Добријевић, Војислав. ВИДЕЛИ СМО СМРТ. Наша реч, 1. I 1959, XV, 1—2.

84. Добријевић, Војислав. ГОЛОРУКИ ХЕРОЈИ. Наша реч, XI 1960, XVI, 48/49.

О злочинима Бугара над становништвом Пусте Реке 1943. године.

85. Добријевић, В[ојислав]. ДОГОДИЛО СЕ У МАЈУ. Наша реч, 20. V 1961, XVII, 20.

О догађајима везаним за град Лесковац у времену од маја 1941 до маја 1944. године.

86. Добријевић, В[ојислав]. ДОЊЕ ГАРЕ У ПЛАМЕНУ. Наша реч, 15—22. IV 1961, XVII, 15—16.

О злочину Бугара над становништвом села Доње Гаре, 20. априла 1943. године.

87. Добријевић, Војислав. ЗОРА ЈЕ ЋУТАЛА. Црвена звезда, 7. VII 1959, IX, 376.

О хапшењу и стрељању Добриле Станковић „Зоре", марта 1942. године.

88. Добријевић, Војислав. КРВАВА ПИРОВАЊА. Наша реч, 10. XI 1960, XVI, 50

О злочинима Бугара над становништвом округа лесковачког.

89. Добријевић, Војислав. НА ЈУГУ БОРБЕ БЕЗ ПРЕДАХА. Наша реч, 1. I 1961, XVII, 1.

90. Добријевић, В[ојислав]. НИ ТЕНКОВИ НИСУ ПОМОГЛИ. Наша реч, 7. VII 1960, XVI, 18/19.

О борби код Шилова по записима немачке архиве 1944. године.

91. Д[обријевић], В[ојислав]. НЕУСТРАШИВИ БОРАЦ ИЗ ПУСТЕ РЕКЕ. Наша реч, 11. X 1958, XIV, 42.

92. Добријевић, В[ојислав]. НОЋ УОЧИ СМРТИ. Наша реч, 4. VII 1959, XI, 27.

О бекству из гестаповског затвора у Лесковцу, новембра 1943. године.

93. Добријевић, Војислав. ПАРТИЗАНСКА УТОЧИШТА У ВЛАСОТИНЦУ 1942. ГОДИНЕ.

Наша реч, 6. VII 1955, XII, 27/28.

94. Добријевић, Војислав. ПОКОЉ У ГОРЊЕМ БРЕСТОВЦУ. Наша реч, 28. I 1961, XVII, 4.

О злочину Бугара над становништвом села Горњег Брестовца, 1. фебруаара 1944. године.

95. Добријевић, Војислав. ПРСА У ПРСА. Наша реч, 14. II 1959, XV, 8.

О погибији Обрена Лукића, фебруара 1942. године.

96. Добријевић, Војислав. РАФАЛИ ОДЈЕКНУШЕ. Наша реч, 25. II 1956, XIII, 9.

О стрељању родољуба из села Дупљана од стране четника, 24. фебруара 1944. године.

97. Добријевић, Војислав. СКРИВЕНИ РАЊЕНИЦИ. Наша реч, 7—14. III 1959, XV, 11—12.

О акцији жена Лесковца на спасавању Крсте Николића, септембра 1941. године.

98. Добријевић, Војислав. СМРТ НА МОСТУ. Наша реч, 17. I 1959, XV, 4.

99. Добријевић, Војислав. У НЕЗАВИСНОСТИ. Наша реч, 7. VII 1956, XIII, 28.

О дејству Кукавичког партизанског одреда зиме 1942. године.

100. Добријевић, В[ојислав]. ЦРНА ШАМИЈА У ЦРНОЈ ТРАВИ. Наша реч, 4. VII 1959, XV, 27.

О злочину Бугара над становништвом Црне Траве 1943/1944. године.

101. Бокић, Ј. ТРАГОМ СЛАВНИХ ЈУЖНОМОРАВСКИХ БРИГАДА. Реч младих, 11. VI 1965, II, 13.

102. Бокић, Стојан. ДВАДЕСЕТ ГОДИНА ОД СМРТИ НАРОДНОГ ХЕРОЈА КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА. Наше стварање, 1962, IX, 1—2, стр.

103. Б[орђевић], М[ика]. ДЕСЕТОГОДИШЊИЦА КРВАВОГ ПОКОЉА БУГАРСКИХ ФАШИСТА 1942. ГОДИНЕ У БЕЛАНОВЦУ. Наша реч, 23. II 1952, IX, 6.

104. Б[орђевић], М[ика]. КРВАВИ ПОКОЉ БУГАРСКИХ ФАШИСТА ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ У БОЈНИКУ. Наша реч, 16. II 1952, IX, 5.

105. Бошић, Миодраг. ПУСТА РЕКА И ЈАБЛАНИЦА ТРАЖЕ ПРАВЕДНУ КАЗНУ ЗА УБИЦУ ЊИХОВИХ СИНОВА И КЋЕРИ. Наша реч, 25. V 1946, III, 21.

О злочинима четника Драже Михаиловића над становништвом лесковачког краја.

106. Бошић, Миодраг. У СПОМЕН ПАЛИМ ХЕРОЈИМА. Наша реч, 11. X 1947, IV, 28.

О народним херојима Кости Стаменковићу и Стојану Љубићу.

107. Букић, Вујца. СМРТ БОРЦА. Наша реч, 19. XII 1953, X, 53.

О погибији Здравка Фотића код Берберске Чуке, августа 1944. године.

108. Бурић, М[иливоје]. ДВА ЖИВОТА МИКЕ БУРАНА. Наша реч, 28. I 1959, IV, 127.

109. ЖЕНЕ—БОРЦИ РАМЕ УЗ РАМЕ С ДРУГОВИМА. Наша реч, 7. III 1975, XXXI, 9.

О учешћу жена у НОБ-и.

110. Живковић, З. БЕГСТВО. Наша реч, 10. II 1945, II, 6.

Цртице из НОБ-е.

111. Живковић, Милка. СЕЋАЊЕ НА ЈЕДАН САСТАНАК СКОЈ-а, Наша реч, 1. VIII 1953, X, 33.

Одржаног у Лесковцу, 13/14. јула 1941. године.

112. Живковић, Никола. ОСНОВНЕ АКТИВНОСТИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА НА ОСЛОБОЂЕНИМ ТЕРИТОРИЈАМА У 1941. ГОДИНИ. Историја радничког покрета. Зборник радова, 1965, 1, стр. 169—256.

112а Живковић, Никола. ОСТВАРЕЊА НЕМАЧКИХ ПРИВРЕДНИХ ПЛАНОВА НА ЈУГУ СРБИЈЕ. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 95—100.

113. Златковић, Бура. БОРБЕ НА БУКОВИКУ. Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр. 164—170.

114. Златковић Милић, Бура. ОД БУГАРСКЕ ГРАНИЦЕ ДО ТРСТА. Наша реч, 7. II 1968, XXIV, 6; Братство, 2. II 1968, X 237.

О борбеном путу VII српске ударне бригаде.

115. Зонић, Трифун. ВУКАЈЛО КУКАЉ. Наша реч, 9. V — 13. VI 1969, XXV, 18—23.

116. Ивановић, А. БУГАРСКА ВОЈСКА И ОКУПАЦИЈА СРБИЈЕ. Народна армија, 7. II 1951, I, 12.

117. Ивановић, Коста. БАЗА ПОКРЕТА. Наша реч, 21. IV 1972, XXVIII, 16.

О ослобођењу Црне Траве од стране Другог јужноморавског одреда, 26. априла 1943. године.

118. Ивановић, Коста. МАРТОВСКА ОФАНЗИВА У ЦРНОЈ ТРАВИ 1944. ГОДИНЕ. Наша реч, 15. III 1968, XXIV, 10—12.

119. Ивић, Р[аде]. СТРАХОВИТИ ЗЛОЧИНИ ДРАЖИНОВАЦА У СЕЛУ ДАДИНЦУ КОД ВЛАСОТИНЦА. Наша реч, 27. I 1945, II, 4.

О злочину дражиноваца над становништвом села Дадинца 1943. године.

120. Ивић, Р[аде]. ТУЛАРЕ, МЕСТО КОЈЕ ОКУПАТОР НИЈЕ МОГАО ДА ОСВОЈИ. Наша реч, 29. VI 1946, III, 2.

121. Илић, З. НАПАД НА СТАНИЦУ У СУКОВУ И БОРБА КОД КИЈЕВЦА. Слобода (Пирот), 21. IX 1946, III, 104.

О борби Лужничко-црнотравске бригаде, 1/2. априла 1944. године.

122. Илић, Никола П. БОРБЕ И АКТИВНОСТИ ЛЕСКОВАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА (МАЈ 1942 — ФЕБРУАР 1943). Лесковачки зборник, 1970, X, стр. 83—106.

123. Илић, Никола. БОРБЕ ПАРТИЗАНА НА ГАЗДАРСКОЈ РЕЦИ У МАРТОВСКОЈ ОФАНЗИВИ 1942. ГОДИНЕ. Наше стварање, 1969, XVI, 2—3, стр. 185—191.

124. Илић, Никола. ВАТРА СЕ НИЈЕ ГАСИЛА ДЕСЕТ ДАНА. Наша реч, 26. XI 1958, XII, 48/49.

О акцији Јабланичког партизанског одреда на рудник Леце и спаљивању 2000 кубних метара дрва припремљених за окупатора, 7. октобра 1943. године.

125. Илић, Никола. ДВАНАЕСТ ДАНА ПОД ЗЕМЉОМ. Наша реч, 24. XII 1955 — 1. I 1956, XII — XIII, 52; 1 — 2.

О акцији партизана у Горњој Јабланици, 21. новембра 1942. године.

126. Илић, Никола. ДЕЦА И ДЕЧАЦИ У НОБ-И. Трибина младих, 1970, III, 1. стр. 5 Цртице из НОБ-е.

127. Илић, Никола. П. ДНЕВНИК НИКОЛЕ СУБОТИЋА О БОРБАМА И АКЦИЈАМА XI СРПСКЕ БРИГАДЕ 24. ДИВИЗИЈЕ НОВЈ. Лесковачки зборник, 1973, XIII, стр. 243 — 247.

128. Илић, Никола. И ДАЊУ И НОЋУ. Наша реч, 21. V 1955, XI, 21.

О развоју и раду Скоја у лесковачком крају за време НОБ-е.

129. Илић, Никола. П. ЈАБЛАНИЧКО-ПАСЈАЧКИ НОП ОДРЕД У 1942/1943 ГОДИНИ. Лесковачки зборник, 1969, IX, стр. 135 — 164.

130. Илић, Н[икола]. [ЈЕДАНАЕСТИ] 11. МАРТ 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 18. II—3 III 1956, XIII, 8—10.

О борби са четницима и недићевцима код Газдара, 11. марта 1942. године.

131. Илић, Никола. ЈУЖНОМОРАВЦИ У НЕМАЧКИМ ЛОГОРИМА У НОРВЕШКОЈ (1942—1945). Лесковачки зборник, 1968, VIII, стр. 243—258.

132. Илић, Никола. П. ЛЕСКОВАЦ ГРАД ХЕРОЈА. Наша реч, 30. VI 1972, XXVIII, 25.

133. Илић, Никола. НА ГРГУРЕВЦУ НЕПРИЈАТЕЉ ЈЕ ДОЖИВЕО ЈУЛА 1944. ТЕЖАК ПОРАЗ. Наша реч, 6. VII 1955, XII, 28/29.

134. Илић, Никола П. ПАРТИЗАНСКИ ДОЧЕК НОВЕ 1942. ГОДИНЕ У ГАЗДАРУ. Наша реч, 1. I 1964, XX, 1—2.

135. Илић, Н[икола]. ПАТРОЛА ЈЕ ЗАКАСНИЛА ДЕСЕТ МИНУТА. Наша реч, 20. — 29. XI 1964, XX, 48—49.

О убиству Микана Ристића Ицка.

136. Илић, Никола. ПОМОЋНЕ ПАРТИЗАНСКЕ ДЕСЕТИНЕ И ЧЕТЕ У ЈУЖНОМ ПОМОРАВЉУ. Лесковачки зборник, 1964, IV, стр. 14—21.

137. Илић, Никола. ПОНОСНО УМИРЕМ ЗА ПАРТИЈУ. Трибина младих, 1968, I, 1. стр. 5.

О херојском лику Владимира Стојковића.

138. Илић, Никола П. ПРВЕ БОРБЕ ЈАБЛАНИЧКОГ ОДРЕДА КОД ЛЕБАНА 1941. ГОДИНЕ. Наша реч, 4. VII 1975, XXXI, 25.

139. Илић, Никола. РАД БРИТАНСКИХ И АМЕРИЧКИХ ВОЈНИХ МИСИЈА ПРИ ЧЕТНИЧКИМ ШТАБОВИМА У СЛИВУ ЈУЖНЕ МОРАВЕ. Лесковачки зборник, 1965, V, стр. 134—156.

140. Илић, Н[икола]. СА ОСАМ ДАНА. Наша реч, 28. I — 4. II 1956, XIII, 5—6.

О партизанском куриру — пиониру Раки Рашићу.

141. Илић, Н[икола]. СЕПТЕМБАР 1943. НА ПУТУ ЛЕЦЕ — ЛЕБАНЕ. Наша реч, 10. IX 1955, XII, 37.

О заплени немачких камиона од стране Јабланичког партизанског одреда.

142. Илић, Н[икола]. [СТОПЕДЕСЕТ] 150. против 2000. Наша реч, 14—21. I 1956, XIII, 3—4.

О борби Јабланичког партизанског одреда против недићеваца код Газдара, фабруара 1942. године.

143. Илић, Никола. СТРЕЉАНИ СУ ЧЛАНОВИ СКОЈЕВСКЕ ОРГАНИЗАЦИЈЕ. Трибина младих, 1968, I, 4, стр. 5.

144. Илић, Никола П. ТРИ БОРБЕ СА ЧЕТНИЦИМА И НЕДИЋЕВЦИМА 6. И 7. ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ КОД ГАЗДАРА. Наше стварање, 1969, XVI, 6, стр. 397 — 409.

145. Илић, Никола П. УЛОГА БУГАРСКЕ ОКУПАЦИОНЕ ВОЈСКЕ У СРБИЈИ 1941 — 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 28. XI 1975 — 7. I 1976, XXXI — XXXII, 46; 1.

146. Илић, Никола П. УЛОГА, ЗНАЧАЈ И ЗАДАЦИ СЕОСКИХ НОО ЗА ВРЕМЕ НОР И РЕВОЛУЦИЈЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ. Лесковачки зборник, 1972, XII, стр. 147—151.

147. Илић, Никола. ФОРМИРАЊЕ ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Трибина младих, 1968, I, 5, стр. 2.

О формирању бригаде, 11. октобра 1943. године.

148. Илић, Ник[ола]. ФОРМИРАЊЕ ПРВОГ СРПСКОГ И ОКРУЖНОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА. Наша реч, 11. XII 1964, XX, 51.

О формирању среског и окружног НОО у Јабланици и Пустој Реци.

149. Илић, Никола П. ЧЕТНИЧКИ ПОКРЕТ НА ЈУГУ СРБИЈЕ У ВРЕМЕ ПРИПРЕМАЊА И ОДРЖАВАЊА ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-А. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 119—132.

150. Јаворина Саша, Савка. СУСРЕТ СА ЖЕНАМА ИЗ ЦРНЕ ТРАВЕ. Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр. 63—67.

151. Јанковић, Радун. ДВЕ НОЋИ У ПУСТОЈ РЕЦИ. Наша реч, 7—28. V 1966, XXII, 41—44.

О формирању бугарског батаљона „Георги Димитров" и о нападу 11. српске бригаде на аеродром код Лесковца, маја 1944. године.

152. Јанковић, Радун. ЈУНСКИ ТРЕНУЦИ. Наша реч, 14. VII — 18. VIII 1967, XXIII, 27 — 32.

153. Јанковић, Радун. ОБРУЧ ЈЕ ПРОБИЈЕН. Наша реч, 18 — 26. XI 1966, XXII, 47—49.

154. Јанковић, Радун. НАПАД НА НЕМАЧКИ АЕРОДРОМ У ЛЕСКОВЦУ. Наша реч, 27. IV — 10. V 1974, XXX, 16—17.

О нападу 11. српске бригаде на аеродром код Лесковца, маја 1944. године.

155. Јанковић, Радун. ОСЛОБОЂЕЊЕ ЛЕБАНА. Наша реч, 3. VII 1974, XXX, 25.

О ослобођењу Лебана од стране 24. дивизије, 18. августа 1944. године.

156. Јанковић, Радун. ПРВИ ЈУЖНОМОРАВСКИ ОДРЕД У ВРЕМЕ СТВАРАЊА БРИГАДЕ. Наша реч, 4. VII 1975, XXXI, 25.

157. Јанковић, Радун. ПРЕДАЈА БУГАРСКЕ ЈЕДИНИЦЕ ИЗ ЛЕБАНА. Наша реч, 11. VII 1975, XXXI, 25—27.

158. Јањић, Војислав. СЛУЧАЈ ЗАРОБЉЕЊА БОЛНИЦЕ 24. ДИВИЗИЈЕ. Наша реч, 3. X 1953, X, 42.

Од стране балиста, 28. јуна 1944. године.

159. Јовановић, Радивоје. ОФАНЗИВА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВОЈСКЕ ЗА КОНАЧНО ОСЛОБОЂЕЊЕ СРБИЈЕ. Војноисторијски гласник, 1955, VI, 2—3, стр. 22—42.

160. Јовић, Јордан. ВЛАСОТИНЦЕ И ОКОЛИНА У 1941. ГОДИНИ. Лесковачки зборник, 1966, VI, стр. 29—43.

161. Јовић, Јордан. ЗАВРШНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУЖНОГ ПОМОРАВЉА. Лесковачки зборник, 1964, Ив, стр. 5—13.

162. Јовић, Јордан. ОВДЕ САМ ПО ЗАДАТКУ ПАРТИЈЕ. Наша реч, 20. III 1964, XX, 13.

163. Јовић, Јордан. ПИР САТАНА. Наша реч, 1. I 1964, XX, 1—2.

О масовном стрељању становништва Власотинца и Орашја од стране Немаца, 9. јануара 1941. године.

164. Јовић, Јордан. У БУКОВИКУ БОРБА НИЈЕ ПРЕСТАЛА. Наша реч, 27. V 1964, XX, 22.

О борби у околини Власотинца 1942. године.

165. Ј[овић], Ј[ордан]. У ИЛЕГАЛНОСТИ. Наша реч, 26. III 1960, XVI, 13.

О боравку К. Стаменковића у Власотинцу пред одлазак у одред 1941. године.

166. Јовић, Јордан. У ПАРТИЗАНИМА СУ БОЉИ ОД МЕНЕ. Наша реч, 4. VII 1959, XV, 27.

О злочинима Бугара над становништвом села Доње Гаре, 23. априла 1943. године.

167. Јовић Лука, Драгољуб. СУСРЕТ С ДРУГОВИМА ПО ОРУЖЈУ. Наша реч, 12. X 1973, XXIX, 39.

О сусрету бораца Првог и Другог јужноморавског одреда код Великог Шиљеговца 1943. године.

168. КАКО ЈЕ ПОКРЕНУТА „НАША РЕЧ". Наша реч, 6. XI 1954, XI, 44.
Поводом 10-годишњице излажења листа.

169. [Каписазовић, Добривоје]. КАКО СЕ БОРИ И УМИРЕ ПАРТИЗАН. Наша реч, 17. XII 1944, I, 12.

170. [Каписазовић, Добривоје]. СИНКОВЦИ. Наша реч, 16. XI 1944, I, 3.

171. Качавенда, Петар. СКОЈ У ЈУЖНОМОРАВСКИМ БРИГАДАМА. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 89—94.

172. Кнежевић, Д. СЕЋАЊЕ НА 11. ОКТОБАР 1944. ГОДИНЕ. Наша реч, 11. X 1951, VIII, 18.

Сећање на ослобођење Лесковца, 11. октобра 1944. године.

173. Кнежевић, Д. ХЕРОЈСТВО ИВЕ РОСАНДИЋА. Наша реч, 16. II 1952, IX, 5.

174. Костадиновић, Мил[орад]. ПУТ БОРБЕ И СЛАВЕ. Наша реч, 11. VIII 1951, VIII ,15.

Поводом 10-годишњице формирања Лесковачког партизанског одреда јула 1941. године.

175. Костадиновић, Милорад. У КОЛИБИ НА КУКАВИЦИ. Црвена звезда, 17 — 24. VII 1956, VI, 221.

О историјату Лесковачког партизанског одреда.

176. Костадиновић, Р[адомир]. БАНАНСКА ТРАГЕДИЈА. Наша реч, 28. III — 30. V 1969, XXV, 12—21.

О злочинима Бугара, марта 1944. године.

177. Костадиновић, Радомир. БРАНИЛИ СУ ДОМОВИНУ. Наша реч, 24. II 1967, XXIII, 8

О браћи Влади и Радовану Стојановићу.

178. Костадиновић, Радомир. ДЕЛИЋЕВО — ЛОГОР ПРКОСА И СМРТИ. Наша реч, 9. VIII — 6. IX 1968, XXIV, 36—40.

179. Костадиновић, Радомир. ЖЕНЕ ЦРНОТРАВСКОГ КРАЈА У СОЦИЈАЛИСТИЧКОЈ РЕВОЛУЦИЈИ. Лесковачки зборник, 1971, XII, стр. 69—70.

180. Костадиновић, Радомир. ЗВЕРСТВА БУГАРСКИХ ФАШИСТА У ЦРНОТРАВСКОМ КРАЈУ. Лесковачки зборник, 1972. XII, стр. 67—78.

181. Костадиновић, Р[адомир]. НАПАД НА НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ПОСАДЕ У ПРЕДЕЈАНУ. Наша реч, 26. I 1968, XXIV, 4.

О акцији 22. ударне дивизије на железничку станицу у Предејану, 25. августа 1944. године.

182. Костадиновић, Р[адомир]. ОСЛОБОЂЕЊЕ ЦРНЕ ТРАВЕ. Наша реч, 27. IV — 17. V 1968, XXIV, 18—21.

О ослобођењу Црне Траве од стране Другог јужноморавског одреда, априла 1943. године.

183. Костадиновић, Р[адомир]. ПРЕЖИВЕЛИ ОПТУЖУЈУ. Наша реч, 6—13. III 1970, XXVI, 9—10.

184. Костадиновић, Радомир. РЕВОЛУЦИОНАРНЕ ПЕСМЕ ИЗ ЦРНОТРАВСКОГ КРАЈА. Лесковачки зборник, 1967, VII, стр. 211—217.

185. Костадиновић, Радомир. У ПРВИМ ДАНИМА УСТАНКА. 4. јул, 17—24. V 1966, V, 204—205.

О Црној Трави устаничких дана 1941. године.

186. Костадиновић, Радомир. ХЕРОЈСТВО ДЕЧАКА ИЗ ПИОНИРСКЕ ЧЕТЕ. 4. јул, 14. I 1969, VIII, 343.

О злочинима Бугара над становништвом Црне Траве.

187. Костадиновић, Радомир. ЦРНОТРАВСКИ ПИОНИРИ У РЕВОЛУЦИЈИ. Наша реч. 6. IX 1968, XXIV, 40.

188. Костадиновић, Радомир — Живојин Ракић. ЦРНА ТРАВА — ПАРТИЗАНСКА ТВРЂАВА. Наше стварање, 1974, XXI, 4-6, стр. 132—133.

189. Костић, Братислав. ЈЕДНА ПОБЕДА ДРУГЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 10. X 1953, IX, 43.

190. Костић, Брат[ислав]. ОД ЦРНЕ ТРАВЕ ДО КРУШЕВЦА. Наша реч, 27. VI — 25. VII 1953, X, 28—32.

О борбеном путу јужноморавских бригада.

191. Костић, Сима. ДИВЕРЗАНТСКЕ АКЦИЈЕ У ЦРНОТРАВСКОМ КРАЈУ У УСТАНКУ 1941 ГОДИНЕ. Наша реч, 2—16. VII 1971, XXVI, 25—27.

192. Коцић, Костадин Ж. АЕРОДРОМ У ПЛАМЕНУ. Наша реч, 5. VIII 1966, XXII, 32.

О борби 11. јужноморавске бригаде за уништење аеродрома у Лесковцу, маја 1944. године.

193. Коцић, Костадин. НЕКЕ ВЕЗЕ И ЈАВКЕ ОК КПЈ ЛЕСКОВАЦ СА ПК КПЈ ЗА СРБИЈУ И СЛОБОДНОМ ТЕРИТОРИЈОМ У 1941—1944. ГОДИНИ. Лесковачки зборник, 1965, I стр. 181—186.

194. Коцић, Костадин. ПОКУШАЈ УСПОСТАВЉАЊА САРАДЊЕ СА ПРВАЦИМА И ГРУПАМА ПОЛИТИЧКИХ СТРАНАКА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ КРАЈЕМ АВГУСТА И СЕПТЕМБРА 1941. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1965, V, стр. 178-180.

195. Коцић, Костадин Ж. ДИВЕРЗАНТСКЕ АКЦИЈЕ НА ЖЕЛЕЗНИЦИ 1941. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1966, VI, стр. 69 — 74.

196. Коцић, К[остадин] Ж. ЖИВИ СЕ НИСУ ПРЕДАЛИ. Наша реч, 25. VI — 16. VII 1965, XXI, 26—30.

О погибији Добривоја Ђерановића и Крсте Вукићевића од стране окупатора у Лесковцу, 3. децембра 1941. године.

197. Коцић, Костадин Ж. ЗАВРШНЕ ОПЕРАЦИЈЕ ЗА ОСЛОБОЂЕЊЕ ЛЕСКОВЦА 1944. ГОДИНЕ. Наша реч, 12. IX — 31. X 1969. XXV, 37—44.

198. Коцић, Костадин Ж. ЈУНАЧКА СМРТ АЛЕКСАНДРА СТОЈАНОВИЋА ЦИЛЕТА. Наша реч, 10—17. XII 1965, XXI, 51—52.

199. Коцић, Костадин Ж. ЛЕЧЕЊЕ РАЊЕНИХ ПАРТИЗАНА У ОКУПИРАНОМ ЛЕСКОВЦУ. Наша реч, 26. XI — 16. XII 1966, XXII, 48—51.

200. Коцић, Костадин Ж. ЛИКОВИ ЖЕНА — БОРАЦА. Наша реч, 8. — 15. III 1968, XXIV, 11/12.

201. Коцић, Костадин Ж. ЉОТИЋЕВЦИ ПРИПРЕМАЈУ НАЈСВИРЕПИЈЕ МЕТОДЕ. Трибина младих, 1970, III, 8, стр. 14.

202. Коцић, Костадин. МАСОВНА СТРЕЉАЊА У „ГАВРИНОЈ ДОЛИНИ" НА ХИСАРУ. Наша реч, 15. — 22. X 1965, XXI, 43—44.

203. Коцић, Костадин Ж. НАПАД НА ЖЕЛЕЗНИЧКУ СТАНИЦУ. Наша реч, 24. XII 1965 — 1. I 1966, XXI, 52/53.

О ликвидацији агента Круља.

205. Коцић, Костадин. ОСЛОБОЂЕН ЈЕ ЛЕСКОВАЦ. Наша реч, 10. X 1964, XX, 42.

О ослобођењу Лесковца, 11. октобра 1944. године.

206. Коцић, Костадин Ж. ПАЉЕЊЕ ОПШТИНСКИХ АРХИВА 1941. ГОДИНЕ. Наша реч, 11. VI 1965, XXI, 24.

О паљењу општинских архива од стране ударних група у срезу лесковачком 1941. године.

207. Коцић, Костадин Ж. ПОГИБИЈА НАРОДНОГ ХЕРОЈА ВЛАДЕ БОРЂЕВИЋА. Наша реч, 18. VI 1965, XXI, 25.

208. Коцић, Костадин Ж. ПРВА ДИВЕРЗАНТСКА АКЦИЈА НА ПРУЗИ. Наша реч, 4. VI 1965, XXI, 23.

О диверзантској акцији на прузи Ниш — Лесковац, 1941. године.

209. Коцић, Костадин Ж. ПРВО МАСОВНО ХАПШЕЊЕ 1941. ГОДИНЕ. Наша реч, 28. V 1965, XXI, 23.

О масовном хапшењу грађана Лесковца, 22/23 јуна 1941. године.

210. Коцић, К[остадин]. РАД ГРАДСКОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ФОНДА У ЛЕСКОВЦУ 1941. и 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 1. I — 17. II 1967, XXIII, 1—8.

211. Коцић, Костадин Ж. РАД ПАРТИЈСКЕ ТЕХНИКЕ У ЛЕСКОВЦУ ДО МАРТОВСКЕ КРИЗЕ 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 1. IX — 7. X 1967, XXIII, 34—39.

212. Коцић, К[остадин]. СМРТ МИЛУТИНА СМИЉКОВИЋА. Наша реч, 1. — 8. IV 1966, XXI, 14/15.

213. Коцић, Костадин Ж. СПЕЦИЈАЛНИ ЗАДАТАК КУРИРА СТАНОЈКА ВУКИЋА. Наше стварање, 1969, XVI, 2—3, стр. 175 — 177.

О пребацивању Веселинке Малинске за Македонију 1941. године.

214. Коцић, Костадин Ж. ТРЕНУТАК ЂУТАЊА, ПРКОСА И ХРАБРОСТИ. Наше стварање 1969, XII, 2—3, стр. 164—174.

О погибији Благоја Ристића — Радета Металца.

215. Коцић, Костадин Ж. УПАД У БАНОВИНСКУ БОЛНИЦУ У ЛЕСКОВЦУ. Наша реч, 10. VI 1966, XXII, 24.

О акцији батаљона Друге јужноморавске бригаде, јануара 1944. године.

216. Коцић, Костадин Ж. „ШТУКЕ" НАД ЛЕСКОВЦЕМ. Реч младих, 1. V 1965, II, 10.

Одломак из књиге „Хроника о Лесковцу".

217. КРОЗ ВАТРЕНИ ОБРУЧ. Наша реч 6. VII 1955, XII, 27/28.

О борби на Чемернику марта 1944. године.

218. Крстић, Бошко. БИТКА КОД БОЈНИКА. Наша реч, 25. II 1961, XVII, 8.

О борби с Бугарима код Бојника, 15. фебруара 1942. године.

219. Крстић, Бошко. БИТКА СА ЧЕТНИЦИМА НА РЕТКОЦЕРУ. Наша реч, 16. IX 1961, XVII, 35—36.

220. Крстић, Бошко. БОРБА ЗА ПШЕНИЦУ. Наша реч, 23. XI 1973, XXIX, 45.

221. Крстић, Бошко. БОРБА КОД БАРЈА И КОСАНЧИЋА. Наша реч, 21. XII 1973, XXIX, 49.

222. Крстић, Бошко. БОРБА НА ГАЈТАНУ 1943. ГОДИНЕ. Наша реч, 22. III — 5. IV 1968, XXIV, 13—15.

223. Крстић, Бошко. БОРБА НА РАДАНУ. Наша реч, 14. IX — 5. X 1973, XXIX, 35 — 38.

224. Крстић, Бошко. БОРБА НА РАДАНУ У АВГУСТУ 1943. ГОДИНЕ. Наша реч, 6. 27. IX 1968, XXIV, 40—43.

225. Крстић, Бошко. БОРБА НА РЕТКОЦЕРУ. Наша реч, 31. VIII 1973, XXIX, 33

226. Крстић, Бошко. ВОЈНО ПОЗАДИНСКЕ ВЛАСТИ У ОКРУГУ ЛЕСКОВАЦ. Наша реч, 1. I 1962, XVIII, 1—2.

О формирању команде подручја са седиштем у Вујанову, новембра 1943. године.

227. Крстић, Бошко. ЖЕНЕ ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ 1941. ГОДИНЕ. Наша реч, 28. XI — 23. XII 1961, XVII, 46—50.

228. Крстић, Бошко. ИСТИНСКИ ОРГАНИ НАРОДНЕ ВЛАСТИ. Наша реч, 3. — 10. VIII 1973, XXIX, 29/30.

229. Крстић, Бошко. ЈАБЛАНИЦА И ПУСТА РЕКА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ 1941. ГОДИНЕ. Наша реч, 29. VII — 2. IX 1961, XVII, 29—34.

230. Крстић, Бошко. МАРТОВСКА ОФАНЗИВА У ЦРНОЈ ТРАВИ 1944. ГОДИНЕ. Наша реч, 23. II — 15. III 1968, XXIV, 9—12.

231. Крстић, Бошко. МАРТОВСКА ОФАНЗИВА 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 1. IV 1961, XVII 13.

На територији Јабланице и Пусте Реке, 7—12. марта 1942. године.

232. Крстић, Бошко. НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ У ОКРУГУ ЛЕСКОВАЦ 1941. ГОДИНЕ. Наша реч, 15. VII — 22. VII 1961, XVII, 27—28.

233. Крстић, Бошко. НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ У ОКРУГУ ЛЕСКОВАЦ У 1943 — 1944. ГОДИНИ. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 69—77.

234. Крстић, Бошко. НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ У ПУСТОЈ РЕЦИ. Наше стварање, 1954, II, 1. стр. 14—18.

235. Крстић, Бошко. НАСТАНАК УДАРНИХ БРИГАДА. Наша реч. 7. IX 1973, XXIX, 34.

236. Крстић, Бошко. ПРВИ ОПШТИНСКИ ИЗБОРИ ЗА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ОДБОРЕ.

Наша реч, 20. IV 1959, XV, 17.

237. Крстић, Бошко. РАДЕ РИСТИЋ МЕТАЛАЦ. Наша реч, 17. II 1962, XIII,8.

238. Крстић, Бошко. РОДИЛЕ СЕ У ПЛАМЕНУ УСТАНКА. Црвена звезда, 2—9. VI 1959, XI, 371—372; Наша реч, 13—20. VI 1959, XV, 24—25.

О формирању јужноморавских бригада.

239. Крстић, Бошко. РАЗМАХ УСТАНКА У ЈАБЛАНИЦИ И ПУСТОЈ РЕЦИ. Наша реч, 10. XI 1951, VIII, 20.

240. Крстић, Бошко. СТАЛНО ЈАЧАЊЕ ОДРЕДА И ОРУЖАНЕ БОРБЕ. Наша реч, 6—27. VII 1973, XXIX, 25—28.

241. Крстић, Бошко. СТАНИМИР ВЕЉКОВИЋ — ЗЕЛЕ. Наша реч, 7. IV — 1. V 1962, XVIII, 15—19.

242. Крстић, Бошко. СТВАРАЊЕ И РАД ВИШИХ ОРГАНА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВЛАСТИ НА ЈУГУ СРБИЈЕ У ВРЕМЕ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 69—78.

243. Крстић, Бошко. ТЕРОР БУГАРСКЕ ОКУПАТОРСКЕ ВОЈСКЕ У ПУСТОЈ РЕЦИ И ЈАБЛАНИЦИ 1943. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1972, XII, 55—65.

244. Крстић, Бошко. У ОДБОРЕ СУ БИРАНИ АКТИВИСТИ И НАЈВИЂЕНИЈИ ЉУДИ. Наша реч, 29. XI 1963, XIX, 48/49.

245. Крстић, Бошко. ФОРМИРАЊЕ БРИГАДА. Наша реч, 12. X 1973, XXIX, 39.

Сећање на формирање Прве јужноморавске бригаде, 11. октобра 1943. године.

246. Крстић, Бошко. ФОРМИРАЊЕ ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 14—21. X 1961. XVII, 40—41.

247. Крстић, Бошко. ФОРМИРАЊЕ ПРВОГ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА И БОРБА НА КУКАВИЦИ 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 9—12. II 1968, XXIV, 7—9.

248. Крстић, Бошко. ФОРМИРАЊЕ ПРВОГ СРЕСКОГ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ОДБОРА ЗА ПУСТУ РЕКУ И ЈАБЛАНИЦУ. Наша реч, 4. 11. X 1968, XXIV, 44—45.

249. Крстић, Бошко. ЦРНА ТРАВА У БОРБИ ПРОТИВ ФАШИЗМА. Наша реч, 23. XII 1944, I, 13.

250. Крстић, Витомир. СЕЋАЊЕ НА НОВЕМБАР 1943. ГОДИНЕ. Слободна реч, 29. XI 1964, XX, 594.

О акцијама Прве и Друге јужноморавске бригаде.

251. Крстић, Св[етозар]. БЛОКАДА. Наша реч, 24. V 1952, IX, 19.

О борби на Кукавици и Радану 1942. године.

252. Крстић, Св[етозар]. БОРБЕ ЛЕСКОВАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА У ЈЕСЕН 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 21. III 1953, X, 14.

253. К[рстић], С[ветозар]. БОРБА НА БУНАТОВЦУ. Наша реч, 17. XI 1945, II. 47.

О борби Првог јужноморавског одреда на Бунатовцу, 8. фебруара 1943. године.

254. Крстић, Св[етозар]. БОРБА ОБНОВЉЕНОГ ЛЕСКОВАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 9. VIII 1952, IX, 30.

255. Крстић, Светозар. БОРБА У БАРЈУ. Наша реч, 6. VII 1955, XII, 27/28.

О борби Прве и Друге јужноморавске бригаде против четника, 11. децембра 1943. године.

256. Крстић, Св[етозар]. БОРБЕ ОБНОВЉЕНОГ ЛЕСКОВАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА У 1942. ГОДИНИ. Наша реч, 5. VII 1952, IX, 25.

257. Крстић, Светозар. ВУКАНА. Наша реч, 17. III 1956, XIII, 12.

О храброј жени Вукани из Шиљегарника која је током рата помагала партизанима.

258. Крстић, Свет[озар]. ДЕСЕТ ГОДИНА ОД ФОРМИРАЊА ПРВОГ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА. Наша реч, 7. III 1953, X, 12.

О формирању одреда, 7. фебруара 1943. године.

259. Крстић, Св[етозар]. ЗАСЕДА. Наша реч, 7. VII 1953, X, 29/30.

О борби партизана против Немаца у селу Брзи 1943. године.

260. Крстић, Св[етозар]. ЈУНАЧКИ ПОДВИГ ПАРТИЗАНА СЛАВКА ТОДОРОВИЋА — САВЕ. Наша реч, 1. V 1953, X, 20.

О погибији Славка Тодоровића од стране четника у селу Вучју, октобра 1941. године.

261. Крстић, Светозар. ЛИКВИДИРАЊЕ ГЕСТАПОВЦА КРУЉА. Наша реч, 1. I 1955, XII, 1.

О ликвидацији гестаповца Круља од стране Марка Црног у пролеће 1943. године.

262. Крстић, Светозар. МАРКО ЦРНИ И ЊЕГОВИ ЉУБИТЕЉИ. Наша реч, 24. III 1956, XIII, 13.

263. Крстић, Светозар. НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ У ТЕШКИМ ДАНИМА 1942—1943. ГОДИНЕ. Наша реч, 14—21. VIII 1954, XI, 32—33.

264. Крстић, Светозар. НЕУСПЕХ ПРВЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ ОФАНЗИВЕ И ОБНАВ-

ЉАЊЕ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА И НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИХ ОДБОРА У ЛЕТО 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 23—30. X 1954, XI, 42—43.

265. Крстић, Светозар. ОДЈЕЦИ ОДЛУКЕ АВНОЈ-а НА ЈУГУ СРБИЈЕ. Лесковачки зборник, 1963, III, стр. 10—11; Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 5—12; Наша реч, 29. XI 1963, XIX, 48/49.

266. Крстић, С[ветозар]. О НАРОДНОМ УСТАНКУ У ЛЕСКОВАЧКОМ СРЕЗУ. Наша реч, 18. VIII 1951, VIII, 15.

267. Крсти, Светозар. ПАРТИЗАНСКО ПРАВОСУЂЕ. Лесковачки зборник, 1962, II, стр. 88—97.

О суђењу непријатељу и домаћем издајнику од стране судова формираних од бораца у партизанским јединицама.

268. Крстић, Светозар. ПОСЛЕ ЈЕ БИО СТРЕЉАН. Наша реч, 11. II 1956, XIII, 7.

О Драгутину Борђевићу.

269. Крстић, Светозар. ПОХОД НА ПОЉАНИЦУ. Наша реч, 19—26. V 1956, XIII, 21—22.

Сећање на Ратка Павловића Бићка.

270. Крстић, Светозар. ПРВЕ БОРБЕ ЛЕСКОВАЧКОГ ОДРЕДА. Црвена звезда, 6. XI 1956, VI, 237.

271. Крстић, Светозар. ПРВИ ЈУЖНОМОРАВСКИ ОДРЕД. Наша реч, 1. III 1963, XIX, 10.

Поводом 20-годишњице оснивања.

272. Крстић, С[ветозар]. ПРВИ КОМАНДАНТ ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ. Наша реч, 10. X 1953, X, 43.

О првом комесару Прве јужноморавске бригаде Предрагу Марковићу — Алемпију.

273. Крстић, Св[етозар]. [ПРВИ]. 1. МАЈ 1942. НА КУКАВИЦИ. Наша реч, 1. V 1952, IX, 15—16.

О формирању Лесковачког партизанског одреда 1942. године.

274. Крстић, С[ветозар]. ПРВИ ПАРТИЗАНСКИ ЛОГОР НА КУКАВИЦИ. Наша реч, 9. VIII 1952, IX, 30.

275. Крстић, Св[етозар]. РАЗВОЈ НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ. Лесковачки зборник, 1961, I, стр. 63—70.

276. Крстић, Светозар. ТЕШКИ ДАНИ ЗИМЕ 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 12. I 1946, III, 2.

О покушају окупатора да разбије Бабички и Лесковачки партизански одред 1942. године.

277. Крстић, Свет[озар]. УЗ ДЕСЕТОГОДИШЊИЦУ ФОРМИРАЊА ПРВОГ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА. Црвена звезда, 17. II 1953, III, 43.

278. Крстић, Светозар. У ЦРНОЈ ТРАВИ. Наша реч, 1—14. V 1955, XIII, 18—20.

279. Кулић, Дим[итрије]. БАБИЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД 1941. ГОДИНЕ. Наша реч, 28. X 1961, XVII, 42.

280. Кулић, Димитрије. БИТКА НА БИЉАНИЦИ. Наша реч, 4—18. II 1961, XVII, 5—7.

О борби Бабичког партизанског одреда против четника, фебруара 1942. године.

281. Кулић, Димтрије. БУГАРСКИ ОКУПАТОРСКИ ПОРЕДАК У ЈУГОСЛАВИЈИ 1941—1944. ГОДИНЕ. Зборник Правног факултета, Загреб, 1970, 3—4, стр. 415—418. Лат.

282. Кулић, Д[имитрије]. ВЛАДА БОРЂЕВИЋ. Наша реч, 18. VIII 1951, VII, 15.

О погибији комесара Лесковачког партизанског одреда у борби против Бугара код Тулова, 5. новембра 1941. године.

283. Кулић, Д[имитрије]. ДВЕ АКЦИЈЕ БАБИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА. Наша реч, 4. XI 1961, XVII, 43.

О паљењу општинске архиве у Косанчићу, 17. октобра 1941. године.

284. Кулић, Димитрије. ДЕЈСТВО БАБИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА .Наша реч, 18. XI 1961, XVII, 45.

285. Кулић, Димитрије. ДИЖЕ СЕ ПЛАМЕН ОД ПАЉЕВИНА. Наша реч, 5. VII 1958, XIV, 28.

Одломак из књиге „Како смо то учинили".

286. Кулић, Д[имитрије]. ЖИКА ИЛИЋ ЖУТИ. Наша реч, 7. VII 1951, VIII, 12.

О погибије Жике Илића у борби против четника код Лапотинца, новембра 1941. године.

287. Кулић, Дим[итрије]. ИСПОД ВАГОНА ОКУПАТОРСКИХ ВОЗОВА. Наша реч, 11. X 1951, VIII, 18.

Сећања на прве акције омладинаца 1941. године.

288. Кулић, Димитрије. ИСТАКНУТИ ПАРТИЈСКИ РАДНИК И РЕВОЛУЦИОНАР БЛАГОЈЕ НИКОЛИЋ. Наша реч, 23. VI 1951, VIII, 11.

289. Кулић, Д[имитрије]. КАКО ЈЕ ПОГИНУО КОМЕСАР ТРЕЋЕ ЧЕТЕ ЈОВАН ЖИВКОВИЋ — ВОЈИН. Наша реч, 25. V 1951, VIII, 9.

О погибији Јована Живковића у борби против недићеваца код Равне Дубраве, фебруара 1942. године.

290. Кулић, Д[имитрије]. ЛЕПОСАВА СТАМЕНКОВИЋ — „ЛЕПЧЕ". Наша реч, 1. V 1953, X, 20.

291. Кулић, Димитрије. ЛЕСКОВАЦ У ПЛАМЕНУ ОТПОРА. Наша реч, 24. VI 1961, XVII, 25.

292. Кулић, Дим[итрије]. МИРОСЛАВ СТОЈАНОВИЋ — ЛЕСКО — БОРАЦ РЕПУБЛИКАНСКЕ ШПАНИЈЕ И НАШЕ НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ. Наша реч, 29. IX 1951, VIII, 17.

293. К[лић], Д[имитрије]. НАПАД НА БОЛНИЦУ У ЛЕСКОВЦУ. Наша реч, 27. X 1951, VIII, 19.

Сећање на акцију Друге јужноморавске бригаде при сакупљању санитетског материјала за рањене партизане.

294. К[улић], Д[имитрије]. НЕЋУ ДА ПРИЗНАМ. Наша реч, 2. III 1957, XIV, 10.

О Лепосави Стаменковић — Ленки.

295. Кулић, Димитрије. О АКЦИЈАМА БАБИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА. Наша реч, 4—18. XI 1961, XVII, 43—45.

296. Кулић, Д[имитрије]. ОБРАЧУН СА ИЗДАЈНИЦИМА. Наша реч, 17. VI 1961, XVII, 24.

297. Кулић, Димитрије. ОД ОКТОБРА ДО СУТЈЕСКЕ. Наша реч, 13—27. XI 1967, XXIII, 40—41.

298. Кулић, Дим[итрије]. ПОБЕДА НА АЕРОДРОМУ. Наша реч, 10. VI 1961, XVII, 23.

О уништењу аеродрома, 25/26. маја 1944. године.

299. Кулић, Димитрије. УЧЕШЋЕ БАБИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА У НАПАДУ НА ЛЕБАНЕ И ВЛАСОТИНЦЕ. Наша реч, 11. XI 1961, XVII, 44.

300. ЛЕЧЕЊЕ РАЊЕНИХ ПАРТИЗАНА У ОКУПИРАНОМ ЛЕСКОВЦУ. Наша реч, 26. XI — 16. XII 1966, XXII, 48—51.

301. Љумовић, Радивоје. ИЗ БИТКЕ У БИТКУ, ИЗ ПОБЕДЕ У ПОБЕДУ. Наша реч, 10. X — 21. XI 1975, XXXI, 39—45.

О формирању и ратном путу Прве јужноморавске бригаде.

302. М. П. ПРВО ЗАУЗИМАЊЕ ВЛАСОТИНЦА. Наша реч, 6. VI 1946, III, 27.

Од стране Кукавичког партизанског одреда септембра 1941. године.

303. МАЂАРСКЕ И БУГАРСКЕ СНАГЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ТОКУ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА (1942). Војноисторијски гласник, 1952, III, 4, стр. 75—77.

304. Манојловић, Милош. БОРБЕНИ ПУТ ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ ОД РАДАН ПЛАНИНЕ ДО СЈЕВЕРСКА У БОСНИ. За победу, Ниш, 19. XII 1948, I, 17.

305. Манојловић, Милош. РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БОРБЕ У ЈУЖНОМ ДЕЛУ СРБИЈЕ. Народна армија, 11. III 1947, III, 145.

306. Маринковић, Љубисав. ДВА ЗАСЛУЖНА СИНА ГОРЊЕ ЈАБЛАНИЦЕ. Наша реч, 15. XII 1945, II, 51.

О Божи Крстићу — Змају и Милану Дацићу.

307. Марков, Младен — Радомир Илић Звонко. ПРВА ЈУЖНОМОРАВСКА БРИГАДА. Наша реч, 23. VIII — 13. IX 1968, XXIV, 38—41.

308. Марковић, Мома. КАКО СЕ ЖИВЕЛО И БОРИЛО У СРБИЈИ 1942. ГОДИНЕ. Борба 4.—31. X 1971, XLIX, 273—300.

309. Марчета, Гојко. КОСТИНА ЧЕТА. 4. јул, 11. II 1969, VIII, 355 Лат.

О народном хероју Кости Стаменковићу.

310. Мијалковић, Јелена. МАЈКЕ СУ ЧЕКАЛЕ СИНОВЕ. Наша реч, 10. X 1959, XV, 41.

311. Мијатовић, Рад. ТРПЕЛИ СМО. Наша реч, 6. I 1945, II, 1.

Цртице из НОБ-е.

312. Миладиновић, Милан. М. БИСТА БРАЋЕ ГУДУРИЋ. 4. јул 1969, VIII, 379 Лат.

313. Миладиновић, Милан М. БОРБА НА КОСАНЧИЋУ И БОЈНИКУ ФЕБРУАРА 1942. Наша реч, 3. III — 7. IV 1967, XXIII, 9—14.

314. Миладиновић, Милан М. БОРБА ПРОТИВ БУГАРА КОД КОСАНЧИЋА И БОЈНИКА ФБЕРУАРА 1941. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1971.

315. Миладиновић, Милан М. БОРБЕ У ДОЊЕМ ДЕЛУ ПУСТЕ РЕКЕ ЈАНУАРА 1942. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1975, XV, стр. 49—68.

316. Miladinović, Milan M. BORBE U DONJEM DELU PUSTE REKE U MARTU 1942. GODINE. Vojnoistorijski glasnik, 1973, XXIV, 2—3, str. 211—230.

317. Миладиновић, Милан М. ЗЛОЧИНИ БУГАРСКИХ ОКУПАТОРА У ДОЊЕМ ДЕЛУ ПУСТЕ РЕКЕ ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1972, XII, стр. 41—54.

318. Миладиновић, Милан М. ЈОШ ЈЕДНОМ О ЖИКИ ИЛИЋУ ЖУТОМ. Наша реч, 30. VI 1967, XXIII, 25.

319. Miladinović, Milan M. BIOGRAFIJA REVOLUCIONARA. 4. jul, 4. XI 1969, VIII, 385.

320. Miladinović, Milan M. KAKO JE RAZORUŽANA ČETA ŽANDARMA. 4. jul, 16. IV 1968, VII, 304.

321. Miladinović, Milan M. KRVAVI TRAGOVI U SNEGU KRAJ KOSANČIĆA. 4. jul, 25. II — 16. IV 1969, VIII, 349—356.

О злочину Bugara nad stanovništvom Kosančića, 17. februara 1942. godine.

322. Миладиновић, Милан М. МАРТОВСКЕ БОРБЕ У ДОЊЕМ ДЕЛУ ПУСТЕ РЕКЕ 1942. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1973, XIII, стр. 223—242; Војноисторијски гласник, 1973, стр. 1—50.

323. Miladinović, Milan M. MIĆA GUDURIĆ NEUSTRAŠIVI PIONIRSKI KOMANDANT. 4. jul, 9. IX 1969, VIII, 377.

324. Миладиновић, Милан М. МОРАЛНИ ЛИК КОМУНИСТЕ НА ЈУГУ СРБИЈЕ У РЕВОЛУЦИЈИ. Лесковачки зборник, 1969, IX, стр. 69—86.

325. Miladinović, Milan M. NA PLANINI KUKAVICI. 4. jul, 6. VII — 5. VIII 1969, VIII, 368—372.

326. Миладиновић, Милан М. НАД ХУМКАМА ДРУГОВА. Наша реч, 23. XII 1966, XXII, 23.

327. Miladinović, Milan M. OKTOBARSKI DANI U NAŠEM RATU I REVOLUCIJI. 4. jul, 5. IX — 10. X 1967, VI, 272—273.

328. Миладиновић, Милан М. ПАРТИЗАНСКИМ СТАЗАМА ОД СЕЛА РЕЧИЦЕ ДО ПЛАНИНЕ КУКАВИЦЕ. Наша реч, 28. IV 1967, XIII, 17—24.

329. Миладиновић, Милан М. ПРОСЛАВА ОКТОБАРСКЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ. Војни гласник, 1967, XXI, 11, стр. 68—73.

330. Миладиновић, Милан М. РЕВОЛУЦИОНАРНИ МОРАЛ У ДЕЛОВАЊУ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ ВЛАСТИ НА ЈУГУ СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 13—28.

331. Miladinović, Milan M. SA GRDELIČKOG KLANCA U SKOJ. Narodna armija, 17. X 1969, XXV, 1576.

332. Миладиновић, Милан М. СУСРЕТИ СА КОСТОМ [СТАМЕНКОВИЋЕМ]. Наша реч, 18. VII 1969, XXV, 29.

333. Миладиновић, Радивоје. КАКО ЈЕ ЛИКВИДИРАН БУГАРСКИ ГАРНИЗОН У СВРЉИГУ. Наша реч, 1. II 1974, XXX, 4.

О ликвидирању бугарског гарнизона од стране VII српске ударне дивизије, 1. септембра 1944. године.

334. МИЛИНКО МИХАЈЛОВИЋ. Наша реч, 20. I 1945, II, 3.

О погибији поручника III српске пролетерске бригаде код Аранђеловца, 22. јула 1944. године.

335. Милошевић, Јован. ТРИ ПОБЕДЕ VI ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 26. IX 1953, X, 41.

336. Миљанић — Цана, Јованка. ПРВЕ ЖЕНЕ — БОРЦИ У НАШЕМ КРАЈУ. Наша реч, 7. VII 1945, II, 27.

О Лепосави Стаменковић — Ленки и Мари Стефановић — Ђуђулики.

337. Миљанић, Крсто. ВЕДАР И ХРАБАР БОРАЦ. Наша реч, 14. XII 1971, XXIX, 48.

Сећање на Стојана Љубића.

338. Миљковић, Крста. ОД ПУСТЕ РЕКЕ ДО ДРИНЕ. Наша реч, 23. X 1959, 42.

339. МИРКО СОТИРОВИЋ — СОТИР ХЕРОЈ ИЗ ЦРНЕ ТРАВЕ. Трибина младих, 1969, II, 5. стр. 6; Наша реч, 1. V 1945, II, 17.

340. Мирчетић, Драгољуб. БУЧУМЕТСКА ПАРТИЗАНСКА ЧЕТА У 1941/1942. ГОДИДИНИ. Лесковачки зборник, 1973, XII, стр. 211—222.

341. Мирчетић, Драгољуб. НАРОДНА ВЛАСТ У ДОБРИЧУ У ВРЕМЕ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈА. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 109—118.

342. Митровић, Брана. ПРЕД ЛИКОМ ЈЕДНОГ ХЕРОЈА. Наша реч, 25. V 1951, VIII, 9.

О народном хероју Кости Стаменковићу.

343. Митровић, Миодраг. БОРБЕНА ИСТОРИЈА ШЕСТЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ (3. СРПСКЕ) БРИГАДЕ. Врањски гласник, 1966, 2, стр. 105—171.

344. Митровић, Миодраг. ВРАЊСКИ ОДРЕД „СИМА ПОГАЧАРЕВИЋ" И ДРУГИ ЈУЖНОМОРАВСКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД. Врањски гласник, 1967, 3, стр. 27—95.

345. Митровић, Миодраг. (СЕДМА) VII ЈУЖНОМОРАВСКА (10. СРПСКА) БРИГАДА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОМ РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ НАШЕ ЗЕМЉЕ 1944—1945. Врањски гласник, 1968, 4, стр. 127—187.

346. Митровић, Рад[ослав]. ПРВА ГОДИШЊИЦА 23. УДАРНЕ ДИВИЗИЈЕ. Наша реч, 1. V 1945, II, 17.

О формирању и борби 23. ударне дивизије маја 1944. године.

347. Митровић, Радослав. РУДИНКА. Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр. 179—182.

Сећање на борбу Седме српске бригаде јуна 1944. године.

348. Mitrovski, Boro. ZAJEDNIČKA DEJSTVA JUGOSLOVENSKIH I BUGARSKIH JEDINICA NA TERITORIJI JUGOSLAVIJE OD OKTOBRA 1944. DO MAJA 1945. Vojnoistorijski glasnik, 1966, XVII, 1, str. 3—27.

349. Михајловић, Јоца. БИТКА НА ТУЛОВУ. Наша реч, 3. XI 1972, XXVIII, 42.

О борби Лесковачког партизанског одреда против Бугара у селу Тулову, 5. новембра 1941. године.

350. Михајловић, Јоца. БЛАГОЈЕ РИСТИЋ — РАДЕ МЕТАЛАЦ. Лесковачки зборник, 1969, IX, стр. 121—134.

351. Михајловић, Јоца. БОРАЦ ДО ПОСЛЕДЊЕГ ДАХА. 4. јул, 13. I 1970, IX, 402.

О Благоју Ристићу — Радету Металцу.

352. Михајловић, Јоца. ЈОВАН ЖИВКОВИЋ ШУЋУРАН. Лесковачки зборник, 1968, VIII, стр. 259—268.

353. Михајловић, Јоца. ЈУЖНОМОРАВЦИ У КОНЦЕНТРАЦИОНОМ ЛОГОРУ У МЕЂУРЕЧЈУ. Наше стварање, 1969, XVI, 2—3, стр. 178—182.; 4. јул, 17. VI — 30. VI 1969, VIII, 365—367.

354. Михајловић, Јоца. МИРОСЛАВ СТОЈАНОВИЋ-ЛЕСКО. Лесковачки зборник, 1966, VI, стр. 45—54.

355. Н. УПРКОС СВЕМУ. Наша реч, 30. VII 1955, XII, 31.

О убиству Светозара Милетића од стране четника, јула 1943. године.

356. Н. П. ПОВОДОМ ЧЕТВРТЕ ГОДИНЕ ИЗЛАЖЕЊА „МЛАДОГ БОРЦА". Млади борац, 26. II 1948, V, 176.

Поводом годишњице излажења листа „Млади борац" у Пустој Реци, јануара 1944. године.

357. Н. Т. ПАЛИ СУ ДА МИ ЖИВИМО. Наша реч, 10. X 1959, XV, 41.

О Кости Стаменковићу, Благоји Костићу, Трајку Стаменковићу, Влади Борђевићу и Станимиру Вељковићу-Зелету.

358. НАЈУГРОЖЕНИЈИ ОКРУГ У СРБИЈИ. Наша реч, 20. I 1966, XXII, 21.

359. НАПАД НА ЛЕСКОВАЦ — ВАТРЕНО КРШТЕЊЕ. Наша реч, 4. VII 1969, XVI, 27.

360. НАША ПРВА ГОДИНА. Млади борац, 21. II 1945. II, 18.

Поводом годишњице излажења листа „Млади борац" у Пустој Реци, јануара 1944. године.

361. НЕМАЧКЕ, ИТАЛИЈАНСКЕ, БУГАРСКЕ И МАЂАРСКЕ СНАГЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ЈУГОСЛАВИЈЕ У ТОКУ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА (1941). Војноисторијски гласник, 1952, III, 2, стр. 78—109.

362. Несторовић, Слободан. КАКО ЈЕ ПОГИНУО ЗЕЛЕ. Наша реч, 31. III — 7. IV 1972, XXVIII, 13—14.

О погибији Станимира Вељковића — Зелета код Југовца, 14. априла 1942. године.

363. Нешић, Ч[еда]. ПОГИБИЈА КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА. Задруга, 30. III 1961. 839.

364. Николић, Богдан. СТРОГО-ПОВЕРНИТЕЛНИ ДОКЛАДИ НА Б'ЛГАРСКАТА ФАШИСТИЧКА РАЗУЗНАВЕТЕЛНА СЛУЖБА ЗА НОБ В ЈУЖНА С'РБИЈА ПРЕЗ 1944. ГОДИНИ. Мост, 1973, 28, стр. 81-96.

365. Николић-Брка, Живојин. БАТАЉОНИ СУ СЕ „РАСТУРИЛИ" У БРИГАДЕ. Народне новине, 12. X 1963, XIX, 41.

О формирању јужноморавских бригада 1943/1944. године.

366. Николић-Брка, Живојин. СУСРЕТ СА ТЕМПОМ. Наша реч, 26. XI 1955, XII, 48/49.

Из необјављене књиге „Трагом Другог јужноморавског одреда".

367. Николић, Н[икола]. [СТОПЕДЕСЕТ] 150 ПРОТИВ 2000. Наша реч, 14. — 21. I 1956, XIII, 3—4.

О сукобу партизана са четницима код Газдара, 7. фебруара 1942. године.

368. Николић, Стојан. АНТИФАШИСТИЧКИ ФРОНТ ЖЕНА ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 79—88.

369. Николић, Стојан. БАБИЧКИ ОДРЕД. Наша реч, 12—26. VII 1963, XIX, 29—31. 29—31.

Поводом 22-годишњице формирања одреда.

370. Николић, Столе. ДРУГ ТЕМПО НА КУКАВИЦИ. Наша реч, 7. II 1959, XV, 7

О формирању Јужноморавског одреда, фебруара 1943. године.

371. Николић, Стојан. ЖЕНЕ БОРЦИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ. Наше стварање, 1966, X, 4—5, стр. 108—116.

372. Николић — Јоле, Стојан. ЖЕНЕ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У НАРОДНООСЛОБОДИ-

ЛАЧКОМ РАТУ И РЕВОЛУЦИЈИ. Наше стварање, 1966, 2, стр. 62—71.

373. Николић, Стојан. ИЗ ПОБЕДЕ У ПОБЕДУ. Наша реч, 9—16. VIII 1974, XXX, 30—31.

О Поречју у рату 1941—1945.

374. Николић, Стојан. ИНТЕРНАЦИОНАЛНА ОБЕЛЕЖЈА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И РЕВОЛУЦИЈЕ У ЈУГОСЛАВИЈИ. Наше стварање, 1960, XVI, 2—3, стр. 77—99.

375. Николић, Столе. ИСТОРИЈАТ ЛЕСКОВАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА Наша реч, 11. VII — 22. VIII 1959, XV, 25—34.

376. Николић, Стојан. НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ 1941. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1961, I, стр. 43—62.

377. Николић, Стојан. ПРВЕ АКЦИЈЕ ПАРТИЗАНА У ЛЕСКОВЦУ И ОКОЛИНИ. Наше стварање, 1961, VI, 1, стр. 33—38.

378. Николић — Јоле, Стојан. ПРВИ ЗЛОЧИНИ ОКУПАТОРА У ПОРЕЧЈУ И ЛЕСКОВЦУ 1941. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1972, XII, стр. 23—29.

379. Николић, Столе. ПРИПРЕМЕ ЗА УСТАНАК. Наша реч, 11. VII—22. VIII 1959, XV, 28—34.
О Лесковачком партизанском одреду.

380. Николић — Јоле, Стојан. СВЕТЛЕ УСПОМЕНЕ. Наша реч, 9. III 1957, XIV, 11.
О учешћу жене у НОБ-и.

381. Николић — Јоле, Стојан. СЕЋАЊЕ НА ЈАЧАЊЕ РАДНИЧКОГ ПОКРЕТА У ВУЧЈУ. Наша реч, 1. V 1955, XII, 18/19.

382. Николић, Стојан. ТРИНАЕСТА СРПСКА БРИГАДА. Наша реч, 27. VI — 4. VIII 1969, XXV, 26—27.

383. Николић — Јоле, Стојан. ФОРМИРАЊЕ ПРВОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА НА КУКАВИЦИ. Наша реч, 19. VIII 1966, XII, 34.

384. Николић, Стојан — Јосиф Стефановић. БАБИЧКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД. Наше стварање, 1969, XVI, 2—3, стр. 151—163.

385. Николић, Стојан — Јосиф Стефановић. ЈАБЛАНИЧКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД. Лесковачки зборник, 1963, III, стр. 26—38.

386. Николић, Стојан — Јосиф Стефановић — Хранислав Ракић. ПРВИ ЈУЖНОМОРАВСКИ ОДРЕД. Наше стварање, 1962, VII, 3—4, стр. 145—165.

387. Обрадовић, Милан. ОБАВЕШТАЈНА СЛУЖБА И СИСТЕМ БЕЗБЕДНОСТИ НОР-а НА ЈУГУ СРБИЈЕ ЗА ВРЕМЕ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 41—50.

388. Одић, Славко — Славко Комарица. СА ДНЕВНИКОМ 342. ДИВИЗИЈЕ КРОЗ СРБИЈУ, СЕПТЕМБРА 1941 — ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ. Борба, 7. IX — 20. XI 1969, XXXIV, 246—320.

389. ОБРУЧ ЈЕ ПРОБИЈЕН. Наша реч, 18 — 26. XI 1966, XXII, 47—49.
О борби партизана са недићевцима, новембра 1942. године.

390. ОКУПАЦИЈА ЛЕСКОВЦА 1941. ГОДИНЕ. Наша реч, 14. V 1965, XXI, 20.

391. ОРГАНИЗОВАЊЕ НАРОДНОГ УСТАНКА У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ. Гласник, 10. VII 1945, IV, 41.

392. ОФАНЗИВА НА СЛОБОДНУ ТЕРИТОРИЈУ У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ. Борба, 23. VI 1959, XXIV, 146.
Почетком 1942. године.

393. П. П. ПОСЛЕДЊИ ПУЦАЊ. Борба, 26. III 1962, XXVII, 83.
О народном хероју Кости Стаменковићу.

394. Павловић, Бранко. КОМАНДИР МИРКО. Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр. 129—134.
О погибији народног хероја из Црне Траве Мирка Сотировића.

395. Павловић, Бранко — Добривоје Дикић. ДРУГИ ЈУЖНОМОРАВСКИ ОДРЕД.
Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр. 11—46.
О формирању одреда, 1943. године.

396. Павловић, Вера. БЕЗ ЖРТАВА НЕМА СЛОБОДЕ. Комунист, 14. VII 1966, XXIV, 482.
О борби Првог јужноморавског партизанског одреда и погибији Радована Ковачевића Максима, марта 1943. године.

397. ПАЉЕЊЕ ОПШТИНСКИХ АРХИВА 1941. ГОДИНЕ. Реч младих, 11. VI 1961, II, 13.
О паљењу општинских архива у лесковачком округу 1941. године.

398. Пантелић, Милојица. ДВАДЕСЕТ ПЕТА ДИВИЗИЈА У ТОПЛИЧКО-ЈАБЛАНИЧКОЈ ОПЕРАЦИЈИ. Војноисторијски гласник, 1969, XX, 1, стр. 251—268 Лат.

399. ПАРТИЗАНСКА ПРИРЕДБА У СТРОЈКОВЦУ 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 24. III 1956, XIII, 13.

400. Перишић, Вељко. ЖИВОТ И РАД КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА. Наша реч, 5—25. VI 1953, X, 25—26.

401. Перишић, Вељко. КАКО ЈЕ ПОГИНУО НАРОДНИ ХЕРОЈ ЗЕЛЕ ВЕЉКОВИЋ. Наша реч, 30. V 1953, X, 24.

402. Перишић, Вељко. НАРОДНИ ХЕРОЈ СТОЛЕ ВУЈАНОВСКИ. Наша реч, 29. XI—6. XII 1952, VIII, 46—47.

403. Перовић, Миливоје. БОРБА БЕЗ ПРЕСТАНКА. 4. јул, 2. VII 1974, XIII, 628.

Сећања на формирање дивизија на југу Србије.

404. Перовић, Миливоје. БОРБА НА ЈУГУ СРБИЈЕ. Слобода, Пирот, 4. XI — 9. XII 1961, XIV, 613—617.

405. Перовић, Миливоје. БАЦИ НА ЈУГУ СРБИЈЕ. Нови борац, 3. VII 1948, IV, 142.

О формирању Кукавичког партизанског одреда, 23. августа 1941. године.

406. Перовић, Миливоје. ЈУЖНОМОРАВСКЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКЕ БРИГАДЕ И ДИВИЗИЈЕ. Војно дело, 1961, X, 12, стр. 769—782.

407. Перовић, Миливоје. КРОЗ УСТАНИЧКУ ЦРНУ ТРАВУ. Наша реч, 29. IV 1951, VIII, 7.

408. [Перовић, Миливоје]. НАРОДНИ ХЕРОЈ СТОЈАН ЉУБИЋ. Наша реч, 18. VIII 1951, VIII, 15.

Одломак из књиге „Хроника о Пустој Реци".

409. Перовић, Миливоје. ПРЕД ЛЕБАНИМА 1941. ГОДИНЕ. Борба, 7. VII 1955, XX, 160.

410. Перовић, Миливоје. СМРТ БОЈНИКА. Народне новине, 9. II 1952, II, 6; Наша реч, 9. VI 1951, VII, 10.

Одломак из књиге „Хроника о Пустој Реци".

411. Перовић, Миливоје. ТРИ КОМАНДАНТА ДРУГЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ. Наша реч, 7. VII 1951, VIII, 12.

Одломак из књиге „Хроника о Пустој Реци".

412. Перовић, Миливоје. УСТАНАК У ЈАБЛАНИЦИ И ПУСТОЈ РЕЦИ 1941. ГОДИНЕ. Политика, 7. VII 1951, XLVIII, 13909.

413. Перовић, М[ирко]. ДОСЛЕДНА И НЕСАЛОМЉИВА У БОРБИ. Наша реч, 10. X 1953, X, 43.

О Кристини Кици Петровић.

414. Перовић, Мирко. ЗЕЛЕНА РАКЕТА ОЗНАЧИЛА ЈЕ ПОБЕДУ. Наша реч, 6. VII 1955, XII, 27/28.

О заузимању Чемерника од стране VI јужноморавске бригаде, 3. маја 1944. године.

415. Перовић, Мирко. ЈАВИЋЕМО ЗЕЛЕНОМ РАКЕТОМ СА ЧЕМЕРНИКА. Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр 158—159.

Сећање на борбе Шесте јужноморавске бригаде, маја 1944. године.

416. Перошевић, Бранко. ДВА ЗАДАТКА ОМЛАДИНСКОГ БАТАЉОНА. Наша реч, 7. VII 1961, XVII, 27.

417. Перошевић, Бранко. ЖЕНЕ МАГАША. Наша реч, 10. X 1959, XV, 41.

О убиству Стамене Николић, Невенке Николић и Роске Јовановић од стране четника, 24. јула 1944. године.

418. Перошевић, Бранко. КОСАНЧИЋ, СЕЛО ПРВОБОРАЦ. Наша реч, 10. X 1959, XV, 41.

419. Перошевић, Бранко. ПОД ЊИХОВИМ КРОВОМ РАСЛА ЈЕ СЛОБОДА, Наша реч, 1. I 1950, XV, 1.

420. Перошевић, Бранко. СА СВЕЧАНОСТИ У БИТКУ. Комунист, 10. V 1963, XXI, 336.

О формирању Прве јужномоарвске бригаде, 9. октобра 1943. године.

421. Перошевић, Б[ранко]. СЕЋАЊЕ НА ДВЕ ГОДИШЊИЦЕ. Наша реч, 15. IV 1961, XVII, 15.

О погибији Станимира Вељковића — Зелета и Благоја Николића.

422. Перошевић, Б[ранко]. ПРЕЖИВЕЛИ СВЕДОЦИ. ПРИЧАЈУ. Наша реч, 24. II 1962, XVIII, 9.

О злочину Бугара над становништвом Белановца, 18. фебруара 1942. године.

423. Петровић, Драгољуб. НАСТОЈАЊА РАВНОГОРСКОГ ЧЕТНИЧКОГ ПОКРЕТА ЗА ШИРЕЊЕ НА ТЕРИТОРИЈИ БУГАРСКЕ. Историјски гласник, 1970, XXXI, 1—2, стр. 195—207.

424. Petrović, Dragoljub. ČETNIČKA ORGANIZACIJA KOSTE PEČANCA U OKUPIRANOJ SRBIJI DO POČETKA OKTOBRA 1941. GODINE. Vojnoistorijski glasnik, 1968, XIX, 2, str. 173—204.

425. Петровић — Горски, Драгослав. ДУГ ХРАБАР И СЛАВНИ ПУТ. Политика, 17. XI 1973, CXX, 21596.

О ратном путу Друге јужноморавске бригаде.

426. Петровић, Жика. АЛЕКСАНДАР ВУКСАНОВИЋ — ТАДИЈА. Наша реч, 30. VI 1945, II, 26.

427. [Петровић], Ж[ика]. БИТКА НА КОСАНЧИЋУ. Наша реч, 10. XII 1944, I, 10.

428. Петровић, Жика. БИТКА НА ЦЕРНИЦИ. Наша реч, 6. VII 1946, III, 27.

О борби на Церници, 3. децембра 1941. године.

429. [Петровић], Ж[ика]. БЛАГОЈЕ КОСТИЋ — ЦРНИ МАРКО. Наша реч, 14. XII 1944, I, 11.

430. Петровић, Жика. ЖИКА ИЛИЋ. Наша реч, 17. XI 1945, II, 47.

431. Петровић, Ж[ика]. [ЈЕДАНАЕСТИ] 11. ОКТОБАР ДАН ОСЛОБОЂЕЊА ЛЕСКОВЦА. Наша реч, 12. X 1946, III, 41.

432. П[етровић], Ж[ика]. МИХАЈЛО МАКСИМОВИЋ — СПИРКА. Наша реч, 6. III 1946, III, 10.

433. Петровић, Жика. НАША ПРВА СЛОБОДНА ТЕРИТОРИЈА. Наша реч, 7. VII 1945, II, 27.

О формирању слободне територије на простору Лебане — Медвеђа рудник Леце.

434. [Петровић], Ж[ика]. ПОЧЕТАК У ЈАБЛАНИЦИ. Наша реч, 16. XI 1944, I, 3.

435. Петровић, Жика. СТАНИМИР ВЕЉКОВИЋ — ЗЕЛЕ. Наша реч, 1. XII 1945, II, 49.

436. Петровић, Разуменка. ЛИКОВИ БОРАЦА. Наша реч, 21. IX — 5. X 1973, XXIX, 36—38.

О ликовима бораца Бабичког партизанског одреда.

437. Петровић, Разуменка. ЦРНОТРАВЦИ У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ. Наша реч, 10. II 1945, II, 6.

438. Петровић, Светислав. ДЕЈСТВО ПРВОГ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА (ФЕБРУАР — ОКТОБАР 1943. ГОДИНЕ). Војноисторијски гласник, 1959, X, 5, стр. 3—14.

439. Петровић, Светислав. ДЕЈСТВО 1. И 2. ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ У ПЕРИОДУ ОКТОБАР — ДЕЦЕМБАР 1943. ГОДИНЕ. Војноисторијски гласник, 1962, XIII, 1, стр. 63—70.

440. Петровић, Светислав. ПРЕГЛЕД НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У СРБИЈИ УОЧИ ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АВНОЈ-а. Војноисторијски гласник, 1963, XIV, 6, стр. 65—74.

441. Петрушић, С[пасоје]. У ПОНОСНОМ УСТАНИЧКОМ ГАЈТАНУ. Наша реч, 20. X 1945, II, 42.

442. Пешић, Красовина. ЈУНАКИЊА ЛЕПША СТАМЕНКОВИЋ. Наша реч, 22. VI 1946, III, 25.

443. ПОЛИЦИЈСКА ПРИПРАВНОСТ МАЈА 1942. ГОДИНЕ. Наша реч, 1—13. V 1966, XXII, 18—20.

444. Поповић, Војин. БОРБА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ОД АПРИЛА ДО ЈУНА 1942. ГОДИНЕ. Војноисторијски гласник, 1961, XII, 1—2, стр. 73—103.

445. Поповић, Војин. БОРБА У ЈУЖНОЈ СРБИЈИ ОД ЈУЛА ДО СЕПТЕМБРА 1942. ГОДИНЕ. Војноисторијски гласник, 1961, XII, 3, стр. 52—88.

446. Поповић, Војин. БУГАРСКА ВОЈСКА У ОКУПИРАНОЈ СРБИЈИ (1941—1944). Војноисторијски гласник, 1952, III, 3, стр. 22—52; 1952, III, 4, стр. 37—74.

447. Поповић, Војин. ОСЛОБОЂЕЊЕ ГОРЊЕ ЈАБЛАНИЦЕ И ПРОДОР 21. СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ У ЖУПУ И НА КОПАОНИК (МАЈ — ЈУНИ 1944. ГОДИНЕ). Војноисторијски гласник, 1955, VI, 6, стр. 56—100.

448. Поповић, Војин. РАЗВОЈ УСТАНКА У ТОПЛИЦИ И ЈАБЛАНИЦИ (ЈАНУАР — МАРТ 1942). Војноисторијски гласник, 1960, XI, 1—2, стр. 24—59.

449. Поповић, Војин. ТОПЛИЧКО-ЈАБЛАНИЧКА ОПЕРАЦИЈА. Војноисторијски гласник, 1957, VIII, 3, стр. 3—45.

450. Поповић, Зарије. ДВА ИСТАКНУТА РЕВОЛУЦИОНАРА. Лесковачки зборник, 1966, VI, стр. 55—62.

О Новици Илићу и Воји Николајевићу.

451. Поповић, Раде. И ЗОТОВИЋ СЕ ЈЕДВА ИЗВУКАО. Наша реч, 16. VIII 1974, XXX, 31.

О борби код Мирошевца, 14. августа 1944. године.

452. Поповић, Раде. КАКО СУ РАЗБИЈЕНЕ УДРУЖЕНЕ НЕПРИЈАТЕЉСКЕ СНАГЕ КОД МИРОШЕВЦА. Наша реч, 2. III 1946, III, 9.

О борби код Мирошевца, 14. августа 1944. године.

453. Поповић, Раде. НАПАД НА ЛЕСКОВАЦ — ВАТРЕНО КРШТЕЊЕ. Наша реч, 4. VII 1969, XXV, 27.

О акцији Тринаесте српске бригаде, јуна 1944. године.

454. Поповић, Раде. СВИ ЖЕЛЕ У ОМЛАДИНСКИ БАТАЉОН. Наша реч, 9. VIII 1974, XXX, 30.

Сећање на формирање VIII српске бригаде, 3 .јуна 1944. године.

455. Поповић, Сл. СЛАВНИ ПУТ. Наша реч, 15. III 1968, XXIV, 12.

О формирању и борбеном путу VIII српске ударне бригаде.

456. ПОСЛЕДЊА ПОРУКА. Наша реч, 4. VII 1959, XV, 27.

О погибији народног хероја Зејнела Ајдиновића у борби са четницима код Газдарског Рита, 7. марта 1942. године.

457. ПРВО МАСОВНО ХАПШЕЊЕ 1941. ГОДИНЕ. Наша реч, 29. V 1965, XXI, 22.

У лесковачком крају.

458. ПРИБОЈ НЕЋЕ НИКАД ЗАБОРАВИТИ — ТАЈ ДАН. Наша реч, 8. III 1952, IX, 8.

459. ПРИСТИЖУ НОВИ БОРЦИ. Наша реч, 29. XI 1960, XVI, 48/49.

О доласку нових бораца у Кукавички партизански одред.

460. ПРОБОЈ СРЕМСКОГ ФРОНТА, Наша реч, 11. IV 1975, XXXI, 14.

О учешћу XXXI дивизије при пробоју сремског фронта, 11. априла 1945. године.

461. ПРОСЛАВА ДВОГОДИШЊИЦЕ XXI СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ. Политика, 22. V 1946, XLIII, 12303.

О формирању дивизије, 19. маја 1944. године.

462. Радовановић, М[илија]. РАЗВОЈ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ПОКРЕТА У ТОКУ 1941. ГОДИНЕ У НАШЕМ ОКРУГУ. Наша реч, 7. VII 1945, II, 27.

О формирању првих партизанских одреда и њиховим акцијама 1941. године.

463. Радовановић, Милија. „ТРАЈНЕ ВРЕДНОСТИ РЕВОЛУЦИЈЕ НЕ СМЕЈУ ДА БУДУ ЗАМЕЊЕНЕ СУМЊИВИМ И ТУЂИМ ВРЕДНОСТИМА". Политика, 19. XI 1973, LXX, 21598.

Говор Милије Радовановића одржан у Ломници поводом 30-годишњице од оснивања Друге јужноморавске бригаде.

464. Радовић, М. Р. СЕЋАЊЕ НА РАТКА ПАВЛОВИЋА. Наша реч, 30. IX 1961, XVII, 38.

465. Радојевић, Сава — Миливоје Лепојевић — Драги Младеновић. СЛАВНИ ПУТ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 10. X 1964, XX, 42.

О формирању и борбеном путу бригаде.

466. Радосављевић, Бура. ДВАДЕСЕТ ДВА ОКРШАЈА У ЈЕДНОМ ДАХУ. Наша реч, 4. VII 1975, XXXI, 25.

Сећање Милуна Лепојевића на борбе Прве јужноморавске бригаде.

467. Радосављевић, Бура. КАО ВИХОР, КАО ЛАВИНА. Наша реч, 21. X 1968, XXIV, 47.

О омладинском црнотравском батаљону по казивању Петра Станковића Љубе.

468. Радосављевић Бура. МАСКИРАНИ РАЗБОЈНИЦИ. Наша реч, 3. VI 1961, XVII, 32.

О злочину четника над Обреном Радовићем и Милићем Цветковићем.

469. Радосављевић, Бура. НА КРВАВОМ СНЕГУ. Наша реч, 24. II 1967, XXIII, 9.

О злочину Бугара над становништвом Бојника, 25. фебруара 1942. године.

470. Радосављевић, Љубо. ПАМТИЋЕ СЕ ИМЕ БРИГАДЕ ПЕЧАЛБАРА. Наша реч, 13. VI 1959, XV, 24.

О формирању и борбеном путу Пете јужноморавске бригаде.

471. РАД ПАРТИЈСКЕ ТЕХНИКЕ ОК КПЈ ЗА ОКРУГ ЛЕСКОВАЧКИ. Наша реч, 13. XI, 1964, XX, 47.

472. Ракић, Живојин Ј. БОРЦИ ПЕЧАЛБАРСКЕ ЦРНЕ ТРАВЕ. 4. јул, 15. IV 1969, VIII, 356 Лат.

473. Ракић, Живојин Ј. НЕИМАР СЛОБОДЕ И ДОСТОЈАНСТВА. Комунист, 9. IX 1971, XXIX, 756.

О Александру Синадиновићу — Леки.

474. Ракић, Живојин Ј. РАТНИ ДАНИ МИРКА СОТИРОВИЋА. Наша реч, 27. V — 8. VIII 1975, XXXI, 28—30.

475. Ракић, Живојин. СТВАРАЊЕ И АКЦИЈЕ ЦРНОТРАВСКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА. Наша реч, 27. XI — 22. XII 1967, XXIII, 46—50.

476. Ракић, Живојин Ј. ХЕРОЈ МИРКО СОТИРОВИЋ. 4. јул, 1970, IX, 399 Лат.

477. Ракић, Хранислав. АЈДИНИ ЗЕЈНЕЛ — ТОША. Трибина младих, 1969, II, 4, стр. 5.

О народном хероју.

478. Ракић, Хранислав. БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА О ЛЕСКОВЦУ И ИЗДАТИХ У ЛЕСКОВЦУ. Наше стварање, 1962, VII, 1—2, стр. 71—76.

479. Ракић, Хранислав. БЛАГОЈЕ КОСТИЋ МАРКО ЦРНИ. Наша реч, 14. XI 1975, XXXI, 44; Трибина младих, 1969, II, 2, стр. 5.

480. Ракић, Хранислав. БОЖИДАР СТОЈАНОВИЋ ДРЕНИЧКИ. Наша реч, 21. XI 1975, XXXI, 45.

О народном хероју.

481. Ракић, Хранислав. БОЈНИК И ЊЕГОВА ТРАГЕДИЈА ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1972, XII, стр. 31—40.

482. Ракић, Хранислав. ВЛАДИМИР БУКИЛИЋ ПОП МИЋА. Наша реч, 17. X 1975, 17 — 24. X 1975, XXXI, 40—41.

О народном херојy.

483. Ракић, Хранислав. ВЛАДИМИР БОРБЕВИЋ. Трибина младих, 1968, I, 3, стр. 5.

О народном херојy.

484. Ракић, Хранислав. ВОЈНО-ПОЗАДИНСКИ ОРГАНИ ВЛАСТИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ. Лесковачки зборник, 1964, IV, стр. 22—25.

485. Ракић, Хранислав. БУКА ДИНИЋ. Трибина младих, 1968, I, 2, стр. 5.

О народном херојy.

486. Ракић, Хранислав. ЈУЖНА СРБИЈА ЗНАЧАЈАН ФАКТОР У СИСТЕМУ ПАРТИЈСКИХ ВЕЗА ИЗМЕЂУ ПК КПЈ ЗА МАКЕДОНИЈУ И ЦК КПЈ 1941. И 1942. ГОДИНЕ. Наше стварање, 1972, XIX, 5—6, стр. 136—141; 11. октомври, Скопје, 1972, 3, стр. 83—88.

487. Ракић, Хранислав. ЈУЖНА СРБИЈА У ОДРЖАВАЊУ ВЕЗА ИЗМЕЂУ ПК КПЈ ЗА МАКЕДОНИЈУ И ЦК КПЈ У 1941. И 1942. ГОДИНИ. П. О. Македонска академија на науките и уметностите. Институт за национална историја, Скопје, 1973, стр. 567—573.

488. Ракић, Хранислав. КПЈ ЛЕСКОВАЧКОГ РАТНОГ ОКРУГА У 1942. ГОДИНИ. Лесковачки зборник, 1967, VII, стр. 195—210.

489. Ракић, Хранислав. КОСТА СТАМЕНКОВИЋ. Трибина младих, 1968, I, 4, стр. 5.

О народном херојy.

490. Ракић, Хранислав. МИЛОРАД ДИМАНИЋ — МИЛОШ. Наша реч, 31. X 1975. XXXI, 42.

О народном херојy.

491. Ракић, Хранислав. МИРКО СОТИРОВИЋ — СОТИР. Наша реч, 12. XII 1975, XXXI, 47.

О народном херојy.

492. Ракић, Хранислав. НОВ И ЈУЖНА СРБИЈА ПРЕДИ И СЛЕД ВТОРАТО ЗАСЕДАНИЕ НА АВНОЈ. Мост, 1973, 27, стр. 15—23.

493. Ракић, Хранислав. ОСЛОБОЂЕЊЕ ЈУЖНОГ ПОМОРАВЉА. Наше стварање, 1964, VIII, 1—4, стр. 1—18; Наша реч, 13.—27. VI 1975, XXXI, 24.

494. Ракић, Хранислав. ПОМОЋНЕ ОРУЖАНЕ СНАГЕ ПАРТИЗАНСКИХ ОДРЕДА, Наше стварање, 1971, XVIII, 5—6, стр. 104—113.

О формирању партизанских десетина и чета током 1941/1942. године.

495. Ракић, Хранислав. РАД КПЈ НА ЈУГУ СРБИЈЕ У 1943. ГОДИНИ. Лесковачки зборник, 1974, XIV, стр. 29—40.

496. Ракић, Хранислав. РАД КОМУНИСТИЧКЕ ПАРТИЈЕ У ЛЕСКОВАЧКОМ ОКРУГУ У 1941. ГОДИНИ. Лесковачки зборник, V, стр. 5—20.

497. Ракић, Хранислав. РАД КПЈ ЛЕСКОВАЧКОГ РАТНОГ ОКРУГА У 1944. ГОДИНИ. Лесковачки зборник, 1968, VIII, стр. 229—258.

498. Ракић, Х[ранислав]. РАДОВАН КОВАЧЕВИЋ — МАКСИМ. Трибина младих, 1969, II, 3, стр. 6.

О народном херојy.

499. Ракић, Хранислав. САВА ЕРАКОВИЋ — СТРАХИЊА. Наша реч, 7. XI 1975, XXXI, 43.

О народном херојy.

500. Ракић, Хранислав. САВЕТОВАЊЕ 22. ЈУНА 1941. ГОДИНЕ И ЊЕНЕ ОДЛУКЕ. Наша реч, 19. VII 1964, XX, 25.

О саветовању ОК КПЈ за Лесковац у Братмиловцу о стању у земљи од априлске катастрофе до 22. јула 1941. године.

501. Ракић, Хранислав. СКОЈ ЛЕСКОВАЧКОГ РАТНОГ ОКРУГА 1941. ГОДИНЕ. Наше стварање, 1966, X, 4—5, стр. 125—138.

502. Ракић, Хранислав. САРАДЊА РЕВОЛУЦИОНАРНИХ СНАГА НА ПРОСТОРУ СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ И ЈУЖНЕ СРБИЈЕ У 1943. ГОДИНИ. Лесковачки зборник, 1975, XV, стр. 37—48.

503. Ракић, Хранислав. САРАДЊА СРПСКИХ И МАКЕДОНСКИХ РЕВОЛУЦИОНАРНИХ СНАГА. Наша реч, 22. VIII — 3. X 1975, XXXI, 32—38.

У 1944. години.

504. Ракић, Хранислав. САРАДЊА ЗА ВРЕМЕ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ НА ПРОСТОРУ ЈУЖНЕ СРБИЈЕ И СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ У 1943. ГОДИНИ. П. О. Скопје, Ману, 1975, стр. 181—197.

505. Ракић, Хранислав. СИМА ПОГАЧАРЕВИЋ. Наша реч, 28. XI 1975, XXXI, 46.

О народном херојy.

506. Ракић, Хранислав. СТАНИМИР ВЕЉКОВИЋ — ЗЕЛЕ. Наша реч, 29. XII 1975, XXXI, 60; Трибина младих, 1969, II, 1, стр. 5.

О народном херојy.

507. Ракић, Хранислав. СТОЈАН ЉУБИЋ. Трибина младих, 1968, I, 1, стр. 5.

О народном херојy.

508. Ракић, Хранислав. ТРАЈКО СТАМЕНКОВИЋ. Трибина младих, 1968, I, 5, стр. 12.

О народном хероју.

509. Ракић, Хранислав. УЗ ПРОСЛАВУ 25-ГОДИШЊИЦЕ ФОРМИРАЊА ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наше стварање, 1968, XV, 3—4, стр. 71—78.

510. Ракић, Хранислав. ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ЗА ПЕРИОД АПРИЛ — ЈУЛИ 1941. ГОДИНЕ. Наше стварање, 1961, VI, 1, стр. 39—44.

511. Ракић, Хранислав. ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА 1941. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1961, I, стр. 83—92.

512. Ракић, Хранислав. ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА 1942. ГОДИНЕ. Лесковачки зборник, 1962, II, стр. 98—108.

513. Ракић, Хранислав. ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У 1943. ГОДИНИ. Лесковачки зборник, 1963, III, стр. 43—58.

514. Ракић, Хранислав. ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ ЛЕСКОВАЧКОГ КРАЈА У 1944. ГОДИНИ. Лесковачки зборник, 1964, IV, стр. 26—45.

515. Ракић, Хранислав. ХРОНОЛОГИЈА ДОГАЂАЈА ИЗ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ РАТА И НАРОДНЕ РЕВОЛУЦИЈЕ У БИВШОЈ ОПШТИНИ БРЕСТОВАЦ 1941—1945. Лесковачки зборник, 1966, VI, стр. 75—88.

516. Ракић, Хранислав. ХРОНОЛОГИЈА ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 11. X 1968, XXIV, 45.

517. Ракић, Хранислав — Станко Борђевић. ЛИКОВИ ЧЛАНОВА ГИМНАЗИЈСКОГ РУКОВОДСТВА СКОЈ-а. Лесковачки зборник, 1961, I, стр. 71—82.

518. Ранчић, Добривоје. ОСЛОБОДИЛАЧКА БОРБА И УСТАНЦИ НАРОДА ЦРНЕ ТРАВЕ И ОКОЛИНЕ У ПРОШЛОСТИ. Наша реч, 9. V 1953, X, 21.

519. Ранчић, Добривоје. ПОКОЉ У ТУЛОВУ. Трибина младих, 1970, III, 3—4, стр. 6.

520. Ранчић ,Добривоје. ПРВА ШТАМПАРИЈА У СЕЛУ КОВАЧЕВА БАРА. Трибина младих, 1971, IV, 2—3, стр. 10.

521. Расулић, Тома. ЗОРА ПОД СОКОЛОВИЦОМ. 4. јул, 27. II 1968, VII, 297. Лат.

О борби Прве јужноморавске бригаде против Бугара код Соколовице, 17. октобра 1943. године.

522. „РЕЧ ИМА КОМАНДАНТ СТОЛЕ". Наша реч, 31. III 1956, XIII, 14.

О народном хероју Стојану Љубићу.

523. Ристић, Аристомен. БЛАГОЈЕ НИКОЛИЋ. Билтен Среског синдикалног већа Лесковца, 1949, II, 5.

524. Ристић, А[ристомен]. БОРА ДИМИТРИЈЕВИЋ — ПИКСЛА. Наша реч, 21. VII 1945, II, 29.

О стрељању командира Кукавичког партизанског одреда у Нишу, 27. јула 1942. године.

525. Ристић, А[ристомен]. ЈЕДАН ЈУНАЧКИ ПОДВИГ У ЛЕСКОВЦУ. Наша реч, 7. VII 1945, II, 27.

О погибији Добривоја Ђерановића и Крсте Вукићевића у Лесковцу, 3. децембра 1941. године.

526. Ристић, А[ристомен]. КОСТА СТАМЕНКОВИЋ. Наша реч, 17. III 1945, II, 11;

Билтен Синдикалног већа у Лесковцу, 1948, I, 2; Народне новине, 24. XII 1949, I, 34.

527. Ристић, А[ристомен]. КОСТА СТАМЕНКОВИЋ РАДНИЧКИ ВОЂ И ЧЛАН ШТАБА КУКАВИЧКОГ [ПАРТИЗАНСКОГ] ОДРЕДА. Наша реч, 17. VII 1945, II, 11.

528. Ристић, Аристомен. ПОМОЋ ПИОНИРА ПАРТИЗАНИМА. Трибина младих, 1968, I, 2, стр. 5.

529. Ристић, Аристомен. ПРВИ БУГАРИ У ЛЕСКОВАЧКОМ ПАРТИЗАНСКОМ ОДРЕДУ. Наша реч, 12. XI — 10. XII 1965, XXI, 47—51.

530. Ристић, Аристомен. РАДНИЧКИ ТРИБУН. Наша реч, 13. XII 1968 — 4. IV 1969, XXIV — XXV, 54; 1—23.

О народном хероју Кости Стаменковићу.

531. Р[истић], А[ристомен]. СЛАВКА НЕДИЋ — МИЛОЈЕВИЋ. Наша реч, 28. VII 1945, II, 30.

О убиству учитељице Славке Недић од стране четника у селу Конопници, 6. априла 1944. године.

532. Ристић, Аристомен. СТАНИМИР ВЕЉКОВИЋ-ЗЕЛЕ. Наша реч, 11. 25. IV 1969, XXV, 14—16.

О народном хероју.

533. Ристић, Аристомен. ФАШИЗАМ И НАША БОРБА. Наша реч, 14. XII 1944, I, 11.

534. Ристић, Аристомен. ХЕРОЈСКИ ЛИК ТРАЈКА СТАМЕНКОВИЋА. Наша реч, 7. VII 1950, VII, 12.

535. Ристић, Воја. БОРБА У ЈАБЛАНИЦИ И ТОПЛИЦИ. Народне новине, 23. II — 15. III 1952, IV, 6—9.

536. Ристић, Воја. ДАН БОРЦА — НАШ ПОНОС И СЛАВА. Наша реч, 31. VII — 13. VIII 1960, XVI, 31—33.

537. Ристић, Воја. ПОЛИТИЧКА БИТКА ЗА СРБИЈУ ВОДИЛА СЕ У СЛИВУ ЈУЖНЕ МОРАВЕ. Наша реч, 13. VII 1960, XVI, 33.

538. Ристић, Воја. У ТОПЛИЦИ И ЈАБЛАНИЦИ ФЕБРУАРА 1942. ГОДИНЕ. Борба 12. II 1952, XVII, 36.

539. С. Ј. ВЛАДИМИР Ј. ЈОВАНОВИЋ ПОЛИТКОМ БАБИЧКОГ [ПАРТИЗАНСКОГ] ОДРЕДА. Наша реч, 19. V 1945, II, 20.

540. С. Н. ПРОСЛАВА У МИРОШЕВЦУ. Наша реч, 14. VIII 1954, XI, 32.

Сећање на борбу с недићевцима у селу Мирошевцу, 14. августа 1944. године.

541. Ст. Т. КАДА ЈЕ ТРЕБАЛО БРЖЕ ОДЛУЧИВАТИ. Наша реч, 7. VII 1960, XVI, 28.

О раду илегалаца у Лесковцу за време рата.

542. СА СЕДМОМ ЦРНОТРАВСКОМ БРИГАДОМ ДО ЈАБЛАНИЦЕ. Наша реч, 30. VI 1967, XXIII, 25.

543. Sekulović — Mališa, Dobrivoje. BILA JE TO BRIGADA. 4. jul, 14. X 1969, VIII, 382.

O borbenom putu Prve južnomoravske brigade.

544. Секуловић — Малиша, Добривоје. БОРБА У БОЈНИКУ. 4. јул, 13—21. VII 1970, IX, 421—422 Лат.

545. Секуловић — Малиша, Добривоје. БУГАРСКИ ОКУПАТОРИ ДВА ПУТА У ГАЈТАНУ. 4. јул, 12. III 1974, XIII, 612 Лат.

546. Секуловић — Малиша, Добривоје. ЖИВА ЧИКЛОВАН ТОЗА — КОМЕСАР И ПЕСНИК. Наше стварање, 1973, XX, 6, стр. 59—65.

547. Секуловић — Малиша, Добривоје. ИЗ ПОБЕДЕ У ПОБЕДУ. Наша реч, 12. X 1973, XXIV, 39.

О формирању и борбеном путу Прве јужноморавске бригаде.

548. Sekulović — Mališa, Dobrivoje. STRANCI U PARTIZANSKIM ODREDIMA. 4. jul, V 1970, IX, 414.

549. Секуловић — Малиша, Добривоје. У СТРАХУ СУ ВЕЛИКЕ ОЧИ. Наша реч, 19. X — 2. XI 1973, XXIV, 40—42; 4. јул, 23. X 1972, XII, 592.

Поводом 30-годишњице формирања Прве јужноморавске бригаде.

550. СЛАВНИ ПУТ. Наша реч, 6. VI 1959, XV, 23.

Поводом 15-годишњице формирања српских дивизија.

551. Смајевић, Василије. ЈАБЛАНИЦА И ТОПЛИЦА 1941. И 1942. ГОДИНЕ. Борба, 21. XII 1947, XII, 303; Наша реч, 30. XII 1947, IV, 40.

552. Смајевић, Василије. ЈУЖНА МОРАВА У НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОЈ БОРБИ. Народна армија, 6. VII 1946, II, 74.

553. Смајевић, Василије. ЦРНА ТРАВА НА ТРОМЕЂИ. Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр. 53—55.

554. Смајевић, Василије. УБИЈЕН ЈЕ КЕНИНГ. Наша реч, 29. XI 1957, XIII, 48/49.

555. СТАНИМИР ВЕЉКОВИЋ — ЗЕЛЕ. Наша реч, 11. — 18. IV 1969, XXV, 14—15.

О народном херојУ.

556. Стаменковић, Драги. БОРБА БЕЗ ПРЕДАХА. Наша реч, 18. X 1968, XXIV, 46

О формирању и борби Прве јужноморавске бригаде.

557. Стаменковић, Драги. ИЗ РАТНИХ ДАНА НА ЈУГУ СРБИЈЕ. Политика, 28. V — 25. VI 1961, LVIII, 17109—17121.

558. Стаменковић, Борђе. НЕУРУЧЕНО ПИСМО. Наша реч, 25. V 1961, XVII, 21.

Логораша са Бубња упућено за Лесковац.

559. Стаменковић, Миодраг. ЈЕДАН САСТАНАК КОЈИ ЈЕ ИМАО ВЕЛИКОГ ЗНАЧАЈА ЗА НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКУ БОРБУ НА ЈУГУ СРБИЈЕ. Наша реч, 16. V 1959, XV, 20.

Одржаног у селу Бубници, 7/8. маја 1944. године.

560. Стаменковић, Миодраг. СЕДМОГ МАЈА 1944. ГОДИНЕ. Наша реч, 16. V 1959, XV, 20.

561. Стаменковић, Петар. СЛАВНИ ПУТ 21. СРПСКЕ ДИВИЗИЈЕ. Наша реч, 22. V 1964, XX, 22.

562. Стаменковић, Синиша. ПРИЧА О ПРВОБОРЦУ ДРАГИЦИ ЖАРКОВИЋ УЧИТЕЉИЦИ — РУКОВОДИОЦУ СКОЈ-а ДРУГОГ ЈУЖНОМОРАВСКОГ ОДРЕДА. Просветни преглед, 24. XI 1959, XV, 30/40.

563. Станишић, Станко. БОЖИДАР СТОЈАНОВИЋ „ДРЕНИЧКИ". Наша реч, 28. XI 1953, X, 50.

О командиру батаљона Прве јужноморавске бригаде.

564. Станишић, Станко. БОРБА НА ОЗРЕНУ. Наша реч, 26. IX 1953, X, 45.

565. Станишић, Станко. ДВЕ ПОБЕДЕ ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 5. IX 1953, X, 38.

О борби с Немцима на релацији Лебане — Медвеђа, 23/24. октобра 1943. године.

566. Станишић, Станко. МОМЧИЛО МИТИЋ „СИРЧЕ". Наша реч, 19. XII 1953, X, 53.

567. Станишић, Станко. ОБРАЗОВАЊЕ ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 29. VIII 1953, X, 37.

568. Станишић, Станко. ОД ЗДРАВИЊА ДО ВЕЛИКОГ БОСУТА. Наша реч, 12. IX 1953, IX, 39.

О борбеном путу Прве јужноморавске бригаде.

569. Станишић, Станко. ПРВИ ЈУЖНОМОРАВСКИ ОДРЕД. Наша реч, 22. VIII 1953, X, 36.

570. С[танишић, Станко]. [ТРИНАЕСТА] XIII ЈУЖНОМОРАВСКА БРИГАДА. Наша реч, 19. IX 1953, X, 40.

О формирању бригаде, 12. јула 1944. године.

571. Станишић, Станко. У БОРБИ ДО КОНАЧНОГ ИЗВРШЕЊА ЗАДАТАКА. Наша реч, 3. X 1953, X, 42.

О формирању 3. српске ударне бригаде и повратку I јужноморавске бригаде у Пусту Реку 1944. године.

572. Станковић, Драгић. ГРАДСКИ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКИ ОДБОРИ ЗА ВРЕМЕ РАТА И У ОСЛОБОЂЕНОМ ЛЕСКОВЦУ. Лесковачки зборник, 1966, VI стр. 21—28.

573. Станковић, Драгић. РАЗВОЈ НАРОДНЕ ВЛАСТИ У ЛЕСКОВАЧКОМ КРАЈУ. Лесковачки зборник, 1963, III, стр. 5—9.

574. Станковић, Драгић. У ИЛЕГАЛНОСТИ. Наша реч, 26. XI 1955, XII, 48/49.

О раду народноослободилачких одбора у Лесковцу и околини 1943. године.

575. Станковић — Љуба, Петар. НАПАД НА ЧЕТНИКЕ У ПУСТОЈ РЕЦИ. Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр. 140—145.

576. Станковић — Љуба, Петар — Симон Симоновић. СЕЋАЊЕ НА ПАЛОГ КОМАНДАНТА. Наша реч, 27. IV 1973, XXIX, 16.

Сећање на погибију Ратка Павловића Ћићка, 26. априла 1943. године.

577. Станковић, Станко. БОЖИДАР КРСТИЋ „ЗМАЈ". Наша реч, 5. XII 1953, X, 51.

578. С[танојевић], Р[аде]. ДВОГОДИШЊИЦА ОД ОСНИВАЊА 24. ДИВИЗИЈЕ. Наша реч, 20. VI 1946, III, 29.

О формирању дивизија, јула 1944. године.

579. Ст[анојевић], Р[аде]. ПЕТ ГОДИНА ОД ОСЛОБОЂЕЊА ЛЕСКОВЦА. Наша реч, 8. X 1949, VI, 35.

Сећање на ослобођење Лесковца, 11. октобра 1944. године.

580. Ст[анојевић], Р[аде]. СЕДМОГОДИШЊИЦА СМРТИ КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА. Наша реч, 26. III 1949, VI 13.

581. Стефановић, Братислав. СА СЕДМОМ ЦРНОТРАВСКОМ БРИГАДОМ ДО ЈАБЛАНИЦЕ. Наша реч, 30. VI — 7. VII 1967, XXIII, 25—27; 4. јул, 13.—20. VI 1967, VI, 260—261.

582. Стефановић, Ј[осиф]. ОФАНЗИВА ЈЕ СВРШЕНА — ОТПОР СЕ НАСТАВЉА. Наша реч, 29. XI 1960, XVI, 48/49.

Одломак из књиге „Јабланички партизански одред".

583. Стефановић, Јосиф. ПРЕГЛЕД АКЦИЈА ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наше стварање, 1964, VIII, 1-4, стр. 19-33.

584. Стефановић, Јосиф. ФОРМИРАЊЕ И АКЦИЈЕ 13. СРПСКЕ БРИГАДЕ. Лесковачки зборник, 1965, V, стр. 157—169.

585. Стојановић, Боривоје. КРАТАК АЛИ СЛАВАН БОРБЕНИ ПУТ. Наша реч, 4. X 1974, XXX, 38.

О формирању Прве власотиначке бригаде септембра 1944. године.

586. Стојановић, Воја. НАША САНИТЕТСКА СЛУЖБА У ТОПЛИЦИ И ЈАБЛАНИЦИ ПРЕД ОСНИВАЊЕМ ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 31. X 1959, X, 46.

587. Стојановић, Воја. ПУТ ШЕСТЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 31. X 1953, X, 46.

588. Стојановић, Љуба. ДО КРАЈА НЕУСТРАШИВ. Наша реч, 25. VII 1975, XXXI, 28.

О Милутину Смиљковићу.

589. Стојановић, Љуба. НЕЧУВЕН ЗЛОЧИН НЕДИЋЕВАЦА. Наша реч, 22. II 1974, XXX,7; Наше стварање, 1974, XXI, 2—3, стр. 70—72.

О злочину Немаца и недићеваца над становништвом Дупљана, 24. фебруара 1944. године.

590. Стојановић, Кузман. ПРЕКИНУТИ САСТАНАК СКОЈ-а. Наша реч, 7. VII 1960, XIV, 18/19.

591. Ст[ојановић], Мил[енко]. КАКО СМО ПОЧЕЛИ. Наша реч, 3. VII 1974, XXX, 25.

Сећање на формирање Кукавичког партизанског одреда, 10. августа 1941. године.

592. Стојановић, Миодраг. ЖЕНЕ У РАТУ. Наша реч, 10. III 1962, XVIII, 11.

593. Стојановић, Миодраг. НЕСЕБИЧНА ПОДРШКА НАРОДА. Наша реч, 8. XI 1963, XIX, 46.

О рађању народне власти у лесковачком крају у току рата.

594. Стојановић, Миодраг. НЕУСТРАШИВИ РАДЕ. Наша реч, 1. V 1964, XX.

О Милошу Диманићу.

595. Стојановић, Миодраг. У СУТОН ЈЕ ПРЕСТАЛА ПУЦЊАВА НА ПАДИНАМА РАДАНА. Наша реч, 12. III 1960, XVI, 11.

О борби с Бугарима на планини Радану, 12/13. марта 1943. године.

596. Стојановић, Миодраг. ЧЕЖЊА ЗА ВИСИНОМ. Наша реч, 4. VII 1964, XX, 28.

О Мирку Сотировићу.

597. С[тојановић], Р[аде]. ДВОГОДИШЊИЦА ОД ФОРМИРАЊА 24. ДИВИЗИЈЕ. Наша реч, 20. VII 1946, III, 29.

О формирању дивизије јула 1944. године.

598. Стојановић, Р[аде]. ДИВИЗИЈА НАШЕГ КРАЈА. Наше стварање, 1953, I, 2, стр. 3—5.

О формирању и борбеном путу 24. српске дивизије.

599. Ст[ојановић], Р[аде]. ПЕТ ГОДИНА ОД ОСЛОБОЂЕЊА ЛЕСКОВЦА. Наша реч, 8. X 1950, VI, 36.

600. Ст[ојановић], Р[аде]. СЕДМОГОДИШЊИЦА СМРТИ КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА. Наша реч, 26. III 1949, VI, 13.

601. Стојиљковић, Драгољуб. КАКО ЈЕ ЛИКВИДИРАН ЗЛОЧИНАЦ МАЈОР КЕНИНГ ОРГАНИЗАТОР ПОКОЉА У КРАГУЈЕВЦУ. Слободна реч, 29. XI 1960, XI, 41.

О ликвидацији мајора Кенинга у селу Коњине поред Лебана новембра 1941. године.

602. С[тојковић], Љ[уба]. И СЕЛО ЖИВКОВО НИЈЕ ПОШТЕЂЕНО. Наша реч, 23. II 1952, IX, 6.

О злочину четника над становништвом села Живкова, 24. фебруара 1942. године.

603. СТРАХОВИТИ ЗЛОЧИН ДРАЖИНОВАЦА У СЕЛУ ДАДИНЦИМА КОД ВЛАСОТИНЦА У ЗИМУ 1943. ГОДИНЕ. Борба, 4. II 1945, II, 31.

604. Тито, Јосип Броз. ГОВОР НА ВЕЛИКОМ ЗБОРУ У ЛЕСКОВЦУ ПОСВЕЋЕН 25-ГОДИШЊИЦИ ФОРМИРАЊА ПРВЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ УДАРНЕ БРИГАДЕ. Борба, 21. X 1968, XXXIII, 293; Братство, 25. X 1968, X, 365; Јединство, 21. X 1968, XXIV, 43; Maguar Szo, 21. X 1968, XXV 291; Млад борац, 21. X 1968, XXIV, 47; Наша реч, 21. X 1968, XXIV, 47; Нова Македонија, 21. X 1968, XXIV, 7915; Ослобођење, 21. X 1968, XXV, 7323; Политика, 21. X 1968, XXV, 1974; Политика експрес, 21. X 1968, VI, 1557; Трибина, 24. X 1968, XXII, 44.

605. ТРАГЕДИЈА БОЈНИКА. Црвена звезда, 19. III 1952, II, 15.

О злочину Бугара над становништвом Бојника 1942. године.

606. ТРИ ЈЕЗИВА СВЕДОЧАНСТВА ДРАЖИНОВСКОГ КЛАЊА У ЈАБЛАНИЦИ. Наша реч, 22. VI 1946, III, 25.

607. Туровић, Добросав. БОРАВАК ПАРТИЗАНСКЕ БОЛНИЦЕ У ГАЈТАНУ 1942. ГОДИНЕ. Наше стварање, 1973, XX, 1—3, стр. 204—210.

608. Туровић, Добросав. ВЛАДИМИР БУКЕЛИЋ — ПОП МИЋА. Трибина младих, 1970, III, 1, стр. 5

О народном хероју.

609. Туровић, Добросав. ВОЈА БОЉАНОВИЋ. Наша реч, 18. XII 1970, XVI, 40.

610. Туровић, Добросав. ГОЈКО ДРАШКОВИЋ, Лесковачки зборник, 1966, VI, стр. 63—68.

611. Туровић, Добросав. ДВА СВЕТЛА ЛИКА — ЈЕДАН ХЕРОЈСКИ ПОДВИГ. Наша реч, 3. VII 1974, XXX, 25.

О Добривоју Ђерановићу и Крсти Вукићевићу Марку.

612. Туровић, Добросав. ДИВИЗИЈЕ БРАТСТВА И ЈЕДИНСТВА. Наша реч, 24. V 1974. XXX, 19.

О формирању и борбеном путу Прве (21. српске дивизије) почетком 1944. године.

613. Туровић, Добросав. ДОБРИВОЈЕ СЕКУЛОВИЋ — МАЛИША. Трибина младих, 1970, III, 8, стр. 2.

614. Туровић, Добросав. ЖИВА ЧИКЛОВАН — ТОЗА. Трибина младих, 1970, III, 1, стр. 8.

О комесару и песнику Прве јужноморавске бригаде.

615. Туровић, Добросав. НАПАД НА ОКРУЖНУ БОЛНИЦУ У ЛЕСКОВЦУ. Наша реч, 11. I 1974, XXX, 1.

О нападу Друге (четврте српске бригаде) на окружну болницу, 6. јануара 1944. године.

616. Туровић, Добросав. НЕУНИШТИВИ ГАЈТАНСКИ КОРЕН. Наша реч, 20. VIII 1971, XXVII, 33.

617. Туровић, Добросав. ПАЛИ НА ДОМАКУ СЛОБОДЕ. Наша реч, 11. X 1974, XXX, 39.

О палим борцима 11. српске бригаде при ослобођењу Лесковца, 10/11. октобра 1944. године.

618. Туровић, Добросав. ПУСТОРЕЧКИ ЧАПАЈЕВ. Трибина младих, 1972, V, 1—2, стр. 6.

О Драгољубу Станковићу.

619. Туровић, Добросав. ПУТ ПОНОСА И ЧАСТИ. Наша реч, 25. I 1974, XXX, 3.

О формирању и борби Шесте (четврте српске бригаде) почетком 1944. године.

620. Туровић, Добросав. РАЗГОВОР СА КОМАНДАНТОМ КУКАВИЧКОГ ПАРТИЗАНСКОГ ОДРЕДА ВУЈАДИНОМ БЛЕЧИЋЕМ. Трибина младих, 1971, IV, 4—5, стр. 5.

621. Туровић, Добросав. СЛАВКА НЕДИЋ И МИЛУТИН ГАБРОВСКИ. Наша реч, 7. X 1973, XXIX, 47.

622. Туровић, Добросав. СМИРЕНИ РАТНИК. Наша реч, 2. VII 1971, XXVII, 25.

623. Туровић, Добросав. СТРОЈ ПОНОСНИХ И ПРЕЖИВЕЛИХ. Наша реч, 5. X 1973, XXIX, 38.

Поводом 30-годишњице формирања Прве јужноморавске бригаде, 11. октобра 1943. године.

624. Туровић, Добросав. ХЕРОЈЕВА СМРТ. Наша реч, III 1970, XVI, 11.

О Радовану Ковачевићу.

625. Ћаловић, Миле. ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ ЈУЖНОМОРАВСКИХ БРИГАДА. Наша реч, 10—17. X 1953, X, 43—44.

626. Ћаловић, Миле. КРАТАК ПРЕГЛЕД РАЗВОЈА НОБ-Е НА ЈУГУ СРБИЈЕ. Војноисторијски гласник, 1956, VII, 1, стр. 3—32.

627. Ћаловић, Миле. НАПАД [ЈЕДАНАЕСТЕ] 11. СРПСКЕ БРИГАДЕ НА НЕМАЧКИ АЕРОДРОМ КОД ЛЕСКОВЦА. Војноисториски гласник, 1959, IX, 3, стр. 48—56; Војноисториски гласник, 1950, I, 3, стр. 48—56.

628. Ћаловић, Миле. НЕКОЛИКО ИСТОРИЈСКИХ ЧИЊЕНИЦА. Победа, 18.—25. IX 1953, VI, 38—39.

О формирању и борби свих јужноморавских бригада.

629. Ћаловић, Миле. ПРВИ И ДРУГИ ЈУЖНОМОРАВСКИ ОДРЕД. Наша реч, 26. IX 1953, X, 41.

630. Ћаловић, Миле. СЕЋАЊЕ НА БОРБЕНИ ПУТ ЈУЖНОМОРАВСКИХ БРИГАДА. Народне новине, 19.—26. IV 1953, V, 38/39.

631. Ћаловић, Миле. ТАКО СУ ОБРАЗОВАНЕ ЈУЖНОМОРАВСКЕ БРИГАДЕ. Наша реч, 3.—10. III 1953, X, 42—43.

632. Ћаловић, Миле. ШТА ЈЕ ПРЕТХОДИЛО ОСНИВАЊУ БРИГАДА. Наша реч, 19. IX 1953, X, 40.

633. Ћосић, Добрица. ТРИ ГОДИНЕ „МЛАДОГ БОРЦА". Млади борац, 27. II 1947, IV, 124.

О покретању листа фебруара 1944. године.

634. УБИСТВО ПОДНАРЕДНИКА ДРЖАВНЕ ПОЛИЦИСКЕ СТРАЖЕ. Наша реч, 13. V 1966, XVII, 20.

635. „УБИТЕ КУКАВИЦЕ". Наша реч, 31. III 1956, XIII, 14.

Цртице из НОБ-е.

636. УМРО ЈЕ ВУКСАН БУЛАТОВИЋ. Омладина, 27. IX 1949, V, 114.

Некролог поводом смрти комесара Јабланичког партизанског одреда.

637. УПАД У БАНОВИНСКУ БОЛНИЦУ У ЛЕСКОВЦУ. Наша реч, 16. VI 1966, XXII, 24.

638. У СТАРОМ СКЛОНИШТУ ЈАБЛАНИЧКИХ ПАРТИЗАНА. Политика, 12. VII 1945, XLII, 12030.

На Радан планини.

639. Филиповић, Ст[анислав]. А ПИСАЛО ЈЕ: НАПУСТИЛИ ШКОЛУ. Наша реч, 1. I 1960, XVI, 1.

640. Филиповић — Тил, Станислав. ВОЛЕО ЈЕ ДЕЦУ И ЦВЕЋЕ. Наша реч, 7. VII 1961, XVII, 27.

О народном хероју Кости Стаменковићу.

641. ФОРМИРАЊЕ И ПУТ БРИГАДА. Победа, 18—25. IV 1953, VII, 38—39.

О формирању и борби свих јужноморавских бригада.

642. Хафин, Стеван. ЛЕОНИДА ЈЕ САМО РАЊЕН. Наша реч, 7. VII 1961, XVII, 27.

О погибији команданта II српске бригаде Стојана Љубића код Косанчића, децембра 1943. године.

643. Х[аџи — Ценић, Р[адомир]. БИТКА НА БИЉАНИЦИ. Наша реч, 11. X 1952, VIII, 39.

О рушењу моста на Морави од стране Бабичког партизанског одреда, 2. фебруара 1942. године.

644. Х[аџи — Ценић], Р[адомир]. ЈУНАЧКА СМРТ МАРКА ЦРНОГ У БИЦИ НА БОРЈУ ДЕЦЕМБРА 1943. ГОДИНЕ. Наша реч, 18. VIII, 1951, VIII, 15.

645. Хаџи — Ценић, Р[адомир]. НЕМАЧКИ АВИОНИ СУ ГОРЕЛИ. Наша реч, 29. IV 1951, VIII, 7.

О уништењу немачког аеродрома код Лесковца од стране 11. српске бригаде крајем маја 1944. године.

646. ХЕРОЈИ НЕ УМИРУ. Наша реч, 74. III 1962, XVIII, 13.

О народном хероју Кости Стаменковићу.

647. ХЕРОЈСКА СМРТ КОСТЕ СТАМЕНКОВИЋА. Наша реч, 22. III 1952, IX, 10.

648. ХЕРОЈСКА СМРТ ОК СКОЈ-А РАДА МЕТАЛЦА. Наша реч, 29. II 1952, IX, 7.

649. Ракић, Хранислав. ХРОНОЛОГИЈА [ДОГАЂАЈА У] 1945. ГОДИНИ. Наша реч, 10. IV — 18. VII 1975, XXXI, 16—27.

Обухвата период од 1. I до 15. V 1945. године.

650. Цекић, Слободан. ЗАЈЕДНИЧКА АКЦИЈА СРПСКИХ, МАКЕДОНСКИХ И БУГАРСКИХ ЈЕДИНИЦА У ПОЧЕТКУ 1944. ГОДИНЕ. Народна армија, 23. — 26. VIII 1947, III, 192—193.

651. Цекић, Слободан. СУСРЕТИ С БУГАРСКИМ ПАРТИЗАНИМА. Село, 12. I 1944, I, 685; Народна армија 24. XII 1947, III, 229.

О формирању I и II софијске бригаде на територији Црне Траве, априла 1944. године.

652. Цојић, Стојан. НАПАД НА ЖЕЛЕЗНИЧКУ СТАНИЦУ У ЛЕСКОВЦУ. Трагом Другог јужноморавског одреда, 1955, стр. 172—178.

653. ЧЕТИРИ ЈУНАКИЊЕ ПУСТЕ РЕКЕ. Наша реч, 19. V 1945, II, 20.

О Стојани Ивановић, Нади Борђевић, Станојки Тасић и Коци Илић.

654. Шћепановић, Милорад. ПЕСМЕ О ПАЛИМ ХЕРОЈИМА ЛЕСКОВЦА И ОКОЛИНЕ. Наше стварање, 1969, XVI, 2—3, стр. 192—198.

РЕЧ РЕДАКЦИЈЕ

Лесковачки зборник почео је са излажењем 1961. године у Редакцији Драгића Станковића, Миодрага Стефановића, Стојана Николића, Драгутина Борђевића, Радмиле Стојановић и Хранислава Ракића, као одговорног уредника.

Редакција у овом саставу је остварила значајне резултате доприносећи подизању квалитета Лесковачког зборника из броја у број. Захваљујући њеном раду Зборник се афирмисао као значајна научна публикација из области друштвених наука, а посебно историје, о чему сведоче многобројни прикази у научним часописима, штампи и другим публикацијама.

За успешан рад у научно-истраживачкој делатности и обради историје овога краја Лесковачки зборник је, 1970. године, добио Октобарску награду града Лесковца.

Одлуком Програмског савета Народног музеја у Лесковцу 1976. године именована је нова Редакција Лесковачког зборника, у саставу: Десанка Костић, Милан Миладиновић, Живан Стојковић, Радмила Стојановић и Хранислав Ракић, одговорни уредник.

Програмски савет Народног музеја у Лесковцу и Редакција Лесковачког зборника захваљују се члановима бивше Редакције на дугогодишњем успешном раду и очекују даљу плодну сарадњу.

САРАДНИЦИ У ОВОЈ СВЕСЦИ

Др Венцеслав Глишић, ИПРП Србије, Београд,

Милан Борковић, ИПРП Србије, Београд

Др Мирољуб Васић, сарадник ИСИ, Београд

Хранислав Ракић, директор Народног музеја у Лесковцу

Борко М. Цекић, Београд

Добривоје Аранђеловић, Београд

Милан М. Миладиновић, професор из Београда

Др Гојко Миљанић, пуковник ЈНА

Никола П. Илић, дипл. правник, Лесковац

Мр Милица Бодрожић, Музеј револуције, Београд

Др Петар Качавенда, ИСИ, Београд

Бошко Крстић, Београд

Мр Стојан Николић Јоле, Београд

Милан Обрадовић, Београд

Милан Матић, ИСИ, Београд

Зоран Панајотовић, Београд

С А Д Р Ж А Ј

Страна

Рад КПЈ и Скоја на територији ОК Лесковац 1941—1945. године

Др Венцеслав Глишић, Развој и делатност КПЈ на територији ОК Лесковац 1941—1945. године — — — — — — — — — — — — — — 7

Милан Борковић, КПЈ Лесковца, организатор народноослободилачке борбе у округу (јануар 1943 — мај 1945) — — — — — — — — 23

Др Мирољуб Васић, Допринос омладине Лесковца и околине антифашистичкој борби 1937—1941. године — — — — — — — — — — 39

Хранислав Ракић, Развој и делатност Скоја у Лесковцу и околини 1941—1945. године — — — — — — — — — — — — — — 49

Борко М. Цекић и Добривоје Аранђеловић, Улога и значај партијске технике у време НОР-а и револуције у лесковачком крају — — 75

Милан М. Миладиновић, Рад КПЈ и Скоја на марксистичком образовању и васпитању 1941—1945. године — — — — — — — — — — 97

Др Гојко Миљанић, Руковођење народноослободилачком борбом на југу Србије — — — — — — — — — — — — — — — — 113

Никола П. Илић, Рад КПЈ на политичком разобличавању и разбијању четничког покрета у лесковачком и топличком крају у 1941. години 127

Мр Милица Бодрожић, Сељаштво у јужној Србији 1941—1944. године — 137

Др Петар Качавенда, Ској лесковачког округа у НОП одредима 1941. године — — — — — — — — — — — — — — — — 155

Бошко Крстић, Рад КПЈ на организовању војних курсева 1941—1945. године 163

Мр Стојан Николић Јоле, Рад КПЈ на организовању и учвршћењу већих војних формација НОВЈ на лесковачко-топличком подручју (фебруар 1943. — октобар 1944) — — — — — — — — — — — — — — 167

Милан Обрадовић, Рад КПЈ и Скоја лесковачког ратног округа на стварању обавештајне службе и система безбедности НОП 1941—1945. — 177

Милан Матић, Осврт на литературу на тему НОР-а у Лесковцу и околини (1945—1975) — — — — — — — — — — — — — — — 193

Милан М. Миладиновић, рад КПЈ и Скоја лесковачког ратног округа на развијању пролетерског морала у НОР и револуцији (1941—1945) 203

Први дан научног скупа (30. октобар 1975) — — — — — — — — 227

Други дан научног скупа (31. октобар 1975) — — — — — — — — 271

Прилог

Зоран Панајотовић, Лесковац и околина у рату и револуцији (прилог библиографији) — — — — — — — — — — — — — — — 1—34

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК XVI

Издаје
НАРОДНИ МУЗЕЈ У ЛЕСКОВЦУ

Одговорни уредник Хранислав Ракић

* *
*

Насловна страна Јован Поповић

Коректор Михајло Дедић